Szocialista közművelődés

TANKÖNYV

Kossuth

Szocialista közművelődés

TANKÖNYV

SZOCIALISTA KÖZMŰVELŐDÉS

Tankönyv

SZOCIALISTA KÖZMŰVELŐDÉS

A Marxizmus—Leninizmus
Esti Egyetem tankönyve

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ / 1980

Írta

Bíró Vera
Cravero Róbert
Fényes Imre
Fukász György
Herczeg Ferenc
Hermann István
Huszár Tibor
Kardos József
Knopp András
Kornidesz Mihály
Kovács Ferenc
Kovács Géza
Köpeczi Béla
Molnár János
Poszler György
Sándor György
Szabolcsi Miklós
Tóth Dezső
Vitányi Iván
Zoltai Dénes

Szerkesztette

Ács Ferencné

Az 1978-ban megjelent tankönyv változatlan, második kiadása

ISBN 963 09 1542 1
(3054)

Első rész

A művelődés elméleti alapkérdései

I. MUNKA ÉS MŰVELŐDÉS

A művelődéselmélet alapkérdései közül mindenekelőtt *a művelődés társadalmi meghatározóit* vizsgáljuk. E bonyolult társadalmi determinánsokhoz tartozik *a munka,* a legalapvetőbb emberi tevékenység. Marx és Engels *A német ideológiá*ban[1] kimutatja, hogy az ember megkülönböztetheti magát az állatvilágtól a tudattal, a gondolkodással vagy amivel akarja, ténylegesen azonban azzal különbözik tőle, hogy maga termeli meg létfeltételeit, azaz objektíve munkatevékenysége révén különbözik az állatvilágtól. Engels egy cikkének címe is – *A munka része a majom emberré válásában*[2] – közvetlenül válaszol kérdésünkre. Az emberi tevékenység szerkezetéből tehát kiemelkedik az ember differentia specificája: az a tevékenység, ami az embert emberré teszi.

A művelődéselmélet alapjait a művelődést meghatározó társadalmi tényezők koordináta-rendszerében vizsgáljuk, mégpedig egyik tengelyén a *munka* művelődést meghatározó szerepét, a másikon a *szabad idő* művelődéssel kapcsolatos funkcióit. E két tényező együttesen szabja meg azokat a társadalmi feltételeket, amelyek között a művelődés létezik, fejlődik, s ezért a koordináta-rendszer két tengelye közötti viszonyokat is tisztázni kell. Előbb a munka művelődési szerepét kell elemezni, hogy majd a továbbiakban sort kerítsünk a művelődés szempontjából nyilvánvalóbb, közvetlenebbül méltányolt szabadidő-tevékenységek vizsgálatára is.

A művelődés problémáiról szólva – a társadalmi viszonyok szövetébe beágyazva – mindenekelőtt éppen azt a területet ragadjuk meg, amely az ember ember mivoltához fűződően jellemző a művelődésre. Ugyanakkor a művelődésnek a munka szempontjából történő vizsgálata – főként a múltra vetítve – ellenvéleményt válthat ki: miért éppen a munka szempontjából vizsgáljuk a művelődést, mennyire indo-

[1] *Marx–Engels* Művei. 3. köt. Budapest 1976. 23. old.

[2] *Marx–Engels* Művei. 20. köt. Budapest 1974. 449–460. old.

kolt ez? E *kételyek* mögött olyan vélemény található, amely szerint *a munka és a művelődés fogalmilag is ellentmondó.* Mintha a munkának nem sok köze lenne a művelődéshez, s viszont: mintha a művelődést elszigetelhetnénk a munkatevékenységtől. Ez a megközelítés teljesen indokolt volna, ha nem magáról a munkáról és a művelődésről lenne szó, hanem *a munka és a művelődés közti viszony* történetileg kialakult konkrét állapotáról. E viszonyt nem a munkának vagy a művelődésnek a fogalma jellemzi, hanem a társadalmi viszonyok konkrét alakulása. Pontosabban fogalmazva: a kizsákmányoló társadalmi viszonyok torz volta, amely a munka és a művelődés közötti kapcsolatokat is eltorzította. Még ma is sokszor visszacseng – nem is minden alap nélkül – ez a korábbi állapot. Fontos tehát, hogy tisztázzuk a munka és a művelődés közötti tényleges mai viszonyokat. Már csak azért is, mert a köztudatban elterjedt tévhit szerint a torz viszony magából a munkából és a művelődésből mint társadalmi jelenségből következik, holott a felszíni – a viszony torzulásában kifejeződő – tendenciák mögött mélyebb lényegi meghatározókat találunk. Nem magából a munkából s nem is a művelődésből fakad a köztük levő ellentmondás, hanem abból, hogy *a munka, illetve a művelődés az adott társadalomban milyen fokot ért el* és milyen módon kapcsolódhat egymáshoz.

„MUNKÁTLAN MŰVELŐDÉS" – „MŰVELETLEN MUNKA"[3]

A munka és művelődés között a jelenség szintjén levő kapcsolatot *a társadalom jellegének vizsgálatával* tudjuk pontosabban megvilágítani.

A társadalmi fejlődés történelmi folyamatai vezették el az emberiséget arra a fokra – *az ősközösség felbomlásának időszakához* –, amikor *a munka és művelődés közt a szakadás megjelenhetett* s meg kellett jelennie. A munka termelékenységének – bár alacsony fokú – fejlődése elvezetett a terméktöbblet megjelenéséhez és kisajátításához: a magántulajdonhoz, s a magántulajdonnal együtt a kizsákmányoláshoz, a társadalom osztályokra bomlásához. Ehhez a termelőerők fejlődésére volt szükség: a társadalmi termelőerők jogos, szükséges fejlődése

[3] Ezt a dichotómiát 1966-ban fejtettük ki a Munka és művelődés konferencián. Vö. Munka és művelődés. Budapest 1966. 36. old., és *Fukász György:* Munka, technika, kultúra. Budapest 1972. 199. old.

tagolta osztályokra a korábban egységes társadalmat. Éppen ennek a folyamatnak a következménye maga a megoldás is: a termelékenység növekedésével egy ember több terméket tud megtermelni, mint ami saját eltartásához szükséges, s így a társadalmi összmunkaidő alakulása lehetővé teszi, hogy az emberek energiájuk egy részét már ne a közvetlen termelőmunkára használják fel. Történetileg első fázisként megjelenik *a szabad idő lehetősége*, de ez a lehetőség nem egyenlően oszlik meg a társadalom tagjai között. Ugyanis a szabad idő szintén a kizsákmányoló típusú elsajátítás tárgyává lesz. Az elnyomás, a rabszolgatömegek fizikai termelőmunkája s ennek elsajátítása révén lehetővé válik egy maroknyi rétegnek a fizikai termelőmunkától való függetlenülése, lehetővé válik a „művelődés"; s egyben *kezdetét veszi a szellemi és fizikai munka közötti társadalmi ellentmondás.*

A fizikai és szellemi munka közötti társadalmi ellentmondás keletkezése történetileg progresszív mozzanat, mert kifejezésre juttatja a termelés, a termelékenység fejlődését, de egyszersmind kinyilvánítja e fejlődés korlátozottságát is. Az az előrelépés, amelynek következménye a fizikai és szellemi munka közti társadalmi ellentmondás, a munka és művelődés közötti szakadék létrejöttét készíti elő, ugyanakkor a termelékenység nagy növekedését ígéri, s így végső soron a munka és művelődés közti történetileg kialakult szakadék felszámolásának perspektíváját is.

Tehát a munka állapotát, a munkának a művelődéssel való összefüggését konkrét társadalmi meghatározottságában kell vizsgálni. Nem önmagában véve a munka, hanem *a munka az adott társadalmi szituációban* ad választ arra, hogy miért is jött létre az a szakadék, amely évezredeken keresztül végigkísérte az emberiség történetét, s amelyből arra lehetett következtetni, hogy a munkának nem sok köze van a művelődési tevékenységhez, és fordítva. Kiélezve: ebből olyan következtetést lehet levonni, hogy a munka nem igényli a művelődéssel való alátámasztást. Pedig *a munka mindig igényli a termelőerők megfelelő, a munkafolyamathoz éppen szükséges fejlettségi fokát,* s a termelőerők között mindig is az ember volt a legdöntőbb, és az ma is. Az ember, aki termelési tapasztalatainak, felkészültségének adott fokával magát is beleépíti a munkatermékbe.

Kétségtelen, hogy a kizsákmányoló társadalmak évezredei alatt a munka termelékenysége roppant alacsony fokú emberi felkészültséget igényelt – s így alakulhatott ki a *„műveletlen munka"* koncepciója. De

fordítva is igaz: a művelődés a fizikai és szellemi munka közti társadalmi ellentmondás következtében a kizsákmányoló, uralkodó osztályok műveltségi monopóliumaként jelentkezett, a lehetőség a művelődésre szűk rétegek privilégiuma volt. A kizsákmányolás nemcsak a termelés szféráira, hanem a művelődésre is kiterjedt, vagyis a kizsákmányoló osztályok a maguk számára sajátították ki a művelődés lehetőségeit. Nem változtat ezen az sem, hogy a rabszolgák között is találunk olyanokat, akik szellemi tevékenységgel, kultúrával, művészettel, filozófiával foglalkoztak (pl. Mürón, a Düszkobolosz alkotója vagy Ammóniosz Szakkasz, aki zsákhordó rabszolga-filozófus volt). Mégis: a művelődés egészében a kizsákmányoló osztályok privilégiuma volt, és az is maradt a kizsákmányoló társadalmak évezredein át.

De nemcsak a munka határolódik el a művelődéstől, a művelődés is elkülönül a munkától, mint *„munkátlan művelődés"* jelenik meg a „műveletlen munkával" szemben. Hosszú ideig ez az alapképlet. S ez az, ami még ma is visszacseng olykor.

Az alapvető társadalmi változások, a társadalmi haladás – mindenekelőtt a *társadalmi forradalmak* folyamata, s betetőzéseképpen a szocialista forradalom – merőben új helyzetet teremtett a kizsákmányolás felszámolásával. A szocialista forradalom keretei között alapvető jelentőségű – éppen a munka és a művelődés viszonyának vonatkozásában – a *tudományos-technikai forradalom* kibontakozása. Ez a forradalom nem egyenlő a szocialista forradalommal vagy a technika szocialista alkalmazásával, sokkal szélesebb körű annál. A technikai haladásból, a tudományok fejlődéséből adódóan a mai tőkés világban is oldódik a munkának és művelődésnek korábbi merev kettőssége: a „műveletlen munka" előbb felidézett képlete sok vonatkozásban a múlté, és fordítva is: a „munkátlan művelődés" ugyancsak túlhaladott álláspont. A munka és művelődés közeledésének igénye lépten-nyomon felbukkan a mai kapitalizmus viszonyai között akkor is, ha megvalósulásához a feltételek (az alapvető társadalmi feltételek) jelentős részben hiányoznak. A kizsákmányoló társadalmak ugyanis lehetetlenné teszik a munka és művelődés közötti szerves kapcsolat megteremtését, akadályozzák az igények realizálódását. A teljes, zavartalan kibontakozáshoz csakis a szocialista fejlődés képes megteremteni a társadalmi feltételeket.

A „műveletlen munka" korábbi, a kizsákmányoló viszonyokból fakadó állapotát tehát a *tudományok fejlődése* is megrendíti. A terme-

lés tudományos megalapozottságának szükségessége már nem teszi lehetővé a hagyományos állapotot, amely „az elefántcsonttoronyba zárkózott tudós" képében is tükröződött. Korunkban a tudományok fejlődése nem járhatja ezt az utat, már csak azért sem, mert a tudományok mai finanszírozása mellett egyszerűen lehetetlen a tudomány elzárkózása. E folyamatot jelzi Engelsnek 1894-ben Starkenburghoz írt levele,[4] amelyben világosan kimutatja, hogy a tudományos kutatásokat a termelés gyakorlata diktálja. Engels olyan példákat sorakoztat fel, mint az egyiptomi matematika és csillagászat nagy fejlődése a Nílus árapályjelenségeivel kapcsolatban, vagy a Torricelli-féle kísérletek összefüggése a gyors olasz hegyi folyócskák szabályozásának igényével. Ezekből s az ehhez hasonló példákból vonja le azt a következtetést, hogy a tudományok fejlődésében az ipar, a gyakorlat többet jelent, mint tíz egyetem.

A termelés új korszakára volt szükség ahhoz, hogy az Engels által megfogalmazott követelmény általánossá váljék. Más oldalról: szükség volt arra, hogy a tudományok fejlődése is közeledjék a gyakorlathoz, hogy a tudományok eredményeinek a felhasználhatósága az elefántcsonttoronyból az esztergapadig vezessen el. Tény, hogy ez a torony is gyakran csak látszat volt. Az alaptudományok – a legelvontabb eredményeket produkálók is – fontos építőkövei a modern technika, technológia kialakításának. A tudomány közvetlen termelőerővé válásának folyamatában igen lényeges, hogy a tudomány valamennyi ága – nemcsak a fejlesztő, az alkalmazott, hanem az alaptudomány is – a gyakorlatban felhasználható legyen, s ez nemcsak a tudomány, hanem a termelés igényeitől is függ. A tudomány eredményeinek gyakorlati, ipari-termelési alkalmazása tehát valamennyi szinten igényli a termelésbe való bekapcsolódást.

A kutatás iránti társadalmi igények nálunk ma már intézményesült formában fogalmazódnak meg. Ezt jelzi a kormány által jóváhagyott távlati tudományos kutatási tervek rendszere, amely a kutatás koncentrálását, a kutatási kapacitás, az anyagi erők összefogását szorgalmazza. Az új eredményekre való törekvés mellett a kutatás fontos területe a hazai felhasználást megalapozó adaptációs kutatás: a másutt elért eredmények hazai felhasználása. A tudomány mint nagy jelentőségű népgazdasági ágazat, a kutatás mint nagyüzemi jellegű, gazdasági

[4] Vo. *Marx–Engels:* Válogatott levelek. Budapest 1950. 545–548. old.

szempontból is fontos terület ily módon is kapcsolódik a termelés, a munka igényeihez.

A tudomány és a tudományos-technikai forradalomba integrálódott technológiai változások mai viszonyai között – az előzőekből következően – a műveltséget, a tudást már nem lehet függetleníteni a munkára irányultságtól. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a műveltség kizárólag munkára orientált lehet. Amennyire hibás, torz dolog elszakítani a munkát a művelődéstől, annyira hibás ez fordítva is: tévedés a művelődést csak a munkára redukálni, a művelődés problematikáját csak a munka szempontjából megközelíteni.

A munka és a művelődés viszonyáról szólva az alapproblémákat kell megragadni. Nem állhatunk meg például annál a kérdésnél, hogy *a művelődést hol kell tervezni – a munkahelyen vagy azon kívül.* Erről is éles viták folynak a nemzetközi irodalomban. Emögött téves alapgondolatként a kompenzáció problémája húzódik meg: mintha a művelődéssel kompenzálni lehetne azt, ami a munkában nincs meg. Azért téves ez a gondolat, mert ami a munkában nincs meg és nem is lehet meg tőkés viszonyok között – a munka elidegenedettsége, kizsákmányoltsága folytán –, azt nem lehet a munkán kívüli szférákban pótolni. „A munka elidegenedett, de a művelődés, a szabad idő stb. nem elidegenedett, s ez kompenzál" – ez az alapképlet hibás. A kizsákmányolás következtében itt az egész emberi élet elidegenedett, s a szálak a munka elidegenedettségétől a szabad idő elidegenedett felhasználásához vezetnek. Nem lehet tehát olyasmivel kompenzálni, ami ugyanúgy elidegenedett, mint a másik. Az egzisztencializmus egyik nyugatnémet képviselője, Karl Jaspers,[5] ha torz módon is, de kimutatja, hogy az elidegenedés nemcsak a munkát, hanem a szabad időt, az élvezetet is uralma alá vonta. Az elidegenedés a művelődésre is kiterjed, a művelődés nem függetlenítheti magát a tőkés viszonyok szerkezetére jellemző társadalmi folyamatoktól.

[5] Vö. *Karl Jaspers:* Die Atombombe und die Zukunft des Menschen. München 1958. 243. old. „Az ember technizálja az élvezetet, amely betölti a szabad időt."

A munka marxi meghatározását *A tőké*ben[6] találjuk meg. Ezt ugyan egyesek csak a munka közgazdasági elemzéseként értelmezik, és megpróbálják szembeállítani a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*ban[7] leírt gondolatokkal. Pedig nemhogy ellentmondás lenne, inkább nagyon szoros egység van a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* és *A tőke* munkaértelmezésében. Melyek ezek az egységmozzanatok?

Mindenekelőtt a munkának mint *emberi* tevékenységnek az értelmezése. A munka nem állati tevékenység, még akkor sem, ha a fizika a munkateljesítmény mértékegységét éppen a lóerőben jelölte meg. A gépi tevékenységet is meg kell különböztetni a munkától. A szakirodalomban elterjedt az a nézet, amely a munkát az emberről a gépre ruházza át. Ez legfeljebb metaforaként fogadható el. „A gépek közti munkamegosztás" hibás álláspont azért, mert a munka emberi tevékenység, s a gépek nem „osztoznak" a munkán.

A munka olyan céltudatos, célirányos emberi tevékenység, amely használati érték előállítására irányul. Az emberi tevékenységek közül kiemelkedik a munka mint tevékenységcsoport, amely céltudatossággal, az érték és használati érték előállításával jellemezhető.

Sokféle emberi tevékenység *nem fér bele* ebbe a munkafogalomba. Nem fér bele mindenekelőtt a *romboló tevékenység.* Pedig sokan nemcsak az értéket létrehozó, hanem az azt megsemmisítő tevékenységet is munkának minősítik. Ezt jelzi például Szczepański álláspontja, amelyet L. N. Kogan bírál *A munka és szépség*[8] című művében. Hasonlóképpen téves a svájci filozófusnak, Jüngernek[9] az álláspontja is. A munka a marxi megközelítésben értéket létrehozó, nem pedig azt elpusztító tevékenység. A munka nem lehet olyan tevékenység sem, amely ugyan nagy erőfeszítést igényel, de *cél nélküli,* értelmetlen (pl. a sziszifuszi tevékenység). Munka-e gólt rúgni? Nyilvánvaló, hogy bármilyen nagy emberi erőfeszítés is gólt rúgni, illetve nem kapni, ez nem munkatevékenység, hanem *játék.* Szórakozás, sport. Ez a tevékenység – bármennyire célirányos – nem minősül munkának. Nem hoz létre értéket, használati értéket.

[6] Vö. *K. Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1960. 170–171. old.

[7] Vö. *K. Marx:* Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Budapest 1962.

[8] *L. N. Kogan:* Trud i kraszota. Moszkva 1963. 21. old.

[9] *Jünger:* Maschine und Eigentum. Frankfurt am Main 1949. 162. old.

A munka marxi megközelítésében mindenekelőtt a fogalom meghatározásául szolgáló céltudatosságot, teleologikumot kell megragadnunk. Enélkül munkatevékenység nem lehetséges. S már csak ezért is képtelenség az embertől függetlenül állati vagy gépi munkát emlegetni.

Van azonban egy mozzanat, amely *A tőké*ben is megtalálható, de részletesebben kifejtve valóban a fiatal Marx *Gazdasági-filozófiai kéziratok* című művében szerepel (de nem ellentmondóan *A tőké*vel): *a munkában* mint az ember alaptevékenységében *az emberi lényeg megvalósulásának eszközét* látja Marx; azt a tevékenységet – s ez teljesen egybevág azzal, amit *A német ideológiá*ra hivatkozva korábban feliéztünk –, amelyen keresztül az ember megvalósítja önmagát, lévén az egyetlen olyan élőlény, aki nem készen használja fel a természet javait, hanem átalakítja őket munkájával, amelyet maga és a természet közé iktat.

Nem véletlen, hogy a munkafelfogásnak ezek az alapgondolatai ma már nemcsak a marxi elmélet alappillérei, hanem olyan tételek, amelyekkel bárki, aki a munkáról valamit is mondani akar, kénytelen szembenézni. *A munka marxi megközelítése* valósággal *próbakő a munkaelmélet irodalmában.* Egyesek Marx tételében kopernikuszi fordulatot[10] látnak, mások megpróbálják e munkafelfogást abból a pozícióból bírálni, mintha Marx a munka érték voltának kiemelésével munkacentrikus[11] álláspontra jutott volna. De akár ilyen, akár olyan megközelítésben, ma már nem találunk valamirevaló kutatót, aki kimondva vagy kimondatlanul ne lenne kénytelen szembesíteni nézeteit Marx munkafelfogásával.

A MUNKA TÁRSADALMI ELLENTMONDÁSAI. SZELLEMI MUNKA – FIZIKAI MUNKA

A munka marxi értelmezése teszi lehetővé, hogy tisztázzuk a munka konkrét történeti fejlődési folyamataiban jelentkező torzulásokat, *társadalmi ellentmondásokat.* Megértésük alapvető jelentőségű a munka és művelődés közti kapcsolat tisztázása szempontjából is. A munka konkrét helyzetét nem lehet megérteni azon társadalmi ellentmondások

[10] Marx munkafelfogását „kopernikuszi fordulatként" értelmezi Christian Ferber *Arbeitsfreude* című könyvében (Stuttgart 1959. 16. old.).

[11] Vö. pl. W. Arnold felfogásával, aki Marxot „laborizmussal" vádolja *Person, Charakter, Persönlichkeit* című kötetében (Göttingen 1961. 424–427. old.).

elemzése nélkül, amelyek a kizsákmányolás évezredei alatt keresztülkasul szabdalták a munkát, és olyan torz megvilágításba helyezték, mintha ezek az ellentmondások magából a munkából fakadnának.

A szellemi és fizikai munka közti társadalmi ellentmondás alapja a kizsákmányolás keletkezése és a mögötte meghúzódó változások: a termelékenység növekedése, a terméktöbblet, ehhez kapcsolódóan a társadalom osztályokra tagozódásának folyamata. Nyomukban jött létre a szellemi és fizikai munka közti *társadalmi* ellentmondás.

A szellemi és fizikai munka között vannak *nem társadalmi* jellegű ellentmondások is. Ezek természeti bázison létező biológiai jellegű ellentmondások, amelyek nem oldódnak meg, nem is oldódhatnak meg, mert a szellemi és fizikai energia viszonya mindig ellentmondásos. Minden munkatevékenység az agy és a kéz tevékenységének az összjátéka. Ez így volt, s így lesz, akkor is, ha ennek az összmunka-tevékenységnek – ismét Marx kifejezését használva: az „összmunkának"[12] – a szerkezetében vannak eltolódások. A termelőerők alacsonyabb fejlettségi fokán az összmunkán belül a fizikai izomenergia igénybevétele uralkodik. A fejlődés későbbi fokain – s különösképpen igaz ez a tudományos-technikai forradalom mai viszonyaira – a munkában bekövetkező intellektualizálódási folyamatok eredményeképpen a fizikai izomenergia igénybevétele csökken, s ez együtt jár a szellemi tevékenység arányának megnövekedésével. De ezzel együtt az agy és a kéz, az izom- és a szellemi energia igénybevétele mindig is egységet alkot a munkában – biológiai, fiziológiai alapjait tekintve.

Az alapvető probléma a munka és művelődés viszonyát illetően az az *ezen felüli ellentmondás,* amely a kizsákmányolás következtében a szellemi és fizikai munka közötti *társadalmi ellentmondásként* jelentkezett és *a társadalmi viszonyokból fakad.* Ezen a szinten a szellemi és fizikai munka közti társadalmi ellentmondás három alapvető rétegét kell megkülönböztetni.

1. *A munkában, a munkafolyamatban* jelentkező kettősség, kettészakadottság. Tehát maga a munka kettős természetű, most már nem fiziológiai értelemben, hanem társadalmi meghatározottságában. Ez a kettősség szükségképpen következik a termelékenység adott alacsony fokából.

2. *A társadalmi struktúrában* jelentkező kettősség: a társadalom

[12] Vö. *K. Marx:* Értéktöbblet-elméletek. Első rész. Budapest 1958. 374. old.

tagoltsága ebben a vonatkozásban is megmutatkozik, a fizikai munkát végző társadalmi rétegek, osztályok, illetve a fizikai munkától magukat mentesítő társadalmi csoportok, a szellemi tevékenységet végzők ellentétében.

3. Mindez visszatükröződik *az emberek tudatában, életstílusában, életmódjában,* többek között munkafelfogásában is.

A szellemi és fizikai munka közti ellentmondást sokszor a második réteggel szokták azonosítani. Valóban nagyon fontos a társadalmi tagozódás, de ez nem önmagában jelentkezik, hanem a munkában meglevő ellentmondást követi, ennek a terméke.

Egy másik összefüggésben vizsgálva a problémát, kitűnik, hogy a szellemi és fizikai munka közti társadalmi ellentmondások két típusúak: *antagonisztikus* és *nem antagonisztikus* jellegűek. Bár a szellemi és fizikai munka közti társadalmi ellentmondás lényegét tekintve a minden antagonizmus forrását jelentő kizsákmányolásból fakad, mégsem azonos a kizsákmányolással. Nem azonos az alapvető osztályantagonizmussal a szellemi és fizikai munkát végző emberek közötti viszony mint ellentmondásos viszony sem. Ennek is van antagonisztikus és nem antagonisztikus rétege.

Ez utóbbinak a nemzetközi munkásmozgalom mai fejlődési szakaszában hallatlanul nagy a jelentősége az értelmiséghez való viszonyt illetően. A haladó, forradalmi értelmiség a kapitalizmus körülményei között a munkásmozgalomhoz kapcsolódik, és bár a szellemi munka embere marad, nincs antagonisztikus viszonyban a munkásmozgalommal, a munkásosztállyal. Éppen ellenkezőleg: a forradalmi értelmiség a munkásmozgalom céljaiért harcoló erővé lesz. A nemzetközi munkásmozgalomnak ma az egyik alapvető stratégiai problémája, hogy a munkásosztály vezető szerepét érvényesítve miként lehet az osztályharc folyamataiba beépíteni a forradalmi értelmiség tevékenységét. Alapvető problémáról van tehát szó, ezért nagyon fontos, hogy a szellemi és fizikai munka közti ellentmondást megfelelően értékeljük.

A MEGOLDÁS FELTÉTELEI

Mi kell ahhoz, hogy a szellemi és fizikai munka közti társadalmi ellentmondások ténylegesen megoldódjanak? Mindenekelőtt *a társadalmi viszonyok* megváltozása. A megoldás *alapja* a társadalmi forradalom: *a szocialista forradalom.* A kizsákmányolástól mentes munka megte-

remti a lehetőségét a szellemi és fizikai munka közötti társadalmi ellentmondások feloldásának. A perspektíva *a szellemi és fizikai munka összekapcsolódása, egységbe ötvöződése.* A kizsákmányolás megszüntetésétől a szellemi és fizikai munka egységbe kapcsolódásáig azonban nagyon hosszú út vezet.

A művelődés mint *munkán túli tényező* is beletartozik e folyamatba. De ezt a tényezőt reálisan kell értékelni, mert zsákutcába kerülhetünk, ha a szellemi és fizikai munka közötti társadalmi ellentmondás megoldását csak a művelődésre hárítjuk. A kulturális forradalom önmagában nem képes megoldani a szellemi és fizikai munka közti ellentmondást oly módon, hogy a munkások képzettségét, felkészültségét felemeli a mérnökök színvonalára. Tény, hogy *a kulturális forradalom* – mint a szocialista forradalom szerves része – *elengedhetetlen feltétele az ellentmondás megoldásának.* De az is tény, hogy a tudás, a műveltség, a kultúra eszközeivel csak az ellentmondás egyik oldalát lehet megoldani.

Ha a feltételeknek ezt a csoportját abszolutizáljuk, nem járunk el különben, mint a 18. századi felvilágosodás, amely minden társadalmi baj forrását abban látta, hogy az emberek nem eléggé műveltek, tehát fel kell őket világosítani, s akkor megszűnnek a társadalmi problémák. (Tudjuk például, hogy a vallás létezését az egyébként zseniális gondolkodók – Holbach, Helvétius, Diderot és mások – azzal próbálták magyarázni, hogy nem eléggé felvilágosult az emberiség. Fel kell világosítani az embereket, és akkor a vallás automatikusan eltűnik.) Ugyanilyen „felvilágosító" módon járnánk el, ha azt gondolnánk, hogy a szellemi és fizikai munka közötti társadalmi ellentmondások már attól megoldódnak, ha a tudat szférájában előrehaladunk. Ez a szemlélet a tudat szférájában akarja megoldani a társadalmi problémákat, amelyek ugyan ott is jelentkeznek – ez az említett harmadik rétege az ellentmondásoknak –, de alapjukat az első rétegben kell megkeresnünk – a megoldással együtt.

A szellemi és fizikai munka közötti társadalmi ellentmondások feloldásához a szocialista társadalomban a *legfőbb eszközöket* magának *a munkának az átalakítása* adja. Mindenekelőtt a *munka jellegét kell megváltoztatni* ahhoz, hogy nyomában a benne rejlő feszültségek, társadalmi ellentmondások feloldódhassanak. S ez nemcsak a kizsákmányolástól mentes munkát jelenti – ezt is –, hanem ide tartozik a munka szerkezete, technikai felszereltsége stb. is. Mindezek együtt vezet-

nek a szocialista típusú munkához, majd pedig a kommunista típusú munka létrejöttével kibontakoznak azok az objektív anyagi feltételek, amelyek lehetővé teszik a társadalmi ellentmondások felszámolását. Magában a munkában rejlenek tehát az ellentmondások megoldásának elsődleges feltételei, és nem a munkán túli művelődési tényezőkben. Ezzel nem kívánjuk lebecsülni a művelődési tényezők szerepét. A szocialista kulturális forradalom semmit sem veszít jelentőségéből, ha itt is leszögezzük, hogy a tudat másodlagos az anyagi folyamathoz képest.

A munka jellegének átalakulásában rendkívül nagy szerepe van a munka technikai felszereltségének. Ugyanis a munka átalakulása nem a szubjektum óhajából következik be, nem „ráolvasással" megy végbe. A munka átalakításához az szükséges, hogy a tudomány, a technika, a technológia legmodernebb vívmányait úgy használjuk fel, hogy ennek eredményeképpen átalakuljon a munka összetétele, intellektualizálódjon a munka, s így az ember a munkában megtalálja a sajátosan emberit.

Marx kimutatta, hogy *a munka az emberi lényeg megvalósításának eszköze.* Mindenekelőtt az szükséges, hogy lehántsuk róla mindazokat a rétegeket, amelyek elfedik, eltorzítják az *emberi alkotás* lényegét, értelmét. Így tárul fel a munkatevékenység olyan alkotó tevékenységként, amely igényli az ember fantáziáját, aktivitását, átalakító, teremtő funkcióit. A munka jellegének átalakításában tehát alapvető fontosságú a munka alkotó jellegének kibontakozása, intézményessé és tömegessé válása.

Alkotó jellegű munka nemcsak a szocialista fejlődés körülményei között létezik. A munkában rejlő alkotás végigkíséri az emberiség történetét. Sőt a polgári szociológia ma már klasszikusnak számító írásaiban[13] is megtaláljuk ezt a gondolatot. Az az igény, hogy az ember a munkájában alkotóként találja meg saját emberi mivoltának kifejeződését, ma már a polgári munkaelméleti irodalomban is visszatérő

[13] Vö. *Chr. Ferber:* Arbeitsfreude. Stuttgart 1959. – *G. Friedmann:* Zukunft der Arbeit. Köln 1953. 288. old. „A munkaöröm a modern üzemben úgy tűnik fel, mintha olyan aszimptota lenne, amely felé az ember közeledik, de anélkül, hogy – eltekintve a kivételtől – valaha is elérné: az ideális határérték egy formája." – *J. K. Galbraith:* Gesellschafft im Überfluss. München–Zürich 1959. 360. old. „Az ember magától értetődően elvárja tőle (a munkától – *F. Gy.*), hogy örömöt okozzon neki. Ha ez nincs így, akkor az ember mélyen elégedetlennek érzi magát."

probléma. De hol a lehetőségeket, hol a lehetetlenségeket túlbecsülve, többnyire nem ásnak a dolgok mélyére. Nem tárják fel, hogy a munka elidegenedettsége, az alkotás akadályai nem a munka technikai felszereltségében, hanem mélyebben keresendők. A kizsákmányoló társadalomban ugyanis hiába keresik a munka humanizálását, az „emberi viszonyokat" munkahelyi mikroméretekben, amikor maga a társadalom embertelen, mert kizsákmányoló társadalom: makroméretekben antihumánus. A szocializmus viszont lehetővé teszi az emberi lényeg kibontakozását – mert humánus társadalom –, megadja a lehetőséget arra, hogy a munkára rárakódott embertelen, elembertelenítő, elidegenítő tendenciáktól megszabadulva az alkotás emberi viszonyai mikrostrukturálisan is kibontakozhassanak. Ez azonban hosszú folyamat.

A *Gazdasági-filozófiai kéziratok*ban fejtette ki Marx az *elidegenedés* lényegét,[14] kiemelve mindenekelőtt a munkástól a munka *termékének* elidegenedését, majd az embernek *a munkafolyamattól* való elidegenedettségét, ami elvezet *az ember és ember közötti viszonyok* elidegenedett jellegéhez, sőt végső soron *az embernek önmagától való elidegenedettségéhez*, az ember elembertelenedéséhez. Ez egyenes következménye a kizsákmányolásnak, illetve a kizsákmányoló típusú munkamegosztásnak, annak, hogy az ember élete végéig szükségszerűen alá van vetve az eleve kényszerű munkamegosztásnak. És bár a mai kapitalizmusban is tapasztalható az alkotásra való igény, egyszersmind tapasztalható az alapvető társadalmi gátak jelenléte is. Csak szocialista viszonyok között válik lehetővé a munka alkotó jellegének tömeges és intézményes kibontakoztatása. Ez nem egyik pillanatról a másikra történik, hanem harcok árán. Időbe telik, amíg a munkában rejlő tényleges alkotói lehetőségek realizálódhatnak. Például egyes üzemekben a technikai forradalom előrehaladásának látszólag fontos lépcsőfoka a futószalagra való áttérés. Ez kétségkívül növeli a termelékenységet, de a futószalag-rendszer nem a tudományos-technikai forradalom csúcsa! Ellenkezőleg: szükségszerű átmeneti szakasza, amit magasabb szinten kiszorít az automatizálás. Pillanatnyilag azonban a nagy beruházási igények és más okok miatt – a műveltségi szint alacsony volta miatt is – nincs lehetőség a magasabb fok közvetlen elérésére. Addig viszont a futószalag-rendszer a munkát felaprózza, s egyáltalán nem az alkotás, inkább a rutin irányába tolja el. De ez csupán *átme-*

[14] Vo. *K Marx:* Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. 44–55 old

neti szakasz, amikor is az alkotás felé vezető folyamatok kereszteződéseképpen megjelennek olyan elemek, amelyek az emberi lényeg kibontakozását még akadályozzák.

A munka mai magyarországi fejlettségi szintjén korántsem lehet arról beszélni, hogy a szellemi és fizikai munka közti ellentmondás megoldódott volna. A megoldás kiindulópontja a munka *technikai felszereltsége,* s ez meglehetősen gyenge. Bár ilyen jellegű újabb statisztikai adatok nem állnak rendelkezésünkre, a korábbi KSH-adatok[15] is sokatmondóak. Kitűnik, hogy a munka gépesítettségi foka a minisztériumi iparban 1965-ben 27 százalékos volt. Gép mellett dolgozott a munkások 37 százaléka (1969-ben 38,7 százalék). Az NDK-ban ugyanakkor 45 százalékos volt ez az arány. Az iparban foglalkoztatott munkások 51,8 százaléka (1969-ben a fele) mindenféle gép, energiameghajtású berendezés nélkül végezte munkáját. Az elektronikus számítógépek felhasználása, az automatizálás a magyar iparban kezdeti fokon áll. Egyes adatok szerint a termelőberendezéseknek csupán 3,3 százaléka automatizált, s bár a kulcsiparágakban ennek a többszöröse (pl. a villamosenergia-iparban 16,6 százalék), a munka gyenge technikai felszereltsége s ebből következően alacsony műveltségigénye is bizonyítja, hogy ma még nem oldódhattak meg a szellemi és fizikai munka közti társadalmi ellentmondások. De a folyamat pozitív tendenciáit kell látnunk és elősegítenünk. Ezzel függ össze az anyagmozgatás gépesítése. Az anyagmozgató segédmunkások száma ijesztően nagy foglalkoztatottsági struktúránkban. Egyes adatok szerint a minisztériumi ipar munkáslétszámának 17,5 százaléka anyagmozgatással foglalkozik. Egyes iparágakban ez az arány még rosszabb (kohászat, bányászat, építőipar, fafeldolgozás, élelmiszeripar, nyomdaipar stb.). Sok helyen nem ismerik fel, hogy a nagyobb beruházást igénylő gépesítés hosszú távon sokkal jobban megtérül, mintha rövid távon túlfizetik a segédmunkást.

A MUNKA PERSPEKTÍVÁJA

A munka műveltségigényének szempontjából nagyon fontos a munka jövőjének a megítélése: *eltűnik-e a munka,* vagy éppen ellenkezőleg, a munka *az ember elsőrendű életszükségletévé válik?* A munka történel-

[15] Vö. Az ipari munkások létszámának a végzett tevékenység jellege szerinti megoszlása. Statisztikai Időszaki Közlemények, 71. sz. KSH Budapest. 8–15. old.

mileg kialakult, a társadalmi ellentmondások által torzított formái joggal válthatnak ki olyan reakciót a munka jövőjét vizsgáló emberben, hogy ha a munka elidegenedett, kizsákmányolt, keresztül-kasul ellentmondásos, akkor meg kell szabadulni tőle, a munkának el kell tűnnie. Emancipálódni kell a munka alól, ahogyan ezt Helmuth Klages[16] és más polgári munkakutatók éppen Marxra hivatkozva szokták megállapítani.

Tény, hogy a *kizsákmányolt munka* az ember számára *külső társadalmi kényszerként* jelenik meg. Az ember nem azért végez munkát, mert abban lényege megvalósítását látja, hanem azért, mert a korbács vagy a pallos kényszeríti rá. A rabszolgatartó a rabszolgát mint beszélő szerszámot fogja munkára, tehát csakis fizikai kényszerrel. A kapitalizmus viszonyai között a gazdaságon kívüli direkt kényszert a kenyér kényszere váltja fel. A munka tehát külső társadalmi kényszerítettség eredménye, eszköz és csak eszköz ahhoz, hogy az ember célját más célokban tudja megvalósítani. A munka eszköz volta áll szemben az emberi célok más csoportjával, *az ember akkor van otthon, amikor nem dolgozik, s amikor munkát végez, akkor nincsen otthon,* akkor emberi mivoltán kívül van. Az ember élettevékenységét eladja egy másik személynek – mondja Marx – azért, hogy a szükséges létfenntartási eszközöket biztosítsa magának. Élettevékenysége tehát csak eszköz arra, hogy létezhessék. Azért dolgozik, hogy éljen. A munkát nem számítja bele életébe, ellenkezőleg, a munka az élet áldozása. Marx szerint „a munka a munkás számára *külsődleges,* azaz nem tartozik lényegéhez, hogy tehát munkájában nem igenli, hanem tagadja, nem jól, hanem boldogtalannak érzi magát. Nem fejt ki szabad fizikai és szellemi energiát, hanem fizikumát sanyargatja és szellemét tönkreteszi. Ezért a munkás csak a munkán kívül érzi magát magánál levőnek, a munkában pedig magán kívül levőnek. Otthon akkor van, amikor nem dolgozik, és amikor dolgozik, akkor nincs otthon. Munkája ennélfogva nem önkéntes, hanem kényszerű, *kényszermunka.* Ezért nem szükséglet kielégítése, hanem csak *eszköz* a rajta kívül levő szükségletek kielégítésére. A munka idegensége tisztán előtűnik abban, hogy mihelyt nem egzisztál fizikai vagy egyéb kényszer, úgy menekülnek előle, mint a dögvész elől."[17]

[16] Vö. *H. Klages:* Technischer Humanismus. Stuttgart 1964. Soziologische Gegenwartsfragen.

[17] *K. Marx:* Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. 47–48. old.

A munkaellenességet a kizsákmányolt munka eltorzított formáiból kiindulva próbálják kiolvasni a marxi munkakoncepcióból. De nem szabad megfeledkezni róla: Marx nem a munkát, hanem a tőkés kizsákmányolás által deformált munkát jellemzi így: „ezt az *élettevékenységet* eladja egy másik személynek, hogy a szükséges *létfenntartási eszközöket* biztosítsa magának. Élettevékenysége tehát számára csak *eszköz* arra, hogy létezhessen ... A munkát nem is számítja bele az életébe, ellenkezőleg: a munka az élete áldozása ... a munkás, aki tizenkét órán át sző, fon, fúr, esztergál, épít, lapátol, követ tör, terhet hord stb. – vajon élete megnyilvánulásának, életének tekinti-e ezt a tizenkét órai szövést, fonást, fúrást, esztergálást, építést, lapátolást, kőtörést? Ellenkezőleg. Az élet ott kezdődik számára, ahol ez a tevékenység megszűnik; az asztal mellett, a kocsmapultnál, az ágyban."[18] Indokolatlan ennek alapján *munkaellenességet* tulajdonítani a marxi felfogásnak. Ami a munkás munkaellenessége mögött van, az a valóságban *a munkásnak a munka kizsákmányoltsága elleni tiltakozása.* A kizsákmányolás felszámolása, a szocialista forradalom viszont megszabadítja a munkát a deformálódástól, s feltárja a munka igazi tartalmát, társadalmi szerepét. Ezen az úton tárul fel a munkaellenességgel szemben a munka valódi perspektívája, *elsőrendű életszükségletté válása.* Történetiségében kell értékelni tehát a munka perspektíváit. A munka múltjának és jelenének elemzése ad alapot jövőjének megértéséhez is.

A munka jövőjének vizsgálatánál a munka múltja – a tőkés kizsákmányolás által torzított munka – csakugyan azt sugallja, mintha a munka perspektívája az volna: megszabadulni ettől a kényszertől, megszabadulni a munkától. Ezzel szemben a *reális alternatíva: a munka az ember elsőrendű életszükségletévé lesz.* A munka mindig is szükséglet volt, és ma is az, akkor is, ha az ember nem veszi észre. Persze nem minden munka válik az ember elsőrendű életszükségletévé, és nem minden munka egyformán szükséglet. Csupán a munka bizonyos csoportjai, fajtái alkalmasak arra, hogy szükségletté váljanak. Továbbá: nem minden ember számára szükséglet a munka, s nem minden ember számára egyformán az. A munkaszükséglet fejlődésének mindenekelőtt a társadalmi viszonyok megváltozása az alapja. A szocialista forradalom tette és teszi lehetővé a munka tényleges távlatainak ki-

[18] *Marx–Engels* Művei. 6. köt. Budapest 1962. 389–390. old.

bontakozását. Ez pedig nem a munka eltűnése, a munka játékká válása, a munka érték voltának feloldódása; a munka társadalma helyébe nem a szabad idő társadalma lép, a termelőerők társadalma helyébe nem a fogyasztói, konzumtársadalom kerül, nem „egységes ipari társadalom" vagy „posztindusztriális" társadalom alakul ki, nem is technotronikus társadalom stb. *A jövő a munka társadalmáé.* És ebben a társadalomban nem a munka nehézségi foka, nem a társadalmilag szükséges munkaidő, nem az élő munka aránya fog növekedni a holt munka (a gépekben-berendezésekben megtestesülő holt munka) rovására, hanem éppen fordítva. Nem a munka tűnik el tehát, hanem a munka elembertelenedett formái.

A munka szükséglete fejlődésének (és majd a kommunizmus magasabb fokán elsőrendű életszükségletté válásának) megértéséhez azokat a *feltételeket* kell vizsgálni, amelyeknek a megteremtése, megérlelődése elősegíti ezt a fejlődést. Elsősorban a *társadalmi viszonyokat,* a szocialista társadalom szerkezetének kibontakozását, majd a kommunizmusba való átmenet viszonyait. Ez bonyolult folyamat, a szocialista demokrácia fejlődésétől az osztály és állam nélküli társadalom felé vezető út szövevényét is beleértve.

A második feltételcsoport magának *a munkának az átalakulása* a munka társadalmi ellentmondásának feloldódásával, mindenekelőtt a munkában rejlő – korábban részletezett – *alkotás* kibontakozásával. Éppen a munka alkotó jellegűvé válása, az alkotás állandóan megújuló folyamata teszi lehetővé, hogy az ember megtalálja a munka értelmét. És ha az ember értelmét látja a munkájának, akkor nem hadakozik azért, hogy a munka eltűnjön, akkor már nemcsak szükséges rossznak tartja, s nemcsak azért végzi, mert a kenyere függ tőle. Nem igaz tehát az a tétel, amely a munka elidegenedettségét a szabad idő nem-elidegenedettségével próbálja ellensúlyozni, amely a munka alkotásnélküliségét a szabad időben, a művelődésben megtestesülő alkotással próbálja szembeállítani. Ez elhibázott felfogás! Éppen a munka az emberi alkotás alapvető terepe, s a munkában rejlő alkotás teszi lehetővé, hogy más élettevékenységekben is alkotóként jelenhessék meg az ember – a szabad időben, a művelődésben is. Természetesen nem mindenki igényli az alkotó tevékenységet. Kényelmesebb a megszokottság, a rutin a munkafolyamatokban. Nem véletlen, hogy még Helvétius is – tévesen – a megszokottságban, a szokás szükségében látja a munka örömét, a munka szükségletének fő összetevőjét. Az emberi lényeghez

elsősorban az ember alkotó mivolta kötődik. A termelés szerkezetének, a munkastruktúrának az átalakulása a technikai forradalom nyomán éppen erre irányuló folyamatokat bont ki, ha ellentmondásokkal is.

Nagyon fontos a harmadik feltételcsoport is. Nem minden ember számára válik a munka életszükségletté. S itt jelentkezik *a munka műveltség iránti igényességének* rendkívül nagy jelentősége. Az ember felkészültsége, általános és szakmai műveltsége, műveltségi foka (beleértve a tudat fejlettségét, az öntudat állapotát is) rendkívül fontos a tekintetben, hogy kinek és hogyan válik a munka elsőrendű életszükségletévé. Annak az embernek, aki a munkában csak pénzszerzési lehetőséget lát, a legalkotóbb jellegű munka sem lehet igazán szükséglete. De ha az ember látja munkájának társadalmi értelmét, ha tudja, hogy az hasznos – még a kevésbé alkotó, sőt a rutinmunka is alkalmas lehet arra, hogy az ember örömét lelje benne, hogy azonosuljon a munkával. Így a tudat fejlettségi fokától függően a munka szükségletének magasabb foka valósul meg.

Mindez tanúsítja, hogy a munkában egyre inkább megérlelődnek a magasabb műveltség igényei. A szükségletek és az igények dialektikájáról van itt szó, a munka oldaláról megközelítve a művelődés folyamatait. A munka és művelődés közti szerves kapcsolat – a probléma történeti, társadalmi beágyazottságában – indokolja, hogy a művelődést társadalmi meghatározottságában vizsgáljuk, s jogos, hogy elsőnek éppen a munkát emeltük ki.

II. A KULTÚRA FOGALMA; POLGÁRI FELFOGÁSOK ÉS A MARXI–LENINI KULTÚRAKONCEPCIÓ

A FOGALOM FEJLŐDÉSE

A *kultúra szó* a hellenizmus latin szóhasználatára vezethető vissza. Eredeti tartalma akkor eléggé világos volt, bár a kultúra kifejezés (colo, colere, colui) sok – egymástól eltérő – jelentéskörben szerepelt. Mindenekelőtt a föld művelését jelentette, de a barátság, a tudomány, az erkölcs gyakorlását és ápolását is. A szó értelme önmagában az volt, hogy az ember a valóságot, a földet, a körülötte levő természetet és viszonyokat átformálja, átalakítja, megműveli, vagyis a maga számára használhatóvá, feldolgozhatóvá teszi. A kultúra szó a hellenizmus korában voltaképpen azt az emberi igényt és azt a valóságot fejezte ki, ahogyan az ember berendezte a földet és társadalmi viszonyait. Ebben az értelemben tehát *az objektív valóságra való emberi visszahatások, mégpedig e valóságot magasabb rendűvé tevő visszahatások képességét és összességét jelentette.*

A fogalom eredeti jelentésében zavaró, hogy a colo, colere szó a valóság mindenféle mozzanatára vonatkozhatott, így például az istenekkel kapcsolatos magatartásformákra és -módokra is. A kultúra szóban ekkor két ellentétes tendencia összpontosult: egyrészt a valódi műveltségé, az emberi tudásé, a valóságra való visszahatás szellemi és technikai képességeié, másrészt ennek hamis tudati formáié. Ez utóbbiakat napjainkban a *kultusz* szóval illetjük, holott a latin nyelvben a kultusznak a kultúrával szemben nem volt pejoratív értelme. A kultúra és a kultusz kifejezések csak korunkban váltak el egymástól, amikor is kultúrának tekintik mindazt, ami a valóságnak az ember számára való megváltoztatásával, az erre való felkészüléssel függ össze, viszont kultusznak azt, amikor ugyanezeket a módszereket megmerevedett, fetisizált eszmékre, vallási szokásokra alkalmazzák.

A kultúra fogalmának története természetesen nem a szó kialakulásával kezdődik. Az antropológia az ősközösségi, törzsi életformákról a mai napig mint a primitív népek kultúrájáról beszél. Kérdés: milyen

joggal? Bizonyos értelemben teljes joggal. A kultúra ugyanis – mint az emberi életet, az emberi létfeltételeket alakító pozitív képességek összessége – arra irányul, hogy felismerjük a *használati értékeket*, a valóságban nekünk való értékeket, és e felismerés segítségével alakítsuk tovább az emberi életet. Primitív körülmények között – a kultusszal sajátos keveredésben – a társadalmi élet egésze mind céljai, mind tudás- és műveltséganyaga tekintetében arra irányul, hogy a használati érték jegyében sikerüljön az emberi életet irányítani, megszervezni. Ezért a primitív népek életét joggal lehet kultúrának nevezni, de úgy, hogy tudomásul vesszük: az ilyen típusú fejlődésekben a kultúra és a kultusz sajátosan egymás mellett él, és a kultikus-fetisisztikus elemek a primitív nép kultúrájának részeként jelennek meg.

A használati érték középpontba kerülése kezdetleges körülmények között egészen szélsőséges formákat ölthet. Egy kínai mese például arról a bölcs parasztról szól, aki csak kézzel hajlandó a kútból vizet meríteni, mindenféle szerkezet igénybevétele nélkül, mert véleménye szerint aki géppel dolgozik, az előbb-utóbb maga is elgépiesedik, gépies lesz a gondolkodása, érzésvilága stb. E kínai mese szélsőséges példa ugyan, de nem szabad elfelejteni, hogy a primitív körülmények *közvetlenül* a használati érték világát jelenti, és ebben a világban a kultúrának a kultusszal összefonódva van rendkívüli becsülete. A primitív társadalmak szükségképpen hozzák létre a használati érték uralmát, s vele együtt azt a gondolatkört is, mely szerint a használati érték alapján fejlődő kultúra megtartandó, és a kultusz ezt a konzerváló tendenciát fejezi ki.

Az első nagy megrázkódtatást a kultúra és kultusz összekevert világában a *csereérték*, tehát a gazdaságosság szempontjának felmerülése jelentette. Arisztotelész *Politika* című művében rendkívül szemléletesen ábrázolja ezt a kérdést: „Elsősorban is fölmerülhet az a kétség, hogy a vagyonszerzés ügyessége azonos-e a háznép kormányzásával, vagy annak csak egy része, vagy segédtudománya . . . ha a vagyonszerzés és a gazdagodás sok formát foglal magában, először is meg kell vizsgálni, hogy a mezőgazdaság vajon csak része a vagyonszerzésnek, vagy külön tudományág; és általában táplálékról való gondoskodás és annak megszerzése. Ámde sokféle faja van az élelmezésnek is, és ezért sokféle életmódja állatnak, embernek egyaránt . . . Íme egy fajtája a vagyonszerzésnek, mely természet szerint hozzátartozik a családfenntartáshoz, amiért is annak vagy már meg kell lennie, vagy pedig gondoskodnunk

kell róla, hogy meglegyen, vagyis az anyagi javak felhalmozása, amely az élethez szükséges, s városállam és a család közösségére hasznos. S úgy látszik, az igazi gazdagság ezekből áll. Mert az effajta vagyonnak a boldog élet szempontjából elégséges mennyisége nem korlátlan, mint ahogy Szolón mondja költeményében . . ."[1]

Arisztotelész tehát meglepődik rajta, hogy a szolóni elv nem érvényes. Ennek oka az, hogy kialakul az árutermelés, amely felbontja a régi primitív közösségek egységes kultúrakultuszát, és sajátos módon – mert a befektetett munkaidő mennyiségével a piacon objektíve megméri a ráfordítások értékét – rombolni kezdi a kultikus tendenciákat. Ebből persze nem a kultusz megsemmisülése következik, de következik – mégpedig szükségképpen –, hogy a kultikus tendenciák nem kerülnek feltétlenül a társadalmi élet középpontjába, illetve, hogy elfogadtatásuk érdekében valamilyen módon a kultúrához kell kötődniük. Ezért a görögöknél a kultikus tevékenység részben már mint művészi tevékenység jelent meg.

A görögségben két kifejezés jelölte a mai kultúrfogalmat: a *techné* művészi és technikai tevékenységet egyaránt jelentett; a *poiézis* szintén emberi gyakorlati tevékenységet jelölt, egyúttal azonban a poétikának, vagyis a költői tevékenységnek a fogalma is volt. Természetesen mind a technét, mind a poiézist elsősorban szabad emberek gyakorolták, de nem kizárólag. Nagyon sok olyan rabszolga volt, aki részt vett művészi alkotások technikai kivitelezésében. Elég csak Aiszóposzra vagy Phaedruszra utalni, hogy lássuk: bizonyos típusú nevelő és művészi tevékenység részben rabszolgatevékenység is lehetett. A poiézis és a techné fölé nőtt ugyanakkor egy harmadik tevékenység, amely már kizárólag vagy elsősorban a szabad emberek dolga volt, ez pedig a *teória*. A teóriára, a szemlélődésre, általában az elméletek megalkotására csak szabad emberek gondolhattak, s ilyenformán a filozófiát és vele együtt a tudományos tevékenységek alapjait lényegileg elkülönítették a technétől és a poiézistől. Ez a szerkezet sajátos árnyalatot adott a később – már a hellenizmusban – kialakuló kultúrfogalomnak, mely szerint a kultúrán belül a teoretikus – tehát a platóni, a cicerói magatartás – feltétlenül magasabb rendű, mint akár egy művész vagy más, gyakorlati technikával foglalkozó ember munkája.

[1] *Arisztotelész:* Politika. Budapest 1969. 91–94. old.

Az ókor eme ellentmondásának legkiválóbb leírója a modern időkben Hegel volt. *A szellem fenomenológiájában* kifejti az úr és szolga viszonyát, ezen belül éppen azt a problémát, hogy a rabszolga öntudata a valósággal való közvetlen kapcsolatból fejlődik egyre magasabb fokra, viszont az úr tudata kiüresedik, mert csupán „magáértvaló tudat". A szolga tudatát ellenben így jellemzi: „Az önálló tudat igazsága eszerint a szolgai tudat."[2] Ez a viszony már önmagában is szükségszerűen azt eredményezi, hogy az ókori rabszolgaságban létrejött kultúra felbomoljon. Emellett azonban a görögségben megteremtődött kultúra, majd később a rómaiak által továbbfejlesztett görög kultúra időszámításunk után szembetalálta magát *más kulturális hatásokkal.* Egyfelől a *germán törzsek* kultúrájával, amit jól példáz Tacitus *Germánia* című műve is. Ez a rómaitól gyökeresen eltérő kultúrarendszert jelentett, s természetesen új kultikus tendenciákat is. Másfelől a *Közel-Kelettel* való érintkezés az ottani kultúrát is elhozta a római birodalomba, mégpedig a legkülönbözőbb formákban (Lucullus pl. a cseresznyét honosította meg hódító háborúinak eredményeként). Ugyancsak komoly hatása volt a perzsa Mithras-kultusznak. Ennél is jelentősebb azonban, hogy a római hellenisztikus kultúrába besugárzott a közel-keleti kultúrának számos eredménye is. Elsősorban a *kereszténység* formájában, de oly módon is, hogy a kereszténység átörökítette azt az évezredes kultúrát, amelyet az ótestamentum világa tükrözött. Jellegzetes képviselője ennek az átmenetnek Josephus Flavius, *A zsidó háború* szerzője, valamint Alexandriai Philón, aki szintén a latin kultúra és a közel-keleti kultúra összeegyeztetésén dolgozott. Mindezek folytán a görög–latin kultúrának a technére, poiézisre és teóriára tagozódó világa eltűnt, és helyébe új kulturális fejlődés lépett.

A *középkori világ* kialakulásával a kultúra fogalmának jelentős átformálódása megy végbe. Mindaz, ami az ókorban a techné és a poiézis fogalmába tartozott, a középkorban ebben a formában már nem a kultúra része: a megváltozott körülmények megváltoztatták a kultúra különböző részterületeit is. A középkor számára az iskolás kultúra kialakulása bizonyos értelemben társadalmi bázist jelentett, elsősorban azért, mert a szerzetesek képzésében, de helyenként a polgári rétegek képzésében is jelentős szerepe volt ennek az úgynevezett skolasztikus kultúrának. A különféle szerzetesrendekben tanítással és tudománnyal

[2] *G. W. F. Hegel:* A szellem fenomenológiája. Budapest 1961. 105. és 104. old.

egyaránt foglalkoztak, s hosszú ideig a legkiválóbb tudósok egyúttal szerzetesek is voltak. Az ekkori kultúra tulajdonképpen két részre oszlott: a triviumra – vagyis a triviális részre – és a quadriviumra, amely a magasabb rendű alapképzést jelentette. Annak idején kis versben is összefoglalták a trivium és a quadrivium alapjait. Eszerint a *trivium:* Gram loquitur, Dia verba docet, Rhe verba colorat – vagyis a grammatika beszél, a dialektika megtanítja a szavakat, a retorika pedig a szavakat feldíszíti. Tehát elsősorban a prédikátori, retorikai képességet tekintették alapvetőnek. Ezután következett a *quadrivium:* Ar numerat, Geo ponderat, Mus canit, As colit astra – vagyis az aritmetika számol, a geometria mér, a muzsika énekel, az asztronómia a csillagokat vizsgálja.

Mint látható, a quadriviumban – legalábbis az aritmetikát és geometriát illetően – már szerepet kaptak a természettudományok, és a konkrét természettudományok közül sajátos módon az asztronómia került az első helyre. A középkorban ugyanis ezek a quadriviális tudományok voltak az igazán mély tudás bevezetői. Ennek ellenére ezen az iskolarendszeren és kultúreszményen belül is kiéleződtek azok az ellentmondások, amelyek már az ókori felfogásokat is jellemezték. Itt a technének és általában a munkának nincsen meg az igazi kulturális szerepe, és a természettudományok közül a legelvontabbak, a legkevésbé kézzelfogható tudást nyújtók tartoznak hozzá a kultúra köréhez. Ez a helyzet elszakította egymástól a teóriát és a gyakorlati természettudományokat. S mivel a teóriának a teológia szolgálólányává kellett lennie, a természet megfigyelése és művelése hosszú ideig – egészen a reneszánszig – nem is tartozhatott a tudományhoz.

E szemlélet megváltozásához nagymértékben hozzájárult az az egyházi reform, amely a korai eretnekmozgalmak jellegzetes középkori-polgári szemléletének átvételéből következett, és amelyet Assisi Szent Ferenc hajtott végre. Addig lényegileg a didaktikus és bizantinus elvek uralkodtak a művészetben is, ami a természet teljes elhanyagolását jelentette. Szent Ferenc misztikus panteizmusa azonban utat nyitott a természet ábrázolásának és a természet kutatásának is, a reneszánsz fejlődése pedig gyökerében átalakította a középkori kultúrafogalmat. Itt pusztán azt jegyezzük meg, hogy a reneszánszban visszatért a techné bizonyos fajtáinak értékelése, vagyis a reneszánsz annyit megtett, hogy fölvette a küzdelmet a középkor teóriát és gyakorlatot mélyen és elvileg szembeállító tendenciáival, és sok mindent visszahozott az an-

tikvitás kultúrafogalmából. Ezzel úttörője lett annak a polgári fejlődésnek, amely később egyre határozottabban és sokoldalúbban vetette fel a művészet, a tudomány és a gyakorlat összefüggésrendszerét.

A reneszánsz egész ideológiája a középkor világképén belül elsősorban a kultikus tendenciákat támadta, de hosszú ideig ennek ellenére sem volt képes olyan típusú elméletet és kultúrafogalmat kialakítani, amely maga is teljességgel szembefordulhatott volna a kultikus mozzanatokkal. A platóni akadémia mintájára megalakított firenzei akadémia sok tekintetben előrevitte a művészet, a tudomány stb. ügyét, ugyanakkor kidolgozott egy, a régi politeista mítoszok alapján fölépülő új kultikus rendszert, s ebből akarta megérteni a valóság egyes lényeges törvényszerűségeit. A csereérték fokozódó uralma állandóan visszaszorította a kultikus tendenciákat ott, ahol ez társadalmi érdekként jelent meg; tehát joggal beszél Lukács György *Az esztétikum sajátossága* című művében arról, hogy ebben az időszakban éleződött ki leginkább a művészet szabadságharca a vallás ellen.[3] E harcnak fontos mozzanatai érhetők tetten már Giotto világlátásában, de az olyan típusú képek és képelrendezések is, mint például a híres raffaellói stanzák, ennek a szabadságharcnak az élességéről tanúskodnak. Egymással szemben áll Raffaello két festménye: az *Athéni iskola*, amely a tudományos kutatás békéjének és harmóniájának rajza, valamint a *Hitvita*, amely a kereszténység elkeseredett és elvakult vitáinak ábrázolása.

A reneszánsz lényegében az ókor kulturális fejlődésének és az ókori kultúra fogalmi rendszerének a visszahozatala. A reneszánsz művészet a kor dinamikus előrelendítője volt, és fejlődése ezer szálon összefüggött az építészeti, a festészeti technikák és az anatómiai kutatások fejlődésével. A reneszánsz megindította azt a fejlődést, amely a reformáción át (a reformáción belül létrejött ellentmondásokkal itt nem foglalkozhatunk) egészen a polgári fejlődésig vezetett. A polgári korszak azután igyekszik a kultikus tendenciáktól megszabadítani a kultúra fogalmát, s arra törekszik, hogy azt a szakadékot, amely egyfelől a teória, másfelől a techné és a poiézis között fennállott, véglegesen leküzdje.

[3] Vö. *Lukács György:* Az esztétikum sajátossága. 2. köt. Budapest 1965. A művészet szabadságharca. 627–811. old.

A kultúra fejlődésének termékeny ellentmondása a kultúra és gazdaságosság közötti ellentmondás, amely a használati érték és csereérték ellentmondás-rendszerére épül. A kultúra és a kultusz közötti ellentmondás esetében viszont az a jellemző, hogy a kultusz végső soron minden kultúra ellensége. A csereérték, a gazdaságosság szempontja új utakat nyit a kultúra számára és korlátozza a kultikus tendenciákat, amelyek eredeti formájukban a primitív társadalmi világ konzerválói voltak. A polgári társadalom, amely az árutermelésnek, a csereérték érvényesülésének korlátlan teret akar nyitni, szükségképpen azzal a pátosszal lép fel, hogy most már mindenféle kultuszt félre lehet tolni. Nyilvánvaló azonban, hogy maga a polgári ideológia már a kezdeti stádiumban is számos ellentmondást tárt fel, és ezen ellentmondások viták forrásaivá lettek.

A felvilágosodás korában robbant ki a polgári filozófia első nagy kultúravitája. Ennek a vitának alapvető kérdése a kultúra szerepének értékelése volt. Minekutána a kultúra mint az ész által irányított terület szembekerült a kultusszal, sokak számára úgy tűnt fel, hogy a kultúra igazi értékei – vagyis az emberi tudás és képességek, melyekkel az ember saját társadalmát és a természettel való anyagcseréjét irányítja – mindenképpen győzedelmeskedtek, és a későbbiekben is győzedelmeskedni fognak. A polgárság azonban, amely a modern technikai fejlődést és a társadalmi élet rendkívül ésszerű megrendszabályozását tűzte ki feladatául, abba az ellentmondásba ütközött, hogy a modern kultúra valójában nem tud győzelmet aratni, mert maga a technika, a civilizáció olyan folyamat, amelyben az ember belső indítékai visszavonulni kényszerülnek. Különösképpen vonatkozik ez az emberi kultúrára. Rousseau híres művében, *Az emberi egyenlőtlenségek eredetéről* című tanulmányban vetette fel ezt a problémát, és a kérdésre nagyon érdekesen válaszolt Diderot. Kérdés: „Azt kell-e állítania nézete védelmében, hogy a teljesen műveletlen ember, a művészeteket és a mesterségeket nem ismerő ember, egy lény, amely alacsonyabb rendű minden ma ismert vadembernél, erényesebb és boldogabb, mint London vagy Amszterdam művelt polgára? Rousseau ezt állítja." S a válasz így hangzik: „Én inkább úgy látom, hogy Jean-Jacques igen erőtlenül támadta a társadalmi állapotot. Mert mi a társadalmi állapot? Egy olyan szerződés, amely összeköti, egyesíti az eleddig elszigetelten élő

egyéneket, és egymást kölcsönösen támogató lényekké teszi a sokaságot alkotó egyedeket. Ha valaki elmélyülten gondolkodik a vadság és a műveltség állapotának természetéről, hamarosan arra a meggyőződésre fog jutni, hogy az első szükségképpen az ártatlanság és a béke állapota, míg a második a háborúság és a bűn állapota; hamarosan el fogja ismerni, hogy Európa nagy fővárosainak bármelyikében egy nap alatt több gaztettet követnek el és kell elkövetniök az embereknek, mint amennyit a földkerekség összes vad hordája egy évszázad óta el tud követni. Tehát a vadság állapota jobb a műveltség állapotánál. Ezt tagadom. Nem elég nekem azt bebizonyítani, hogy több a bűn, azt is be kellene még bizonyítani számomra, hogy a civilizációban kevesebb a boldogság lehetősége."[4]

Mint látható, Diderot nem tagadja a rousseau-i dilemmát, sőt megerősíti azt. A kettőjük közötti különbség abban van, hogy Diderot a fejlődés egészét veszi szemügyre, és így a boldogság, a kultúra terjedésének lehetőségét tekinti mértéknek, nem pedig a civilizáció folytán létrejött ellentmondásokat önmagukban. Ez a vita, melyet Diderot és Rousseau folytatott, voltaképpen napjainkig a polgári kultúrakoncepció egyik leglényegesebb vitája maradt. Tudniillik maga a polgári társadalom szerkezete nem teszi lehetővé, hogy a termelőeszközök fejlődésével lépést tartva fejlődjön az emberi társadalom, s különösen, hogy a társadalmi szerkezeten belül az emberi egyéniség olyan sokoldalúan bontakozzék ki, mint ahogyan az régebbi korok reménye volt.

Noha a francia felvilágosodás filozófiáján túlmenően más haladó polgári filozófiákban – például a klasszikus német filozófiában – is azt látjuk, hogy a polgári gondolkodók legjava a társadalmi fejlődésnek és a kultúra fejlődésének az egybeesését, összehangolását kívánta, a gyakorlati eredmény mégis az volt, hogy kénytelenek voltak ennek a kapcsolatnak a nehézségét tapasztalni, s ezt részben az elidegenülési jelenségekre, részben más tényezőkre vezették vissza. Hegelnél merül fel először az a gondolat, hogy az emberi szellem, az emberi kultúra magasra emelkedése önmagában és szükségképpen megoldja majd a társadalmi problémákat. Itt azonban megfordul az a viszony, amely a valóságban fennáll. Tudniillik *nem a kultúra az, ami megoldja a társadalmi problémákat, hanem a társadalmi szerkezet a maga objektivi-*

[4] *D. Diderot:* Helvétius Az emberről című művének cáfolata. I. szakasz, VIII. fejezet. In: A felvilágosodás morálfilozófiája. Budapest 1975. 503–504. old.

tásában ad lehetőséget arra, hogy a kulturális fejlődés segítse megteremteni azokat a viszonyokat, amelyek közepette a kultúra és a termelőerők, a termelőeszközök fejlődése között nincs éles ellentmondás.

Az említett vita a modern polgári elmélet útját és belső problémáit mélyen befolyásolja. A polgárság, elvesztvén világtörténelmi értelemben vett haladó jellegét, természetesen nem folytathatta egyenesen a felvilágosodás és a klasszikus német filozófia kultúrafelfogásának vonalát. Mégis éppen *a kultúra lehetőségének kérdései váltak a modern polgári filozófiában döntővé,* mégpedig úgy, hogy ez a filozófia kiélezetten és egyoldalúan vagy a felvilágosodás általános álláspontjára, vagy pedig a rousseu-i álláspontra szavazott. Ilyen módon éppen a kultúra kérdésében vált szét két egymással ellentétes gondolati tendenciára. Az egyik a *pozitivizmus* és a *neopozitivizmus* tendenciája. Ennek az a lényege, hogy a technikai gyakorlatból kiindulva megállapítja: *a polgári társadalom* – amit általában azonosít az emberi társadalommal – *a technikát szinte korlátlanul tudja fejleszteni. Következésképpen minden társadalmi probléma megoldásának kulcsa voltaképpen a technikai fejlődés.* A technikai fejlődés kiküszöböli a nyomort, a nyomor mérséklésével, illetve felszámolásával együtt pedig új társadalmi manőverezési lehetőségeknek nyit utat. A természeti, ipari és mezőgazdasági technikához tehát hozzá kell kapcsolni bizonyos szocio- és pszichotechnikákat. Ha ezeket a technikákat sikeresen kidolgozzuk és alkalmazzuk, lényegében megoldódnak a problémáink.

A másik irányzat viszont határozottan szemben áll a neopozitivizmussal. Eszerint *a kultúra fejlődése éppenséggel az emberi képességek és lehetőségek összeszűkülésével járt együtt.* Tehát magának a kultúrának a fejlődésében kell fellelni a hibák forrását, s voltaképpen a kulturális fejlődésnek kell határozott nemet mondani. Hiszen ez a fejlődés változtatta az embert egydimenzióssá (Marcuse), tömegemberré (Heidegger), ez tette belevetetté a tőle idegen világba (Jaspers), s ez vezette oda, hogy úgy érezze magát: a semmivel kerül szembe (Sartre).

E két megmerevedett ellentétben mozgó ideológiatípus mellett a harmadik az, amit kultúrfilozófiának, *kultúrpesszimizmusnak* nevezünk. Ennek megnyilvánulási formái egészen különbözők, de lényeges jellemvonásuk az, hogy a kultúra fejlődését oppozíciók rendszereként fogják fel. Alfred Weber már a század elején, a polgári világban létező és élő ellentmondást mintegy az egész valóság szükségszerű és állandó belső oppozíciójának tekintette. Szerinte ugyanis a társadalomban vagy a

technikai civilizáció, tehát a termelőeszközök fejlődése uralkodik, s ez szükségképpen a szellemi kultúra elszegényedéséhez vezet, vagy pedig megfordítva: a szellemi kultúra túlsúlya esetén visszaesik a technikai fejlődés. A különböző válságfilozófiák (Hammacher, Rathenau stb.) hasonló gondolatkörben mozogtak, s végül Oswald Spengler *A nyugat alkonya* című művében már mint általános történetfilozófiai igazságot dolgozta fel ezt az Alfred Webertől származó gondolatot. Ez az oppozíciós rendszer gondolati megoldásnak látszik más problémák esetében is. Így született meg például az a pszichológiai oppozíciós rendszer, mely Freudnál a tudat és tudattalan szembenállásából kiindulva magyarázta az emberi pszichikumot, s ugyanennek a rendszernek újabb változata a David Riesmannél megtalálható oppozíciós pár: a kívülről és a belülről irányított emberek ellentmondása.

Egyesek – mint például Max Horkheimer, a frankfurti iskola egyik vezetője – már úgy vélték, hogy az emberiség a legnagyobb hibát akkor követte el, amikor a természetet le akarta győzni, ezzel rontotta el az emberi magatartást általában, és végeredményben ez vezetett azokhoz a kínos következményekhez, amelyeket az emberiség a 20. században kénytelen volt átélni. Horkheimer így írt: „Mióta az ész az emberi és emberen kívüli természet uralmának eszközévé vált – azaz a legkorábbi kezdetek óta –, saját intenciója, hogy fölfedje az igazságot, veszendőbe ment. Ennek közvetlenül az a tény az oka, hogy az ész a természetet puszta objektummá tette, és nem sikerült neki saját nyomait ebben az objektiválásban fölfednie, mégpedig az anyag és dolog fogalmakban éppoly kevéssé, mint a szellemi és az istenről alkotott fogalmakban. Azt mondhatjuk, hogy az a kollektív őrület, amely ma uralkodik, a koncentrációs táboroktól kezdve egészen a látszólag teljesen ártalmatlan tömegkultúra-hatásokig, csírájában már a primitív objektivációban megvolt az első ember ama kalkuláló szemléletében, amely a világot zsákmányának tekintette."[5]

Horkheimer idézett szavai a legszélsőségesebben, ám a legtalálóbban mutatják meg a modern polgári filozófia kultúrpesszimista álláspontját. Ez nem egyszerűen annyit jelent, hogy a polgári gondolkodók egy része kétségbeesik az imperialista világháborúk vagy a fasizmus tapasztalatai láttán. Ezt a kétségbeesést tovább növelik azzal, hogy

[5] *M. Horkheimer:* Zur Kritik der instrumentellen Vernunft. Frankfurt am Main 1967. 164–165. old.

magát a kultúrát, a kultúra alapvető tendenciáit, az ember és természet között kialakított évszázadok óta tartó és fejlődő viszonyt teszik felelőssé mindazért a borzalomért, amit a 20. században az imperializmus okozott. Az emberi kultúra fejlődésének ez a megkérdőjelezése az egyik végeredmény, amihez a polgári elmélet eljuthatott, s a másik, mint láttuk, a technika mítosza.

A polgári gondolkodók általában a polgári társadalom formáit és lehetőségeit *össztársadalmi feltétellé* vagy Hannah Arendt kifejezésével szólva: „emberi feltétellé" stilizálják. E felfogások szerint nem léteznek más lehetőségek, csak az adott polgári társadalom által nyújtottak. Vannak ugyan – mint Marcuse és mások –, akik utópisztikus módon részben a harmadik világ elnyomottjaira, az ifjúsági és nőmozgalmakra stb. építve próbálnak ideálisnak látszó kiutat találni, de véleményük szerint a meglevő szocializmus és a szocialista elmélet sem mutat fel olyan társadalmi paramétereket, amelyek jelentős mértékben és értelemben változtatnának a kultúráról alkotott felfogásukon.

Az igazi döntés természetesen a gyakorlati döntés, és még hosszú évtizedek munkája lesz, míg a szocializmus bebizonyíthatja, hogy az érlelődő tendenciák és kulturális vívmányok megoldják az emberi kultúrának a kapitalizmusban megoldhatatlannak látszó problémáit. Mind a marxista elméletben, mind pedig gyakorlati szempontból a szocializmusban a kultúra egész problémája másként vetődik fel, mint a polgári társadalomban. A szocializmus ugyanis a kulturális fejlődés számára objektíve új lehetőségeket teremt.

MARX KULTÚRAFELFOGÁSA

Ahogyan a marxizmus egész gondolatrendszere, a kultúrára vonatkozó gondolatai is a polgári filozófia minőségileg magasabb rendű továbbfejlesztéséből fakadnak. A polgári kultúrafelfogás alapvető kérdése az volt: miként lehetséges a polgári társadalomban, hogy a technika szinte korlátlanul, óriási ütemben fejlődik, ugyanakkor az ember értékei, társadalmi és egyéni létének legfontosabb képességei elsatnyulnak. Marx és Engels elmélete szerint a technikai fejlődés és az emberi fejlődés szembeállítása értelmetlen és tartalmatlan. Az, hogy a polgári fejlődés gyakorlatában mégis ellentmondás jön létre, az elidegenülés következménye. Így írnak erről: „A társadalmi hatalom, vagyis az a megsokszorozott termelőerő, amely különböző egyéneknek a munka

megosztásában megszabott együttműködése által létrejön, ezen egyének számára – minthogy az együttműködés maga nem önkéntes, hanem természetadta – nem mint saját, egyesült hatalmuk jelenik meg, hanem mint idegen, rajtuk kívül álló erő, amelyről nem tudják, honnan és hova tart, amelyen tehát nem lehetnek már úrrá, amely most ellenkezőleg, sajátságos, az emberek akarásától és megfutásától független, sőt ezt az akarást és megfutást éppen irányító szakaszok és fejlődési fokok sorozatán megy át.

Ez az »*elidegenülés*« – hogy a filozófusok számára érthetően fejezzük ki magunkat – természetesen csak két *gyakorlati* előfeltétellel szüntethető meg. Hogy »elviselhetetlen« hatalommá váljék, vagyis olyan hatalommá, amely ellen forradalmat csinálnak, ahhoz az kell, hogy az emberiség tömegét teljesen »tulajdonnélküliként« hozza létre, s egyszersmind ellentmondásban a gazdagsággal és műveltséggel egy meglevő világával – amely gazdagság és műveltség a termelőerők nagy megnövekedését, fejlődésének magas fokát előfeltételezi."[6]

Ebben a marxizmus megalapítói által megfogalmazott gondolatmenetben, mely 1846-ban született meg, benne van az, ami később a polgári társadalomban szükségszerűen bekövetkezett. Az elidegenülés, szemben azzal a hatalmas technikai kultúrával, amelynek önálló dinamikája van, és amely egyre inkább megsokszorozza önmagát, szükségszerűen és mérhetetlenül megnövekedik. Az, hogy az emberek mint tulajdon nélküliek jelennek meg a társadalomban, s a tulajdonnélküliség egyre általánosabbá lesz, szükségszerűvé teszi, hogy a munka megnövekedett termelőerejéből következő, a technikai fejlődésből eredő óriási természeti és társadalmi hatalmat mint elidegenültet, mint az emberek lététől függetlent vagy legalábbis függetlenedettet s velük szemben állót fogják fel. Vagyis az a jelenség, amelyet a polgári filozófiával kapcsolatban tárgyaltunk, Marxnál mint az elidegenülés jelensége mutatkozik meg. *Az elidegenülés okozza az ellentmondást a technikai fejlődés és a társadalmi-emberi fejlődés között.* Az elidegenülés következménye, hogy Alfred Weber leírhatta, azután Oswald Spengler vagy éppen Arnold Toynbee követhette ezt a receptet: civilizáció és kultúra ellenlábasok, és csak egymás ellenében fejlődhetnek.

A marxi felfogás szerint a kultúra *általános alapjai* semmiképpen nem ellentmondásosak, ahol pedig ellentmondások lépnek fel, ott az

[6] *Marx–Engels* Művei. 3. köt. Budapest 1960. 35. old.

őket kiváltó tendenciák elméleti és gyakorlati kritikájára van szükség. Marxnál ennek megfelelően *a kultúra a valóságban egység, s nincs ellentét a kultúra anyagi és szellemi oldala között; a kultúra nem más, mint a társadalom objektíve felhalmozott tudása, mellyel a társadalom a természettel szemben, a természeti korlátok visszaszorítása érdekében felveszi a küzdelmet.* A természeti korlátok visszaszorítása nemcsak az objektív természetre vonatkozik, hanem egyúttal a kultikus korlátok visszaszorítását is jelenti, s ennek megfelelően a kultúra integráns részévé válik a társadalmi tudás minden olyan mozzanata, amely az elidegenülés leküzdésére, többek között annak a felfogásnak a meghaladására irányul, mely anyagi és szellemi kultúra ellentétét konstruálja. Ez az ellentét tőkés viszonyok között létező ellentét, az elidegenülés egyik jelensége, ámde nem általában a társadalomból vagy az emberi fejlődés természetéből következő ellentmondás, hanem a tőkés termelési viszonyok következménye.

Marx kultúrakoncepciójának nagyon fontos eleme az a modell, amelyet az emberiség fejlődése során kiküzdött magának: a munka modellje. Marx szerint a munkafolyamat nem csupán kiemelte az embert a természetből, hanem egyúttal megteremtette a sajátos emberi tudatnak, az emberi kultúrának a feltételét is. Ez pedig nem más, mint az, hogy az ember a munka révén kezdett el teleologikusan cselekedni; vagyis az ember fejében már előre megvan a létrehozandó tárgy képe, és azután lát hozzá a tárgy megalkotásához. Éppen ezért válik az emberi munka és munkafolyamat alapjává az emberi kultúrának. Ez is bizonyítja, hogy az anyagi és szellemi kultúra, a technikai fejlődés és az emberi fejlődés között nincs elvi ellentét. Az ellentmondást a csereérték sajátos tisztelete, a pénz mindent mindenre átváltó hatalma váltja ki.

„Ha az *embert* mint *embert* és viszonyát a világhoz mint emberi viszonyt előfeltételezi, akkor szeretetet csak szeretetért cserélhetsz ki, bizalmat csak bizalomért stb. Ha élvezni akarod a művészetet, akkor művészileg képzett embernek kell lenned; ha befolyást akarsz gyakorolni más emberekre, akkor olyan embernek kell lenned, aki más emberekre valóban indíttatólag és buzdítólag hat. Az emberhez – és természethez – való viszonyaid mindegyike *valóságos egyéni* életed *meghatározott,* akaratod tárgyának megfelelő *nyilvánulása* kell hogy legyen. Ha szeretsz, anélkül, hogy viszontszerelmet váltanál ki, azaz ha szeretésed mint szeretés nem termeli ki a viszontszerelmet, ha szerelmes

emberként való *életnyilvánítással* nem teszed magadat *szeretett emberré*, akkor szerelmed tehetetlen, szerelmed boldogtalanság."[7]

Marx tehát azt tekinti a kultúra valóságos feltételének, hogy az egyes értékek, emberi vagy használati értékek a magukkal adekvát használati értékekkel cserélődjenek ki. Az emberi értékek tudniillik olyan típusú használati értékek, amelyek éppen mint kulturális értékek nem vethetők alá – egy nem korlátolt társadalmi berendezkedésen belül – az általános csere viszonylatainak. Marx felismerte azt a dilemmát, amely a használati érték és a csereérték harcából, ellentétéből történetileg következett. A használati érték alapjává lesz a kulturális fejlődésnek, ha a használati értékre építő társadalom nem fejleszt ki a kulturális haladással szemben álló kultikus tendenciát. A használati érték felismerése, az emberi értékeknek mint individuális és átválthatatlan értékeknek a felismerése szükségképpen meghatározója a későbbi társadalmi fejlődés kulturális vonásainak.

Ugyanakkor Marx azt is felismerte, hogy a csereérték bizonyos korokban – elsősorban a primitív társadalmak felbomlásának idején, az árutermelés kialakulásakor – önmagában is bomlasztotta a legkülönbözőbb kultikus tendenciákat, s ezzel új utat nyitott a kulturális fejlődésnek. Történelmileg viszont az is bebizonyosodott, hogy a csereérték is válhat kultikus, elidegenült tendenciává. A csereérték kultusza az árutermelő társadalomban – éppen azáltal, hogy minden értéket minden értékbe át lehet fordítani – az elidegenültség jellegzetes terméke. A megoldást sokan abban látják, hogy a csereértékvilággal szemben a használati érték világához kell visszatérni, s ilyen módon a kultúrát a gazdasággal szemben, annak ellenében érvényesíteni. Ez az elképzelés a kultúra révén próbálná megoldani a gazdasági elmaradottság okozta problémákat. Marxnak nem ez volt a véleménye. Amikor *A tőke* első fejezeteiben megrajzolta a használati érték és a csereérték dialektikáját, ezáltal azt is feltárta, hogy a modern társadalomban, s különösen a szocialista társadalomban a fejlődés egészének a használati érték és a csereérték, a kultúra és a gazdaságosság dialektikájára kell támaszkodnia.

A kultúra és a gazdaság elvileg éppen úgy nem ellentétes mozzanatai a társadalmi életnek, mint ahogy a technikai fejlődés és a kulturális fejlődés is csupán adott körülmények között kerül szembe egy-

[7] *K. Marx:* Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. 98. old.

mással. A társadalmi élet hajtóereje a szocializmusban az, hogy a csereérték kultuszával szemben a használati értéket helyezi előtérbe, s erre építve teremti meg a kultúra fejlődésének dialektikáját. Másfelől belátja, hogy azok a társadalmi rendszerek, melyek nem veszik tekintetbe a gazdaságosságot, a csereérték mozgását, szükségképpen kitermelnek a kultúra fejlődésével szemben álló, a kulturális fejlődést gátló kultikus tendenciákat. Éppen azért nevezik – ebből a szempontból helyesen – a dogmatizmus korszakát kultikus korszaknak (személyi kultusz), mert az olyan felszínes és értelmetlen kultuszokat teremtett, amelyek a valóságos kulturális fejlődést erősen és sokoldalúan korlátozták, nem szólva arról, hogy ugyanígy korlátozták a gazdasági élet egészséges fejlődését is.

A használati érték és a csereérték dialektikájának a szem előtt tartása tehát az egyik lényeges feltétele annak, hogy valóban kulturált fejlődés legyen a társadalomban. Ez azonban csupán szemléleti alap, amelynek számos gyakorlati következménye van. Marxnál a kultúra fejlődése, illetve a kultúra fogalma is mélyen beleágyazódik a konkrét társadalmi feltételek egész sorába. Itt a gazdaság és a kultúra szempontjából egyaránt döntő kérdésről van szó, nevezetesen az *időfelhasználás* problémájáról. Erről Marx *A tőke* nyersfogalmazványában szól részletesen, és a következőket írja: „Közösségi termelést előfeltételezve az időmeghatározás természetesen lényeges marad. Minél kevesebb időre van a társadalomnak szüksége ahhoz, hogy búzát, jószágot stb. termeljen, annál több időt nyer más termelésre, anyagira vagy szellemire. Mint az egyes egyénnél, a társadalom fejlődésének, élvezetének és tevékenységének mindenoldalúsága is az időmegtakarítástól függ. Idővel való gazdálkodás, erre oldódik fel végül minden gazdálkodás. A társadalomnak ugyanúgy célszerűen kell beosztania idejét, hogy össz-szükségletei szerinti termelést érjen el, ahogy az egyesnek helyesen kell beosztani idejét, hogy kellő arányokban ismereteket szerezzen, vagy hogy a tevékenységével szemben támasztott különböző követeléseknek eleget tegyen. Az idővel való gazdálkodás tehát, akárcsak a munkaidőnek a termelés különböző ágaira való tervszerű elosztása, első gazdasági törvény marad a közösségi termelés alapzatán. Sőt sokkal magasabb fokban válik törvénnyé. Ez azonban lényegileg különbözik a csereértékeknek (munkáknak vagy munkatermékeknek) a munkaidővel való mérésétől."[8]

[8] *Marx–Engels* Művei. 46/I. köt. Budapest 1972. 87–88. old.

Marx tehát úgy látta, hogy az emberi időbeosztás, a társadalmi időbeosztás helyes volta a valóban közösségi alapon álló (tehát szocialista jellegű) társadalmak számára a fejlődés s ezen belül a kulturális fejlődés átalános feltétele. Ahogy az egyén időbeosztásától, időszervezésétől függ az, hogy a vele szemben támasztott társadalmi követelményeknek mennyire tud eleget tenni, és különösképpen az, hogy mennyi ismeretet tud a maga számára megszerezni, úgy a társadalom belső szükségleteinek a kielégítése, valamint a társadalmilag megszerezhető műveltség általános fejlődése is csak ezen az alapon képzelhető el.

Itt is szemléleti kérdésről van szó – legalábbis részben. A polgári társadalomban ugyanis az egész időproblematika egyszerűen mint az időmérleg kérdése jelenik meg. S ennek megvan az oka. Marx részletekbe menően kimutatja *A tőké*ben, hogy a tőkés termelés két egymással élesen szemben álló részre oszlik az időbeosztás szempontjából is: a *szükséges munkaidőre,* amikor a munkás a saját munkaerejének újratermeléséhez szükséges értékmennyiséget termeli meg, és a *túlmunkaidőre,* amikor a tőke számára termel, a tőkés felhalmozás alapjait teremti meg. Ennek a két munkaidőrésznek az elválását, szembenállását a kapitalista társadalom bérrendszerei elködösítik azáltal, hogy vagy órabérben, vagy darabbérben fizetik a munkást, amögött azonban nyilvánvalóan ott van a szükséges és a túlmunkaidőnek az ellentmondása.

Ismeretes, hogy állandó harc folyik a munkaidő túlmunkarészének meghosszabbításáért, az abszolút és relatív értéktöbblet termelésének növeléséért, illetve ezek ellen. Ez a harc önmagában is világosan mutatja a munkaidő két részre bomlását. Ámde ugyanígy válik a munkaidő és a szabad idő is merev ellentmondássá a tőkés társadalomban. A munkaidőben a munkás mechanikus mozgást végez, ami saját elidegenültségét, munkája elidegenültségét hangsúlyozza. Ezzel szemben a szabad időben embernek érezheti magát. Marx azonban azt is megmutatja, hogy a szabad idő egysége, ellentmondás-mentessége, emberi tartalma puszta látszat.

„A munkaidő megtakarítása egyenlő a szabad időnek, azaz az egyén teljes fejlődésére szolgáló időnek a gyarapításával, amely maga mint a legnagyobb termelőerő megint visszahat a munka termelőerejére. Ez a fejlődés a közvetlen termelési folyamat álláspontjáról úgy tekinthető, mint *állótőke termelése,* lévén ez az állótőke maga az ember. Hogy egyébként maga a közvetlen munkaidő nem maradhat meg az elvont

ellentétben a szabad idővel – ahogy a polgári gazdaságtan álláspontjáról megjelenik –, az magától értetődik. A munka nem válhat játékká, ahogy Fourier akarja, akinek nagy érdeme marad, hogy nem az elosztásnak, hanem magának a termelési módnak magasabb formában való megszüntetését mint végső célt kimondta. A szabad idő – amely éppúgy pihenőidő, mint magasabb tevékenységre való idő – birtokosát természetesen más szubjektummá változtatta, s e más szubjektumként lép be azután a közvetlen termelési folyamatba is. Ez az utóbbi egyszersmind diszciplina, a létrejövő emberre való vonatkozásban tekintve, mint ahogy gyakorlás, kísérleti tudomány, anyagilag teremtő és tárgyiasuló tudomány a létrejött emberre való vonatkozásban, akinek fejében a társadalom fölhalmozott tudása létezik."[9]

Mint látható, Marx nem csupán a munkaidőt osztja két részre, hanem ezzel párhuzamosan a szabad időt is. A szabad idő egyik része az, amit Marx üres szabad időnek nevez. Ez az ember fizikai és idegi rekreációját biztosító idő. Ennek az időnek a terjedelme különböző történelmi korokban és munkafeltételek közepette szükségszerűen eltérő. A szabad idő másik része viszont az ember magasabb rendű tevékenységeire fordított idő, amelyekbe Marx az önképzést, a továbbképzést, a művészetekkel való foglalkozást stb. is beleérti. Az ember önmegvalósítása a szabad időben a polgári társadalomban már csak azért is lehetetlenné válik, mert a burzsoá manipuláció a szabad idő termékeny részét is igénybe akarja venni, és át akarja fordítani teljesen üres szabadidőbeli tevékenységgé. A modern polgári társadalomban erre szolgálnak az álkultúra termékei, a pornó- és szexlapok, szexklubok, a kábítószerek és legtöbb esetben a televíziós műsorok is.

A marxizmus viszont azt tanítja, hogy a társadalom kulturális fejlődése azon mérhető, hogy a társadalmi lét mennyire biztosítja azokat a munkafeltételeket és kulturális feltételeket, amelyek közepette nem alakul ki merev ellentét a munkaidő és a szabad idő között, illetve a pihenőidő és a termékeny szabad idő között.

Meg kell jegyezni, hogy a kultúra fejlődésének marxi megalapozása semmiképpen nem jelenti az üres szabad idő lebecsülését. A pihenőidő eltöltése egyénileg előkészíti a produktív szabad idő, vagyis a magasabb rendű tevékenységekre szolgáló szabad idő helyes eltöltését, másfelől azt, hogy az ember „mint más ember" kerüljön vissza a munka-

[9] *Marx–Engels* Művei. 46/II. köt. 174–175. old.

folyamatba. Marx szerint a kommunista társadalom megteremti magának a munkahelynek és a munkafolyamatnak a kultúráját, továbbá olyan kulturális igényeket és érdeklődést ébreszt, hogy az időnek a kapitalista társadalomban tapasztalható ellentmondásos szétszakadtsága megszűnjék, és a különböző időrészek társadalmilag és egyénileg harmonikusan illeszkedjenek egymáshoz.

Marx az ilyenformán felvázolt kulturális fejlődésnek meghatározott tartalmat adott. Már a felvilágosodásban felmerült annak a kulturális programnak a képe, amelyet a görög mítosz hőse, Prométheusz reprezentált. Beethoven táncjátékot írt Prométheusz teremtményeiről, Schelling úgy vélekedett, hogy Prométheusz nem egyszerűen mítosz, hanem az emberi cselekvés ősképe, Goethe drámát tervezett róla, Shelleynek *A leláncolt Prométheusz* című drámája pedig a kor egyik legjelentősebb költői alkotása. Marx is vonzódik Prométheuszhoz, de számára Prométheusz bizonyos értelemben a kultúra igazi titánja is. Nem csupán azért, mert ellopta az embereknek a tüzet az istenektől, s emiatt a Kaukázus szikláihoz láncolva szenvedett, hanem elsősorban azért mert autonóm módon cselekedett, és mert Aiszkhülosz szerint kijelentette: „Külön-külön és együtt minden istent gyűlölök."

Marx kultúrafelfogásának tartalma tehát a merész, forradalmi lázadás és a mély humanizmus, amely az emberek érdekében való cselekvést és az embert megnyomorító hatalmakkal, az istenekkel, a vallással, mindenféle kultusszal és elidegenültséggel való szembeszállást foglalja magában. *Ennek a kultúrafogalomnak a lényege a magatartás és a kultúra, a tudás és az autonóm cselekvés egysége.*

LENIN KONCEPCIÓJA A KULTÚRÁRÓL

Lenin forradalmi elmélete, amely minden ízében a marxi–engelsi örökségre támaszkodik, a II. Internacionáléval folytatott vita során bontakozott ki. Ez vonatkozik Lenin kultúráról vallott felfogására is. A II. Internacionálében általában és az oroszországi ún. ökonomista mozgalomban különösképpen leszűkült a kultúra fogalma és elsősorban az aktuális kultúrafogalom. Az opportunizmus részben úgy jelent meg, hogy a II. Internacionálé pártjainak belső kulturális munkája fölelevenítette a régi szektariánus tendenciákat. Közülük is elsősorban azokat, amelyek a munkásosztály *önálló* kultúrájának kibontakoztatását, a munkáskultúra önmagában álló művelését szorgalmazták. Vagyis a

különböző opportunista mozgalmak a munkásosztály belső helyzetére és a munkásmozgalom belső kultúrájára irányították a fő figyelmet.

Ebben a tendenciában osztoztak olyan rendkívül nagy műveltségű és széles látókörű emberek is, mint például Plehanov. Plehanov nagy invencióval tekintette át az orosz művészet és elsősorban az orosz irodalom fejlődését, de úgy értékelte azt, hogy végeredményben az orosz irodalom a nemesi fészkek irodalma maradt. Ezt a felfogást még Tolsztojra is vonatkoztatta, akiről azt bizonygatja, hogy a *Háború és békében* szereplő Platon Karatajev, tehát a regényben megjelenített paraszti figura is csupán Pierre Bezuhov gróf lelkiállapotának jobb megrajzolása kedvéért válik a regény szereplőjévé.

Lenin mindezzel szembeszállva ellenkező irányú koncepciót dolgozott ki. Ő a munkásosztály számára egyáltalán nem tartotta elegendőnek a mozgalom saját kultúráját. Sőt, szerinte a munkásmozgalom belső kultúrája a kultúra egészének ismerete nélkül szükségképpen a spontaneitás dicsőítéséhez és a tudatos elemek lebecsüléséhez vezet. Egy alkalommal így nyilatkozott erről: „A munkástömegek tudata nem válhat igazi osztályöntudattá, ha a munkások nem tanulják meg konkrét és amellett feltétlenül időszerű (aktuális) politikai tények és események alapján, hogy valamennyi többi társadalmi osztályt szemmel tartsák szellemi, erkölcsi és politikai életük *minden* megnyilvánulásában; ha nem tanulják meg, hogyan kell a gyakorlatban *valamennyi* társadalmi osztály, réteg és csoport tevékenységének és életének *minden* oldalát materialista módon elemezni és materialista módon értékelni. Aki a munkásosztály figyelmét, megfigyelőképességét és tudatát kizárólag vagy főként a munkásosztályra irányítja, az nem szociáldemokrata, mert a munkásosztály önmegismerése elválaszthatatlanul összefügg azzal, hogy a modern társadalom *valamennyi* osztályának kölcsönös viszonyáról alkotott elméleti... helyesebben: nem is annyira elméleti, mint inkább a politikai tapasztalatai alapján kialakult képzetei egészen világosak legyenek."[10]

Vagyis Lenin felfogása szerint a munkásosztály csakis a világ egészének, a valóság egészének tudatos megismerése alapján fejlődhet. Ez a fejlődés nagymértékben attól függ, hogy a munkásosztály ismeretei mennyire ölelik fel a kor összes társadalmi és kulturális problémáját. Tehát a vita lényege az, hogy a munkásosztálynak kizárólago-

[10] *Lenin* Összes Művei. 6. köt. Budapest 1964. 64. old.

san a saját helyzetére vonatkozó tudásra van-e szüksége, vagy pedig arra, hogy a kultúra egészének legmagasabb csúcsait meghódítsa.

E felfogás alapján Lenin értelmezni tudta a klasszikus orosz hagyományok, s ezen belül Lev Tolsztoj írásművészetének hallatlan jelentőségét a munkásosztály harca számára. 1909-ben pedig egy Gorkijhoz intézett levélben arról szólt, hogy az írónak rendkívül hasznos az idealista filozófiával való foglalkozás is, mert ha az idealista filozófusokat mélyebben megismeri, akkor polgári figuráit sokkal reálisabban és összetettebben tudja ábrázolni, mint ha e filozófiáknak csupán népszerű változatairól hallott. Lenin tehát helyreállította *a kultúra egységének* koncepcióját, amely a kultúrát nem osztja szét munkás- és általános kultúrára, hanem éppen azt mutatja meg, hogy a munkásosztálynak a mindenkori kultúra csúcsait kell meghódítania.

Ehhez kapcsolódik a *kultúra kontinuitásának* másik nagyon lényeges lenini gondolata. „Meg kell mondanom, hogy az első és nyilván legtermészetesebb feleletnek az látszik (ti. arra a kérdésre, hogy mit kell tanulni – *H. I.),* hogy az ifjúsági szövetségnek és általában az egész ifjúságnak, amely át akar térni a kommunizmusra, kommunizmust kell tanulnia . . .

Első pillantásra természetesen az jut az ember eszébe, hogy kommunizmust tanulni nem más, mint elsajátítani a tudásnak azt az összességét, amely a kommunista tankönyvekben, brosúrákban és művekben ki van fejtve. A kommunizmus tanulmányozásának ilyen meghatározása azonban túlságosan durva és hiányos volna. Ha a kommunizmus tanulmányozása csak annak elsajátításában állna, ami a kommunista művekben, könyvekben és brosúrákban ki van fejtve, akkor túlságosan könnyen megeshetnék, hogy akadnának kommunista betűrágók vagy szájhősök . . .

Ha nem értjük meg világosan, hogy proletárkultúrát csak akkor lehet építeni, ha pontosan ismerjük az emberiség egész fejlődése által létrehozott kultúrát, csak úgy, hogy ezt a kultúrát átdolgozzuk – ha ezt nem értjük meg, nem fogjuk ezt a feladatot megoldani. A proletárkultúra nem pottyan le készen valahonnan, ismeretlen helyről, nem azoknak az embereknek a kitalálása, akik a proletárkultúra terén szakembereknek nevezik magukat. Ez merő süketlenség. A proletárkultúrának ama felhalmozott tudás törvényszerű továbbfejlődésének kell lennie, melyet az emberiség a tőkés társadalom, a földesúri társadalom, a hivatalnoki társadalom igája alatt szerzett meg. Mindezek az utak

és ösvények a proletárkultúrához vezettek, vezetnek és fognak vezetni továbbra is, ugyanúgy, ahogy a Marx által átdolgozott politikai gazdaságtan megmutatta nekünk, hova kell eljutnia az emberi társadalomnak, megmutatta az átmenetet az osztályharchoz, a proletárforradalom kezdetéhez."[11]

Lenin véleménye tehát az volt, hogy a kommunizmus igazságai az egész emberi kultúra fejlődésének szükségszerű konzekvenciái, vagyis semmiképpen sem választhatók el attól a történelmileg és kultúrtörténetileg szükségszerű úttól, amelyet az emberiség eddig megtett. Ezért *a kulturális fejlődés kontinuitása a kultúra fogalmának egyik legfontosabb mozzanata.* Leninnél ez a probléma abban a vonatkozásban is felmerült, hogy a proletárforradalom hatására jelentkeztek olyan avantgarde-elméletek is, amelyek a polgári kultúrának proletárkultúrával való felváltását hirdették meg. Szovjet-Oroszországban, ahol az irodalmi futurista körök és a különféle képzőművészeti avantgardista törekvések oly határozottan igényelték, hogy ők képviseljék a proletárkultúrát, nagyon időszerű volt Leninnek a kontinuitásért folytatott küzdelme. E kérdéssel kapcsolatban a következőt vallotta: „Nem új proletár kultúra *kitalálása,* hanem a legjobb példáknak, a hagyományoknak, a már *meglevő* kultúra eredményeinek *továbbfejlesztése* a marxizmus világnézetének és a proletariátus életfeltételeinek és harcának *szempontjából* a proletárdiktatúra korszakában"[12] – ez a cél. Ez azért volt lényeges, mert ebben az időszakban Szovjet-Oroszországban a lakosság 45 százaléka még írástudatlan volt, a néptömegek az elemi polgári kultúrát sem sajátították el, tehát nem egy új kultúra „kitalálása", hanem a meglevő megszerzése és továbbfejlesztése lehetett csak a konkrét cél.

Az új szocialista kultúra ilyenformán nem más, mint magasabb síkon való továbbfejlesztése annak a kulturális örökségnek, amelyet az emberiség évezredek alatt felhalmozott. Lenin ezt a véleményét a Clara Zetkinnel folytatott beszélgetésben is többször hangsúlyozta. Vagyis nem elvileg volt ellene például a különböző modern törekvéseknek, hanem gyakorlatilag, művelődéspolitikailag tagadta azt az utópikus feltételezést, hogy lehetséges lenne olyan új kultúra kialakítása, amely szemben áll az emberiség kulturális örökségével.

[11] *Lenin* Összes Művei. 41. köt. Budapest 1974. 287–290. old.

[12] *Lenin:* Művészetről, irodalomról. Budapest 1966. 461. old.

Az ún. szakszervezeti vita egyik lényeges pontja szintén a kultúra szerepének hangsúlyozása volt Lenin részéről. Trockij javaslata szerint a szakszervezeteket katonai mintára kellett volna megszervezni, Leninnek viszont az volt az álláspontja, hogy a szakszervezetek a munkásosztály nevelőiskolái. A harmadik álláspontot Buharin képviselte, aki azt mondta, hogy a katonai szervezet és a nevelőiskola fogalma nem mond ellent egymásnak. Emögött közvetlenül az a probléma állt, hogy miként lehet az évszázados elmaradottságot leküzdeni. Példa volt rá a kapitalista fejlődés porosz útja, amelyet Németország járt be, ahol a katonai szervezés meg a franciáktól beszedett hadisarc a porosz–francia háború után megalapozta a modern ipari fejlődést. A katonaságnál óriási paraszti tömegek először tanulták meg azt a fegyelmet, amire a modern ipari üzemben szükség van, s emellett azokat az alapvető technikai tudnivalókat is, melyek nélkül modern ipari munkás nem létezik. Lenin ezt az utat elvetette, mert tudta, hogy ennek szükségszerű velejárója a militarizmus, s vele együtt a nacionalizmus. Azt vallotta, hogy elsősorban a kulturális forradalom eszközeivel kell megteremteni a nagy ipari munkásosztály bázisát.

A társadalmi forradalmak tartalma az osztályviszonyok megváltozása. A forradalomban az elnyomott osztályok harcban megsemmisítik a volt uralkodó osztályok politikai és gazdasági hatalmát, s ennek következtében új osztály- és társadalmi viszonyok jönnek létre, melyek most már az új uralkodó osztály érdekeit szolgálják. A társadalmi forradalom azonban nem igényli szükségszerűen és közvetlenül a kulturális forradalmat. Annak ellenére sem, hogy például a nagy francia forradalom előkészítésében igen komoly szerepük volt a kultúra különböző területeinek. Nyilvánvaló, hogy a francia filozófia, a felvilágosodás filozófiája s vele párhuzamosan a francia irodalom mindenképpen hozzájárult, hogy a francia forradalom osztályerői szervezetten és bizonyos tudatossággal lépjenek a történelem színpadára. Mindezek ellenére a polgári forradalmak esetében nem lehet olyan értelemben kulturális forradalomról is beszélni, mint a szocializmus körülményei között. Igaz: a francia forradalom teremtette meg az Ecole Normale Superieur-t meg a politechnikai főiskolákat, melyek révén egész tudósnemzedékek nőttek fel, mégis az itt létrejövő nem lebecsülendő kulturális változások – elsősorban a természettudomány továbbfejlődésében – pusztán egy mozzanatot jelentettek a társadalmi életben.

A marxizmus–leninizmus viszont *a szocialista társadalmi forradalom szerves velejárójának tartja a szocialista kulturális forradalmat.* Mi az oka annak, hogy a kulturális forradalom feladatai és problémái olyan hihetetlen erővel jelentkeznek a szocialista forradalomban?

Mindenekelőtt azt kell hangsúlyozni, hogy *a szocialista forradalom* – melynek célja mindenfajta kizsákmányolás megszüntetése – a társadalom minden szférájára kiterjedő *totalitás.* A totalitás érzése már a forradalom előtti polgári ideológiában is benne volt, hiszen Ady Endre így vallott a Galilei-körrel kapcsolatban: *„Hit, vágy, cél, csók mind, mind azóta más, mióta mi lüktetünk a szívekben."* Ez a program azonban csakis a szocialista forradalom folyamán valósulhat meg, hi-

szen már a proletárdiktatúra megteremtésekor sem csupán társadalmi átalakulásról van szó, hanem *átfogó kulturális átalakulásról is.* A kulturális átalakulásnak azért kell követnie a társadalmi átalakulást, mert szemben minden korábbi forradalommal, melyek esetében az új társadalom bizonyos gyökerei már az előző társadalom keretei között létrejöttek, a szocialista forradalomnak ilyen értelemben nincsenek előzményei. Míg tehát minden régebbi forradalom voltaképpen befejezése az őt megelőző forradalmi mozgásnak, addig a szocialista forradalom csupán kezdete a szocialista fejlődésnek.

Lenin világosan látja ezt a problémát, amikor a demokratizmusról a következőket mondja: „Itt »a mennyiség átcsap minőségbe«: a demokratizmus *ilyen* foka összekapcsolódik a polgári társadalom kereteinek áttörésével, a társadalom szocialista átszervezésének kezdetével. Hogyha valóban *mindenki* részt vesz az állam igazgatásában, akkor a kapitalizmus már nem tarthatja magát. A kapitalizmus fejlődése viszont megteremti az *előfeltételeit* annak, hogy az állam igazgatásában valóban »mindenkinek« *módjában álljon* részt venni. Ilyen előfeltétel az általános írni-olvasni tudás, amelyet a legfejlettebb kapitalista országok közül már több megvalósított, továbbá a munkások millióinak »betanítása és fegyelmezése« a posta, a vasutak, a nagyüzemek, a nagykereskedelem, a bankügy stb., stb. nagy, bonyolult társadalmasított apparátusa által."[1]

Lenin szerint tehát a demokráciának alapvető feltétele, hogy meglehetősen művelt és fegyelmezett munkástömeg vegyen részt az állam igazgatásában. Itt a műveltség előfeltételként jelenik meg, mégpedig a demokratizmus előfeltételeként, a demokratikus ellenőrzés conditio sine qua non-jaként. Más szóval, a szocialista társadalomban *a szocialista demokráciának szükségszerű előfeltétele a műveltség széles körű elterjedése.*

A demokrácia feltételeként megjelenő műveltség a kulturális forradalomnak kétségtelenül az egyik mozzanata. Azért van szükség kulturális forradalomra, hogy a demokrácia ne formális legyen, hanem a néptömegek maguk tudják kezükbe venni az állam irányítását. A proletárállam természetesen erőszakszerv, lényege tehát az, hogy védelmet nyújtson a külső és belső ellenséggel szemben. Emellett azonban rendkívül fontossá válik szervezési-közigazgatási-ellenőrzési funkciója is,

[1] *Lenin* Összes Művei. 33. köt. Budapest 1965. 91. old.

és a nevelő szerep egyre inkább az állami tevékenység középpontjába kerül. Ezzel együtt növekszik a művelődéspolitika jelentősége is, s ilyen módon a párt és az állam szervező, ellenőrző, nevelő és művelődéspolitikai funkciói kiegészítik és beteljesítik a politikai és társadalmi forradalmat.

A szocialista termelés mint tudatos társadalmi termelés szintén megköveteli a kulturális forradalmat. E termelés elméleti alapja és társadalmi szintje – elsősorban a termelékenység össztársadalmi szintje – nagymértékben függ a néptömegek kultúrájától. Lenin a munka termelékenységének növeléséről szólva kiemelte, hogy ennek egyik forrása éppen Szovjet-Oroszországban a hatalmas nyersanyagbázis lehet, de hozzátette: „A munkatermelékenység emelésének másik feltétele, először is, a lakosság tömegei képzettségének és műveltségének emelkedése. Ez az emelkedés most óriási iramban folyik, s ezt nem látják a burzsoá megszokottságtól elvakított emberek, akik képtelenek megérteni, hogy szovjetszervezetek jóvoltából a nép »mélyén« micsoda erővel bontakozik ki most a tudás világossága és a kezdeményezés felé hajló törekvés. A gazdasági felemelkedés feltétele, másodszor, a dolgozók fegyelmének, szakértelmének, a munka hatékonyságának, intenzitásának fokozása, a munka jobb megszervezése."[2]

Látható tehát, hogy az állami élet irányítása és ellenőrzése, a szocialista demokratizmus és a termelékenység emelése egyaránt megköveteli a kulturális forradalom végrehajtását.

Végül a kulturális forradalom azért is fontos része a szocialista forradalomnak, mert *a szocializmust megelőző polgári társadalomban a kultúra elsajátítása és a kultúrával való rendelkezés az uralkodó osztályok monopóliuma.* Itt nemcsak azokról a viszonylag elmaradott vagy közepesen fejlett államokról van szó, amelyekben a szocialista forradalom győzelmet aratott. A néptömegek elrekesztése a kultúrától egyike azoknak a jelenségeknek, amelyek napjainkban a legfejlettebb kapitalista államokban is tapasztalhatók. Ezt ma úgy szokták körülírni, hogy utalnak a kultúra szétszakadására: az ún. *elitkultúra* létrejöttére és a *tömegkultúra* elterjedésére. Az elitkultúra annyit jelent, hogy a kulturális eredmények bizonyos csúcsai kizárólag az uralkodó osztályok egyes rétegei számára élvezhetők, s ugyanakkor az elitkultúrával szemben álló tömegkultúrában a szórakoztatóipar, sőt adott eset-

[2] *Lenin* Összes Művei. 36. köt. Budapest 1972. 174–175. old.

ben a giccs uralkodik. Ez a szétszakadás – mely leginkább a művészet területén érzékelhető, de a kultúra egészére vonatkozik – azt mutatja, hogy a modern kapitalizmusban a kulturális monopólium még nagyobb mértékben kifejlődött, mint a kapitalizmus klasszikus formáiban. Az elitkultúra és a tömegkultúra szétválása ma a tömegkommunikációs eszközök révén tovább fokozódik, mert a különböző magazinok, televíziós adások stb. kulturális színvonala az állítólagos tömegigényeknek megfelelően rendkívül alacsony, s ugyanakkor az igazi kultúra anyagilag is, társadalmilag is nehezen elérhető a szélesebb néprétegek számára. A kulturális forradalomnak tehát napjainkban is elengedhetetlen feladata az elitkultúra és a tömegkultúra szétválásának és szembenállásának megszüntetése, az, hogy a kultúra a maga teljességében elérhetővé váljon a munkások és parasztok számára. Ennek a folyamatnak egyfajta közvetlen és szimbolikus jelentősége is van. Amikor a kapitalista társadalom gyakorlatilag elzárja a kultúrát a tömegektől, egyben fetisizálja is, s azt az érzést kelti bennük, hogy itt számukra elérhetetlen, meghódíthatatlan területről van szó. A kapitalista társadalom az elérhetetlenség érzésének táplálásával rengeteg fétist teremt, de ezen belül a kultúrát használja fel arra, hogy ez a fétisvilág egészen kézzelfogható legyen.

A kultúra polgári monopolizáltságának megszüntetése szintén társadalmi kérdés; igen mélyen és sok szálon függ össze a társadalmi forradalommal. Többek között azzal a konkrét tudattal, hogy a munkásoknak és parasztoknak minden anyagi és szellemi lehetőségük megvan ahhoz, hogy a kultúra bármely területét meghódítsák. Ezért válik a kultúra a forradalmi totalitás részévé, és mert a szocialista társadalom tudatosan irányított és épülő társadalom, a kulturális forradalom – szemben az ösztönösen alakuló polgári társadalommal – szükségszerű alkotórésze a társadalmi forradalomnak.

KONTINUITÁS ÉS DISZKONTINUITÁS

A társadalmi forradalom elemzése kapcsán már utaltunk arra a sajátosságra, hogy a szocialista termelési viszonyok a régi társadalom mélében nem jöhettek létre, a szocialista forradalom tehát nem betetőzés, hanem egy folyamat kezdete. Ebből következően a szocialista társadalom megszületésekor és fejlődésének első éveiben igen sokan arra a meggyőződésre jutottak, hogy ez a társadalom semmit sem vesz át a

régi, polgári társadalom kultúrájából. Ennek egyik kifejeződési formája volt az ún. *avantgarde-művészet,* melynek egyes képviselői azt szerették volna elérni, hogy a szocialista állam kizárólag éppen ezt vagy azt az avantgarde-irányzatot nyilvánítsa a szocializmus hivatalos kultúrájának. Nem véletlen tehát, hogy 1917 után Szovjet-Oroszországban is és a Magyar Tanácsköztársaságban is megjelentek azok az avantgarde-tendenciák, amelyek kizárólagosságra törekedtek a művészeti életben. Ezzel párhuzamos volt a *proletkult* szervezete, szintén azzal az elgondolással, hogy *a régi kultúrát teljes mértékben el kell vetni* – lévén az polgári kultúra –, és egy új kultúrát, proletárkultúrát kell fölépíteni. A mai távlatból nézve ezeknek a mozgalmaknak voltak bizonyos eredményei, hiszen bennük, illetve nyomukban jelent meg például a Kassák Lajos vezette magyar avantgarde, vagy Szovjet-Oroszországban a Tatlin nevével fémjelzett konstruktivizmus, El Liszickij és bizonyos vonásaiban még az orosz futurizmus is, tehát Majakovszkij, Oszip Brik és mások művészete. Most azonban nem az esztétikai értékről van szó, hanem arról, hogy a kulturális forradalom mennyire fogadhatja el azt a következtetést, hogy a szocialista társadalom teljesen új kultúra megteremtésére kényszerül rá.

Ez az a probléma, amely hosszú ideig – bizonyos értelemben még ma is – a kulturális forradalom vitáinak homlokterében állt. Ahhoz ugyanis, hogy a kultúra kontinuitását hangoztassuk, el kell fogadnunk, hogy az osztálytársadalmak körülményei között – tehát a polgári társadalom történelme folyamán is – létrejöttek olyan értékek, melyeket a szocialista társadalom használni tud, annak ellenére, hogy nincsenek mögöttük a szocialista forradalommal létrehozott társadalmi viszonyok. A problémát – mint az előző fejezetben már szó volt róla – Lenin rendkívül élesen fogalmazta meg, egyebek között a Clara Zetkinnel folytatott beszélgetéseiben. Szerinte teljesen szükségtelen egy új kultúrát kitalálni, amikor az igazi probléma a néptömegek kulturális elmaradottsága, vagyis az, hogy még a polgári kultúrát sem volt módja a munkásosztálynak és a parasztságnak elsajátítani. Ezzel Lenin állást foglalt amellett, hogy *a kulturális forradalom egyik legfőbb tartalma a múlt értékeinek birtokbavétele, az emberi kultúra kontinuitása.* Vagyis a régebbi társadalmak – s tegyük hozzá, nemcsak a régebbi társadalmak, hanem korunk polgári társadalma is – hatalmas kulturális örökséget hoztak létre, olyan kulturális értékrendet, melyet át kell vennünk és tovább kell fejlesztenünk. A kulturális forradalom tehát

nem vetheti el azokat az értékeket, amelyek a polgári társadalomban, a polgári termelési viszonyok alapján jöttek létre.

Leninnek ez a felfogása egyáltalán nem volt új keletű. Lenin kultúrafelfogásával kapcsolatban azt is említettük már, hogy a kilencszázas évek elején lezajlott egy vita az ökonomisták és a bolsevikok között, melynek lényege így foglalható össze: az ökonomisták azt hirdették, hogy a munkásmozgalomnak a figyelmet a sajátos munkásproblémákra, tehát például a munkáskultúra problémáira kell összpontosítania. Lenin szerint viszont a tudatosságot kívülről viszik be a munkásmozgalomba, és a párt feladata az, hogy a munkásosztályt a kultúra csúcsainak elsajátítására ösztönözze. A munkásosztálynak nem szabad figyelmét kizárólag önmagára irányítania, mert osztályöntudata elválaszthatatlanul összefügg a társadalom minden más osztályára és rétegére vonatkozó általános tudásával. A szocialista forradalom idején és a szovjet állam létének első időszakában kirajzolódó lenini álláspont tehát következetes folytatása annak a szektarianizmus elleni harcnak, melyet már a kilencszázas évek elején megkezdett a kultúra kérdésében.

Lenin a kultúra kontinuitását vissza- és előremenőleg egyaránt értette. Ezt bizonyítja többek között a marxizmus kialakulásáról adott értékelése. „Marx az emberi tudásnak arra a szilárd alapjára támaszkodott, amelyet az emberiség a kapitalizmus idején megszerzett; Marx tanulmányozta az emberi társadalom fejlődéstörvényeit és megértette, hogy a kapitalizmus fejlődése elkerülhetetlenül a kommunizmushoz vezet, és ami a fő, ezt kizárólag a tőkés társadalom igen pontos, igen tüzetes, igen elmélyült tanulmányozása alapján bizonyította be, oly módon, hogy tökéletesen elsajátította mindazt, amit az addigi tudomány nyújtott. Marx kritikailag átdolgozta mindazt, amit az emberi társadalom alkotott, egyetlen pontot sem hagyott figyelmen kívül. Átdolgozta, bírálat alá vette, a munkásmozgalom szempontjából ellenőrizte mindazt, amit az emberi gondolat alkotott, és olyan következtetéseket vont le, amilyeneket a burzsoá keretek által korlátozott vagy a polgári előítéletek béklyójába vert emberek nem tudtak levonni."[3]

Lenin a társadalmi forradalomról Marx által nyújtott elemzést felhasználva, hangsúlyozta a marxizmus szoros kötődését azokhoz a for-

[3] *Lenin* Összes Művei. 41. köt. Budapest 1974. 290. old.

rásokhoz, melyek a maguk idejében a kultúra csúcsteljesítményei voltak. Mint ismeretes, a francia utópista szocializmust, a klasszikus angol közgazdaságtant és a klasszikus német filozófiát sorolta ide. Vagyis Marx fölhasználta a kor legmagasabb rendű kulturális értékeit, és kritikai átdolgozásukkal alakította ki forradalmi elméletét. Lenin a szocialista forradalmat megelőző időszakban szintén a hegeli dialektikához nyúlt vissza, hangoztatva, hogy e dialektika módszertani tendenciája alátámasztja a forradalmi fejlődést és gyakorlatot.

Ezen az alapon fordult szembe Lenin azokkal, akik tagadták a polgári szakemberek tudásának a szocializmus érdekében való felhasználhatóságát. „Buharin hibát követett el, mert nem gondolkozott a mostani oroszországi helyzet konkrét sajátszerűségén, holott a helyzet kivételes, mert mi, Oroszország proletariátusa, *előbbre* vagyunk minden Angliánál és minden Németországnál politikai rendünk tekintetében, a munkások politikai hatalmának ereje tekintetében, és ugyanakkor *mögötte* maradunk a legelmaradottabb nyugat-európai államnak is a komoly államkapitalizmus szervezete tekintetében, a kultúra színvonala tekintetében, a szocializmus anyagi-termelési »bevezetésére« való felkészültség foka tekintetében. Nem világos-e, hogy ebből a sajátszerű helyzetből következik a jelen pillanat számára éppen egy olyan sajátos »megváltásnak« a szükségszerűsége, amelyet a munkások fel kell hogy ajánljanak a legműveltebb, legtehetségesebb, legnagyobb szervezőképességgel rendelkező tőkéseknek, akik hajlandók a szovjethatalom szolgálatába állni és becsületesen segíteni a nagyban és igen nagyban folyó »állami« termelés megszervezésében? Nem világos-e, hogy ebben a sajátos helyzetben igyekeznünk kell kikerülni azt a kétféle hibát, amelyek közül mindegyik a maga módján kispolgári? Egyrészt helyrehozhatatlan hiba lenne, ha kijelentenők, hogy mivel elismertük a gazdasági »erőink« és politikai erőnk közötti diszharmóniát, »következésképpen« nem kellett volna kezünkbe venni a hatalmat. Így okoskodnak a »betokosodott emberek«, akik elfelejtik, hogy »harmónia« nem lesz sohasem, hogy az nem lehetséges a társadalom fejlődésében, mint ahogy nem lehetséges a természet fejlődésében sem, hogy csak egy csomó kísérlet eredményeképpen – melyek közül mindegyik önmagában véve egyoldalú, bizonyos mértékig diszharmonikus lesz – jön létre a győzelmes szocializmus az *egész* világ proletárjainak forradalmi együttműködéséből.

Másrészt nyilvánvaló hiba volna, ha szabad teret adnánk a szájhő-

söknek és frázispufogtatóknak, akik engedik magukat elragadtatni a »ragyogó« forradalmiságtól, de akik következetes, megfontolt, körültekintő, a legnehezebb átmeneteket is figyelembe vevő forradalmi munkára nem képesek."[4]

A kultúra, a tudás, még ha polgári elemek tudása is, rendkívül fontos és hasznos a szocialista fejlődés számára. A kultúra tehát nem valamiféle mellékes kérdés vagy harmadrendű szempont az osztályharc egészén belül, hanem a forradalmi fejlődés szerves összetevője.

Lenin persze semmiképpen *nem konzervatív értelemben fogja fel a kulturális értékek egymásra épülését.* Éppen ellenkezőleg. A kultúra igazi kontinuitása ugyanis csak abban az esetben teremthető meg, ha a kulturális forradalom a kultúra eredményeit nem muzeális értékeknek tekinti, melyeket csupán meg kell tanulni, hanem új következtetéseket von le belőle, továbbfejleszti őket. Már a hegeli *Fenomenológiá*ban felmerült az a gondolat, hogy minden dogmatizmus lényege: elegendő az igazságot egy jól megragadott mondatba belesűríteni. Eszerint ha jó definíciót találunk, már az egész igazságot ismerjük. Ezzel a dogmatizmussal szemben Hegel kifejti, hogy minden jól megfogalmazott mondat voltaképpen egy gondolati út eredménye, és aki ezt a gondolati utat nem teszi meg, nem járja végig, az az igazságot sem ismeri meg. Lenin e gondolat jegyében küzd a tudás formális elsajátítása ellen. Nyilvánvaló, hogy a kommunista jelszavak ismerete és hangoztatása önmagában nem elegendő. A történelmi értékfelhalmozást kell ismerni és tudatosítani, mégpedig elsősorban azért, hogy a jelenre vonatkozó megfelelő következtetéseket le tudjuk vonni. Az a felfogás, hogy az elmélet a gyakorlat vezérfonala, magában foglalja tehát a *diszkontinuitást* is, azt, hogy *a gyakorlatból fakadó követelmények a régi értékek ismerete alapján tartalmukban és formájukban új típusú kérdésfelvetéseket és új típusú válaszokat feltételeznek.* Vagyis az új helyzetet nem lehet a régi mintájára megoldani, az új sajátos lényegének megértése helyett nem elegendők a citátumok, mert ez messzemenően félrevezet.

A diszkontinuitás lényege az, hogy a történelemben állandóan új helyzetek állnak elő, amelyeket ritkán lehet egyszerűen a régiek analógiájára megoldani. Az, hogy az új helyzetek új problémákat vetnek fel, nem szünteti meg a kontinuitást, s nem azt jelenti, hogy egy gyö-

[4] *Lenin* Összes Művei. 43. köt. Budapest 1974. 198–199. old.

keresen új kultúra alapján kellene választ keresni a kérdésekre. Azt viszont jelenti, hogy *a hagyományt a szocialista kulturális forradalom alkotó módon kezeli, hogy elmélete az emberiség történelme folyamán fölhalmozott értékeket kritikailag ötvözi magába.* Ezért a kulturális forradalom szükségképpen új kategóriákat, új elméleti és gyakorlati formákat dolgoz ki, amelyekben sokkal nagyobb a jelentősége a tudomány és a gyakorlat kapcsolatának, a tudományos ismeretterjesztésnek és a művészetnek, mint bármely korábbi korszakban volt.

Világosan jelzi ezt a kulturális forradalmon belül a *szocialista realizmus* kitüntető szerepe is. Már a forradalmi folyamat kezdete előtt megszületik az a művészeti tendencia és módszer, amelyet szocialista realizmusnak nevezünk. Anélkül, hogy itt esztétikai fejtegetésekbe bocsátkoznánk, meg kell jegyezni, hogy a szocialista realizmus sajátossága a kritikai realizmushoz viszonyítva az, hogy *ez az a művészeti módszer, amelynek segítségével a munkásmozgalom és a szocializmus belső problémái hitelesen ábrázolhatók.* A kulturális forradalom időszakában, amely nem néhány hónapot vagy évet, hanem hosszú évtizedeket ölel fel, a művészetben nem véletlenül a realizmus a legfőbb hagyomány. A realista megközelítési mód ugyanis a legalkalmasabb arra, hogy leküzdje az elitkultúra és a tömegkultúra kapitalizmus teremtette ellentmondását.

Skandináviában Martin Andersen Nexö, a cári Oroszországban Gorkij, Franciaországban Anatole France egyes művei, Aragon, Éluard költészete, Magyarországon József Attila életműve és Radnóti Miklós kései költészete fémjelzi a szocialista realizmus jelentkezését. Világos, hogy ők is felhasználják a művészet korábbi nagy eredményeit, módszertani vívmányait, de azzal az újdonsággal, hogy – szemben a kritikai realizmussal – alkotásaikban először ábrázolják *belülről* mindazt, ami a szocialista forradalommal összefüggésben merőben új emberi problematikaként jelentkezik.

A szocialista realizmus léte és művészeti szerepe önmagában is példázza a kulturális forradalom leglényegesebb tartalmi jellegzetességét: *a kontinuitás és diszkontinuitás egységét.* Kontinuitást jelent a szocialista realizmus abban az értelemben, hogy felhasználja a művészet által felhalmozott értékeket és módszereket, a legmodernebb formákat is, s ugyanakkor diszkontinuitást abban az értelemben, hogy az össztársadalmi tartalom szempontjából valami teljesen újat, művészileg valami eddig még sohasem tapasztaltat, merőben eredetit nyújt. Ezért

szükségszerűen továbbfejleszti azokat az eszközöket, melyeket közvetlenül a polgári művészetből és elsősorban a kritikai realizmusból átvett, s hozzájárul a művészi fejlődés egészéhez, új korszakot jelent ebben a fejlődésben. Ezt példázza akár a filmművészet is, melynek a kulturális forradalomban betöltött igen fontos szerepére Lenin többször is utalt. A húszas és harmincas évek szovjet filmművészetében Eisenstein, Pudovkin és más kiváló szovjet rendezők nem csupán felhasználták az addig kidolgozott nagyszerű filmmegoldásokat, hanem gyakorlatilag – Eisenstein elméletileg is – óriási mértékben gazdagították a filmet mint kifejezőeszközt.

A kulturális forradalom tehát a forradalmi totalitás részeként jelentkezik, tartalma pedig a kontinuitás és diszkontinuitás egysége. Minden országban elsősorban a *nemzeti kultúra* leghaladóbb hagyományaihoz kapcsolódik. A nemzeti kultúrának részben a tömeghatás, részben a valóságban való tájékozódás lehetőségei miatt van kiemelkedő szerepe a szocialista kultúra megteremtésében.

A korábbi szektás-dogmatikus felfogással ellentétben a *modern polgári kultúra által létrehozott értékek is* felhasználhatók és felhasználandók valamiképpen az új kultúra megteremtésének folyamatában. Lehet, hogy ezek a kulturális értékek problematikusak, s éppen ezért *kritikai elsajátításukon* van a hangsúly. De akármilyen körülmények vagy ellentmondások terheljék is a modern polgári kultúra teremtette relatív értékeket, ezekről az értékekről nem mondhatunk le. A kulturális forradalom kiteljesítése szempontjából mindenféle elzárkózás káros, a valóságos – akár csak részleges – értékek kritikai átvétele viszont minden esetben hasznosnak bizonyult.

A kulturális forradalom tehát egész folyamatában és minden korszakában megtartja azt a jellegzetességét, hogy bármely társadalmi alapon létrejött igazi érték tudatos felhasználója, éppen a kritikai értékelés segítségével. Ez az új technikai lehetőségekre – elsősorban a tömegkommunikáció kultúraterjesztő tendenciáira – éppen úgy vonatkozik, mint az új tudományos eredményekre és az új művészi vívmányokra.

Ezért napjainkban a tudományos-technikai forradalommal párosuló kulturális forradalom voltaképpen a társadalmi forradalom betetőzője. Ezt a feladatát azonban csak úgy láthatja el, ha a kontinuitás és diszkontinuitás dialektikáját helyesen érvényesíti, és ha mindig nyitott marad a kultúra bárhol létrehozott vívmányainak befogadására.

IV. SZABAD IDŐ ÉS MŰVELŐDÉS

A művelődést meghatározó tényezők korábban felrajzolt koordinátarendszerének egyik tengelyén *a munka vonatkozásában elemeztük a művelődési folyamat alapvető összetevőit. A koordináta-rendszer másik tengelye a szabadidő-tevékenységekkel függ össze.* Ez az összefüggés sokkal egyértelműbb, első megközelítésben nem igényel sok bizonyítást. Mennyiségi oldalról vizsgálva kiderül, hogy a művelődés *időigényes* dolog, s ha a szükséges idő nem áll rendelkezésünkre, akkor hiányzik a művelődés elemi előfeltétele. De ezzel az önmagában fontos, csakhogy elszigetelt szemponttal nem elégedhetünk meg, amikor a művelődés belső szerkezete szempontjából vizsgáljuk a szabad időt. A probléma másik oldala: automatikusan kapcsolódik-e a szabadidő-tevékenység a művelődéshez, azaz a művelődés és a szabad idő közötti kötődések annyira közvetlen jellegűek-e, amennyire a köztudatban elterjedt? Ha ez így lenne, akkor a szabad idő megteremtése, növelése önmagában művelődést eredményezne, és a művelődés fejlődése együtt járna a munkaidő csökkentésével. A kérdések tisztázása érdekében a szabad idő növekedésének – mint világfolyamatnak – elméleti megközelítésén túl a gyakorlati, magyarországi alakulásával is foglalkozunk.

MARX A SZABAD IDŐRŐL

A munka és a szabad idő egysége adhat alapot a szabad idő tartalmának feltárásához. Ez a lényeg Marx szabadidő-értelmezésében,[1] különösen azokban a gondolatokban, amelyek a munka és a szabad idő közti viszonyról és a szabad idő társadalmi értékéről fogalmazódtak meg *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*ban.[2]

[1] Vö. *Fukász György:* A szabad idő marxista felfogásának néhány általános elméleti-módszertani problémája. *Magyar Filozófiai Szemle,* 1974. 4–5. sz. 517–549. old. Vö. még A szabad idő koncepciója Marxnál. TIT. Budapest 1974.

[2] *Marx–Engels* Művei. 46/II. köt. 167–169. old.

Marx kimutatja, hogy: „Mihelyt a munka közvetlen formában többé nem a gazdagság nagy forrása, akkor a munkaidő többé nem mértéke, és szükségképpen nem mértéke a gazdagságnak. A tömeg többletmunkája nem feltétele többé az általános gazdagság fejlődésének, éppúgy nem, mint a kevesek munkátlansága az emberi faj általános erői fejlődésének. Az egyéniségek szabad fejlődése, s ezért nem a szükséges munkaidő redukálása . . . hogy többletmunkát tételezzen, hanem egyáltalán a társadalmilag szükséges munkának minimumra redukálása, amelynek azután megfelel az egyének művészi, tudományos stb. kiképződése, s valamennyiük számára szabaddá vált a létrehozott eszközök révén."

Ezzel a szabad idő szocialista társadalombeli jelentőségét rajzolta meg Marx, főként akkor, amikor felvázolta a termelőerők fejlődésének perspektíváit, s azt, hogy ebben a keretben „magának a munkástömegnek kell elsajátítani a maga többletmunkáját". Mi ennek a jelentősége a szabad idő vonatkozásában? Marx kimutatja: „ha ezt megtette, s ezzel a rendelkezésre álló időnek nincs többé ellentétes létezése, akkor egyfelől a szükséges munkaidőnek a társadalmi egyén szükségleteiben lesz a mértéke, másfelől a társadalmi termelőerő fejlődése olyan gyorsan fog nőni, hogy habár mindenki gazdagságára számítják majd a termelést, mindenkinek a rendelkezésre álló ideje nő. Hiszen a valóságos gazdagság valamennyi egyén kifejlődött termelőereje. Akkor már semmiképpen sem a munkaidő, hanem a rendelkezésre álló idő a gazdagság mértéke". Marx értelmezése szerint tehát: *„Minden szabad idő a szabad fejlődés számára való idő."*

Marx gondolatai alapot adhatnak arra, hogy a munkaidő–szabad idő kettősségével kapcsolatos zavarokból kilábolhassunk, abból a dichotomikus munka–szabad idő felfogásból, amely a szabad időnek valamely „varázsszer"-funkciót tulajdonítana az önmagában megoldatlannak minősített, s a munka szféráját jellemző ellentmondásokkal szemben. Ezzel a felfogással ellentétben *a munka és a szabad idő egysége* a marxi szabadidő-felfogás tisztázásához szükséges kiindulópont.

A SZABADIDŐ-MEGHATÁROZÁS SZINTJEIRŐL

A szabad idő meghatározásának három szintje van. Az *első empirikus,* a konkrét kutatásokat szolgáló (más megközelítésben operacionális jellegű) definíció. A *második* szinten az *általános szociológiai,* a *harma-*

dikon a *filozófiai absztrakcióként* jelentkező meghatározások találhatók.

A meghatározásoknak azok a csoportjai jól ismertek, amelyek a szabad idő eltöltésének ilyen vagy amolyan módjait sorolják fel. Empirikusan leírják, hogy mi minden lehetséges formája van a szabadidő-tevékenységnek. (Más kérdés, hogy ez mennyire tág vagy szűk, hogy mi tartozik vagy mi nem tartozik bele.) Ilyen szabadidő-értelmezés rengeteg van, hiszen minden e témával foglalkozó kutató már-már közhelyszerűen eljut oda, hogy tisztázza: mit ért szabad időn.

Ennél sokkal lényegesebb a második szint. A szabad idő általános szociológiai megközelítése elvontabb síkon vállalkozik arra, hogy a szabad idő mibenlétét – túllépve a konkrét szociológiai kutatások közvetlen igényein – elméleti szinten is értelmezze, megközelítse. Az ilyen meghatározásoknak elég tág köre ismert. Bennük két törekvés, jellegzetes tendencia tárul fel. Részint az idő mivoltából kiindulva *mennyiségi* mérhetőséghez kötik, vagyis túlnyomórészt kvantitatív megközelítésben értelmezik a szabad idő lényegét, tartalmát. A másik tendencia a szabad idő *szabad* voltát hangsúlyozza, *minőségi* jegyekben keresve azokat a mozzanatokat, amelyek révén a szabadidő-tevékenységek (s itt már a hangsúly a tevékenységen és nem egyszerűen az időszektoron van) valóban szabadidő-tevékenységekként minősülhetnek.

A fentiekből következően a szabad idő fogalmi meghatározásával az irodalom még adós. A szabad idő problémáit fejtegető munkák sorra elutasítják a definiálás igényét. Ebben kifejezésre jut, hogy a szabad idő meghatározása – rendkívül bonyolult társadalmi jelenség lévén – nagyon nehéz feladat, de az is, hogy a témával kapcsolatban még nem elég az empirikus kutatási anyag. Vannak olyan írások, amelyek azt mondják, hogy aligha lehet meghatározni a szabad idő fogalmát. Például a *Die Monat* című nyugatnémet folyóirat egyik szerzője ugyanezt a kételyt juttatta kifejezésre *Beszéljünk a szabad időről!*[3] című cikkében. Maga a szerző sem definiál. Inkább a meghatározás nehézségeit sorakoztatja fel, és szkeptikus, agnosztikus pozícióból végül is tagadja a definiálhatóságot.

Az érvekből az derül ki, hogy szabad időről általában nem beszél-

[3] *Die Monat*, 1970. 5. sz. „A szabad idő definiálása nem halogatható tovább... Találni kellene egy definíciót, ami használható lenne... Megkísérlem megmagyarázni, miért nem létezhet ilyen definíció."

hetünk, mert csak konkrétan lehet egy-egy tevékenységről megítélni munka- vagy szabadidő-voltát. Így például a veteményeskerttel való foglalkozás munka- vagy szabad idő? Nyilvánvaló, hogy ezt önmagában lehetetlenség megítélni, mert az a kérdés, hogy ki végzi. A téesznövénytermesztő szemszögéből nézve a dolgot, aki ebből él, a kertészkedés nem szabad idő, de elképzelhető, hogy egy vállalati könyvelőnek vagy egy művelődési központ igazgatójának ez szabadidő-tevékenység.

A következő kérdés az lehet, hogy pénzért vagy nem pénzért tevékenykednek. Nem szabad idő, ami pénzért folyik – gondolják sokszor. De ez sem ilyen egyszerű. Előfordul, hogy valaki nem pénzért barkácsol, összeállít például egy rádiót vagy televíziót, s ezek már értéket képviselnek. Van, aki bélyeget gyűjt, s ez a gyűjtemény bizonyos anyagi értéket is képvisel, attól az már nem szabadidő-tevékenység?

Valóban nem könnyű a szabad időt definiálni, hiszen maguk a tevékenységek is megkérdőjelezik az egységes, minden vonatkozásban elfogadható definíciót. Alapvető monográfiákban is vissza-visszatér a szabad idő definiálásának nehézsége. Az amerikai Max Kaplan *Szabad idő Amerikában* című könyvében például ezt írja: „A szabad idő kifejezés a tevékenységek és magatartások hallatlanul nagy változatosságát idézi fel. Meglehetősen gyengén és kevéssé tárgyalták ezt a tudományos irodalomban, alapvető fogalmának kialakítására van szükség. A szabad idő nem formális természete ugyanakkor további akadályokat állít a kutató útjába."[4]

A francia Joffre Dumazedier egyik könyvében pedig így ír: „A szabad idő fogalmát rosszul határozták meg, vagy egyáltalán nem adták meg. Nem ismerünk semmiféle összehasonlító elemzést a szabad idő funkcióiról."[5]

De a témával foglalkozó magyar írások is hasonlóképpen indítanak. Szántó Miklós szerint például: „A tisztázatlan elméleti kérdések egész

[4] *Max Kaplan:* Leisure in America. A Social Inquiry 1960.

[5] *Joffre Dumazedier:* Current Problems of the Sociology of Leisure. *International Social Science Journal.* 1960. 12. sz. Vö. még fontos könyvével (Sociologie empirique du loisir. Párizs 1974.), ahol Dumazedier nagy fejezetet szentel a szabad idő definiálási gondjainak. A fejezet címe is jellemző: Veszekedések a szabad idő fogalma körül.

sora vár megoldásra, a szabadidő-szociológia gyermekcipőben jár. Vitatott például maga a szabadidő-fogalom is."[6]

Ezek a monográfiák abban is hasonlóak, hogy mindegyik kijelenti: nem is tartja feladatának a szabad idő definiálását. E nehézségeket látva érthető, hogy annyi zavar van a szabad idő meghatározásával, különösen a szabad idő és a munka vonatkozásában. Zavarok vannak azzal kapcsolatban is, hogy a munkaidő-csökkentést gyakran hajlamosak azonosítani a szabad idővel.

SZABADIDŐ-MEGHATÁROZÁSOK

Az első tendencia a szabad időnek *időként való* értelmezése. Tagadhatatlanul termékeny szempont minden szabadidő-kutatásban, amikor a szabad időt a *mérhetőség* oldaláról közelítik meg, a szabad időnek idő voltát hangsúlyozva; amikor az ember időháztartása szempontjából ítélik meg az emberi tevékenységeket, illetve ezeknek egy csoportját szabadidő-tevékenységként. Ez a termékeny szempont különösen erőteljesen érvényesül a különböző nézőpontú, de mostanában eléggé gyakori időmérleg-kutatásokban. Nemzetközi színvonalú kezdeményezője éppen egy magyar tudós, Szalai Sándor, aki tizenkét országra kiterjedő összehasonlító időmérleg-vizsgálatot vezetett.[7]

A nemzetközi időmérleg-kutatások és ezek hazai nyúlványai is (pl. a Központi Statisztikai Hivatalban, de más kutatásokban is) nagyon hasznosnak bizonyultak abból a szempontból, hogy az emberek tevékenységszerkezetében *a tevékenységek összetételét, időtartam szempontjából való arányait viszonylag reálisan tükrözik.* De a szabadidő-meghatározásoknak ez a csoportja *túlságosan az idő oldalára helyezi a hangsúlyt,* és jóval kevésbé a probléma másik oldalára, az időben lezajló *tevékenység jellegére.*

A definíciók második csoportja éppen ezt teszi. Figyelembe veszi az ember időháztartása által nyújtott kereteket is, de ezen túllépve azt keresi, hogy *mi az, amitől a szabad idő szabad idővé minősülhet.* Mitől szabad, és mire szabad? Ezek az értelmezések szabad időnek csak

[6] *Szántó Miklós:* Életmód, művelődés, szabad idő. Budapest 1967. 11. old. Hasonlóképpen fogalmazott Szántó későbbi könyvében is (Munkaidő-csökkentés és életmód. Budapest 1974).

[7] The Use of Time. Ed. by A. Szalai. Hága 1972.

azokat a tevékenységeket minősítik, amelyek *kényszerűségtől, kötöttségtől mentesek;* az ember szabad döntésének, elhatározásának a szférájába tartoznak.

A szabad idő fogalmát – most már mindkét szempontot figyelembe véve – a munkaidővel szemben határozzák meg: *szabad időn ebben az értelemben a munkán kívüli időt értik,* minden munkán kívüli időt szabad időként kezelnek. Ezt csak első megközelítésként, nagyon tág keretként lehet elfogadni, rögtön korlátozva: a munkán kívüli időnek ezt a szélesebb, a munkaidővel szembeállítható tartományát feltétlenül tovább kell bontani. Éppen a második felfogásban érvényesülő szempontok figyelembevételével, azt keresve, hogy a munkán kívüli időn belül hogyan rétegződik ez a bizonyos tágabb értelemben vett szabad idő, hogyan lehet belőle kihámozni a valóban szabad időt jelentő rétegeket. A mentesség a kényszerűségtől nemcsak a munkára vonatkozik, hanem a kényszerűségnek további csoportjait is ide kell sorolni; például a fiziológiai kényszerűségeket: a szabad idő szűkebben vett kategóriájába semmiképpen nem számít bele az alvás, a táplálkozás. Nem számít munkaidőnek az utazás a munkahelyre és vissza, de szabad időnek is nagyon nehezen lehetne minősíteni azt az időt, amelyet fel kell használni a munkahely megközelítésére vagy egyáltalán a munkára való felkészülésre stb., stb.

Számos olyan szektora van tehát a munkán kívüli tevékenységeknek, amely a szűkebb értelemben vett szabad idő fogalmába nem tartozhat bele. Márpedig éppen ezeket a kereteket kell jobban megvizsgálni ahhoz, hogy filozófiai szinten is igényelni lehessen a szabad idő meghatározását. De ehhez a harmadik szinthez már axiológiai-történet-filozófiai-antropológiai megközelítés szükséges, és ennek kulcskérdése a munka- és szabadidő-tevékenységek összefüggése. Ezen a szinten, a marxi definíció szintjén még hiányzik a marxi koncepció részletes kifejtése, és ez azt is jelenti, hogy *a szabad idő filozófiai szintű meghatározása késik.*

Most néhány jellegzetes szabadidő-definíciót foglalunk össze. *A nap 24 órája* című, a KSH által 1965-ben kiadott kötetben Ferge Zsuzsa ezt írja:[8] „Szabad időnek tekintettük a felvételekben azokat az időtartamokat, amelyeket a megkérdezettek többé-kevésbé egyéni ízlésük,

[8] A nap 24 órája. 12 000 ember napi időbeosztása. *Statisztikai Időszaki Közlemények,* 1965. 8. sz.

igényük szerint kiválasztott tevékenységgel töltöttek el." Látható, hogy *a hangsúly az időkereten van,* akkor is, ha Ferge Zsuzsa nemcsak az időről beszél, hanem természetesen a tevékenységekről is.

Szántó Miklós a következőket mondja: „A szabad idő mint időkeret a munkán kívüli időnek az a része, amely az anyagi – tehát gazdasági, társadalmi, fiziológiai – kényszer alapján feltétlenül szükséges elfoglaltságok idején felül, a kényszeren kívül eső tevékenységekre fennmarad."[9] Tehát a definíció első felében az *időkeret* dominál, a második felében viszont *a kényszerűségtől való mentesség* is megfelelő hangsúlyt kap.

Prudenszkij akadémikus, aki a Szovjetunióban a szabadidő-kutatások egyik vezető alakja volt, több munkájában hasonlóképpen közelíti meg a problémát. A *Kommunyisztban* 1960-ban megjelent cikkében[10] így definiál: „A szabad időt a munkával eltöltött időn kívüli olyan időnek kell tekintenünk, amelyet a dolgozók közérdekű vagy kedvteléseikkel egybekötött tevékenységre, pihenésre, képzettségük növelésére fordítanak, amely az egyéniség sokoldalú alkotó készségének fejlesztésére szolgál. Ez az az idő, amikor szabadnak, függetlennek érezzük magunkat, de amikor egyéni kedvteléseinket is kiélhetjük." Egy ugyanerről a témáról írt könyvében pedig ezt olvashatjuk: „A szabad idő a munkán kívüli időnek az a része, amelyet a dolgozó tanulásra, szakmai továbbképzésre, társadalmi munkára, pihenésre, heverésre, működvelő tevékenységre fordít, tehát saját sokoldalú fejlődésére használ fel."[11]

Látható, hogy ez a felfogás is – az előzőkkel együtt – sok vonatkozásban az első szinthez kapcsolódik, bár a második szint egyes elemei is megtalálhatók benne, jelezve *az időkeret minőségi* mozzanatát, illetve *a kényszerűségtől való függetlenség* megközelítésének lehetőségét.

A szovjet kutatók közül érdemes Grusin és Jadov szabadidő-meghatározását is figyelembe venni. Grusin szerint „a szabad idő az az idő, ami szabad a különféle változtathatatlan kötelezettségek teljesítésé-

[9] Szántó Miklós: Életmód, művelődés, szabad idő. 13. old.

[10] *G. A. Prudenszkij:* A szabad idő terminológiája. Kommunyiszt, 1960. 15. sz.

[11] *G. A. Prudenszkij:* A dolgozók munkán kívüli ideje. Novoszibirszk 1961. 7. old. Vö. még *G. A. Prudenszkij:* The Concept of Leisure in the USSR. Industrial Relation. 2. köt. 1962.

től".[12] Itt tehát a kényszerűségen van a hangsúly. Jadov szerint „szabad időn azt az időt értjük, amely mentes a munkától és más elkerülhetetlen kötelezettségektől, amelyet a pihenés, az önképzés és a szórakozás szükségletének kielégítését szolgáló tevékenység tölt ki. A tevékenység vagy elfoglaltság megfelelő formájának, a szabad idő kategóriájának kritériuma: 1. az önkéntesség az elfoglaltság kiválasztásában, 2. az utilitarisztikus célok hiánya, az elkerülhetetlen kötelezettségek hiánya".[13]

Ma már szinte klasszikusnak számít Szalai Sándornak a *Valóság*ban 1964-ben megjelent *Idő a mérlegen* című cikke.[14] (Ezt követően indultak meg az előbb említett összehasonlító időmérleg-vizsgálatok.) A cikkben a szabad idő fogalmi vizsgálata mellett különösen fontos a szabad időn belüli rétegek megkülönböztetése. Szalai kimutatta a szabad időn belüli rétegek egyikének-másikának sajátos *rugalmas* voltát. A szabadidő-tevékenységek rugalmassága nagyon eltérő, a tevékenységek egy része (nagyobb része) kevéssé rugalmas.

Utóbb a kutatások kiderítették, hogy még ezek a kevéssé rugalmas szabadidő-formák is rugalmasakká válnak bizonyos hatásokra. A cikk például az alvást említi olyanként, amelyről az ember nem hajlandó lemondani. Ezzel szemben kimutatható, hogy a televíziónézés még az alvásra fordított időt is kezdi csökkenteni. Továbbá vannak olyan rugalmas szabadidő-rétegek (olvasás, önképzés stb.), amelyeket az ember hajlamos háttérbe szorítani. Ez a rugalmas–nem rugalmas szabadidő-megkülönböztetés éppen a művelődés szempontjából lényeges probléma.

A polgári szabadidő-kutatók közül szintén klasszikusnak számít már Dumazedier. Bár szkeptikusan nyilatkozott a szabadidő-definíciókról, a definiálhatóságról, kételyei ellenére megfogalmazta véleményét: „A szabad időt mindazok a tevékenységek jelentik, amelyeket az egyén saját kedvéből végezhet vagy pihenése, szórakozása, vagy ismereteinek gyarapítása, vagy érdek nélküli képzése, a társadalmi életben való önkéntes részvétele érdekében, miután megszabadult foglalkozási, csa-

[12] *B. A. Grusin:* A szabad idő. Aktuális problémák. Moszkva 1962. 15. old.

[13] Személyiség és értékorientáció. *Jadov–Kon–Beljajev–Vodzinszkaja–Szaganyenko–Szapikov:* A személyiség értékorientációjának és valóságos magatartásának viszonya a munka és a szabad idő szférájában.

[14] *Szalai Sándor:* Idő a mérlegen. Valóság, 1964. 3. sz.

ládi, társadalmi kötelezettségeitől." S ehhez az utóbbihoz kapcsolja azután az ún. *„fél szabad idő"* fogalmát.[15]

A nyugatnémet Erich Weber könyve[16] a szabad idő pedagógiájáról szól, s éppen a művelődés szempontjából érdekes az, ahogyan *a szabad időre nevelés* problémáit feszegeti. Weber a szabad idő meghatározásakor a következő szempontokat veszi figyelembe (mintegy szűkítő rendben haladva végig az egyes felfogásokon): 1. „Szabad idő mindaz, ami a pénzkereső munka meghatározott periódusai között van." (Ebben a legtágabb értelemben definiálta a szabad időt L. Heyde[17] „mint minden időszakot, amelyben az ember nem végez munkát". Az összefüggésekből kiderül, hogy a szerző pénzkereső munkára gondol, mindenekelőtt az ún. „idegen meghatározta" munkára.) 2. „Szabad idő minden olyan idő, amely az idegen meghatározta munka lefolyása és a szükséges alvás után megmarad." 3. „Szabad idő minden olyan idő, amely a 2. pontban megjelölt, a munkával összefüggő szabad idő lefolyása után megmarad." Itt olyan időszektorokat emleget Weber, mint a munkába utazáshoz, a reggeli felkészüléshez, a testápoláshoz szükséges idő, továbbá ide számítanak a munka közbeni szabadidő-részek az üzemben. 4. „Szabad idő az, ami az 1–3-ig jelzett időfajtákból való kihasítás után megmarad, illetve amiből az ott említetteken kívül a hosszabban összefüggő alvásidők és a további közbeiktatott pihenőidők levonattak, s ily módon az egész rekreációs idő nem számítható a szabad időhöz." (A szabadidő-fogalmat ebben a még szűkebb értelemben használja Heinz Kluth:[18] „A szabad idő csak ott kezdődik, ahol megnyílik a lehetőség egy munkapoláris világ felépítésére" – tehát a munkával szemben álló, polárisan ellentétes világról van szó –; „saját értékeivel és igényeivel rendelkező világ ez, amely nem a pihenésre, lazításra vagy a munka világára való kompenzációra irányul, hanem önmagában magára irányul, saját maga oldaláról történő teljesítményeket igényel.") Weber mindezt előzetes

[15] *J. Dumazedier:* Tendences de la sociologie du loisir. Párizs 1959. *J. Dumazedier:* Travail et loisir. Traité sociologie du travail. Párizs 1962. 343. old.

[16] *Erich Weber:* Das Freizeitproblem. Antropologisch-pedagogische Untersuchung. München–Basel 1963. 11–17. old.

[17] *L. Heyde:* Freizeit. In Evangelische Soziallexikon. Stuttgart 1954. 36. old.

[18] *Heinz Kluth:* Die soziale Entwicklung der modernen Industriegesellschaft in ihrer Bedeutung für die Probleme der 40 Stunden Woche. Darmstadt 1955. 37. old. Vo. még *Heinz Kluth:* Arbeit und Freizeit. In Psychologische Praxis, 23. köt. 1958.

megjegyzésnek szánja, hogy majd így definiálja a szabad időt: „Szabad időn ... azt az időt kell érteni, amely az idegen meghatározta munka – mindenekelőtt annak pénzkereső formája – teljesítése után akár az alvásra, akár a munkába való utazásra, a táplálkozásra, testápolásra fordított idő után fennmarad." Emellett Weber is hangsúlyozza a szabad részvétel fontosságát.

Max Kaplan szabadidő-definíciója[19] is figyelmet érdemel. A szabad idő lényegi elemei nála a következők: *„a)* ellentéte a munkának mint gazdasági funkciónak, *b)* örömet okozó várakozás és újrafeltöltődés, regenerálódás, *c)* a nem önkéntes jellegű társadalmi szerepű kötelezettségek minimuma, *d)* a szabadság pszichológiai fogalma, *f)* a következetlenség és a jelentéktelenség egész sereg megnyilvánulása, szemben azzal, ami jelentős és fontos, *g)* gyakran, de nem szükségképpen a játékelemtől is karakterizált tevékenység. A szabad idő nem azonos ezeknek egyikével sem önmagában, a szabad idő mindez együtt, ezek valamelyikének a hangsúlyozásával."

A szabad időt tehát részben időkeretként, részben – funkciója alapján – az emberi tevékenység rendszerében kell vizsgálnunk, megkülönböztetve tágabb és szűkebb értelmét. *Tágabb értelemben szabad időn a munkán kívüli időt értjük,* az ember időháztartásából kiindulva. *Szűkebb értelemben* kiemeljük a munkán kívüli időnek azt a rétegét, amely már *nem a külső* – természeti és társadalmi, társadalmi és egyéni – *szükségszerűségek kifejezője, nem kényszerűség hordozója* (fiziológiai szükségletek stb.), nem ezen szükségletek kielégítésének időmennyisége, hanem az ezen *szükségszerűségektől mentesülő, ezeken túli időkeret, s ennek megfelelő tevékenységforma, amely a munkatevékenységgel együtt fontos funkciót teljesít az emberi lényeg megvalósításában.*

A szabad idő fogalmának már az első megközelítése rendkívül fontos kérdésre irányítja a figyelmet a szabad idő és a művelődés kapcsolata szempontjából is. Arra tudniillik, hogy *tervezhető-e,* s mennyire *a szabad idő.* A hozzá fűződő illúziók mellett a szabad idő divatjellegéről is beszélhetünk: a szabad idő divattá vált mostanában. Fokozottabb várakozások fűződnek a szabad idő alakulásához a mun-

[19] *Max Kaplan:* Leisure in America. New York 1960. Vö. még *E. K. Scheuch–R. Meyersohn:* Soziologie der Freizeit. Köln. 1972.

kaidő-csökkentéssel kapcsolatban, és éppen ezért lényeges, hogy reálisan ítéljük meg a munkaidő-csökkentés által nyújtott valóságos lehetőséget.

A MUNKAIDŐ-CSÖKKENTÉS ÉS A SZABAD IDŐ VISZONYA

A szabad idő fogalmának tisztázása összetett, bonyolult feladat. Erre utal a közvéleményben elterjedt leegyszerűsített felfogás is, amely a munkaidő-csökkentéssel kapcsolatban nagyon felerősödött, s amely a munkaidő csökkentését úgy értelmezte, mint automatikus szabadidő-növekedést. Két vonatkozásban sem helyes ez az azonosítás. Először azért, mert a *munkaidő-csökkentés,* bár rendkívül fontos forrása *a szabad idő növekedésének,* de *nem egyedüli forrása:* számos más tényező is közrejátszik a szabad idő növekedésében. Másrészt: *a munkaidő-csökkentés nem jelenti automatikusan a szabad idő növekedését,* hanem nagyon is sok áttétellel vezet el – valóban elvezethet – a tényleges szabad időhöz.

Semmi mással nem pótolható a munkaidő-csökkentés az ember időháztartása szempontjából, ez alapvető tény. Munkaidő-csökkentést nemcsak a heti 48 óráról 44 órára való áttérés jelent. A kéthetenkénti szabad szombat bevezetése a járulékos időket illetően is plusz időt ad az embereknek a közlekedés, a munkára való felkészülés stb. megtakarításával. Ezen idők felszabadulása is kiegészíti a heti 4 órát. Egyes számítások szerint legalább 10 óra plusz szabad időt jelent a kéthetenkénti szabad szombat az embereknek.

Vannak azonban olyan területei a munkán kívüli időnek, amelyek *a szabad idő növelésének tartalékaiként* mindenképpen számításba jönnek. Nagyon jelentős az ember időháztartásában *a közlekedésre fordított idő.* A munkaerőforrások jelenlegi helyzetében a munkahely elérése rengeteg időbe kerül. Az ingázók száma igen nagy, hasonlóan a Budapesten belül utazók száma is. Kormányzatunk rendkívüli erőfeszítéseket tesz a tömegközlekedés javítására. Ennek ellenére például a budapesti tömegközlekedés óriási időt köt le. A tömegközlekedés igen csekély mérvű javítása is valószínűleg legalább annyival járulna hozzá a szabad idő növeléséhez, mint a szabad szombatok bevezetése.

A másik ilyen forrás: a munkán túli időn belül az emberek – elsősorban a nők – tevékenységének óriási részét tölti ki a *háztartási munka.* A nők szabad idejéről beszélni mindaddig túlzás, amíg erre va-

lamilyen radikális megoldást nem találunk. Vagyis a háztartási munka terheinek csökkentésével, jobb szolgáltatási rendszerrel, a háztartások gépesítésének javításával, az „egyenjogúság bevezetésével", sőt a nők nevelésével is – ami a konzervatív felfogás felszámolását jelenti – növelni lehetne a szabad időt. Kiderült a vizsgálatok során, hogy a munkásasszonyok leggyakrabban végzett tevékenységének rangsorában a háztartási munka minden mást megelőz. Tehát az időigényes háztartási munka akadálya a nők tényleges szabadidő-tevékenységének, következésképpen a háztartási tevékenységekre felhasznált idő kis csökkentése is legalább annyit jelentene a szabad idő növekedése szempontjából, mint a 44 órás munkahét bevezetése.

A szabad idő tartalékai között számon kell tartani azt is, hogy csökkenthető lenne az emberek *idejének felesleges lekötése.* Ma még gyakran tapasztalható, hogy nem tisztelik eléggé az emberek idejét. Nemcsak a munkaidő tiszteletben tartása hiányzik, hanem a szabad időé is. Erre utal, hogy hivatalok, de szolgáltató szervezetek, intézmények is szívfájdalom nélkül „rendelkeznek" az ember idejével, szabad idejével is. Tüzelőszállítás, vízvezeték-szerelés stb. miatt sokszor kell szabadságot kivenni, aminek eltöltése mindennek nevezhető, csak szabad időnek nem. A hivatali ügyintézés rendje is eltűri, sőt ma még helyenként egyenesen megköveteli a szabad idő pocsékolását.

Figyelemre méltók azok a kutatások, amelyek feltárják, hogy ezek a tényezők miképpen jelentkeznek a dolgozók évi szabadságának felhasználásában. Az egyik nagyüzemben kitűnt, hogy a munkásoknak csak egy jelentéktelen töredéke volt képes a szabadságát egy vagy legfeljebb két részletben kivenni, mindenesetre úgy, hogy el tudjon menni nyaralni. Nem ritka, hogy négy-öt vagy még több részletben veszik ki szabadságukat. Ennek okait vizsgálva többnyire az előbbiekben jelzett problémákba ütköztek a kutatók: az emberek rá vannak kényszerítve szabadságuk elpazarlására. Más okok is közrejátszanak: az aratás, a szüret, a nagyobb mezőgazdasági munkák vagy éppen az építkezés is lehetetlenné teszi a szabadság rendeltetésszerű felhasználását.

E kérdéskör vizsgálata felhívja a figyelmet arra is, hogy a szabad időt nemcsak a hétvége, hanem például az évi szabadság vagy a napi szabad idő, sőt az életidő szempontjából is elemezni kell. De a munkaidő csökkentése nem jelent azonnal szabad időt. *A munkaidő-csökkentés* a vizsgált adatok szerint éppen *nem a szabadidő-tevékenységek*

növekedését eredményezi, hanem sok minden egyebet: fusizást, maszekolást, passzív pihenést, tétlenséget. Az így felhasznált idő ugrásszerűen növekszik – s ez jelzi, hogy a munkaidő-csökkentés révén felszabadult időmennyiség nemcsak szabad időként kerül felhasználásra.

A SZABAD IDŐ NÖVELÉSÉNEK INDÍTÉKAI

Hogyan jelentkezik ma ez a probléma hazánkban? Szocialista fejlődésünk napirendre tűzte a szabad idő növelését a munkaidő csökkentése útján, mégpedig az életszínvonal-politika fontos részeként. A párt IX. kongresszusa határozatban jelölte meg az ezzel kapcsolatos feladatokat, amikor előírta, hogy 1970 végéig fokozatosan valamennyi ipari dolgozó munkaidejét átlagosan *heti 44 órára* kell csökkenteni, biztosítva az eddigi teljesítményt és munkabért. A kongresszus a munkaidő csökkentésének alapvető módszerét a *kéthetenkénti szabad szombatban* jelölte meg. Ezt követően született meg az 1021/1967. Korm. sz. határozat, amely leszögezi, hogy a dolgozók élet- és munkakörülményeinek további javítása érdekében az iparban, építőiparban és a szövetkezetekben dolgozók munkaidejét heti 44 órára csökkenthetik, amennyiben ez gazdálkodási tevékenységük fejlődését, a termelés, a termelékenység, az önköltség és a kapacitáskihasználás alakulását, a népgazdaság igényeinek kielégítését nem befolyásolja hátrányosan. A kormányhatározatnak megfelelően készültek el a SZOT és a Munkaügyi Minisztérium irányelvei a rövidített munkaidő bevezetéséről s ennek módszereiről.

A határozatok végrehajtása során már 1969 végére – határidő előtt – mintegy 1 800 000 dolgozó (többségben fizikai munkás) heti munkaideje csökkent 44 órára a kéthetenkénti szabad szombat révén. Ez a munkaidő-csökkentés – az adatokat vizsgálva – azt jelentette, hogy a bérből és fizetésből élő dolgozók 47 százaléka részesült a négyórás munkaidő-csökkentésben, ugyanakkor a dolgozók 53 százaléka továbbra is heti 48 órás, sőt a szolgáltatási ágazatokban – vasút, városi közlekedés, posta stb. – jóval hosszabb heti munkaidőben dolgozott. (A határozat megszületése előtt 132 000 ember dolgozott csökkentett munkaidőben; a különösen nehéz fizikai munkát végzők és az egészségre veszélyes területeken dolgozók többsége.)

Ezekre az adatokra építve állapította meg a Központi Bizottság

1970. júliusi határozata, amely a IV. ötéves terv irányelveit dolgozta ki, hogy: „az 1968-tól 1970-ig terjedő időben megvalósult az ipari és építőipari dolgozók munkaidejének heti 44 órára csökkentése, pártunk IX. kongresszusának határozatát sikerült átvinni az életbe, s érdemlegesen javítani a munkásosztály életkörülményeit." Tehát a KB az eredményeket főként az *életszínvonal-politika* szempontjából vizsgálta. De az eredmények mellett a KB határozata utal a *problémákra* is: „A munkaidőalap csökkentése nagy feladat elé állította a gazdasági vezetést, ebből átmeneti nehézségek is keletkeztek. Jó néhány vállalatnál nem teljesítették a termelékenység növelésével kapcsolatos vállalásokat. Ennek tanulságait hasznosítani kell a későbbiekben a gazdaság más ágaiban is."

Problémákat jeleztek a túlórák növekedésének adatai is. Számítások szerint az iparban és az építőiparban 1968-hoz képest 1969-re mintegy 25 százalékkal növekedett a túlórák száma, miközben növekedett a fizikai dolgozók létszáma is. Ez azt jelentette, hogy az évi 24–26 szabad szombattal nyert időmennyiségnek kb. 25 százalékát elvitte a túlóra, sőt a túlórák jelentős része éppen a szabad szombatokra esett. Tehát a kör bezárult, jelezve, hogy sok helyütt úgy tértek át a szabad szombat rendszerére, hogy nem voltak meg az ehhez szükséges gazdasági feltételek. Ez pedig nemcsak gazdasági probléma.

Ahhoz, hogy a munkaidő-csökkentést a mi körülményeink között értékelni tudjuk, a mögötte meghúzódó átfogóbb alapokat is meg kell vizsgálni. *A munkaidő-csökkentés* szerte a világon – *különösen az iparilag fejlett országokban* – erőteljes tendencia; ez többnyire *elsődleges gazdasági* folyamatokhoz kapcsolódik. (Természetesen a politika is belejátszik ezekbe a gazdasági kérdésekbe, de a fejlett tőkés országokban végeredményben gazdasági problémáról van szó.) A tudományos-technikai forradalom eredményeképpen ugrásszerűen növekszik a munka termelékenysége, a társadalmilag szükséges munkaidő csökkenésével megcsappan az igény az élő munkára, tehát maga a gazdasági folyamat teszi lehetővé, sőt szükségessé a bizonyos fokú munkaidő-csökkentést. *A társadalmilag szükséges munkaidő csökkenése* egyszersmind *a munkanélküliséget* növeli, s ezt a tőkés termelés alaptendenciájához kapcsolódó folyamatot újabban mint *„technológiai munkanélküliség"*-et kezdik idézni. Ezek a tendenciák kifejezetten gazdasági tényezőként követelik meg az iparilag fejlett tőkés országokban a munkaidő-csök-

kentést, amellyel valamelyest megpróbálják megállítani a munkanélküliség növekedését.

A fejlett tőkés országokban tehát *a tőke igényeként* is jelentkezik a munkaidő csökkentésére irányuló tendencia. Ez ráadásul *összetalálkozik a munkásosztály harcaival,* amelyek évszázados – éppen ebben az irányban ható – tradíciókkal rendelkeznek. *A tőké*ből[20] kiderül, hogyan látta Marx a társadalmilag szükséges munkaidő alakulásának tendenciáit. Az adott helyzetben (gyermekmunka, női munka, napi 14–16 órás munkaidő) a munkásmozgalom harcainak egyik fő célja volt, hogy emberhez méltó élet- és munkafeltételeket teremtsenek, többek között a munkaidő csökkentésével. Közismert, hogy a II. Internacionálé fő harci jelszava volt a „háromszor 8 óra", amit csak a 20. század első évtizedeiben a vezető tőkés országokban sikerült kivívni. Tehát a munkásmozgalom harcainak egyik fő célja az emberi munkafeltételekért folyó küzdelemben éppen a munkaidő csökkentése volt.

A mai viszonyok között a munkásmozgalom törekvése itt sajátosan találkozik a tőke igényeivel. Ezért jutott el a munkaidő csökkentésével kapcsolatos világfolyamat oda, hogy a vezető tőkés országokban ma már helyenként heti 42, 40 órára, sőt ez alá csökkent a törvényes munkaidő. Hogy ez túlórákkal, mellékfoglalkozásokkal stb. hogyan egészül ki, az más kérdés. Más kérdés, de mindenesetre figyelmeztető például az amerikai Harvey Swados írásának[21] már a címe is, amely így hangzik: *Kevesebb munkaidő, kevesebb szabad idő.* Nagyon találó cím ez. Mit takar?

Az írás az akroni Goodyear Gumigyárban végrehajtott munkaidő-csökkentés tapasztalatait elemzi, s kimutatja, hogy bár a munkaidő csökkentése igen nagy arányú volt a vizsgált üzemben, de a felszabaduló idő óriási részét a gumigyárban dolgozó munkások másodállások, mellékfoglalkozások vállalásával, az ún. moonligthinggel próbálják kitölteni, s ennek nemcsak gazdasági okai vannak. Oka az is, hogy *nem tudnak mit kezdeni felszabadult idejükkel.* Ez részint a szabadidő-kínálat szűkösségének, részint a műveltségbeli s az ezzel összefüggő igényhiányoknak a következménye. Itt is megfigyelhetjük, hogy *a munkaidő csökkentése nem jelent automatikusan több szabad időt,* nem hoz

[20] Vö. *K. Marx:* A tőke. I. köt. 23. fejezet, 3. és 4. pont.

[21] *Harvey Swados:* Less worktime – less leisure. In Mass leisure. Ed by Larrabee and Meyersohn Glencoe 1958.

magával olyan értékes szabadidő-aktivitást, amelyben éppen a művelődésnek lenne kiemelt szerepe.

A vezető tőkés országokban s a szocialista országok közül azokban, amelyek az ipari fejlettség és a termelés technikai felszereltsége tekintetében jóval előttünk járnak, a munkaidő-csökkentés elsősorban gazdasági kérdés. Hazánkban elsősorban nem gazdasági indítékok diktálták a fentebb felsorolt határozatokat, hanem *politikai* szükségletek. Maga az a tény, hogy a szabad idő növelése érdekében a munkaidő csökkentése világszerte megfigyelhető folyamat, olyan politikai nyomásként nehezedett gazdasági, politikai vezető szerveinkre, hogy ennek folytán elsősorban *életszínvonal-politikai* meggondolások alapján került sor a munkaidő-csökkentésre. A KB határozata elsősorban az életkörülmények szempontjából ítélte meg a munkaidő-csökkentés révén előállt helyzetet. Ebből kiindulva értékelte alapjában véve pozitívnak a munkaidő-csökkentés folyamatát, s fogalmazta meg a további feladatokat: „A munkások és alkalmazottak életkörülményeinek javítása érdekében központi szabályozás keretében folytatni kell az áttérést a 44 órás munkahétre a népgazdaság mindazon területén, amelyekben a feltételek megteremthetők." S ezt a feladatot tartalmazzák a X. kongresszus határozatai is: „Fontos feladat, hogy megfelelő terv készüljön a 44 órás munkahét fokozatos kiterjesztésére a népgazdaság újabb ágazataiban és más munkaterületeken is, ahol ez az egész társadalom érdekeivel összhangban megvalósítható."

Alapvető jelentőségű tehát *a további munkaidő-csökkentés feltételeinek megteremtése, mindenekelőtt a munkaidő termelékenyebb, intenzívebb kihasználása.* Ezek nélkül nem vezethet eredményre a munkaidő-csökkentés, és nem hozza meg azt a hasznot, amellyel számolunk az életszínvonal-politika érdekében. Ezekre a lehetőségekre utal a SZOT 1968. szeptemberi ülésén elfogadott állásfoglalás is. „A kulturális ellátottság vizsgálásakor gondolnunk kell arra is, hogy a munkaidő-csökkentés a közeljövőben a bérből és fizetésből élők nagy számára kiterjed. A növekvő szabad idő megváltoztatja a dolgozók napi időbeosztását, és hatással van életformájuk alakulására. Aktívabb lesz a társadalmi tevékenység, a dolgozók több időt fordíthatnak szakismereteik növelésére, és nem utolsósorban megszervezhetik pihenésüket, szórakozásukat. Napjainkban a munkaidő-csökkentés folyamatos bevezetésével, elsősorban a szabad szombatok révén, újabb lehetőségei teremtődnek meg a kulturális nevelő munkának. A szabad idővel kap-

csolatos kulturális feladatok kidolgozása az elkövetkező időszak egyik legfontosabb szakszervezeti feladata." Amit a SZOT a kulturális nevelő munka tekintetében mint szakszervezeti feladatot megfogalmazott, jelzi a fő törekvéseket, de ugyanakkor jelzi azokat a problémákat is, amelyekkel reálisan szembe kell néznünk.

A közvéleményben, de egyes irányító testületek, szervek elképzeléseiben is olyan illúziók támadtak a szabad szombatok bevezetésével, mintha az automatikusan vezetne el a kulturális nevelő munka fellendüléséhez; mintha a társadalmi aktivitás automatikusan fellendülne, vagy viszonylag rövid időn belül lényeges változásokat ígérne. Társadalmi szinten is megfogalmazódtak, számtalan hivatalos dokumentumban, értékelésben is hangot kaptak ezek az illúziók. Olyan vélemények is elterjedtek, hogy a tömegeknek érett igényeik, szükségleteik vannak a kulturálódásra, s a szabad szombat bevezetése tulajdonképpen abból a szempontból jelentős, hogy most már ki tudjuk elégíteni az ilyen igényeket. Illúziókban ringatjuk magunkat, ha azt hisszük, hogy a tömegek a többletidőt mindenekelőtt kulturálódással akarják kielégíteni, s „dörömbölnek", hogy adjunk lehetőséget a nagyobb kulturális aktivitásra. *Nem egyszerűen a már meglevő igényeket kell kielégítenünk, hanem* sokkal inkább *új igényeket, szükségleteket kell teremtenünk.*

A művelődést meghatározó társadalmi tényezők között – számos tényezővel együtt – a megnövekedett szabad időnek is szerepe volt és van, de önmagában nem hozhat olyan változást, amire a társadalom számít.

A SZABAD IDŐ ÉRTÉKELÉSE; A SZABADIDŐ-TUDAT

Az egyik nagy probléma – *a szabad idő értékelése* – főként a szabad idő és a munka közötti értékelméleti különbségtétel szempontjából adódott. A mai polgári ideológián belül *két végletesen ellentétes,* de ugyanakkor egymásba gyakran átcsapó *tendencia* bontakozott ki. *Az egyik a munkában látja az élet központi értékét:* a Max Weber-i protestáns etika[22] *öncélúként* felfogott munkaértelmezésében, ami ugyan-

[22] Max Weber vallásszociológiája dolgozta ki az ún. „protestáns etika" szerzéskozpontú felfogását, amely a mai polgári ideológia egyik kiindulópontja. Ezt idézi fel S M Lipset (A changing american Character? Berkeley 1962), D. Riesman és mások írása. Vo *M. Weber:* Gazdaság és társadalom. Budapest 1967. 301–344. old.

akkor a szabadidő-tevékenységet semmittevésként, lógásként ítéli el. Ezt a felfogást képviseli a jezsuita papfilozófus, Oswald Nell Breuning és Hans Achinger,[23] akik az öncélúság értelmében azt állítják, hogy a munka az ember központi értéke. A „munka értékelése" ürügyén azzal támadják meg a munkásmozgalmat, hogy a munkafeltételek javításáért, a munkaidő csökkentéséért harcol, tehát nem érti, nem értékeli a munkát. Azaz: a munkásosztállyal szemben akarják megvédeni a munkát. Így áll feje tetejére az alapvető értékrend. Világos, hogy ez a felfogás a kizsákmányoláshoz szükséges munkaerő etikai megdolgozását célozza.

A másik végletes álláspont az, hogy ma már egyre kevésbé kell az élet értelmét a munkában látni: *a munkával szemben a szabadidő-tevékenység lesz az élet értelme.* Tehát az emberi élet központi értékeként a munka érték voltával szemben a szabadidő-tevékenységeket jelölik meg. Stephan Lambrecht nagy szociológiai összefoglaló könyvében[24] azt mondja, hogy az idősebbek még a munkát, a fiatalok már a szabad időt tartják az élet központi értékének. Ez az álláspontja Schelskynek[25] is, aki szociológiai írásaiban fejti ki, hogy az élet e két nagy szférája között az arányok egyre inkább eltolódnak. Ez az értékelés, a szabadidő-tevékenységnek ez a misztifikált értelmezése annyira elterjedt, hogy Dumazedier *Munka és szabad idő*[26] című kötetében már így fogalmaz: „A szabad idő kezd a nép ópiuma lenni." A szabadidő-tevékenységek jelentőségének ez a mérhetetlen eltúlzása – párosulva a fogyasztói szemlélet elharapódzásával – olyan funkciókat kezd betölteni, mint valamikor a vallás. Eszerint tehát, amit a munkában az ember nem érhet el, mert a munka csak eszköz, csak külső kényszer – a munkában nem talál az ember önmagára, általa elidegenedik önmagától stb. –, azt a szabad idő szférájában megtalálja, itt van lehetőség az ember önkifejezésére. A szabad időben az ember önmagára találhat, ez életének egyetlen értelme. Ma már a szabad idő

[23] Unser Verhältniss zur Arbeit. Stuttgart 1960. *Nell Breuning:* Die Stellung der Arbeit unter den Werten des Lebens. 6–16. old. *Hans Achinger:* Der Kampf gegen der Arbeit. 17–32. old.

[24] *Stephan Lambrecht:* Die Soziologie. Stuttgart-Degerloch, é. n. 456. old.

[25] *Helmut Schelsky:* Beruf und Freizeit als Erziehungsziele in der modernen Gesellschaft. In Sozialpolitik, Arbeits- und Sozialrecht. Stuttgart 1956. 37. old.

[26] *J. Dumazedier:* Travail et loisir. Párizs 1962.

– eltúlozva – mint ópium, mint modern mennyország egyre inkább torz szerepet kezd betölteni: erre utal Dumazedier találó mondata.

A szabad idő érték voltát tehát egyrészt a szabad idő és a munka összefüggésében érdemes megragadni. Utaltunk már néhány torzulásra a szabad idő értelmezésénél, de továbblépve számos új problémába ütközünk, amikor azt kutatjuk, hogy az emberek *értik-e egyáltalán a szabad idő érték voltát.* Marx *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*ban utal arra – a kommunizmus perspektíváit jelezve –, hogy az emberi társadalom fejlődése elérkezik olyan fokra, amikor már nem a munkaidő, hanem a rendelkezésre álló idő, s ebben a munkán kívüli idő – a szabad idő – kezdi betölteni az emberi élet gazdaságos értékmérőjének szerepét. Marx alapgondolataiból kitűnik, hogy *a szabad idő érték voltát nem önmagában, hanem társadalmi meghatározóival együtt lehet és kell megértenünk,* azaz a „társadalmasított ember" viszonyai között válik igazi értékké a szabad idő.

Az emberek szabadidő-értékelésének alakulásáról, arról, hogy menynyire becsülik meg a szabad szombatokat, hogyan alakul szabadidőtudatuk, érdekes képet ad egy négy évig tartó hazai vizsgálat.[27] Arra a kérdésre, hogy lemondanának-e szabad szombatjaikról, ha módjukban állna, a vizsgálat első fázisában 400 fizikai munkás 29,8 százaléka igennel válaszolt. A későbbiekben – a vizsgálat második évében – ez az arány kb. a felére csökkent, s ezen a szinten maradt a vizsgálat utolsó fázisában is (12,4 százalék volt az utolsó év eredménye).

Az értékelésnél nagyon óvatosnak kell lennünk. Aki lemond a szabad szombatról, annál világos a szabad szombat értékelése, de a másik réteg, a 70,2 százalék (aki nem mond le róla) csupán a vizsgálat első fázisában jelez egyértelműen pozitív irányt. Felszínes megközelítés lenne, ha azt mondanánk: milyen lelkesítőek ezek az adatok, fejlődik az emberek tudata, rájöttek arra, hogy a szabad idő milyen értékes stb. Bizonyára nagyon sokan azért nem mondanak le a szabad szombatokról, mert értékelik, hasznosnak tartják, „termékeny" szabad időként akarják felhasználni. De vannak, akik egészen másért ragaszkod-

[27] E vizsgálat rövid összefoglalását megtaláljuk a *Szociológia* 1973. 4. számában. *Fukász György:* A szabad szombatok bevezetésének hatása a munkások hétvégi tevékenységének alakulására. 492–518. old. A főbb tanulságokat tartalmazza még A szabad idő szociológiája című kötet. Budapest 1976. (*Fukász György:* A szabad szombatok bevezetésének hatása a magyar munkások szabadidő-szokásainak, hétvégi tevékenységeinek alakulására. 292–330. old.)

nak hozzá. Míg az első fázisban a megkérdezettek 14,7 százaléka (a 29,8 százalékból) magasabb fizetésért mondott volna le a szabad szombatokról, később 9,8 százalékuk az árak csökkentéséért, mások a családi pótlék vagy a nyugdíjak emeléséért, a szolgáltatások javításáért. De látnivaló, hogy *zömmel anyagi juttatásokért!* A második és harmadik fázisban az eltolódás valami másról is árulkodik (attól függetlenül, hogy a szabad idő presztízse valóban emelkedik): az emberek a „ravaszabb" módszereket is megtalálták arra, hogy a szabad szombatokon – fusizással, maszekolással – jóval több pénzt keressenek, mint ha a munkahelyükön dolgoznának. A jelenlegi vizsgálati módszerekkel nem tudjuk pontosan kimutatni a tényleges arányt. A következtetést mindenesetre levonhatjuk: az első fázisban, a szabad szombat „eladását" megfogalmazva, sikerült úgy megdöbbenteni a megkérdezetteket, hogy a válaszokat elég reálisnak ítélhetjük. Éppen ezért a szabadidő-tudat értékelésében e vonatkozásban különösen az első vizsgálati fázis adatai mértékadóak.

Ha az adatokat tovább bontjuk, megtudhatjuk, hogy a jelzett 29,8 százalék miképpen oszlik meg. A szabad szombatot „eladók" óriási többsége *a szakmunkások* közül kerül ki (22,1 százalék). Miért? Mert ők kevésbé öntudatosak, mint a segéd- vagy betanított munkások? Másutt vannak a problémák: a bérpolitikában, a szakmunkások szaktudásának nem kellő megbecsülésében, a kvalifikáció igénylésében és sok másban. Mindenesetre ez az adat önmagában is eléggé elgondolkodtató, s megszívlelendő tanulságok levonásához vezethet a felkészültség, tágabb értelemben a műveltség értékelését, megítélését illetően.

A *nők* és *férfiak* között túl nagy eltérés nincs, a nők 27,1 százaléka, a férfiak 30,6 százaléka mondott volna le a szabad szombatokról, s ez nemzetközi összehasonlításban kedvező arány (tudniillik általában a férfiak mondanának le róla).

Az életkor szerinti bontásból kiderül, hogy a megkérdezettek közül főként a *fiatal évjáratúak* „adnák el" szabad szombatjaikat, ami érthető is, mert a családalapítás, az önálló egzisztencia megteremtésének időszakában a jövedelemnek nagyobb szerepe van.

Mindebből látható: a szabad idő értékelése közvetlenül befolyásolja, hogy a munkaidő-csökkentésből valóban szabad idő lesz-e, vagy a csökkentés nyomán a felszabadult időmennyiség elfecsérlődik, illetve másfajta munkaidővé válik.

A szabad idő értelmes felhasználását meg kell alapozni az ehhez szükséges objektív feltételek megteremtésével. A szabad idő növelésének természetesen az idő is objektív feltétele, de csak a többi objektív feltétel egész rendszerével együtt hat. A szabad idő értelmes felhasználásának *objektív feltételeit nem lehet helyettesíteni pedagógiai, politikai munkával, a szabad időre neveléssel.* Ebből adódik a feladat: javítani kell a szabad idő értelmes felhasználásának feltételeit. Ez nagy anyagi ráfordítást is igényel, de megtérül, mert az életmód átalakulása szempontjából fontos, hogy a szabad idő értelmes felhasználását megalapozottan tervezze társadalmunk.

A másik oldala a dolognak: *a legjobb feltételek kialakítása sem vezet automatikusan eredményre, ha a szabadidő-tudat nem emelkedik megfelelő szintre.* A nevelő munkának (a politikai, világnézeti, kulturális nevelésnek) külön foglalkoznia kell a szabadidő-tudat fejlesztésével, hogy az emberek megtanulják, miképpen bánjanak szabad idejükkel. Ez megtanítható. Választékot kell nyújtani és megmutatni, hogyan lehet és kell személyi adottságuknak, helyzetüknek, képességüknek megfelelően élni a lehetőségekkel.

A szabad idő és a művelődés összefüggése számos más kérdést is felvet, amelyekkel egyébként az UNESCO és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által Budapesten rendezett *Szabad idő és művelődés*[28] konferencia is foglalkozott 1971-ben. (A második konferencia 1974 szeptemberében volt, szintén Budapesten.[29]) Ilyen például *a szabadidő-politika* és *a szabad időre nevelés* problémája. Egyáltalán: mit jelent a szabadidő-politika, a szabadidő-pedagógia számára a régi és az új értékek, normák, a különböző szükségletek együttes jelentkezése? A szabad idő értelmes felhasználásához a személyiségformálás szempontjából vitathatatlanul szükség van *a szabadidő-politika* tervezésére, amely *a művelődéspolitika szerves része.* Ez nemcsak a szocialista országok művelődéspolitikájában érvényesülő felismerés, hanem a vezető tőkés országokban is egyre inkább felismerik a szabadidő-politika jelentőségét és egyáltalán: a szabadidő-politika kialakításának szükségességét.

Vizsgálatot érdemel az a kérdés is, hogy a szabad időre nevelésben

[28] Szabad idő és művelődés. TIT. Budapest 1972. Az 1971. évi nemzetközi konferencia jegyzőkönyve.

[29] Szabad idő és művelődés. TIT. Budapest 1974. A II. nemzetközi szabad idő és művelődés konferencia tézisei. TIT. Budapest 1974.

milyen követelmények támaszthatók a művelődési folyamatokkal szemben. Mi a művelődés, közművelődés feladata a szabad időre nevelésben? Melyek a társadalmi szervezetek, kulturális mozgalmak, intézmények lehetőségei, feladatai a szabad időre nevelésben?

A SZABAD IDŐ FELHASZNÁLÁSA

A szabad idő–nem szabad idő kettősségét, s egyáltalán a szabad idő felhasználását érintő vitákban figyelembe kell venni, hogy az időfelhasználást milyen tényezők befolyásolják, beleértve az ún. *biológiai órát* is. Érdekes eredményekre vezet például annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy az emberi életkor eltolódásai mit jelentenek a szabad idő alakulása szempontjából.

Fontos a szabad időnek az a megközelítése is – éppen a biológiai óra eltolódásával összefüggésben –, amelyet az *„életidő"* fogalma fejez ki, megmutatva, hogy a szabad idő a napi, a heti, az évi szabad időt is jelentheti, de *az egész élettartam* szempontjából is értékelendő. Nemcsak a nyugdíjasok rétegének hallatlanul nagy növekedése miatt, hanem az emberi életkor határainak kitolódása miatt is. A „biológiai óra" eltolódásának más mozzanatai is vannak, ami összefügg a képzési idő, főként az iskolarendszerű képzési idő határainak, kereteinek változásaival, az óvoda szerepének új értelmezésével stb. is. Az intézményesült, formális, valamint az informális társadalmi presztízsek vizsgálata is fontos az időfelhasználás szempontjából, az egyéni preferenciarendszer alakulásának figyelembevétele a tekintetben, hogy ki hogyan használja fel a jelentkező időlehetőségeket.

Alapvető jelentőségű továbbá a szabad időnek *az életmódban* betöltött szerepe a művelődéshez való kapcsolódás tekintetében. Milyen a korszerű életmód szabadidő-modellje, van-e ilyen egyáltalán? Lehet-e homogén szabadidő-modellt kialakítani? A kutatások szerint nem indokolt homogén modellről beszélni, figyelmen kívül hagyva a társadalmi rétegek sokféleségét. Ugyanakkor éppen a jobb mérhetőség kedvéért érdemes és lehet is keresni és kutatni *tipikus szabadidő-szerkezeteket* a társadalmi rétegek, a munka jellege szempontjából vagy egyéb indikátorok figyelembevételével (pl. műveltségi szint, kor, nem, járműtulajdon). Így tudunk megalapozottan beszélni arról, hogy *milyen életmódot akarunk kialakítani, mit értünk szocialista életmódon,* milyen életvitelt akarunk előnyben részesíteni, ösztönözni akár kínálati rend-

szerek megteremtésével, akár a tömegkommunikációs eszközök segítségével, neveléssel stb. Azaz: hogyan akarunk megalapozott tevékenységmodellt kialakítani a korszerű életmódnak megfelelően.

De egyáltalán *tervezhető-e a szabad idő?* Szabad-e tervezni a szabad időt? Nem jóvátehetetlen hiba a szabad időre nevelés s a szabad idő tervezése? Gyakran emlegetik ezzel kapcsolatban a manipuláció veszélyeit. Nem válik-e nagyon is tendenciózus manipuláció eszközévé a szabad időre nevelés? Nem vész-e el a szabad időnek a szabadsága? „Az állam az egyik kezével megadja az embereknek a munkaidő-csökkentés lehetőségét, a másik kezével pedig központilag rájuk kényszerítené, hogy mit csináljanak a szabad idejükkel. Minden ember tudja, hogy mit akar csinálni a szabad idejében, s ez nem tűr beleszólást" – mondhatnák.

A szabad idő tervezése semmiképpen sem jelent valamiféle uniformizálást, de *a társadalom, az állam szempontjából egyáltalán nem közömbös, hogy az emberek mit kezdenek szabad idejükkel,* hogy szabad időként tudják-e felhasználni vagy sem. S ezzel összefüggésben igenis *meg kell különböztetni preferenciarendszereket,* és *nevelni,* rábeszélni az embereket, *választékot* nyújtani, hogy mit csináljanak a szabad idejükkel. Hogy ebből ki mit választ, az más kérdés! A szabad időre nevelés eredményeként ki-ki hajlamainak, adottságainak stb. megfelelően választ. De tudnia kell, hogy választhat, s értsen hozzá, hogy választani tudjon. A vizsgálatok pedig egyértelműen jelzik, mennyire nem azok a területek fejlődnek, amelyekre a társadalom számított. Tehát nagyon is szükséges ezeket a területeket preferálni, magyarázni (elsősorban a művelődési tevékenységeket, de az értelmes szórakozást nyújtó tevékenységcsoportokat is).

A szabad szombatok bevezetéséhez kapcsolódó igények már önmagukban is megkövetelik a kutatóktól, a gyakorlati szakemberektől: keressék azokat az eszközöket, amelyek a szabad időre nevelést segítik; s tervezni kell a szabad időt anélkül, hogy ezzel manipulálnánk. Segíteni kell az embereket, hogy ezzel az óriási értékkel megfelelően tudjanak gazdálkodni, és ne fecséreljék el.

Ez nagyon fontos a társadalom politikai fejlődése szempontjából is. A *szocialista demokratizmus* erősítése szempontjából a szabad idő új lehetőségeket ad. De a társadalmi szinten, a politikai tevékenységben jelentkező demokratizmus (és különösképpen a szocialista demokrácia legérzékenyebb területe, az üzemi demokrácia) fejlesztése *elképzelhe-*

tetlen a hozzáértés fejlesztése nélkül, amiben a szabadidő-tevékenységeknek, a szabad időn belüli képzésnek, az önképzésnek, a kulturáltság fejlesztésének óriási szerepe van.

A szabad idő művelődésre ösztönző hatásait a társadalmi viszonyok szövetébe beágyazva lehet és kell értelmezni. Ebben a szövetben az egyik jelentős szál a munkaidő-csökkentés. De nem független olyan társadalmi folyamatoktól, mint a tudományos-technikai forradalom, a szocialista kulturális forradalom, vagy más, talán nem annyira jelentős, de egyáltalán nem lebecsülendő folyamatok. Ilyen például *a motorizációs folyamat,* amely hazánkban is egyre erőteljesebben kibontakozik: a személygépkocsi-program, a közúti járműfejlesztési program vagy a turizmus ugrásszerű növekedése, amely ugyancsak hatással van a művelődésre. Meghatározó tényező, mert a művelődés újabb területeit kapcsolja be, ugyanakkor más művelődési tevékenységektől elvonja az időt.

A művelődés fejlődése szempontjából rendkívül fontos társadalmi tényező (hazai és nemzetközi szinten egyaránt) – s hatását megint csak nem lehet kikapcsolni a szabad idő művelődést ösztönző szerepének értékeléséből – a *„tömegkommunikációs forradalom"* hazai kibontakozása, amely sok vonatkozásban kapcsolódik a szabad idő alakulásához, de a legközvetlenebb kapcsolatban van a művelődés alakulásával – pozitív és negatív előjellel egyaránt.

Érthető, miért válik a szabad idő egyre inkább a társadalom egyik legfontosabb problémájává. A művelődés szempontjából is, de az életszínvonal-politika vonatkozásában is, s még átfogóbban: a társadalom politikai fejlődése szempontjából hallatlanul fontos kérdés a szabad idő alakulása az országban. A politikai vezetés joggal igényli a tudományos kutatástól annak tisztázását, hogy *a munkaidő-csökkentés milyen társadalmi hatásokkal jár,* hogyan élnek az emberek a munkaidő-csökkentés nyomán megnövekedett idővel, valóban szabad idővé vált-e ez az időmennyiség, hogyan hat a szabad idő felhasználása a társadalom fejlődésére, változott-e az emberek életmódja, tevékenységszerkezete, a szocialista típusú korszerű életmód kibontakoztatását illetően milyen haszonnal járt a munkaidő csökkentése.

Ennek az igénynek a megfogalmazása önmagában is jogosult, de különösen indokolja az, hogy a *munkaidő-csökkentés óriási anyagi erőfeszítéseket igényelt* (közismert adat, hogy az 1968-ban bevezetett szabad szombatok az ország munkaidőalapjának 7–8 százalékos csökke-

néséhez vezettek). Teljesen érthető, hogy a társadalom számon kéri ennek az értéknek az ellentételét.

Minden szocialista országban, ahol ez a probléma napirendre kerül, megfogalmazódnak az igények is, hogy az emberek ésszerűen bánjanak a szabad idővel. Leonyid Brezsnyev a szovjet szakszervezetek XV. kongresszusán – értékelve a szabad idő marxi koncepcióját – kimutatta:[30] „ámde a szabad idő csakis akkor tekinthető valóban közkincsnek, ha az ember és képességei mindenoldalú fejlesztésének érdekében, következésképpen az egész társadalom anyagi és szellemi potenciáljának meghatványozása érdekében használják fel... A szocializmus megteremtette ezekhez a feltételeket, elegendő szabad időt adott a szovjet embernek a pihenésre, szakképzettségének és általános műveltségének növelésére és testi fejlettségének fokozására, a gyerekek nevelésére és más hasznos dolgokra... De vajon elmondhatjuk-e, hogy a hazánkban megteremtett feltételeket, a szovjet embereknek megadott szabad időt mindenütt éppen olyan dolgokra használják fel, amelyek minden dolgozó és az egész társadalom szempontjából egyaránt hasznosak? Sajnos ezt még nem mondhatjuk el."

Az eddigiekből is kitűnik, hogy alapvető társadalmi kérdés: miként használják fel az emberek a szabad idejüket, hasznosítják-e lehetőségeit vagy elpocsékolják. *Az MSZMP XI. kongresszusa* éppen e felismerés jegyében határozott úgy, hogy törekedni kell a szabad idő lehetőségeinek növelésére – teljessé téve a 44 órás munkahétre való áttérést. Ugyanakkor a kongresszus határozata azt is előírta, hogy jelentőségének megfelelően kell foglalkozni a szabad idő felhasználásával. Kiemelte, hogy a fejlett szocialista társadalom megteremtésének viszonyai között a szabad idő *közügy*. Felhasználásának alapvető irányait is megjelölte: a feladat a szocialista ember személyiségének fejlesztése, az egészséges életmód kialakítása. Ennek feltétele többek között az üdülő- és kirándulóközpontok fejlesztése, a kereskedelmi és szolgáltatóhálózat kiépítése. „A szabad idő értelmes, kulturált eltöltése társadalmi ügy; jelentősége mind az egészség megőrzésében, mind a személyiség formálásában növekszik. Államunk részesítse előnyben a dolgozó kollektívák közös pihenését, sportolását, utazását. Meg kell gyorsítani – elsősorban a belföldi turizmus igényeinek kielégítésére – az

[30] Leonyid Brezsnyev beszéde a Szovjet Szakszervezetek XV. kongresszusán. *Pravda*, 1972. március 21

üdulő- és kirándulóközpontok, a szükséges kereskedelmi és szolgáltatóhálózat létrehozását, fejlesztését." (Határozat, IV. fejezet, 8. pont.)

A társadalmi tervezés keretében kell megalapozni a szabad idő tervezését is. Ez természetesen nem valamiféle nivellálást jelent, nem a szabad idő felhasználásának uniformizálását, hanem mindenekelőtt a feltételek megteremtését, az irány kijelölését, a szabad idő értelmes felhasználása alapkövetelményeinek az összefoglalását. A szabad idő tartalmas felhasználásának propagálása a művelődésügynek is fontos feladata. De a szabad időre nevelés az objektív (anyagi, szervezeti, intézményi) feltételek megteremtése nélkül merő prédikációvá, ráolvasássá silányul. Az *objektív* feltételek mellett azonban a *szubjektív* feltételek is szükségesek ahhoz, hogy a szabad időt rendeltetésének megfelelően *tudják* és *akarják* hasznosítani. Az ideológiai-politikai-kulturális nevelés eredményeire építve lehet megfogalmazni – a szocialista életmód követelményeinek megfelelően – a szabad idő tartalmas felhasználásának irányait. Emellett ismét utalni kell a szabad idő értékelésének már idézett problémáira: érvényt kell szerezni a munka és a szabad idő egységében megtestesülő szocialista értékrendszernek.

A szabad idő szocialista jellegű felhasználását szorgalmazva, elemezve a szabad idő alakulását és felhasználásának lehetőségeit, szükségleteit, eljutunk a sokszor megfogalmazott ellentmondáshoz: „akinek rendelkezésére áll a szabad idő, az nem tud mit kezdeni vele, míg aki okosan tudná felhasználni, annak nincs vagy nincs elég szabad ideje". Az ellentmondás feloldása érdekében a fejlett szocialista társadalom létrehozásának időszakában így kerül előtérbe a szabadidőpolitika, amely nem csupán rövid vagy viszonylag rövid távon, hanem hosszú távon is egyre inkább a társadalom sarkalatos kérdésévé válik. Nem pillanatnyi konjunkturális (vagy dekonjunkturális) szempontok szerint kell vizsgálni szerepét, jelentőségét, hanem a szocialista társadalom stratégiai kérdései közé illesztve, a jövő társadalma nagy kérdéseként is.

V. TECHNIKA ÉS MŰVELŐDÉS

A művelődési folyamatok társadalmi meghatározói között napjainkban különösen nagy szerepe van a *technikának.*

Ma már szinte közhely a tudományos-technikai forradalom jelentőségét emlegetni. Társadalmi, politikai, tudományos körökben visszavisszatérő téma a technikai forradalom, divattá is vált. Fontos tudományos konferenciák, kongresszusok sorra napirendre tűzik. 1973-ban Várnában a XV. filozófiai világkongresszus napirendje *A tudomány, a technika, az ember* volt; 1974-ben Torontóban a VIII. szociológiai világkongresszus *A tudományos-technikai forradalom társadalmi összefüggéseivel* foglalkozott.[1]

A technika problémái a világot, korunk társadalmi fejlődését és benne az emberi problémákat is mélyen befolyásolják, áthatják az emberi létezés minden területét, a művelődés folyamatait is. Valósággal jelszóként terjed az a megállapítás, amely korunkat úgy jellemzi, mint „a tudományos-technikai forradalom korát". Tény, hogy korunk folyamataiban, nem utolsósorban a művelődés folyamataiban egyre nagyobb hangsúllyal jelentkeznek a technika által keltett mozgások, hullámzások, a technikából adódó lehetőségek s a belőle fakadó veszélyek formájában is. A technika és a művelődés közötti összefüggések elismerése és tisztázása ma már nemcsak a művelődés oldaláról, hanem a technikai fejlesztés oldaláról meginduló vizsgálódásoknak is szerves alkotóeleme. A technika fejlesztésével foglalkozó szakemberek is egyre gyakrabban állapítják meg, hogy a technika immanens problémái megoldhatatlanok mindaddig, amíg művelődési összefüggéseit nem veszik kellőképpen figyelembe.

[1] Vö. a XV. filozófiai világkongresszus dokumentumaival, pl. az Abstracts kötetével. Vö. továbbá a Sociological Abstracts 1974. augusztusi számával, amely a VIII. szociológiai világkongresszus anyagait tartalmazza. A kongresszus fő témája: Science and Revolution in Contemporary Societies – ez egyben a kongresszus programfüzetének is címe (Torontó 1974).

Korunk lényegének, fő tartalmának megítélésében két szemben álló felfogás viaskodik egymással. Az egyik nézet szerint *korunk a szocialista forradalmak kora.* A kommunista és munkáspártok 1957-es első moszkvai értekezletén elfogadott nyilatkozat ezt hangsúlyozta (s megerősítette az 1960. évi nyilatkozat is): „Korunk alapvető tartalma a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet, amely az oroszországi Nagy Októberi Szocialista Forradalommal kezdődött meg."[2]

A másik vélemény korunk leglényegesebb jegyeként – éppen a szocialista forradalom világtörténelmi jelentőségű fordulópontjának ellensúlyozására – az alapvető társadalmi folyamatot a tudományos-technikai haladásban jelöli meg. Eszerint *„korunk a tudományos-technikai forradalom korszaka".* Karl Jaspers *Az atombomba és az emberiség jövője*[3] című könyvében így ír: „A technika korszaka egyetemes. A világ az utóbbi évtizedekben gyorsuló ütemben nem európaiasodott, hanem technizálódott." Szerinte „ma mindnyájan tudatában vagyunk annak, hogy a történelem fordulópontján állunk", s e fordulópontot Jaspers nem a szocializmus beköszöntésével, az emberiség előtörténetének lezárulásával s igazi történetének megkezdésével jellemzi, hanem a technikai haladással. „Ez a technika korszaka, a maga minden következményével, s ez nem engedi továbbra is fennállni azt, amit az ember munkamódjában, életformájában, gondolkodásmódjában, a szimbólumok terén megszerzett."

Természetesen még sokféle felfogással találkozhatunk korunk lényegét illetően, olyanokkal például, amelyek a „fogyasztás társadalmának" tekintik korszakunkat a korábbi „termelő társadalommal" szemben. De a vélemények így vagy úgy beletorkollnak a kort a technikai haladással jellemző, s a tudományos-technikai forradalmat a társadalmi forradalmakkal szembeállítani törekvő felfogásokba.

Korunk megítélésében alapvető ellentmondás feszül a marxista társadalomfelfogás, illetve a kor társadalmi viszonyait, a technikai haladást technicista módon megítélő felfogás között. Társadalmi forrada-

[2] A kommunista és munkáspártok első moszkvai értekezletén elfogadott nyilatkozat. *Népszabadság,* 1957. XI. 22.

[3] *K. Jaspers:* Die Atombombe und die Zukunft des Menschen. Munchen 1958. 167. old. Vö. még *Karl Jaspers:* Vom Ursprung und Ziel der Geschichte. München 1949–1950. 127. old.

lom *vagy* tudományos-technikai forradalom? – a probléma e kétféle megközelítése egymást kizáró alternatívaként fogalmazódik meg. A két ellentétes felfogás mögött látszólag a valóságos folyamatok is ilyen ellentétesen állnak szemben egymással. E *látszólagos ellentmondást* kihasználva sokan vízválasztónak tekintik, hogy valaki a kor alapvető folyamatait a tudományos-technikai forradalom alapján ítéli-e meg, vagy sem. Ily módon akarnak különbséget tenni a „tudományos-modern" gondolkodás, társadalomfelfogás, valamint a „romantikus-reakciósnak", nem modernnek bélyegzett vélemények között, amelyek szerintük tulajdonképpen a marxista társadalomfelfogást jellemzik. E vízválasztó alapját – a szcientizmus jegyében – kiáltják ki modernnek, azt a felfogást, amely a tudományos-technikai haladásra helyezi a hangsúlyt. Ezzel szemben technicista alapon lekicsinylik, „romantikus forradalmárként", a múlt relikviájaként említik azokat, akik korunkat a szocialista forradalmak korának tekintik. E kettősség nyomán látszólag vagy-vagy alapon lehet csak megrajzolni a képet. A társadalmi forradalmak eszerint vagy szembekerülnek a technikai haladással, vagy legalábbis az egyenrangúság alapján fogalmazzák meg a köztük levő viszonyt.

Megalapozottnak tekinthető-e ez a kettéválasztás, s a tudományos-technikai forradalom kijátszása a szocialista forradalommal szemben? Igazolja-e a társadalom tudományos elemzése korunk e két folyamatának, fejlődése két jellegzetes oldalának ilyen szembeállítását a kor lényegének megítélése szempontjából? Jogos-e kettőjük viszonyában a szubordináció mellőzése, azaz: egyenlő tényezőként egymás melletti emlegetése? Ilyen és hasonló kérdések támadnak, ha a társadalmi forradalom és a technikai haladás közötti viszonyt tanulmányozzuk – s ezekre a technikai haladás jellegzetes tendenciáinak feltárásával adhatunk választ. Maga a technikai haladás, a tudományos-technikai forradalom bizonyítja be, hogy nem fogadható el e két tendencia egymás elleni kijátszása, sőt a technikai haladás törvényszerűségeinek vizsgálata, társadalmi összefüggéseinek elemzése mutatja: hogyan is kapcsolódik be a technikai haladás a szocialista forradalom nagy áramlatába, mintegy előkészítve azt, korunk, a társadalmi forradalom, a szocialista forradalom velejárójaként, annak alárendelten.

Az utóbbi években megerősödtek azok a törekvések, amelyek korunkban – a Nagy Októberi Szocialista Forradalom korában – éppen a szocialista fejlődéssel szemben, a szocializmus lefokozása érdekében

mindent a technikai haladásra tesznek fel, a jelenkori kapitalizmus apologetikája céljából. A mai polgári ideológia és politika a technikai haladás jegyében indított széles körű támadást a marxizmus–leninizmus ellen. A technikai haladás óriási jelentőségű folyamatait eltorzítva, ezeket fogalmazzák meg a társadalmi folyamatok lényegeként. *A technikai viszonyokat fetisizálva az alapvető társadalmi folyamatokat visszavezetik technikaiakra,* minden társadalmi probléma megoldásának kulcsaként a technikát jelölik meg, sőt a technikai viszonyokat megtisztítják közvetlen társadalmi jegyeiktől. *A technika fetisizálása, a társadalmi viszonyoknak technikai viszonyokra való redukálása: ez a lényege a technicizmusnak.* Így jelenik meg a technikai haladás mint az emberiség nyomorúsága elhárításának legfőbb forrása, minden társadalmi probléma megoldásának kulcsa, s így jelenik meg ugyanakkor a technika az emberiség nyomorúságának legfőbb okozójaként, az elembertelenedés elsőrendű okaként.

A TECHNICIZMUS ÉS A TECHNIKA FÉTISEI

A *technicizmus* a mai kapitalizmus viszonyai között tehát *kettős előjellel* is megtalálható: *pozitív értelemben a technikai haladás az emberiség jótevője, negatív értelemben viszont az emberiség legszörnyűbb fenyegetése* – a technika démon, amely tönkreteszi az embert, az emberiséget, a kultúrát.

Technicizmus és „antitechnicizmus", a pozitív és negatív előjelű technicista felfogások – minden eltérésük és szembenállásuk ellenére is – egyaránt a technika fetisizálását jelentik, ezért egyaránt alkalmasak a mai kor valóságos képének meghamisítására, kiretusálva korunk leglényegesebb társadalmi folyamatait, s helyükbe állítva a társadalmi viszonyok összességéből kiszakított technikai szerkezeteket, viszonyokat. Akár így, akár úgy, e szemléletben a technikai jó vagy a technikai rossz a kor legjellegzetesebb vonásaként jelenik meg, s alkalmas arra, hogy elterelje a figyelmet az alapvető társadalmi problémákról.

A technika egyébként *reális ellentmondásokat rejt magában.* Feszültségek támadnak magukból a technikai folyamatokból, a technika immanens mozgásából, s ezek a realitások alapozzák meg a technicizmus látszólagos hitelét is. Ez az oka, hogy e feszültségek sokszor csakis technikai problémákként jelennek meg az emberek tudatában. S e

„csakis technikai" problémák *átvállalják* a mai kapitalizmus viszonyai között a társadalmit, az embert tagadhatatlanul emésztő bajokat, ellentmondásokat. A technicizmus a mai kapitalista társadalomban például átfogalmazza az elidegenedést „technikai elidegenedéssé". Ilyenformán a technika jelenik meg mint legfőbb elidegenítő faktor, nem pedig a kizsákmányolás, az elnyomás, a kapitalista munkamegosztásnak való kényszerű alárendeltség. Kostas Axelos[4] szerint – aki egyébként az elidegenedést az emberi lét legfőbb jegyei közé sorolja, s ennek nyomán az ember örök elidegenedettségét emlegeti – „a gép korszaka betetőzi ezt az elidegenedést". Az elembertelenedés elgépiesedésként jelenik meg, „az egész társadalom átalakul egy nagy géppé, az ember maga is csak a gép alkatrésze, s a gép felelős az ember emberi lényegének elveszítéséért"; az elidegenedés mint technikai elidegenedés réme mögött a gép mint az emberiség átka, a gép ördögi természete rajzolódik ki. „A gép az ördögé" – Spengler[5] szállóigévé lett antitechnicizmusa így jellemzi a gépet, s szinte őt teszi felelőssé a kapitalizmus által okozott bajokért.

„A technika démona" jaspersi technikaértékelése valóságos mozgósítás a technikával szembeni harcra. A technikai haladást a reális problémák eltúlzásával – ugyanakkor e reális problémák által hitelessé is téve – interpretálja, és arra törekszik, hogy a kapitalizmussal szembeni forradalmi erőket technikaellenessé hangolja át. A technikaellenes technicizmus már-már „a tudományos-technikai forradalom megállításának" igényével lép porondra. Ezt a koncepciót nagyon világosan fejti ki az amerikai Mumford: „emberi mintára, emberi mértékre, emberi ütemre és ezeken keresztül az ember végcéljainak megfelelően át kell formálni a technikai tevékenységet és minden technikai folyamatot, engedelmességre kell kényszeríteni őket, ha veszélyessé válnak az emberi fejlődésre, *ha kell, egy időre meg kell állítani őket*".[6]

Lee A. Du Bridge amerikai atomfizikus az optimista technicizmus talajáról támadja a pesszimista technicizmus képtelen kívánságát, a „technikai haladás beszüntetését": „Egyesek már azt javasolták, hogy

[4] *Kostas Axelos:* Marx penseur de la technique. Párizs 1961. 77. old.

[5] *Oswald Spengler:* Die Untergang des Abendlandes. Umrisse eine Morphologie der Weltgeschichte. München 1922. 628–630. old.

[6] *Lewis Mumford:* Kunst und Technik. Stuttgart 1957. 16. old. Az én kiemelésem – *F. Gy.*

a tudományokat és a technikát egy időre meg kellene állítani, hogy az emberi lényegnek lehetővé tétessék egy jobb társadalom megszervezése, amelyik jobban alkalmazkodik a technikai haladáshoz, mint amit eddig elértünk."[7] Ez a jobb társadalom szerinte természetesen a kapitalista társadalom, de egy megreformált, „modern" kapitalizmus, és semmiképpen sem a szocializmus társadalma. (Egyébként még ebben a felfogásban is felvillan a technikai haladásnak a „jobb társadalommal" való asszociálása, ami – mint a továbbiakban látni fogjuk – a félelem sokasodó jeleit mutatja a technikai haladás végzetszerűnek tűnő társadalmi hatásait illetően.)

Megmaradni a kapitalizmus keretei között – holott a technikai haladás, a termelőerők fejlődése egyre nyomatékosabban követeli a szocialista termelési viszonyokat –, a szubjektum óhajainak megfelelően megállítani a technikai haladás objektív menetét – ilyen naivitásoktól sem mentes a technicizmus, amelyet a mai kor fő tartalma eltorzításának szándéka vezet. Közhely, hogy a technikai haladást, az objektív társadalmi folyamatot nem lehet megállítani szubjektív jó vagy rossz szándékok alapján.

Az „antitechnicizmus", a technicista pesszimizmus ellen azonban nem lehet eredményesen harcolni szintén technicista alapról, pozitív előjelű technicizmussal. Már csak azért sem, mert hiszen az alap közös: a negatív és a pozitív előjelű technicizmus egyaránt a technika fétiseire épít. Sőt a technikai mítoszok az optimista technicizmus eszköztárában talán még az előbbiekben jelzetteknél is nagyobb szerepet töltenek be korunk természetének elkendőzésében, bár a negatív előjelű „antitechnicista" technicizmus a kultúra, a művészet területén nyilvánvalóbb veszély, nagy elterjedtsége, taszító, a technika rossz hírét keltő hatása folytán. A negatív technicizmus közvetetten, a technika bajait túlhangsúlyozva, a társadalmiságtól megfosztott technikai viszonyokra korlátozva jelölte meg korunk lényegeként a tudományos-technikai forradalmat, a pozitív előjelű technicizmus, a szűkebb értelemben vett technicizmus viszont igen gyakran közvetlenül szolgálja ugyanezt a célt.

A technicizmus többek között az ún. *„egységes ipari társadalom"* képében fogalmazza meg a mai kor lényegét. Az „egységes ipari társadalom" elmélete a technicizmus tágabb körben is gyakran kimondott

[7] Automation and Technological Change. New York 1962. 26. old.

szándéka alapján a szocializmus és a kapitalizmus különbségének tagadására, illetve a szocialista forradalmak elméletével, a marxizmussal, a Kommunista Kiáltvánnyal szembeni korszerű polgári ideológiai fegyverzet megteremtésére törekszik. Ez az elmélet, akár plurális válfaját tekintjük, akár homogén elgondolását (az előbbit R. Aron,[8] az utóbbit főként W. Rostow[9] fogalmazta meg), a mai polgári ideológia igen elterjedt felfogásaként közvetlenül a mai kor lényegének elfedésére törekszik. A technikai viszonyokra hivatkozva elmossa a különbséget a kapitalizmus és a szocializmus között: „a technika a forradalmi" jelszó alapján a két világ – a kapitalizmus és a szocializmus – nivellálódását hangoztatja. Szerinte természetesen a kapitalizmus, az „amerikai életforma" szintjén következik be a kiegyenlítődés. Ez az elmélet tehát a technicizmus jegyében direkt módon állítja szembe a szocialista forradalom, a társadalmi forradalmak korával az „egységes ipari társadalmat". Más technicista elgondolások is gyakorta együtt járnak – az „egységes ipari társadalom" elméletéhez hasonlóan – a direkt szocializmusellenességgel. Nem véletlen, hogy az „egységes ipari társadalom" elmélete (s általában a technicizmus) az antikommunizmus ideológiájaként terjed, s oly nagy szerepet kap a mai polgári ideológiában.

A pozitív előjelű technicizmus a technikai haladás lehetőségeit a társadalmi problémák elködösítésére használja fel – minden társadalmi probléma megoldásának kulcsát a technikai haladásban jelöli meg, abszolutizálja a technika vívmányainak pozitív értékeit. Az „antitechnicizmus" a technikát tette felelőssé a kizsákmányolás következményeiért, ezzel szemben a pozitív technicizmus a technikában jelöli meg azt a szabadítót, amely az embert a munka elidegenedettségétől megmenti, mégpedig úgy, hogy átvállalja a nehéz fizikai munka terheit, megszünteti az éhséget, a nyomort, a betegségeket, megteremti a „bőség társadalmát".

Nem véletlen, hogy e koncepció megfogalmazói erőteljesen hangsúlyozták elméletük antikommunista jellegét, felfogásuknak harcos szem-

[8] *Raymond Aron:* Die industrielle Gesallschaft. Frankfurt am Main 1964. Vö. még *R. Aron:* La lutte des classes. Párizs 1964. *R. Aron:* Der Begriff der industriellen Gesellschaft. In Die industrielle Gesellschaft und die drei Welten. Zürich 1961.

[9] *W. W. Rostow:* The Stages of Economic Growths. A Non Communist Manifesto. Cambridge 1960. Vö. még ennek a tendenciának a megrajzolásához: *Louis Kelso–Mortimer Adler:* The Capitalist Manifesto. New York 1958.

benállását a marxizmus, a kommunizmus eszméivel és valóságával. Az Októberi Forradalom eszméivel szemben napjainkban a polgári ideológia egyik legátfogóbb törekvése, mondhatni alaptörekvése, hogy tömegméretűvé tegye ezt az „elegáns" antikommunizmust. E törekvést arra alapozzák, hogy a technicizmus sok lényeges igazságmagvat is tartalmaz. Ezt kihasználva a technikát a társadalmi forradalmak ellenlábasának kiáltják ki. S az ilyen értelemben vett technikai forradalmat – társadalmiságától megfosztva – már nagyobb nehézségek nélkül tudják a mai kapitalizmus jegyeként megfogalmazni, s a 20. század forradalmát is ezzel jellemezni. S e forradalom – kapitalista forradalom. Ezt az álláspontot találjuk meg Adolf Berlének[10] az „egységes ipari társadalom" jegyében készült könyvében, *A 20. század kapitalista forradalmá*ban. A szerző a mai kort úgy ábrázolja, mint a kapitalizmus forradalmi változásainak, megújulásának korát. Forradalmi ez a kor, de nem a társadalmi forradalom, hanem a tudományos-technikai forradalom értelmében. E változásokban „a 20. század kapitalista forradalmában" a lényeg, „az alapvető változás technikai volt, a termelés új, fejlett módszereinek az emberek százmillióinak mindennapi életére való alkalmazása" – írja.

Az előzőekben összefoglalt koncepció beletorkollik a „bőség társadalma" (Galbraith)[11] meghirdetésébe. Eszerint a tudományos-technikai forradalom – a technikai haladás a társadalmi determináltságtól, a termelési viszonyoktól függetlenül –, a technika (és csakis a technika) önmagában elvezet a javak bőségéhez. Nincs tehát szükség társadalmi forradalmakra. A társadalmi forradalom a 19. század „kezdetlegesebb viszonyai" között esetleg indokolt volt. E kornak még lehetett elmélete a marxi társadalomfelfogás, de ez mára már elavult, s éppen a modern technika következtében túlhaladott – állítják a technicista társadalomfelfogás képviselői. A vezető kapitalista országok máris elérték vagy csaknem elérték a „bőség társadalmának" korát – mi szükség lenne ezek után a szocialista forradalomra?

Ez a technicista felfogás a javak bőségét s ennek technikai bázisát elszakítja a tulajdonviszonyoktól, s a termékek tényleges bőségének bűvöletében fel sem veti azt az alapvető kérdést: kit szolgál a megtermelt javak bősége, ki rendelkezik e javakkal? A kérdés megvála-

[10] *A. Berle:* The Capitalist Revolution of the XXth Century. New York 1962.

[11] *J. K. Galbraith:* The Affluent Society. Boston 1958.

szolása ugyanis azonnal feltárná, hogy e gondolat mesterségesen elválasztja a termelési folyamatot társadalmi tartalmától.

A technikai viszonyok visszahelyezése a társadalmi viszonyok közé, *a technika társadalmi determináltságának* tisztázása reális választ ad e véleményekre, megmutatja, hogy a tudományos-technikai forradalom által a „bőség társadalmának" megvalósulásához megteremtett lehetőségek olyan lehetőségek, amelyekhez éppenséggel a társadalmi forradalmakon, a szocialista forradalom győzelmén keresztül vezet az út. A valóban bőséget teremtő s a bőséget az emberiség javára kamatoztató társadalom csakis a forradalom útját végigjárt szocialista társadalom lehet. Erről tanúskodik a szocialista fejlődés a Szovjetunióban. *A technikai forradalom a szocialista forradalomba beleszövődve vezet el ténylegesen a bőség társadalmához.* Az „egységes ipari társadalom", a „bőség társadalma" koncepciói azonban éppen ezt az összefüggést mellőzik, s ehelyett – a mai kapitalizmus védelmében – a technikai forradalomban vélik megtalálni a mai kor lényegét.

A technicizmus a talaja annak az elképzelésnek is, amely a „szabad idő társadalmában" véli felfedezni a mai kor lényegét, az élet értelmét. Ez a gyorsan terjedő nézet is a marxizmus elavultságát hirdeti, mint „laborizmust", elítéli a marxi munkaközpontú társadalomfelfogást, s helyébe a szabad időt teszi a társadalom legfőbb értékévé.

A „szabadidő-társadalom" elméletének alapjai is végeredményben a tudományos-technikai forradalom technicista felfogására vezethetők vissza. Ez a nézet szorosan összekapcsolódik az „egységes ipari társadalom" felfogásával, a „bőség társadalma" koncepciójával.

A technicizmus tehát csakis úgy fogalmazhatja meg a technikai haladásban korunk lényegét, fő tartalmát, hogy eltekint a technika társadalmi összefüggéseitől, pontosabban az *alapvető* társadalmi összefüggésektől, hiszen a technika polgári értelmezései, a technicista felfogások sem mellőzhetik teljesen a technikai haladás társadalmi hatásainak vizsgálatát. Éppenséggel könyvtárnyi a technikai haladás társadalmi összefüggéseit vizsgáló irodalom. Sokszor a technikai viszonyok vizsgálatából jutnak el a technikai viszonyokat övező társadalmi problémák feltárásának szükségességéig. Nagyon lényeges társadalmi problémák kerülnek elő e vizsgálódások során. Különösképpen a foglalkoztatottságra, valamint az ember pszichikai állapotára gyakorolt hatásokat vizsgálják. A technikai haladás társadalmi hatásait azonban szűkített értelemben veszik figyelembe; elsősorban a társadalom mik-

rostruktúrájában bekövetkező változásokra terjed ki a figyelmük, s eltekintenek a társadalmi mikrostruktúrában a tudományos-technikai forradalmat kísérő alapvető változásoktól. Tehát a technika társadalmi hatásait, összefüggéseit vizsgálva sem lépnek túl a fétiseken, s ezt legfőképpen a technikai haladás–társadalmi haladás közötti viszony félremagyarázásán mérhetjük le.

TECHNIKAI MUNKANÉLKÜLISÉG

A fentiekből kiindulva kell értékelnünk a technikai haladás *társadalmi következményeiről* szóló, lényegében technicista jellegű fejtegetéseket is. Ezek csaknem egyidősek a technikai haladás, főként az automatizálás problémáinak vizsgálatával. Kétségtelen: a technikai haladás, az automatizálás a tőkés társadalomban együtt jár a munkanélküliség növekedésével. De ezért nem a technika, hanem annak tőkés alkalmazása a bűnös, mert a munkanélküliség egyáltalán nem csupán a mai korszak tőkés sajátossága, technikai „vívmánya", hanem a kapitalizmus alapvető betegsége (ipari tartaléksereg).

Marx a malthusianizmus elméleti és politikai kritikáját adva relatív túlnépesedésről beszél, feltárva, hogy a tőkés társadalom relatív túlnépesedése – mint a tőkés termelési mód népesedési törvénye – hogyan foglalja magában az ún. ipari tartaléksereg szükségességét. A munkanélküliség a tőkés termelés velejárója, tehát nem egyszerűen a technikai forradalom következménye. Végigkíséri – ha kisebb-nagyobb eltolódással is – a tőkés termelés egész folyamatát. Ezt a tendenciát erősíti a technikai forradalom a munkaerő-megtakarítás közismert igényeivel. Ez lehetővé teszi, hogy a munkanélküliséget átkereszteljék „technológiai munkanélküliséggé", *mintha a technikai forradalom lenne a felelős a munkanélküliség fokozódásáért, éleződéséért, s nem maga a tőkés termelési mód.* Mintha a munkanélküliségben testet öltő társadalmi feszültségek, ellentmondások nem a technika tőkés alkalmazásának, hanem magának a technikának a következményei lennének. Itt látszik meg az automatizálás és a munkanélküliség közötti összefüggéseket emlegető vélemények technicista jellege, minthogy az automatizálást a kapitalizmus alapvető társadalmi viszonyaitól elszigetelten tekintik a munkanélküliség fő forrásának. Tény, hogy a mai kapitalizmusban a munkanélküliség növekvő veszély. A téma irodalma is egyre gyarapszik, főként az Egyesült Államokban, ahol közismerten ez az

egyik legfeszítőbb társadalmi probléma, s megoldatlansága további problémák tömegét váltja ki.

Az automatizálás, a technikai haladás társadalmi következményeként fokozódó munkanélküliség veszélyeiről megszólalt W. W. Wirtz[12] volt amerikai munkaügyi miniszter is. Szerinte az automatizálás időszakában „a teljes foglalkoztatottság a teljes iskolázottságtól függ", azokra lesz szükség, akik „képzettek a munkára". Wirtz erre az egyébként nagyon fontos összefüggésre többször visszatért, de emellett mégiscsak megfogalmazta az alapvető problémát: „látnunk kell, hogy az automatizálás emberi ára is olyan gyorsan nő, mint az automatizálás emberi profitja". Éppen ez az a pont, ahol az automatizálás technicista magyarázói talán a legdurvább csalásra kényszerülnek. Sokszor fogalmazódik meg ugyanis, hogy az automatizálás legkomolyabb ellenzője, akadálya a „konzervatív" munkásság, amely nem hajlandó átvállalni az automatizálás „emberi árát". S gyakorta emlegetik a Diesel-mozdonyok korában a fűtő ragaszkodását állásához, valósággal sztereotip példaként a munkásosztály „konzervativizmusára".

A munkásosztály konzervatív voltát azzal a sanda céllal emlegetik, hogy megindokolják: miért a munkásosztálynak kell átvállalnia az automatizálás terheit. A burzsoázia megpróbál kibújni ezen terhek alól, s a számlát a munkásosztálynak akarja benyújtani. Így áll feje tetejére a társadalom valóságos értékrendje, így lesz a forradalmi munkásosztályból „forradalomellenes, konzervatív" erő, s a burzsoázia jelenik meg „forradalmárként", a technikai forradalom bajnokaként.

A munkásosztály valójában az ellen küzd a tőkés országokban, hogy a technikai haladás, az automatizálás minden terhét rá hárítsák. *A munkásmozgalom a technika tőkés felhasználása ellen harcol és nem a technikai haladás ellen,* az automatizálásnak a profitkisajtolás modern eszközeként való tőkés felhasználása, s nem a technikai haladás ellen, melyben a szocialista társadalom megteremtésének, az igazi „bőség társadalmának" a lehetőségeit látja. *Ludd* még összetörte a gépeket. Ma a munkás a tőkés világban egyre inkább megérti, hogy nem a gép, hanem a gép tőkés alkalmazása veszélyezteti az életét, s nem a gép, az automatizálás és a technikai haladás ellen kell küzdenie, hanem a kapitalizmus megdöntéséért. A szocialista forradalom ad megfelelő keretet a technikai forradalomnak. Ezzel helyreállnak az igazi

[12] *W. W. Wirtz:* Labor and the Public Interest. New York 1964.

értékrendek: helyére kerül a forradalmi s az ellenforradalmi, a konzervatív. A technikai haladás, az automatizálás társadalmi-szociális átalakulásokat hoz magával – ez a hang már az eddigiekből is ki-kicsendült. Különösen erőteljesen fogalmazta meg ezt a gondolatot a francia iparszociológia egyik vezető alakja, Georges Friedmann alapvető jelentőségű könyvében.[13] Az automatizálás prófétáival, lelkendezőivel, az ő illúzióikkal vitatkozva a következőket állapítja meg: „Az automatizálás lehetőségei természetesen határtalanok. De ... ez a program olyan extenzív gazdasági és szociális reformokat követel, amelyek egyenértékűek lennének egy forradalommal." És Friedmann szövege nem hagy kétséget az iránt, hogy ez a forradalom a technikai forradalom nyomán a társadalmi forradalom, s nem a kapitalizmus átfestése. Álláspontja szerint tehát a tudományos-technikai forradalom, az automatizálás következetes végigvezetése beletorkollik a szociális forradalomba, *mégpedig a szocialista forradalomba.*

Ez a gondolat rokon azzal, amit az angol F. H. George könyvében[14] olvashatunk. George az automatizálás, a kibernetika és a társadalom összefüggéseinek vizsgálatára vállalkozott, s a tudományos-technikai forradalmat mint „második ipari forradalmat" jellemzi. Az automatizálás szociális hátterét vizsgálva ezt írja: „A legnagyobb szociális forradalom kezdeténél vagyunk, amit eddig a világ látott; ez méreteiben és következményeiben nagyobb, mint az ipari forradalom (mármint az első ipari forradalom). Alkottunk vagy alkotunk olyan gépeket, amelyek megváltoztatják civilizációnk képét, és egyidejűleg nem készültünk fel önmagunk megváltoztatására." A technikai viszonyoknak a vizsgálata vezet el tehát a fenti következtetéshez. E viszonyok vizsgálata során technikusok, mérnökök jutnak el olyan pontig, amelyen már nem tudnak túllépni anélkül, hogy az emberi tényezővel, az ember és az emberiség, az ember és a társadalom jelenlétével számot ne vetnének. A tudományos-technikai forradalom ezen alapvető összefüggéseinek feltárásában a nyugatnémet Hans Roeper[15] ment el talán a legtovább, aki az automatizálásról szóló könyvében annak forradalmi következményeire figyelmeztetett – nyugatnémet szociáldemokrata véleményeket idézve föl: „Az első ipari forradalom szülte a marxiz-

[13] *Georges Friedmann:* The Anatomy of Work. London 1961. 159. old.

[14] *F. H. George:* Automation, Cybernetics and Society. London 1959. 11–12. old.

[15] *Hans Roeper:* Die Automatisierung. Stuttgart–Degerloch 1958. 23. old. Ezzel kapcsolatban idézi az NSZDP 1956-os kongresszusának állásfoglalását is.

must, a második a szocializmust véglegesen győzelemre segíti" – írta könyvében.

A technikai haladás objektív szükségszerűséggel veti fel a kérdéseket, s ezzel a korábban megfogalmazott látszólag merev kettősség is feloldódik. *A tudományos-technikai forradalom* – a társadalom termelőerőinek nagyarányú fejlesztése útján – *elvezet a társadalmi forradalom megalapozásához, hiszen a termelőerők a jellegüknek megfelelő termelési viszonyokat igénylik.* A technikai haladás ezért vasszükségszerűséggel vezet el a szocialista forradalomhoz. *Az emberiség jövőjét nem lehet a technikai haladás nélkül megérteni. Zavartalan fejlődéséhez azonban éppen a szocialista társadalom teremti meg a szükséges feltételeket.*

Barát vagy ellenség, áldás vagy átok a technikai haladás? A technika valódi értékeire nem lehet kizárólag a technikai haladásból kiindulva helyes válaszokat kapni. A technika társadalmi összefüggéseiben tárja fel az ember előtt igazi arcát.

„Ha jó kezekbe adjuk, a technika jót tesz.
De ha ez a kéz gonosz!?"

– írja a szovjet költő, Voznyeszenszkij, OZA című versében.

A technika szocialista alkalmazása megszabadít azoktól a tehertételektől, amelyek a tőkés alkalmazás – a „gonosz kéz" – folytán a technikára hárultak át. A technikai forradalom a társadalmi forradalomba beleolvadva tárja fel igazi arcát az emberiség javára. *A technika a társadalom egész szövetében gyökerezik,* s nem lehet onnan kitépni anélkül, hogy ezáltal a technikai haladás kárt ne szenvedjen.

A tudományos-technikai forradalom folyamatát számos ellentmondás keresztezi. Az ellentmondások zöme azonban a technikai haladást övező társadalmi viszonyok terméke. A technika tőkés alkalmazása – a technikai haladás, az automatizálás által – például lehetőségeket ad a termékek bőségének megteremtésére, ami azonban tőkés viszonyok között végső soron a tőkésosztályt szolgálja. A technikai haladás a kapitalizmusban munkamegtakarítást eredményez – de egyben munkanélküliséget is. A technikai haladás az ember tudásának, ismereteinek, képzettségének növelését követeli meg, de el is fojthatja a tudás iránti vágyat, ha a „gazdaságosság", azaz a profit nevében dekvalifikálódáshoz vezet. A technika növeli az ember szabad idejét, de egyben fokoz-

za elidegenedését is a tőkés viszonyok között. Ilyen és ehhez hasonló számtalan ellentmondás kíséri a technika tőkés alkalmazását. Az ellentmondások jelentős része azonban feloldódik, ha a technika a szocialista termelési viszonyok között fejlődik.

A TUDOMÁNYOS-TECHNIKAI FORRADALOM SZINTJEI

A tudományos-technikai forradalom létét, fejlődését három rétegben vizsgáljuk. Célszerű e rétegeknek az összefüggéseit, egymásra hatását az időszerűség szempontjából elemezni.

A három réteg:

- a tudományos-technikai forradalom mint *világfolyamat;*
- a tudományos-technikai forradalom *regionális* folyamatai;
- a tudományos-technikai forradalom az *egyes országokban.*

A tudományos-technikai forradalom *világtörténelmi folyamat.* Hogy mennyire nem lehet a tudományos-technikai forradalom hazai problémáit csupán magyar problémaként értelmezni, azt világosan tükrözi a „világszínvonal" kifejezés, amelyet gyakran és sokféle összefüggésben használunk. Számunkra a világszínvonal a kultúra, a művészetek tekintetében is jelentős kérdés, de még fontosabb a gazdaság szempontjából, mivel Magyarország gazdaságilag – főleg iparilag – közepesen fejlett ország, amely ráadásul nyersanyagban, energiahordozókban szegény. Ezzel is összefügg, hogy nemzeti jövedelmünk megtermelésének közel 50 százalékát a külgazdasági kapcsolatok útján realizáljuk. (Az 50 százalék túlnyomó része KGST-kapcsolatokat jelent, nem csekély azonban a tőkés relációkban jelentkező része sem.) A termelésben, a termékek kiválasztásában, színvonalában, a termelési költségek alakulásában stb. tekintetbe kell tehát venni a világpiac alakulását. Egyszerűen szólva: a versenyképességhez figyelembe kell venni a világszínvonalat, igazodnunk kell hozzá a nemzeti jövedelem megtermelése során is. Nem véletlenül alakítunk ki olyan kooperációs kapcsolatokat, amelyek éppen a világszínvonal elérését célozzák.

A világszínvonal nem absztrakt módon létezik; különböző csúcsai másutt és másutt jelennek meg. Korántsem lenne reális cél minden tekintetben elérni a világszínvonalat. Nem véletlen, hogy a számítógépprogramból olyan jelentős részt vállalunk – a Szovjetunióval és más szocialista országokkal együttműködve –, a magyar híradástechnikai ipar adottságaira és a magyar matematikusiskolának szintén világszer-

te elismert nagy kapacitására építve. Figyelembe kell venni a tudományos-technikai forradalom egyenlőtlen fejlődését, és ezen belül kell megkeresni azokat a pontokat, ahol az adott feltételek között a legtöbbet érhetjük el.

A technikai forradalom világméretű fejlődése azt is jelenti, hogy az általa kiváltott *társadalmi hatások* végiggyűrűznek az egész világon. Azok a társadalmi összefüggések, következmények, amelyek a tudományos-technikai forradalom kísérőjelenségei, világméretekben hatnak, nem állíthatók meg az országhatároknál.

A „technikai elidegenülés" vagy a „technikai-technológiai munkanélküliség" problémái jelzik azokat a rossz beidegződéseket, amelyek a technika technicista értelmezésével, a technika vívmányainak kapitalista alkalmazásával függnek össze. Nálunk az ország munkaerőmérlegére éppen a munkaerőhiány jellemző, s nem a munkanélküliség (akkor is, ha a vállalatokon belüli munkanélküliség nem ismeretlen jelenség). A tudományos-technikai forradalom mégis ilyen visszhangot vált ki: „munkanélküliség" – független attól, hogy bizonyos körülmények között van-e vagy nincs; hogy különbség van a technika szocialista és kapitalista alkalmazása között; hogy milyen reális feszültségek, konfliktusok keletkeznek és ezeknek milyen megoldási lehetőségeik vannak; hogy mennyiben eltérők szocialista és tőkés viszonyok közt a konfliktushelyzetek és a megoldás eszközei stb.

A technikai forradalom hatásai mindenütt végighullámzanak, nálunk is megjelennek, sokszor olyan helyzetet teremtve, hogy – paradox módon fogalmazva – a technikai vívmányok áldásai nélkül megkapjuk társadalmi problémáit, feszültségeit, nehézségeit. Világfolyamat tehát a tudományos-technikai forradalom a szónak ebben az értelmében is.

Rendkívül fontos *a regionális szint*. A tudományos-technikai forradalom a szocialista világrendszer, illetőleg a tőkés világrendszer szempontjából is elemzést érdemel. Még konkrétabban: vizsgálnunk kell a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa jelentőségét, mint ahogyan a tőkés világ teszi ezt az Európai Gazdasági Közösséggel. Nem csodafegyver az EGK, hanem a technikából fakadó lehetőségeknek tőkés viszonyok közötti regionális kihasználása. A tőkés társadalom politikai tervezői, közgazdászai jól ki tudták aknázni a technikából adódó lehetőségeket: az EGK által elért eredmények ezzel függnek össze. A KGST keretei között a Komplex Programban objektív törvények jut-

nak kifejezésre, nem utolsósorban a technika internacionalizáló szerepéből fakadó objektív törvényszerűségek. A közismert problémák: a nyersanyagforrások, a piaci feltételek stb. megkövetelik az erők összefogását. Ebben a nagyobb keretben kell jobban kiaknázni a lehetőségeket, illetve ennek megfelelően a szakosítással elérni azt, hogy ne gyártsanak mindenütt mindent. A Komplex Program megvalósítása létkérdés.

A harmadik szint az *egyes országok* szempontja. Az előzőkből kiderül: tévedés azt gondolni, hogy nálunk ma még üres teoretizálás a tudományos-technikai forradalomról beszélni. Elméletileg is, politikailag is rendkívül káros lenne a probléma időszerűségét megkérdőjelezni. Éppen ellenkezőleg: máris késésben vagyunk a válaszok kidolgozásával a tudományos-technikai forradalom által feltett és várhatóan feltehető kérdésekre.

1973-ban jelent meg a szovjet tudományos akadémia és a csehszlovák tudományos akadémia közös kötete: az *Ember, tudomány, technika*[16] *(A tudományos-technikai forradalom marxista analízise).* Szovjet részről Kedrov akadémikus vezette a kutatást, a csehszlovákok részéről Richta és munkaközössége vett részt a munkában. A probléma sokrétűségét jelzi magának a vállalkozásnak a jellege is: az erők összefogása szükséges ahhoz, hogy a tudományos-technikai forradalmat a szocializmus és a világfolyamatok szempontjából elemezhessük.

A tudományos-technikai forradalom dinamikusan gyorsuló folyamat, amelyben az egyes szakaszok egymásra épülnek. Ez viszont megköveteli, hogy a folyamat következő szakaszaira is időben felkészüljünk.

A technikai forradalom által okozott bajokat Richard Behrendt nyugatnémet szociológus egyik könyvében[17] éppen azzal próbálja magyarázni, hogy az emberiség *nem eléggé felkészült* még a tudományos-technikai forradalom fogadására, nem tud eléggé hozzáigazodni a technikai forradalom által teremtett új helyzethez. Nem ez az alapvető baj, hanem az, hogy a technika kizsákmányoló típusú alkalmazása eleve lehetetlenné teszi az ember alkalmazkodását, persze nem a technikához, hanem a technikát kizsákmányoló módon felhasználó kapitalizmushoz. Nem lehet az ember felkészületlenségével indokolni az em-

[16] Man, Science, Technology. Prága 1973.

[17] *E. R. Behrendt:* Der Mensch im Licht der Soziologie. Versuch einer Besinnung auf Dauerndes und Wandelbares im gesellschaftlichen Verhalten. Stuttgart 1962. 128–129. old.

ber technikához való viszonyának zavarait, konfliktusait. Bár Behrendt kiindulópontja hamis, abban igaza van, hogy az emberiségnek fel kell készülnie a technikai forradalom által kiváltott problémák megoldására.

A tudományos-technikai forradalmat nem lehet csupán közgazdasági-műszaki kérdésre redukálni. A közgazdászok (a munka szerves összetételének közgazdasági mutatóit vizsgálva) vagy a technikusok, mérnökök (a munka technikai felszereltségének paramétereit alapul véve) nem meríthetik ki a tudományos-technikai forradalom teljes tartalmát. A tudományos-technikai forradalom ilyenfajta leegyszerűsített felfogásával szemben a korszerű értelmezésnek elsősorban a *technikai forradalom totalitására* kell helyeznie a hangsúlyt, még akkor is, ha csupán résztotalitásnak tekinthető, tehát nem meríti ki az egész társadalmat a maga teljességében.

TECHNIKA ÉS MŰVELŐDÉS

Minthogy a tudományos-technikai forradalomba beletartozik a művelődési igények egész rendszere is (ebbe természetesen bele kell érteni az embernek mint termelőerőnek a művelődéssel való kapcsolatát is), beszélni kell a művelődés korszerűségéről.

A munkaerő kérdéseihez hozzátartozik a *kvalifikáció,* a képzettség problémája. A tudományos-technikai forradalom rendkívül ellentmondásosan hat a munkaerő-gazdálkodásra. A munkaerőmérleg (a munkaerő foglalkoztatottságának mennyiségi adatai s ehhez kapcsolódó minőségi jegyei) összetételében a technikai forradalom és különösen az automatizálás kétségkívül átrendeződést eredményez. Strukturális változást és ezzel együtt bizonyos fokú mennyiségi csökkenést is megfigyelhetünk. Közismert, hogy automatikus gépsor beállítása univerzális gép helyébe, az univerzális gép termelési funkciójának átruházása az automatikus berendezésre csökkenti a munkaerőigényt. A művelődésben ez a mennyiségi megközelítés nem jelentkezik közvetlenül, de közvetetten igen. Hol jelentkezik közvetlenül a művelődéssel kapcsolatos igények alakulása? A minőségi mutatóknál, nevezetesen abban, hogy *milyen jellegű munkaerőre van szükség.*

Hogyan változnak a munkaerővel kapcsolatos igények az automatizálás, illetve a technikai forradalom eredményeképpen? Ismeretes, hogy az automatizálás nyomán jelentősen átalakul a *munka struktúrája* és

megváltoznak a funkciói. A gép közvetlen *kiszolgálása,* amely az automatizálás előtti időszakban a munkafunkciók többségét – számítások szerint kb. 70 százalékát – fogja át, a töredékére csökken. Többszörösére növekszik viszont az automatizálás nyomán a *gépbeállítással, illetve a karbantartással kapcsolatos feladatkör.* A gép közvetlen kiszolgálásának tartalma is átalakul: a termelési folyamatba való közvetlen, fizikai erőt igénybe vevő beavatkozás lényegében minimálisra csökken. Ugyanakkor hallatlanul megnövekszik a követelmény a munkaerővel szemben az úgynevezett *tevékenységi készültség* tekintetében. Az automatikus berendezés mellett dolgozó embernek készen kell lennie arra, hogy aktívan és igen gyorsan tudjon reagálni a berendezések által kiváltott ingerekre (például a gép hibájára). Rendkívül érdekes probléma – a köznapi nyelv megfogalmazásában –, hogy „megkönnyíti-e az ember munkáját az automatizálás, vagy sem"? Van, amit könnyít, és van, amit egyáltalán nem könnyít. Nagyon sematikusan és röviden azt mondhatjuk, hogy az automatizált berendezés csökkenti a munkafolyamat fizikai izomenergia-igényét. Ismeretes, hogy *kevesebb izomenergia-befektetésre van szükség* egy automatikus gépsor irányításánál. De vajon egyértelmű-e ezzel az, hogy az automatizálás könnyíti a munkát, az ember helyzetét? Amennyire könnyebbé válnak a fizikai munka terhei, annyira *súlyosbodik az ember idegmegterhelése,* az idegenergia igénybevétele. Otto Graf nyugatnémet fiziológus[18] utal arra, hogy a munkafiziológia, a munkapszichológia még gyermekcipőben jár az automatizálással kapcsolatban, illetve azoknak az intézkedéseknek, eljárásoknak, módszereknek a kidolgozásában, amelyekkel a szellemi, tehát idegi megterhelést egyrészt mérni, másrészt könnyíteni lehet. Graf – és mások – szerint a munkafiziológia, a munkapszichológia ma már a *közvetlen fizikai igénybevételről* nagyon sok tapasztalattal rendelkezik, tudományos eredménnyel büszkélkedhet. Ugyanakkor rendkívül kezdetlegesek még azok a kutatások, amelyek segíthetnének szembeszállni a Bing svájci ideggyógyász által „amerikai idegességnek" nevezett betegséggel, azaz az *idegi megterheléssel* jelentkező nagy feszültségekre megoldást találni a fiziológia, illetve pszichológia eszközeivel.

Ha tehát a strukturális változás *tartalmát* kezdjük vizsgálni, rögtön

[18] Unser Verhältnis zur Arbeit. Stuttgart 1960.; O. *Graf:* Die psychologische Möglichkeiten der Leistungssteigerung 55–63. old.

kiderül, hogy az automatizálás átalakítja az emberrel szemben támasztott követelményeket. A technikai forradalomnak az *emberi teljesség* szempontjából *közvetlenül művelődési összefüggései is vannak.* A szakképzettség átalakulásával együtt a személyiséggel szemben olyan igények is jelentkeznek, mint például a *felelősségtudat* hallatlan mértékű megnövekedése. Vagyis nem csupán a tudás mennyiségével és minőségével kapcsolatosak az igények, hanem azzal is, hogy a dolgozó ember mennyire alkalmas – erkölcsi érettség, műveltség és sok más vonatkozásban – a modern, drága, rövid idő alatt is nagy értékeket előállító berendezések működtetésére. Ezzel rendszerint nem sokat törődnek. Az egész problémát prakticista módon csupán a gazdaságosság oldaláról ítélik meg. Nem tagadhatjuk természetesen a gazdaságosságnak és általában a közgazdasági szemléletnek az óriási jelentőségét a munkaerőigény szempontjából sem. De nagyon szűk látókörű az a szemlélet, amelyik csak azt a mozzanatot veszi figyelembe, hogy mennyibe kerül és meddig tart a munkaerő kiképzése. Ebből a szempontból persze az alacsonyabban kvalifikált dolgozó munkába állítása lényegesen olcsóbb, felkészítése rövidebb időt igényel, mint a magasabb képzettségűé.

Vajon milyen igényekkel lép fel a *kvalifikáció* tekintetében a technikai forradalom? Már az eddigiekből is következik, hogy a technikai forradalom az ember lényegének megvalósításával kapcsolatban is új, magasabb követelményeket támaszt. A korábbihoz képest jelentősen csökkennek a nem feltétlenül az ember lényegéhez kötődő, hanem a fizikai erővel összefüggő igények. Erősödnek viszont azok az igények, amelyek a tulajdonképpeni emberi aktivitást, az ember *alkotó részvételét* követelik meg a termelési folyamatban. A követelmények átalakulása – ez sem ellentmondásmentes folyamat – voltaképpen az ember termelői tevékenységének alkotásigényességét növeli meg. Elegendő csupán arra utalni, hogy éppen az alkotásra való felkészítésben óriási szerepe van nemcsak a szűkebb értelemben vett szakképzettségnek, hanem a művelődésnek a szó legtágabb, legátfogóbb értelmében.

A technikai forradalom ellentmondásos, szakaszos folyamat, különféle rétegekből, fázisokból épül fel, és vannak olyan fázisai, amelyek nemhogy az alkotás irányában hatnának, sőt – nem alapvető tendenciájukat tekintve – éppen ellentétes előjelűek. Ilyen például a technikai forradalomhoz kötődő úgynevezett *futószalag-termelés,* melynek során az alkotói aktivitásra irányuló igények beszűkülnek. Ez egyér-

telműen negatív hatású a munkaerő kvalifikáltságát illetően. Chaplin filmje, a *Modern idők* nagyon szépen és egyértelműen dolgozta fel ezt a témát. Igaza van Chaplinnek, amikor ilyen módon értelmezi a technikai haladásnak ehhez a fázisához – és nem általában a technikai haladáshoz – kötődő negatív tendenciákat, az emberi lényeg elszürkülésére, az ember alkotói igényeinek elsorvasztására, sőt magának az emberinek, a társadalminak az elgépiesedésére mutató veszélyeit.

A kvalifikáció kérdéskörén túllépve kell ezt a problémát is megközelíteni, mert a technikai forradalom valódi hatásait a művelődésre csakis így láthatjuk helyesen, szűkebb értelemben véve a kvalifikáció tekintetében is. A technikai forradalom meggyorsítja a szakmai struktúrák átalakulását és ezzel kapcsolatban növeli a szakmaváltoztatás igényét is.

A kvalifikáció–dekvalifikáció nemcsak és nem elsősorban művelődési probléma, hanem közgazdasági, munkaerő-tervezési, politikai kérdés is. A probléma megfogalmazásakor gyakran utalnak a futószalagra. „A futószalag a bűnös": tudniillik a futószalagot szegezik szembe a kvalifikáció növelésének igényével, mely utóbbit pazarlásnak, az értelmiség túltermelésének stb. minősítik. Mindezzel szemben a dekvalifikálódás igényét fogalmazzák meg. A futószalag melletti munkát illetően ez talán igaz is lehetne. A futószalag mellett dolgozó, az adott részletmunkát végtelenszer ismétlő munkás esetében olyan fontos az, hogy gimnáziumi vagy szakközépiskolai érettségije legyen? Látszólag tehát a technikai forradalomban dekvalifikálódás következik be. Mennyire jogos a problémának ez az értelmezése, *mennyire igaz a dekvalifikáció elméleti, gyakorlati hirdetése?* Kétségtelen, hogy a technikai forradalomnak *bizonyos* munkahelyeken, bizonyos fázisokban *átmenetileg* vannak ilyen kísérő jelenségei, ha csupán a *munkaerő* kvalifikáltsága iránti igényeket nézzük.

Ezzel egy szűkebb szférát kiemeltünk a tágabból, de úgy, hogy mindenkor vissza tudjuk illeszteni az emberi teljesség szintjébe. „Házi használatra" vizsgáljuk meg a kvalifikációs problémát elszigetelten, önmagában – tudva, hogy az egész szemszögéből lehet csak helyesen beszélni a szűkebb problémáról is. *Lehet-e technikai forradalmat* – forradalomról van szó! –, annak folyamatát, fejlődését azonosítani a *futószalag-rendszerrel?* Ez nyilvánvaló képtelenség; tagadni a futószalag-rendszer *átmenetiségét* annyit jelent, mint nem megérteni a technikai forradalmat mint folyamatot. Lehet-e a termelési rendszert azono-

sítani azoknak az üzemeknek a termelésével, amelyek éppen erre a futószalag-rendszerre épülnek? Ez is képtelenség, hiszen a termelés különböző ágai különféle felkészültségi fokot, eltérő struktúrát és különféle munkaszervezési formát igényelnek.

Ha pusztán a munkaerő iránti igények szempontjából vizsgáljuk a művelődés iránti igényeket, akkor is kiderül, hogy *a termelés* a kvalifikáció növelését követeli meg, és *nem tűr meg semmiféle dekvalifikálódást.* Nemcsak elméletileg, hanem a gyakorlat alapján is erre a következtetésre kell jutni. Ha pillanatnyilag ezek az igények talán nem is látszanak, vagy nem minden üzemben egyformán látszanak, mégis észre kell őket venni, hogy a jövőt el ne rontsuk. Egyes gazdasági vezetők a pillanatnyi csoportérdekeknek engedve hajlamosak a kvalifikáció csökkentése irányában munkálkodni, hogy olcsóbb munkaerőhöz jussanak. A szakmunkásnál olcsóbban tudnak munkába állítani egy betanított munkást – bár manapság éppen nem ez a legolcsóbb munkaerő –, a képzettség megszerzésére fordítandó idő és egyebek miatt is. Ez pillanatnyilag talán kedvező lehet. De nemcsak a népgazdasági érdek ellen hat, hanem a konkrét üzemi érdekkel is szemben áll ez a praktikusan jelentkező pillanatnyi érdek. *A vállalati érdek és a társadalom érdeke egyaránt megköveteli a kvalifikáció növelését ma is, és a jövőben még inkább.* A témával foglalkozó szakemberek is felismerték ezt, és harcolnak a képzés kiteljesítéséért. Sajnos, pillanatnyilag nincsenek meg vagy nem működnek megfelelően azok az emelők, amelyek a dolgozókat érdekeltté tennék a képzettség növelésében. Közismert – a közgazdasági kutatások is kiderítették már –, hogy a munkaerő kvalifikálása nélkül elképzelhetetlen a technikai forradalom fejlődése.

A művelődési igényeket természetesen nem szűkíthetjük le a termelésre, bármennyire fontosnak tartjuk is a gazdasági folyamatokat. *A művelődés iránt támasztott igényeket az egész társadalom fejlődése szempontjából kell megítélnünk,* beleértve a *szocialista kulturális forradalom szempontjait.*

A szocialista társadalom megköveteli az ember személyiségének sokoldalú fejlesztését. Ez pedig elképzelhetetlen a kvalifikáció csökkentése útján. Tehát azok a törekvések, amelyek, sajnos, gyakorta megfigyelhetők egyes üzemekben, és amelyeknek a következményeiről már szó volt, nem vágnak egybe a szocialista társadalom követelményeivel. Ezeknek semmi közük társadalmunk szocialista lényegéhez. A szocia-

lista társadalom fölényét a kapitalizmussal szemben akkor fogják az egyes emberek igazán megérteni, ha saját maguk is érzik azt. Ha a társadalmi méretekben igaz, jogos, elvitathatatlan tendenciák üzemi méretekben, a műhely méreteiben, a kiscsoportok szempontjából is igaznak bizonyulnak.

Ezek után vizsgáljuk meg: *hogyan alakul át a kvalifikáció tartalma.* A hagyományos szakképzettség összetételében *bizonyos mozzanatok elavulnak,* és előtérbe kerülnek a *termelés tudományos alapjaira vonatkozó ismeretek.* Általában a készségek, képességek kapnak hangsúlyt, maguk az ismeretek pedig sokkal inkább átfogó, semmint egy szűk szakmára, szűk szakosításra épülő tudnivalókat foglalnak magukban, olyanokat, amelyek lehetővé teszik a képzettség *„átválthatóságát".* Tehát különféle szakmákra konvertálható ismereteket kell adni, hogy azok értékesíthetők legyenek többféle szakma konkrét elsajátításában. Ez viszont nem egyszerűen a manuális készségeknek, képességeknek, illetve a termelés bizonyos alapjainak arányváltozásait jelenti, hanem még valamit: azt, hogy a *szakképzettségben egyre nagyobb jelentőségre tesz szert az általános műveltség.* A humán műveltség ebben a vonatkozásban sem öncélú. Tulajdonképpen ezt segíti az emelt szintű szakmunkásképzés bevezetése is.

A humán műveltséget természetesen nem azonosíthatjuk az úgynevezett lateiner műveltséggel. A humán műveltség – ha úgy tetszik – *új értelemben* jelentkezik. Ebben a vonatkozásban kölcsönhatás figyelhető meg a humán műveltség, illetve a technikai felkészültség között. A humán műveltség annyiban is újként jelentkezik, amennyiben konkrét összetevője a modern értelemben vett képzettségnek, szakképzettségnek. Más vonatkozásban ez a szakképzettség csakis oly módon lehet értékes, ha beépül a harmonikusan fejlett személyiség struktúrájába, azaz új humán tradíció kialakításához járul hozzá, amelynek éppen az a legjellegzetesebb vonása, hogy képes magába olvasztani a technikai civilizáció műveltségi elemeit is. Az integrációt nem sínyli meg a kultúra. A hagyományos kultúrának a megújulása ez, s ebben a folyamatban természetesen megtalálható a hagyományos kultúrának a lateiner kultúrával összefüggő része is. De tovább építi a modern művelődési értékrendszer, amely képes magába ötvözni – most már éppen az ember sokoldalúsága jegyében – a technikai civilizáció látszólag különálló, de valójában az emberi személyiségbe belefonódó értékeit is. Közismert, milyen viták folytak az iskolareformmal kapcsolatosan

éppen erről a kérdésről. Helyteleníteni kell azt a végletes felfogást, amely ragaszkodva a lateiner kultúrához, ha úgy tetszik, „kultúrpesszszimista" pozícióból próbálja a „kultúra sáncait védeni", elutasítva a tudományos-technikai műveltség fejlődését, jelenlétét a mai korban. De ugyancsak egyoldalúak és elutasítandók azok az álláspontok, amelyek nem értik meg az integrálódás igényeit, lehetőségeit, és kérdésessé tesznek minden humán művelődési értéket, szakbarbár módon csupán a technikai-tudományos műveltséget tekintik korszerű műveltségnek.

TECHNIKA ÉS MŰVÉSZET

A tudományos-technikai forradalom természetesen hat a művészetekre is. Következményeit a művészet által nyert lehetőségek s a művészetre leselkedő veszélyek szempontjából egyaránt figyelembe kell venni. A technikának a művészetre gyakorolt hatása nem új keletű dolog. A művészet mindig kapcsolatban volt – létezésében, fejlődésében – a technika által teremtett lehetőségekkel, reagált a technikai vívmányokra. A művészi kifejezés eszközeinek megválogatása sohasem független a technikai adottságoktól. Példa erre a zene fejlődésében a zenetörténetnek a hangszertörténettel való összefüggése, s ezen az áttételen keresztül a technikatörténettel való kapcsolata.

A technikának a művészetre gyakorolt hatását illetően már a századfordulón megjelent két szélsőséges nézet. Ezen időszak termékei a különféle irányzatok kiáltványai (a konstruktivistáké, a produktivistáké stb.), amelyek jellegzetes művészeti törekvéseknek adtak hangot a művészet és technika viszonyát esztétikailag minősítve. A konstruktivisták kiáltványa, amelyet Tatlin köre fogalmazott meg, többek között ilyen jelszavakat hangoztat: „Le a művészettel, éljen a technika!"[19]

A realisták kiáltványa a technika mértékegységét állítja szembe a művészettel mint a művészi érték megítélésének mértékét. Tehát már ebben a korban megfogalmazódik az a törekvés, amely a technika jegyében megkérdőjelezi a művészetet. Napjainkban úgy teszik fel a kérdést, hogy mi szükség van a művészetre, van-e létjogosultsága, pers-

[19] Vö. A produktivista csoport programjával, amelyet Rodcsenko és Sztyepanova írt alá 1920-ban. Idézi *M. de Micheli:* Az avantgardizmus. Budapest 1965. 510. old.

pektívája a művészetnek a technikai forradalom viszonyai között. S a kérdésekben benne van a válasz „elavult a művészet", „az embernek ideje sincs a művészetre" stb. Sőt! Állítólag nemcsak ideje, hanem igénye sincs rá, mert – e felfogás szerint – a művészet annak a korai időnek a relikviája, amikor az ember még nem tudta magát adekvát módon kifejezni a tudomány, a technika eszközeivel. A mai ember már megfelelő módon ki tudja magát fejezni, s szükségtelen a művészet útvesztője. Másként megfogalmazva: a mai körülmények között a technika tönkreteszi a művészetet, a kultúrát, kiöli az ember igényét a művészet iránt, megsemmisíti a művészet lehetőségeit. Végső soron ez vezet el a kétségbeesett kiáltáshoz: „a technika az emberiség átka, az emberiség veszedelme".

Ezt fejezi ki az angol Mac Millan[20] könyve, *Az automatizálás barát vagy ellenség?* – s nem hagy kétséget az iránt, hogy az automatizálást az ember ellenségének tekinti. Ez az a kultúrpesszimista gondolatkör, amely az embert, de különösen a kultúrát félti a technikai haladástól, azt tartva, hogy a technika megöli az ember igényeit a művészetre, s a lehetőségeket is a művészet fejlődésére.

A másik végletes álláspont a művészet egyetlen vagy legfőbb lehetőségét a technikához köti, s a művészet előrehaladását csak a technika hullámain tartja elképzelhetőnek.

Mi hát *a technikának a művészetre gyakorolt valóságos hatása?*[21]

A művészet megújul a művészi kifejezés tárgyát, tematikáját illetően. Az embert környező világ technizálása olyan helyzetet teremt, hogy a művész, amikor alkot, kénytelen a technikai világ tényeiről is szólni, hiszen arról a világról szól, amelyben él. A haladó nyugati művészet fő törekvései kritikailag szegülnek szembe a technikai világgal. Tény, hogy akár tematikusan, akár nem tematikusan, de minden művészeti alkotásban a mai világról kell állást foglalni, s ebben a mai világban benne van a technika kora. (A zenében ez nemcsak a programzenét jelenti – Honegger –, hanem például a *Csodálatos mandarin* indítását, amelyben Bartók nemcsak a nagyvárosról szól, hanem a nagyváros elgépiesedett világáról is.)

Talán a zenében a legnehezebb a kapcsolatokat kimutatni. Az iro-

[20] *R. H. Mac Millan:* Automation. Friend or Foe? Cambridge 1956.

[21] Vö. ezzel kapcsolatban: *Aradi Nóra–Fukász György:* Művészet és technika. Budapest 1974.

dalomban, filmben, képzőművészetben sokkal közvetlenebbek a kapcsolatok. Jóformán nincs olyan irodalmi alkotás, amelyben valamilyen módon ne találnánk meg a technikai világgal kapcsolatos állásfoglalást. Közvetlenül – például Voznyeszenszkij verseiben, Déry Tibor írásaiban, Juhász Ferenc költészetében – és közvetetten is.

A technikai forradalom *lényegesen átalakítja a művészet kommunikációs rendszerét.* A művész és a közönség viszonya gyökeresen megváltozik a tudományos-technikai forradalom eredményeképpen. Walter Benjaminnak, a frankfurti iskola neves képviselőjének egyik cikke[22] a műalkotás problémájával foglalkozik a technikai sokszorosítás korában. Érdekes kérdéseket tesz fel Benjamin, jelezve, hogy a technikának a művészetre gyakorolt hatása a közönséget illetően milyen új lehetőségeket rejt magában, hogyan segíti a művészetet túlemelkedni a hagyományos korlátokon, de ugyanakkor milyen veszélyek jelentkeznek. Köztudomású, hogy a művészet termékei a hagyományos kommunikációs rendszerben csak kisebb hatást gyakorolhatnak, részben az egyszeri alkalom – néhány színházi előadás, koncert, operaelőadás –, részben a korlátozott hatókör miatt. Ezek a gátak a technikai reprodukálhatóság eredményeképpen feloldódnak a rögzítésben rejlő lehetőség révén – hanglemez, magnó, telerekording, videokazetta –, másrészt a hatókör is hallatlan mértékben kiszélesedik. Egy-egy koncert televíziós vagy rádiós közvetítése azt jelenti, hogy például a Zeneakadémián tartott Richter-hangverseny közönsége nem 800, hanem mondjuk egymillió ember. A lemezek jóvoltából is milliós tömegek hallgathatják meg a legnagyszerűbb produkciókat.

A szocialista kulturális forradalom követelményei – megszüntetni a volt uralkodó osztályok műveltségi monopóliumát, eljuttatni a tömegekhez a kultúra értékeit – csak jelszavak maradnak, ha nincsenek meg a feltételek ahhoz, hogy a kulturális értékek valóban eljussanak a tömegekhez. S ebben a tudományos-technikai forradalom eredményeinek, a tömegkommunikációs, telekommunikációs eszközöknek óriási a jelentősége, de a felelőssége is. A televízió, a rádió, a magnetofon, a hanglemez lehetőségei hallatlanul nagyok. Persze az árnyoldalakról sem szabad megfeledkezni. Ez sem új keletű dolog. Bartók 1937 januárjában – akadémiai felolvasó ülésén – *A gépzene*[23] címmel tar-

[22] *W. Benjamin:* Kommentár és prófécia. Budapest 1969. 301–315. old.

[23] *Bartók Béla:* A gépzene. Bartók összegyűjtött írásai. I. köt. Budapest 1966. 725–734. old.

tott előadást a tömegkommunikáció kezdeteiről. Elsősorban veszélyeket idézett föl, ugyanakkor utalt arra, hogy a kommunikációs rendszerek átalakulásának hallatlanul nagy jelentősége van a művészet tudományos elemzése és a művészeti nevelés (tehát a pedagógiai munka) szempontjából.

Bartóknak igaza van abban, hogy a gépzene nem pótolhatja az élő zenét. Pontosabban: Bartók értelmezése szerint a művészethez való aktív, illetve passzív befogadói viszony kettőssége szempontjából kell a tömegkommunikációs eszközök lehetőségeit és veszélyeit figyelembe venni, hiszen a tömegkommunikációs eszközök útján befogadott művészi produkcióhoz való viszony is lehet aktív, és a koncerten való jelenlét is lehet mélységesen passzív. A lényeg: a tömegkommunikációs rendszerek elterjedésével párhuzamosan erősíteni kell *az aktív elsajátításra* irányuló igényeket, meg kell teremteni az ehhez szükséges feltételeket, elsősorban a permanens művészeti-esztétikai neveléssel.

A technikai haladás nyomán *megújulnak a művészet eszközei* is. Ez sem új dolog. De a mai körülmények között a kölcsönhatás sokkal erőteljesebb, hiszen a technika, a tudományok eredményei olyan új lehetőségeket nyitottak meg, amelyekkel a művészetnek érthető módon számolnia kell.

Az új lehetőségek nem minden művészetben jelentkeznek egyformán. De vannak olyan művészeti területek – építészet, ipari formatervezés, film –, amelyek az új technikához kapcsolódó kifejezési eszközök nélkül egy lépést sem tehetnek előre. A technika fejlődése *új művészeteket* (fotóművészet, film), *új műfajokat* (rádiójáték, tévéjáték) hívott életre. Nézzük például a filmet. A film olyan sajátos művészet, amelyben az átlagosnál jóval nagyobb a technika közvetlen szerepe. A film maga is a technika eredménye, mint művészet pedig valamennyi művészeti ág tanulságait összegezi, a technika és a művészet fejlődésének szintéziseként jelenik meg, e fejlődésnek igen magas fokát jelzi. A film története egyben a kifejezési eszközök technikai megújításának története is.

A művészettudományok fejlődésének egyik *segítője a kibernetika,* az elektronikus számítógépek alkalmazása. De vigyázzunk: a kibernetika nem veheti át a művészeti alkotás funkcióját. A műfordítót nem pótolja a fordítógép, a zeneszerzőt a komputer. Az embert, az alkotói fantáziát a gép nem tudja helyettesíteni!

A tudományos-technikai forradalom viszonyai között tehát új mó-

don jelentkeznek a művészet fejlődésével kapcsolatos problémák is. A technikának a művészetekre gyakorolt hatását elsősorban a technika tényleges szerepe alapján kell megközelíteni. Félrevezetnek azok a nézetek, amelyek a technika és a művészet viszonyában nem a kapcsolatok tényleges tartalmát veszik alapul, hanem a technika torz szemléletét érvényesítik. A technicizmus társadalommagyarázata a művészet és a technika kapcsolatának vizsgálatában is megjelenik, s akárcsak általában, a művészet értelmezésében is a technikai viszonyokat abszolutizálja, a fétisként értelmezett technikai viszonyokat emeli ki. Ez a *technicista esztétika* a mai polgári esztétikai elméletek körében egyre erőteljesebben terjed, sőt az egyik vezető áramlattá fejlődött. Jellegzetes képviselője Max Bense nyugatnémet esztéta, aki esztétikai összefoglalásával[24], majd ennek továbbépítésével eljut az esztétika „kopernikuszi fordulatának" igényéhez, a technikai alapokon kifejtett új esztétikának a megfogalmazásához: az esztétika ma már nem elvont filozófiai spekuláció, hanem a technika része s az információelméleti esztétikában újult meg.[25] Bense és más esztéták jól körülhatárolható iskolát hoztak létre, amely az esztétikai technicizmus szemléletét igyekszik érvényesíteni, a technikai viszonyokat állítva mérceként a művészet, az esztétikai értékek és minőségek megítéléséhez, a technikai viszonyok pozitív előjelű fetisizálásaként.[26] Az iskola olyan neves esztétákat is soraihoz számíthat, mint például a francia Abraham Moles[27] vagy a nyugatnémet Herbert Franke és Manfred Thiel.[28] A technicista esztétikai törekvések a művészet megítélésében tehát a technika külsőleges mércéit alkalmazzák a valóságos társadalmi értékek helyett.

Igaz, a technika a művészet létében, fejlődésében számos új prob-

[24] *Max Bense:* Aesthetica. Metaphysische Beobachtungen am Schönen. Stuttgart 1954. Ujabb variánsa *Max Bense:* Aesthetica. Einführung in die neue Aesthetik. Baden-Baden 1965.

[25] *Max Bense:* Einführung in die informationstheoretische Aesthetik. Hamburg 1969.; *Max Bense:* Aesthetik und Programmierung. IBM–Nachrichten 180/1966.

[26] Ezen iskola működését, kibontakozását megfigyelhetjük például a Recklinghausenben rendezett konferencia jegyzőkönyveiben. Vö. Kunst und Kybernetik. Ein Bericht über drei Kunsterziehungstatungen. Recklinghausen 1965. 1966, 1967. Du Mont Aktuell. Köln 1968.

[27] Vö. *A. Moles:* Kunst und Computer. Köln 1973. Du Mont Schauberg.

[28] Vö. *Herbert Franke:* Phänomen Kunst. München 1967. Manfred Thiel: Die Technik und die reine Kunst. Studium generale. 1954. 4. füzet.

lémát hívott életre. Olyan folyamatokat bontakoztatott ki, amelyek átgondolt esztétikai-művészetelméleti-művészetpolitikai elemzéseket igényelnek, számításba véve a technika által nyújtott új lehetőségeket, valamint az ezzel együtt járó feszültségeket, veszélyeket, ellentmondásokat is. A vizsgálódások fényét a technika és a művészet közti valóságos kapcsolatokra kell vetni, a reális problémák feltárására kell vállalkozni, erre terelve a művészet, a közművelődés figyelmét. De ennek a törekvésnek gáncsot vet az esztétikai technicizmus, amely nem a művészet valóságos létkérdéseit veti fel, nem a mai kor technikai viszonyaiból fakadó gondokat, lehetőségeket elemzi, hanem a technika ürügyén a társadalom hamis megvilágítására törekszik. Ezért kell szembenézni az esztétikai technicizmussal is, hogy eltakarítva az útból, eljussunk a valóságos kérdésekhez, amelyek a technika realitásából származnak, s nem ráfogásokból, hamisításokból.

Végül arra a kérdésre válaszolva, hogy áldás-e vagy átok a technikai haladás – a válasz egyértelmű: áldás. Ha jól, értőn használjuk fel a lehetőségeit, barátja a művészetnek is.

VI. KÖZÖSSÉG ÉS MŰVELŐDÉS

KÖZÖSSÉGALAKULATOK

A történelem nemcsak a gazdasági alapok fejlesztésében rajzolt ki számunkra meghatározott mozgásteret: a szocialista viszonyok, a társas érintkezés reflexei is magukon viselik a múlt lenyomatait.

Témánk szempontjából rendkívül fontos a különböző jellegű közösségek, csoportok, társaságok fejlődési sajátosságainak ismerete. A közösségek legarchaikusabb formája a vérségi kapcsolaton alapuló ún. természetes (természetadta) közösség. A századelő magyar társadalmában – eltekintve a cigányság klán jellegű rokonsági csoportjaitól – ilyen közösség a *család.*

A feudálkapitalista Magyarország jellegzetes családtípusa, *a paraszti nagycsalád* – a polgárosulás különböző fokain álló paraszti rétegek esetében más-más módon – *egyszerre volt termelési és fogyasztási egység;* a családi ház egyidejűleg volt otthon és munkahely. A család gondoskodott a gyermekekről és az öregekről; a tulajdon átörökítését szigorú törvények szabályozták. A munkaidő és a szabad idő nem határolódott el egyértelműen: az ünnepek családi ünnepek voltak; a köznapokból való kilépést leginkább a keresztelő, az esküvő, a temetés szertartásai s a vallási közösségben való feloldódás jelentette. A család vonatkozásainak keretéül a rokonság és a falu szolgált: a kapcsolatok személyesek, „szemtől szembe" kapcsolatok voltak, az érintkezési formák pedig zártak és a hagyomány által szabályozottak. Ha figyelembe vesszük, hogy még 1940-ben is több mint négy és fél millió ember élt e paraszti gazdaságokban, s hogy a kisvárosokban élő családokat is – igaz, más okokból – az egyoldalú, főleg rokonsági kapcsolatokon alapuló társasági élet jellemezte, akkor válik csak érzékelhetővé, hogy milyen zárt, patriarchális élményanyag hagyományozódott a felszabadulást követő évek nemzedékeire.

Ez a helyzet természetesen túl vázlatos, elnagyolt. Nem számol a summások, kubikosok vándorló százezreivel, az aratócsapatok, a csép-

lőbandák, a pályamunkás „partik", a legényegyletek, lányszervezetek, *az intézményesen létrehozott, jogilag szabályozott közösségek* pozitív vagy negatív hagyományaival, az agrárszocialista mozgalmakkal, a katonaságnál – a Vörös Hadseregben – eltöltött évek emléknyomaival, az olvasókörökkel, a dalárdákkal, a kalákákkal, a különböző indíttatású politikai és kulturális mozgalmakkal. E hagyományok számbavétele fontos ahhoz, hogy feleleventsük, megtaláljuk azokat a közösségi formákat, amelyek szocialista viszonyok között is a közös művelődés keretéül szolgálhatnak.

Az ipari munkásságnak alapvetően mások voltak a létviszonyai. Már a tőkés nagyiparban elválik a munkahely és a lakóhely, tagoltabbá válik a munka és a szabad idő: a munkáscsalád – legalábbis tiszta alakzataiban – nem munkaszervezet. Kitágul az érintkezési kör. A munkáscsaládok kilépnek a patriarchális keretekből: a nagyüzemi munkások munkahelyükön érzékelik, mit jelent az energiák széles körű összehangolása, milyen lehetőségeket rejt magában a kooperáció, az együttes cselekvés. *De a tőkés gyár nem közösség: a munkásság csak bér- és sztrájkharcok közepette, saját érdekképviseleti szervezeteiben tevékenykedve s érdekeit tudatosítva jut el a közösségi élményig.* A Horthy-rendszer sajátos viszonyai között – amikor a szakszervezeti mozgalom mozgási területét szigorú tilalomfák határolták, a szociáldemokrata párt hivatalos vezetését sajátos akadémizmus jellemezte, s a kommunista párt illegalitásba kényszerült – a munkásság viszonylag szűk rétege számára váltak közösségek olyan életkeretté, amelyek egész gondolkodását, életfelfogását meghatározták. A szakszervezeti kerületi csoportok (bőrösök, szabók, nemesfémesek), a munkásdalárdák, az MTE és a Vasas szakosztályai ilyen közösségek voltak. E szervezetekben, melyek korántsem voltak „tiszta" érdekvédelmi, közművelődési vagy sportegyesületek, az együttes művelődés vagy sportolás csak az új társadalomért folytatott harc kerete: az ethoszt, az összetartozás belső élményét a közös harc, az együttes cselekvés tudata kölcsönözte e kollektíva tagjainak. Ugyanakkor e közösségekben kialakultak a kollektivitás sajátos reflexei: a közösen eltöltött szabad idő, a közös éneklés, egymás megismerése és a felelősség egymásért belső szükségletté vált.

A tőkés társadalomban a közösségek idegen szövetek. A polgári fejlődés meghatározó sajátossága a természetes közösségek felbomlasztása, az egyén elkülönülése. *Tőkés tulajdonviszonyok között sem a ter-*

melés, sem a társadalmi folyamatok szabályozása nem közösségi tevékenység; a társadalom nem közösségek rendszere, csak az áru- és pénzviszonyok egyetemlegesek. A tőke minden – az adott rendszeren belül funkcionáló – közösséget illuzórikus közösséggé változtat. A munkásság közösségei is csak a rendszer ellenére őrizhetik meg közösségi arculatukat. A polgári létforma egyik leggyötrőbb és feloldhatatlan kísérő tünetét, a *magányt* végső soron e tény magyarázza. Az individualizmus nem egyszerűen erkölcsi meggyőződés, hanem a polgár valóságos *létmódjának* gondolati tükörképe. S e meghatározó jellegű tényt nem ellensúlyozzák azok az egyébként céltudatos, ötletgazdag társadalompedagógiai kísérletek, amelyek – a fiatalság közösségi igényét levezetendő – *játékká* teszik az önigazgatást, vagy (hadd utaljunk a farkaskölyök-mozgalom példájára) természeti közösségben, az őserdei romantika megjelenítésével kísérlik meg feloldani a gyermekekben élő közösségigényt.

A társadalomban felhalmozódó feszültségek áthangolják az eredendően más céllal megteremtett közösségek belső életét. A Horthy-rendszer is létrehozott számos olyan szervezetet, közösséget, amely az eredeti célkitűzésekkel ellentétben *ellenzéki* mozgalmak keretéül szolgált. S éppen ez az ellenzékiség jelentette azt a kohéziós erőt, amely a játékot üggyé, a manipulált szándékot belső indítékká változtatta. A Györffy-kollégium története e szempontból különösen tanulságos példával szolgál.

Valóban százezreket átfogó közösségélmény felhalmozódásának azonban csak a felszabadulást követő első években lehettünk tanúi. Ezekben az években páratlan dinamikával formálódtak a közösségi mozgalmak születésének tényezői: az egymásra épülő s egymást igazoló közeli és távoli célok rendszere; az együttes cselekvést igénylő történelmi feladatok, az öntevékenység igénye és lehetősége. Az MKP alapszervezeteit, a MADISZ-, a SZIT-szervezeteket s más értelemben a népi kollégiumokat vagy a TIOSZ-otthonokat nem egyszerűen vezetőik pedagógiai szándéka avatta közösséggé, hanem mindenekelőtt *a történelemben való jelenlét.* A földosztás, a romba dőlt városok újjáépítéséért indított mozgalmak, a vasút és bányák helyreállítása, a harc az államosításért – íme a célok, amelyek a közösségi cselekvés anyagául szolgáltak a felszabadulást követő években.

S ezek a szervezetek nemcsak a közös ügyért való felelősség ethoszát alakították ki, de *az együttes cselekvés* semmivel sem helyettesít-

hető *élményét* is biztosították. E szervezetek tagjai barátokká váltak, igényelték az együttlétet, a személyes kapcsolatot.

Jelen vitáink szempontjából igen tanulságos az a tény, hogy *a politikai szervezetek ezekben az években egyidejűleg a kultúra és a közművelődés keretéül is szolgáltak,* sőt az ifjúsági szervezetek sportszervezetekként is funkcionáltak. A „közélet" és „magánélet", a politizálás és a szórakozás csak ily módon egészíthette ki egymást, továbbá – több más tényező mellett – ez is segítette a politizálók körének állandó bővítését. A politikai látókör eredmény, s nem kezdet. A mozgalomhoz való csatlakozás indítékai sokrétűek lehetnek. Szociológiailag döntő: *az érdekek azonossága.* Az egyénben azonban ez csak fokozatosan tudatosul. Sokak életében a munkásszínjátszó csoport vagy a MADISZ sportszakosztálya volt az a közvetítő közeg, amely a politikához közelített. Először csak „színjátszott", aztán a színjátszókkal együtt bekapcsolódott a falujárásba, maga is meghallgatta a gyűlés szónokát, viták részesévé lett – látóköre szinte észrevétlenül tágult: politizáló közösségi emberré alakult. Életének részévé, értelmévé vált a másokkal való együttcselekvés, az a felismerés, hogy a közjó és az egyén felemelkedésének útjai az új társadalomban elválaszthatatlanok.

Természetesen ezek az évek sem voltak az idill évei. *A politika sodrása százezreket ragadott magával, de nem terjedt ki a politikai harcokban megosztott magyar társadalom egészére,* még a dolgozó osztályok minden rétegére sem. S utólag tudjuk: az egyértelműen vállalt célokban is sok volt a kétértelműség, számos reményünk utóbb illúziónak bizonyult. De nem kétséges: nemzeti tudatunkban élő hagyományként van jelen ezeknek az éveknek az élményanyaga. Úgy is, mint emlék, s úgy is, mint eszmény, amelyet e nemzedék tagjai – azok, akiknek hite töretlen – napjaink valóságától is joggal számon kérnek.

MARX A KÖZÖSSÉGEKRŐL

A szocialista társadalom a jövő tudatos formálására törekszik. Nemcsak a múlttal vet tehát számot – s ha ezt teszi, nem egyszerűen a jelent kívánja igazolni –, hanem a jelent vizsgálva céltudatosan kutatja és feltárja a jövő felé mutató elemeket. Napjaink ellentmondásait csak akkor érthetjük meg a maguk gazdagságában, ha a jelent a múlt és a jövő metszéspontjaként vizsgáljuk.

A közösség kérdése – világtörténelmi távlatból tekintve – nemcsak

vagy nem elsősorban pedagógiai kérdés. *A közösség a kommunista termelési viszonyok tipikus szerveződési módja.* Más szóval a kommunista társadalom Marx felfogásában *a szabad egyének közösségeinek rendszere.* E közösségeket nem lehet egyszerűen kigondolni: a szocialista társadalom polgárai és intézményei a történelmi gyakorlat folyamatában fogják kiszenvedni-kikísérletezni a megfelelő közösségi formákat. S nem légüres térben, hanem a konkrét történelmi terepen: a szocialista tulajdon- és termelési viszonyok talaján kialakult érintkezési formákat, pozitív kezdeteket erősítve, továbbfejlesztve.

Iparosodott, magas fokúan szervezett, öntevékenységét és szabadságát e bázison kifejlesztő társadalom rajzát, s nem elszigetelt, egymástól elkülönülő fogyasztói kommunák vízióit véljük kiolvashatónak s igazolhatónak Marxnak a kommunista társadalom közösségeivel kapcsolatos reflexióiból. (Marx egyébként – mint az közismert – módszertani elveiből következően nem „vázolta fel" a jövő társadalmának részletes tervrajzát. Elemzéseiben csak arra szorítkozott, hogy jelezze azokat a szükségszerűségeket, amelyek a múlt század hatvanas éveiben Anglia ipari fejlődéséből kivetíthetők voltak.)

A „társadalom gazdagsága", amely a kommunista közösségek kialakulásának elengedhetetlen feltétele, csak a jelenleginél sokkal fejlettebb, teljeskörűen automatizált termelés alapján fejlődhet ki. S e vonatkozásban Marx nemcsak a tudomány megvátozott szerepére utalt, de a széles körű kooperációra, a magas fokú szervezettségre is: „először tisztán ki kell munkálódnia a kölcsönös függőségnek, mielőtt valóságos társadalmi közösségre lehet gondolni".

A termelőerők társadalmasítása az első reális lépés a kommunista társadalom felé vezető, több fejlődési szakaszt magában foglaló úton. Csak a társadalmi tulajdon teszi lehetővé, hogy a termelésben végbemenő csere ne csereértékek cseréje, hanem *tevékenységek cseréje* legyen, tevékenységeké, amelyeket közösségi szükségletek, közösségi célok határoznak meg.

A termelőerők társadalmi tulajdonba vétele azonban csak a kezdeti, nem pedig befejező aktusa a közösségi elv kiteljesítésének. Ahhoz, hogy az ember sokoldalú fejlődése és a közösségi termelés igényei összhangba hozhatók legyenek, hogy a társadalmiság: a munkamegosztás, a kooperáció, a szervezettség ne az ember önmegvalósításának korlátja, hanem eszköze legyen, ahhoz – több más feltétel mellett – az is szükséges, hogy a társadalom a jelenleginél sokkal fejlettebb terme-

lői potenciállal rendelkezzen. S ennek érdekében nem azt a munkát kell megsokszorozni, amelyet az ember maga végez; *az emberiség szellemi erői sokszorozódnak meg s válnak termelési és szabályozó tényezővé.* A valóságos gazdagság egyre kevésbé függ a munkaidőtől és az alkalmazott munka mennyiségétől. A főszereplővé a tudomány és a technológiai haladás válik. Ez teszi lehetségessé, hogy *a munkás őrzőként és szabályozóként viszonyuljon magához a termelési folyamathoz.*

E folyamatban nemcsak a termelés szerkezete módosul, de alapvetően megváltozik funkciója, ha úgy tetszik: ontológiai státusa is. A termelés az emberiség eddigi történetében az ember és a természet anyagcseréjét szolgálta. Az ember azért volt képes a második természet létrehozására, mert maga és a megmunkálandó anyag közé „középtagként" munkaeszközöket iktatott. Már a kapitalista nagyipari termelés iparivá alakította át a munkafolyamatot – az ipart iktatván a társadalom és a szervetlen természet közé. A munkás azonban a kapitalista termelésben csak a termelési folyamat egyik alárendelt tényezője lehetett. Ki volt szolgáltatva a vállalkozónak, aki a tudomány és a technológia eredményeit – a lehetőség határain belül elsődlegesen – nem a munkaidő csökkentése, hanem az értéktöbblet fokozása érdekében hasznosította. Ily módon a tőke a következő ellentmondást hozta létre: egyfelől a tudomány, a természet, valamint a társadalmi érintkezés minden hatalmát életre hívta, hogy a gazdaság termelését viszonylag függetlenné tegye a rá felhasznált munkaidőtől, másrészt az így létrehozott óriási társadalmi erőket a munkaidővel akarta mérni, és azok közé a határok közé akarta beszorítani, amelyek ahhoz szükségesek, hogy a már létrehozott értéket mint értéket fenntartsák. A termelőerők és a társadalmi vonatkozások – mindkettő a társadalmi egyén fejlődésének különböző oldala – ennek következtében a tőke számára csak eszközként jelennek meg, és az ő számára csak eszközök is, hogy a maga korlátolt alapzatáról termeljen.

Ezzel szemben a kommunizmus a tudomány és a természet, a társadalmi koordináció és a társadalmi érintkezés minden hatalmát annak érdekében hasznosítja, hogy a szükséges munkaidő csökkenésével párhuzamosan a tényleges munkaidő is csökkenjen. Így a munkás munkaerejének számottevő része felszabadul. A társadalmi egyén fejlődése eszközből céllá válik: a munkás „a termelési folyamat mellé lép, ahelyett, hogy fő ágense lenne". A társadalom gazdagságának már nem az

ember által végzett fizikai munka a legfőbb forrása, s nem az idő, amelyet dolgozik, hanem saját általános termelőerejének elsajátítása, az, hogy megérti a természetet és kollektíven uralkodik felette. Más szóval *a közösségben élő, a közösséget szabadon választó társadalmi egyén kifejlődése az, ami a termelés és a gazdagság alappillérévé lesz.* Ily módon jelentősen megnő a szabad idő, s össztársadalmi méretekben hatalmas energiák szabadulnak fel az önművelésre. Ami ma még utópia, e fejlődési szinten lehetőséggé s a további fejlődés feltételévé válik: az ember nem kötődik egyetlen tevékenységi formához.

Ahhoz, hogy az emberek „a dologi hatalmakat megint besorolják maguk alá", vagyis hogy az ember úrrá legyen lét- és munkafeltételein, hogy az ember ne legyen foglya a társadalmi munka egyetlen szegmentumának, hogy a közösségben – a közösségek rendszerében – megkapja az eszközöket ahhoz, hogy hajlamait minden irányban kiművelje, létre kell hogy jöjjenek a társadalmi gazdagság új módon való értelmezésének objektív feltételei, s a belső szükséglet e gazdagság lehető legteljesebb elsajátítására. E kettő egymástól nem függetleníthető. Ha az objektív feltételeket – a termelőerők és társadalmi vonatkozások fentebb körvonalazott szintjét – nem teremtjük meg, ha a moralizáló kritika sugallatára erőinket nem a termelési kapacitás tervszerű fejlesztésére, a társadalmi tulajdonban testet öltő társadalmiság erősítésére összpontosítjuk, ugyanúgy nem közeledhetünk vállalt céljainkhoz, mint ha eltekintünk a szocialista célok, értékek, szükségletek e fejlődéssel összhangban levő s mindig prózai valóságból kiinduló kondicionálásától. Az a kritika, amely a jelentől kéri számon a kommunizmus még megvalósulatlan eszményvilágát: az elidegenedés visszavételét, a sokoldalúan fejlett embert, a társadalmat mint közösségek rendszerét, ugyanolyan antidialektikus és felületes, mint az a pragmatikus magatartás, amely csak a jelenre figyel, zárójelbe teszi vállalt céljainkat, közösségi eszményeinket, amely a jelenben nem keresi s nem erősíti a jövőbe mutató kezdeteket.

Sok mindent nem tudunk még a kommunista társadalomról. Jelenlegi ismereteink – a modern tőkés nagyipar fejlődési tendenciái, a szocialista országok szerkezeti jellegzetességei s a gyerekbetegségek, amelyekkel meg kellett küzdenünk – azonban megerősítik Marx feltételezését: a kommunizmus megvalósulásának elengedhetetlen feltétele az ember sokoldalú fejlődése s az egyén autonómiáján alapuló közösségi létforma egyetemlegessége. E rövid, igen vázlatos elméleti kitérőt

azért tartottuk indokoltnak, hogy a jövő távlati vonalainak bekapcsolásával is plasztikusabban kirajzolódjék: a műveltségi szint, a közösségi intézmények s a közösségi gondolkodás nem periferikus kísérő tünetei, járulékos elemei a szocialista átalakulásnak – leglényegével függnek össze. Egyidejűleg jelentenek célt, s válnak megvalósulásuk arányában a további előrehaladás feltételeivé. *A szocializmus fejlődésének a termelési mutatóknál nem kevésbé fontos mértékegysége a művelődési szint, a közösségi gondolkodás erősödése és intézményesülése.* Sőt: a fejlődés meghatározott fokán, a minőségi tényezők előtérbe kerülésével a termelőerők fejlődése maga is egyre inkább e tényezők függvényévé lesz.

E megállapítás igazságát elvontan senki sem vitatja. De ha konkretizáljuk szempontjainkat, rögtön a már jelzett *ellentmondások* sűrűjében találjuk magunkat. Mindenekelőtt: a gazdasági hatékonyság növekedése és a művelődési szint emelkedése, a termelőerők fejlesztése és a közösségi intézmények erősödése szocialista tulajdonviszonyok közepette sem feltétlenül párhuzamosak, egymást minden vonatkozásban erősítő folyamatok. A nemzeti jövedelem évenkénti újrafelosztásában súlypontokat kell képezni, a nagy ipari beruházások rövidebb vagy hosszabb ideig elszívhatják a kulturális és szociális intézmények kielégítő ütemű fejlesztéséhez szükséges pénzügyi alapokat, az egyéni érdekre való apellálás s tágabb értelemben az áru- és pénzviszonyok hatásmechanizmusainak felhasználása a szocialista tervgazdaság folyamatában – legalábbis egyes rétegek tudatában – erősíthetik az önzés, a kapzsiság, az öncélú felhalmozás szellemét, illetve gyakorlatát.

Az egyértelműség hívei szeretnék megszüntetni a jelzett ellentmondásokat s kiküszöbölni a paradoxonokat. De a történelem nem tűri az önkényes megoldásokat. Az áru- és pénzviszonyok felhasználása a szocialista tervgazdaság keretei között, fejlődésének jelen szintjén, objektív szükségszerűség. S ugyanakkor az is tény, hogy az árutermelés fetisizáló varázsereje – amelyet Marx oly érzékletesen írt le *A tőké*ben – csak ellensúlyozható, de mindaddig nem szüntethető meg teljesen, amíg az elosztás kommunisztikus formáit nem realizálhatjuk.

Előre kell számolnunk ezért a negatív hatásokkal, céltudatosan kell törekednünk korlátozásukra, ellensúlyozásukra. A verbális megoldások persze nem elégségesek: gazdaságilag kondicionált jelenségek bármily indulatos, de csak szavakra korlátozódó bírálata nem lehet hatékony. Összefüggő intézkedésekre, a szocialista értékeket hordozó intézmé-

nyek, érintkezési formák céltudatos, szervezett támogatására van szükség. E kérdéscsoport a társadalmi tulajdon és a szocialista demokrácia problémakörétől a tudomány- és oktatáspolitikán keresztül az egészségügy és szociálpolitika kérdéséig magában foglalja mindazon elemeket, amelyek összességükben a társadalmi viszonyok szocialista jellegét meghatározzák.

A SZOCIALISTA KÖZÖSSÉG KRITÉRIUMAI

Társadalmi fejlődésünk jelen fokán melyek a szocialista közösségek jellemző kritériumai? Milyen közösségek funkcionálnak ma hazánkban, illetve milyen szervezetek hordozzák magukban a szocialista közösséggé válás lehetőségeit? Milyen alapról – termelési szervezet, település, politikai szervezet, nevelési intézmény, művelődési otthon – fejleszthetők ki új, tartós szocialista közösségek, amelyek rendszerré integrálódva erősítik társadalmunk szocialista arculatát?

A kortárs szociológiai, pedagógiai irodalom – Makarenko nyomán – a szocialista közösség következő jellemzőit hangsúlyozza:

a) a közösség *állandó jellegű* személyes kapcsolatrendszerben élő csoport;

b) a közösség az egyes egyéniséggel szemben az egész közösség szuverenitását ismeri el; a szocialista közösség *a közösségi érdek primátusának* elvén épül fel;

c) a szocialista közösség nem természetadta közösség, nem alapulhat kényszerülésen; elismeri az egyénnek azt a jogát, hogy önként legyen az adott közösség tagja: a közösségbe lépés tehát *önkéntes*, amíg azonban az egyén a közösség tagja, engedelmeskednie kell a közösség szuverenitásának;

d) a szocialista közösség *szocialista célok* s az egész társadalom számára *hasznos tevékenység* jegyében egyesíti tagjait.

A szocialista közösségek kialakulása és megerősödése hosszan tartó folyamat. Kialakulásának feltételei: a dolgozók öntevékenységét igénylő, az érdekazonosságokkal és különbségekkel számot vető vezetői magatartás; az országos szervek döntéseit, az össztársadalmi érdeket a tömegek és szervezeteik részvételével realizáló vezetési stílus; az önigazgatás számára mozgásteret biztosító joggyakorlat.

A szocialista társadalmak eddigi történelmük során számos kitérőre kényszerültek. 1917 a széles sodrású forradalmi demokratizmus je-

gyében született: a munkás-, paraszt-, katonaküldöttek szovjetjei, a frissen szerveződő kommunák, a párt- és Komszomol-szervezetek nemcsak az új hatalom intézményei voltak, de dinamikusan fejlődő közösségek is. Makarenko elméletében tulajdonképpen e forradalmi közösségek gyakorlata fogalmazódott elvvé, a pedagógiai gyakorlat ihletőjévé.

Az orosz szocialista forradalom a világforradalom kezdetének tekintette magát. A nyugati munkásmozgalmak azonban a döntő pillanatban cselekvésképtelennek bizonyultak: az orosz forradalom hosszú évtizedekig magára maradt. Oroszország ipara a polgárháborúban lényegében elpusztult, a közlekedés megbénult, a parasztgazdaságok százezrei munkaeszköz- és vetőmaghiánnyal küszködtek. A rendkívül válságos helyzetből csak a gyors ütemű iparosítás, a mezőgazdaság szocialista átszervezése lehetett kivezető út. E gigantikus munka pedig a döntések központosítását követelte meg; a proletárdiktatúra elnyomó mozzanatai óhatatlanul hangsúlyosabbá váltak; a vezetés mindenekelőtt a termelési kérdésekre összpontosította figyelmét. A centralizmus erősödése feltétlen velejárója volt a stratégiai fordulatnak, s az erőteljes központosítás kétségtelenül nem kedvezett az öntevékenységen alapuló szocialista közösségek fejlődésének.

A szovjet népek győzelme a honvédő háborúban igazolta e politika erőfeszítéseit, mint ahogy ma már az is világos, hogy a fejlett iparral, jelentős katonai potenciállal rendelkező Szovjetunió nélkül sem a szocialista országok, sem a gyarmati rendszer összeomlása nyomán kialakult új független államok nem szilárdíthatták volna meg pozícióikat. Mindez nem változtat azon a tényen, hogy – éppen a vállalt célok sikeres megvalósítása érdekében – a szovjet társadalom évtizedekig az erőltetett menet állapotában élt, s hogy e fejlődési szakaszt mindenekelőtt a központi akarat szuverenitása jellemezte. E fejlődési jellegzetességek a kulturális-felvilágosító munka jellegét is alapvetően meghatározták.

A felszabadulást követő évek magyar fejlődése sok rokon vonást mutat. A forradalmi átalakulás sodrában – mint arra hagyományaink kapcsán röviden utaltunk – a kommunista pártban, a MADISZ-ban, a NÉKOSZ-ban közösségek százai-ezrei születtek. E közösségek egy része a szervezeti formák változtatása következtében megszűnt, mások a túlzott központosítás következtében fokozatosan elvesztették öntevékeny-közösségi jellegüket.

Az új mozgalmak központi elhatározásból születtek, a vezetőket felsőbb szervek jelölték ki, s rendszerint „vendég"-vezetők voltak.

Kérdés, hogy ami a világtól elszigetelt, ostromgyűrűben levő Szovjet-Oroszországban elkerülhetetlen volt, szükségszerű volt-e a sokkal kedvezőbb történelmi helyzetben iparosodó kelet-európai népi demokráciában. A tény mindenesetre tény marad: az öntevékenység kibontakoztatása csak az elmúlt évtizedekben került újra előtérbe, s napjainkban vált újra égető kérdéssé a szocialista közösségek építése. Továbbá az is tény, hogy ha vajúdva s kitérők árán is, de létrejöttek azok az alapok, amelyekre építve ma már reális az öntevékenységen nyugvó szocialista közösségek rendszerének ösztönzése, intézményes támogatása.

Az új közösségi intézményeket nem lehet önkényesen megtervezni. Ezek – ha a feltételek kedveznek – a létező szervezeti formákból jönnek létre, csak fokozatosan módosulnak s hoznak létre magukból új formákat.

Veres Péter írta néhány évvel ezelőtt: „Egymillió vagy akárhány millió ember egy városban azonban nem közösség, de a belőle kiszakadó négy-öt tagú ultiparti vagy bratyibanda és söröző asztaltársaság se közösség. A mi szocializmust építő társadalmunkban ez idő szerint meg éppen a kollektivizmust jelentő alapközösségek nem alakultak ki kellő arányokban.

Melyek lehetnek ezek az alapközösségek? A falu mint termelőközösség, az üzem vagy üzemrész mint termelőközösség, a szakma mint szakmai közösség, tantestület és a diákság mint tanító- és tanulóközösség – és így tovább. De igazi közösségek nem formálódhatnak ki funkcionális belső demokrácia nélkül. Egy sereg együtt dolgozó ember még nem okvetlen közösség. Azzá csak a szellem, a lélek, a gondolkozás és az ízlés, együttvéve az erkölcsi kohézió teszi. Egy-egy szocialista brigád és termelőszövetkezet már példát is ad róla." Veres Péter szavai mélyen tanulságosak és elgondolkodtatók.

Magyarországon ma a *szocialista brigádok* taglétszáma 1,8 millió. *A közösségépítés számára a legátfogóbb lehetőségeket a termelési szervezet kínálja.* A társadalmi újratermelésben elfoglalt hely, az azonos élethelyzet s érdekeltség különösen az üzemi és szövetkezeti brigádokat predesztinálja arra, hogy szocialista közösségekké váljanak. S e brigádok egyidejűleg a közművelődésnek is fontos közvetítő közegei lehetnek.

Az iskolai és egyetemi osztályok, tanulócsoportok ugyancsak százezreket tömörítenek. Potenciálisan minden iskolai osztály, egyetemi tanulócsoport közösség, s ha nem válik azzá, ez a tény az élet más területein is megnehezíti a közösségépítést. Ha gyermek- és ifjúkorban nem alakulnak ki a közösségért felelés s a közösségi cselekvés szokásrendszerei, a közösségi létforma később már nehezebben válik belső szükségletté.

A tanácsi, szakszervezeti, honvédségi stb. *művelődési házakban* összesen mintegy 10 000 működő művészeti csoport működik; ezek megközelítően 300 000 fiatalt tömörítenek. A csaknem 6400 ismeretterjesztő szakkör taglétszáma megközelíti a 200 000-et. Ezenkívül számos klub, kör, hobbi alapon tömörülő társaság szerveződik. A sporttevékenységet folytató szervezetek, egyesületek száma megközelíti a 4400-at. Nem kétséges: a kulturális és sportegyesületek sokféle közösségnek szolgálhatnak bázisul.

A felsorolt – igen nagy létszámú – egyesületeken, intézményeken, brigádokon, szakosztályokon kívül számos más potenciális közösséggel is számolhatunk. Elég, ha a tudományos társaságokra, a Hazafias Népfront vagy a TIT égisze alatt működő értelmiségi klubokra utalunk. És a statútummal rendelkező közösségeken kívül számos nem formális közösség is létezik: erős szállal összefonódó baráti körök; otthont kereső fiatalok csapatai; csoportok, amelyekben gyakran csak a közösségigény él s tagjaik nemes célok híján nemegyszer tévútra keveredtek.

Ha ilyen sokféle intézményesült s informális közösség – vagy legalábbis szervezet, amely potenciálisan közösséggé válhat – mutatható ki statisztikailag, miért beszélünk a szocialista közösségek építéséről mint most napirendre kerülő feladatról? Miért alakult ki sokakban az a meggyőződés, hogy az utóbbi években megfogyatkoztak a társadalmunkban létező közösségek, s elerőtlenedett a közösségi szemlélet? A működő művészeti csoportok számának csökkenése vagy ingadozása önmagában nem magyarázza e nézetek széles körű elterjedését. Sokkal inkább arról van szó, hogy *a minőségi követelmények e téren is előtérbe kerülnek.* A gazdaságirányítási rendszer reformja nemcsak az érdekviszonyokat tette kitapinthatóbbá, de jobban ráirányította a reflektorfényt a látszatmegoldásokra. Nem kétséges ugyanakkor, hogy a „privatizálódás" bizonyos tünetei is megerősödtek. A tartalmasabb élet igénye mégis a legfontosabb mozzanat. Társadalmunk

számottevő rétegei most érkeztek el arra a szintre, hogy érzékelik: *az anyagi javak önmagukban nem tesznek boldoggá.* A tartalmasabb élet utáni vágy új módon állította előtérbe a szocialista értékeket és célokat az életforma megújításában, s ez magyarázza széles rétegeknek a közösség jelen formáival való elégedetlenségét is.

TERMELŐI KÖZÖSSÉGEK

Egyes feltételezések szerint a közösségigény életkorbeli sajátosság: csak a fiatalok belső igénye a közösségi létforma. A középgeneráció – ha már családot alapított – a családban érzi magát otthon, szereti a csendes elzárkózást, a pihenést egyre inkább a kikapcsolódás biztosítja számára. Az idősebbek újra szívesen töltik idejüket klubokban, művelődési otthonok társalgóiban. E laza, alkalomszerű társaságok azonban nem nevezhetők közösségeknek: hiányzik a közös cél, a közös tevékenység – az együttlét inkább a társalgásra korlátozódik.

E feltételezés szerint tehát a közösségigény nemzedéki jellegzetesség. Az állítás cáfolhatatlannak látszik, ha a közösséget egy meghatározott közösségtípussal azonosítjuk: a szabad idő szinte minden pillanatát közösen megtervező fiatalok csoportjára gondolunk, arra a szoros közösségi kötelékre, amely nemegyszer az otthont is helyettesíti. E csoportnak jellemzője az egzisztenciális gondok felfüggesztése, az „önfeledt lebegés". Ez az állapot – az anyagi hátterét többnyire a szülők biztosítják – valóban elsősorban a fiatalok sajátja. De e létforma a közösségi köteléknek csak egyik lehetséges változata. *A szocialista közösség a szocialista társadalmi viszonyok lényegével összefüggő emberi kapcsolatokat, cselekvési területeket fog át, hatóköre, érvényességi területe nem redukálható társadalmunk egyik vagy másik nemzedékére, a közös szórakozásra, a szabad idő együttes eltöltésére.*

A közösség nem azonos a kiscsoporttal. Nemcsak azért, mert nem minden kiscsoport közösség, hanem mert a közösség egyetemlegesebb társas érintkezési formák megjelölésére is szolgál. A fentebb idézett közösségkép lényegében a cserkészcsapatok, galerik vagy ifjúsági klubok – célkitűzéseiben egyébként eltérő, de csoportszerkezetét tekintve rokon – közösségtípusával azonosítja a közösséget. Történelmileg a közösség időálló s valóban tíz- és százezrek életformáját meghatározó alakzatai – a szabad idő eltöltését szervező közösségektől eltérően – a *termelési szervezet* keretéül szolgáltak. Történelmi kivétel a polgári

társadalom, amely éppen azért atomizálódott, mert a tőkés termelés felbomlasztotta a termelői közösségeket.

A prekapitalista formációkból ismert közösségek tagolatlan, kis létszámú alakulatok voltak. A termelési szervezetre ráépülő közösség azonos volt a társadalommal. A társadalmi fejlődés mai fokán a társadalom nem funkcionálhat egy közösségként: *a szocializmus a termelői közösségek rendszereként válhat közösségi társadalommá.*

E történelmi korszakot átfogó fejlődési szakasz első stádiumánál tartunk. De már fejlődésünk jelen szakaszában világosan meg kell fogalmaznunk: *csak a termelői szervezetből fejleszthetők ki azok az időálló, szerves közösségek, amelyek egyaránt keretei lehetnek a közös munkának, művelődésnek s a szabad idő hasznos eltöltésének.* A szocialista közgondolkodásnak természetesen csak javára válhat, ha minél több politikai szervezet, önkormányzati szerv (például községi tanács) vagy a közművelődési intézményeknél maradva: ifjúsági klub vagy műkedvelő színjátszó csoport fejleszti ki tagjaiban a közösségi érzést, az egymásért felelés tudatát. De csak az üzemek és termelőszövetkezetek, a társadalmi újratermelést szolgáló intézmények és termelési szervezetek kollektívái alkalmasak arra, hogy a tulajdon társadalmi jellegét mindennapjainkban realizálják, s lehetővé tegyék, hogy a termelők – először saját szűkebb környezetükben – *felülkerekedjenek saját társadalmi feltételeiken, s ellenőrzésük alá vonják őket.*

A szocialista közművelődési program alapvető céljai közé tartozik, hogy a dolgozókat önmaguk termelői potenciáljának kifejlesztésében s birtoklásában segítse. A termelői potenciált a szó legtágabb értelmében használjuk, beleértve azokat a társadalmi viszonyokat is, amelyek között a termelés, átfogóbb értelemben a társadalom újratermelése folyik.

Ebben az összefüggésben térünk ki a szocialista brigádok, a szövetkezetek lehetőségeire. Részletesebben – szigorúan témánk szempontjaira szorítkozva – a *szocialista brigádok* kérdéseinél időzünk.

Mintegy 1,8 millió ember tömörül jelenleg a szocialista brigádokban. Éppen e forma kínál kedvező lehetőségeket a közösségformálásra. A mozgalom deklarált célkitűzése: *szocialista módon dolgozni, élni, művelődni* – programnak teljes és átfogó igényű. A SZEKI (Szakszervezetek Elméleti Kutatóintézete) és más intézmények által folytatott vizsgálatok azonban arról tanúskodnak, hogy e program ma még egyoldalúan realizálódik, hogy a szocialista brigád jelenleg sokkal inkább a munkaverseny szervezésének keretéül szolgál, s kevésbé vált még az

életmódot, életformát megújító, az emberek célkitűzéseit, értékrendjét átstrukturáló közösségi létformává.

A szocialista brigádmozgalom – történelmi léptékkel mérve – fiatal intézmény. 1959-ben alakultak az első hazai szocialista brigádok, túlnyomó többségük azonban csak néhány éves múltra tekinthet vissza. Érthető, ha az egész mozgalom még az útkeresés állapotában van. Sokkal inkább nyugtalanító, hogy egyes vállalati vezetők, gazdasági irányító szervek a mozgalom jelen formájával elégedettek. Nem elemzik a mozgalomban jelentkező formalizmus okait, nem mérik fel, milyen sokirányú, összehangolt erőfeszítés szükséges ahhoz, hogy a mozgalom programja megvalósuljon.

Melyek jelenleg a szocialista brigádok értékelésének mértékegységei? Minden brigádnak ki kell dolgoznia meghatározott brigádmozgalmi mutatót. A premizálási rendszer akkor méltányolja a brigád tevékenységét, ha e vállalásokat teljesítik. A vállalások egy része a vállalati tervteljesítéssel kapcsolatos.

A tervteljesítés és a brigádmozgalom célkitűzéseinek összehangolása egyik feltétele annak, hogy a brigádok közös célok jegyében tevékenykedő emberek közösségeivé váljanak, s hogy e közösség keretéül a szocialista termelési szervezet váljon. Ami a mozgalmat vakvágányra viheti, az az *egyoldalú termelésközpontúság,* a brigád egyéb célkitűzéseinek mellőzése vagy sematikus kezelése. A munkateljesítmény mérhető s anyagilag dotált, míg az egyéb vállalások nemegyszer szétfolyók, áttekinthetetlenek s nehezen mérhetők. A termelési követelmények mérhetősége mindenkit – a gazdasági vezetőket s a brigádtagokat is – arra hajlamosít, hogy a termelési kérdésekre összpontosítsák a figyelmet. Azt a célkitűzést, hogy a szocialista brigád tagjai szocialista módon kívánnak dolgozni, a tervteljesítéssel s a munkaversenyben való részvétellel megoldottnak tekintik. A termelésközpontúság egyébként abban is kifejezésre jut, hogy a brigádokat a termeléssel összefüggő instrumentális célok érdekében túl gyakran szervezik át, s az átszervezés során csak a technológiák által támasztott követelményeket veszik figyelembe. Ugyancsak az egyoldalú termelésközpontúságra utal, hogy az összes egyéb vállalásokhoz viszonyítva indokolatlanul magas a társadalmi munka címén végzett túlóráztatás.

A szocialista módon dolgozni célkitűzés azonban nem redukálható a vállalati döntésekben megfogalmazódott programok teljesítésére. A szocialista elemet éppen a munkás *gazdaszemlélete* biztosíthatja. Az az in-

tézményesen szavatolt joga és lehetősége, hogy saját vállalata ügyeiben tájékozott legyen, hogy beleszólhasson olyan vállalati döntésekbe, amelyek munkafeltételeivel kapcsolatosak. A gyorsan változó műszaki paraméterek, az eredményes piackutatáshoz szükséges információk nagy száma s egy sor más technológiai és közgazdasági adottság – a munkamegosztás mai feltételei mellett – nem teszik lehetővé a vállalat egész kollektívájának bevonását a gyártmányprofil meghatározásába, a terméktípusok kijelölésébe stb. Az üzem azonban nemcsak termelési egység, de társadalmi szervezet is, vagyis meghatározott emberi viszonylatok, társadalmi kapcsolatok szervezeti kerete.

Az *emberi kapcsolatok* jellegéről az adott üzem munkáját rövidebb-hosszabb ideje ismerő minden munkásnak van véleménye. Számos üzemben azonban e vélemények nem fogalmazódnak meg, nem kapnak fórumot. A termelési értekezletek elvben e célt szolgálják. Nagyobb kollektíva – sokszor több száz ember – előtt azonban a kevés szónoki tapasztalattal rendelkező munkások nehezen szólalnak meg. A szocialista brigádok értekezletei ezért alkalmasabb fórumot adhatnának a felszabadult véleménycserére, a vélemények ütköztetésére. A szociológiai vizsgálatok tanúsága szerint azonban a brigádok ilyetén funkcióinak – a figyelmeztető párt- és kormányhatározatok ellenére – a vállalatok gazdasági vezetői nem tulajdonítanak jelentőséget, s kellően nem méltányolják ezt. Ha azonban a brigádnak mint kollektívának s a munkásnak mint a brigád tagjának a véleményét nem kérik ki, s a vállalat társadalompolitikai döntéseinek előkészítéséről nem tájékoztatják; ha nem veszik figyelembe véleményét a kulturális alap felosztásánál, a vállalat által épített lakások szétosztásánál s más szociálpolitikai vagy munkavédelmi döntések előkészítésénél – hogyan érezze magát gazdának, s hogyan azonosuljon a vállalat célkitűzéseivel. A szociálpolitikai illetékesség azonban csak minimális cél. Számos szocialista brigád – főleg azok, amelyek huzamosabb ideje dolgoznak együtt, s a vállalat törzsgárdájához tartozó munkásokból verbuválódnak – máris alkalmas arra, hogy érett véleményt fogalmazzon meg, s hallassa a szavát a munkafolyamat olyan tartalmi kérdéseiben, mint a munkaelosztás, a munkaritmus és a bérviszonyok szabályozása, a külön szaktudást nem igénylő közvetlen vezetői posztokon állók választása. Fontos szerepet tölthetnek be a szocialista brigádok a kollektív szerződések összeállításában és folyamatos ellenőrzésében.

E kérdésekben természetesen akkor tudnak felelősen állást foglal-

ni, ha kellő tájékozottsággal rendelkeznek. A SZEKI munkatársai a Dunai Vasmű kohászati részlegében vizsgálták a munkások „információs szintjét". A vizsgálat nem reprezentálja a vasmű valamennyi dolgozóját, de a 637 megkérdezett válasza tanulságos tájékoztatóul szolgál.

Arra a kérdésre, hogy *figyelembe veszik-e közvetlenül vagy közvetve a szocialista brigád tagjainak a véleményét a szociálpolitikai döntésekben,* a válaszok a következőképpen alakultak:

A szocialista brigádtagok e döntések meghozatalában	a megkérdezettek %-ában*
– egyáltalán nem vesznek részt	32,0
– részben vesznek részt a brigádvezetőn keresztül	32,8
– részben vesznek részt a szakszervezeti gyűlésen keresztül	36,4
– a vállalatvezetés ismeri és meghallgatja véleményüket, de maga dönt	23,3
– a dolgozók és a vállalatvezető közösen döntenek	6,7

* A megkérdezettek két választ is jelölhettek.

A vizsgálat megállapítása szerint tehát nem a munkások információs igénye alacsony. Ellenkezőleg: igen nagy a feszültség az információs igény és a tényleges informáltság között.

Ami a kollektív szerződéseket illeti: csak a megkérdezettek 20,7 százaléka ítéli meg úgy, hogy a kollektív szerződés kidolgozásánál figyelembe vették a brigádtagok véleményét. 53,7 százalék szerint a véleményeknek csak részben szereztek érvényt, 23,4 százalék úgy ítélte meg, hogy nem vették figyelembe a szocialista brigádok javaslatait. A szocialista brigádok e tényekből hallgatólagosan arra következtetnek, hogy az üzem gazdasági vezetői – ellentétben a kormány és a felsőbb pártszervek intencióival – csak munkájukra tartanak igényt, s nem vagy csak szavakban kívánják őket az üzem vezetésébe bevonni.

Önmagában az a tény, hogy egy vállalat műszaki vagy kereskedelmi vezetői „termeléscentrikusak", s a munkásban mindenekelőtt munka-

erőt látnak, nem „megbotránkoztató", bár a szocialista gazdasági vezető ideáltípusa más magatartásra kötelez. A vezetői magatartást azonban ma még – legalábbis a gyakorlatban – az érdekviszonyok preferálják, amelyek a rövid távon gondolkodó, csak közvetlen érdekeivel számoló gazdasági vezetőt arra ösztönzik, hogy a tervteljesítés szempontjából ítéljen meg minden intézményt s történést. Bűvös kör keletkezik ily módon: a munkások passzívak, mert a gazdasági vezetők nem tartanak igényt véleményükre; a gazdasági vezetők a munkások passzivitására hivatkozva csak formális jelentőséget tulajdonítanak a munkások tájékoztatásának.

A gazdasági vezetőket kötik az ágazat érdekei, a határidők, a bér- és pénzügyi szabályok körülhatárolta lehetőségek. A pártszervezet politikai szervezet. Legfőbb hivatása, hogy minél mélyebben és sokoldalúbban érvényesítse az uralkodó osztály: a munkásosztály akaratát. Ez mindenekelőtt az össztársadalmi érdekek képviseletében jut kifejezésre, de nem korlátozódik arra. Minden gyárban, üzemben közvetlenül is érvényt kell szereznie e hatalmi helyzetnek: elő kell segítenie „a dolgozók mind szélesebb körű bevonását a vállalat és az üzem vezetésébe". E cél az egymást keresztező érdekek szövevényében csak kitartó, türelmes harccal valósítható meg.

A szocialista brigád szószólójának jellemes, elvhű embernek kell lennie. Nem közömbös ezért, hogy ki s hogyan kerül a brigád élére. A szocialista brigád vezetőjét az alapító dokumentumok szerint a brigádtagok választják. Fontos feltétele ez a demokratikus légkörnek, a közösségformálódásnak. A vizsgálatok tanúsága szerint azonban ennek az elvnek nem mindenütt szereznek érvényt: a brigádvezetőt kijelölik vagy más „kész helyzetet" teremtve formálissá teszik a választást. Gyakran s szívesen jelölnek ki lojális, alkalmazkodó partnert, olyat, akit könnyű meggyőzni. Márpedig a brigádszellem s nem kevésbé a közösséggé formálódás szempontjából korántsem közömbös, hogy miként kerül egy brigád élére a vezetője.

KÖZÖSSÉG ÉS MŰVELŐDÉS

Látszólag eltávolodtunk témánktól: a közösségek szerepétől a művelődésben. De csak látszólag. Mert ha a szocialista brigád – amelyen mint modellen demonstrálni szeretnénk a termelési szervezetből kinövő szocialista közösség szerepét – elsődlegesen versenyszervező faktor, ha a

szocialista módon dolgozni követelmény a kijelölt tervszámok teljesítésére szűkül, a brigád más, társadalmi, kulturális célkitűzései is formálissá válnak. Ha azonban a szocialista brigádokkal a munka társadalmi szervezetében mint potenciális közösségekkel számolunk – s minősítésében ennek is jelentőséget tulajdonítunk –, ha a brigád legfőbb céljának azt tekintjük, hogy elősegítse az üzem munkásainak s mindenekelőtt a brigád tagjainak a saját munkafeltételei feletti kollektív ellenőrzését, a brigád más célkitűzései is mélyebb értelmet kapnak. *A szocialista módon dolgozni jelszó azt kell hogy jelentse: közöm van az egész műhely, az egész üzem termeléséhez, életéhez.* A társadalmi munka szervezetében természetesen más az igazgató, a mérnök, a művezető s a munkás szerepe. A technikai munkamegosztás szigorúan kijelöli a szerepeket. *De a társadalmi munkamegosztás nem redukálható a technikai munkamegosztásra.* Egy nagyüzem társadalmi organizmus, szociális viszonylatok rendszere. A viszonylatok szabályozásának számos nem műszaki, nem kereskedelmi vonatkozása van. E szabályozók működtetésében a szocialista brigádokkal s azok képviselőivel politikai tényezőként kell számolni. A szocialista társadalom egészéért való felelősség tudata csak ilyen feltételekkel, a közvetítők egész rendszerét működtetve alakítható ki és szilárdítható meg.

A termelői szervezetből kifejlődő közösségekről szólva elsősorban az üzemi szocialista brigádokra összpontosítottuk figyelmünket. A termelőszövetkezetek brigádjai azonban nem kevésbé alkalmas keretei a termelői közösségeknek. Az azonosságok és különbségek elemzésére itt nincs lehetőség, csak jelezni kívántuk: érdemes, szükséges végiggondolni, hogy a jelenleg már több száz munkást foglalkoztató, nagy gépparkkal rendelkező mezőgazdasági nagyüzemekben hogyan lehet a közös tulajdonosi érdekeltség talaján – számolva a háztáji gazdálkodással és számos más, a paraszti életformát befolyásoló adottsággal – a közös gondolkodás és közös művelődés szervezeti-mozgalmi kereteit megteremteni.

Közösségek természetesen nemcsak a termelői szervezetben formálódnak. Igaz, a klasszikus értelemben vett lakóhelyi közösségek az urbanizáció folyamatában felmorzsolódtak, de a községek, kisvárosok s a kerületek művelődési otthonai ma is sokféle közösségnek adnak otthont.

A rendelkezésünkre álló – s korántsem kielégítő mélységű – vizsgálati anyagból arra következtethetünk, hogy a közművelődési intézmé-

nyekben a legegységesebb s legdinamikusabb közösségek az amatőr művészeti csoportok. Igaz, fejlődésük az utóbbi években nem volt egyenletes: egyes művészeti ágakban (színjátszók, kórusok) sok csoport feloszlott, másutt – például az irodalmi színpadoknál – új együttesek szerveződtek. A művészeti csoportokban tevékenykedő tagok száma százezres nagyságrendben ingadozik. Mégis számos olyan színjátszó csoport, irodalmi színpad, bábegyüttes, kórus található, amely közösségként él, amelyet az együttes élmények közösséggé formáltak.

A részleges információkból arra lehet következtetni, hogy e csoportok többségét elsősorban – ez önmagában érthető – a fellépések s a fellépésre való készülés élménye fűzik egybe.

Természetesen e csoportokban is hatnak a csoportdinamika törvényei: vannak véleményirányítók, csoporton belüli kisebb tömörülések, szociometriai egységek stb. Nyilvánvaló – zömmel fiatalokról lévén szó –, hogy e közösségek a fiú és lány kapcsolat vonatkozási keretei is. Mindez megsokszorozza az e csoportokon belüli kapcsolódási pontokat, az összetartozás erejét. Közművelődési céljainkat s még inkább a szocialista közösségek ideáltípusát e csoportok mai gyakorlatával szembesítve mégis bizonyos egyoldalúságok válnak hangsúlyossá – különösen a színjátszó csoportokban. Viszonylag sok a hivatásos ambíciókkal rendelkező s magát mellőzöttnek érző, sérült tudatú fiatal. Egyes csoportok szinte egész évi tevékenységét a külföldi amatőrversenyekre való felkészülés határozza meg. Az egyoldalúságot azonban legmarkánsabban az jelzi – s e szempontból a fesztiválszemlélet is csak tünet –, hogy az amatőr színjátszó csoportot vagy kórust azon a tényen túl, hogy az adott település vagy üzem művelődési háza biztosít neki otthont, sem a településhez, sem az üzemhez, de sokszor még a művelődési házhoz sem köti semmilyen más szál. Közösségük ezért zárttá, belterjessé válik.

E tényből sok minden következik. Ritka eset, hogy – néhány politizáló csoport kivételével – ismeretterjesztő előadásokon, politikai vitaesteken részt vennének vagy maguk szerveznének ilyen összejöveteleket. Az általános az, hogy az amatőr színjátszó „színjátszik", a képzőművészeti kör tagja fest, a bábos bábozik. A legtöbb művészeti csoporttag természetesnek tartja, hogy „valaki" dotálja az intézmény működését: nem tudja s nem is érdekli, mennyi a költségvetés, s hogy kik között oszlik meg a rendelkezésre álló pénz. Legfeljebb – ha egy ötlet pénzügyi alapok híján nem kivitelezhető – bosszankodik a szűk

keretek miatt. Nincsenek vagy rosszul vannak tájékoztatva a művelődési ház össztevékenységéről, nem ismerik a programokat, a távlati terveket. Továbbá: minden községnek, kisvárosnak megvannak a közművelődésben a fehér foltjai. Cigánytelepülések sok hátrányos helyzetű gyerekkel; tanyavidékek, ahol nincs villany; faluszélek, ahová ritkán jut el a könyv. A rendelkezésre álló vizsgálatok alapján megalapozottnak látszik az állítás: ma ritka az a csoport, amely segíti az otthont adó intézmény ilyen irányú közművelődési tevékenységét. Még kevésbé azonosul a csoport a neki nemcsak otthont, de nevet is adó város, község gondjaival, távlataival. S e vonatkozásban nem az időszakos társadalmi munkát, az öntözőárkok kiásását hiányoljuk elsősorban, s még kevésbé értelmetlen betemetésüket. Hanem a város, a község jelenének és jövőjének ismeretét: lehetőséget arra, hogy a csoport hallassa szavát vitás kérdésekben, s részt vállaljon bizonyos célok valóra váltásában. Sokféle tevékenységet jelenthet ez: az urbanisztikai tervek megvitatását, tájvédelmet, néprajzi hagyományok gyűjtését, a lakótelepek fásítását, óvodaépítést stb. Az adott összefüggésben az a lényeges, hogy felismerjék vállalásuk értelmét, a részmunkák összefüggését a távlati célokkal: hogy közösségként s önként vállalják a részvételt. A botcsinálta kampánymunkának, a társadalmi munkában való kényszerű részvételnek csak negatív, közösségromboló hatása lehet.

Nem a felsőbb szervek számára készített s esetleg meg sem valósított munkatervek új pontokkal való kiegészítését hiányoljuk tehát; *a kulturális munka cél- és eszközrendszerét kell a közművelődési reformprogram keretében újragondolnunk.*

A kép persze összetettebb: vannak olyan csoportjaink is, amelyek számára a kultúra az önkifejezés, az állampolgári véleménynyilvánítás eszköze. A munkásdalköröknek, egyesületeknek a *politikai elkötelezettség* meghatározó eleme volt, s e hagyományt – éppen a szocialista közösségformálás érdekében – ápolnunk kell.

E politikai arculatú csoportok összeforrottsága az átlagosnál erősebb. Nyitottabbak a társadalom felé, szélesebb a látókörük. Műsorpolitikájuk azonban – legalábbis egyik-másik csoport esetében – sejteti: politizálásuk nem árnyoldalak nélküli, nemegyszer érzelmi forradalmiságon alapul. Úgy vélik: a haladás és az elkötelezettség csak az avantgarde eszközeivel fejezhető ki, hogy a dekadens, a lázadó embert kell színpadjaikon megjelentetniük.

E csoportokban őszintén él a cselekvés igénye, hatni akarnak. Pa-

radox módon mégis elszigetelik magukat. Rejtjeleik, sajátos formanyelvük, fülledt, nyugtalan világuk csak kevesek számára megfejthető. Állandóan harcban állnak az otthont adó intézmények vezetőivel, meg nem értettnek, mellőzöttnek érzik magukat. Mindez fokozza érzékenységüket, érzelmileg motivált „ellenzékiségüket". Felelősségünk e közösségek szocialista jellegéért – ha lehet – hatványozottabb. Nem adminisztratív intézkedésekkel kell megbénítanunk kezdeményező kedvüket, politizáló szenvedélyüket. Még kevésbé szerencsés, ha egy-egy vitatható darabválasztásuk alkalmával – védekező helyzetből – kívánjuk bizonyítani igazunkat. Fejlődésünk lényegi kérdéseit érintő vitákra van szükség: annak felismertetésére, hogy sem hazánk szocialista gazdaságának korszerűsítését, sem a szocialista demokratizmus fejlődését, sem a közművelődést nem szolgálhatjuk dekadenciával, a becketti pesszimizmus „harmadosztályú" változatainak színrevitelével. S lényegében rokon módon kell segítenünk azokat az együtteseket, amelyekben a népi kultúra értékeinek őszinte s indokolt szeretete olykor nacionalista felhangokkal társul.

A közösségek szervezése és vezetése sajátos tehetséget s felkészültséget igényel. Minden közösségépítéssel kapcsolatos terv s elgondolás utópia marad, ha a közművelődés munkásainak képzésében nem kapnak helyet a közösségformálás elvi és módszertani kérdései.

VII. MŰVÉSZET ÉS TÁRSADALOM, A MŰVÉSZETI TÜKRÖZÉS

A következőkben az esztétikum szféráját mérjük fel. Tudjuk, hogy az esztétikum legkoncentráltabban a művészeti alkotásokban jelentkezik. Ezért indokolt, hogy figyelmünket elsősorban a művészet törvényszerűségeinek feltárására összpontosítsuk. Mindenekelőtt azt az esztétikai törvényszerűséget, az esztétikumnak azt a sajátosságát kell megtalálnunk, amely valamennyi művészeti ágban, műfajban és minden egyes műalkotásban alapvető és hatékony, amely éppen ezért kiindulópontja további vizsgálódásainknak: eligazít a művészet bonyolult szerkezetének és életfolyamatainak megismerésében.

Itt azonban felbukkan az a kérdés, hogy vannak-e, lehetnek-e általános törvényszerűségei a művészetnek, a műalkotásnak? Végtére lehetséges olyan felfogás is, mely szerint egy-egy jelentős műalkotás – lévén önmagában zárt, belső szervezettségű „világ" – csakis *önmaga* számára teremt törvényeket, s ezért a műalkotásról szóló bármiféle *általános* kijelentés az üres, megalapozatlan spekuláció világába tartozik. Semmi kétség, ilyen nézetek a romantika óta mindmáig élnek és hatnak a művészetelméletben. Az a felfogás, mely szerint minden mű egy titokzatos alkotói aktusban fogant, s a voltaképpeni esztétikai lényeg örökre kifürkészhetetlen rejtély marad számunkra, nemcsak a nyíltan irracionalista esztétikában jelentkezik; „modern" változatai a neopozitivizmus mezében fellépő irracionalizmusban is tovább tenyésznek. Ma sem ritka a „filozófiai" (vagy az „ismeretelméleti", a „normatív" stb.) esztétika diszkreditáló célzatú emlegetése; ma sem tűnt el az a nézet, hogy a filozófiai szintű általánosítás szükségképpen erőszakot tesz a művészet eleven életfolyamatain: „prekoncepcióival" kiöli a történetileg vagy ágazatilag-műfajilag sajátosat, főképpen pedig a korszerű iránti fogékonyságot. A marxista esztétika elutasítja ezeket a nézeteket, visszautasítja a vádakat. Kimutatja, hogy következetes végiggondolásuk feloldhatatlan ellentmondásokhoz, gondolati csődhöz vezet nemcsak az általános esztétikában, hanem az egyes művészetek történeti és elméleti tudományágaiban is (például az irodalomtörténet-

ben vagy a regényelméletben), és végső soron kilátástalanná teszi az egyedi mű esztétikumának mélyebb – a pusztán közvetlen élményen túlmenő – befogadását is. Ugyanakkor természetesen a romantikus és neopozitivista művészetértelmezéssel való marxista polémia csak akkor igazán meggyőző, ha következetesen szakít a dogmatikus, spekulatív sémákkal, s az *általánosat* a művészeti szférára jellemző *sajátosban,* az esztétikai értelemben vett *különösben* keresi.

AZ ESZTÉTIKAI ALAPTÖRVÉNYEK VILÁGNÉZETI JELLEGE

Mindjárt hangsúlyoznunk kell, hogy léteznek alapvető esztétikai törvényszerűségek, s ezek szükségképpen világnézeti jellegűek. Mi a művészet *önmagában?* És mi a művészet helye, rendeltetése, jelentősége *az ember világának egészében?* Olyan két kérdés ez, melyre a válasz egy tőről fakad. Nem lehet kérdéseket feltenni a művészet természetéről, ha egyúttal nem vizsgáljuk meg a művészet viszonyát az ember életének más területeihez. Ismerünk olyan álláspontokat, amelyek egyszerűen elutasítják a választ a művészet és az élet viszonyára, azt állítván, hogy a művészet merőben autonóm, csak önmagából kibogozható területe az emberi tevékenységnek. Ám az ilyen álláspont is kinyilvánítja világnézeti előfeltevéseit a maga negatív módján. Mert hogyan is lehet jelentős az ember számára az olyan művészet, amely tudatosan elvágja kapcsolatait az élet minden más tartományával és puszta önmagával éri be? Úgy, hogy hallgatólagosan vagy bevallottan közbecsúsztatnak olyan világnézeti jellegű előfeltevést, mely szerint az ember csak úgy jut el igazi önmagához, csak akkor valósítja meg saját emberi lényegét, ha felszámolja a valósághoz fűződő kapcsolatait. A művészet abszolút autonómiájának gondolata tehát kimondva vagy kimondatlanul olyan világnézetre támaszkodik, mely a valóságtól és a valóság alakításától visszahúzódó életet tartja az emberhez egyedül méltó életnek.

Hasonlóképpen meghatározott világnézeti alapállásról tanúskodik az az esztétika is, amely nem tudja vagy nem akarja a művészet természetét elkülöníteni más élet- és tevékenységszféráktól, amely tehát a művészeti szféra *relatív* autonómiáját is tagadja. Leibniz például a művészetben a fogalmi megismerés gyarló, tökéletlen előfokát látta. A művészet eszerint alacsonyabb értékű, mint a fogalmi, tudományos megismerés. A kiindulópont ebben a filozófiában az az előfeltételezés,

hogy a valóság lényege objektíve fogalmi, gondolati természetű, s ezért az ember csak úgy veheti birtokába a világot, ha minden érzékitől elvonatkoztat, ha a tiszta fogalom álláspontjára helyezkedik. Az anyagi valóság, az érzékiség a lét alacsonyabb rendű szférája, s az érzéki természetét megtagadni képtelen művészetnek legfeljebb azért jár ki valami méltóság, mert az elméleti magatartás felé mutatja az utat. Az emberi-társadalmi tevékenységformák ilyen hierarchikus besorolása, és vele a művészet voltaképpeni önállóságának, önálló értékének tagadása (esetleg korlátolt elismerése) általában az objektív idealizmusra jellemző. Hasonló idealista előítéletek élnek tovább azokban a vulgármarxista, az alkotó marxista módszer érvényesítésére képtelen koncepciókban, amelyek a művészet szerepét egyszerűen politikai és ideológiai tézisek illusztrálására szeretnék korlátozni. A művészeti szféra, az esztétikum sajátosságaival szembeni bizalmatlanság ilyen módon ismét csak a világnézeti előfeltevések problematikusságáról árulkodik.

Amikor azonban az esztétikai törvényszerűségek világnézeti természetét hangsúlyozzuk, ezzel semmiképpen sem akarjuk azt állítani, hogy a művészet törvényszerűségeit bizonyos számú általános filozófiai tételből, mondhatni axiómából egyszerűen le lehetne vezetni. A világnézet a valóságon, esetünkben az egyes művészetek tényleges történetén igazolódik vagy bukik meg. Az esztétikai kérdésfeltevések világnézeti jellegét a művészetnek teljes és mély megértése érdekében kell hangsúlyoznunk. Ezért utasítjuk el azokat a törekvéseket, amelyek a művészet létének és fejlődésének alapvető kérdéseit tisztán „szaktudományos" módszerekkel is megoldhatónak vélik, miközben a műalkotásnak, a művészeti fejlődésnek nyíltan világnézeti kérdésfeltevéseire vonatkozó vizsgálódást mint „nem tudományost" szeretnék kiküszöbölni.

A művészet mint az esztétikum legkoncentráltabb megjelenési módja nem más, mint *a valóság esztétikai elsajátítása.* Ez a meghatározás nyit utat a művészet törvényeinek marxista szellemű feltárásához. Egyfelől ugyanis azt emeli ki, hogy a művészet a társadalmi lényként felfogott ember *egyetemes elsajátító tevékenységének,* önmagát és világát humanizáló *gyakorlatának* része, sajátos szerve. Másfelől az „esztétikai" jelző arra figyelmeztet, hogy e szerv funkciója *sajátos, semmi mással nem helyettesíthető,* s nem valamilyen másik funkció „pótlására" szolgál. A művészet jelentőségét csak az összemberi gyakorlat viszonylatában mérhetjük, de tudnunk kell azt is, hogy küldetését csakis

saját és sajátos mértéke szerint töltheti be. Ha tehát a marxizmus a művészetet a világ emberi elsajátításának egészén méri és értékeli, nem holmi elvont, spekulatív normát állít elébe, hanem a mindenkori, történetileg konkrét emberi-társadalmi gyakorlatot, magát a valóságos történelmet. Ennek a történetileg konkrét emberi-társadalmi gyakorlatnak a folyamatában kell megkeresnünk a művészet „princípiumát" – a szónak kettős értelmében: a művészeti tevékenység „kezdetét" és azt az „elvet", amely e sajátos kulturális tevékenységben a kezdetek óta mindmáig hat és a jövőben is hatni fog.

GYAKORLATI TEVÉKENYSÉG ÉS TUDAT A MINDENNAPI ÉLETBEN

Amikor elsajátításról beszélünk, voltaképpen az egész emberi nem valóságátalakító tevékenységéről van szó, tehát „gyakorlatról" a szó átfogó, egyetemes, világtörténeti értelmében, arról a folyamatról, amelyben az emberi nem fokozatosan úrrá lesz az őt környező természeten és végül – az osztálytársadalom utolsó formája, mindenféle kizsákmányolás és elnyomás felszámolása után – saját társadalmi viszonyain is. Ez a világtörténeti folyamat természetesen nem valamiféle absztrakt, légüres térben játszódik le, hanem egyének, cselekvő emberek mindennapi tevékenységében, mindennapi tevékenysége révén. Itt már a „gyakorlat" kifejezést szűkebb, sajátosabb értelemben használjuk: *a konkrét tárgyi tevékenység* szféráját kívánjuk vele jelölni. Ez a szféra az egyének mindennapi gyakorlati tevékenységének szférája. Itt az emberek érzéki-közvetlen módon állnak szemben a valósággal, meghatározott cselekvéseket hajtanak végre és szenvednek el – „élik az életüket".

A mindennapok embere – éppen az emberi nemre jellemző sajátosságok következtében, saját emberi lényegéből következően – olyan élettevékenységet folytat, amelynek centrumában a munka áll. Ám az egyén korántsem képes mindenkor helyes tudattal megítélni saját tevékenységének helyét és jelentőségét az emberiség össztársadalmi gyakorlatának világtörténelmi folyamatában. Éppen ellenkezőleg. A mindennapok embere legtöbbször saját partikuláris létezésének foglya; szűkebb vagy tágabb közösségének, mindenekelőtt osztályának, végső soron az emberi nemnek nagy érdekeit és céljait csak abban az esetben tudatosíthatja, ezek megvalósulását csak akkor képes helyes tu-

dattal előmozdítani, ha túlemelkedik azon a privát partikularitáson, amely a mindennapi életre jellemző.

Az elmondottakból kitűnik, hogy a mindennapi élet szférája sem pusztán az ösztönös cselekvés mezeje. Hiszen az ember tárgyi gyakorlatát, általában cselekvését célkitűzések, döntések előzik meg, gondolatok, érzelmek kísérik. Marx szellemes megjegyzése szerint a legroszszabb építőmester is felülmúlja a legjobb méhet egyvalamiben: fejében előre felépíti azt a házat, amely azután tárgyi tevékenység révén valóban felépül. Minden gyakorlati cselekvés a valóságról alkotott valamilyen képen alapul, s az ember „menet közben" ellenőrzi tevékenységét, s ennek eredményétől függően korrigálja a tudati képet. Tehát a mindennapok szférájában is jelen van a tükrözés, a tudatosság e sajátos formája.

Miben áll most már ez a sajátosság? Abban, hogy az elhatározás és a cselekvés, a tárgyakról (vagy személyekről) való tudás és a tárgyakkal való manipuláció (a személyek iránti magatartás) a legszorosabb közvetlenséggel összekapcsolódik. A mindennapi életben egyetlen pillanatra sem függeszthetjük fel a cselekvést: egy adott szituációban mindig tenni kell valamit, valahogyan mindig viselkedni kell – ha semmit sem teszünk, annak is megvan a maga konkrét gyakorlati jelentése és következménye. A mindennapi életben ilyen módon mintegy „rövidzárlat" van elmélet és gyakorlat között.

Mit jelent ez a tudati tevékenységre, a mindennapok tudatára nézve? Azt, hogy a mindennapi megismerés nem járhatja be a bonyolult tárgyi viszonylatok összes elágazását; „csak" a tárgyak, jelenségek, személyek közvetlen funkcionálására, viselkedésére kell ügyelnie. Egy egyszerű példa ennek megvilágítására: ha telefonálni akarunk, nem szükséges ismernünk azt a bonyolult fizikai mechanizmust, a mechanikai és az elektromos mozgások egész láncolatát, amely a telefonkapcsolatot lehetővé teszi. Elég, ha tudjuk, hogyan kell bánni magával a készülékkel: leemeljük a kagylót, megvárjuk a búgó hangot stb., de nem kell ismernünk, mi van e működés mögött. A tárgyak és helyzetek belső közvetítettsége: előállításuk, létrejöttük története, működésük fizikai stb. alapja, belső lényegi struktúrájuk és társadalmi jelentőségük a mindennapok szintjén nem tekinthető át. És ez így is van rendjén; elgondolni is rossz, mi lenne, ha például a villanykapcsoló felkattintását minden egyes alkalommal hosszas töprengésnek kellene megelőznie az elektromosságról és a hálózati kapcsolásokról. Másrészt

a mindennapi tevékenység sohasem maradhat teljesen automatikus, reflexszerű mozgás. Minden konkrét helyzet tartalmaz valami többletet, valami mást és újat az előzőkhöz képest, s hogy helyesen cselekedjünk, ahhoz fel kell mérnünk a helyzetet, a lényegi összefüggések szerint orientálódnunk kell, ha arra nincs is időnk és módunk, hogy elméletileg megragadjuk, rögzítsük ezeket a lényegi összefüggéseket. Más szóval: a mindennapi tudat is a lényeg felé lódul – ez történik már az érzékelés és észlelés síkján is –, hogy azután nyomban gyakorlati cselekvésbe menjen át.

Ugyanez a közvetlen egység jellemzi a partikuláris és a nembeli létezés kapcsolatát a mindennapi életben. Lenin a forradalmi munkásmozgalom fejlődésének egyik fontos oldalára hívta fel a figyelmet, amikor kimutatta, hogy az ösztönösség a tudatosság csíraformája – a kapitalista rend embertelen viszonyaival való spontán lázadó szembefordulás előiskolája a munkásosztály ama tudatos forradalmi harcának, melyet a forradalmi párt vezet. Ugyanakkor Lenin azt is hangsúlyozta, hogy a spontán lázadás a tőkés világ ellen nem vezet automatikusan, közvetlenül a forradalmi tudatossághoz. A forradalmi tömegmozgalmat helyes tudattal orientáló elmélet bizonyos értelemben „kívülről jön"; a tudományos szocializmus elsajátítása nélkül az antikapitalista lázadás kiúttalan marad, a proletariátus nem képes végrehajtani világtörténelmi küldetését: kisajátítani a kisajátítókat és felépíteni a reális humanizmus társadalmát, a kommunizmust. Gondoljunk Gorkij remekművére, *Az anyára*. Lenin éppen azért tartotta nagy jelentőségűnek ezt a regényt, mert írója megragadó valósághűséggel ábrázolta az ösztönösség és a tudatosság e dialektikus kapcsolatát. Itt megismerkedünk olyan munkásalakokkal, akik mindvégig fogva maradnak a mindennapi élet partikularitásában, s lázadó elégedetlenségük megreked a spontán lázongás szintjén. Ugyanakkor elénk tárul egy egyszerű munkásasszony életútja, aki felülemelkedik a közvetlen-partikuláris érdekek és reakciók világán, akit a forradalmi mozgalom, és nem utolsósorban a könyv, a betű, az elmélet felvezet az emberi lét legalsó peremvidékéről a világtörténelmi mozgás megértéséhez és a tudatos forradalmi cselekvéshez. Pelageja, az anya, ilyen módon a szemünk láttára nemesedik a nembeliség legmagasabb szintű képviselőjévé. Életútjában az emberi nem önteremtési folyamatának egyik válságos szakasza válik érzékletessé; alakja szó szerint beszédessé-átélhe-

tővé teszi a partikularitásnak és nembeliségnek a mindennapi életben néma egységét.

Az elmondottak alapján világos, hogy a mindennapok tárgyi gyakorlatba ágyazott tudata milyen lehetőségekkel rendelkezik: elindulhat a lényeg irányába, a mélyebb összefüggések feltárása felé, de végső soron a tárgyi gyakorlathoz kötődik, rátapad tárgya közvetlen és partikuláris tulajdonságaira. Hogy mélyebbre juthassunk, fel kell oldanunk a valósághoz fűző közvetlen-gyakorlati viszonyt: elméleti viszonyt kell kialakítanunk a valósággal. E szellemi tevékenységben már nem közvetlen tárgyi cselekvéseket hajtunk végre; tudatunkban lehántjuk a valóság érzéki felszínét, és behatolunk a mögötte levő közvetítések, viszonyok, törvényszerűségek, lényegiségek birodalmába. Ez az absztrakció csak tudati aktus révén vihető végig, nem pedig a közvetlen-gyakorlati tevékenységben, noha – mint láttuk – az ösztönzés onnan ered, az elindulás a felszín mögötti lényeg felé már ott elkezdődik. A mindennapi életben azonban csak azért vetünk egy pillantást a lényegre, hogy az éppen adottban jobban eligazodjunk.

A TUDOMÁNY

Ezekből az odapillantásokból a köznapi tudat és a tárgyi gyakorlat mindig meggazdagodva, magamagát tökéletesítve, magasabb szintre emelve tér vissza önmagához. Éppen ezért vált szükségessé, hogy a tudat tartósabban is eltekintsen a valóság felszínétől, a közvetlenül adott érzéki látszat szférájától, hogy ideiglenesen felfüggessze a gyakorlatot, s a valósággal elméleti, megismerési viszonyt alakítson ki. E viszonyt voltaképpen a tudomány, a tudományos megismerés realizálja. Természetesen szó sem lehet itt a gyakorlattól hermetikusan elzárt gondolati tevékenységről. Igaz, a megismerő tevékenység olykor messze elrugaszkodik a gyakorlattól, olykor már alig látni összefüggésüket. Ám a tudomány mégis a gyakorlat kérdéseire válaszol, s benne a gyakorlatnak egyik mozzanata szerveződik önálló tevékenységgé. Vagyis a tudományos megismerés nem abban különbözik a mindennapi tudattól, hogy eleve felszámolja a gyakorlathoz való viszonyt, hanem abban, hogy a közvetlen tárgyi gyakorlatra jellemző zárlatos viszonyt szünteti meg: gyakorlat és elmélet közé beiktatja a tudományos közvetítések – elméleti megalapozások, tételek, kísérletek, magyarázatok, következtetések, hipotézisek stb. – egész bonyolult rendszerét.

A tudományos és a mindennapi tükrözés egységét és különbségét a másik oldalról, a tárgy oldaláról is megragadhatjuk. Itt mindenekelőtt hangsúlyoznunk kell, hogy a tükrözésnek mindkét fajtája ugyanazzal az objektív valósággal áll szemben: magával a léttel, amelyről tudjuk, hogy anyagi mivoltában egységes. Ám az egységes anyagi valóság nem valamiféle tagolatlan, heterogén egész: a látszatok szféráján túlhaladó megismerés előtt feltárulnak a jelenség és lényeg bonyolult dialektikus összefüggései, a jelenségvilág kérge alól előtűnnek a mélyebben fekvő lényeg új és új rétegei. A kapitalista rendszernek olyan jelenségét például, mint amilyen a szegénység és gazdagság különbsége, természetesen a köznapi tudat is észleli, végtére napról napra beleütközik az adott társadalmi jelenség tényébe. A lényegfeltáró megismerés nyomán válik azután világossá, hogy e különbség mögött az újkori társadalom alapvető osztályainak, a proletariátusnak és a burzsoáziának az ellentéte rejlik, s csak a kapitalizmus legmélyebb ellentmondásának, a társadalmi termelés és egyéni kisajátítás ellentmondásának feltárása teszi lehetővé az adott jelenség lényegének igazi megértését.

A köznapi tudat ilyen módon elvileg a jelenség szférájában mozog, s csak azért mozgósítja minden lényeges tapasztalatát, hogy nyomban az adott helyzetre vonatkoztathassa, hogy az adott helyzetben eligazodjon. A tudományos megismerés viszont elvileg a lényegre tör, követi és felfejti az adott jelenség belső összefüggéseit, közvetítéseit, lényegi mozgását. Egészen nyilvánvaló, hogy mindkét tevékenység ugyanarra az anyagiságában egységes valóságra irányul. Éppen ez teszi lehetővé, hogy a jelenség szférájában mozgó köznapi tudat és a lényeg szférájában mozgó tudomány a valóság emberi elsajátításának folyamatában egységes láncolattá kapcsolódjék össze: a tudomány egyre mélyebb és fogasabb kérdéseket kap a tárgyi gyakorlattól, hogy azok megoldásával a mindennapi életet gazdagítsa, a mindennapi tevékenységet eredményesebbé tegye: a mindennapi élet viszont a tudományos tevékenység eredményeinek felhasználásával egyre lényegibb erőket képes működtetni saját fennhatósága alatt.

Az elmondottakból kitűnik, hogy a tudományos tevékenység elképzelhetetlen a valóság közvetlenségének felbontása nélkül. Gondoljunk csupán egyetlen példára: a matematika tudományvoltából következik, hogy fel kell bontani mennyiség és minőség ama spontán-természetes egységét, amely az objektív valóság jelenségeire egyébként jellemző, hogy a jelenségek közvetlenül adott minőségi sokféleségét megszüntet-

ve, tárgyát kizárólag a mennyiségi viszonylatok figyelembevételével kell vizsgálnia. Ez az absztrakció, a jelenségvilág heterogenitásának mennyiségi elven nyugvó egyneműsítése természetesen már a köznapi tudat szintjén megindul – ilyen elvonatkoztatás és egyneműsítés már a legegyszerűbb számolási műveletekben is érvényesül. Igazi megvalósulásának mozgástere azonban a matematikai megismerés. Itt és csakis itt válik lehetővé a valóság mélyebb kvantitatív meghatározottságainak, a valóság közvetlenségén túlmenő mennyiségi közvetítéseknek valóban lényeget feltáró megragadása.

A VALLÁS

Ebben az összefüggésben kell kitérnünk egy sajátos tudatforma, a vallás mibenlétének kérdésére. Ugyanis a természetfelettibe vetett hit, általában a vallási tudat, a vallási ideológia sem más, mint a valóság egyfajta visszatükrözése. A marxista felfogás ezen a téren szakítást jelent a polgári felvilágosítók naiv illúziójával. Szerintük a vallás egyszerűen agyrém, hamis kitalálás, és mögötte az égvilágon semmiféle valóságtartalom nem áll. Ezért gondolhatták: ha az embereket felvilágosítják arról, hogy félrevezették őket, akkor felszámolhatják tudatlanságukat, s megszűnik a vallás egyetlen létalapja. A marxizmus ezzel szemben a vallási világképet a valóság fantasztikusan eltorzított tükrözésének tartja, amelyet végső soron szociális gyökerek éltetnek: a társadalmi fejlődés spontán folyamataival szembeni tehetetlenség, az osztályantagonizmus, amely kizsákmányoláson és elnyomáson alapul, és szüntelenül újratermeli a létbizonytalanság, a kiszolgáltatottság érzését.

Mit jelent mindez a valóság elsajátításának abban a világtörténeti folyamatában, amelyet az imént a mindennapi tárgyi gyakorlat és a tudomány oldaláról vizsgáltunk? Végső soron egy alapvető negatívumot: a vallás – saját lényegi meghatározottságából következően – kivonja magát a világ humanizálásának egységes folyamatából. A transzcendenciára irányuló világképnek egyszerre előfeltétele és következménye az a felfogás, hogy az embernek nem itt, a siralmak völgyében kell keresnie igazi boldogulását, „üdvözülését", hanem a „túlvilágon" – valóságos életviszonyait a gyarló teremtmény sohasem tudja tökéletesíteni. Innen származik a valóság átalakítására hivatott forradalmi-politikai tevékenység elutasítása vagy legalábbis lebecsülése, innen a

privát partikularitás közvetett vagy közvetlen abszolutizálása. A vallás alapja, termőtalaja nem a szubjektív tudatlanság, hanem a valóságos, a társadalomban objektíve létező elidegenedés; Marx szavaival: „a vallás annak az embernek az öntudata és az önérzete, aki vagy még nem szerezte meg önmagát, vagy már ismét elvesztette",[1] aki tehát fogva maradt emberi létének elidegenedett formájában, a privát partikularitásban.

Itt külön ki kell emelnünk, hogy a vallásos tudatnak ez a retrográd szerepe az emberi nem önteremtő, humanizációs folyamatában nemcsak a „hagyományos" – rendszerint egyházi dogmatikához kötött – vallási mítoszvilág képzeteiben jelentkezik, hanem azokban a „modern" mítoszokban is, amelyek nem kapcsolódnak egyházi formákhoz, s a tradicionális istenhitet éppenséggel a transzcendens hatalommá növelt Semmi kétségbeesett vallásával pótolják. A vallásos ateizmus modern mítoszai – az Akarat irracionális hatalma Schopenhauernél, Nietzsche mítosza az Übermenschről, az egzisztencializmus és a neopozitivizmus manapság divatos mítoszai stb. – elvileg ugyanúgy a transzcendenciába vetett hiten alapulnak és a privát partikularitást rögzítik, mint például a keresztény vallások: bennük is az elidegenedés élményének puszta reprodukciója ölt testet.

Az elmondottakból következik a tudomány és a vallás elvi különbsége és ellentéte. Ismeretelméleti szempontból nézve természetesen a vallás sem áll meg a jelenségvilág puszta visszaadásának szintjén; szándéka szerint a vallásos tudat egy „igazi", az ember számára „lényeges" lét megragadására törekszik. Ám mindenféle vallásos képzetalkotás közös sajátossága, hogy a lényeget elidegenedett formájában mint transzcendenciát, mint a mi emberi világunktól elvileg különbözőt rögzíti. A tudatnak ezt a formáját általánosságban mint mitologikus képzetalkotást, mint *mitoszteremtést* jellemezhetjük. A klasszikus példa erre a politeista vallások istenköre. Az itt szereplő istenek emberi módon érző, gondolkodó, cselekvő és szenvedő lények, legfeljebb hatalmuk nagyobb, mint a földi embereké. Gondoljunk a görög istenek és istennők mitikus világára. Emberi világ ez – egy fantasztikus, transzcendens képzetalkotás tükrében. A Biblia ismert mondatával ellentétben, mely szerint az embert isten alkotta saját képére és hasonlatosságára, Feuerbachhal elmondhatjuk: valójában az istenek az ember

[1] *Marx–Engels* Művei. 1. köt. Budapest 1957. 378. old.

fantáziájának szülöttei – az istent az ember alkotta saját képére és hasonlatosságára. Így jött létre a görög istenek köre is: benne a kibontakozó ógörög osztálytársadalmi rend embere saját világának lényeges vonásait emelte ki és telepítette az Olümposzra. Hasonló történik a vallásos ateizmus mítoszaiban is: a transzcendens végzetté növelt Semmi képzete arról tanúskodik, hogy a modern mítosz hitetlen hívője saját korlátozott tevékenységének mintájára képzeli el a valóság még hatalmába nem kerített erőinek működését. Így az embertől idegen lényegiségekben a világról szerzett bizonyos korlátolt tapasztalatok csapódnak le, de fantasztikus-irracionális formában. Az evilági létezés, az immanencia transzcendenssé változtatása ilyen módon szükségképpen *antropomorfizmussal* párosul. Éles ellentétben a tudományos fejlődéssel, amely – mint láttuk – éppenséggel a valóság objektív-dezantropomorf visszatükrözésére tör.

A MŰVÉSZET ÉS A MINDENNAPI ÉLET

A mindennapi élet, a tudomány és a vallás szembesítése bizonyos értelemben megkönnyíti dolgunkat, amikor a következőkben a művészet és a műalkotásokban testet öltő esztétikum sajátosságainak megragadására teszünk kísérletet.

Mindenekelőtt látnunk kell, hogy a tudományhoz hasonlóan a művészet is magasabb rendű objektivációja az ember lényegi erőinek, s társadalmi funkciója is elvileg ugyanaz, mint a tudományé: kiválik a mindennapi élet megszokott sodrából, eltávolodik a tárgyi tevékenység és a hozzá kapcsolódó tudat szférájától, de csak azért, hogy önállóvá lett objektivációjával, a konkrét műalkotásokkal visszahasson a mindennapi életre: teljesebbé, mélyebbé, eredményesebbé tegye a világ emberi elsajátítását. E kétirányú összefüggés jobb megértése érdekében célszerű, ha a műalkotások általánosan ismert és elismert jellegzetességéből, élményszerű hatékonyságukból indulunk ki. Maga a tény aligha szorul különösebb bizonyításra. Közismert, hogy minden igazi műalkotás – a roppant arányú *Divina Commedia* csakúgy, mint Goethe sóhaj rövidségű verse, *A vándor éji dala,* Kodály közvetlenül közösségi hangvételű *Psalmus Hungaricus*a csakúgy, mint Bartók magánylírája *Az éjszaka zenéjé*ben – elemi erővel hat ránk: megrendít, lenyűgöz, töprengésre késztet vagy „szíven üt". Ha közelebbről elemezzük ezt a művészet keltette élményt, nem nehéz felismerni, hogy a

művek befogadása során – a legobjektívebb tudományos megismeréshez hasonlóan – felfüggesztjük mindennapi tevékenységünket. Ezt a felfüggesztést közkeletű szóval „kikapcsolódásnak" nevezik: úgy tűnik, mintha elfelednénk, félretennénk aznapi benyomásainkat, közvetlen életbeli gondunkat-bajunkat, mintha kikapcsolnánk megszokott környezetünk ingereit, hogy a műalkotásban feltáruló világ dolgaira, a műben ábrázolt emberekre és tárgyakra összpontosítsuk figyelmünket. A „kikapcsolódás" szó azonban nem írja le pontosan, hogy mi történik a mű élményszerű befogadása közben. Nem egyszerű „szórakozásról" van szó; a gondját-baját „kikapcsoló" műélvező feszült figyelemmel követi nyomon a műben feltáruló emberi sorsokat és érzéseket. „Szórakozása" pszichológiailag éppenséggel a legmagasabb rendű koncentrációval párosul. S miközben, a műre összpontosítva egész lényünket, elvonatkoztatunk a közvetlenül adott valóságtól, ez szubjektíve is, objektíve is gazdagodás, és nem elszegényedés. Amikor visszatérünk a mindennapokba, bizonyos értelemben más emberként térünk vissza, más szemmel tekintünk a világra. Ez nyilvánvalóan csak úgy lehetséges, hogy a műalkotás, bár maga nem azonos a közvetlen valósággal, mégis a valóságra vonatkozik. Valóban: a műalkotás nem maga a valóság, hanem annak valaminő mása, transzformált ábrázolása – elszakadás a mindennapoktól, és magasabb szintű visszatérés a mindennapokhoz.

Ugyanez a kettősség tárul elénk, ha a művészet és a mindennapi élet viszonyait a másik oldalról, az alkotó tevékenység oldaláról vizsgáljuk. Kétségbevonhatatlan tény, hogy a művészeti tevékenység csírái a mindennapi életből sem hiányoznak. Gondoljunk csak arra, hogy mindenféle közösségben – a legősibbekben csakúgy, mint napjaink különféle társadalmi csoportjaiban – gyorsan ráterelődik a figyelem a jó elbeszélőkre, akik különleges képességekkel rendelkeznek egy-egy történet, kiemelkedő hőstett vagy modern „sztori" elmesélésére. A népi mesemondókban és a nagyvárosi vicc vagy elbeszélés névtelen mestereiben elvileg ugyanaz az epikai kedv munkál, mint az eposzköltőben, a novella- vagy regényíróban, s alkotásaik szinte „útban vannak" afelé, hogy igazi művészetté váljanak (a jó sztori például a novellához közelít abban, hogy frappáns csattanóval, „kádenciával" zárul, a cselekményt e végső csattanóra építve, mintegy a befejezés felől komponálva adja elő, lakonikusan jellemzi a szereplőket stb.). Útban vannak a művészet felé, de csak kivételes esetben, különleges feltételek mellett

válnak műalkotásokká. A művészet ugyanis sajátos társadalmi küldetést teljesít: hozzájárul az emberiség felemelkedéséhez, öntudatra eszméléséhez, a világ emberi elsajátításához. Nyilvánvaló, hogy e történeti feladatát nem tölthetné be, ha megragadna a valóság felszínénél, ha nem törne egyre mélyebb, lényegibb összefüggések feltárására. Egy jó elbeszélő szórakoztathat anélkül, hogy elbeszélése mélyebb nyomot hagyna bennünk. A művészet ebben a tekintetben is a tudomány szövetségese: áttör a jelenségek közvetlenül adott, legtöbbször látszatszerű burkán, s hogy orientálni tudjon, az emberi élet és az emberi sors mélyebb, lényegesebb összefüggései után nyomoz.

MŰVÉSZET ÉS TUDOMÁNY

A művészet – az elmondottak értelmében – szövetségese a tudománynak; mint a társadalmi tudat egyik formája, maga is megismerő funkciót tölt be. Ez a felismerés az esztétika tudományának legrégibb és legfontosabb gondolati törzsanyagához tartozik. Nemcsak a polgári felvilágosítók hangsúlyozták a művészet igazságközlő, tudásgyarapító szerepét, nemcsak a reneszánsz teoretikusai mutattak rá szépség és igazság végső egységére; már Arisztotelész felismerte a művészet legszorosabb összefüggését azzal az örömélménnyel, amelyet az új dolgok megismerése okoz. Mindemellett a marxista művészetfelfogás nem éri be a művészet megismerő szerepének ezzel az ősrégi tételével; az esztétikum sajátosságát kutatva a művészetet a tudománytól is elhatárolja.

Ez az elhatárolás természetesen mindenekelőtt a tárgyra vonatkozik. Nem abban az értelemben persze, ahogyan ezt a polgári filozófia egyes modern teoretikusai elképzelik: mintha a tudat különböző formáinak – a tudománynak, a művészetnek vagy a vallásnak – teljességgel önálló „valóság", objektivitás felelne meg. A marxista felfogás itt is az anyagiságában egységes, objektív valóságból indul ki, s hangsúlyozza, hogy mindenféle tudatforma valaminő módon ezzel az egységes valósággal vet számot, ennek az egységes valóságnak a bonyolult szerkezetét tükrözi vissza. Ilyen értelemben hangsúlyoztuk, hogy a mindennapi tudat és a tudomány között sem a tárgy elvi különbsége vonja meg a határt, hanem az a mód, ahogyan e két tudatforma az objektív valóság lényeg–jelenség struktúrájához közelít: ilyen alapon szerveződik önálló kulturális objektivációvá a tudomány, amely a lényegnek mint lényegnek a megragadására törekszik, és a jelensé-

get a lényegi összefüggésekre kívánja vonatkoztatni, eltérően a mindennapi tárgyi gyakorlathoz kötődő tudattól, amely alaptendenciáját tekintve a jelenségek szintjén mozog. A művészet legáltalánosabb, legelvontabb tárgya ebben a tekintetben megegyezik a mindennapi tudatéval és a tudományéval: az élet, az emberi világ, az objektív valóság az, ami a műalkotásokban elénk tárul, még akkor is, ha az élet és az ember művészet által nyújtott képe a képzelet által radikálisan módosított, fantasztikus formában jelentkezik. Ennyiben – de csak ennyiben – elmondhatjuk, hogy a művészet megismerő funkciója szervesen következik a művészet és a tudomány tárgyának elvi azonosságából: mindkét tudatforma elvileg ugyanazt az objektív valóságot tükrözi vissza, méghozzá nem pusztán a jelenségek ábrázolására korlátozódva, hanem a lényeg, a lényeges összefüggések megragadását tűzve ki célul. Marx egy helyütt találóan figyelmeztet arra, hogy ha lényeg és jelenség egybeesnének, semmiféle tudományra nem lenne szükség; ehhez teljes joggal tehetjük hozzá: ez esetben a művészet is feleslegessé válna.

A művészet azonban a tudománytól eltérő, sajátos módon ábrázolja a valóság jelenség–lényeg struktúráját. Mindenekelőtt azt kell látnunk, hogy egyetlen műalkotás sem absztrakt tisztaságában tár fel előttünk valamely lényeges életbeli összefüggést, hanem konkrét formában, ahogyan egyszeri és egyedi módon megjelenik. A művészetben a *megjelenő lényeggel* van dolgunk: olyan lényeges összefüggéssel, amely a műben közvetlenül *érzékelhetővé* vált, pontosabban olyan jelenségekkel, amelyeket átvilágít a mögöttük rejlő lényeg. Ámde ez a lényeg a művészetben sajátos jellegű: társadalmi természetű. Minden igazi műalkotás az emberi lényegről, annak történeti alakulásáról, társadalmi tartalmairól ad érzékletes, a szemléletben befogadható és átélhető képet. A *lényeg érzékletessége és emberi-társadalmi volta* a művészetet nyomatékosan megkülönbözteti a tudomány lényegfeltáró munkájától.

Összefoglalóan azt kell mondanunk, hogy a tudomány a lényeget mint *magánvalót* akarja megragadni a legteljesebb objektivitásban, s ennek érdekében eltakarítja az útból a tárgyi világ közvetlen érzéki tulajdonságait, a tárgyakhoz fűződő szubjektív szándékokat, érdekeket, érzelmeket, vagyis elvonatkoztat az ember közvetlen jelenlététől. Elvileg minden tudományos kutatás a magánvaló objektivitás minél teljesebb feltárására tör, legfeljebb azzal a megszorítással, hogy míg a ter-

mészettudományok dezantropomorfizálnak (igyekeznek minél teljesebben kiküszöbölni az érzékszervek nyújtotta antropomorf szemlélet lehetséges torzításait), addig a társadalomtudományok dezantropocentrizálnak (igyekeznek leküzdeni az egyedi emberre és annak privát partikularitására összpontosuló mindennapi tudat korlátoltságát). A művészet viszont a lényeget megjeleníti, az ember számára érzéki közvetlenséggel átélhetővé teszi, a lényeget mint emberi-társadalmi tartalmat ábrázolja. Filozófiai műszóval ezt úgy fejezzük ki, hogy a művészetben ábrázolt *magánvaló* egyszersmind *nekünkvaló* lényeg is. Más szóval: a művészet – a tudományos tevékenység minden formájától és szférájától eltérően – szükségképpen *antropomorfizál:* a visszatükrözött lényeges életbeli összefüggéseket a szemléletre vonatkoztatva és az emberi-társadalmi létezés világtörténelmi tartalmainak elemeiként jeleníti meg. Ez nem valamiféle „korlátja" és fogyatékossága, ahogyan az idealista esztétika képzelte; nem visszaesés a mindennapok szintjére, ahol a lényegre való orientáció időleges és esetleges, ahol a jelenség nem vezet el a lényeghez, hanem inkább az előrehaladó megismerés útjába áll azzal, hogy folytonosan „visszaszippant" magához. A művészetre mint magasabb rendű objektivációra az jellemző, hogy a maga tárgyiasságát az emberi lényeg oldaláról dolgozza át úgy, hogy az mintegy bevilágítsa a megjelenő világ minden zegét-zugát, hogy ily módon a jelenség közvetlen megjelenése áttetszővé, artikulálhatóvá váljék: mögüle a lényegében megértett élet, egy értelmes világ csillanjon elő. Ez az előfeltétele mindenféle művészeti hatásnak, esztétikai élménynek.

Vizsgáljuk meg egy egyszerű példán, miről is van szó. A festőművészet a látvány, a vizualitás közegét alakítja; a képen emberek és tárgyak láthatók, emberek és tárgyak puszta láthatóságukra redukáltan jelennek meg: a kép szükségképpen elvonatkoztat reális térbeli dimenzióktól, belső szerkezetüktől, esetleges hangjuktól és szaguktól stb. A festmény lényegi meghatározottsága, hogy csakis azokra a jelzésekre szorítkozik, amelyek az ember látási analizátora számára közvetlenül felfoghatók. Mármost amikor a festő egy tárgyat jelenít meg a vizualitás közegében, aligha lehet az a célja, hogy megmutassa, milyen a tárgy önmagában, magánvaló létében. Azt szeretné ábrázolni, hogy milyen a tárgy számunkra, a társadalmi ember számára. Az ábrázolás célja tehát nem a magánvaló dolog lemásolása, de nem is egyszerűen a dolog, ahogyan a mindennapokban számunkra pillanatnyi, tel-

jesen esetleges, egyéni jelentőséggel rendelkezik. Az a nézőpont, amelyből az ábrázolt tárgyat látjuk, nem egy véletlen odapillantás szemszöge, hanem valaminő módon szükségszerű aspektus; a művész valósággal szuggerálja nekünk: a tárgyat így *kell* látni, mi pedig, a befogadók, ezt az aspektust meggyőzőnek érezzük, elfogadjuk. A festő tehát magát a látványt, a ránézés perspektíváját úgy alakítja, hogy a tárgy a maga arányai, színösszeállítása stb. révén ne véletlen jelenségnek tűnjön fel, hanem a befogadó számára valami lényegest közöljön.

Egy fát például a mindennapi életben a legkülönbözőbb szögből, a legkülönbözőbb megvilágításban, háttérrel, környezetben pillanthatunk meg, s az így kapott képnek mindennapi tevékenységünk számára a legkülönbözőbb jelentése és jelentősége lehet. A fa természetesen tudományos érdekből is vizsgálható; tanulmányozhatjuk élettanát, megállapíthatjuk ipari felhasználhatóságát, besorolhatjuk a szerves világ valamelyik osztályába és így tovább. A művészi ábrázolás azonban másképpen közeledik tárgyához. Nem érdekli, mi a fa önmagában, és az sem, hogy egy pillanatnyi-esetleges helyzetben mit „jelenthet", miféle jelentősége lehet. Amikor például Van Gogh festi meg az út menti ciprust, az nem csupán egy fa mint olyan. A fa vonalainak viharos hullámzása, a fa és a táj feszültséggel teli kompozíciós egysége, a fenyegető színkontrasztok a ciprus megjelenítését egy társadalmilag tipikus élethelyzet ábrázolásává teszik. Esztétikai szempontból ezért rendkívül tanulságos Van Gogh ars poetica-szerű vallomása: „Akkor érzem az életet, ha vadul kilököm a munkát. Az egész természetben, például a fákban, kifejezést látok, sőt lelket. Megkíséreltem, hogy a tájba ugyanazt az érzést helyezzem, mint az emberi alakba; a hasonlóképpen görcsös és szenvedélyes gyökerezést és ugyanakkor mégis félig-meddig elszakítottságot, amit a viharok okoznak."[2] A Van Gogh-i kép ilyen módon félreismerhetetlen esztétikai jelentéstöbblettel gazdagítja a természeti látványt: a magánvalót nekünkvalóvá, konkrét társadalmi-történeti értelmű emberi problematika szuggesztív kifejezésévé teszi.

A műalkotások nekünkvaló jelentése ugyanakkor abban is különbözik a tudományos tételektől, hogy nem a fogalmi megismerés egyértelműségével szól hozzánk, hanem a jelentésárnyalatoknak valósággal kimeríthetetlen gazdagságát tartalmazza. Az akácfa mezőgazdasági je-

[2] Lásd Művészeti Lexikon. II. köt. Budapest 1966. 232. old.

lentőségéről egész sor tudományos értekezést olvashatunk; mindegyik meggyőzően érvel az alföldi fásítás szükségessége, gazdasági haszna stb. mellett. Ha viszont József Attila ír verset az *Ákácokhoz*, akkor a fa mezőgazdasági, talajtani stb. sajátosságainak egyértelmű közlése helyett az emberi „nekünkvaló" jelentéstartalom sokszínű vibrálása válik elsődlegessé:

Száz göbbedő odvas falunkba'
homokot kötözni magunkba'
– ákácok, vigyázzunk magunkra –
az úri szélben ez a föladat.

Zizegni minden bizalomra
keserülő e marxi munka,
de kössünk, kössünk lágyan zsongva,
a homok elfut, a föld megmarad.

Törzs vagyok-e, vagy már csak torzsa?
Nem sors az egyes ember sorsa!
Fogom én, lám kötöm ujjongva,
a jó fa zúg, az édes táj dagad. –

Recseg az ég odvas falunkba',
csikorogva hordja halomba
tört águnkat, csörög a lombja, –
de meleg földet fogunk a föld alatt.

Az emberi jelentés félreérthetetlen: az olvasó nemcsak az akácfák hivatásáról kap képet, hanem a marxista forradalmárokéról is, akiknek úri szélben, ellenforradalmi viharban kell helytállniuk. A négy rövid versszak mindamellett roppant érzelmi-gondolati telítettséggel érzékelteti e hivatás bonyolultságát: a harcot a futóhomokkal, az odvas elmaradottsággal, a magára maradás csonkaságával stb.

Van Gogh festménye és József Attila verse éppen ezért nem holmi üres allegória: az út menti ciprust vagy az alföldi akácfát nem lehet pusztán esetleges, külsőséges alkalomnak, eszköznek tekinteni valamely fogalmi egyértelműséggel kimondható tétel egyszerű illusztrálására. Azt mondhatnánk, hogy a kép tárgyi valósága és emberi jelentése *egy-*

szerre hat ránk: *fákat* látunk, de úgy, *„ahogyan* a művész látja és láttatni akarja velünk, s ez az „ahogyan", a látás és láttatás módja nem közömbös, nem privát módon esetleges, hanem lényeges emberi tartalmak kifejezésére megszerkesztett, tagolt és artikulált. A festő is, a költő is az emberre vonatkoztat – az emberre, aki lényeges emberi tartalmait a tárgyi világhoz fűződő aktív viszonyában szerzi meg magának. A tárgyi világ magánvaló létének ábrázolása ennyiben jelen van a műben, de jelenléte nem önmagában álló, az emberi világ jelentéstartalmaitól elszigetelt, hanem mozzanata a műben megjelenített lényeges emberi összefüggéseknek.

Ez az a pont, ahol jól megfigyelhetjük a művészeti absztrakció mibenlétét. A pusztán természeti tárgynak mégoly pontos és alakhű utánzása a művészetben hidegen hagy bennünket, mert az ilyen műből hiányzik az emberi-társadalmi jelentés esztétikai többlete. *Van Gogh* ilyen értelemben mondhatta: „Legfőbb vágyam . . ., hogy megtanuljak olyan hibásan festeni, a valóságnak olyan átalakításával, módosításával, hogy hazugság legyen belőle, amely hazugság azonban igazabb a szó szerinti valóságnál."[3] Az elvonatkoztatás a közvetlenül adott természeti látványtól a valóban humanista-realista festészetben ebben az értelemben nemcsak hogy megengedett, hanem éppenséggel elengedhetetlenül fontos eljárás. De ha ez az absztrakció a tárgyi világ valamennyi objektív meghatározottságának elvi megsemmisítésébe csap át, az esztétikai jelentéstöbblet ugyanúgy eltűnik, mint a festészeti naturalizmusban. A nonfiguratív festészet szélsőséges irányzatai radikálisan elvonatkoztatnak a tárgytól, és csupán a művészeti szubjektivitás élményvilágának tárgyiatlan, tárgyhoz nem kötött kifejezésére törekednek. Lehetséges-e ez? Természetesen a puszta arányoknak, színviszonyoknak is van bizonyos jelentésük vagy jelentéskörük; ez azonban olyannyira elvont és elmosódó, hogy bonyolult emberi tartalmak artikulált ábrázolására nem ad lehetőséget. Mondrian *A vörös fa* című festménye (1910) például ágainak roppant koronájával erőt és tragikumot – emberi sorsot – idéz elénk. A *Horizontális fa* című kompozícióból (1911) sem hiányzik ez az esztétikai jelentéstöbblet. De amikor ugyanennek a témának azzal a megoldásával állunk szemben, amelyen a fa ágas-bogas szerkezetét az absztrakció szélsőséges fokát jelző *Virágzó almafa* (1911) képvisel, akkor lehetetlen nem éreznünk, hogy

[3] Uo.

a színek és vonalak tárgyiatlanná tett kompozíciója eltávolodik az artikulált emberi tartalmak kifejezésétől, útban van afelé, hogy a nekünkvaló esztétikai jelentéstől is megszabaduljon.

MŰVÉSZET ÉS VALLÁS

Ha az előbbiekben nyomatékosan kiemeltük a tudományos dezantropologizálás és a művészetben érvényesülő antropomorf valóságábrázolás elvi különbségét, könnyen az a látszat keletkezhet, mintha a tudománytól elhatárolódó művészet a vallással állna rokonságban. Az elvi rokonság látszatát első pillanatra művészettörténeti tények is erősítik; gondoljunk csak arra, hogy a görög művészet mennyire szorosan összeforrt az antik mitológiával, vagy arra a központi szerepre, amelyet a keresztény vallásos képzeletvilág töltött be a középkor művészetében. De a művészet és vallás, a művészet és mítoszalkotás azonosítása vagy rokonítása az újkori polgári esztétikában is rendkívül elterjedt; már a romantikus Friedrich Schlegel fellépett egy új mitológia megteremtésének követelményével, mert szerinte nagy művészet csak vallásos alapon jöhet létre. Elvileg ugyanezen az álláspontón vannak a mai polgári művészetfelfogásnak azok a képviselői, akik a vallásos ateizmus különféle mítoszaitól várják a művészet korszerű megújhodását; náluk a kiürült transzcendencia, az Abszurdum, a Semmi jelenti a világnak azt a lényegét, melyet a művészet allegorikus eszközökkel felidézhet.

Először is, ami a művészetben és a vallásos képzeletvilágban jelentkező antropomorfizmus állítólagos rokonságát illeti, ismeretelméleti szempontból nem nehéz felfedni az ilyen összekapcsolás üresség̀ét. Lenin – Feuerbach idevágó felismeréseihez kapcsolódva – teljes joggal hangsúlyozta: „A művészet nem kívánja, hogy alkotásait *valóságnak* vegyük",[4] szemben azzal a mitizáló elképzeléssel, amely a vallásos világszemlélet jegyében az emberi fantázia antropomorf teremtményeit az objektív valóság legbelső lényegiségeként mutatja fel, s megköveteli, hogy az ember feltétlenül higgyen e megszemélyesített, mitizált transzcendenciában. Nem véletlen, hogy a tételes vallások tiltakoznak is az antropomorfizmus vádja ellen: az evilági létezést nem önmagából, főképpen nem az emberi-társadalmi lét immanens voltából kíván-

[4] *Lenin* Összes Művei. 29. köt. Budapest 1972. 46. old.

ják magyarázni, hanem végső soron transzcendens hatalmak működéséből. A nagy művészet ezzel szemben nem a túlvilági erőkbe vetett hiten, a transzcendencia képzetén alapul, hanem az emberi nem önerejének öntudatosításán. A homéroszi eposzok csakúgy, mint a gótikus katedrálisok erről tanúskodnak. A művészet nemcsak antropomorf, hanem egyszersmind antropocentrikus világképet nyújt: még a vallásos szemlélet transzcendens képzeteit is visszafordítja a valóban emberibe, rekonkretizálja és maradéktalanul humanizálja a mitológiát.

A marxista felfogás éppen ezért hangsúlyozza a vallásos és a művészeti világkép elvi ellentétességét. Itt külön ki kell emelnünk, hogy ez az ellentétesség nemcsak a hagyományos tételes vallások vonatkozásában érvényesül, hanem a modern irracionalizmus vonatkozásában is.

Az elmondottakból következik, hogy az antropomorf jelleg teljesen különböző módon érvényesül a társadalmi tudat e két formájában: a vallásban a fantasztikus transzcendencia rögzítésére, a művészetben az ember valóságos evilági létezésének érzékletes ábrázolására irányul. Ezzel az ellentétességgel függ össze világtörténeti szerepük, szociális küldetésük gyökeres különbsége is. Míg a vallás mint a valóságról alkotott hamis tudati kép ellene szegül a világ előrehaladó emberi elsajátításának, addig a művészet mint az emberiség öntudatának és önérzetének szerve kezdettől fogva harcot vív az emberi személyiség csonkasága és eltorzultsága ellen, a világ – a természet és a társadalmi viszonyok – humanizálásáért. A művészet a vallásos életfelfogással való közvetett vagy közvetlen vitában az öntudatra ébresztés irányában hat: a privát partikularitás rögzítése helyett katartikusan felemel a történelmileg konkrét emberi közösség – osztálytársadalmakban az osztályok – közvetítette emberi nem magaslatára.

AZ ESZTÉTIKUM SZERKEZETE ÉS AZ EGYNEMŰ KÖZEG

Az eddig kifejtettek alapot adnak arra, hogy pontosabbá tegyük az esztétikum szerkezetének körülírását. Láttuk, hogy a művészet miképpen oldja fel a mindennapi gyakorlat és tudati tevékenység rövidzárlatos kapcsolatát, miképpen indul meg annak az emberi lényegnek intellektuális-emocionális meghódítására, amely a mindennapi tevékenységben alakul ki, és amelyet ugyanakkor e mindennapi tevékenység önmagától képtelen felfedni. Láttuk azt is, hogy a művészet nem azért hatol a lényegig, hogy ott megálljon, és elvont fogalmi formában rög-

zítse róla nyert tudását, hanem azért, hogy a lényeg oldaláról átalakítsa, megformálja és megvilágítsa a jelenségeket, s ezzel lehetővé tegye, hogy az ember közvetlenül-érzékletesen átélje a valóság, az emberi világ mély összefüggéseit. Mondottuk, hogy a tudomány dezantropomorfizáló törekvésétől eltérően és a vallásos antropomorfizmussal éles ellentétben a műalkotás antropomorf és antropocentrikus módon lát és láttat: helyes tudattal az emberi-társadalmi lényeget tárja fel, az emberi nem világtörténeti öntudatának szervévé lesz, s így a maga sajátos eszközeivel a világ emberi elsajátításán dolgozik. A művészi tükrözés ilyen módon emberközpontú valóságtükrözés: a természetre mint asszimilált vagy asszimilálandó objektivitásra tekint, s az emberi bensőt a társadalmi objektivitás fényével világítja be.

Itt azonban további kérdésekre bukkanunk. Tisztázandó mindenekelőtt a művészetben létrejövő valóságábrázolás sajátos módja, az a kérdés tehát: hogyan változtatja a művészi tevékenység a valóság összefüggéseit a műalkotás összefüggéseivé? Hogyan lesz a mű mikrokozmosza egy egész világ reprezentánsává?

Az első probléma abból fakad, hogy a műalkotás a maga térbeli és időbeli végességében a valóság végtelenjével áll szemben. Elvileg ugyanez a problémája a tudománynak is; a tudomány sem képes egyetlen mozdulattal, egy csapásra hálójába fogni a valóság jelenségeinek végtelen gazdagságát, változatosságát. Minden magasabb rendű tükrözés rákényszerül arra, hogy közös nevezőre hozza ezt az áttekinthetetlennek tűnő változatosságot, hogy kiválasszon egy aspektust, s minden jelenséget ebből az aspektusból vizsgáljon. Korábbi példánkat folytatva: a matematika ilyen módon hozza létre a mennyiség közegét, hogy azután a valóság összefüggéseit a mennyiségi összefüggések közegébe transzponálhassa. A legelemibb művelet – mint például a „$2 \times 2 = 4$" megállapítása – már egy ilyen egyneműsítés eredménye. Benne elvonatkoztattunk a valóságos tárgyak minden minőségi sajátosságától, s az objektív valóság összefüggései egyszerűen mennyiségi viszonyokként jelennek meg.

A művészetnek is egyneműsítenie kell az objektív valóság jelenségeinek végtelen gazdagságát, hogy mikrokozmikus szerkezetében valóban egy egész világ tükröződjék vissza, a konkrét, történeti-társadalmi értelemben vett emberi sorsok felidéződjenek. A művészi ábrázolás egynemű közege azonban a tudományos homogenizálással szemben sajátos jellegű. Mindenekelőtt azért, mert a művészet – mint már meg-

vizsgáltuk – antropomorf jellegű valóságábrázolás: alkotásainak világképe végső soron emberkép. Ebből következik, hogy a művészi ábrázolás egynemű közege mindenkor érzéki, érzékletes-szemléletes közeg. A képzőművészet a láthatóság, a zene a hallhatóság érzéki közegébe transzponálja az egész világot; ugyanilyen érzékletesség jellemzi a költői nyelvet, a színészi megjelenítés és főleg a tánc művészetében a taglejtést stb. Gondoljunk korábbi példáinkra. A ciprus Van Goghnál, az akácfa József Attilánál csak azáltal válhat esztétikailag jelentésessé, csak azáltal emelkedhet egy meghatározott emberi világ élményszerű felidézésévé, mert a festői, illetve a költői nyelv érzékien egyneműsíti a jelenségeket, s olyan homogén jelrendszert teremt, amely felveszi magába és sajátosan érzékletes nézőpontjának megfelelően homogenizáltan átélhetővé teszi a teljes valóság lényeges tartalmait. Az esztétikum sajátossága ebben a vonatkozásban éppen az az ellentmondás, amely a megjelenítés érzéki „egyoldalúsága" és a felidézett világ totalitása között fennáll. Ez az ellentmondás a mű befogadásában – tegyük hozzá: értő, a művészeten iskolázott befogadásában, az esztétikai érzék jelenlétét feltételező műélvezetben – oldódik fel, amikor a néző, az olvasó, a hallgató szinte desifrírozza magának a homogén jelrendszert, s meglátja, kiolvassa, kihallja belőle az emberi világra vonatkozó művészi közlést és ítéletet: a mű „jelentését".

A művészi tevékenység ebben a vonatkozásban olyan redukció, a közvetlenül adott jelenséggazdagság olyan homogenizálása, amely nem hogy elszegényesítené, éppen ellenkezőleg: gazdagabbá teszi a művészi tükrözés produktumát, a művet. Már a hétköznapi életben is megfigyelhetjük e paradox jelenség csíráját. Nem ok nélkül mondják a feszülten figyelő emberre, hogy „csupa fül" vagy „csupa szem". Valóban, a figyelmi koncentráció eleve az észlelésnek bizonyos megszűkítését, az ingerek közötti szándékos szelekciót jelenti, s ez a pszichikus képesség nyilvánvalóan előfeltétele az eredményes munkatevékenységnek. A „csupa fül" ember természetesen nem veszti el képességét többi érzékszervének használatára; csupán arról van szó, hogy hallása mondhatni magára vállal olyan funkciókat is, amelyeket egyébként más érzékszervei láttak el. A művészetben a hétköznapi életnek ez a kivételes állapota a valóságtükrözés egyik alapvető törvényszerűsége lesz. A zene is egyfajta „csupa fül" állapotot tételez fel: egy zenemű természetesen csakis a hallgatóság közegével fejezhet ki valamely emberi tartalmat, s a maga mikrokozmoszából kizárja a látás, a szaglás, az

ízlelés stb. ingereit. Ám a nagy zene lényegi tulajdonsága, hogy nem a valóság akusztikus ingereit teszi át a zenébe, hanem maradéktalanul zenévé transzformálja az adott emberi világ egészét. Egy Beethoven-szimfónia: hangok és hangzatok dinamikus rendszere. Meghallgatása során azonban a műnek ez az egynemű közege nemcsak a hallási érzéket mozgósítja, hanem ezen keresztül az ember egészét.

A dogmatizmus merev normatívái teljesen figyelmen kívül hagyták, hogy minden művészeti ág és minden műfaj sajátos egynemű közegben ábrázolja a valóságot. Például az operát és a programzenét emelték a zenei műfajok csúcsára, abból a meggondolásból kiindulva, hogy a művészettől közvetlen politikai-agitatív hatást kell elvárni, s ezért előnyben részesíthető az az ábrázolás, amely a közvetlen és határozott jelentések közegében mozog. Hasonló igényt támasztottak egy időben a festészetben az ún. novellisztikus témák szorgalmazásával. Ez a koncepció azonban nemcsak a kamarazene vagy bizonyos festészeti műfajok számára jelentett Prokrusztész-ágyat, hanem egyáltalában a művészeti ábrázolás számára. A művészeti tükrözés sajátosságaiból fakad, hogy minden művészeti ág, műfaj és egyedi mű szükségszerűen a maga saját közegében ábrázol; következésképpen az ábrázolást mindenkor e saját közeg lehetőségeihez kell mérnünk. Ezért általánosságban is megállapíthatjuk: a valóság ábrázolása tekintetében egyik művészeti ág vagy műfaj sem magasabb rendű, mint a másik; mindegyik saját autonóm formáláselvei szerint, saját érzékileg egyneműsített közegében, saját „anyagának" belső lehetőségeit kiaknázva alakítja művé az objektív valóság jelenségeit és lényeges összefüggéseit.

Újabban viszont – a dogmatizmus felszínes reakciójaként – nem ritka az a törekvés sem, hogy túlhangsúlyozzák az egyes művészeti ágak és műfajok sajátszerűségét, olyannyira, hogy közben megfeledkeznek arról, ami viszont valamennyi művészeti ágban közös: a valóság ábrázoló tükrözéséről. Nemegyszer olyan javaslatok is felmerülnek, hogy a tükrözést, az ábrázolást csak bizonyos művészeti ágak, műfajok, esetleg stílusok vagy történeti korszakok sajátjának ismerjük el. Hol az ábrázolás – teszik fel a kérdést – a zenében, a táncművészetben, az építészetben vagy a lírai költészetben? Az ábrázolás elvének ez a kritikája azonban csak látszólag haladja meg a művészeti tükrözés egyébként joggal bírált szűkkeblű, fotografikus értelmezését. Az ábrázolást itt a mechanikus természetelvűség sémája szerint képzelik el,

s ezt a dogmatikus magyarázatot legfeljebb kiegészítik azzal a másik szélsőséggel, hogy egyes művészeti ágak és műfajok a kifejezésen alapulnak. Fotografikus természetelvű ábrázolás és szubjektív énkifejezés ebben az értelemben egyként szemben áll a művészeti tükrözés fentebb kifejtett marxista koncepciójával, amely a legnagyobb nyomatékkal hangsúlyozza: minden jelentős műalkotás, bármely művészeti ághoz és műfajhoz tartozzék is, egyaránt az emberi világ lényeges összefüggéseit jeleníti meg érzékletesen, mégpedig saját homogén közlőközegében.

Lássuk egyetlen példán a művészi ábrázolás imént jelzett dialektikáját, a műalkotásban rejlő esztétikum dialektikus szerkezetét.

A zene egynemű közege a hangok és a hangzatok bizonyos, történelmileg kialakult és szüntelenül alakuló rendszere. Esztétikailag vizsgálva ezt a rendszert, ki kell mondani, hogy a többi művészet egynemű közegétől eltérően a legkevésbé alkalmas arra, hogy az emberi élet tárgyias-természeti alapját és környezetét a maga direkt objektivitásában, tárgyias szerkezetében tükrözze és megjelenítse. A zenei folyamat érzékileg homogén közege csak egy hangsúlyozottan meghatározatlanul maradó tárgyiasság jelzésére alkalmas. Ez azonban éppen annyira „előny", mint „hátrány". Mivel a sajátosan zenei formálásmód csak nagyon is meghatározatlan tárgyiasságot jeleníthet meg, éppen ezért kiváltképpen alkalmas az ember bensőségének, belső tartalmasságának ábrázolására. Csak ezen az alapon közelíthetjük meg a zenei realizmus problémáját.

A zene tárgya ugyanis ilyen értelmezésben az ember belső világa, az emberi ethoszoknak és affektusoknak mint a személyiség társadalmi tartalmai által meghatározott emócióinak világa, ahogyan ez – eltérően a hétköznapi életben keletkező érzelmektől – a zeneművészetben kontinuitáshoz, szerves fejlődéshez jut, kiteljesedik és saját logikáját érvényesítve előttünk feltárul. A hétköznapi életben az érzelmek közvetlenül a megismerési folyamatokhoz és tevékenységekhez kapcsolódnak, igazi kontinuitásuk még hangulatnak nevezett megjelenési formájukban sincsen. A zenei tipizálás egyik fontos vonása, hogy ezeket a köznapi életben megszakított, diszkrét jellegű emóciókat sokoldalúan kibontakoztatja, kivirágoztatja, megadva nekik saját logikájuk és mozgásuk kiélésének lehetőségét. Zenei realizmusról beszélni éppen ezért nem annyit jelent, hogy egyes elszigetelt formamozzanatokban keressük a természeti-tárgyi valóság közvetlen megjelenítését. A rea-

lizmus zenei kritériuma a zenei egynemű közeg sajátos megformálásmódjában rejlik; azt jelenti, hogy a zeneművészet nagy alkotásai mély és szuggesztív képet adnak a korszak embereinek tipikus belső tartalmairól.

Minél komolyabban és elmélyültebben tanulmányozzuk a zeneművészet tükrözéstörvényeinek sajátosságát, annál inkább rádöbbenünk arra, hogy a zene realizmusa nem külső, esetleges vonásaiban, hanem éppen legmélyebb lényegében, nevezetesen a társadalmi objektivitás által formált emberi személyiség tipizált ábrázolásában *elvileg rokon* a többi művészeti ág realizmusával. Mert a realizmus zenében és nem zenében egyaránt azt jelenti, hogy a művész előtt a társadalmi objektivitás szintjén jelentkezett problémák mély és átfogó, szuggesztív és katartikus felidézésének feladata áll. A realizmus a zenében, éppen úgy, mint a többi művészeti ágban, attól függ, hogy képes-e a művész megjeleníteni kora emberi problematikáját, jelezni és előbbre vinni az emberiség öneszmélésének és világtörténeti öntudatának fejlődését. Más szóval: minél mélyebben ragadjuk meg a zene realizmusának specifikumát, annál inkább rájövünk arra, hogy a zene is ábrázoló művészet.

AZ OBJEKTUM ÉS A SZUBJEKTUM ESZTÉTIKAI VISZONYA; A PÁRTOSSÁG

„Ábrázolás" és „kifejezés" dualizmusa mögött ugyanakkor lehetetlen nem érzékelnünk egy reális problémát, amelyet csak a kérdés rossz feltevése takar el és zavar össze. Ez a reális probléma az objektivitás és szubjektivitás viszonya a művészetben.

Ami az objektum–szubjektum viszony általános ismeretelméleti problémáját illeti, minden materializmus – így a marxizmus is – természetesen ragaszkodik az objektum elsődlegességének, a tudattól független létének tételéhez. Ez azt is jelenti, hogy a megismerés mint tudati reprodukció célja: mind nagyobb objektivitást elérni, minél mélyebben feltárni az objektív, tudatunktól függetlenül létező valóság lényegi összefüggéseit. Hogyan alakul ez a viszony a művészi ábrázolásban, a valóság esztétikai jellegű visszatükrözésében? Már az eddigiek is jelezték, hogy a műalkotás objektivitásához szükségképpen hozzátartozik az esztétikai szubjektivitás. Azt mondhatnánk, hogy *esztétikailag* nem létezik objektum szubjektum nélkül. Egyrészt az a kö-

rülmény, hogy a művészileg megjelenített élettény, a tematikusan adott valóságdarab, esemény stb. nemcsak önmagát „jelenti", hanem önmagával kapcsolatban lényeges emberi tartalmakat is felidéz, másrészt az a jól ismert tény, hogy a művészi tükörkép az ember esztétikai tudatában közvetlenül átélhető, feltételezi, hogy a mű ne csak az objektum, hanem egyszersmind a szubjektum mintájára is meg legyen formálva. A műben ábrázolt tárgyi tartalmak, jelentések mögött a befogadó mindenkor ott érzi az alkotó szubjektivitást, mely a mű világának minden részletét átitatja. Gondoljunk ismét a Van Gogh ábrázolta ciprusra vagy József Attila akácfáira. Láttuk, hogy mindkét műnél közvetlenül a természeti objektivitás egy-egy jellemző darabjáról kaptunk „információt", de a mű maga mérhetetlenül több a tárgyi valóság informatív feltárásánál: többlete az a művészi szubjektivitás, amely – eltérően a tudományos megismeréstől – nem önmaga kiküszöbölésére vagy elrejtésére törekszik, hanem ellenkezőleg: beleivódik az objektum egészébe és összes részletébe.

Ezt a szubjektivitást azonban közelebbről is jellemeznünk kell. A polgári esztétika tekintélyes irányzatai már a romantika óta a zseni „titokzatos" szubjektivitására próbálják visszavezetni a művészeti tevékenység lényegét; mindmáig elterjedt az a felfogás, mely szerint csakis az önmagából merítő, a külvilág „kísértéseire" következetesen nemet mondó művész alkothat művészileg valóban jelentőset. Aligha kétséges, hogy e szubjektivista esztétikai koncepciók igen gyakran az embertelen, elidegenedett világ, a polgári prózaiság, a kapitalista mindennapok elleni lázadás indulatából merítik fellépésük pátoszát. Ám az sem lehet kétséges, hogy ez az indulat önmagában kevés a művészi ábrázolás harcos humanizmusának érvényre juttatásához. Mert ahogyan a műben ábrázolt objektivitás nem pusztán magánvaló tárgyiasság, hanem végső soron társadalmi objektivitás, úgy az őt felidéző és átélő szubjektivitás sem pusztán a művész magánszemélyisége, az életrajzi adatok szintjén vizsgált privát szubjektivitása, hanem lényege szerint társadalmisággal feltöltött szubjektivitás: az az egyén, aki a világ dolgait a világtörténelmi távlatok magasából képes látni, az az egyén, aki maga is egy világ.

A művészi szubjektivitás termékenységének, esztétikai hatékonyságának éppen ez a titka: fel tud-e emelkedni a privát partikularitásból a konkrét történelmi-társadalmi közösség, osztálytársadalmakban elsősorban az osztály közvetítésével az emberi nem színvonalára. Van-

nak művek, amelyekben ez a felemelkedés a művészi szubjektivitás eleve meglevő adottsága. Petőfi *Nemzeti dal*a vagy József Attila *A város peremén* című költeménye mintapéldája lehet annak a költészetnek, amelyben a költő eleve többes számot használhat akkor, ha önmagáról beszél. Máskor a művésznek ki kell harcolnia azokat a társadalmi tartalmakat, amelyek szubjektivitását képessé teszik a megjelenített objektivitás minden elemének esztétikailag harmonikus áthatására. József Attila így jeleníti meg a „külvárosi éj" kísérteties objektivitását:

Nedves, tapadós szeled mása
szennyes lepedők lobogása,
óh éj!
Csüngsz az egen, mint kötelen
foszló perkál s az életen
a bú, óh éj!
Szegények éje! Légy szenem,
füstölögj itt a szívemen,
olvaszd ki bennem a vasat
álló üllőt, mely nem hasad,
kalapácsot, mely cikkan pengve,
– sikló pengét a győzelemre,
óh éj!

Mindenki érzi, hogy a költői szubjektivitás itt a magánszemélyiség – életrajzilag ismert – tapasztalataiból meríti világlátásának motívumait; ugyanakkor felülemelkedik privát partikularitásán, s legszemélyesebb Én-jével egy egész osztály, az elnyomott és harcra készülődő proletariátus világtörténelmi reprezentánsává magasodik.

Az igazi művész ezért mindig osztálya, nemzete, végső soron az egész emberi nem reprezentánsa. Az alkotó szubjektivitásban az önmagára reflektáló társadalom fejeződik ki, benne az emberi nem öntudata ölt alakot. Ez ad kulcsot a művészi alkotás maradandóságának megértéséhez is. Mivel a jelentős műalkotás letörölhetetlenül magán viseli korának keze nyomát, magában hordozza kora emberi problematikáját, azért történetileg konkrét valóságábrázoló jellegében egyszersmind időszerűségét is megtartja a jövő számára; az emberiség emlékezetében megőrzi, későbbi korok számára bármikor átélhetővé

teszi az „emberi sorsot", az emberi viszonyok alakulásának bonyolult történeti útját. Ezért van a régi korokról szóló műveknek is a mi korunk felé forduló arculata; befogadásukkor érezzük, hogy a mi dolgainkról van szó.

Ebből is látható, hogy az „ábrázolás" és „kifejezés" hamis alternatívája csak mint az ábrázolás objektivitásának és szubjektivitásának kérdése vethető fel és oldható meg helyesen. Természetesen az objektum és szubjektum e dialektikája bizonyos korokban és bizonyos művekben felbomolhat. Ez önmagában is arról árulkodik, hogy az embertől elidegenedik saját világa. Ha ilyenkor, az elidegenedett világban a művész nem találja meg azt a perspektívát, amelynek alapján széttépheti az objektív látszatok ködfüggönyét, ha a művészi szubjektivitás nem képes defetisizálni az objektív valóság fétisét, akkor szükségképpen előáll az objektivitás és szubjektivitás dilemmája.

A világ elidegenedett meghasadtsága természetesen a kései polgári társadalom objektíve fennálló ténye, a társadalom valóságos szerkezetének problematikája. Az ember és világa közötti kapcsolat ezzel azonban korántsem szűnt meg, csupán objektív látszatok egész sora teszi kiismerhetetlenné a reális összefüggéseket. Hogy a művész áthatoljon a látszatoknak ezen a szövevényén, annak a reális történelmi erőnek a pártjára kell állnia, amely az emberiség továbbfejlődésének letéteményese, amely képes a világot megváltoztatni, s ezért lehetővé teszi, hogy a művész a történelmet mint az ember saját tevékenységének eredményét ismerje fel.

Itt vetődik fel a *pártosság* problémája. Mivel az ábrázolásban a tárgyi világ sohasem magánvaló jellegében, puszta objektivitásában jelenik meg, hanem társadalmi lényegként, ezért az osztálytársadalmak művészetében az ábrázolás tárgya csak *meghatározott osztályálláspontról* ragadható meg, más szóval minden művészi tükrözés egyben szükségszerű állásfoglalást is jelent valamely történelmi erő mellett vagy ellen. Akár pontosan számot tud adni erről a művész, akár nem: a művészi ábrázolás szükségképpen az értékelés, az állásfoglalás aspektusát is tartalmazza. A pártosság legmagasabb színvonalú – a korábbiaktól minőségileg különböző – megjelenési formája a szocialista realizmus tudatos osztályálláspontja, amely az élet dolgait a történelem felismert perspektívájára támaszkodva, a proletariátus, a szocializmus alapvető érdekei szempontjából ítéli meg és ábrázolja. A pártosság természetesen nem lehet valami – az ábrázolt objektivitásra ráaggatott

– szubjektív tendencia; a művészi ítéletnek a műalkotás objektív struktúrájában kell megvalósulnia.

Végighaladva a művészi tükrözés legfontosabb problémáin, meggyőzőbb módon térhetünk vissza kiinduló meggondolásainkhoz, mert a művészet tükröző és valóságátalakító funkciójának egysége, a művészeti elsajátítás lényegesen gazdagabb jelentéssel áll előttünk. Hiszen hogy a műalkotást átélhessük, bele kell helyezkednünk a műalkotás által felidézett objektív világba, fel kell emelkednünk a valóságot az emberi nem öntudatával felmérő és értékelő szubjektivitás színvonalára. Éppen ebben áll a művészet nagy nevelő hatása: a műalkotás átélése megtisztítja, a mindennapok szubjektivitása fölé emeli a befogadót. Visszatérve az életbe, az ember gazdagabban, helyesebb világképpel foghat a történelem reális ügyeinek intézéséhez.

Második rész

A szocialista műveltség szerkezete

I. A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK ÉS A MŰVELŐDÉS

Ha a műveltség szerkezetéről és sajátosan a szocialista műveltség szerkezetéről beszélünk, kiindulópontunk ismét csak a kultúra meghatározása lehet. Közismert, hogy a legáltalánosabban elfogadott definíció szerint a kultúra a szellemi javak összessége. Sokan azonban még ezt a meghatározást is leszűkítik, és tulajdonképpen csak az irodalmat és a művészeteket értik kultúrán. Ez ellen a szűkös felfogás ellen tiltakoznunk kell. A marxizmus klasszikusai a kultúrát mindig átfogóbban határozták meg; az anyagi javak és a szellemi javak termelését, az ezekkel a javakkal való élést egyaránt értették rajta, anyagi és szellemi kultúráról egyaránt beszéltek. Ezt a kultúrafelfogást hozták kapcsolatba az emberrel mint totalitással, aki nemcsak az irodalmat, a művészeteket vagy általában a szellemi javakat akarja megismerni és felhasználni, hanem az anyagi kultúrával is élve az egész személyiségét akarja formálni, megfelelő életmódot teremtve magának.

A marxizmus klasszikusai a kultúrát a természettel állították szembe, és az ember termékeként fogták fel anélkül, hogy elszakították volna az előbbitől, kölcsönhatást tételezve fel a kettő között. Hadd idézzük ezzel kapcsolatban Marx egyik megállapítását: „A szellemi és az anyagi termelés közötti összefüggés megvizsgálásához mindenekelőtt az szükséges, hogy magát az anyagi termelést ne általános kategóriaként, hanem *meghatározott történelmi* formában fogjuk meg... Az anyagi termelés meghatározott formájából adódik először is a társadalomnak egy meghatározott tagozódása, másodszor az embereknek egy meghatározott viszonya a természethez. Államiságukat és szellemi felfogásukat e kettő határozza meg. Tehát szellemi termelésük jellegét is."[1]

A társadalmi gyakorlat is bebizonyította, hogy a kultúrának ez a tág körű felfogása a helyes. Ha történetileg nézzük a fejlődését, azt mondhatjuk, hogy azokban a korokban teljesedett ki a kultúra, amikor

[1] *Marx–Engels* Művei. 26/I. köt. Budapest 1976. 249. old.

a munkamegosztás és a kizsákmányolás nem választotta el élesen egymástól az anyagi és szellemi kultúrát, amikor a kulturális teljesség igénye jelentkezett az emberiségben. A társadalmi formációk fejlődésével együtt fejlődött a kultúra is, ugyanakkor bizonyos torzulás következett be a kultúra felfogásában, amennyiben elkülönült egymástól – főleg a kapitalizmusban – a szellemi és az anyagi kultúra. A marxizmus harcol az ellen az elkülönítés ellen, s nemcsak a kultúra egysége miatt, hanem az ember személyiségének teljessége érdekében is, természetesen tudomásul véve a munkamegosztás okozta különbségeket.

Mindez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy ne lehetne és kellene a szellemi kultúrát külön is vizsgálni. Erre Marx maga is utal: a „forradalmasodások vizsgálatánál mindig különbséget kell tenni a gazdasági termelési feltételekben bekövetkezett anyagi, természettudományos szabatossággal megállapítható forradalmasodás és a jogi, politikai, vallási, művészi vagy filozófiai, egyszóval ideológiai formák között, amelyekben az emberek ennek a konfliktusnak tudatára jutnak és azt végigharcolják".[2] A szellemi kultúrát helyes tehát az egyes tudatformákhoz kötve vizsgálni.

KULTÚRA ÉS KULTÚRÁK

A marxista kultúrafelfogás szerint – Lenin tételéből kiindulva – két kultúra található minden társadalmi formációban: az uralkodó kultúra – az uralkodó osztály kultúrája és az elnyomott kultúra – a kizsákmányoltak kultúrája.

Ez nem jelenti azt, hogy ne lenne kölcsönhatás a kettő között, és ne lennének olyan helyzetek a történelemben, amikor az uralkodó kultúra képviselői hozzák felszínre a kizsákmányoltak érdekeit, illetőleg a kizsákmányoltak kultúrájának bizonyos elemeit ne vennék át az uralkodó kultúrák.

Nem szabad azt hinni (mint ahogy a polgári kultúrfilozófusok közül sokan gondolták a két világháború között), hogy a kizsákmányoltak kultúrája csak úgynevezett „lesüllyedt kulturális érték", amelyet az uralkodó osztálytól vettek át. Ez nem igaz, mert magának a népnek, a feudalizmus idején a parasztságnak vagy a városi plebejusoknak, a kapitalizmusban a munkásosztálynak is volt és van önálló kultúrája,

[2] *Marx–Engels* Művei. 13. köt. Budapest 1965. 6–7. old.

ha az nem is teljes. Mindez persze nem jelenti azt, hogy az uralkodó kultúra ne hatna a kizsákmányoltak kultúrájára. Erre a kölcsönhatásra azért is fel kell figyelnünk, mert azokban a vitákban, amelyek ma a nemzet kérdése körül forognak, a két kultúra problémája nem eléggé tisztázott. Ha feltételezzük, hogy a kultúrákat erőteljesen befolyásolja a politikai eszmevilág, amely az adott társadalmi osztályokat és rétegeket jellemzi, akkor nem lehet egyszerűen azt mondanunk, hogy a haza vagy a nemzet eszményei csak az uralkodó osztály által sugalmazott eszmények. Fel kell tételeznünk, hogy van úgynevezett népi patriotizmus, népi hazafiság, és ennek megvannak a maga – most már a szellemi kultúrában jelentkező – megnyilvánulásai, többek között a népköltészetben. A paraszti vagy munkáskultúra ugyanakkor befolyásolhatja az uralkodó osztályok kultúráját is, ha nem is a legfontosabb tudatformákban. Elég csak a romantikának arra a törekvésére gondolni, amely felszínre akarta hozni a népi kultúrát.

Közismert, hogy a múltban kialakult egy olyan felfogás, amely az uralkodó osztály számára tartotta fenn a legmagasabb rendű kultúrát (amely persze legtöbbször csak a szellemi elit kultúrája volt), s ezt szembeállították a munkások és parasztok *tömeg*kultúrájával. Ez a tömegkultúra nem azonos a népi kultúrával. A tömegkultúrát az úgynevezett kulturális ipar állítja elő, és fő feladata az, hogy olyan embereket neveljen, akik képesek ellátni azokat a gazdasági feladatokat és teljesíteni azokat az állampolgári kötelességeket, amelyeket a kapitalista társadalom szab ki rájuk. Másrészt feladata – különösen a szórakoztatás területén – az is, hogy elvonja a figyelmet a valóságos politikai, gazdasági, társadalmi kérdésekről, amelyek a társadalmi rend ellentmondásaiból származnak.

Az elit- és tömegkultúra kérdését az utóbbi évtizedekben sokat vitatták. Az értelmiségiek egy része – az úgynevezett szellemi elit – a kultúrába kívánt menekülni a fasizmus és a második világháború borzalmai elől, s szembefordult kulturális téren is azzal, amit a „tömegek lázadásának" nevezett. Ismeretes, hogy a két világháború közötti időkben a magyar szellemi életet is milyen nagy mértékben befolyásolta Ortega y Gasset, akinek könyveit nálunk széleskörűen publikálták, s akinek egyik könyve éppen ezt a jellemző címet viseli: *A tömegek lázadása*. A szerző az emberek, a társadalom és az emberiség elgépiesedésétől, uniformizálódásától, az eltömegesedéstől fél, s a „tömegek lázadásában" tulajdonképpen a nyugati kultúra pusztulását látja.

Ez a teória összefügg azokkal a történetfilozófiai elméletekkel, amelyek a kultúrában ciklikus változásokat tételeznek fel és a nyugat-európai társadalom válságát és pusztulását jósolják.

Míg némelyek a kapitalizmusban a kultúra pusztulásáról szólnak, mások a kultúrát is a manipuláció céljaira használják fel – főleg az új tömegkommunikációs eszközök segítségével. A manipuláció azt a látszatot kelti, mintha az ember maga választana, pedig rákényszerítik a döntést. Így például szinte észrevétlenül fogadja el azokat a normákat, követelményeket, eszményeket, amelyeket a televízió sugall. Egy francia szociológus, Edgar Morin könyvet írt *Az idők szelleme* címmel, amelyben felsorolja azokat az „ideálokat", amelyeket a kapitalista tömegkultúrában terjesztenek. Ezek között találjuk a sztár, az erőszak, a komfort, az ifjúság, a szexualitás kultuszát és a planetáris szemléletet, azt a hiedelmet, hogy ha az ember a képernyőn látja az egész világot, ezzel együtt birtokába is veszi. Kétségtelen, hogy a kapitalista kulturális gépezet kiszámítottan, ügyesen, következetesen juttatja el a televízió, a rádió, a sajtó (különösen a képes hetilapok) útján ezeket az „ideálokat" a legszélesebb rétegekhez – s nem is sikertelenül. Jogos az ilyen kultúra elleni tiltakozás, amelyet főleg a „frankfurti iskola" nyomán sok nyugati értelmiségi hangoztat, s helyes e tiltakozás érveit megismernünk.

Mi az elit- és tömegkultúra fenti megkülönböztetését elvetjük: a szocialista kulturális forradalom legfőbb törekvése az, hogy a legnagyobb értékeket juttassa el a legszélesebb tömegekhez. Ez persze nem jelenti azt, hogy a kultúra tartalma mindenkinél ugyanaz, s hogy ne lehessen sajátos szocialista tömegkultúráról is beszélni.

Végül, az utolsó kultúraszerkezeti probléma a természet- és társadalomtudományos kultúra egymáshoz való viszonya. Közismert, hogy évtizedek óta vita folyik erről a kérdésről. A vitát C. P. Snow angol író indította el, aki egyben természettudós is, és ilyen módon közvetlenebbül érzékelte azt a veszélyt, amely a természet- és társadalomtudományos kultúra merev elválása következtében jelentkezik. A 19. század végéig, a 20. század elejéig az úgynevezett humán kultúra uralkodott, amely mindenekelőtt irodalmi, művészeti, történeti jellegű volt. De már a 19. századtól kezdve jelentkezett az az igény, hogy a természettudományok bizonyos elemeit eljuttassák a szélesebb rétegekhez is. A 20. században, a tudományos-technikai forradalom korában ez az igény természetesen felerősödött. A probléma itt kettős. Egyrészt, hogy

melyek azok a szakmai ismeretek, amelyeket az általános műveltségbe be lehet és kell építeni, másrészt, hogy milyen arány alakuljon ki a különböző tudományos ismeretek között. E kérdések megválaszolására olyan koncepció szükséges, amely felméri a társadalmi követelményeket, az összefüggéseket a különböző tudományágak között, s korszerű emberkép alapján válogat.

A VILÁGNÉZET MINT A KORSZERŰ MŰVELTSÉG RENDEZŐ ELVE

Az ötvenes években, de még a hatvanas évek elején is különféle polgári teoretikusok a tudományos-technikai forradalom eddigi eredményei alapján azt állították, hogy a társadalom „dezideologizálódik", „depolitizálódik", s ezzel eltűnnek bizonyos – általuk elavultnak kikiáltott – fogalmak, mint a kizsákmányolás, az osztályharc vagy a társadalmi forradalom. Létrejön az úgynevezett ipari, jóléti vagy fogyasztói társadalom, amely mindenki számára biztosítja a megélhetést, az egyéni érvényesülés lehetőségét, megoldja a társadalmi ellentéteket. Ha ebben a folyamatban a társadalomtudományok közül valamelyiknek szerepe lehet, az mindenekelőtt a közgazdaságtudomány, a szociológia, esetleg a pszichológia, olyan tudományágak tehát, amelyek fel tudják használni a természettudomány egzakt módszereit, s bizonyos automatizmusokat határozhatnak meg. E teoretikusok szerint a humán tudományok voltaképpen nem a tudományos tevékenységhez tartoznak, hanem valahol a művészet szférájában helyezkednek el, s az emberek bizonyos informálását és főleg „szórakoztatását" szolgálják. Ez a technokrata ideológia nagy optimizmussal töltötte el a polgári társadalom vezető köreit, köztük számtalan tudóst is.

A nagy csalódás a hatvanas évek második felében következett be. Kiderült, hogy nem lehet „dezideologizálni" a társadalmat. Hogy miért nem, erre elég egyszerű választ adhatunk: mert még a legfejlettebb kapitalista országokban sem szűnnek meg a társadalmi ellentmondások és ezeknek gazdasági, politikai és kulturális következményei. Azok tehát, akik az „ideológia alkonyáról" beszéltek – s ilyenek sokan voltak –, részben a diákmozgalmak, részben a „harmadik világ" felszabadulási küzdelmei hatására rájöttek, hogy az osztályharc folytatódik, ha megváltozott formákban is. Ennek a kiábrándulásnak az egyik jellemző megnyilvánulása az az elmélet volt, amelyet egy jeles polgári liberális közgazdász, K. G. Galbraith fejtett ki nálunk is megjelent

Az új ipari állam című könyvében. A tudományos-technikai forradalmat ő a racionalizmus diadalaként fogta fel, és ezt szembeállította azzal az irracionalizmussal, amely szerinte a társadalmi berendezkedést jellemzi. A feladatot abban látta, hogy a tudományos-technikai forradalom racionalitását át kell vinni a társadalmi berendezkedésre is. Ennek érdekében olyan szellemi elitet kell létrehozni, amely átveheti a hatalmat a technokratáktól és a bürokratáktól. Ez a két kategória ugyanis, amely Galbraith szerint ma a kapitalista társadalmat irányítja. Az „új baloldal" ezt az elméletet vitte tovább különböző formákban, néhol nemcsak az életforma, hanem a társadalom forradalmát is hirdetve – utópikus módon.

A hatvanas évek végétől azt tapasztaljuk, hogy a kapitalista világban keresik azt az új ideológiát, amely eszmeileg megszilárdíthatja a monopoltőkés rendet. Ennek eredményeképpen születtek meg – szociológusok, pszichológusok, történettudósok, közgazdászok közreműködésével – a különböző neoromantikus áramlatok, amelyek a természethez, az „egyszerű életrendhez", az „önmegtartóztatáshoz" való visszatérést hirdetik. Ezeknek az áramlatoknak a kiindulópontja az érzelmi, művészeti vagy filozófiai alapon álló „kultúrkritika". Bizonyos mértékig ezeket támasztja alá az a felfogás is, amely a gazdasági és környezetvédelmi problémák alapján a „növekedés határaira" hívja fel a figyelmet és különféle reformokat javasol a kapitalista világban.

A javaslatok jó része ma az új morális értékrend szükségességét hangsúlyozza, s ezzel együtt a tudati tényezők jelentőségét. Elég, ha itt D. Bellnek *A posztindusztriális társadalom* című könyvére utalunk. A kultúra meghatározásában is előtérbe kerülnek az új ideológiai irányzatok, a szubjektív idealizmus különböző válfajai, ami persze nem jelenti azt, hogy a régebbi neopozitivista tendenciák ne lennének jelen, és ne maradnának fenn mindazok az antinómiák, amelyek a polgári világfelfogást jellemzik.

A szocialista társadalomban a marxizmus–leninizmus alapján keressük a választ a korszerű műveltség problémáira. E tekintetben különösen érdekes az a kísérlet, melyet az MTA Elnökségének Közoktatási Bizottsága végzett el, s melynek alapján javaslatot tett a távlati műveltség tartalmára és az iskolai nevelő tevékenység fejlesztésére. A bizottság kimondotta, hogy az *általános alapműveltséget* úgy tekinti, „mint a szocialista nevelés céljainak és értékeinek megfelelően kiválasztott ismeretek, képességek és készségek összességét, valamint a

belőlük eredő és szemléleti, világnézeti szintéziseken épülő társadalmi magatartásmódot". Ez azt jelenti, hogy mindenki ismerje meg a természeti és társadalmi valóságot, értse a természet és társadalom legalapvetőbb mozgástörvényeit, a logikus gondolkodás alapelveit, ismerje meg a fejlődés összefüggéseit, tájékozódjon a környezetében és a tapasztalatok alapján is alakítsa ki magában a korszerű világnézetet, ismerje az ember és önmaga helyét és szerepét a természeti és társadalmi valóságban. Mindezek érdekében rendelkezzék a szükséges ismeretekkel, legyen képes az önművelésre, rendelkezzék a természet, a társadalom és önmaga alakításának képességével, legyen világnézetileg megalapozott belső igénye a közéleti társadalmi aktivitás és a felelősség vállalása, emberi kapcsolatait a szocialista erkölcs normái szerint alakítsa.

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI MŰVELTSÉG ELEMEI

A társadalomtudományi műveltséget részben funkciói, részben pedig a tudományágak sajátosságai szempontjából három tömbre oszthatjuk:

- nyelvi-kommunikációs műveltségre,
- történeti-társadalmi-politikai műveltségre,
- esztétikai-irodalmi műveltségre.

E három tömbbe tartoznak az összes számba jöhető társadalomtudományok, amelyek három tudománykörhöz kapcsolódnak: a nyelv-, a történet-, valamint az irodalom- és művészettudományhoz. A következőkben az egyes tömböket vesszük sorra, és ezeken belül vizsgáljuk a társadalomtudományok helyét és szerepét a műveltségben.

1. A *nyelvi-kommunikációs műveltség* megszerzésének célja, hogy az egyén különböző tevékenységei során kapcsolatot tudjon teremteni embertársaival, és megfelelően tudja kifejezni érzelmeit, gondolatait. Buffon azt mondotta, hogy a „stílus az ember". Ha ebben a megfogalmazásban van is túlzás, azt nem tagadhatjuk, hogy az ember nyelvi kifejezésmódja sok mindent elárul egész személyiségéről.

A nyelvi-kommunikációs műveltség fejlesztése szempontjából alapvető az *anyanyelvhez* való viszony tudatos alakítása, hiszen ez teszi lehetővé a társadalomba való beilleszkedést, az ismeretek megszerzését, a logikus gondolkodás kifejlesztését, ez az alapja annak is, hogy idegen nyelveket megtanuljunk.

A nyelv tudatos elsajátítása érdekében fel kell használni a *nyelvé-*

szet eredményeit, tehát azokat az újabb kutatási eredményeket is, amelyeket a strukturális nyelvészet, a szocio- vagy a pszicholingvisztika, az ún. kontrasztív nyelvészet az utóbbi időben létrehozott. A nyelvészet új eredményeinek felhasználása nemcsak a nyelv tudatos elsajátítását könnyíti meg, hanem hozzájárul a logikus gondolkodás fejlesztéséhez is. Példaként megemlítjük, hogy amikor a múltban súlyt helyeztek a latin grammatika megtanulására, ez nemcsak arra volt jó, hogy a latin nyelvet elsajátítsák, hanem arra is, hogy a logikus gondolkodás szabályaira oktassanak. A nyelvekről szóló ismeretek magukban foglalják a nyelvekről szóló általános tudnivalókat, a szótan, jelentéstan, hangtan, szókincs fő elemeit, a magyar nyelv történetét, a köznyelv és a szükséges szaknyelvek megismerését, a stilisztikai és nyelvhelyességi tudnivalókat.

A gyakorlat azt bizonyítja, hogy az általános iskolát végzettek jelentős része még a helyesírást sem sajátította el, arról nem is szólva, hogy a személyes érintkezés, a levelezés, a hivatalos érintkezés formáit nem ismerik. Ezt a nyelvet rossz példák alapján sajátítják el sokszor olyan környezetben élők is, akiktől azt lehetne elvárni, hogy ízes magyar nyelven beszéljenek. Ezzel elérkeztünk a *nyelvművelés* kérdéséhez. A nyelvművelés nemcsak valamiféle nemzeti ügy. Az is, de emellett a helyes nyelvi normákhoz való igazodást, a megfelelő, a környezethez alkalmazkodó kifejezési formákat, az ember nyelvi „viselkedését" irányítja. Ezen belül nem jelentéktelen a *megértés* problémája. Az idegen szavak elleni küzdelem nem pusztán azt szolgálja, hogy szépen fejezzük ki magunkat magyarul, hanem azt is, hogy minél szélesebb körben érthetővé tegyük azt, amit el akarunk mondani. Azok a viták, amelyek ma a nyelvhelyesség körül vannak, nem a purizmus szempontjából ítélendők meg, tehát nem egy elavult nyelvművelési eszmény alapján, hanem mindenekelőtt a kommunikációs szükséglet szempontjából.

Kis nép lévén, számunkra különösen fontos az *idegen nyelvek* megtanulása. Közismert, hogy az általános iskolában egy kötelező idegen nyelvet tanítanak: az oroszt, és azt is rosszul. A második idegen nyelvet csak a középiskolában tanítják, viszonylag csekély óraszámban, ez pedig nem tudja biztosítani a megfelelő nyelvtudást. Csak a nyelvi tagozatos osztályok mutatnak fel elfogadható eredményeket. Nem kell különösebben bizonyítanunk, hogy ez a helyzet nem tartható fenn. Az iskolában javítani kell az oktatást, emellett szükség van arra, hogy az iskolán kívüli felnőttoktatásban nagyobb helyet foglaljon el az idegen

nyelvek tanulása. Az idegen nyelvek ismerete – amellett, hogy gyakorlati haszonnal jár – fontos kommunikációs készségünk, műveltségünk fejlesztése, a világról alkotott képünk gazdagítása szempontjából is. Gyakran mondják, hogy ahány nyelvet tud az ember, annyi világot ismer. A nyelv ugyanis kultúrát hordoz, és aki jól megtanul idegen nyelveket, az ezzel együtt a népek kultúráját is megismeri.

2. *A történelmi, társadalmi és politikai ismeretek* szempontjából a vezető tudományág a történettudomány. Gyakran szokták idézni a jeles francia történésznek, Marc Blochnak a megállapítását: „A történelem igen régi az elbeszélés embrionális formájában, ... de mint elemző vállalkozás annál ifjabb. Most igyekszik végre a felületi tények alá hatolni, a legendák és a retorika csábítása után elvetni a tudóskodó rutint és a józan észnek álcázott empirizmus ma különösen veszélyes kábítószerét." A marxista történetírás – ha helyesen értelmezzük – szemben áll a pozitivizmussal, amely apró tények felkutatását tartotta feladatának; a szellemtörténettel, amely a szellem elsőrendűségét hirdette meg; a vulgáris materializmussal, amely mindent csak a gazdasági alapból akart származtatni, s a mechanikus determinizmussal, amely teljesen kizárta az ember cselekvőképességét és szabadságát. A marxista történetfelfogás a dialektikus materializmus szemléletét elfogadva nagy tendenciákat vizsgál, mégpedig „hosszú történelmi tartamban", amelyeket a társadalmi-gazdasági formációk jellemeznek. Teszi ezt azzal a szándékkal, hogy az ember megismerje fejlődésének történetét és megértse helyét a társadalomban.

A történettudomány azért központi kategóriája a társadalmi műveltségnek, mert rendező elve a *történetiség*, amely valamennyi társadalomtudományi ágban jelentkezik. E rendező elv azt jelenti, hogy minden jelenséget a maga fejlődésében és az adott korszak konkrét körülményei között kell vizsgálni. A történetiség elve magában foglalja a totalitás igényét is, tehát azt a törekvést, hogy egyrészt az emberiség fejlődéséről összefoglaló képet kapjunk, másrészt, hogy egy-egy adott korszakot sokoldalúan ismerjünk meg, tehát nemcsak a gazdaság- vagy politikatörténet, hanem például a művelődéstörténet oldaláról is. A történelemben nem pusztán ismeretek halmazát kell látnunk, hanem valamely értékrend érvényesülését, és ezen belül az emberi példákat. A múlt erkölcsi példákat nyújtott és nyújt, s éppen ezért a történelem megismerése egyszerre szolgálja a személyiség értelmi és érzelmi fejlődését, s ily módon a világnézet kialakításának egyik fő eszköze.

A történelem tanulmányozása során sokan megelégszenek apró adatok elsajátításával, mások úgy érzik, hogy csak a nagyon általános és elvont törvényszerűségeket érdemes megismerni. Itt valóban meg kell találni az általános és konkrét megfelelő dialektikáját. Ismerni kell a történetfilozófiát, de a konkrét történelmet is anélkül, hogy részletadatokba bonyolódnánk, és a fejlődés fő tendenciáit elhanyagolnánk. Ha a nagy történelmi folyamatokat nem tudjuk eseményekhez és emberekhez kapcsolni, akkor a történelmi materializmus igaz kategóriái üres sémák maradnak.

Bár megnőtt a történeti ismeretterjesztés iránti érdeklődés (nemcsak magyar, hanem egyetemes történeti vonatkozásban is), mégis: az olvasóközönség legszélesebb rétegei nem történelmi tanulmányokat olvasnak, hanem történeti regényeket. Ezek szemlélete sokszor elmarad a modern történettudományi szemlélettől, és szerzőik gyakran nem ismerik az új kutatási eredményeket. Hadd említsünk egy példát: Jókai Mór történeti regényei a romantikus történelemszemléletet sugallják egy olyan korban, amikor a történettudományban már a marxista szemléleti mód az uralkodó. Pedig a történelem új eredményeinek megismerése nagy jelentőségű nemcsak világnézetünk általános formálása, hanem olyan részletkérdések megítélése szempontjából is, mint helyünk a világban, a nemzet és a nemzeti állam kialakulása, az egyes történelmi események megítélése stb.

A közgondolkodásban – itthon és külföldön – különböző formákban és mértékben még tovább él a nacionalizmus. Ez persze nemcsak a történelemhez kötődik, de gyakran meríti belőle érveit, élményanyagát, hangulatát. A magyar történetírás ma arra törekszik, hogy marxista szemlélet alapján foglalkozzék a nemzeti kérdéssel. Az új szemlélet elterjedését két tényező gátolja. Az egyik, hogy a szomszéd népek történetírásával sok múltbeli kérdésről nem vallunk azonos nézeteket. A másik, hogy a nemzeti és nemzetiségi kérdés mai megítélése szempontjából is eltérők a vélemények. Az egyik legfontosabb feladatunk, hogy elvi álláspontunkat a közvéleménnyel megértessük. Ehhez az is szükséges, hogy a magyar történelmet ne provinciálisan ítéljük meg, hanem az egyetemes történet keretében.

A történeti-társadalmi-politikai ismeretek blokkjában más tudományágak is helyet kapnak, nevezetesen az állam- és jogtudomány, a politikai tudományok, a közgazdaságtudomány, a szociológia és a filozófia.

Az *állam- és jogtudományi műveltséghez* hozzátartozik az állam különböző funkcióinak, működési mechanizmusának, a közigazgatás helyi és központi szerveinek, a politikai szervezetek tevékenységének, az állampolgárok jogainak és kötelezettségeinek a megismerése. E tekintetben nem lehet pusztán a fogalmak tisztázásával megelégedni, hanem meg kell ismerni a *gyakorlatot* is, hiszen általános tapasztalat, hogy az emberek többsége nem ismeri a törvényeket, szabályokat, az intézményrendszert, s nem tudja, miképpen kell eljárni ügyes-bajos dolgaiban. Márpedig ahhoz, hogy a szocialista demokrácia fejlődjék és az egyén megtalálja helyét a közösségben, elengedhetetlenül szükséges a tájékozódás ezen a területen.

A *közgazdaságtudományban* olyan nagy témakörök között kell eligazodni, mint a gazdasági növekedés és a társadalmi haladás összefüggései, a tervezés és az előrejelzés, a termelés, a népesség és a foglalkoztatottság, a nemzeti vagyon, az árak, a bérek és jövedelmek, a gazdasági szervezés különböző kérdései, s nem utolsósorban a háztartás ökonómiája.

A *szociológia* eligazít az ember természeti és társadalmi meghatározottsága, a társadalmasodás és az intézményesedés, a társadalom szerkezete és ezen belül a csoport, közösség és az egyén viszonya, az ember különböző magatartásformái és életmódja szempontjából.

Mindhárom tudományág nem pusztán ismereteket nyújt, hanem szemléletet is alakít, hiszen a kisebb és nagyobb közösségek ügyeivel való foglalkozásra hívja fel a figyelmet. Ezekhez a tudományágakhoz kapcsolhatók a legközvetlenebbül a politikai ismeretek, amelyek a hazai és a nemzetközi politikai helyzetben való eligazodást segítik és a politikai gyakorlatot megalapozzák.

A társadalmi ismereteket be kell ágyazni egyrészt a nagy történelmi kategóriákba, másrészt a filozófia rendszerébe. A *filozófiában* tanulmányozandó a különböző társadalmi formációk világképének és világnézetének alakulása, s ezzel együtt a filozófiatörténet, a dialektikus és történelmi materializmus alapkategóriái, mint amilyenek a természet és társadalom, az anyagi valóság és a tudat, a gyakorlat, a megismerés és a társadalmi haladás. Ezeknek az ismereteknek a birtokában és természetesen személyes tapasztalatai alapján tud az ember állást foglalni a mai társadalmi formációk gazdasági, társadalmi, ideológiai problémáiban, általában a 20. század második felének világában.

3. Az *esztétikai-irodalmi műveltség* egyszerre szolgálja a világ megértését, a személyiség öntudatra ébredését és aktivitásának fejlesztését. Ebben az esetben ugyanis nemcsak az ismeretek elsajátításáról van szó, hanem az egyén aktív részvételéről a szellemi cselekvésben, s az erre való nevelésről. Az esztétikai műveltség lényegéhez tartozik, hogy nemcsak az ember értelmére, hanem érzelmére is hat, a műalkotás révén olyan élményt ad, amely alapvetően meghatározhatja a személyiség formálódását. Lukács György a legmagasabb fokú esztétikai élményt a katarzisban jelölte meg: az egyén ennek az élménynek a segítségével mindennapi részlegességéből az emberi nem egyetemességének színvonalára emelkedik. Kétségtelen, hogy a nagy mű hatása a befogadó megfelelő érzékenysége esetén valóban jellemformáló lehet, s ez a lényeges. (A befogadásnak természetesen más szintjei is vannak a katarzistól a kellemességig.) Az irodalmi és művészeti alkotások emellett ismereteket is nyújtanak az emberről és a világról, tehát megismerő funkciójuk is van – nemcsak művészi értelemben.

Az esztétikai műveltségen belül az *irodalom* az, amely a legkomplexebb módon hat, hiszen egyszerre befolyásolja az ember érzelmi és értelmi orientációját, a legkülönbözőbb tudatformákat a filozófiaitól a politikain és erkölcsin keresztül az esztétikaiig. Éppen ezért nem lehet egyetérteni azokkal, akik háttérbe kívánják szorítani az irodalmi műveltséget. Kétségtelenül igaz, hogy ma az esztétikai műveltségen belül nem kap megfelelő helyet a többi művészet: a színház, a film, a képzőművészet, a zene, s helyes nagyobb komplexitásra törekedni. Mégis – főleg az iskolában – teljesen érthető az irodalom előtérbe helyezése; nemcsak azért, mert az irodalom egyszerre tudja szolgálni az értelmi és érzelmi nevelést, hanem azért is, mert az irodalom a nyelvi-kommunikációs műveltséggel szoros kapcsolatban áll. A nagyobb komplexitást az iskolán kívüli közművelődési tevékenységben lehet elsősorban biztosítani.

Az esztétikai nevelés középpontjába a *művet* kell állítani, és nem a róla szóló magyarázatot. A befogadást azonban nem kis mértékben befolyásolják azok az ismeretek, amelyeket az irodalom- és más művészettudományok szolgáltatnak. Az utóbbi időben sok vita folyik arról, hogy mit jelent a műközpontúság. Semmiképpen sem jelenti a formai elemzés egyoldalú hangsúlyozását. A művet csak akkor lehet igazán megérteni, ha elismerjük a tartalom elsőrendűségét, és ezzel együtt a művet sokoldalúan, tehát tartalmilag és formailag egyaránt interpre-

táljuk. Elemzésünk csak akkor lehet kielégítő, ha tekintetbe vesszük azokat a történelmi-társadalmi-kulturális jelenségeket, amelyek között a műalkotás létrejött és amelyek között hat. Nem elég csak az ún. genezist, a mű születését vizsgálni, hanem a recepciót, a befogadást is figyelembe kell venni.

A megfelelő tárgyi ismeretek birtokában tudunk csak *értékítéletet* mondani. A műelemzés ugyanis szükségképpen értékítéletekhez vezet. Ezt is befolyásolja mindaz az ismeret, amelyet a művészetről szereztünk, hiszen csak a tudatosság bizonyos fokán vagyunk képesek az értékest az értéktelentől megkülönböztetni. Az ún. axiológiai megközelítésben tehát nem elegendő az egyéni ízlés, hanem meg kell ismerni a különböző irányzatok és rétegek értékrendszereit is.

Tartalmilag az esztétikai műveltség még egy oldalára érdemes felhívni a figyelmet, ez pedig a nemzeti és az egyetemes egymáshoz való viszonya. Nem kétséges, hogy e tekintetben is a magyar irodalom és művészetek megismerése a kiindulópont. Ugyanakkor itt is nélkülözhetetlen a nemzetközi kitekintés, hiszen a többi nép értékeit és a róluk szóló ismereteket a művészeti alkotások sokszor hatékonyabban közvetítik, mint a különböző társadalomtudományok.

Elméleti szempontból mindenekelőtt az irodalom és a művészetek alapfogalmainak megismerését kell szorgalmaznunk, amelyek természetesen szoros kapcsolatban állnak az általános és az ágazati esztétikával.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a társadalomtudományos műveltség a korszerű műveltség szükséges alkotórésze. Ismereteket nyújt a társadalom mai állapotáról és múltjáról, képet ad az emberről és lehetőségeiről, megkönnyíti tájékozódását a világban, és hozzájárul az emberi kapcsolatok kialakításához. Mindez azt jelenti, hogy nem kis szerepe van a személyiség formálásában. A társadalomtudományi műveltség nem játszik kizárólagos szerepet a világnézet alakításában, hiszen e tekintetben a természettudományos műveltségnek is nagy a jelentősége, de a filozófia közvetíti ez utóbbi világnézeti következtetéseit is. Mindezek alapján nem érthetünk egyet olyan nézettel, amely a társadalomtudományi műveltséget háttérbe akarja szorítani valamiféle modernség jegyében: a „két kultúra" szerves egységének a hívei vagyunk.

Amikor egy-egy szaktudomány – a korábban egységes tudásanyagból kiválva – önállósul, többé-kevésbé kialakult szemléletmódot és fogalmak egész seregét kapja örökségül. Így például a fizika az anyag legalapvetőbb tulajdonságaival foglalkozik, amelyeknek bőven vannak könnyen felismerhető és következetesen jelentkező megnyilvánulásai. Őseinknek ezek egy részével már az emberré válás folyamán ismerkedniük kellett.

Ezzel bizonyos mértékig analóg az a folyamat, ahogyan a gyermek és a mindennapi életét élő ember ismerkedik a világgal. Igaz, hogy az analógia zavartalanul sohasem érvényesülhet, és a zavaró tényezők annál erősebbek, minél fejlettebb a társadalom. Az intézményesített tanítás elébe megy a spontán fejlődésnek, de nem tudja teljesen megelőzni. Mikor pedig az egyén „felszabadul" az iskola tervszerű befolyása alól, a „józan ész" szemlélete újratermelődik. Az alap- és felsőbb fokú oktatás ma is küzd e problémával: nem tud olyan jól megalapozott tudományos szemléletet adni, amely később is fenntarthatja magát.

Az *általános műveltség* akkor igazán *műveltség*, ha mindennapi életünknek ható tényezője, és akkor *általános*, ha – bár a világot természetre és társadalomra bontjuk, és ismereteink is az egyikre, illetve a másikra vonatkozó tudományokból származnak – egységes ismeretrendszeren alapuló egységes szemléletmódot alkot. Ilyen értelemben *az általános műveltség: tudományosan hiteles világkép és világnézet.* Az a tényanyag, amire ez támaszkodik, csak akkor képez biztos alapot, ha nem csak tudjuk, hanem értjük is. A megértés igénye akkor merül fel, amikor a tudomásunkra jutott tényeket nem készen adottakként fogadjuk el, hanem ismerjük a tudáshoz vezető utat is. A tudatosságnak ilyen foka történeti-logikai elemzéssel érhető el. (Hegel szerint: ami első a történetben – a logikában is az.)

A GONDOLKODÁS ELSŐ DOKUMENTUMAI; A „JÓZAN ÉSZ" ÉS A „PRIMITÍV" GONDOLKODÁS

Bármely kor emberének természeti és társadalmi környezete adott. Velük együtt adottak az addigra felhalmozódott és a gyakorlatban bevált (de még nem feltétlenül igazolt) köznapi ismeretek is. Ezek az egyén saját – rendszerint differenciálatlan – tapasztalataival együtt alkotják a mindenkori köznapi gondolkodás tárgyát és ösztönös (spontán) világnézetének, a józan észnek alapjait is. (Az ösztönös világnézet a mai korban már nem műveltségalkotó.) A józan ész szemléletét ösztönös világnézetnek minősítettük. Ugyanis *az adott tapasztalatok összessége* sohasem áll meg önmagában, hanem *igyekszik elméletté, illetve elméletekké kiegészülni:* az elmélet születése nem akadályozható meg. Elméleteket említve a többes számmal azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy a szóban forgó világszemlélet a gyakorlatban beváló funkciója ellenére sem koherens. Lehetséges, hogy ugyanannak a dolognak különböző megnyilvánulásai egymással inkoherens, sőt egymásnak ellentmondó elméletekhez kapcsolódnak. A józan ész azonban a tapasztalattal való közvetlensége miatt mindig tudja, hogy mikor melyik elméletet alkalmazza, mert elsősorban a praktikumra és nem az objektív lényegre figyel.

Legalább félmillió éve annak, hogy fejlettebb gondolkodásra képes aggyal, szerszámok használatára alkalmas kézzel és a beszédhez szükséges anatómiai adottságokkal „az ember ritka, *élelmiszer-gyűjtögető* állatként jelenik meg, amely ugyanúgy élt, mint bármelyik vadállat; mint más élőlények élősdije, amely megfogta, összegyűjtötte a természet nyújtotta élelmiszereket. Ez a *gyűjtögető* gazdaság – Morgan *vadságnak* nevezi – biztosította valamennyi emberi társadalom megélhetését egy oly hosszú időszakban, amely az emberiség bolygónkon való tartózkodásának 98 százalékát teszi ki, és amelyet a régészek *paleolitnak* vagy *őskőkorszaknak,* a geológusok pedig *pleisztocénnak* hívnak. Ezt az életmódot folytatja még ma is néhány elmaradott és elszigetelt társadalom a Malájföld és Közép-Afrika őserdeiben, Északnyugat-Ausztrália és Dél-Afrika sivatagjaiban, valamint a sarkvidékeken."[1]

A szellemi képességek egyik korai megnyilvánulása a természetben talált bizonyos tárgyak munkaeszközként való felhasználása. Jelentős

[1] *G. Childe:* A civilizáció bölcsője. Budapest 1959. 22. old.

fordulat volt, amikor az ember megtanulta az égés kémiai folyamatának ellenőrzését, majd előidézését. Tudjuk, hogy Ázsiában a sinanthropus, Európában pedig a vértesszőlősi előember már ismerte és használta a tüzet.

A szellemi képességek fokozatos fejlődését mutatják a fennmaradt kőeszközök, amelyek annál egyszerűbbek, minél régebbiek. Kb. 100 000 éve annak, hogy a neander-völgyi ősemberek az eszközöknek olyan változatos formáival rendelkeztek, amelyekből már életmódjuk és gazdaságuk is jól rekonstruálható. A pleisztocén során egyre jobban nő az emberi agy kapacitása, és ez világosan tükrözi az ember fejlődését (még ha tudjuk is, hogy gondolkodásunk teljesítőképessége nemcsak az agy abszolút nagyságának függvénye). A fejlődés szoros összefüggésben van a beszéddel is: az emberek közti szellemi érintkezés lehetetlen enélkül. Már az előembernek is voltak olyan szellemi megnyilvánulásai, amelyek ma is dokumentálhatók.[2] Ami a „józan ész" szemléletének fejlettségét illeti, G. Childe messzemenő következtetésre jut: „A letört ágból vagy pattintott kőből készült legegyszerűbb szerszám is hosszú tapasztalat gyümölcse – próbálkozásoké és hibáké, megjegyzett, emlékezetben tartott és összehasonlított benyomásoké. Az elkészítésben való jártasság megfigyelése, visszaemlékezés és gyakorlat útján szerezhető meg. Talán túlzásnak tűnik, mégis igazunk van, ha azt mondjuk, hogy minden szerszám *tudomány* megtestesülése, mivel ugyanolyan jellegű megjegyzett, összehasonlított és összegyűjtött tapasztalatok gyakorlati alkalmazásából áll, mint amelyeket a tudományos képletekben, leírásokban és előírásokban foglaltak rendszerbe és összegeztek."[3]

Közismert Marx meghatározása az emberi értelemben vett munkáról. A lényeg az *előzetes terv:* ilyet az állatok nem készítenek, hanem örökölt, illetve tanult magatartásként végzik „munkájukat".

A GONDOLKODÁS ÉS A NYELV

A valóság megismerésének kezdete az érzékelés; az érzékelés alapján végbemenő gondolkodás szubjektív „képek" formájában tükrözi a valóságot. A szubjektív „képek" szavak segítségével válnak közös tulaj-

[2] Lásd *G. H. R. Koenigswald:* Az ember története. Budapest 1958.

[3] *G. Childe:* A civilizáció bölcsője. 9. old.

donná, tesznek szert speciális társas jellegre és állhatnak össze végül kultúrává. Megfordítva: *gondolkodásra csakis valamilyen kultúra keretében, a nyelv által lehetünk képesek.* A felsorolt megállapításokhoz újabbként hozzátehetjük, hogy ezek végső fokon valamennyien a gondolkodás és a nyelv viszonyáról (mindenesetre erről is) vallanak. Ha pedig megállapításaink valóban helytállók, akkor gondolkodásunk és másokkal való nyelvi csereviszonyaink alján mindig a már említett „képek" vannak, amelyek még a legelvontabb gondolatok mélyén is mindig megkereshetők.

A nyelvtudomány tapasztalati tényként régóta számon tartja a jelentésváltozásnak azt az elég gyakori típusát, amelyet formulaszerűen így írhatunk le: konkrét jelentés – absztrakt jelentés. A sajátos jelentéstani terminológiában a „konkrét": objektív; a konkrét külső realitásban adott, létező; érzékleti, közvetlenül érzékelhető; az „absztrakt": szubjektív; a konkrét realitásban nem adott, nem létező; nem érzékleti, közvetlenül nem érzékelhető. Tehát a nyelv a maga fejlődése során a „konkrét" – realitásokhoz tapadó, érzékleti – formáktól halad az elvontságok felé. Különböző nyelvek (nyelvcsaládok) jellegzetes fogalomköreit vizsgálva kiderült (valahányszor a vizsgált szó etimológiája végignyomozható volt), hogy a jelentésfejlődés mindig a már említett formula szerint megy végbe. Az elvont fogalomköröknek nincsenek önálló jelölői.[4]

A nyelv és a gondolkodás egységére vonatkozó dialektikus materialista felfogás természettudományos megalapozását Pavlovnak a második jelzőrendszerről szóló tanítása nyújtja. Pavlov kutatásait az teszi nagy jelentőségűvé, hogy az ember pszichikumában szubjektív formában lejátszódó folyamatokat egzakt módszerekkel, élettani kísérletek révén derítették fel.

A környezeti tárgyaktól származó ingerek a szervezet számára jelzések. Az érzékelt ingerek, vagyis az érzékletek jelzik az állat számára a környezeti jelenségeket, folyamatokat. Az érzékleteknek nyoma marad az agykéregben, s az akkor is felidézhető, ha az inger pillanatnyilag nem hat. A felidézett érzékletek a képzetek. Pavlov az érzékletet és a képzetet együttesen a valóság első jelzőrendszerének nevezte. Az első jelzőrendszer a magasabb rendű állatok és az emberek közös

[4] *Fabricius-Kovács Ferenc:* A konkrét-absztrakt jelentésfejlődés problematikája. Budapest 1968.

élettani képessége. Az emberek – kollektív munkájukkal egy időben – előbb tagolatlan, majd tagolt hangokat hallattak. Ezek a hangok a tevékenység feltétlen ingereihez társulva feltételes ingerekké váltak. A szó: fiziológiai értelemben közömbös inger, nem származik arról a testről vagy abból a jelenségből, amellyel kapcsolatban elhangzik. A szó, vagyis az egyszerű hanginger tehát az emberi tevékenység során feltételes ingerré válik. A közvetlenül érzékelt madár alakja, mozgása, hangja stb. az első jelzés, a vele kapcsolatban elhangzó szó ezeknek a jelzéseknek a jelzése, vagyis másodlagos jelzés. Az artikulált hangsor és annak érzékelése fiziológiai funkció. Ugyanakkor az ember társas érintkezésének eszköze is, tehát társadalmilag determinált fiziológiai funkció.

A szavak, vagyis a második jelzések szükségszerűen kollektív jellegűek, míg az első jelzőrendszer, vagyis az érzetek és a képzetek együttese szükségszerűen individuális. Az ember csak a szavak eszközével képes közölni érzeteit és képzeteit, ennek az eszköznek tehát olyan feltételes ingernek kell lennie, amely a közlő és a „hallgató" számára ugyanazokkal az érzetekkel és képzetekkel kapcsolatos. A szó általánosító jellege szükségszerűen távolabb esik a konkrét jelenségektől, de éppen ezért a valóság lényeges jegyeinek tükrözését teszi lehetővé. *A csupán első jelzőrendszert birtokló lények számára csak a „konkrét" egyedi valóság tükröződik. Az ember azonban a második jelzőrendszer birtokában a konkrét általános jelenségek, sőt az absztrakt összefüggések tükrözésére is képes.* Végül meg kell említenünk Pavlovnak azt a megállapítását is, hogy bár az ember első jelzőrendszere lényegében közös a magasabb rendű állatokéival, mégsem teljesen ugyanolyan, mert a második jelzőrendszer visszahat az elsőre. Az ember érzékelése lényegbehatóbb, mint az állaté, mert a második jelzőrendszer az érzékelést az észlelés képességévé tökéletesítette.

Az elmondottakból következik, hogy egy-egy fogalom kialakulásáról az őt jelző szó etimológiájából is sok mindent megtudhatunk.

A SZÁMFOGALOM KIALAKULÁSÁNAK KÖRÜLMÉNYEI

A számfogalom – és benne már a valós számkör – is olyan többszörösen összetett, bonyolult struktúra, amelynek mélységeit (és mondhatjuk: szépségeit) nem is sejthetjük, ha a számot csupán a gyakorlati aritmetika tárgyaként tekintjük. A valós számok halmaza többféle

struktúrával rendelkezik: egyszerre rendezett halmaz, algebrai struktúra és topologikus tér is. Természetesen a számfogalom elsősorban nem a „tiszta" matematika, hanem a gondolkodás és a fizika fejlődése szempontjából érdekel bennünket. Tekintsük a környezetünkben levő dolgokat, amelyek száma véges, és nevezzük az innen származó bizonyos dolgok (véges) összességét halmaznak. A halmazt alkotó dolgok a halmaz elemei. A halmaz és az elem fogalma feltételezi a tartalmazás kapcsolatát is. (Pl. a velem egy házban lakó emberek halmazának eleme vagyok én is, a halmaz engem is tartalmaz.) A halmaznak jól definiáltnak kell lennie. Ez akkor teljesül, ha egyértelműen eldönthető bármely objektumról, hogy az adott halmazhoz tartozik-e vagy sem. Két halmaz akkor egyenlő, ha ugyanazokból az elemekből áll. Az elem nélküli halmazt üresnek nevezzük. A részvonatkozás és a részhalmaz jelentése világos. Egységes szóhasználat kedvéért azt mondjuk, hogy az üres halmaz minden halmaznak része.

Két halmaz *egyesítésének* (uniójának) nevezzük mindazon elemek összességét, amelyek legalább az egyik halmaznak elemei. (A közös elemek csak egyszer szerepelnek!) Két halmaz közös részét metszetnek szokták nevezni; a metszet mindkét halmaznak része.

A továbbiakban a *leképezés* fogalmát ismertetjük. Tekintsünk két véges halmazt (pl. egy falu állattulajdonosainak, illetve az állatoknak véges halmazát). A leképezés az egyik halmaz elemeit egyértelműen feleltteti meg a másik halmaz elemeinek, a következő módok valamelyikén.

Egyik halmazt valamely másikra *leképezve,* a másik halmaz minden elemének van az elsőben legalább egy megfelelője. (Pl. az állatok és tulajdonosok viszonylatában a tulajdonviszony *leképezés:* az állatok halmazának leképezése a tulajdonosok halmazára. Ugyanis minden egyes tulajdonosnak megfelel legalább egy állat, esetleg több is, attól függően, hogy hánynak a tulajdonosa.) A leképezés *egyértelmű* olyan szempontból, hogy egyik halmazt a másikra leképezve, az egyik elemeihez rendre csakis egy-egy másikbeli elem tartozhat (pl. minden egyes állatnak csak egy tulajdonosa van).

Kölcsönösen egyértelmű a leképezés, ha az egyik halmaz minden egyes elemének a másikból csakis egy felel meg és viszont. (A példaként tárgyalt konkrét esetben: minden tulajdonosnak csak egy állata van, és minden állatnak csak egy tulajdonosa.)

Bizonyos dolgok összessége meghatározott struktúrával rendelkezhet.

A halmazelmélet keretében értelmezhető struktúrák közt a *rendezettséget* kell megemlítenünk. A rendezést, illetve rendezettséget bizonyos *rendezési relációkhoz* kötjük: megelőzi, egyenlő, követi. Hogy konkrétan mit jelent a megelőzés (előtte-állás) és követés (mögötte-állás), azt nem szükséges megmondanunk, pusztán azt követeljük meg, hogy ezek a relációk a rendezés axiómáinak (reflexivitás, tranzitivitás, antiszimmetria) eleget tegyenek. A rendezési axiómák viszont éppen az időbeli, értékbeli, névsorbeli, lineáris, térbeli stb. rendezés közös formális tulajdonságait juttatják kifejezésre. Egy halmazt akkor nevezünk teljesen rendezettnek, ha bármely két eleme egymással rendezési relációban áll, azaz tetszőleges „egyik" és „másik" elemek viszonya a következő három lehetséges esetnek egyike és csakis egyike:

1. az „egyik" megelőzi a „másikat",
2. a „másik" megelőzi az „egyiket",
3. „egyik" és „másik" egyenlőek.

Véges halmazok esetén a kölcsönösen egyértelmű megfelelés közvetlenül szemlélhető jellegzetességgel jár, amit mi a számfogalom birtokában úgy fejezünk ki, hogy a két halmaz elemeinek száma (számossága) megegyezik. Ha a két halmaz elemeinek száma kicsiny, ez a reláció közvetlenül érzékelhető anélkül, hogy számolni tudnánk. Egy három-négy éves gyerek pl. számolás nélkül, könnyen megállapíthatja, hogy mindkét kezén ugyanannyi ujja van. Nem kell mást tennie, mint a jobb és a bal kezén levő megfelelő ujjainak hegyét egymáshoz illesztenie. Ebből rögtön látja a kölcsönösen egyértelmű megfelelést anélkül, hogy e fogalmat általánosan ismerné, és hogy tudná: mennyi az ugyanannyi. A továbbiak szempontjából azt kell különösképpen megjegyeznünk, hogy a leképezés alapvetőbb fogalom a számnál, és a kölcsönös egyértelműség alapvetőbb a számok egyenlőségénél.

Mind a rendezettség, mind pedig a leképezés lehet konvencionális és lehet a halmaznak, illetve a halmazok viszonyának lényeges strukturális vonása. A „konvencionális" leképezésnek egyik alkalmazása az ún. indexhalmazra való leképezés. Indexhalmaz lehet bármilyen rendezett halmaz, ha elég sok eleme van, és ezen felül bármikor könnyen, áttekinthetően rendelkezésünkre áll. Az itt kiemelt vonások nem mind matematikai jellegűek, ezúttal mégis fontosak, mert csak ilyeneket érdemes használnunk. Valamilyen bonyolult szerkezetű és nehezen áttekinthető halmazt úgy tehetünk áttekinthetővé, hogy egy jól ismert rendezett halmazra kölcsönös egyértelműséggel leképezzük. Utóbbit ez a

funkciója teszi indexhalmazzá, és ilyenként akkor érdemes használni, ha önmaga jól áttekinthető. Mindennemű leltározás egy indexhalmazra való leképezés. Általános és jelentős példaként a nyelvet említhetjük. A második jelzőrendszer mint a jelzések jelzése szintén indexhalmaz: a szavak az érzékletek, képzetek „indexei", leltári jegyei.

A fejlődés kezdeti szakaszában az ember (előember és ősember) a számról és előzetes formáiról semmit sem tudott. Most arra a kérdésre akarunk válaszolni, hogy miként jutottunk ennek a felmérhetetlen gyakorlati és elvi jelentőségű tudásnak a birtokába. J. Grimm szerint az ember az ujjain tanult meg számolni. Ez így – látni fogjuk – nem igaz. A „nem tudástól" a számok „tudásáig" vezető úton a fejlődés első figyelemre méltó jele a nyelvben található. A gondolkodó, kérdező és ismeretközlő ember – a kölcsönös megértés érdekében – elemi halmazelméleti fogalmak és műveletek alkalmazására kényszerült. A primitív gondolkodásban természetesen nem szerepeltek világosan a naiv halmazelmélet fogalmai, képzetük viszont már korán megjelent, azaz hallgatólagosan használták őket. A primitív gondolkodás megalkotott bizonyos rendezési eljárásokat (ilyesmit állati társulásokon belül is megfigyelhetünk, pl. a csóka-„társadalmak" „rangsor" szerint rendezettek), és egyszerűbb esetekben alkalmazta a halmazoknak egymásra való leképezését is (mindezeket a mai gyermek is megteszi szellemi fejlődésének kezdeti szakaszában), mégpedig olyan nyilvánvaló módon, hogy – némi túlzással – egy empirikus „halmaztan" előkészítését láthatjuk bennük. Figyelemre méltó azonban, hogy a további fejlődés nem egyes halmazelméleti fogalmakhoz, hanem a szám absztrakciójához vezetett. Így aztán olyan eljárások, amelyek a primitív ember számára egy ideig nagyon is megszokottak voltak, a számfogalom megszületését követően feledésbe mentek. (A mai gyermeknek viszont nincs módja alkalmazni a naiv halmaztant, mert már korán megtanítják a számolásra.)

A számfogalom absztrakcióját létrehívó nyelvi igényt követően, a fejlődésnek valamivel magasabb fokán (nem sokkal az újkőkorszakot megelőzően) rendkívül parancsoló gazdasági igény is fellépett. Előbb a munkamegosztás kezdetleges (termelés előtti) formájával, majd a termeléssel együtt: a javak tervszerű elosztásának és számbavételének igénye a már kialakult naiv halmaztan továbbfejlesztése révén volt csak kielégíthető. A fejlődés feltehetően ezután fordult a számfogalom kialakulásának irányába. Ezt az újabb fejlődési szakaszt külön

vizsgáljuk; megelőzően azokat a dokumentumokat mutatjuk be, amelyeket az – előbbiekben mondottak igazolására – a nyelvészet, őstörténészet és etnológia szolgáltat.

A korábbi gondolkodásmód bizonyos emlékei a fejlett társadalmak nyelvében megmaradtak, de az utóbbi századig a fejlődésben megrekedt primitív társadalmak nyelvében ugyanaz a szakasz közvetlenül is tanulmányozható. A régészeti dokumentumok igen ritkák, az írásos emlékek pedig a már csaknem kialakult racionális számkörről adnak hírt. A legtöbb nyelvben az első néhány *sorszám* neve a megfelelő *tőszámokétól* eltérő eredetre utal. Maguk a sorszámnevek azt is mutatják, hogy eredetileg nem sorszámokként, hanem a rendezés nyelvi kifejezéseként használták őket. Így a magyarban az „első" és az „egy" rokonok annyiban, hogy az „egy" az „ez" közelre mutató névmással hozható kapcsolatba, az „ez" és a „másik" együttesen szintén rendezést fejez ki. A „második" és a „kettő" (tehát a sorszám és a számosság) már független eredetűek. Az első két sorszám nevére más nyelvekben is találunk hasonló példákat (pl. a latinban első = primus, egy = unus; második = secundus, kettő = duo).

Mindaddig, amíg a rendezési reláció és a leképezés (illetve az általa megnyilvánuló számosság) alkalmazását csak a beszédbeli áttekintés tette szükségessé, elegendő volt csupán a kis számokat jelezni, hiszen a „sok" mindenképp áttekinthetetlen. Később viszont a munkamegosztás egyes embereknek éppen olyan feladatokat adott, amelyek sok dolog pontos áttekintését kívánták meg. A mai ember már gyermekkorában készen kapja a természetes számokat, amit a szükségnek megfelelően indexhalmazként, illetve a számosság pontos megjelölésére használhat. A primitív ember viszont csak a leképezés műveletét kapta kulturális örökségként, ennek alkalmazásával kellett magán segítenie. A vadság, illetve a barbárság állapotában megrekedt társadalomnak az a tagja, akire például az állatok őrzését bízzák, a következő módon jár el. Könnyen áttekinthető rendezett halmaz rendelkezésére áll, tudniillik a kezein levő öt-öt ujj, a két keze, a két lába, a lábain levő ujjak, a feje és fejének jellezetes pontjai: az orra, füle, szeme, szája, homloka stb. Miután ez „tudatosul" benne, az indexhalmaz elemeit begyakorolt sorrendben véve, minden elemének megfeleltet egy-egy állatot. Ez már valóban számok nélkül való „számolás". Ha néhány állat elvész, nem tudja, „hány" veszett el, de a számbavételnél az in-

dexhalmaz néhány utolsó eleméhez most már nem tud állatot rendelni, „ennyi" állat tehát hiányzik.

A legkorábbi számnevek nem mesterségesen képzett szavak voltak, hanem konkrét fogalmak nevéből jelentésváltozással alakultak számnevekké. A jelentésváltozás úgy jöhetett létre, hogy az eredeti fogalomban jellegzetes tulajdonságként az illető számosság nyilvánult meg. A magyar nyelvben például a „nyolc" eredetére többféle magyarázat van. Az egyik szerint a szó első fele a nyaláb szóban megtalálható. Az orosz szorok (negyven) származása pontosabban követhető. Az északi ógermán nyelvben a „serk" jelentése: nyersbőr, irha, szőrmebunda. Az ilyenféle áruk valamelyikét az északi-germán hajósok „negyvenes" csomagolásban szállították Oroszországba.

Mondottuk az előbbiekben, hogy adott dolgok számbavételéhez többféle természetes és mesterséges indexhalmaz használható. A legtermészetesebb nyilván az ember ujjainak a halmaza. Igen sok nyelvben eredeti jelentését tekintve „öt" = egy kéz, „tíz" = két kéz, „húsz" = egy ember. Ami a húszat illeti, feltehetően a magyarban is ez a helyzet, ugyanis a magyar „húsz" és finnugor megfelelései etimológiailag a szamojéd „hasa" (ember) szóval egyeztethetők. (Tudnunk kell, hogy a szamojéd és a finnugor nyelvek együttesen az uráli nyelvcsaládot alkotják.)

Ami a természetes szám empirikus „tudományához" tartozik, az még nem matematika, hanem a mindennapi gondolkodás kelléke. Megállapítottuk, hogy a számfogalom kialakulásának főbb állomásai a következők voltak: egyedi dolgok észlelése, több dolog („elem") egymástól való szemléletbeli megkülönböztetése. A véges, első látásra jól felismerhető számosságú halmaz, a „kevés" és a „sok" képzete. Néhány elemből álló halmaz rendezése, a legtöbb nyelvben lényegében azonos jelentésű szavakkal kifejezve: „ez" („kezdet"), „másik", „további". Mindezek már absztrakt fogalmakat jelentő szavak, a náluk általánosabb „rendezés" jóval későbbi eredetű. A legtöbb nyelvben e fogalmakból alakultak ki a kisebb sorszámok és neveikből a sorszámnevek; továbbá a kis számosságú (2–4 elemű) halmazok leképezései, az 1–1 értelmű megfelelés és belőle az azonos számosság képzete; majd az absztrakt fogalomalkotás szintjén a nyelvtani egyes, kettes (esetleg hármas, négyes) szám, de még nem az „egy", „kettő" stb. számok. Később a társadalmi igények szükségessé tették bizonyos közvetlenül már nem áttekinthető dolgok összességének (nagyobb számosságú hal-

mazoknak) számbavételét, leltározását, rendezését is. Erre a célra először valamilyen mindig hozzáférhető és jól ismert dolgok összességére mint indexhalmazra való leképezés szolgált. Ilyen indexhalmazok: a kéz és a láb, valamint a test jellegzetes pontjainak, részeinek összessége, illetve fába, kőbe, csontba vésett jelek halmaza. Ennek emlékét ma is őrzi a legtöbb nyelv. Az egyre bővülő számossági kör eleinte még nem teljes, közbeeső elemek hiányoznak. Ezek pótlására szolgál az unióképzéssel, illetve „kivonással" való halmazképzés, például vannak ún. primitív nyelvek, amelyekben csak az egynek és a kettőnek van önálló neve – a „három" helyett azt mondják, hogy „egy kettő" (értsd: egy és kettő) „négy" – „kettő kettő" stb.; továbbá jellegzetes dolgok megadott számosságú összességére való hivatkozás (mint a már említett magyar „nyolc" = nyaláb és az orosz „negyven" = szorok). Az érdeklődő az egyes nyelvek történeti-etimológiai szótáraiban számos példát találhat – a kisebb sor- és tőszámnevek mind ilyenek, továbbá a nagyobbak közül a rendhagyó képzésűek.

A számjegyekkel való írás az utóbbi elvek alkalmazása nélkül alig lett volna lehetséges. Kívánatos azonban, hogy kevés jellel minél több és minél nagyobb számot lehessen jelölni. A számrendszerek és a helyérték, valamint a negatív szám történetével már nem foglalkozunk, csupán megemlítjük, hogy a helyérték következetes alkalmazása csak a zérusjegy felfedezése után vált lehetségessé. A természetes számsor végtelenségének képzetéről is beszélhetünk, aminek tapasztalati alapja az a felismerés volt, hogy bármilyen nagy számosságú halmazhoz hozzá lehet adni további elemet. Az ősi kultúrákban a végtelennel való játék jelének tekinthetjük bizonyos igen nagy számok – minden gyakorlati igénytől független – konstruálását. Végezetül kiemeljük, hogy a halmazok egyesítésének és kivonásának alkalmazása új mozzanatot jelentett a korábbi rendezéshez és leképezéshez képest: az egyesítés és a „kivonás" (elvétel) az algebrai műveletek empirikus őse. Mindez azonban még az egyiptomiaknál sem tudatosult. Így például azt, hogy a halmazok egyesítésének eredménye független a sorrendtől (kommutativitás) és a csoportosítás módjától (asszociativitás), természetesnek vették: a „műveleti szabály" absztrakciójához nem jutottak el. Ugyanígy a mai köznapi gondolkodásban magától értetődően használják a számok összeadásának kommutatív (pl. $2+3 = 3+2$) és asszociatív (pl. $[5+7]+4 = 12+4 = 5+[7+4] = 5+11 = 5+7+4 = 16$)

tulajdonságát. Az absztrakt algebra elemeinek középiskolai tanítását éppen a józan ész szemléletének beidegzettsége teszi problematikussá.

Történetileg a törtszámok (egységtörtek: $\frac{1}{n}$, n = egész) teljesebb képzete, majd fogalma a mérés általánosabb gyakorlatában alakult ki. Hogy ennek jelentőségét világosan láthassuk, utalnunk kell a „rész" és az „egész" problémájának rendkívül bonyolult voltára. Az eleai filozófiában – amelyből a deduktív matematika kialakult – ennek fontos szerepe volt. A véges halmaz saját konkrét tartalmát darabszámra, egyedenként, egyenként veszi számba. Így például az egy almából, valamint két fél almából álló halmaz három elemű. A darabonkénti számbavétel (a számlálás) független attól, hogy az egyes darabok, „elemek" valamilyen korábbi egyed feldarabolása által jöttek létre. Az „egység" (elem) már a halmaz képzete szempontjából is oszthatatlan. A köznapi gondolkodás számára ez a konfliktus azonban nem lényeges, mert problémáit nem gondolatilag, hanem kizárólagosan gyakorlatilag oldja meg: a tapasztalás pedig nyilvánvalóan mutatja, hogy például az almát két, három stb. részre valóban fel lehet osztani.

A racionális számkör felismerésével az empirikus aritmetika elérte teljesítőképességének határát. Ettől kezdve ebben a vonatkozásban olyan gondolati tartalomról van szó, amely a mindennapi gondolkodás szempontjából meghaladhatatlan. A racionális törtek mindennapiságának és az ennél bővebb, teljes valós számkör nem mindennapiságának tényét – bár nem könnyű – feltétlenül meg kell értenünk.

TÉR, IDŐ, MOZGÁS, A GYAKORLATI-TAPASZTALATI TUDOMÁNYOK

A térfogalom kialakulásának előzményeiről és kezdeteiről nincsenek olyan dokumentumaink, mint amilyenek a számfogalommal kapcsolatban rendelkezésünkre állnak. A közvetlen dokumentumok hiánya azonban nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a tér megismerésének folyamatát hasonló pontossággal rekonstruálhassuk. A lélektannak, különösképpen a gyermeklélektannak biztos tapasztalatait ismerjük, amelyek egyértelműen kijelölik a megismerés jellezetes kezdeti szakaszait.

Az érzékszervi-mozgásos vagy észleleti tér kialakulása J. Piaget[5] szerint három periódusban és ezeken belül jól megkülönböztethető két-két

[5] Lásd *J. Piaget:* Válogatott tanulmányok. Budapest 1970.

szakaszban történik. Az első periódusban a látási és tapintási érzékelés közt nincs koordináció, ugyancsak nincs meg a szilárd testek nagyság- és alakállandósága sem, a tárgyak perspektívaváltozásai valóságos transzformációként jelentkeznek. Viszont az észlelhető legelemibb térviszonylatok: a szomszédosság, az elkülönülés, a térbeli rendezettség, a folyamatosság stb. már a néhány hónapos csecsemő „érzékszervi-mozgásos terében" megtalálható. Feltehetően ugyanez áll az előember észleleti terére is. Az első periódus első szakaszát a tisztán reflexes működések, második szakaszát az első szokások megtanulása jellemzi. A második periódusban a látás és a fogás koordinálódik, az egyén már az alak- és méretállandóságot is észleli (konstanciaészlelet). Az első szakaszt a tárgyak manipulálása, a másodikat az első értelmes viselkedésformák kialakulása jellemzi. Az emberré válás folyamatában mindez a természetben talált tárgyak esetenkénti felhasználásában realizálódik. A harmadik periódus első szakasza a kísérletezés kezdete, második szakasza az új helyzetek hirtelen megértése. Az észleleti szinten még nemcsak szerszámkészítésről, de a természetben talált tárgyak többszöri, céltudatos felhasználásáról sem lehet szó.

A jelen nem levő tárgy felidézése, osztályba sorolása az észlelésnél magasabb rendű, amit a lélektan képzeti tevékenységnek nevez. A képzetek alkotják az első jelzőrendszert. Hogy az előember milyen hamar eljutott erre a szintre, azt a korábbi időkből való szerszámleletek, valamint a tűz céltudatos felhasználását igazoló leletek is bizonyítják. Ezek szerint a térszemlélet első dokumentálható jelének a formaérzék tekinthető, a dokumentumok maguk az őskori szerszámok. A hosszú ideig tartó paleolit legnagyobb részéről nincsenek is más közvetlen forrásaink. Igaz viszont, hogy a szóban forgó – többször százezer évet kitevő – korszakban a fejlődés is igen lassú volt. A paleolit utolsó szakaszában azonban a meggyorsuló fejlődésnek több olyan dokumentuma van, amelyek jelentős információkat tartalmaznak.

A paleolit kultúrában megrekedt úgynevezett primitív népek nyelve lényegében azonos szintű a fejlett társadalmak nyelvével, csupán szókincsük más jellegű. A nyelv fejlettségének ezen a fokán tehát feltehetően kialakulnak a hely- és egyéb határozószók, határozóragok. Mindez biztos jele a megfelelő térkategóriák fogalmi szintre való emelkedésének. A rendelkezésünkre álló etimológiából a következő típusú jelentésváltozásokat ismerhetjük fel: konkrét tárgy (gyakran testrész) → helyhatározó → egyéb határozó. Például hát → hátul (helyhatá-

rozóként) → ugyanaz nem helyhatározóként (pl. „hátul" marad a tanulásban). Ebből a relatív időrend közvetlenül adódik, továbbá az is, hogy az úgynevezett topologikus térkategóriák elsődlegesek, konkrétabbak más elvont kategóriákhoz képest.

Az észleleti tér fejlődési szakaszait vizsgálva – J. Piaget-t követve – azt mondottuk, hogy a korábbi topologikus (a metrikától független „környezet"-fogalmon alapuló térszemléleti) viszonylatok egy idő után projektív és metrikus viszonylatokká specializálódnak. Tekintve azonban, hogy az itt használt terminusok elsősorban a deduktív matematika egy-egy diszciplinájának megnevezésére szolgálnak, a szóhasználat jogos voltát mindenképpen igazolnunk kell. A párhuzam természetesen csakis a gondolkodás szóban forgó tárgyára (a térviszonylatokra) értendő, hiszen a naiv empirikus szemlélet nyilván nem hasonlítható az elvont, deduktív tárgyalásmódhoz.

Bármennyire igazak is J. Piaget megállapításai, mégis félrevezetők, mert az igazságnak csak egy csekély töredékét tartalmazzák. Kétségtelen, hogy a kialakulóban levő térszemléletben főként „topológiai" viszonyok uralkodnak, de ezek korántsem tekinthetők alapvetően topológiai rendszernek. A naiv szemlélet topológiai fogalmai esetlegesek, logikailag nem átfogók. A naiv empirikus szemlélet a legjobb esetben is csak sejti, de nem tudja, hogy mit jelentenek ezek a szavak: zárt, nyílt, szétválasztás, környezet, összefüggés, folytonosság stb., tehát éppen az egzakt deduktív topológia alapvető fogalmait képtelen a maga általánosságában megragadni. A köznapi gondolkodás számára ezek a képzetek, illetőleg fogalmak nemcsak a térszemlélet kezdetét, hanem korlátját is jelentik. A naiv térszemlélet nem az említett néhány alapvető térkategórián, hanem igen nagy számú speciális (egyedi és esetleges) fogalmon alapul. A köznapi gondolkodás térszerű fogalmainak nagy száma már önmagában is árulkodó tünete annak, hogy a lényeget csak speciális esetekben képes felfogni. Úgy gondoljuk: ez a leglényegesebb oka annak, hogy valójában még naiv topológiáról sem beszélhetünk, a köznapi gondolkodás ilyesmit sem fejleszthet ki. Hogy az empirikus tértan, a geometria viszont már a köznapi gondolkodás szintjén kialakulhatott, azt a korai fejlődési fokon jelentkező nagyság és állandóság észleletének köszönhetjük. Az ilyenfajta úgynevezett konstanciák azok, amelyek a tér mérését lehetővé tették. Ez természetesen csak a pszichológiai feltétel, a társadalmi igényt a termelés (gazdaság) hozta létre.

Észrevehettük, hogy mindeddig a tér méréséről, a metrikus térről és ennek praktikus-empirikus tudományáról, a geometriáról részletesebben nem esett szó. Az empirikus metrikus geometria csak az újkori barbárságot követően alakult ki a sumér, majd az egyiptomi birodalomban, de a térmérés kezdetei szintén az őskorba nyúlnak vissza. E korai időkből származó antropomorf hosszmértékek: a hüvelyk, könyök, láb stb. csak a szűkebb környezet metrizálását tették lehetővé. Az építkezés és főleg a mezőgazdasági termelés már nem elégedhetett meg az emberi testen adott mértékekkel, hiszen ezek az egyéntől függően változók, tehát egy tágabb környezet metrikus jellemzésére nem alkalmasak. A nagyobb pontosság érdekében szükségessé vált bizonyos konvenciók, szabványok bevezetése. Bár a mérés köznapi elterjedése a térszemléletet döntő módon fejlesztette, ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy a tér tudománya semmiképp sem korlátozható – még a fizika szempontjából sem – a metrikus tér tanára, a geometriára. Ennek hangsúlyozásaként beszéltünk már az előbbiekben is a metrikát megelőző topológiáról.

A matematikában értelmezett hossz-, terület- és térfogatmérték igen általános alakzatokra is alkalmazható, viszont a történeti fejlődés folyamán a térmérés az egyenes és a sík fogalmához kapcsolódik. A földművelő indiánok vagy a közép-európai cölöplakók szabályként mondták ki, hogy egyenes vonalban és derékszögben kell építkezni. Az angol „straight" (egyenes) szó összefügg a „strech" (kifeszít) szóval, ami a kötéllel végzett műveletekre utal; a „line" (vonal, fonál, zsinór) és a „linen" (vászon) pedig a szövőmesterség és a geometria kezdetei közti összefüggést mutatja. Kötélfeszítőknek nevezték azokat, akik földméréssel foglalkoztak. Bár a józan ész szemléletének keretében csak a már említett konstanciaképzetre hivatkozhatunk, és tovább nem elemezhetjük, hogy a „kötélfeszítés" lehetősége pontosan mit tükröz, és hogy a kötéllel való „távolságátvitel", valamint távolságmérés milyen konvencionális elemeket tartalmaz, a részletes elemzés szükségességére azonban rá kell irányítanunk a figyelmet. Arról sem hallgathatunk, hogy az ily módon absztrahált egyenes fogalma még nem dönti el a tér úgynevezett euklideszi, illetve nem euklideszi voltát. Az utóbbi kérdésben való empirikus döntés ma is csak közeli lehetőségként áll előttünk.

Akár az elvi alapokra, akár az ismeretek közelítő jellegére gondolunk, mindegyiket a korabeli műveltség szempontjából is vizsgálnunk

kell. Az egyes ismeretkörök, „tudományok" felhalmozott termelési tapasztalatok rendszerei voltak és társadalmi igények kielégítését szolgálták. Az igényeknek megfelelő mélységűek, pontosságúak lehettek az ismeretek is. A babiloni matematika sokkal fejlettebb volt, mint keleti ellenlábasai. Ez a megítélés véglegesnek látszik. Mezopotámia gazdaságilag fejlettebb volt, mint más országok Közel-Kelet úgynevezett termékeny félholdjában, amely Mezopotámiától Egyiptomig terjedt. Mezopotámián sok karaván út ment keresztül, ezzel szemben Egyiptom viszonylag elszigetelten állt. Ehhez még hozzá kell vennünk azt a tényt, hogy a szeszélyes Tigris és Eufrátesz megzabolázásához több műszaki ügyesség és irányítás kellett, mint a Nílushoz.

Sokak számára meglepő, hogy az egyiptomiak hosszú ideig az általános háromszög területét sem tudták pontosan kiszámítani. A lemérendő földterületet olyan egyenlő szárú háromszögre bontották, amelyek alapja *(a)* a szárakhoz *(b)* képest rövid. A helyes képlet: alapszor magasság, osztva kettővel. Az egyiptomiak a magasság helyett a szár hosszával szoroztak; ha *a* sokkal kisebb *b*-nél, akkor *b* közel egyenlő a magassággal, így nem sokat tévedtek. Tekintve, hogy a probléma alig bonyolultabb a téglalap területének meghatározásánál, egyik magyarázatként a nagyobb pontosság igényének hiányát kell elfogadnunk, a másik ok pszichológiai természetű. Kezdetben hiába állt fenn a mérés igénye (pontosabban: az az igény, amelyet mérés elvégzésével lehetett teljesíteni), csak olyasmit tudtak mérni, aminek megvoltak a „természetes" (feltűnő módon adott) etalonjai. Említettük már, hogy az ilyen etalonok alkalmazásának pszichológiai alapja a méretállandóság észleletén alapuló állandóságképzet volt. Ezért lehettek a hosszúságmérés első etalonjai, mértékegységei a „könyök", „láb" stb.

A köznapi szemlélet számára a tér statikus, a térbeli haladó és forgó mozgás képzetétől teljesen független. A térmérés első eszközei természeti tárgyak voltak, csupán egyszerű használati módjukat kellett felfedezni. A „könyökhöz", „lábhoz", „hüvelykhez" hasonlóan adott „órákként" bizonyos természeti jelenségek periódusos ismétlődései tekinthetők, de a természetes órák – használhatóságuk szempontjából – nem egyenértékűek a természetes hosszúságmérő eszközökkel. Ez utóbbiak olyan mértékegységek, amelyekkel a közvetlen környezetünkben mutatkozó térbeli méretek kielégítő pontossággal meghatározhatók: egyrészt például a hüvelyk kellő kicsinysége folytán, másrészt azért, mert mérés bármely térbeli pontból kiindulva könnyen végezhető. A

kötéllel való hosszmérés esetében egy távolság felezése, harmadolása stb. szintén egyszerű eljárás. A természetes órák időnként visszatérő jelenségei viszont az ember akaratától függetlenek, nem befolyásolhatók, ezenkívül – eltekintve a ritmusérzékben megnyilvánuló (tánc, zene) rendkívül pontos konstanciaérzettől – az sem olyan világos, hogy a periódusok által meghatározott időtartamok egyenlők-e, ami adott hosszúságmérő esetében egyáltalán nem problematikus. Mindezek miatt hosszú időn át az esetleges társadalmi igények ellenére sem volt olyan szabványóra, amelyik rövidebb időtartamok mérésére alkalmas lett volna. A kötéllel analóg időmérő eszköz bármely időtartamnak akármelyik pillanattól kezdve előírt kicsinységű felosztását tenné lehetővé.

A szükséges pontosságú *időmérés hiánya* akadályozta a mozgással kapcsolatos legegyszerűbb törvények empirikus felismerését is. Ami viszont a tényleges lehetőségeket illeti, az *időszámítás* éppen olyan régi, mint a térmérés. Nem ismerünk olyan primitív népet, amely valamilyen időszámítást ne alkalmazna, természetesen igényeinek megfelelően és a lehetőségek határain belül. A nappalok és az éjszakák, a tél és a nyár, az esős és a száraz évszak váltakozása, egyéb meteorológiai periodicitások, növények és állatok életében tapasztalt visszatérő jelenségek stb. annyira szembetűnőek, hogy az időmérésre való felhasználásuk kezdetét a mérési igény megjelenésétől származtatjuk.

A józan ész tér- és időszemlélete csupán a közvetlen igények kielégítését szolgálja, az objektív lényegig, az absztrakció szintjéig nem jut el. Ha összehasonlítjuk az ókori és a mai hétköznapi szemléletet, a kettő között nem találunk lényeges különbséget. A mai tudománynak a térre és időre vonatkozó megállapításai annyira közvetettek, hogy a mindennapok emberének felfogását nem tudják lényegesen befolyásolni. Az összehasonlítás sok vonatkozásban az ókori ember javára dönt, amennyiben ők legalább ismerték azokat a társadalmi igényeket, amelyek az időszámítást szükségessé tették. A mai ember mindezt elfeledve, az időt, a számot és a teret egyaránt önállóan létezőnek tekinti. Hiába emeljük ki az ezekre vonatkozó megismerés jelentős mozzanatait, a köznapi szemlélődő szinte becsapva érzi magát, mivel úgy véli: legfőbb problémájára – mi a szám, tér, idő stb. – nem kap választ. A köznapi és a tudományos gondolkodás e konfliktusának lényegét Feuerbach és az ő nyomán Engels már oly világosan látta, hogy pontosabban ma sem jellemezhetjük.

1877-ben Nägeli német botanikus a természettudományos megisme-

rés korlátairól tartott előadást, amelyből Engels mint tipikusat a következőket idézi: „Pontosan tudjuk, mit jelent egy óra, egy méter, egy kilogramm, de nem tudjuk, mi az idő, tér, erő és anyag, mozgás és nyugalom, ok és okozat." Valóban ilyen reménytelen lenne a helyzet? A továbbiakban látni fogjuk, hogy nem. A marxizmus álláspontjának ismertetésére Engels fejtegetéseit idézzük: „Ez a régi história. Először elvonatkoztatnak az érzéki dolgoktól és aztán érzékileg akarják ezeket az elvonatkoztatásokat megismerni, látni az időt és szagolni a teret. Az empirikus olyannyira elmélyül az empirikus tapasztalás szokásába, hogy még akkor is az érzéki tapasztalás területén hiszi magát, amikor elvonatkoztatásokkal manipulál. Tudjuk, mi egy óra, egy méter, de nem tudjuk, mi az idő és tér! Mintha az idő valami más volna, mint csupa óra, és a tér valami más, mint csupa köbméter! Az anyag e két létezési formája az anyag nélkül természetesen semmi, üres képzetek, elvonatkoztatások, melyek csak fejünkben léteznek. De hát mi állítólag azt sem tudjuk, mi az anyag és a mozgás! Természetesen nem, hiszen az anyagot mint olyant és a mozgást mint olyant még senki sem látta vagy másféleképpen nem tapasztalta, hanem csak a különböző, valóban létező anyagokat és mozgási formákat. Az anyag, a matéria nem egyéb, mint az anyagok összessége, amelyből ezt a fogalmat elvonatkoztatták, a mozgás mint olyan nem egyéb, mint valamennyi érzékileg észlelhető mozgási forma összesége; az olyan szavak, mint anyag és mozgás, nem egyebek, mint *rövidítések*, amelyekbe sok különböző érzékileg észlelhető dolgot összefoglalunk közös tulajdonságaik szerint. Az anyagot és a mozgást tehát nem is *lehet* másképpen megismerni, csak az egyes anyagok és mozgási formák vizsgálata útján, és azáltal, hogy ezeket megismerjük, ismerjük meg pro tanto [ennek arányában] az anyagot és mozgást *mint olyant* is. Mikor tehát Nägeli azt mondja, hogy nem tudjuk, mi az idő, tér, anyag, mozgás, ok és okozat, akkor csupán azt mondja, hogy először fejünkkel elvonatkoztatunk a valóságos világtól, és aztán ezeket a magunk alkotta elvonatkoztatásokat nem ismerhetjük meg, mert ezek gondolati és nem érzéki dolgok, márpedig minden megismerés *érzéki mérés!* [Nägeli szerint!] Ugyanaz a nehézség ez, mint Hegelnél: ehetünk ugyan cseresznyét és szilvát, de *gyümölcsöt* nem, mert gyümölcsöt mint olyant még senki sem evett."[6]

[6] *Marx–Engels* Művei. 20. köt. Budapest 1963. 507–508. old.

Ide soroljuk mindazokat az ismereteket, amelyek a köznapi ember tudatában az „erő" képzetével kapcsolatosak. Jobb szó híján itt az erővel jelölt egységes képzetből öt különféle és egyaránt fontos fizikai fogalom bontható ki: a mozgásmennyiség (impulzus), az erő, az energia, a munka, a teljesítmény. Ezek közül a tudományelőtti gondolkodás egyet sem ismer, tehát valójában az erő fogalmát sem; az „erős", „erőlködik" stb. köznapi szavak sokkal inkább egy még differenciálatlan képzetre utalnak, mintsem jól definiált fogalomra. Jellemző tény, hogy az említett öt fogalom kialakulásának története egészen az 1840-es évekig, az energiatétel felfedezéséig tart. Korábbi szóhasználatunk szerint ez azt jelenti, hogy hosszú időn át a fizikusok képzetei is sok vonatkozásban éppoly differenciálatlanok voltak, mint a köznapi emberekéi. A dolog elsősorban azért különös, mert az erő- és hőhatás a (társadalmi értelemben vett) munkának már az emberré válás kezdetén szembeötlő és lényeges velejárója, a hozzájuk kapcsolódó tapasztalatok sokfélék, amelyek a mechanikai szemléletmód fokozatos fejlődésével járnak.

Bár az említett öt fogalom részletes ismertetése nem feladatunk, annyit mégis tudnunk kell, hogy a mozgásmennyiség és az energia megmaradó anyagi attributumok: az erő az időegység alatt közölt (illetve felvett) impulzus; a munkavégzés impulzuscserével kísért energiaközlés, a munka mértéke (röviden: munka) a közölt energia; a teljesítmény az időegység alatt végzett munka. Amikor az ember munkát végez, tevékenységét a fizika szempontjából is munkavégzésnek kell minősítenünk. Az izmokban tárolódott és folyamatosan pótlódó kémiai energiát maga az izomrendszer mint „kémiai gép" mechanikai (mozgási) energiává alakítja, amit a kéz (láb stb.) alkalmas elmozdulásával viszünk át a kívánt helyre. Ilyenkor az energiaátadás mozgásmennyiség átadásával, tehát erőhatással jár együtt. Az időegység alatt közölt impulzus, vagyis az erő, továbbá az időegység alatt közölt energia, vagyis a teljesítmény nagysága nyilván korlátozott, attól függően, hogy az izmok milyen sebességgel képesek leadni, illetve folyamatosan pótolni az energiát. Kezdetben nyilván az emberi „erő" (izomenergia) az egyedüli energiaforrás, később az állati, majd az úgynevezett természeti energiák felhasználására is sor kerül. E folyamatok mindegyikében az említett öt fizikai fogalomnak rendre fontos és sajátos sze-

repe. van – általános mechanikai törvényeket csak általuk tudunk megfogalmazni. De ahogyan a tér megismerése is számtalan részletprobléma megoldásával indult, ugyanúgy a tudományos mechanika kialakulását is meg kellett előznie egyes speciális mechanikai tények megismerésének. A kísérleti pszichológia tanulsága szerint mindez szükségszerű: a megismerés kezdeti szakaszát sok szűk körű ismeret jellemzi, szemben a tudományos szinten szereplő kevés általános fogalommal és törvénnyel.

A „primitív" ember találékonysága és tapasztalatainak gazdagsága a mechanikai munkavégzést illetően rendkívüli, lényegesen meghaladja a „civilizált" mai köznapi emberét. A mai ember számára éppen ezért tűnik hihetetlennek egy-egy őskori felfedezés. Állításunk szemléltetésére ismerkedjünk meg a kőtárgyaknak nem fémes eszközökkel való fúrásával.

„A csiszoláshoz hasonlóan a kő átfúrásának legrégibb módszere is a pontkalapáláshoz kapcsolódik, vagy helyesebben, kő fúrására először ezzel az eljárással került sor. Ebben a formájában ez a technikai eljárás éppolyan régi, mint a kőcsiszolás, azaz a Földközi-tenger vidékének és Közép-Európának késői paleolitikus időszakában már feltűnik. A tulajdonképpeni fúrást csak később, a neolitikumban kezdték meg. Az archeológia gyermekkorában, amikor a kőkor különállását még vitatták, nehéz volt a teória ellenzőit meggyőzni arról, hogy követ fémszerszámok igénybevétele nélkül is át lehet fúrni. Ma már nem egy példát ismerünk arra, hogyan oldják meg a problémát a mai kőkori népek mindössze egy darab fa, víz és homok segítségével. Így fúrják át az északnyugat-brazíliai indiánok a nyakuk körül viselt fehér kvarchengereket, amelyeket legértékesebb ékszerüknek tartanak. Az új-guineai pápuák néha bambuszt használnak a fúráshoz; az üreges cső lyukfúróként működik, és tömör hengert hagy maga után. Az európai neolitikumból is kerültek elő ilyen hengerek, és ez arra mutat, hogy a lyukfúrót már ismerték ebben az időben; bambusz helyett valószínűleg üreges csontot használtak. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy kemény kőfajtákat kővel vagy zsinórral és vízzel fűrészelni is lehet, láthatjuk, hogy sem az évezredekkel ezelőtt élt kovakőiparos, sem mai utódai nem voltak szerszámokkal elégtelenül ellátva."[7]

Az őskori régészet és az etnológia művelőinek egyöntetű véleménye,

[7] *K. Birket-Smith:* A kultúra ösvényei. Budapest 1969. 74. old

hogy a tűznek az ember szolgálatába való állítása szinte forradalmi változással járt az ember (előember) történetében. Említettük, hogy a tüzet már a sinanthropus ismerte, és céljaira felhasználta. Nyilvánvaló, hogy eleinte az ember nem tudott tüzet gerjeszteni. E probléma megoldásához is a tapasztalás nyújtott segítséget. Felismerték, hogy a dörzsölés mindig az összedörzsölt tárgyak felmelegedésével jár, azaz rájöttek arra, hogy a mozgás – amennyiben súrlódással lefékezik – hővé alakítható át. Igen nagy jelentőségű volt ez a felismerés, amely bizonyosan szintén még az őskőkorból származik. Engels szerint: „A mechanikai mozgás hővé alakításának gyakorlati felfedezése olyan ősrégi, hogy ettől lehetne keltezni az emberiség történetének kezdetét. Bármilyen felfedezések előzhették is meg a szerszámok és az állatszelídítés terén, a tűzdörzsölés volt az, ami által az emberek első ízben szorították szolgálatukba egy élettelen természeti erőt. S hogy ennek az óriási haladásnak szinte mérhetetlen hordereje mennyire bevésődött érzésükbe, mutatja még a mai népi babona is ... Jóval azután, hogy a tűzlétrehozásnak más fajtáit már ismerték, a legtöbb népnél minden szent tüzet dörzsöléssel kellett létrehozni. De mind a mai napig a népi babona a legtöbb európai országban ragaszkodik ahhoz, hogy csodaerejű tüzet ... csak dörzsöléssel szabad meggyújtani. Úgyhogy az embernek a természeten aratott első nagy győzelmére való hálás emlékezet még egészen napjainkig – félig tudattalanul – tovább él a népi babonában, a világ legműveltebb népei pogány-mitológiai emlékezésének maradványaiban."[8]

A tűzcsinálás felfedezésének időpontját a mai tudomány sem képes egyértelműen meghatározni. „A leletek világosan azt mutatják, hogy az ember a felső paleolitikumban, tehát a jégkorszak utolsó szakaszában már tudta, hogyan kell tüzet gyújtani, de talán még nem jutott el odáig az alsó paleolitikumban. Mindenesetre néhány kutató szerint a kultúra rendkívül lassú fejlődése ebben a korszakban annak tulajdonítható, hogy az ember nem volt képes akarata szerint tüzet gyújtani. Csak két kortárs népről, a Bengál-öbölben levő Andaman-szigetek negritóiról és a Kongó–Uganda határvidékének őserdeiben élő bambuti pigmeusokról van olyan tudósításunk, hogy nem tudnak tüzet gerjeszteni vagy csiholni. Ez nem zárja ki azonban azt a lehetőséget, hogy valamikor ismerték a tűzgyújtást, de ez egyszerűen feledésbe me-

[8] *Marx–Engels* Művei. 20. köt. 400–401. old.

rült. Ez elképzelhető, mivel minden primitív nép szívesebben tartja égve a tüzet, minthogy újat gyújtson."

A tűz gerjesztésére szolgáló primitív eszközök anyagukban romlandók, illetve nincsenek jellemző alaki sajátságaik, tehát ha volnának is ilyen jellegű ősrégészeti leleteink, egykori funkciójuk ma már nem állapítható meg. „Ha el akarjuk kerülni a merő találgatást, az egyedüli megoldást a mai primitív népek magatartásának a megfigyelése nyújtja. Hátsó-Indiában és Indonéziában egy különös eszközt használnak, a »tűzi pumpát«, ami kis fatartály, szorosan illeszkedő dugattyúval. Ha hirtelen ráütünk a dugattyúra, a tartályban levő levegő olyan erősen nyomódik össze, hogy az így keletkezett hő meggyújtja a készülék alján elhelyezett taplót. A tűzi pumpa keletkezése rejtélyes, de minden valószínűség szerint semmi köze nincsen a 19. század első évtizedeiben feltalált, nagyon hasonló eszközhöz... Elterjedtebb és biztosan sokkal régibb a tűzkő- és piritdarabokból álló tűzszerszám. Könnyű belátni, hogy egy kőkori nép képes volt felfedezni a kő szikrázását. Annál különösebb, hogy ez a fajta tűzszerszám – amint a tények mutatják – nem terjedt el szélesebb körben. Használja – vagy használta – néhány eszkimó és kanadai indián csoport, egyébként azonban csak szórványosan fordult elő Észak-Amerikában és Mexikóban; Dél-Amerikában csak a Tűzföldön és az Amazonas-medence néhány részén ismerték. A jégkorszak végén megvolt Európában, de itt, mint Észak- és Közép-Ázsiában is, már régóta a tűzkő és a vas váltotta fel."[9]

Az a tény, hogy a hő mozgássá alakítható, két szempontból is igen fontos. Egyrészt gyakorlatilag hasznosítható, másrészt közelebb visz annak a kérdésnek a megoldásához is, hogy mi a hő. A két kérdés összefügg egymással. A hő természetének ismerete megkönnyíti a gyakorlati alkalmazást, a gyakorlati alkalmazások viszont elősegítik az elmélet fejlődését. Azt szokták mondani, hogy Héron találmánya megelőzte saját korát. Ez azonban mégsem azt jelenti, hogy abban az időben a hő mozgatóerejének felhasználása nem volt társadalmi szükséglet. A görögök is tudtak volna gőzgépet készíteni, de tudásuk a vasöntés tökéletlensége miatt csupán érdekesség maradt, nem vált gyakorlattá, nem hathatott ösztönzőleg a tudományos elméletek továbbfejlesztésére. Az energia megszerzése már az ókorban kezdett problémává válni, de megfelelő minőségű vasat csak a 18. században tudtak önteni.

[9] *K. Birket-Smith:* A kultúra ösvényei. 66–67. old.

Bár a józan ész nem mérlegeli az ismeretek igazságának problémáját, a maga módján mégis megkülönbözteti az igazat a hamistól. A megismerés e kezdeti és egyúttal minden korban alapvető fokának törvényei praktikus útmutatások, előírások formájában regisztrálódnak, amelyeknek érvényét az igazolja, hogy a gyakorlatban beválnak.

Az ősrégészeti leletek azt bizonyítják, hogy már az előemberi „társadalmakban" kialakultak bizonyos kultuszok is, amelyek számunkra – a lét és a tudat viszonya ismeretének birtokában – élesen elkülönülnek a józan ész szemléletétől. Az úgynevezett primitív társadalmakban e *kultuszok* a legutóbbi időben is megtalálhatók, sőt esetenként rekonstruálhatók az ősközösségi mágikus gondolkodási formák is.

A mágia – bizonyos nézetekkel ellentétben – nem antilogikus, nem is prelogikus, sőt kellően fejlett logikus gondolkodás nélkül ki sem alakulhat. Ugyanis a primitív ember még nem tud különbséget tenni természeti és természetfeletti, valóság és képzelet között; azt tapasztalja, hogy bizonyos dolgok céltudatos cselekvés nélkül is létrejönnek (betegség, gyógyulás; látszólag előzmény nélküli természeti jelenségek: villámcsapás, eső, napfogyatkozás stb.), de ezek céltudatos irányíthatóságában is hisz. A primitív ember tudatában a józan ész és a mágia a legtermészetesebb módon egybefonódik, mindkét forma egyaránt a „tapasztalaton" és a logikus gondolkodáson alapszik, és a társadalmat szolgálja.

Még az első rendszeres írásbeli feljegyzések is ilyen gyakorlati-empirikus ismeretkörökről és mágikus gondolkodási formákról adnak hírt, amelyekben csupán a rendszerezés (hallgatólagos) szempontjai utalnak az absztrakciós készség valamivel fejlettebb fokára. A rendelkezésünkre álló dokumentumok alapján – még ha bizonyosan tudjuk is, hogy a forrásanyag nem adhat teljes képet – mindezt végleges ítéletként fogadhatjuk el. Állításunk igazolására röviden jellemezzük a vadságot és barbárságot felváltó civilizációkat (rabszolgatartó társadalmakat).

A civilizációkat sajátos vívmányaik – az írás feltalálása és az egzakt tudományok kifejlesztése – különböztetik meg a barbárságtól. „Sumerban, Egyiptomban és Indiában az új gazdaság egyezményes írás- és számrendszereket, súly-, mérték- és időmérési szabványokat kívánt meg és hívott életre. Az új gazdaság ilyen módon forradalma-

sította a tudás felhalmozásának és a tapasztalat átadásának módjait, s újfajta tudományokat teremtett.

Az írott szó révén egy ember pontosan továbbíthatta tapasztalatait más városokban élő társainak és a még meg nem született nemzedékeknek, feltéve természetesen, hogy azok is ugyanazt az egyezményes szimbolizmust használták. Az írott hagyomány sokkal személytelenebb és sokkal elvontabb, mint a szájhagyomány. A kézműves konkrétan mutatja meg inasának, hogyan kell egy adott tárgyat elkészítenie vagy miként kell egy sajátos műveletet végrehajtania. A kézművesség ennélfogva az utánzáson alapszik, és konzervatív. Az írással történő tanítás, éppen ellenkezőleg, minthogy szavakban fejez ki valamit, a tárgyak és a műveletek általános fajtáival foglalkozik. Több tere van az eredetiségnek, ha valamely leírt szabályt vagy elvont képletet alakítanak át cselekménnyé és szabnak egyéni esetekhez.

Az ékírás, a hieroglifikus írás és az alkalmasint hasonlóképpen kialakított, Indus menti írásrendszer is túlságosan kényelmetlen és bonyolult volt, s elsajátítása hosszú és speciális tanulóéveket, azaz nevelést kívánt meg. Ha kizárólag gyakorlati oldaláról nézzük a dolgot, a földművelőnek vagy a kézművesnek nem volt semmiféle lehetősége arra, hogy megtanuljon olvasni vagy írni ... Következésképpen a mesterségbeli hagyományokat nem foglalták írásba, a mesterségek és az írásbeliség elváltak egymástól. A műhelyekben sikeresen alkalmazott gyakorlati tudományok szembekerültek a »magasabb tudás« köreivel ..."[10]

A mesterségek viszonylagos konzervativizmusa ellenére elég hosszú idő alatt mégis tapasztalhatunk fejlődést, viszont specializáltsága és a műhelyekben folyó sikeres munkától való távolsága miatt az írott hagyomány idővel szükségképp ugyanolyan konzervatívvá lett, mint a mesterségek. Mindaz, amit a nehezen érthető bronzkori írások szimbólumaival fejeztek ki, valamiféle misztikus szentség és mágikus tekintély birtokába jutott. „Az írnokok, mint osztály, több értéket kezdtek tulajdonítani termékeiknek, mint a mindennapi élet tapasztalatainak. A papi közösségekben skolasztikus szellem alakult ki. Az elméleti tudomány fejlesztése ténylegesen egy ráérő osztály privilégiuma lett, amelyet a társadalom mentesített az anyag és a tudat ellentétét megszüntető gyakorlati munka alól, s így a tudomány elszakadt az empiri-

[10] *G. Childe:* A civilizáció bölcsője. 116–117. old.

kus, tapasztalati tudás forrásától." A mondottakat összefoglalva: a termelési tapasztalatok továbbra is megmaradtak gyakorlati-empirikus szinten, az ilyen ismeretkörök elméleti megalapozásával senki sem foglalkozott; a vezető rétegek gondolkodásmódja fokozatosan a szemléletellenesség irányában tolódott el. Mégis, mivel minden „tudománynak" társadalmi érdekeket kell szolgálnia, a szemléletellenesség nem lehetett egyúttal „termelésellenes" is. „A tudomány célja... az, hogy felhalmozza és rendszerbe foglalja azt a tudást, amelyet a társadalom felhasználhat a külső világ eseményeinek irányítására, tulajdonképpen arra, hogy hatékonyabban alakíthassa a természetet. A tudományos törvények »igazságának« legjobb próbája éppen az, hogy ez sikerül-e neki.

Az egyiptomi és a sumeri – és feltehetőleg az Indus völgyi – társadalmak szilárd meggyőződése mármost ugyanaz volt, mint napjaink barbár társadalmaié, nevezetesen: a természetre legbiztosabban az úgynevezett *szimpatetikus mágia* és a nagyrészt szintén mágikus jellegű vallásos ceremóniák révén tudnak hatni. Írnokaik és hivatalnokaik ezt a feltevést magától értetődően fogadták el. Kétségtelen, hogy egész világnézetük az e mögött rejlő filozófián – vagy inkább egy ilyen filozófia hiányán – alapult. Szükségképpen a mágia nyelvén kellett megfogalmazniuk az általuk létrehozott új tudományos terminológiát."[11]

A különböző kultúrák kölcsönhatása szükségszerű, azt a módot viszont, ahogyan a görögök több-kevesebb tervszerűséggel tanulmányozták Babilónia és Egyiptom műveltségét (beleértve a mesterségbeli ismereteket is), az anyagi valósághoz való tudatos közeledésként, tehát minőségileg új vonásként kell értelmeznünk. D. J. Struik írja: „A görög matematika atyja a hagyomány szerint Thalész, a milétoszi kereskedő, aki az i. e. 4. század első felében beutazta Babilóniát és Egyiptomot. Még akkor is, ha alakját legenda övezi, ez a legenda valami kimagasló valóságot takar. Jelképezi azokat a körülményeket, amelyek közepette az akkori emberek nemcsak a modern matematika, hanem a modern tudomány és filozófia alapjait lerakták."[12]

Azt mondhatjuk, hogy a szimpatetikus mágia (J. G. Frazer)[13] fejlet-

[11] Uo. 117–119. old.

[12] *D. J. Struik:* A matematika rövid története. Budapest 1958.

[13] Lásd *J. G. Frazer:* Az aranyág. Budapest 1965.

tebb formái már tartalmazzák a filozófiai gondolkodás csíráit, tudományos filozófiáról azonban csak a görögök óta beszélhetünk. A „filozófia" elnevezés tőlük (talán Püthagorasztól) származik. Ők kezdik első ízben tudatosan vizsgálni a lét és tudat, az érzéki tapasztalat és a fogalom viszonyát. Már e problémák tudatos felvetése is jelentős, azért még a reakciósabb irányzatú filozófiai iskolák is előrehaladást jelentettek az előbbiekben említett szimpatetikus mágiához képest. Ez utóbbi képtelen a praktikus-empirikus ismeretköröket a mai értelemben vett tudomány szintjére emelni, a tudományos filozófia viszont igen. Történeti tény, hogy az egzakt tudományok filozófiai ösztönzésre születtek, amit a deduktív matematika kialakulásának körülményei is igazolnak.[14] Ha még azt is figyelembe vesszük, hogy a deduktív matematika az egzakt természettudományoknak egyik előfeltétele, ez utóbbiak történeti kialakulásának elemzése már lényegesen könnyebben végezhető el.

Thalész „legendája" azt szimbolizálja, hogy a görögökben megvolt a tudatos szándék: közeledni az érzéki valósághoz. Az epheszoszi Hérakleitosz (az i. e. 4. és 5. század fordulója körül) a tapasztalás és a gondolkodás alapján álló megismerésről beszélt, figyelmeztetve arra, hogy a puszta érzékelés könnyen megcsalja az embert. Lenin szerint Hérakleitosz volt a dialektika egyik megalapítója. („Nem léphetünk be kétszer ugyanabba a folyóba.") Éles ellentmondásban állott ezekkel a nézetekkel az eleai iskola. Elea dél-itáliai görög városállam volt, itt alakult ki az i. e. 6. századtól kezdve egy szélsőségesen szemléletellenes filozófia; művelői az eleaták, közöttük jelentősebbek Parmenidész (Hérakleitosz kortársa) és Zénon voltak. Egyfelől a milétosziak és Hérakleitosz filozófiájában világosan felismerhetők a materialista világnézet és a dialektikus módszer kezdetleges formái; másfelől az eleaták határozottan idealista „lét"-elméletét találjuk, amely viszont következetesen alkalmazott formális logikával (pl. indirekt bizonyítás) párosult. Éppen ez utóbbi tény miatt hivatkozunk rájuk. A dialektikus Hérakleitosz nem tudott a meglevő praktikus-empirikus ismereteken alapuló fizikai világképet adni, materializmusa spekulatív volt. A praktikus-empirikus szemléletű tudomány képtelen közvetlenül átváltani olyan tudományos rendszerre, amely a világot – lényegének megfelelően – összefüggéseiben és változásaiban tükrözné. Ugyanis a gya-

[14] Lásd *Szabó Árpád:* Hogyan lett a matematika deduktív tudománnyá? *Matematikai Lapok,* VIII. 1957. 8–36., 232–247. old.

korlat önmagában csak az egyedi jelenségek „igazságát" bizonyíthatja, nem tárja fel az összefüggés és a változás általános törvényeinek konkrét formáit.

A tényleges kapcsolatok ismeretének hiányában az elmélet még a meglevő tapasztalati tényekkel sem tud mit kezdeni, ezektől függetlenül konstruált hipotézisekre épül. Így születnek a természet filozófiai modelljei: Hérakleitoszé, Démokritoszé stb., amelyek természetfilozófiai módszertani modellek, próbálkozások egységes racionális természetfelfogás kialakításához[15] és természetesen nem sorolhatók sem a fizikai, sem más szaktudományok rendszerébe. Tudományos rendszer kialakítását először csakis valamilyen jól körülhatárolható, viszonylag egyszerű és kevés tényt tartalmazó tárgykörben várhatunk. E tárgykörnek oly mértékben absztraktnak kell lennie, hogy a formális logika áttekinthető alkalmazását megkönnyítse. Az egész számok aritmetikájánál aligha képzelhető el egyszerűbb és zártabb tárgykör, továbbá a számfogalom elvontsága maximális mértékben lehetővé teszi a deduktív módszer alkalmazását, amit a szemléletesség inkább zavar, mint segít. Az eleai filozófia szemléletellenessége mindehhez különösen kedvező eszmei alapnak bizonyult. Ezt tényként és nem érdemként állapítjuk meg.

A DINAMIKAI SZEMLÉLET ÉS A MOZGÁS A FIZIKÁBAN

Az egzakt fizika kialakulásának akár tapasztalati, akár filozófiai feltételeit keressük, minden esetben hiányos, pontatlan, sőt hibás mozgáskoncepciókba ütközünk. Még ha szűk érvényességűen is, de helyes és elég kifejező tapasztalati ismeretek birtokában már az ókori görögök felépíthették volna a fizika egyes dinamikai fejezeteit. A deduktív geometria kialakulása is példázza, hogy kellő tapasztalati és ismeretelméleti alapok birtokában miként válhat egy tisztán empirikus ismerethalmaz szinte maximális egzaktságú tudománnyá. Ha az alapvető fogalmak és tények elég pontosan ismertek, ezek alapfogalmakként, illetve alaptételekként már egy deduktív elmélet alapjául szolgálhatnak. Az alaptételek helyességének gyakorlati próbájaként pedig a dedukált tételek kísérleti ellenőrzése kínálkozik. Az i. e. 5–3. századok-

[15] Lásd *Lukács György:* Az esztétikum sajátossága. Budapest 1965. I. köt. 1. fejezet.

ban kialakult deduktív geometria minden vonatkozásban kiállta a próbát, ugyanezt a módszert a fizikára is alkalmazhatták volna. Hogy mégsem így történt, annak közvetlen oka az volt, hogy a mozgásra vonatkozó érzékleteket nem tudták fogalmi szintre emelni, részben a szükséges (kellő pontosságú) időmérő eszköz hiánya meg a tapasztalatok szövevényének (számukra) áttekinthetetlen volta, részben pedig ideológiai kötöttségek miatt.

A praktikus-empirikus ismeretek fejlettségük legmagasabb fokán sem tudtak többet és biztosabbat állítani a mozgás és változás esetenkénti tényénél. A mozgás tényének „érzéki bizonyossága" pedig csak szükséges, de nem elegendő a mozgás megértéséhez. Egyedül a machizmus tekinti az érzékleti bizonyosságot egyszersmind elegendő alapnak is. Számára egy fizikai probléma akkor megoldott, ha pontosan le tudja írni.

Az i. e. 6. századtól kezdve a megismerés alapvető problémája: hogyan megy át az érzékleti bizonyosság a fogalmak logikájába, hogyan válik a szubjektív érzékelés „igazsággá". Az eleai filozófia csak a kész tényekkel számolt. Vannak világos fogalmaink, amelyek igazsága nyilvánvaló, illetve (ma a formális logikához sorolható) következtetési eljárásokkal igazságuk egyértelműen bizonyítható. Emellett vannak a mindennapi élet érzékleti bizonyosságai, amelyekhez igazodnunk kell, amelyeket esetenként használunk is, de ellentmondásosak, tiszta fogalmakba nem szoríthatók. Az eleai filozófia ezért ez utóbbiak igazságát elveti. Zénon aporiái éppen az elvetés jogosságát akarták bizonyítani: ha a mozgás érzékleti tényét fogalmilag akarjuk megérteni – feltétlenül ellentmondásra jutunk. Ez az egyik véglet, aminek negatívja viszont a machizmus: maga az érzékleti bizonyosság a lényeg, ilyen bizonyosságokat kell összegyűjtenünk és leírnunk. Az érzékleti bizonyosságok semmilyen alapot nem adnak „metafizikus" spekulációkra, például arra, hogy milyenek azok a fizikai rendszerek, amelyeket naivan érzékelésünk tárgyaiként ismerhetnénk el.

Talán meglepő és első pillanatra a materializmus megcsúfolásának tűnik az a tény, hogy az eleai filozófia és a machizmus közül az előbbi felfogás lényegesen magasabb rendű. Tény, hogy a mai értelemben vett (deduktív) matematika az eleai filozófia talaján született, és az is tény, hogy a machizmust elfogadó fizikusok és kémikusok képtelenek voltak megbarátkozni az anyag atomos elméletével; a fizikának egyetlen olyan felismerése sincs, amely a mechanizmusnak köszönheti eredetét.

Úgy látszik, hogy a 19. század végének légköre magában hordozta a machizmust is. (Egyébként Lenin részletesen megmutatja, hogy Mach filozófiája még csak nem is új). Engels – tudomásunk szerint – nem ismerte Machot, de amit az empirizmus különféle csodabogarairól ír, az teljes egészében vonatkozik a machizmusra is: „Régi tétele a népi tudatba átment dialektikának, hogy a végletek érintkeznek. Aligha tévedünk tehát, amikor fantasztaság, hiszékenység és babona legvégső fokait nem abban a természettudományi irányzatban keressük, amely, mint a német természetfilozófia, az objektív világot szubjektív gondolkodásának keretébe igyekezett belekényszeríteni, hanem éppen abban az ellenkező irányzatban, amely, a puszta tapasztalatra apellálva, a gondolkodást szuverén megvetéssel kezeli és valóban legtöbbre is vitte a gondolattalanságban . . . Neves szellemhivő az angol természetkutatók között William Crookes úr, a felfedezője a tallium nevű kémiai elemnek és a . . . radiométernek. Crookes úr 1871 táján elkezdte kutatni a spiritiszta megnyilatkozásokat és ennek során egy egész sor fizikai és mechanikai készüléket alkalmazott, rugós mérlegeket, elektromos telepeket stb. . . . Crookes úr nem éppen hosszú idő múltán éppoly tökéletesen lépre ment, mint Wallace úr."

„Itt kézzelfoghatóan megmutatkozik, melyik a legbiztosabb út a természettudománytól a miszticizmushoz. Nem a természetfilozófia túlburjánzó elmélete, hanem a legesleglaposabb, minden elméletet megvető, minden gondolkodással szemben bizalmatlan empíria. Nem az apriorisztikus szükségszerűség bizonyítja a szellemek létezését, hanem Wallace, Crookes és Tsai urak tapasztalati megfigyelése. Ha hiszünk Crookes színképelemzési megfigyeléseinek, amelyek a tallium fém felfedezéséhez vezettek, vagy Wallace gazdag állattani felfedezéseinek a maláji szigettengeren, úgy megkövetelik tőlük ugyanezt a hitet e két kutató spiritiszta tapasztalataiban és felfedezéseiben. És ha úgy véljük, hogy itt mégis van egy kis különbség, tudniillik az, hogy amazokat verifikálhatjuk, emezeket pedig nem, akkor a szellemlátók azt felelik nekünk, hogy ez nem így van, és hogy ők készek nekünk alkalmat adni arra, hogy a szellemjelenségeket is verifikáljuk."[16]

Mit jelent hát az érzékleti bizonyosságnak a fogalmak logikájában való kifejezése? Ha röviden azt mondjuk, hogy ehhez már nemcsak a formális, hanem a dialektikus logika is szükséges, kellő részletességű

[16] *Marx–Engels* Művei. 20. köt. 349., 353., 356–357. old.

kifejtés nélkül e megállapítás szinte semmitmondó. De egy konkrét eset részletesebb bemutatása már hozzásegít a megértéshez. Csupán annyit kell az általánosságok közül előrebocsátanunk, hogy a megismerés formája a fokozatos közelítés, az állandó visszacsatolás elmélet és gyakorlat között. Esetenként az eljárás konvergenciája lassulhat, de a végeredményen ez nem változtat.

A fizikában a mozgás alapvető tényeinek tisztázódása először a legegyszerűbb, a mechanikai mozgás esetében történt meg. A folyamat lényegében a következő volt: a mozgás érzékleti bizonyosságán meghatározott praktikus-empirikus tudományok születtek meg, amelyek az ókori technika lényeges részei voltak. A kezdeti görög filozófia számára ezek a tények megfoghatatlanoknak látszottak, így az eleaiak a fogalmilag meghatározható igazságok világából kiszorították őket. A mozgás igazsága – bár csak közvetve – először az elemi geometria deduktív rendszerében nyert polgárjogot. E jelentős fejlődési fokra utal az euklideszi geometriában a szerkesztésre (tehát mozgásra) vonatkozó alaptételeknek a többitől való éles megkülönböztetése. Továbbá: Eukleidész olyan axiómákat is használt, amelyeknek a rendszerben semmi szerepük nem volt, viszont leszögeztek olyan tényeket, amelyek egy-egy eleai következtetés ellenkezőjét állítják. Az így megindult folyamat aztán lelassult. A mozgási adatok mérésének pontatlansága hosszú időn át még az egyszerűbb mozgásjelenségek leírását (kinematika) is nehezítette; másrészt a praktikus-empirikus ismeretek által mindenben igazoltnak látszó geo- és antropocentrikus szemlélet az ó- és középkori (és a mai köznapi) emberben hamis mozgásszemléletet alakított ki. Hiábavaló volt (ilyen szempontból) Hérakleitosz helyes filozófiai koncepciója is, átfogó elméletté – a gyakorlattal való összekapcsolhatatlansága miatt – nem válhatott. Arisztarkhosz, majd a babilóni Szeleukosz (i. e. 200 után) hiába jutott el a heliocentrikus hipotézisig. „Szerencsétlenségre mindez nemcsak a »józan észnek« mondott ellent, hanem elméleti és megfigyelési nehézségekbe is ütközött. Hipparkhosz azon az egészen ésszerű tudományos alapon vetette el a feltevést, hogy nem tudja megfigyelni egy állócsillag parallaxisát (látószögelhajlását) a Föld Nap körüli pályájának ellentétes pólusairól... Ezért tehát visszatért a *geocentrikus* nézethez, amelyet az epiciklusok elméletével toldott meg."[17] A fizika „geocentrikus" szemlélete azon-

[17] *G. Childe:* A civilizáció bölcsője. 220–221. old.

ban még mást is jelez. A praktikus-empirikus ismeretek földi mozgásokra vonatkoznak, vagyis a gravitáció, a súrlódás, a közegellenállás hatásait együttesen tartalmazzák, anélkül, hogy ezekről külön-külön ismeretekkel rendelkeznének. Az így kialakult tapasztalatok nem adnak módot a jellegzetes hatásoknak külön-külön való tanulmányozására. A „földi fizikában" a testek természetes állapota a nyugalom, a mozgásállapot fenntartásához (az egyenes vonalú egyenletes mozgáshoz is) állandó külső hatás szükséges. A kocsi például akkor halad, ha a ló húzza, különben megáll. A nagyobb követ nehezebb megmozdítani. (Érdekes, hogy ez utóbbi több százezer éves tévedés még egyes mai középiskolai könyvekben is helyet kap. Azt írják, hogy a súlyosabb testet „nehezebb" megmozdítani, mint a könnyűt, holott bármilyen nagy tömegű test bármilyen kis erőhatásra gyorsul.) További zavaró tényező, hogy a szóban forgó „mozgatóerő" meghatározásának is útját állja az erőhatásnak a szubjektív erőérzethez való antropocentrikus kötődése. A józan ész nem képes felfogni, hogy a súlyos tárgy kézben tartása is az erőhatás munkavégzésének eredményeként lehetséges. Valóban, a „tapasztalat" azt mutatja, hogy az erőhatás nem mindig eredményes: a köznapi tapasztalatban nincs semmi, ami ennek ellentmondana. Mindez feltűnően mutatja a machizmus gyakorlati kártevéseit is.

A mozgatóerőn alapuló dinamikai magyarázat elfedte a tapasztalatok lényegét. Jelenleg még nem tisztázott kellően, hogy milyen változások tették lehetővé Galilei alapvető felismeréseit. Feltételezhető, hogy az „égi mozgásokra" vonatkozó ismereteknek a fejlődés megindulásában szintén döntő szerepük volt. Fontossága ellenére a csillagászat fejlődésének körülményeit nem részletezzük, a számunkra fontos történeti tények ugyanis közismertek. Mindenesetre Galilei a már bizonyítottnak látszó heliocentrikus szemlélet, valamint a szabadesésre vonatkozó kísérleti módszerek birtokában foghatott a mechanikai mozgástörvények kereséséhez. Saját csillagászati megfigyelései szintén a heliocentrikus felfogást igazolták és egyúttal a tömegvonzásra is ráirányították a figyelmet. Noha a gravitációs erőtér és a bolygómozgás egységes elméletét csak Newtonnak sikerült megalkotnia, kezdetben a tömegvonzás tényének tudatosítása is jelentős előrelépés volt. Azt mondhatjuk, hogy Galilei birtokában volt azoknak az ismereteknek, amelyekből kiindulva hozzáfoghatott az alapvető dinamikai törvények megkereséséhez. Szerencsés körülmény, hogy a kicsiny, de súlyos testek

szabadesése, golyónak lejtőn való legördülése alig mutatja a súrlódás és közegellenállás hatását. A rendelkezésre álló mérési pontossághoz viszonyítva e kísérletekben közvetlenül magát a Föld gravitációs hatását lehetett tanulmányozni. Annyi mindenképpen kiderült, hogy a mozgatóerő hipotézise tarthatatlan. Vitairataiban Galileinek meggyőző érveket kellett felhozni amellett, hogy a Földnek a Nap körüli keringése miért nem jár szembetűnő földi hatásokkal. Sőt kezdetben mindezt magának Galileinek is meg kellett értenie.

A Galileitől vett alábbi idézet nemcsak magát a relativitási elvet magyarázza meggyőzően, hanem két fontos tényezőt is érzékeltet. Egyrészt azt, hogy az elv felismerése milyen sok céltudatos megfigyelésen és a jelenségek milyen körültekintő ellenőrzésén alapult, másrészt pedig: e megfigyelések mind köznapiak, semmilyen különleges eszközt nem igényelnek, külön-külön évezredek óta rendelkezésre álltak vagy állhattak volna. Az a tény, hogy a Föld mozgását közvetlenül nem érzékeljük. a józan ész számára szinte felfoghatatlan, és rögtön ellenvetéseket vált ki. Az ilyen ellenvetésekre válaszol Galilei: „Zárkózzál be egy barátod társaságában egy nagy hajó fedélzete alatt egy meglehetősen nagy terembe. Vigyél oda szúnyogokat, lepkéket és egyéb röpködő állatokat, gondoskodjál egy apró halakkal telt vizesedényről is, azonkívül akassz fel egy kis vödröt, amelyből a víz egy alája helyezett szűk nyakú edénybe csöpög. Most figyeld meg gondosan, hogy a repülő állatok milyen sebességgel röpködnek a szobában minden irányban, míg a hajó áll. Meglátod azt is, hogy a halak egyformán úszkálnak minden irányban, a lehulló vízcseppek mind a vödör alatt álló edénybe esnek. Ha társad felé hajítasz egy tárgyat, mind az egyik, mind a másik irányban egyforma erővel kell hajítanod, feltéve, hogy azonos távolságokról van szó. Ha, mint mondani szokás, páros lábbal ugrasz, minden irányban ugyanolyan messzire jutsz. Jól vigyázz, hogy mindezt gondosan megfigyeld, nehogy bármi kétely támadhasson abban, hogy az álló hajón mindez így történik. Most mozogjon a hajó tetszés szerinti [állandó] sebességgel: azt fogod tapasztalni – ha a mozgás egyenletes és nem ide-oda ingadozó –, hogy az említett jelenségekben semmiféle változás nem következik be. Azoknak egyikéről sem tudsz arra következtetni, hogy mozog-e a hajó, vagy sem. Ha ugrasz, ugyanakkora távolságra fogsz jutni, mint az előbb, és bármily gyorsan mozog a hajó, nem tudsz nagyobbat ugrani hátrafelé, mint előre: pedig az alattad levő hajópadló az alatt az idő alatt, míg a le-

vegőben vagy, ugrásoddal ellenkező irányban elmozdul előre. Ha társad felé egy tárgyat hajítasz, nem kell nagyobb erővel hajítanod, ha barátod a hajó elején tartózkodik, mint akkor, amikor hátul van. A cseppek éppúgy bele fognak hullani az alsó edénybe, mint előbb, egyetlen egy sem fog az edény mögé esni, pedig az, amíg a csepp a levegőben van, több hüvelyknyi utat tesz meg. A halaknak sem kell az edényben nagyobb erőt kifejteniük, hogy az edény elejére úszhassanak, és ugyanolyan könnyedséggel fognak a táplálék után menni, ha az az edény bármely részén van is. Végül a szúnyogok és a lepkék is különbség nélkül fognak bármely irányban repkedni. Sohasem fog előfordulni, hogy a hátsó falhoz nyomódnak, mintegy elfáradva a gyorsan haladó hajó követésétől, pedig míg a levegőben tartózkodnak, el vannak választva tőle. Ha egy szem tömjént elégetünk, egy kevés füst képződik, mely felszáll a magasba, és kis felhő gyanánt lebeg ott, és nem mozdul el sem az egyik, sem a másik irányban. A jelenségek ezen egyformaságának az az oka, hogy a hajó mozgásában minden rajta levő tárgy részt vesz, beleértve a levegőt is. Azért is mondtam, hogy a fedélzet alatt kell elhelyezkednetek, mert fent a szabad levegőn, mely nem kíséri a hajó mozgását, az említett jelenségektől többékevésbé észrevehető eltéréseket tapasztalhatnátok. Így pl. a füst éppúgy elmaradna, mint maga a levegő. A szúnyogok és a lepkék nem tudnák követni a hajót a levegő ellenállása miatt, ha a hajótól jelentékeny távolságra kerülnének, de ha a közelben maradnak, minden akadály és erőfeszítés nélkül utolérhetnék a hajót, mert az, mint egy szabálytalanul épített épület, a szomszédos légrétegeket magával viszi. Hasonló okokból láthatjuk azt is, hogy a kellemetlen szúnyogok és bögölyök követni tudják a gyorsan vágtató lovakat, és majd az egyik, majd a másik testrészükön helyezkednek el."[18]

Röviden összefoglalva: a nyugalom, illetve az egyenes vonalú egyenletes mozgás fizikailag egyenértékű, ami természetesen nem a megismerőképesség korlátja, hanem a tér, idő és mozgás objektív lényege – az abszolút sebesség csupán gondolati konstrukció, amelynek nincs fizikai realitása. Galilei idejében természetesen a „fizikai" a „mechanikaival" volt azonos jelentésű. Mechanikai kísérletek alapján nem lehet a nyugvó és az egyenes vonalú egyenletes mozgási állapotot egymástól megkülönböztetni. Ez az alapvető tény az, amit ma is Galilei-féle

[18] *G. Galilei:* Párbeszédek. Budapest 1959. 98. old.

relativitási elvnek nevezünk. Az egzakt fizika fejlődése ezzel a felismeréssel vette kezdetét. Ugyancsak ez a körülmény emeli ki a gyorsulás fogalmának (amit szabatosan és következetesen szintén Galilei alkalmazott először) fontosságát. A dinamika lényege nem a helyváltoztatásban (a momentán sebességben) van, hanem a gyorsulásban.

Galilei dinamikai szemlélete meghatározóvá lett a fizika továbbfejlődésében. Figyelemre méltó, hogy Descartes-nál már minden fizikai törvény dinamikai jellegű.

A MEGISMERÉS KÖZNAPI ÉS TUDOMÁNYOS FOKAINAK EGYMÁSHOZ VALÓ VISZONYA

Az eddigiekből világosan kiderülhetett, hogy a „köznapi" és a „tudományos" gondolkodás lényegében azonos – az utóbbi nem tekinthető magasabb rendű szellemi működésnek, hiszen saját szakterületén kívül mindenki köznapi módon gondolkodik és cselekszik. Lukács György a „köznapi" és a „tudományos" közötti eltérést a következőkben látja: „Mivel a napi tapasztalatok, a gyakorlás, a szokás stb. felhalmozódása oda vezet, hogy bizonyos mozgások, mennyiségileg és minőségileg meghatározott sorrendjük, egymásba kapcsolódásuk, egymást kiegészítő és fokozódó hatásuk stb. minden munkafolyamatban megismétlődik és továbbfejlődik, e munkafolyamat az ember számára, aki végrehajtja azt, szükségszerűen bizonyos objektivációs jelleget kap. Ez azonban, ellentétben a művészet vagy a tudomány által megalkotott képződmény sokkal erősebb rögzítettségével, változékonyabb, folyékonyabb jellegű, mert bármilyen erősek is a mindennapi élet munkafolyamataiban ... a megőrző, a stabilizáló elvek ..., minden egyedi munkafolyamatnak megvan az a legalábbis elvont lehetősége, hogy a fennálló tradícióktól eltérjen, valami újat kíséreljen meg ..." Ebben a vonatkozásban tehát – tudniillik a stabilitást illetően – esetenként csak árnyalati a kétféle gondolkodásmód közti különbség. Fontosabb körülmény: mi az, ami stabilizál? Megint Lukács Györgyre hivatkozunk: „A mindennapi élet szükségszerű *gazdaságosságához* (kiemelések – *F. I.*) tartozik, hogy az ember többnyire egész környezetét – amíg működik – csak *gyakorlati működések* (és nem *objektív lényegének*) alapján fogja fel és ítéli meg."[19] Ez a körülmény szabja meg

[19] *Lukács György:* Az esztétikum sajátossága. I. köt. Budapest 1965. 34–35., 38. old.

annak a lehetőségét, hogy egy-egy tudományos eredmény köznapivá válhasson. Az a kérdés ugyanis, hogy a „köznapi gyakorlatban" milyen mélységig akarunk és tudunk egyúttal az objektív lényeghez is eljutni – pontosabban: az objektív lényeg ismeretét mennyire tudjuk „gyakorlati" ténykedéseink alapjává tenni. A „gyakorlati" ezúttal nemcsak praktikus, fizikai ténykedést, hanem általában célszerű, megtervezett cselekvést, környezetünk eseményeinek tudatosan objektív megítélésére való törekvést is jelent. Ilyen módon válhat a tudatos (nem ösztönös) világnézet „gazdaságossá", „gyakorlativá", röviden: egyszerre köznapivá és tudományossá.

A nem ösztönös (tudatos, tudományos megalapozottságú) világnézet kialakítását bizonyos körülmények akadályozzák – esetenként tehát ismernünk kell ezeket az akadályozó tényezőket. Az alábbiakban néhány példával illusztráljuk: hol van az a határvonal, amelyen a *spontán* koznapiság nem tud túllépni. Ezek ismeretében nyilván eredményesebben tudunk védekezni, vagyis kivédeni az ösztönösségnek azokat az erőhatásait, amelyek a tudatosság, a tudományos világkép és világnézet ellen hatnának.

A köznapi számfogalom a racionális számok körével kimerül, az irracionális számokat is magában foglaló valós számkör kimondottan a matematika tudományának terméke. Olyan logikai konstrukció ez, amelyhez képszerű szemlélet már nem tartozik. (A konkrétan használt számok mindig a racionális számkörből valók.) Ha valakit ez a tárgykör érdekel, és ezen keresztül maradandó fogalmat akar nyerni mindarról, ami a szám fogalmán alapszik: a megismerés genetikus módját ajánlhatjuk. (Hobbiként is érdemes és lehet ilyesmivel foglalkozni – de csak tudományos alapon, különben téveszmék és reménytelen célkitűzések hálójába kerülhetünk.) A köznapi életben használjuk a valós számok aritmetikájának bizonyos algoritmusait, de nem tudjuk: miért éppen így kell eljárnunk stb.

Az elemi geometriában a párhuzamosság fogalmának megértése az egyik választóvonal. Egyébként ebben a vonatkozásban a tudománynak sok eredményét stabilan beépíthetjük nemcsak gyakorlati ténykedéseinkbe, hanem világnézetünkbe is.

A köznapi dolgok közt is a legköznapibb a perspektivikus látás. Tudjuk, hogy a távoli dolgokat kisebbeknek látjuk ahhoz képest, mint amikor közelebb voltak hozzánk. A perspektíva törvényeinek köznapiságát könnyen javíthatjuk, mélyíthetjük. Ezen elgondolkodva azt is

könnyebben megérthetjük, hogy a négydimenziós tér-időnek az előbbinél sokkal bonyolultabb perspektívatörvényei vannak. A relativitáselméletben ilyen perspektivikus rövidülésként értelmezzük a mozgási és a nyugalmi hossz, illetve időtartam egymástól való eltérését. Ha egy tárgyat felváltva közelről, illetve távolról nézünk („mérünk"), tudatában vagyunk, hogy a „méretváltozás" nem a tárgynak, hanem csupán a vonatkoztatás módjának jellemzője. Hasonló a helyzet a speciális relativitáselméletben is.

Vannak megrögzött köznapi tapasztalatok, amelyek a gyakorlatiasság szempontjából elemiek és magától értetődőek, de az objektív lényegtől igen távol esőek és esetlegesek. Ezek zavarhatják legjobban a világkép tudományosságát. A fizikai mozgást illetően kritikus pont a tehetetlenségi mozgásnak, a relativitási elvnek a megértése. Ezek ugyanis már meghaladják a *spontán köznapi* szemlélet gyakorlatias alapját – sőt ellentmondanak neki. (Ha felugrunk, miért nem szalad ki a föld a lábunk alól stb.?) Ha a relativitási elvet megértjük, azt sem lesz nehéz megjegyeznünk, hogy az erő nem „mozgat", hanem kifejezetten gyorsít. E kritikus pontokon túljutva a mechanika stabil elsajátítása már sokkal egyszerűbb feladat.

A legnagyobb nehézséget a fizikának azok a területei okozzák, amelyek a köznapi, szemmel és tapintással követhető méreteken jóval alúli, illetve jóval feletti méretek világába vezetnek. E kérdéskörök szakdidaktikája sok vonatkozásban még ma is problematikus. Ki-ki a maga egyénisége és elgondolása alapján igyekszik áthidalni azt a nehézséget, hogy olyan világról van szó (illetve a világ olyan részeiről), amelyről sem – a köznapi értelemben vett – álló „kép", sem „film" nem készíthető.

Jelen sorok írója fizikus – így példáit is lehetőleg a fizika területéről választotta. A fejlődés és a stabilitás formális szembeállítása zavar. Bizonyos dolgokat csak okként, másokat csak okozatként tudunk elfogadni, pedig a fejlődést éppen az jellemzi, hogy ugyanaz a tényező felváltva hol okként, hol okozatként szerepel. Hasonló a helyzet a megismerésben, amely – akárcsak a törzsfejlődés – evolúciós folyamat. Egyszerre még az egyszerűbb jelenségkörök igazságát sem tudjuk belátni, csupán fokozatos közelítéssel jutunk előre. Világnézetünk is tartalmazhat több-kevesebb következetlen vonást, amit azonban fokozatosan, lépésről lépésre korrigálhatunk.

A politikával kapcsolatban a mindennapi életben ma is gyakran találkozunk két szélsőséges állásponttal. Az egyik szerint a politika „piszkos" dolog, jobb, ha nem ártja bele magát az ember. De egyesek nemcsak holmi „erkölcsi fenntartások" ürügyével tartják magukat távol a politikától, hanem azért is, mert a politikai tevékenységet rendkívül bonyolultnak, áttekinthetetlennek, rejtélyesnek érzik. Folyamatait és változásait nem tudják követni; a világban és az országban végbemenő átalakulások okai, céljai gyakran rejtve maradnak előttük. Másrészt azt is tapasztalhatjuk, hogy a politikához mindenki „ért", mindenki hozzászól. Ez a politizálgatás azonban gyakran híjával van bizonyos alapvető ismereteknek, a találgatás, a vélekedés, a pletyka szintjén mozog.

A politizálás tudatos vállalásának irodalmi példájaként idézhetjük Ady Endre sorait: „Lelkemből más sohsem érdekelte fölszánt poétaceruzámat, Csupán Politika és Szerelem." Ady harcostársa, Móricz Zsigmond viszont – néhány évtizeddel később ugyan – azt a jelszót hirdette: „Hagyd a politikát, építkezz!" Nem részletezhetjük, hogy ez a móriczi mondat milyen történelmi körülmények között, milyen tévedésből született. Mindenesetre a két idézet is arra utal, hogy a politika és az ember találkozása nem mindig problémamentes.

A politika természetesen mindenkit elér, akár akarja az egyén, akár nem, hiszen a politika át- meg átjárja a mindennapi életet, következményei alól senki sem vonhatja ki magát. De a politika megértése, követése, gyakorlása pontos és jelentős ismeretmennyiséget feltételez. Beszélnünk kell tehát a *politikai műveltségről* is, arról a sajátos helyről, amelyet a politikával kapcsolatos ismeretek foglalnak el a szocialista műveltség szerkezetében.

Tudjuk, hogy a *politikai állásfoglalás* helyessége vagy helytelensége nem egyszerűen műveltségi kérdés. Nem mondhatjuk azt, hogy minél műveltebb valaki, annál biztosabban talál rá az adott helyen és időpontban a helyes politikai álláspontra. Ennek illusztrálására idézzük

föl John Reednek a Nagy Októberi Szocialista Forradalomról szóló híres könyvét *(Tíz nap, amely megrengette a világot)*, melyben az egyik felejthetetlen kép egy írástudatlan katonát mutat be, aki egy középület előtt áll őrt, és a vele vitatkozó, őt gúnyoló művelt ellenforradalmár diákoknak újra és újra azt válaszolja: „Csak annyit tudok, hogy két osztály van, a burzsoázia és a proletariátus, és a kettő egymással nem békélhet meg." Ennek a katonának a meggyőződése, elkötelezettsége és helytállása a történelmi fejlődés szempontjából sokkal magasabb rendű volt, mint bármi nagy műveltségbe csomagolt kétkedés, passzivitás vagy ellenségeskedés a forradalom ügyével szemben. *A politikai meggyőződés osztálymeghatározottságú.* A fő kérdés tehát mindenkor az, hogy hol, melyik oldalon foglal helyet a meggyőződés hordozója: a reakciós vagy a haladó oldalon.

De az is nyilvánvaló, hogy a szocialista fejlődés egyre nagyobb igényeket támaszt politikai elméletünkkel és gyakorlatunkkal szemben. Vizsgálnunk kell és meg is kell fogalmaznunk a politikai műveltség követelményrendszerét.

Induljunk ki abból a kérdésből, hogy *mit nevezünk politikának.* Ismeretes, hogy a szó görög eredetű, a polisszal, a városállammal van összefüggésben: a polisz ügyeinek intézésében való közreműködést nevezték a görögök politikának. A marxizmus álláspontja szerint *a politika a társadalmi osztályok, rétegek, csoportok közötti viszonyokkal foglalkozó tevékenység, amelynek középpontjában az államhatalom megszerzése, megtartása és felhasználása áll.* Az osztálytársadalmakban a politikai tevékenység tartalmát elsősorban az antagonisztikus osztályok között folyó osztályharc, továbbá az uralkodó osztályok különféle csoportjai közt folyó harc adja, s mindez a hatalom, a politikai uralom megszerzéséért és megtartásáért folyik. Ebben a harcban érdekek ütköznek össze, mégpedig alapvetően gazdasági érdekek, tehát Leninnel együtt elmondhatjuk: *a politika a gazdaság koncentrált kifejezése.* A politikai viszonyokban és a politikai ideológiában fejeződnek ki az osztályok és más társadalmi csoportok gazdasági érdekei, és ezek az érdekek a politikai cselekvés mozgatói. A politikai tevékenység tehát érdekek egyeztetése, ütköztetése, bizonyos érdekek prioritásának biztosítása, más érdekek háttérbe szorítása vagy teljes mellőzése. Az érdekek lényegüket tekintve gazdasági meghatározottságúak, de a gazdasági érdekek bonyolult és áttételes formákban, gyakran tudatosan elködösítve jelentkeznek.

Mit foglal magában a politikai szféra?

– *A politikai rendszert,* amely „egyrészről az állami-politikai szervezetek, a hozzájuk kapcsolódó normák (többségükben jogi normák) és szerepek, valamint az ezeket megvalósító emberi magatartások, másrészről pedig az államhatalom megszervezésére, az állami tevékenység irányítására, az államszervezet kialakítására, tevékenységének befolyásolására irányuló törekvésekben megjelenő magatartások, normák (ezek már sokkal kisebb részben jogi normák), szerepek és szervezetek (elsősorban politikai pártok) összessége, funkcionálisan is összefüggő rendszere".[1]

– A politikai véleményeket, érzéseket, eszméket, elméleteket, ezek rendszerezett formáit, a *politikai ideológiákat,* amelyek a filozófia (teológia), a történettudomány, a jogtudomány, a közgazdaságtan és a szociológia (az újabb megközelítéseket később még említjük) tételeiből, következtetéseiből állítják össze a maguk eszmei rendszereit.

A politikai szféra elemei természetesen mélységesen társadalmi meghatározottságúak, hiszen a társadalom nem egyszerűen csak állam, nem egyszerűen csak a politikai rendszerek összessége (sok régi és nem kevés új ideológus követte el ezt a leszűkítő tévedést), nem is a politikai eszmék, ideológiák megvalósulása, testet öltése (mint a történelmi idealizmus hiszi), hanem *történetileg kialakult emberi viszonyok együttese, amelyben végső soron a termelési viszonyok a meghatározóak.* Ez utóbbiak határozzák meg az állam, a politikai rendszer és a politikai ideológia formáját, tartalmát is.

Témánk elsősorban a politikai gondolkodás, a politikai műveltség, tehát a tudati tényezők kifejtésére ösztönöz.

Érdemes röviden történelmileg is vizsgálnunk, hogy a különböző korok hogyan fogalmazták meg az ezzel kapcsolatos törekvéseket és igényeket, milyen politikai ideológiák jöttek létre, milyen érdekek fejeződtek ki bennük, kikhez szóltak ezek az eszmék, kiket kívántak ellátni politikai ismeretekkel és bevonni a politikai tevékenységbe?

TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

Az osztálytársadalmakban kifejlődött politikai ideológiák jellemző vonása, hogy tükrözik és védik a fennálló rendet, vagyis egybevágnak

[1] *Kulcsár Kálmán:* Társadalom, politika, jog. Budapest 1974. 29. old.

az uralkodó osztály érdekeivel. Ugyanakkor kritikai elemeket is tartalmaznak, és gyakran utópisztikus elképzeléseket vázolnak fel. A védelem és a kritika aránya eltérő lehet aszerint, hogy milyen osztálypontról építi fel a szerző elgondolásait. A feltörekvő, a gazdasági és politikai hatalomra törő elnyomott osztályok érdekeinek szószólói természetesen radikális bírálat alá vetik a meglevő berendezkedéseket, az állami és a társadalmi szervezetet.

A *görögök* gazdag és sokféle politikai elméletet dolgoztak ki, főleg a klasszikus kor gondolkodói. Ez teljesen érthető, hiszen a poliszokban, a városállamokban, mindenekelőtt az athéni demokráciában és annak fénykorában a politikai tevékenység rendkívül magas színvonalat ért el. A görög polgár minden tevékenysége a polisz érdekében, a poliszért történt. A filozófusok a polisz kormányzásának megjavításán gondolkodtak, a szobrok és épületek a várost díszítették, az irodalmi művek a polisz fórumain hangzottak fel, a görög színház előadásai is az állampolgári nevelés szolgálatában álltak. Éppen ezért a kézműveseknek (nehogy anyagi veszteség érje őket a több napig tartó színházi előadások során) a polisz külön napidíjat biztosított, hogy részt vegyenek a színház előadásain. Egyfajta politikai csoda ez a nagyarányú közreműködés, csak mai szemmel nézve volt egy súlyos „szépséghibája": a rabszolgák munkáján alapult. Hangsúlyozni kell, hogy mai szemmel nézve, mert a rabszolgaság intézményét a görögök magától értetődőnek, mondhatni természeti adottságnak tekintették. Arisztotelész (i. e. 384–322) felfogásában a rabszolga lélekkel ellátott szerszám. Szerinte minden lényt – születése pillanatától kezdve – a természet vagy uralkodásra, vagy engedelmességre jelöl ki, tehát kormányzó és kormányzott, vezető és vezetett, uralkodó és uralt szerepét a természet, a születés dönti el.

Hasonló alapelvre építette államelméletét az Arisztotelészt megelőző nagy görög filozófus, Platón is (i. e. 427–347). *Az állam* című államelméleti művében reakciós utópiát vázolt fel. Az állam hierarchiája nála három kasztra oszlik: a filozófusokra, a katonákra és a dolgozókra, és ezek egymástól elkülönülve élnek. Témánk szempontjából érdemes szemügyre venni, hogyan dolgozza ki már ekkor az idealista Platón a politikai elit gondolatát. Általa közelebbről meg nem határozott módon ki kell választani a jövendő vezetők és harcosok elitjét, akiket 17 és 20 éves koruk között erőteljes testedzésben részesítenek. (A szellem és a test fejlesztése, edzése a görög műveltségeszmény egyik köz-

ponti kategóriája volt. Közismert, hogy kiváló drámaírók egyben az ókori olimpiák résztvevői és nyertesei is voltak.) Belőlük választják ki a filozófusokat, akiket 20 és 30 éves koruk között intenzív képzésben részesítenek. A filozófusok 30 és 35 éves koruk között a platóni ideatanba kapnak bevezetést. 35 éves koruktól 50 éves korukig vehetnek részt a polisz vezetésében, a politikai tevékenységben. 50 éves koruk után abba kell hagyniuk ezt, és attól kezdve csak a filozófiának szentelik magukat.

Mi az érdekes a platóni elképzelésben? Először is kimondja, hogy *a politika sajátos szakma,* amelyben csak azok vehetnek részt, akiket erre külön felkészítenek. Ugyanakkor olyan elvet fogalmazott meg, amely a későbbi osztálytársadalmakban is – természetesen nem a platóni mintára – a legkülönbözőbb formákban testet öltött: az elkülönült, hatalmi-művelődési monopóliumát féltékenyen őrző, saját utánpótlását kiválogató és felkészítő *politikai elit* elvét. Ezt az elképzelést és ezt a gyakorlatot számtalan változatban megfigyelhetjük.

Röviden a *keresztény vallásban* rejlő politikai nézetekről. Krisztus isten országának eljövetelét hirdette, amikor úgy fogalmazott, hogy „az én országom nem e világból való". A krisztusi tanítás nem tartalmazott konkrét politikai eszmerendszert, de van egy nagyon érdekes és ismert mozzanata, amelyet Máté evangéliuma örökített meg. Arról az epizódról van szó, amikor a farizeusok megkeresik Jézust, kezükben egy pénzdarabbal, amelyen a császár képe van, s kérdezik: tudja-e, kit ábrázol a kép. Krisztus természetesen tudja. A farizeusok fölteszik a kérdést: hogyha a krisztusi tanítás szerint az ember igazi élete a túlvilági élet, akkor vajon kell-e fizetni adót a császárnak, vagyis engedelmeskedni kell-e a földi törvényeknek? (Az adófizetés mindig klasszikus viszonyt fejezett ki az alattvalók és a kormányzók között.) S ekkor válaszolta Krisztus: „Adjátok meg a császárnak, ami a császáré, és istennek, ami az istené." Mi rejlik ebben a mondatban? Körülbelül az, hogy vessétek magatokat a földi törvények alá, mivel azoknak semmi értékük és jelentőségük nincs az örökkévalósághoz, a túlvilági léthez viszonyítva. Fölösleges rámutatni, hogy ennek a tanításnak milyen óriási haszna és értéke volt a földi törvények megalkotói, a földi hatalom számára.

A keresztény vallás nagy gondolkodói később ezt kifejlesztve sajátos társadalmi és állami koncepciót alkottak. Közülük az egyik legfigye-

lemreméltóbb Ágostoné volt, azé az egyházatyáé, aki i. sz. 354 és 430 között élt. Ő mondta ki azt a fontos mondatot, hogy *minden hatalom istentől való.* Ez a nagy jelentőségű formula szinte egy évezredre politikai jogelmélet lett. Ugyancsak ennek a folytatása és következménye ez az ágostoni gondolat: mivel isten mindennek a teremtője és irányítója, lehetetlen, hogy a földi királyságokat figyelmen kívül hagyják a gondviselés törvényei, azaz a birodalmak és rendszerek története a gondviselés, az isten tervei szerint folyik. Ezzel minden, ami a történelemben és a társadalomban történik, igazolást nyer.

A *középkor* nagy teológus-filozófusa, Aquinói Tamás ugyancsak foglalkozott ezzel a gondolattal, és amikor az egyházi és világi hatalom, a pápaság és a császárság közötti konfliktusok kialakultak, amikor a ki kit győz le, a ki ki fölött uralkodik kérdése vetődött fel, azt a választ adta, hogy minden keresztény király alá van vetve a pápának, mint ahogy a pápa Jézusnak. Hierarchikus rendszer alakult ki, amely magában foglalta a földi hierarchiát: jobbágy, nemes, földesúr, király, pápa. De Aquinói Tamás gondosan folytatta a túlvilági szférában is a hierarchiateremtést, és ott is különböző csoportokat határozott meg. Mi ebben az érdekes? Az, hogy a földi viszonyok tükröződnek a túlvilág elgondolásában, és a túlvilági hierarchia jó érv a földi hierarchia megléte és megváltoztathatatlansága mellett. A teológia politikai tanításai tehát alkalmasak voltak arra, hogy biztosítsák a feudalizmus uralkodó osztálya számára a hatalom gyakorlását és kétségbe nem vonhatóságát.

A kereszténység ideológiája a túlvilági igazság kilátásba helyezésével béketűrést és alávetettséget hirdetett a néptömegeknek. A vallási és politikai ideológia összefonódása eredményezte azt, hogy a középkor osztályharcainak, politikai harcainak ideológiája vallási lepelben, vallási eretnekmozgalmak formájában jelentkezett.

A feudalizmus felbomlása, *a kapitalizmus kialakulása* új helyzetet teremtett mind a politikai elméletek, mind a néptömegek politikai tudata és tevékenysége szempontjából. Ismeretes, hogy a korai kapitalizmusban a polgárság megszerezte a gazdasági hatalmat vagy annak nagy részét, de nem szerezte meg a politikai hatalmat, csupán harcba indult érte. A feudális politikai intézményrendszer akadályozta a polgárság gazdasági érdekeinek érvényesülését. A harc új, a polgárság érdekeit kifejező politikai eszmék sokaságát eredményezte, és ezen esz-

mék terjesztését szolgálta. Az angol és francia felvilágosodás a 17. és 18. században vívta meg ezt a küzdelmet.

Érdemes egy pillantást vetni az 1648-as angol polgári forradalom korszakának egyik jelentős filozófusára és politikai ideológusára, Thomas Hobbesra, akinek politikai főműve 1651-ben jelent meg, három évvel az angol polgári forradalom után, s ennek bizonyos politikai tapasztalatait már leszűrte. A mű címe: *Leviathan vagy az egyházi és a polgári állam anyaga, formája és hatalma.* A leviathan mitikus, hatalmas állat, és Hobbes az államot egy ilyen hatalmas állatnak képzelte el vagy ezzel akarta szimbolizálni. Hobbes a felvilágosodás gondolkodóihoz hasonlóan az államot nem anyagi tényezők alkotta jelenségnek, hanem az emberi értelem és az akarat alkotásának tartotta. Idézzünk néhány mondatot említett művéből: „A szabadságot és a mások fölötti uralmat szerető emberek végső célja és szándéka az állami élet keretei között önmaguk fenntartásáról való gondoskodásból és ezáltal egy elégedettebb élet kialakításából áll, tehát abból a törekvésükből, hogy kijussanak abból a nyomorult, háborús állapotból, amely ... elkerülhetetlenül együtt jár az emberek természetes szenvedélyeivel abban az esetben, ha nincs látható, félelmet keltő hatalom ..." Hobbes elsősorban a feudalizmust, a feudális anarchiát bírálja. Azt a kegyetlen küzdelmet, amelyet Shakespeare királydrámái olyan nagyszerűen tükröznek.

Folytatjuk Hobbes szavainak idézését: „Olyan közös hatalom felállításának, mely meg tudja védeni az embereket az idegen támadásokkal és az egymás ellen elkövetett jogtalanságokkal szemben, és ezáltal biztosítékot nyújt arra, hogy szorgalmuk révén a föld termése által fenntarthassák magukat és boldogan élhessenek, egyetlen útja, hogy az emberek minden hatalmukat és erejüket egy emberre vagy egyetlen gyülekezetre ruházzák." Nagyon érdekes, hogy mind a monarchiát, mind a köztársaságot elfogadja Hobbes. Az „egy ember" a monarchiára vonatkozik, „a gyülekezet" a köztársaságra. „Ez a gyülekezet valamennyiük akaratát a szavazatok sokasága folytán egyetlen akarattá egyesíti. Ez annyit jelent, hogy egy embert vagy egy gyülekezetet – amelyet mindenki tudomásul vesz és elismer – azzal bíznak meg, hogy személyüket képviselje." És ezek után meghatározza az állam lényegét, amely szerinte a következő: „(Az állam) *egyetlen személy, akinek cselekedeteit egymással kötött kölcsönös szerződés alapján egy nagy sokaság a magáénak, külön-külön pedig mindenkiének te-*

kint, abból a célból, hogy valamennyiük erejét és eszközeit igénybe vegye, amint azt békéjük és közös védelmük érdekében megfelelőnek tartja."[2]

Mi itt az érdekes és izgalmas? Míg Szent Ágostonnál minden hatalom istentől való, a polgári forradalmak ideológusa, Hobbes egyfajta társadalmi megállapodásról, a híres társadalmi szerződésről beszél. Hobbes éppúgy, mint az olasz reneszánsz nagy politikai gondolkodója, Machiavelli – aki felfedezte a politikának mint autonóm cselekvésnek a szabályait – bevezeti az állam laikus, világi felfogását, ellentétben a feudális felfogással, amely minden hatalmat istentől valónak tekintett. A francia felvilágosodásnak, de általában a felvilágosodás politikai ideológiájának a társadalmi szerződés gondolata az egyik sarkköve. Rousseau *A társadalmi szerződés* című művében hasonló gondolatokat fogalmazott meg: az a Rousseau, aki a nagy francia forradalom egyik szellemi előfutárának tekinthető, és akire Robespierre, a forradalom egyik kiemelkedő alakja úgy tekintett, mint a forradalom istenére.

Ennek a nagy eszmei mozgásnak volt egy másik oldala is. A polgári korszakban a politikai elmélet megélénkülése együtt járt a politikai propaganda nagyarányú kibontakozásával. Említettük, hogy a polgárság – például a francia polgárság – a 18. században már lényegében kezében tartotta Franciaország gazdasági erejét és hatalmát. De a politikai hatalmat nem; azért indult harcba. Ennek a politikai harcnak megvoltak az elméletei és ideológusai, és ezeknek az elméleteknek és nézeteknek igyekeztek a tömegeket is megnyerni. Ezért a politikai tevékenység, felvilágosítás, propaganda rendkívül gazdag formáival találkozunk már a 18. században. Ilyenek voltak a politikai vitakörök, a kávéházak, a szalonok, a titkos társaságok; a legismertebb ezek közül a szabadkőművesség mozgalma, amely a kor sok kiemelkedő szellemét magához tudta kapcsolni. A szabadkőműves-páholyoknak a maguk titkos szertartásaival fontos szerepük volt a politikai életben. Akárcsak a Nagy Francia Enciklopédiának, a francia felvilágosodás leggrandiózusabb vállalkozásának. Néhány évtized leforgása alatt – a kor legremekebb gondolkodóit bevonva – összeállították a 18. századi korszerű műveltség könyvtárát, és összegyűjtötték, megfogalmazták

[2] Morus, Bacon, Hobbes, Locke. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest 1953. 128–130. old.

mindazokat az ismereteket, tudományokat, amelyek abban az időben a leghaladóbbak voltak.

A legfontosabb talán a *tömegsajtó* jelentkezése. A tömegsajtónak ebben az időben már fontos politikai tájékoztató, felvilágosító, szervező szerepe volt. A kifejezetten politikai információkat továbbító sajtó korszaka akkor következett el, amikor a polgárság lett az előállítója és legfőbb vásárlója az újságoknak. A sajtónak már a politikai pártok megszerveződése előtt fontos funkciója volt a politikai harcban, másrészt sokoldalú eszközévé, segítőjévé lett a pártoknak ideológiájuk megteremtésében és szervezeti kereteik kialakításában. A polgári pártok a 17–18–19. században a sajtó segítségével szerveződtek meg; a pártprogramok kialakítását és terjesztését az újságok végezték. Mit jelent ez? Azt, hogy a politikai műveltség, amely korábban igen szűk körre korlátozódott, a polgári korszak fejlődése során egyre több emberhez jutott el, egyre nagyobb tömegeket ösztönzött politikai érdeklődésre. Tekintélyes szerepe volt a nagy francia forradalom előkészítésében is, de a tömegek számára a politikai ismeretszerzés és tapasztalatgyűjtés legnagyobb iskolája a forradalom volt. Lenin nemegyszer beszélt arról, hogy a forradalmak idején napok alatt több ismeretanyagra és tapasztalatra tesznek szert a tömegek, mint máskor húsz, harminc év leforgása alatt.

Összegezve az eddigieket: minden osztálytársadalomban megtalálható az a törekvés, hogy az emberek egy részét bevonják a politika gyakorlásába, hogy ellássák őket a politika gyakorlásához szükséges elméleti ismeretekkel, biztosítsák felkészültségüket, folyamatosan összegyűjtsék és eljuttassák az érdekeltekhez a szükséges információkat. Ezzel párhuzamosan tapasztalható az a törekvés is, hogy másokat kiszorítsanak a politika gyakorlásából, megvonják tőlük a megfelelő felkészítést és információkat, illetve arra késztessék őket, hogy a politikai hatalom birtokosainak nézeteit, akaratát készségesen elfogadva engedelmes tárgyává legyenek az adott politikai hatalomnak.

Amikor Marx és Engels az 1848-as európai forradalom előestéjén felvázolta pártelméletének körvonalait, a következő gondolatmenetből indult ki: a kapitalista társadalomnak belső ellentmondásai miatt el kell buknia. Ehhez társadalmi forradalom kell, amelyet a munkásosztály hajt végre. A korabeli munkásosztály azonban még nem állt készen erre a feladatra, és nem is volt tudatában történelmi küldetésé-

nek. Ezért ki kellett alakítani a munkásosztály valósághoz hű történelmi tudatát saját helyzetéről és forradalmi feladatáról. Marx és Engels eljutott a forradalmi munkáspárt szükségességének felismeréséhez. Ez a munkáspárt sikeresen csak egységes tudományos ideológia alapján működhetett. Ettől kezdve tehát előtérbe került a tudományos elmélet és a munkásmozgalom egyesítése, az ideológia bevitele a tömegekbe. A marxista pártfelfogás keletkezése pillanatától fogva világossá tette, hogy a politikai harc lényegében a hatalmi viszonyok és ezen keresztül az osztálytársadalom lerombolásának, a társadalmi viszonyok megváltoztatásának eszköze. Éppen ezért a marxista párt alapvető érdeke volt a hozzá csatlakozók politikai felkészítése, a munkásosztálynak és szövetségeseinek felvértezése a forradalmi elmélettel. Lenin ezt a következőképpen fogalmazta meg *A marxizmus három forrása és három alkotórésze című művében:* Arra, hogy az uralkodó „osztályoknak az ellenállását megtörjük, *csak egy* mód van: magában a környező társadalomban meg kell találnunk, fel kell világosítanunk és harcra kell szerveznünk azokat az erőket, amelyek képesek lehetnek – és társadalmi helyzetüknél fogva képeseknek is *kell* nekik lenniük – arra, hogy félresöpörjék a régit és megteremtsék az újat".[3]

Az a felvilágosítás, amelyről Lenin szólt, nem más, mint a forradalmi világnézetnek, a politikai elméletnek a bevitele a tömegekbe, a kizsákmányolt osztályoknak a tudatába. Témánk szempontjából fontos mozzanat ez, hiszen látható: éppen a szocializmus veti fel a tömegek politikai műveltségének és tevékenységének általánosan megfogalmazott igényét.

A marxizmus klasszikusai azonban azt is világosan látták, hogy hosszú ideig különbség van és lesz az élcsapat és a nagy tömegek politikai felkészültsége között. De a tömegek politikai tapasztalatai igazolják az élcsapat politikai céljainak érvényességét.

A politikai tapasztalat fontosságát Lenin kiváltképp hangsúlyozta. „Mi tartja fenn a proletariátus forradalmi pártjának fegyelmét? – kérdezi – mi ellenőrzi? mi erősíti? Először, a proletár élcsapat öntudatossága, odaadása a forradalom iránt, kitartása, önfeláldozása, hősiessége. Másodszor, az a képessége, hogy a dolgozók legszélesebb tömegeivel, elsősorban a proletártömegekkel, *de a nem proletár* dolgozó tömegekkel *is,* felvegye a kapcsolatot, közel kerüljön hozzájuk és

[3] *Lenin* Összes Művei. 23. köt. Budapest 1969. 46–47. old.

bizonyos mértékig, mondhatnók, egybeolvadjon velük. Harmadszor, a proletár élcsapat politikai vezetésének helyessége, politikai stratégiájának és taktikájának helyessége, feltéve, hogy a legszélesebb tömegek *saját tapasztalataik alapján* meggyőződtek ennek a vezetésnek helyességéről . . . ezek a feltételek nem jöhetnek létre egyszerre. Csak hosszú munka, keserves tapasztalatok árán lehet őket megteremteni; megteremtésüket a helyes forradalmi elmélet könnyíti meg, ez pedig nem dogma, hanem csak a valóban tömegjellegű és valóban forradalmi mozgalom gyakorlatával való szoros kapcsolatban alakul ki véglegesen."[4]

A klasszikusok tehát a politikai szféra vonatkozásában is az elmélet és gyakorlat szoros egységét hangsúlyozták: *csak olyan politikai elméletnek van érvénye, amely tömegerővé tud válni,* amely ki tudja fejezni a tömegek valóságos érdekeit, igényeit, mozgósítani képes őket, és a tapasztalatok felhasználásával, elemzésével folytonosan korrigálja önmagát, képes a konkrét helyzet konkrét elemzésére.

A POLITIKAI MANIPULÁCIÓ

Mint korábban szó volt róla: az osztálytársadalmakban kirajzolódott az a törekvés, hogy a politika elméletét és gyakorlatát egy szűk csoport privilégiumaként kisajátítsák és az uralkodó osztályok érdekeinek megfelelően alkalmazzák. Ebben az uralkodó osztályok alapvető törekvései összegeződtek, amelyek arra irányultak, hogy a tömegek valóságos érdekeit elködösítsék, és hogy saját érdekeiket össztársadalmi érdekként, az emberiség érdekeként tüntessék fel, hogy hamis tudatot alakítsanak ki és szilárdítsanak meg a kormányzottak, a kizsákmányoltak körében. Ezt a tevékenységet mai szóval manipulációnak hívjuk. Napjainkban a polgári világban a politikai manipuláció fantasztikus méreteket öltött, amire a forradalmi tömegmozgalmak, a szocialista világrendszer, a marxizmus-leninizmus térnyerése késztette a tőkés uralkodó osztályt.

Mi a politikai manipuláció? Az uralkodó osztályok és a néptömegek meghatározott viszonya, amely főként akkor kerül előtérbe, amikor meggyengül az uralkodó osztályok társadalomszervező és irányító tevé-

[4] *Lenin* Összes Művei. 41. kot. Budapest 1974. 7. old.

kenysége, és amikor az ezt elősegítő ideológiai és politikai eszmék hatása csökken.[5]

A manipuláció lényegében az uralkodó osztályok beismerése arról, hogy érdekeik szemben állnak a társadalom többségének érdekeivel; kísérlet ennek a szakadéknak a leplezésére. A manipuláció az emberek félrevezetése, az érdekeikkel szembeni magatartás és cselekvés kierőszakolása; az embert nem a történelmi folyamat cselekvő részeseként fogja fel, hanem eszköznek, tárgynak tekinti, amelyet alkalmassá kell tenni az uralkodó osztályok érdekeinek szolgálatára. Nem a politikai öntudat, aktivitás és önállóság felébresztésére, ellenkezőleg, az egyéni autonómia felszámolására, a teljesen kívülről irányítottságra törekszik.

A politikai manipuláció megvilágítására a magyar történelemnek, a magyar politikai eszmetörténetnek egy fejezetét, egy mozzanatát, valamint az Egyesült Államok példáját hozzuk fel.

1919-ben, a proletárdiktatúra megbuktatása után az ellenforradalmi Magyarországon az uralkodó osztály sokkos állapotba került. Egyrészt a 18–19-es forradalmak miatt, de azért is, mert befolyási övezetét és uralkodási terepét a monarchia felbomlása és a trianoni békeszerződés nagyon leszűkítette. Az uralkodó osztály megmaradt hatalmát veszélyeztető további tényezőnek tekintette a forradalmi munkásmozgalom kibontakozását Európában, még akkor is, ha a forradalmi munkásmozgalom továbbfejlődése átmenetileg megtorpant. Nem messze az ország határától létrejött és fennmaradt Szovjet-Oroszország, a világ első szocialista állama. Ez a félelem motiválta azt a vadállati ellenforradalmi terrort, amellyel Horthy és különítményesei megpróbáltak egyszer s mindenkorra leszámolni a szocializmus és a progresszió erőivel. De a „piszkos munka" elvégzése után az ellenforradalmi rendszernek valamilyen módon konszolidálnia kellett magát, szalonképessé kellett válnia bel- és külföldön egyaránt. Erre a feladatra legalkalmasabbnak Bethlen István gróf bizonyult, aki 1921-ben került hatalomra, és egészen 1931-ig, tehát tíz éven keresztül volt Magyarország miniszterelnöke, s mint ilyen, nem kis hatást gyakorolt az újkori magyar történelem alakulására. Miből állt a Bethlen-féle konszolidáció? A feudális

[5] *Balogh István:* Bevezetés a társadalmi információ tanulmányozásához. Kézirat gyanánt. (Az MSZMP Budapesti Bizottsága Oktatási Igazgatóságának kiadványa. Budapest 1973.)

és kapitalista társadalmi viszonyok helyreállításából. Bethlen vezetésével a feudális, nagybirtokos-agrárius körök, másrészt a tőkés vezető körök közvetlenül a maguk kezébe vették a politikai hatalom irányítását. Ez a hatalmi mag a társadalmi viszonyok konszolidálása érdekében olyan fasiszta típusú állami erőszakszervezetet hozott létre és fejlesztett ki, amely minden munkásmozgalmi és progresszív politikai tevékenységet ellenőrzött és megtorolt. Hollós Ervin néhány évvel ezelőtt megjelent könyvében *(Rendőrség, csendőrség, VKF 2.)* érdekesen és izgalmasan írja le, hogy a húszas évek elejétől kezdve a magyar uralkodó osztály milyen drákói intézkedésekkel működtette a hatalmi erőszakszervezetet, abban a reményben, hogy ezzel saját történelmi pusztulását el tudja kerülni vagy el tudja odázni. A kormányhoz feltétlenül hű közigazgatás, az államapparátus és a fegyveres erőszakszervezetek útján Bethlenék olyan mértékben ellenőrzésük alatt tartották a politikai életet, hogy – kül- és belpolitikai meggondolásokból – nem tiltották be valamennyi ellenzéki párt, a szakszervezetek, a parlament működését. A legveszélyesebbnek tartott Szociáldemokrata Párt vezetőségét korrumpálta a Bethlen–Peyer-paktum, és az is, hogy a párt vezetőinek többsége reformista, kommunistaellenes volt. Bethlen külföldi kölcsönöket szerzett az ország gazdasági helyzetének szanálására. Ez a kölcsönszerzés nemcsak az anyagi erőforrások biztosítása érdekében történt, hanem hogy az ország kilépjen abból a külpolitikai elszigeteltségből, amelybe részben a monarchia felbomlása, a trianoni béke, részben pedig az ellenforradalmi terror miatt – amely nagy visszhangot és elutasítást keltett a világ közvéleményében – került. A kölcsönöket Bethlen az angolszáz országoktól (angoloktól, amerikaiaktól) szerezte meg, már csak azért is, hogy ezeknek az érdekszférájába kapcsolja be az országot. De a hatalmon levők mélyebb külpolitikai és eszmei vonzalmai azokhoz az európai szélsőjobboldali, militarista, prefasiszta vagy fasiszta tendenciákhoz kapcsolódtak, amelyek a húszas években Európában vagy már átvették a hatalmat, vagy a hatalom átvételére készültek. A trianoni szerződés revízióját, a feudálkapitalista társadalmi berendezkedés igazi megmentését a velük való szövetségben keresték, úgyhogy 1927-ben szövetséget is kötöttek a fasiszta Olaszországgal. Ez tehát a háttér.

Milyen társadalmi bázisa volt ennek a rendszernek? Mint említettük, a nagybirtokos osztály és a tőke képviselői közvetlenül irányították az ország politikai életét. De volt még egy nagyon fontos és súlyos

réteg, a középosztályok egyes csoportjai, amelyek a hivatalnoki, köztisztviselői, dzsentri és katonatiszti tízezrekből álltak. Ők elégedetlenek voltak azzal a jobboldallal, amelyet a Bethlen-féle ellenforradalmi rendszer teremtett, és még jobbra szerették volna tolni – később el is tolták – az ország politikai szekerét. A húszas évek második felében, amikor Bethlen a kölcsönökkel, a külpolitikával stb. valamiféle konszolidálás látszatát keltette, felvetődött egy olyan politikai ideológia szükségessége, amely elfogadható a hatalmat közvetlenül gyakorló klikk, a nagybirtokos-tőkés csoport, másrészt a szélsőjobboldali, a középrétegekből verbuválódó politikai tábor (ez utóbbi vezetője Gömbös Gyula volt) számára. Ennek az ideológiának valahogy közös platformot kellett teremtenie egyrészt a hatalmat gyakorló elit, másrészt a között a társaság között, amely a hatalom gyakorlása szempontjából szükséges és nélkülözhetetlen volt, de úgy, hogy a középrétegek egyéb tagjainak és a parasztságnak, a munkásságnak „nemzetnevelésére" is föl lehessen használni. Valamiféle politikai ideológia kellett tehát. Meg is teremtődött, megteremtője gróf Klebelsberg Kuno. Tanait az uralkodó osztály tudatos manipulatív tevékenységének bemutatására röviden ismertetjük.

Klebelsberg nem akármilyen képességű tagja volt a magyar uralkodó osztálynak. Rendkívül aktív szervező tevékenységet fejtett ki, és vállalkozott arra is, hogy megkísérelje ennek a manipulatív ideológiának a létrehozását. A történész – történettudós is volt – és politikus Klebelsberg a maga módján világosan felismerte, hogy a korszak fő kérdése és az általa képviselt társadalmi rendet fenyegető legnagyobb veszély: a szocializmus. Először a következő választ adja erre: „Az államhatalom birtokáért fognak a világnézetek küzdeni" – írja a húszas évek elején –, de „a nagy világnézeti harcot a szociáldemokráciával szemben nem az államok, hanem az egyházak fogják megvívni. A harc az egyházak és a szocializmus között fog eldőlni, s az államhatalom nem a harc eszköze, hanem a célja lesz."[6]

Néhány év múlva Klebelsberg módosította álláspontját: nem elég az egyházi tevékenység, kell olyan állami ideológia is, amelynek típusát Mussolini fasiszta rendszere teremtette meg, és amelyet az államhatalomnak, az iskolarendszernek, a tömegkommunikációnak és min-

[6] Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei, törvényjavaslatai. Athenaeum, Budapest 1927. 634. old.

dennek terjesztenie kell, és rá kell kényszeríteni az ország közvéleményére.

Mit lehetett a szocializmussal szembeállítani? Természetesen a *nacionalizmust.* Az újfajta nacionalizmust keresztelte el Klebelsberg *neonacionalizmusnak,* melynek az lett volna a funkciója, hogy az egymással antagonisztikus ellentétben álló osztályokat „egyesítse", a dolgozó osztályok gazdasági és politikai küzdelmét a trianoni béke revíziójáért folyó együttes nemzeti harccal helyettesítse, s így stabilizálja az uralkodó osztály helyzetét.

Hogy mennyire manipulatív volt Klebelsberg fellépése (a manipulációnak abban az értelmében, hogy az uralkodó osztály tudja: az ő érdekeivel szemben áll a társadalom többségének érdeke, de ennek ellenére megpróbálja saját érdekeit össztársadalmi érdekként feltüntetni), ezt néhány idézet is tanúsítja. Klebelsberg például tudatában volt a Horthy–Bethlen-korszak társadalmi-gazdasági valóságának. A következőt írja: „A magyar nemzet szociális struktúrája és kebelében a vagyon megoszlása abnormis, rendkívül egyoldalú, amiből szükségképpen elégedetlenség fakad." Tudja, de ezt a következtetést vonja le: „A tömegek nincsenek eléggé átképezve, ezért könnyűszerrel ámíthatók" – ez a folytatása az előző mondatnak. „S ha a szegénységből sarjadó elégedetlenség és a tudatlanságból származó könnyű ámíthatóság találkozik, akkor a két politikai vegyelem összetételéből robbanóanyag keletkezik mely rombol és szétvet."[7] A tömegek tehát – szerinte – nincsenek eléggé átképezve, magyarul manipulálva.

De a történész Klebelsberg arra is vállalkozik, hogy a történelmet is manipulálja s az ellenforradalom szolgálatába állítsa. Ott volt két „kellemetlen" tény a magyar nép tudatában: Kossuth Lajos meg 1848–49! Ezek az uralkodó osztály számára kínos forradalmi hagyományokat jelentettek. Mit ír erről Klebelsberg? Szerinte Kossuth elhamarkodottságával meggátolta a főnemességet abban hogy 48-ban felülről, önként felszámolja a feudalizmust. Azt írja: „48-ban evolúció, fejlődés volt, a magyar rendek, a magyar törvényhozás mindezt önként tette, így nem került sor revolúcióra, forradalomra. Ami 1848-ban szociális haladás, azt evolúció és nem revolúció útján értük el, a mi 1848-unkat nem mocskolta be a szociális forradalom elmaradhatatlan szennye."[8]

[7] *Klebelsberg Kuno:* Küzdelmek könyve. Athenaeum, Budapest 1929. 53–54 old.

[8] *Klebelsberg Kuno:* Neonacionalizmus. Athenaeum, Budapest 1928 194. old.

Érdekes, ahogyan az elitgondolatot megfogalmazza. Már Platóntól kezdődően látjuk végigvonulni a hatalmi elitnek, a jól képzett elitnek a gondolatát. Klebelsberg számos írásában kifejti, hogy az országnak elég 3000–4000 igazán jól kiképzett vezető. Ez a 3000–4000 szám unos-untalan visszatér az írásaiban. Azt az elitet kell kinevelni, „amire a nemzet szempontjából szükségünk van, ha nem akarjuk, hogy a politikai demokrácia a tömegeket demagógok vezetése alá hajtsa. Ennek az intelligenciának szellemi vezető szerepét minden erővel biztosítani kell, mert politikai katasztrófa veszedelme nélkül nem emelhetjük a tömegek szellemi nívóját úgy, hogy ugyanolyan mértékben ne emeljük az intelligencia szellemi és erkölcsi belértékét is."[9]

Az Amerikai Egyesült Államokban ma a politikai értelemben vett, de általánosabb értelemben is felfogható manipuláció (gondoljunk a kereskedelmi reklámiparra) grandiózusan megszervezett intézményrendszerre támaszkodik. Az emberi tudat manipulálásának természetesen ott is az a célja, hogy a tömegeket az uralkodó elit céljainak szolgálatába állítsa. Ez a manipuláció különösen azóta erősödött meg, amióta a szocialista világrendszernek egyre nagyobb a befolyása a jelenkori történelem fejlődésére, és ezzel párhuzamosan az „american way of life", a gyakran emlegetett amerikai életforma eszme- és eszményrendszere ugyancsak megingott a világ, de az Egyesült Államok nem kevés lakosának a szemében is.

Herbert I. Schiller amerikai egyetemi tanár így jellemzi ezt a folyamatot: „A manipuláció legnagyobb diadala – ez legszembetűnőbb az Egyesült Államokban –, hogy a nyugati fejlődés sajátos történelmi körülményeit kihasználva, igaznak tünteti fel a szabadság individualista mezbe öltöztetett meghatározását. Ez lehetővé teszi, hogy a fogalom kettős célt szolgáljon: védje a termelési eszközök magántulajdonát, s egyszersmind olyan látszatot keltsen, mintha az egyéni jólét őrzője lenne, azt sugallva, sőt talán bizonygatva is, hogy az utóbbi elérhetetlen az előbbi megléte nélkül. Erre a központi konstrukcióra a manipuláció egész állványzata épül."

Schiller felsorolja az amerikai tudatiparnak azt az öt sarkalatos tételét, amelyet minden eszközzel védeni és bizonyítani akar:

– *az individualizmus* és az egyéni választás mítosza, amely szerint a társadalommal, a kollektívával szemben az egyén a mindenható;

[9] Uo. 209–210. old

– *a semlegesség mítosza,* amely szerint a kormányzat és annak minden intézménye önálló és pártatlan: tehát nincsenek olyan csoportok, amelyek eleve meghatároznák a fontos politikai-gazdasági döntéseket;

– *a változatlan emberi természet mítosza:* „az a bevett nézet, hogy az emberek viselkedése elsősorban a környezettől függ, mindinkább háttérbe szorul – idézi Schiller e gondolatkör egyik pregnáns megfogalmazását –, s helyébe az öröklődő tényezők szerepének újabb felismerése lép. Egyre kevésbé lelkesedünk olyan elgondolásokért, melyek abból indulnak ki, hogy az ember átformálásával meg lehet reformálni a társadalmat; ehelyett józanul figyelembe vesszük, hogy az emberi természet alapjában véve csökönyös;"[10]

– *a társadalmi konfliktusok hiányának mítosza,* amely a társadalmi konfliktust mindig egyéni konfliktusokra igyekszik redukálni;

– *végül a tömegkommunikációs eszközök pluralitásának mítosza,* amely úgy jön létre, hogy lényegében ugyanazt a politikai-ideológiai tartalmat végtelen gazdag sokféleségben zúdítja az állampolgárra, biztosítva ezzel az egyéni választás illúzióját.

Mindezzel el lehet érni azt a tömegméretű passzivitást, amellyel a „csendes többség" tudomásul veszi a világ (persze az amerikai világ) megváltoztathatatlanságát, sőt büszkén vallja, hogy hazája a legjobb, legfejlettebb társadalom, amelyet másoknak csodálni és követni illik.

A politikai manipuláció minden formájának leleplezéséhez kulcsot ad Lenin figyelmeztetése: „A politikában az emberek mindig az ámítás és az önámítás együgyű áldozatai voltak és azok is maradnak, amíg meg nem tanulják, hogy bármely erkölcsi, vallási, politikai, szociális frázis, nyilatkozat, ígéret mögött fel kell fedniük egyik vagy másik osztály *érdekeit.*"[11]

A TÖMEGEK ÉS A POLITIKA

A marxizmus a néptömegek munkájában, cselekvésében látja a történelmi fejlődés meghatározó tényezőjét. Alapvető érdekünk, hogy a néptömegek egyre nagyobb mértékben ismerjék fel a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit, és elméletileg felkészülve egyre aktívabban működjenek közre a szocialista társadalom tervszerű fejlesztésében. A

[10] *H. I. Schiller:* Tudatipar Made in USA. Budapest 1977. 15., 22. old.

[11] *Lenin* Összes Művei. 23. köt. 46. old.

szocializmus számára a politikai felkészültség és aktivitás minden további fejlődés feltétele. Mi mélyen érdekeltek vagyunk abban, hogy a valóságnak megfelelő politikai tudat és az ezen alapuló közéleti tevékenység kibontakozzék, hogy a néptömegek részt vegyenek az országos és helyi politikai döntések előkészítésében és valóra váltásában.

A politikai döntések megvalósítása érdekében a vélemények, a közvélemény irányítása nélkülözhetetlen a szocialista vezetés számára is, hiszen ettől függ a döntések helyes értelmezése és végrehajtása. Az előbb láttuk a vélemények, a közvélemény irányításának manipulatív módját. *Hogyan történik a politikai közvélemény szocialista befolyásolása, irányítása?* Ennek az alapja természetesen az, hogy itt nem antagonisztikus osztályok állnak egymással szemben, nem kibékíthetetlen ellentmondásokat kell áthidalni.

A politikai vélemények befolyásolása először is *a vélemények kölcsönös átalakíthatósága alapján valósul meg.* Nem arról van szó, hogy a vezetésnek, a vezetőknek van mindig igazuk, és másoknak nincs. Az élcsapat, a párt, a vezetés és a tömegek egymástól tanulva, kölcsönhatásban alakítják a politikát. Erre utal pártunk programnyilatkozatának ez a pontja is: „Az elméleti munka fő feladata a társadalmi fejlődés törvényeinek tudományos elemzése, a tömegek gyakorlati tapasztalatainak általánosítása, a kommunisták politikai-ideológiai képzettségének fejlesztése, népünk marxista–leninista szellemű nevelése."[12] A vélemények kölcsönös átalakíthatósága minden vezetési szituációban nagyon fontos.

A másik ilyen feltétel, hogy *a politikai vezetés a társadalmat, a tömegeket, a közösségeket nemcsak egyszerűen döntési feltételként kezeli, hanem valóságos történelmi szerepüket elismerve aktív közreműködést kér a döntések meghozatalában és megvalósításában.*

Végül, *a vélemények befolyásolása az agitáció és a propaganda keretében történik,* amely az egyént vagy a csoportot a tények és összefüggések minél szélesebb körű és mélyebb feltárásával, elemzésével készteti véleménye fenntartására, módosítására vagy megváltoztatására.

Ezek után *hogyan vázolhatjuk fel a korszerű politikai műveltség összetevőit, és milyen követelményrendszert fogalmazhatunk meg?*

Induljunk ki mindenféle művelődés legfőbb rendezőelvéből, a *vi-*

[12] Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Budapest 1975. 516. old.

lágnézet fogalmából. A világnézet azért a művelődés legfőbb rendezőelve, mert az emberi személyiségben is központi, meghatározó szerepet tölt be, a személyiség struktúrájának központi magva, amely döntően meghatározza az egyén magatartását, cselekvését, életformáját. A világnézetben fejeződnek ki a természet, a társadalom s az ember legfőbb kérdéseire adott és elfogadott válaszok. Az ember világnézete általánosított és elrendezett nézet a környező világról, s egyben az a prizma, amelyen keresztül észleli, szemléli a világ különböző jelenségeit.

A világnézet alapvető jelentőségű a politikai műveltségben is. Határozott, legalább fő vonalaiban kialakult tudományos világnézet nélkül a politikai szféra jelenségei a valóság értelmetlen, összefüggéstelen halmazaként jelentkezhetnek. A forradalmi munkásmozgalom, a szocializmus éppen ezért fordított mindig nagy gondot a világnézeti nevelésre és oktatásra. Az a hagyomány, amely a világnézeti oktatásban kialakult, közismerten a dialektikus, történelmi materializmus, a politikai gazdaságtan és a nemzetközi munkásmozgalom története tudományos ismeretrendszerében jelölte meg a legfőbb csomópontokat. A marxizmus–leninizmus klasszikusainak a tanulmányozása a kiindulópont, az a forrás, amelyből újra és újra merítenünk kell, hiszen világnézetünk meghatározó elveinek, a gondolkodás és a megismerés legfőbb módszereinek érvényes kifejtését találjuk meg bennük. De éppen a klasszikusok hangsúlyozták a legjobban, hogy a marxizmus nem dogma, hanem vezérfonal a gondolkodáshoz és a cselekvéshez. Lenin gyakran emlegette, hogy az élet újabb és újabb jelenségeket produkál, amelyekre a válasz nem emelhető le könnyen a klasszikusok polcairól, hanem az új választ a konkrét helyzet konkrét elemzésével kell kidolgozni.

Világnézetünk új felismerésekhez segít hozzá a *természettudományokban és társadalomtudományokban,* s ezeket az eredményeket fokozatosan be kell építeni műveltségünkbe. A világnézeti alapok erősítését szolgálják azok az újonnan kialakult tudományágak, amelyek a tudományos politika, a politika egyre egzaktabb tudományos fejlődése szempontjából jelentősek, s mint ilyenek, a korszerű politikai műveltség, a gyakorlat számára nélkülözhetetlenek. A társadalomtudományok speciális problémáinak vizsgálatából ugyanis új diszciplínák keletkeztek, amelyek különböző tudományok határvidékein helyezkednek el. Ezek a tudományágak többé-kevésbé összefüggnek a kibernetikával.

Mi a *kibernetika?* Műszaki berendezések, automaták és élő organizmusok vezérlési folyamatainak, rendszereinek közös vonásaival foglalkozó tudomány. Az élő szervezet rokon vonásokat mutat az automatákkal. Meghatározott külső hatásokra meghatározott válaszok jönnek létre, vagy a válaszok egy bizonyos köre jelentkezik. A társadalmat is meghatározott komplex rendszernek tekinthetjük, amely többek között abban különbözik az automatától vagy az élő szervezettől, hogy alkotói tudatos emberek, akik tudatosan cselekszenek, s a tudatos cselekedeteknek összehasonlíthatatlanul több variációja van, mint az élő szervezet reakcióinak. Mégis vannak bizonyos kibernetikai törvényszerűségek, amelyeknek vizsgálata a társadalom mint rendszer működése, irányítása szempontjából hasznos lehet. Ide tartozik például a rendszerelmélet, a szervezés- és vezetés- vagy irányítástudomány, amelynek ugyancsak vannak kibernetikai vonatkozásai, de még inkább kapcsolódik a közgazdasági, jogi, szociológiai és pszichológiai tudományokhoz.

Külön tudományág alakult a *társadalmi információ* tanulmányozására. Társadalmi információn a társadalom által kialakított jelek rendszereit értjük, amelyek társadalmi jelentést hordoznak és a társadalomban kialakult intézményekben, csatornákban mozognak. E tudományág politikai jelentőségét azonnal felfogjuk, ha arra gondolunk, hogy ez foglalkozik a politikai információ áramlásával, a közvéleménynek nevezett jelenséggel, a közvélemény befolyásolásának lehetőségeivel és eszközeivel, a tömegkommunikációs eszközök és módszerek: a sajtó, a rádió, a tévé, az agitáció és propaganda stb. működésével és hatásával. Szorosan ehhez kapcsolódó terület a szociálpszichológia, amely a társadalmi osztályok, rétegek, csoportok viselkedésének, gondolat- és érzésvilágának társadalmilag kialakult sajátosságait vizsgálja.

Szólni kell a *szociológiáról,* amely ugyan nem a frissen létrejött tudományok közé tartozik, hiszen a szociológia (s maga a szó) már a 19. században megszületett. A politika és a szociológia kapcsolata nem mindig világos, és bizonyos disszonanciákat is szül. A politika és a szociológia érdeklődési köre nagyjából ugyanaz: a társadalom irányítása, a társadalmi osztályoknak, rétegeknek, csoportoknak és ezek tagjainak egymáshoz való viszonya stb. De más a politika funkciója, és más a szociológiáé. A szociológia feladata a többi tudományággal együtt a valóság feltárása és a tudatformálás, a politikáé pedig az, hogy részben erre is építve döntsön, cselekedjék, állandóan ellenőriz-

ve a megvalósítás helyességét. Miben tud segíteni a szociológia a politikának? Társadalmunk a dolgozó osztályok, rétegek, csoportok olyan közössége, amelyben a még meglevő, de nem kibékíthetetlen érdekellentétek az alapvető érdekek azonossága révén a társadalom egészének javára folyamatosan feloldhatók. Ez a társadalmi integráció a különböző érdekek egyeztetése során valósul meg, s ebben az egyeztetésben a munkásosztály érdekeinek meghatározó szerepe van. A marxista szociológia fontos és hasznos funkciót tölt be többek között a különböző érdekrendszerek feltárásában, az érdekegyeztetés mechanizmusának kutatásában.

Fontos feladata a szociológiának a társadalmunkban működő szervezetek vizsgálata. A párt szinte megrendelést intézett nemcsak a szociológiához, hanem általában a társadalomtudományokhoz, hogy főleg két vonatkozásban segítsék a politikai irányítást: kutassák a szocialista vállalat, valamint a közigazgatás szervezetének működését. Tapasztalhatjuk, hogy növekszik a művelődésszociológiai vizsgálódások száma. Viszonylag kevés azonban az az információmennyiség, amelyet a szociológia eddig politikai szervezeteink mechanizmusáról, a politikai tudat állapotáról és politikai intézményeink hatékonyságáról nyújtott.

Szólni kell még a politikai műveltség egyik alapvető összetevőjéről, amelyet közönségesen úgy hívunk, hogy *a napi politikai tájékozódás*. Mindenki tudja, mit jelent ez. Korunk gazdag a hírszóró eszközökben, a sajtó, a rádió, a tévé valósággal zúdítja ránk az információt. Mégis: az emberek hatalmas tömegei nálunk is gyakran rendkívül tájékozatlannak mutatkoznak. Vajon miért? Elsősorban azért, mert hiányzik alapvető politikai műveltségük, mindenekelőtt a kiforrott világnézet, amely mint szervező-rendező erő képessé tenné őket a hallatlanul nagy információtömeg befogadására és feldolgozására; ez pedig politikai értelemben elidegenedést kiváltó tényező is lehet. Ez is utal a világnézeti megalapozás rendkívüli fontosságára, s benne arra a szerepre, amelyet a közművelődésnek kell vállalnia. A párt közművelődési határozata hangsúlyozta: A közművelődés „ugyan nem egyetlen és kizárólagos eszköze a szocialista nevelésnek . . ., a szocialista tudat formálásának egyik fontos eszköze, tehát a közművelődési tevékenységet ideológiai, politikai munkának kell tekinteni".[13]

Befejezésül még egyszer emlékeztetünk a John Reed könyvében le-

[13] A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai. Budapest 1974. 76. old.

írt forradalmár katonára. Neki politikai ismerete, műveltsége addig volt, annál inkább osztálytapasztalata és meggyőződése. Ez akkor, az adott pillanatban elégséges volt, és sok-sok hozzá hasonló lendítette előre a forradalom sikerét.

De a szocialista társadalom fejlődése mind a három mozzanatra igényt tart. Az *ismeret és tapasztalat*, az *elmélet és gyakorlat* dialektikus összefüggése, egymásra utalsága biztosítja a történelem eddigi legnagyobb vállalkozásának, a szocializmus új életet szervező munkájának, harcának sikerét. Ehhez a legfőbb hajtóerőt a *meggyőződés* adja. Meggyőződés nélkül káosz lenne az ember élete. A problémák is csak a szilárd nézetek rendszerében oldódhatnak meg. Erről a meggyőződésről, erről az eszmei elkötelezettségről idézzük végezetül Marx szép szavait: „eszmék, melyek intelligenciánkat hatalmukba kerítették, melyek érzületünket meghódították, melyekhez az értelem hozzábilincselte lelkiismeretünket – ezek olyan láncok, amelyekből az ember nem tépheti ki magát anélkül, hogy szívét szét ne tépné, olyan démonok, amelyeket az ember csak úgy kerithet hatalmába, hogy aláveti magát nekik".

IV. ÁLTALÁNOS MŰVELTSÉG ÉS SZAKMŰVELTSÉG

A címben foglalt probléma kifejtéséhez fel kell idéznünk, *a korszerű műveltség szerkezetét jellemző főbb tényezőket* és egymáshoz való viszonyukat. Mindenekelőtt az általános és a szakmai műveltség közti viszony mélyebb összefüggéseit kell tisztáznunk, figyelembe véve a hibás, torz felfogásokat is, de legfőképpen a korszerű műveltség valódi tartalmát.

A műveltség *korszerűségének* indikátorai közül az első a *társadalomtudományok* eredményeinek a műveltséghez való viszonya. A második a *természettudományok* beépülése a műveltség szerkezetébe. Egy további indikátor a *politikai műveltség*, pontosabban a *politikai-világnézeti* motívum szerepe a műveltség korszerűségében. Vizsgálatot igényel továbbá a *művészetnek* a műveltséggel való kapcsolata. Végül *komplex rendszerbe* kell foglalni ezeket a tényezőket, mert csak együttesen alkalmasak arra, hogy a műveltség korszerűsége tekintetében eligazodást nyújtsanak. Ez a komplexitás óvhat meg attól, hogy a korszerűséget részeire szabdalva – sérelem érje.

TÉVES NÉZETEK

A műveltség korszerűségével kapcsolatban számos *félreértés* van a szaktudás, a szakképzettség és az általános műveltség közti viszonyt illetően. Először azt a gyakran jelentkező tendenciát kell megemlíteni, amely egyoldalúan a *technikai-természettudományos műveltséget* hangsúlyozza, a műveltség korszerűségét tőle téve függővé. Ezek szerint a mérce az, hogy mennyire kötődik a műveltség a tudományokhoz, elsősorban a természettudományokhoz, valamint az ehhez kapcsolódó technikai ismeretekhez. Nem új keletű dolog ez: a különféle szakbarbárság-képletek hagyományosak, és jelzik a korszerűség egyoldalú értelmezését. Ennek a torz törekvésnek lényeges vonása a *politikai műveltség lebecsülése vagy tagadása*. Ehhez kapcsolódik általában az *ideologikum kikapcsolása*, mégpedig többnyire pozitivista tartalmú

dezideologizálódásként. A politikai-világnézeti műveltség mellőzése van tehát a mérleg egyik serpenyőjében. A másikban a természettudományok objektivista értelmezését találjuk. Eszerint minden korszerűség voltaképpen attól függ, hogy mennyire képes a műveltség a természettudományok és a technika által nyújtott új eredményeket magában foglalni. E leegyszerűsítés a műveltséget a természettudományos-technikai mozzanatokra redukálja, és a tudományosságot a társadalomtudományi megközelítés mellőzésével képzeli el. Ez a törekvés a dolog tartalmát tekintve is elfogadhatatlan. Különösen hibás ma, amikor a társadalomtudományok a természet- és a technikai tudományokhoz hasonló funkciót kezdenek betölteni a termelésben. Ez lényeges tartalma a tudomány közvetlen termelőerővé válásának is.

A társadalomtudományok és a természettudományok termelési funkciói tekintetében jellegzetes változást figyelhettünk meg az elmúlt évtizedekben. Félreérthetetlen eltolódás tapasztalható e téren: a társadalomtudományi ismeretek a termelés szempontjából egyre direktebb módon funkcionáló tudássá fejlődnek. Ilyenek például a szociológiai ismeretek, a vezetéselmélet, a rendszerelmélet, a szociálpszichológia, de még az esztétika tanulságai is (lásd ipari formatervezés). A társadalomtudományok ezen ágai, csoportjai közvetlen termelőerővé válva a felkészültségnek, a műveltségnek – a tágabb értelemben vett műveltségnek – olyan elemei, amelyek ebben a vonatkozásban még a természettudományi-technikai műveltséggel is vetekednek.

Ismerünk olyan egyoldalúságokat is, amelyek az *új technikai-természettudományos műveltségi elemeket becsülik le.* Amennyire hibás a technicista jellegű szakbarbárság, legalább ennyire hibás a lateiner műveltség abszolutizálása, az egyre nagyobb súlyú, jelentőségű technikai-természettudományos műveltség lebecsülése. Köztudomású, hogy Magyarországon „tiszteletre méltó" hagyományai vannak ama felfogásnak, amely a műveltséget a lateiner műveltséggel azonosítja. A természettudományos műveltség lebecsülése különösen a humán értelmiség körében volt tapasztalható a legkülönfélébb kultúrpesszimista indíttatású elképzelésekben. Bőségesen hatottak a kultúrpesszimizmus nemzetközileg jól ismert tendenciái. A két világháború közti Magyarországon Oswald Spenglernek az 1910-es évek végén írt könyve[1]

[1] *Oswald Spengler:* Untergang des Abendlandes. Umrisse einer Morphologie der Weltgeschichte. München 1922.

hamar visszhangra talált. De nemcsak ebből a közvetlen forrásból táplálkozik a „korszerű" kultúrpesszimizmus, hanem egy korábbi időszak forrásaiból is. E tendenciák közül ismét megemlítjük Rousseau kultúrpesszimizmust megalapozó törekvéseit. Innen húzódik tehát ez a szinkép napjainkig, amikor is hol Jaspers, hol Mumford[2], hol mások megfogalmazásában jelentkezik a kultúrpesszimista felfogás, a humán műveltség, különösen a lateiner műveltség tartalmának túlbecsülése, tagadva vagy mellőzve a természettudományok, a műszaki tudományok és általában az alkalmazott tudományok jelentőségét a műveltség átalakulásában.

Hozzátehetjük, hogy a műveltség meghatározása, jellege sokszor a műveltségi eszményhez alapot szolgáltató *embereszmény torzulásaival* függ össze. A torzulások alapjait tehát nemcsak a műveltség szférájában kell keresnünk, hanem egy mélyebb rétegben. Abban, hogy a változó világ embereszménye miként alakul, és ez milyen műveltségeszményt vonz magához. *Milyen a szocializmus embereszménye, és műveltségbeli vonatkozásai milyen következtetésekre vezetnek?* A műveltség korszerűségének félreértése mögött gyakran ennek az embereszménynek a félreértései is meghúzódnak, különösen az új típusú embernek mint a technikai forradalom által teremtett embernek a leegyszerűsített, furcsa értelmezéseként. Közismert az a nézet, amely az embert csupán termelőerőnek tekinti. De a termelő embert vizsgálva is téves, megengedhetetlen leegyszerűsítés az, ha az automatizált termelésben funkcionáló embert mint „gombokat nyomogató" embert képzelik el, és ennek megfelelően rajzolják fel a jövő műveltségeszményét is. Egmont Hiller nyugatnémet teoretikus éppen ezt a leegyszerűsítést teszi szóvá, jelezve, hogy a jövő termelése által diktált embereszmény műveltségi vonatkozásai mennyire nem kezelhetők egyoldalúan. Hiller az új munkástípusról írva[3] ezeket mondja: „Az automatizálás során alig van még olyan pont, ahol annyi, a valóságtól idegen leegyszerűsítéssel találkozunk, mint ott, ahol arról az új munkástípusról van szó, akit az automatizálás teremtett meg. Ugyan hol nem bukkanunk rá az irodalomban erre az átfogóan kiképzett, felelősséget viselő, öntudatos

[2] Vö. *Karl Jaspers:* Die Atombombe und die Zukunft des Menschen. München 1958. *Lewis Mumford:* Kunst und Technik. Stuttgart 1957.

[3] *E. Hiller:* Automaten und Menschen. Stuttgart 1958. 60. old.

emberre, aki megszabadulva a monoton munkától – és ennélfogva munkájához ragaszkodva – az új gépeket már csak gondolkodva szemmel tartja. Úgy tűnik fel, hogy a hengerműi feldolgozósorának parancsnoki pultján álló ember hatásos jelképe volt az automatizálás teoretikusai számára az új munkás prototípusának. Emellett meggondolatlanul megfeledkeztek arról, hogy az automatizálás, amely ezt a típust kiformálta volna, a valóságban a megjelenési formák sokféleségét jelenti, a gyártásban alkalmazott egyes automatikáktól az áttételezési rendszerek, egyes útvonalakon, erőközpontokon és nagyszabású kémiai telepeken keresztül egészen az elektronikus számítógépekig." Nemcsak a sokféleség, hanem a sokszakaszúság is figyelmet érdemel: az automatizálás nem egyszerre, nem teljes terjedelmében – a gazdasági ágak teljes automatizálásának formájában – lép színre, hanem először a félautomatizálással, és sok szakaszon, fázison megy keresztül, amíg az egyes automata berendezésektől az egyes termelési rendszerek, üzemek, gazdasági ágazatok komplex automatizálásán át eljut a gazdaság teljes automatizálásáig. Hiller figyelmeztetése így is megszívlelendő, hiszen az új embereszmény műveltsége távlatokban is vizsgálható, de átmenetiségében is.

Az a felfogás, amely az *emberrel csupán mint termelőerővel* számol, a műveltséget a termelő ember szempontjából óhajtja tisztázni, és ennek megfelelően állítja fel mércéit: a műveltséget csakis szakcentrikus műveltségként kívánja megítélni. Bármennyire fontos a szakma és a szaktudás, a ma embere sem mellőzheti – a jövő embere pedig még kevésbé – a szakmához kapcsolódó további műveltségi elemeket az ember mint termelőerő tekintetében sem. Hát még ennél tágabb keretben! Bár a munkatevékenység teszi az embert emberré, és tevékenységi rendszerében elsődleges szerepet tölt be a termelőerő-funkció, nagyfokú tévedés lenne a személyiséget a termelőerő-funkciókra redukálni, s a művelődést és a műveltség korszerűségét csupán e szempontból megítélni.

Korántsem merítettük ki azoknak a torzításoknak a végtelenül sok fajtáját, amelyek a szakma, a szakmai műveltség, a szakképzettség, valamint a műveltség átfogóbb megközelítése tekintetében jelentkeznek. A bázis, amiből ki kell indulni, az *ember totalitása*, az ember személyisége, a szocialista ember személyiségének fejlődése. Az e fejlődés által diktált ütem, az ebből fakadó követelmények meghatározó szerepűek a műveltség tervezésében, korszerűségének megítélésében.

Erről az alapról kell vizsgálni a politikai-világnézeti műveltség jelentőségét, és így kerül helyére – valóban fontos mozzanatként – a természettudományos-technikai műveltség is. De így válik világossá az is, hogy a különböző elemeket csak mesterségesen lehet elválasztani. A ma embere hiába mondja, hogy „én nem értek a politikához, az a mások dolga, mások intézzék a politikát". Az igazi szakember képtelen megmaradni a szűk keretek között, a szakmai problémák úgy foglalkoztatják, hogy azok politikai-világnézeti kihatásaihoz is eljut. A műveltség elemeit átmenetileg lehet ugyan önállósítani, ideiglenesen kiragadni, de csak szerves egységben funkcionálnak korszerű műveltségként.

A korszerű műveltség korunk nagy követelménye, amely mindenekelőtt *a szocialista ember személyiségének sokoldalú kibontakoztatását célozza,* de legalább ennyire fontos a termelés fejlődésével való összefüggése is. Az oktatás, a művelődés tervezésében – és gyakorlati végrehajtóinak tevékenységében is – rendkívül fontos tisztán látni ezt a sokténye zős rendszert és benne a művelődés korszerűségével kapcsolatos alapvető tendenciákat, főbb tennivalókat. Sokténye zős rendszer ez, hiszen a műveltség színvonalának alakulásakor figyelembe kell venni a társadalom fejlődését, a tudományos-technikai forradalom hatását stb.

A műveltség korszerűsítésével összefüggésben sok vita forrása *a képzettség értéke és a képzettségi igények.* A képzettség értéke a szocialista társadalom mai fejlettségi fokán egyre inkább előtérbe kerül. A műveltség nem egyszerűen magánügy, nem kincs, amit az egyes ember fölhalmoz magának és aztán eldug. Az egy országra jellemző műveltségi szint természetesen az egyes emberek műveltségi fokából tevődik össze. De a tudás, a műveltség közkincs; a társadalom fejlődésének minden szférájában – a gazdasági, a politikai, a kulturális, az ideológiai szférában, de még a magánéletben is – érezteti hatását. Az ember kulturáltsága a munka kulturáltságától a magánélet kulturáltságának fokáig széles színképen jelentkezik, de ezek a szektorok a legszorosabb összefüggésben, kölcsönhatásban vannak, és az egyes rétegekre jellemző szintek kihatnak a további mozzanatokra is. A szabad idő kulturált felhasználása nem csupán a szabad idő problémája, hanem a munka kulturáltságáé is, s még tágabban a kulturált viselkedésé. Az ember kulturált életmódját a lakáskultúrától a legintimebb szférák

kulturált kapcsolatáig komplex rendszerként, az elemek egymásra ható rendszereként kell értelmezni.

A kulturáltságnak természetesen óriási a szerepe a termelés továbbfejlődésében. A tudományos-technikai forradalom hazai problémáit elemezve az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság vizsgálta a technikai haladást előmozdító, illetve gátló tényezőket. Az OMFB a technikai haladás gyorsításának két jellegzetes akadályát tárta fel. Ahhoz, hogy gyorsabb legyen a technikai haladás, *pénz* kell. De nemcsak több pénz, hanem *magasabb kulturáltsági fok* is. Az OMFB dokumentuma kimutatja, hogy nem elég egy ország gazdagsága, anyagi forrásainak bősége, ha ugyanakkor hiányzik a felhasználáshoz szükséges kulturális fok. S ez nem csupán az iskolázottságot illeti (közismert, hogy a felnőtt lakosság jelentős része nem végezte el az általános iskola nyolc osztályát sem). Sokkal inkább figyelmet érdemel a termelők műveltségi szintje (nem csupán a szakmai műveltségé, hanem az ezzel szerves egységbe ötvöződő általános műveltségé is) s a termelésben részt vevő ember, a munkaerő termelési kulturáltságának foka.

Hol a helye a kvalifikációnak a technika szocialista alkalmazásában, a tudományos-technikai forradalom feltételei között? – a vizsgált probléma közvetlenül utal a kvalifikáció szerepére. Az OMFB elemzése jelzi, hogy a kvalifikáció problémái korántsem csupán teoretikusak. Hatásuk közvetlenül a társadalmi tervezés, a közgazdasági folyamatok szintjén jelentkezik, s az elméleti szférából átáramlanak a politika szféráiba is.

KVALIFIKÁCIÓ ÉS DEKVALIFIKÁCIÓ; A KVALIFIKÁCIÓ IRÁNTI IGÉNYEK ALAKULÁSA

A kvalifikáció szerkezetének alakulása a legközvetlenebbül érinti a közművelődést, közelebbről a közművelődés tervezését. Különösen két probléma érdemel figyelmet.

Az egyik: *hogyan állunk a munkaerő fluktuációjával s ennek megítélésével?* Egy statikus és egy dinamikus szemléletmód áll itt szemben egymással. A munka fejlődése napirendre tűzi a munka váltogatását és az ezzel kapcsolatos képzési igényeket. A statikus szemléletmódot meg kell haladni, átfordítani dinamikus szemléletmódra. Természetessé kell tenni, hogy az ember munkaképes élete során ne csak egyet-

len munkakörhöz legyen kötve. Ez nyilvánvalóan a képzés szerkezetében is módosításokat feltételez.

A másik probléma: *hogyan alakulnak a jelenlegi helyzetben a kvalifikáció iránti igények?* Nem jelentkeznek-e olyan torzulások, amelyek következményeként a kvalifikációt „fölültervezzük"? A kvalifikáció fölültervezése feszültségeket kelt, végül is oda vezet, hogy „az ember nagyobb lesz munkájánál", vagyis tudását nem képes felhasználni, mert felkészültségénél lényegesen alacsonyabb szinten dolgozik. Ezek a problémák azzal is összefüggnek, hogy hazánkban a középkáderek képzése jó ideig hiányzott – a felsőfokú technikumok, majd a műszaki főiskolák rendszerének kiépítése előtti időszakban –, s ezért az egyetemet végzett mérnökökkel jó esetben üzemmérnöki, rossz esetben adminisztrátori munkát végeztettek, csak azt nem, amire a diplomájuk képesített. A képzés zavarait jelzi az is, hogy az orvosok munkaidejük jelentős részében „könyvelésre" vannak kárhoztatva, ahelyett, hogy gyógyító munkájukat végeznék, mert hiányzik az őket segítő középkádergárda. Tény, hogy sokan a képesítésüknek nem megfelelő munkakörben vannak foglalkoztatva: „az ember nagyobb a munkájánál". Persze az is elmondható, hogy „az ember kisebb a munkájánál", mert sokan viszont olyan munkakört látnak el, amelyre nincsenek kellően felkészülve.

Közgazdászaink azzal „biztatnak" minket, hogy specialistákban – a következő 10–15 év előrejelzései szerint – különösebb hiánvokkal nem kell számolnunk. Komoly munkaerőhiányt a tanulatlan munkaerő tekintetében jeleznek: ez 10–15 éven belül nagy gondokat fog okozni. Ezek után jogos a problémának már említett, a közművelődés számára oly fontos megközelítése: *milyen kvalifikációs szintre van szükség mai körülményeink között?*

A válaszok egyik csoportja szerint teljesen felesleges a kvalifikáció növelése: „a műveltség szintjét vissza kell fogni, mert a technika mai állása mellett értelmetlen pénz- és időpocsékolás a szakképzés növelése, teljesen szükségtelen, hogy a futószalag mellett kvalifikált munkaerő álljon". A futószalag-rendszer így azonosulna a technikai haladással. Ez azonban hamis azonosítás. Azt jelentené, hogy a korábbi helyzethez képest, amikor a termelés fő figurája a szakmunkás volt, a technikai haladás „eredményeképpen" a *termelés fő figurájává a betanított munkás válik.* Tehát: ne pocsékoljuk a pénzt, az energiát, az időt, hiszen a szakmunkásképzés helyett rövid idő alatt olcsón fel lehet ké-

sziteni a munkaerőt mint betanított munkást. „A betanított munkás mint a termelés kulcsfigurája" központi gondolata mindenféle dekvalifikációs elméletnek és gyakorlatnak. A dekvalifikációt hirdetők gazdaságossági számításokra hivatkoznak, a technikai haladás egyes sajátos vonásait tekintik alapnak. Például: a technikai berendezések, vívmányok felhasználása ellentmondásos mozgást produkál – a gépek, amelyeket a termelés során az ember használ, egyre bonyolultabbakká válnak, a munkafunkciók viszont leegyszerűsödnek. Bonyolultabb berendezéseket irányít az ember, de egyszerűbbé válik vezérlésük. Erre hivatkozva kérdik: „mi szükség a magasabb kvalifikációra?" Ráadásul hozzáteszik, hogy a betanított munkás nemcsak olcsóbb a szakmunkásnál, hanem a képzettségének megfelelő munkakör biztosítása is sokkal könnyebb. Ennek hiányában – mint mondják – elégedetlenségek, politikai feszültségek keletkezhetnek, mert az ember nem azt a munkát szeretné végezni, amit végez, mert felkészültségének több felelne meg. Így alakulhat ki az „elégedetlenek rétege", e nem is csekély jelentőségű és terjedelmű társadalmi réteg. A gazdaságossági ok mellett tehát még politikai érveket is bekapcsolnak ebbe a vitába, azt indokolandó, hogy a kvalifikáció növelése teljesen szükségtelen, ellenkezőleg: dekvalifikálódási folyamatra kell átállni. „Ez a kor követelménye" – mondják.

A dekvalifikálás igénye, a dekvalifikálódás törekvéseinek elméleti indoklása megjelent a polgári teoretikusoknál, de sajnos, nálunk is. John Diebold[4] amerikai teoretikus az automatizálásról szóló könyvében a munkanélküliség veszélye mellett (a technológiaivá minősített munkanélküliség veszélye mellett) a dekvalifikálásban látja ennek a folyamatnak a veszélyét. „Ha az automatizálás az egyes munkástól speciális felkészültséget igényel, aki ennek hiányában a munkahelyéről kiszorul, ez bajt jelent. Ilyen esetekben az automatizálás erős ellenállásba ütközik." A dekvalifikálódástól való félelem figyelhető meg Georges Friedmann[5] álláspontjában is: „Az automatizálást alapvető változás kíséri a kvalifikáció szerkezetében. Munkahelyek megváltoznak vagy újak keletkeznek. Az ilyen újonnan teremtett munkahelyeken a munka még nagyobb figyelemmel és felelősséggel folyik." Fried-

[4] *John Diebold:* Automation. Its impact on business and labour. National Planning Association. Washington 1959.; Vö. még *John Diebold:* Die automatische Fabrik. 1952.

[5] *G. Friedmann:* Die Grenzen des Arbeitsteilung. 139. old.

mann is utal a dekvalifikáció veszélyére, tendenciáira. Ugyanakkor nagyon találóan minősíti a dekvalifikálódás valódi tartalmát, amikor a szakmunkás–betanított munkás váltást értékeli, és kimutatja, hogy a betanított munkás mint a termelés központi figurája tulajdonképpen átmeneti képlet. Átmeneti kényszerhelyzet ez, amit mint kényszert kell tudomásul venni, és nem abszolutizálni, megideologizálni. Friedmann arra hivatkozik, hogy „a betanított munkás vezekel a mechanizálás hézagossága miatt". A mechanizálásnak, tehát a technikai haladás sok szakaszból felépülő folyamatának hézagosságához kapcsolódik ez a helyzet, és ezért a hézagért valakinek vezekelnie kell. A betanított munkás kerül központi figuraként a termelés fő posztjára, holott ez csak nagyon is átmeneti időszakként és egyáltalán nem a technikai haladás egész folyamatát jellemző tendenciaként értékelendő. Friedmann a polgári társadalom egyik vezető teoretikusaként fontos és megszívlelendő felismerést fogalmazott itt meg. A polgári munkakutatás és a technikai haladás társadalmi hatásaival foglalkozó kutatómunka ma már túl van a dekvalifikációs elméleteken, eljutott e törekvések veszélyességének felismeréséig. Sajnos, a hazai helyzet ehhez képest egy fázissal elkésett: mi még nem vagyunk túl a dekvalifikációs felfogás terjedésén. Ez a kontraszt mutatja, hogy a polgári társadalomtudományi kutatás – a nem marxista alapon álló társadalomkutatás is –, és erre hallgatva a polgári társadalmi-politikai tervezés ma már a dekvalifikációt nem fogadja el, mert tudja, hogy ez a felfogás káros. Felismerte, hogy átmeneti képződmény ez, és ha a pillanatnyi érdekek ezt diktálnák is, a tartós, távlati érdekek éppen az ellenkezőjét igénylik. A polgári társadalom tehát nem engedheti meg magának a tudásban rejlő erők elpazarlását. Mi megengedhetjük?

Magyarországon még terjed a dekvalifikációs elmélet és gyakorlat. Hívei nem elsősorban a kutatók között vannak, bár közgazdász kutatók körében is felbukkan ez a probléma. Sokkal inkább *a gyakorlati gazdasági vezetők* körében találkozhatunk ezzel a törekvéssel, praktikus okok miatt. A pillanatnyi érdekek eltakarják a távlati érdekeket. A pillanatnyi egyéni érdekek – hellyel-közzel a csoportérdekek – eltakarják a társadalmi érdekeket. Az egyén érdekén nem minden egyént kell érteni, hanem csakis egyeseket, azokat, akiknek anyagi ösztönzése, gazdasági ösztönzői úgy vannak megállapítva – hibásan –, hogy belőlük ilyen torz következtetéseket lehet levonni. Így jelentkezhetnek azután olyan igények, amelyek a szakmunkásképzés visszafejlesztését,

a betanított munkás, az „olcsó" munkaerő munkába állítását helyezik előtérbe. Vannak, akik azon keseregnek, hogy csak tanulatlan munkaerőben lesz hiány a következő években, és a munkaerő-gazdálkodás legfontosabb problémájának ezt tartják. Milyen megoldás kínálkozik erre az ellentmondásra? A tanulatlan munka túlfizetése. Jelenleg ez a helyzet. Van persze másik alternatíva is: a tanulatlan munka gépesítése, automatizálása, mindenekelőtt az anyagmozgatás gépesítése. Ez viszont rövid távon nem olcsó, de hosszú távon az egyetlen kifizetődő dolog. Ugyanakkor a tanulatlan munkás sem akar véglegesen ebben a helyzetben maradni, ha nem is a béremelésért – mert béremelést nem nagyon kap, ha az anyagmozgatásról betanított munkára vagy szakmunkára áll át –, de belső igénytől hajtva tovább akar lépni. Ha valaki egészséges munkásközegbe kerül, akkor ez is ösztönzi, a környezet is hajtja, hogy feljebb lépjen, ne maradjon tanulatlan segédmunkás, anyagmozgató. Tehát az ilyen típusú munkaerőt még túlfizetéssel sem lehet tartósan biztosítani. Következésképpen ez az alternatíva egyre inkább szűkül, egyre inkább irreális alternatíva lesz; vele szemben a másik alternatíva lesz reális: a tanulatlan munka maximális gépesítése, akkor is, ha ez pillanatnyilag jóval nagyobb anyagi erőfeszítéseket igényel, mint esetleg a tanulatlan munkaerő túlfizetése.

A dekvalifikáció megfogalmazásának felszíne alatt a *kvalifikáció tartalmának átalakulását* is figyelembe kell venni. A dekvalifikációs törekvések mögött nagyon sokszor éppen az húzódik meg, hogy a kvalifikáció tartalmában lényeges változások következnek be: valami csakugyan elértéktelenedik a kvalifikáció régebbi, hagyományos tartalmából. Az élet új követelményei túllépnek számos olyan mozzanaton, amely korábban a szakmunkásképzettség fő tartalmát alkotta. A dekvalifikációs elmélet szerint a szakképzettség lesz túlhaladott. Valójában azonban nem a szakképzettség értéke tűnik el, csupán a szakképzettség egyes rétegei avulnak el. Vagyis nem a szaktudás avul el, hanem annak korábbi tartalma. Pontosabban: e tartalomnak egyes rétegei, egyes elemei avulnak el, hogy átadják helyüket a szakképzettség új, magasabb minőségeinek, de nem a szakképzettség ellen fordulva, nem azt tagadva. A technika előrehaladásával elavulnak a szakképzettségen belül azok a manuális munkakészségek, finomságok, fogások, rutinelemek, amelyek a termelés korábbi fázisában fontosak voltak. Ez az összetevő egyre inkább kiszorul a termelésből. Még nem szorult ki, de egyre inkább kiszorulóban van, olyan mértékben, ahogyan a

modern technikai berendezések bekapcsolódnak a termelésbe. Ezek már nem a pontos szemmértéket, a „saccolási képességet", hanem a logarléc, a műszerek, berendezések hozzáértő alkalmazását igénylik. S ehhez kapcsolódva: magának a termelési folyamatnak az értését, a termelési folyamat által megváltoztatott munkastruktúra munkafunkcióihoz kötődő újabb készségek, jártasságok kialakítását. Ezek nem annyira a konkrét technológiai műveletekben realizálódó funkciók, hanem sokkal inkább a munkafunkciók átalakulásával összefüggésben jelentkező új igények. A munkafunkciók úgy szerveződnek át – ahogyan erről a szakirodalom is világosan, egyértelműen szól –, hogy, szemben a hagyományos gépi szerkezettel, az automatizált berendezésekkel dolgozó üzemekben a termelés központi figurája már nem a gépmunkás, nem ő a technológiai folyamat közvetlen irányítója. A gépmunkás munkafunkciói összeszűkülnek. Míg a régebbi munkastruktúrában hatvan-hetven-nyolcvan százalékos arányú a gépmunkás részvétele, helyét most a régebben még nagyon is mellékes szerepkörű gépbeállító lakatos és karbantartó személyzet veszi át. Igaz, ebben a termelési rendszerben is jelen van a gépmunkás, aki irányítja, ellenőrzi az automatikus berendezések rendszerét. De már nem az ő munkájára hárul a termelés központi funkciója, hanem a gépek beállítását, az automata berendezések szerelését, javítását, illetve megelőző karbantartását végző *karbantartó* személyzetre. Ezek a munkások (esetleg technikusok vagy mérnökök) gyorsuló ütemben válnak a termelés központi alakjává, és részvételük csaknem olyan arányú a munkaerő-struktúrában, mint régebben a gépmunkásoké volt.

A munkafunkció jellegében is szembeötlő változások következnek be: míg a hagyományos termelési szerkezetben a munkafunkció elsősorban aktív beavatkozást jelent, addig a modern termelési berendezések működtetése sokkal kevésbé jár együtt konkrét aktivitással, ezt az ún. *tevékenységi készültség* váltja fel, a készenléti várakozás, ami látszólag tétlenséget jelent, s a munka nehézségi fokában messze van a technológiai folyamatba aktívan beavatkozó gépmunkás terhelésétől. De ez csak látszat. Valójában a tevékenységi készültség nagy idegi terhelést és idegfeszültséget okoz. Semmivel sem könnyebb a tevékenységi készültség típusú munkafunkció, mint az aktív beavatkozással járó. Csak amíg a beavatkozás a fizikai izomenergia igénybevétele, addig a tevékenységi készültség az idegfeszültséget növeli, az agy tevékenységének juttat nagy szerepet: hallatlan mértékben megnöveli

az idegrendszer terhelését. Ez azonban ismét hatást gyakorol a kvalifikációs rendszerre is: megmutatja, hogy *minek az értéke csökken* a régi képzettségi struktúrából. Elértéktelenednek a manuális elemek, annál nagyobb súllyal jelentkeznek viszont a termelés egészének megalapozását szolgáló tudományos – és nemcsak tudományos – ismeretek. Nagyobb jelentőségűvé válnak az ember politikai-világnézeti-tudati fejlettségének az elemei, erkölcsi fejlettségének szintje. Lehet, hogy a termelésben dolgozó ember fizikailag kevésbé lesz erős, de erkölcsi értékei sokkal fontosabbakká válnak. Tudnia kell, hogyan avatkozzék be, ha problémák adódnak a termelésben. Fel kell tudni emelkednie arra az erkölcsi-politikai magaslatra, ahonnan átlátja, mi a szerepe, feladata a termelésben. Új mozzanatok kerülnek előtérbe ily módon, például az ember felelősségtudata, amit nehéz összehasonlítani azzal, hogy valakinek milyen a szemmértéke, hogy pontosan tudja, hogyan kell egy felületet tükörsimára lecsiszolni stb. A gép jobban lecsiszolja. De annak ismerete, hogy a gép hogyan, mit és miért csiszol, milyen törvények működnek és milyen zavarok támadhatnak a törvények működésekor: egyre fontosabb.

A munka átalakulása során az emberre bízott értékek kezelése is egészen más követelményeket támaszt. Egy egyszerű gép mellett dolgozó ember is sok kárt tehet, hogyha elrontja a gépet. De összehasonlíthatatlanul nagyobbak azok a károk, amelyeket az automatikus berendezés kezelése közben elkövetett hibával idézhet elő. Már ez is mutatja, hogy a felelősség jelentősége nagyobb a modern termelési struktúrában, mint volt a hagyományosban. Az általános műveltség a legközvetlenebbül jelentkezik a tudat, az öntudat fejlesztésében, és ezek visszacsatolva mint termelési tényezők jelennek meg.

A munka szerkezetének az átalakulását jóval lassabban követi a szakmastruktúrának, és még lassabban a képzettség szerkezetének az átalakulása. Vegyük figyelembe, hogy a kvalifikáció szerkezete s főként az iskolarendszerben szerzett képzettség milyen hosszú távra szól. Az iskolában szerzett ismereteknek harminc évre kellene elegendőnek lenniük. Ámde nem elégségesek, mert az ismeretek gyorsuló elavulása közepette az ismeretek „felezési ideje" tíz év (Marx György). Az angol N. Macrae,[6] az *Economist* főszerkesztője egyik tanulmányában ki-

[6] *N. Macrae:* The future of international Business. The Economist, 1972. január. V–XXXVI. old.

mutatja, hogy az ismeretek elavulása évente mintegy hétszázalékos, és így tíz évre még nagyobb (több mint százszázalékos) avulási rátával számol. Ilyen viszonyok között kell foglalkozni a képzettség szerkezeteinek megtervezésével is, figyelembe véve, hogy a tudás még mindig az ember legkonzervatívabb eleme. Ezért kell az iskolai képzést és az erre épülő közművelődést, felnőttnevelést, az élethosszig tartó művelődést egységbe ötvözni. A közművelődés egyik legnagyobb lehetősége és jelentősége, hogy a hibás kört áttöri, tehát az ember felkészültségét a legkonzervatívabb mozzanatból a fejlődés egyik legradikálisabb mozzanatává tudja átalakítani. Ha a képzés az iskolarendszerű keretekhez ragaszkodik, s csak erre épít, akkor valóban húsz-harminc évre előre konzervál: a mai iskolából kikerülő gyermekek az ezredforduló dolgozói. A képzést-továbbképzést persze az iskolára kell építeni, mégpedig a kvalifikáció fejlesztése érdekében nagyon tudatosan. Az iskolarendszerű képzésre támaszkodó, az azt kiegészítő, vele szoros kölcsönhatásban levő felnőttoktatást, közművelődést pedig a permanens művelődésnek megfelelően kell megtervezni.

V. A MŰVELTSÉG ÉS A MŰVÉSZETEK

Milyen szerepet tölt be a művészet, a művészetek ismerete a műveltség szerkezetében, a korszerű műveltségben? Hol van a helye a művészetnek és mindannak a személyiségformáló lehetőségnek, amely a művészi hatás eredményeképpen kibontakozik? Mi a művészet funkciója a ma emberének az életében? Hogyan alakul a művészetek aránya a műveltség mai struktúrájában? Ezeket a kérdéseket többrétűen, illetőleg több oldalról közelítve vizsgálhatjuk. Elméletileg-logikailag a művészetek oldaláról közelíthetnénk meg. A másik megközelítési mód azt vizsgálja, hogy *a mai helyzetben* milyen jelentősége van a művészeteknek és a művészetekkel való ismerkedésnek. A mai helyzetet is két szempontból vizsgálhatjuk. Az egyik a *társadalmi forradalom* kérdése. Azoké a társadalmi változásoké, amelyek az utóbbi évtizedekben végbementek, és amelyeknek a személyiség és a műveltség alakulására döntő befolyásuk van. A másik a *tudományos-technikai forradalom* és a művészetek összefüggésrendszere. Nézzük az egész kérdést a művészetekkel való ismerkedés oldaláról!

A TÁRSADALMI FORRADALOM ÉS A MŰVÉSZETEK

Először röviden azt vizsgáljuk meg, *mit jelent a társadalmi forradalom a művészetekkel való ismerkedés szempontjából.* Elsősorban azt, hogy olyan folyamatban él a mai ember, amely – ha ezt a mi társadalmi fejlődésünkre vonatkoztatjuk – három évtizedes távlatban óriási történelmi fejlődést tett meg. A személyiség oldaláról vizsgálva óhatatlanul felvetődik a kérdés, hogy az ember, aki valamilyen meghatározottságokkal és valamilyen életkorban belekerült ennek a forradalmi folyamatnak a fejlődésmenetébe, be tudja-e építeni magába és személyiségjeggyé tudja-e formálni azokat az új mozzanatokat, azokat a történelmi változásokat, amelyeket ez a folyamat jelent. Hadd jegyezzük itt mindjárt meg, hogy a művészetet Lukács György nyomán általában úgy fogjuk fel, mint az emberiség történelmi öntudatának a

termékét – tehát olyan tudatformát és olyan produktumot, amely az emberiség történelmileg megtett útjának különböző fázisairól ad élményszerű híradást. Ez a mai magyar társadalomban élő ember számára elsősorban azt jelenti, hogy *a magyar művészet fejlődésének döntő tényezőiből művészi szinten megfogalmazva kiolvasható az a társadalmi fejlődési folyamat, amely az utóbbi három évtizedben végbement.* Ez a ma emberét hozzásegíti ahhoz, hogy beépítse ezeket a folyamatokat a tudatába és személyiségébe. Nem nehéz bizonyítani, hogy az elmúlt évtizedek reprezentatív művészi alkotásaiban művészi módon megjelenítve a magyar társadalom egy-egy döntő korfordulója vagy fejlődésének egy-egy csomópontja érhető tetten.

Nyilvánvaló, hogy az olyan alkotásokban, mint például az ötvenes évek elején született Veres Péter-mű, a *Három nemzedék* című regénysorozat, vagy a *Pályamunkások,* vagy azok az írások, amelyek a kibontakozó téeszmozgalom problémáiról adtak hírt, az a történelmi út jelenik meg, amelyet a parasztság a századfordulótól a falu szocialista átalakulásának választóvonaláig megtett. Utalhatunk a magyar drámairodalomnak arra a fellendülésére is, amely az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején bekövetkezett, és azokból a gyötrő emberi konfliktusokból táplálkozott, amelyek elé e kor válságai állították a magyar társadalom egyedeit. Ilyen például Mesterházi Lajos *Pesti emberek*je és *Tizenegyedik parancsolat*ja, Darvas József *Kormos ég* című drámája, és bizonyos értelemben *Részeg eső* című regénye és drámája is. E művek középpontjában az az ideológiai-lelkiismereti-emberi vizsgálódás állt, hogy miként tették meg a magyar társadalom különböző rétegei azt az utat, amely a negyvenes évek végétől sok buktatón keresztül a konszolidációhoz vezetett. Példa lehet a hatvanas évek elején született Sarkadi-mű, a *Gyáva* című kisregény is. Ez a maga intenzív teljességében mutatta be, hogy milyen morális problémákat vetett fel a szocialista konszolidáció. E kitűnő kisregény központi nőalakját szerelmi konfliktusa az elé a választás elé állította, hogy a konszolidált művész-értelmiségi életformából át tud-e váltani a sok bizonytalansági tényezőt tartalmazó életkezdetre, amely – emberségében és női mivoltában is – minden kockázattal együtt teljesebb személyiség-megvalósítást ígér. Sokáig lehetne e példákat folytatni, de számunkra most az a lényeges, hogy *a társadalmi fejlődés forradalmi folyamatában a művészet olyan tényező, amely az élmény erejével tudatosítja ezeket a fordulatokat,* és hozzásegíti a korban élő embert ah-

hoz, hogy részt vegyen, tudatosan jelen legyen ezekben a fordulatokban, hogy be tudja építeni e folyamat eredményeit a maga tudatába és személyiségébe. Vagyis a művészet éppen ez által az élményszerű beépítés által válik az emberformálás egyik leghatékonyabb eszközévé.

A folyamatnak ez a gyorsan kibontakozó jellege, ez az egy ember életében jelentkező hallatlan töménysége a következő problémát veti föl: *ha nincsenek olyan tényezők, amelyek a folyamat egyes fázisait szüntelenül tudatosítják, akkor a személyiség egy ponton megmerevedhet,* mert nem tudja követni a változásokat, és így a műveltségszerkezet, az egyéni műveltségszerkezet is megmerevedik. De fölvetődhet az a veszély is, hogy az új és új fordulatok, élmények, lépcsőfokok beépítése a személyiségbe végletes képlékenységet eredményez, *a személyiség szétesését, centrumvesztését okozhatja.* Hadd említsünk erre egy szélsőséges példát. Nem olyan régen egy fiatal szerző regénytémaként végig akarta kísérni olyan magyar emigránsoknak a sorsát, akik az 1848–49-es forradalom és szabadságharc után elhagyták Magyarországot. Kikerültek különféle nyugat-európai országokba, Amerikába, esetleg Ausztráliába, egy egészen más ritmusú fejlődésbe. Az emigrációban töltött évtizedek alatt egyéni életükben olyanfajta fejlődésvonalat voltak kénytelenek végigélni, amely évszázadokat és egész történelmi korszakokat fogott át. Mert hiszen a 19. század közepén elhagyták a középkoriságot sok szempontból konzerváló, a feudalizmus viszonyai között megrekedt magyar állapotokat, és a század utolsó évtizedeiben vagy a századfordulón megérték a kapitalizmusnak azt a hihetetlen fejlődését, az emberi életnek azt a gyökeres átalakulását, amelyet például az Egyesült Államok produkált. Ez a vizsgálódás, amely egy regényszerű feldolgozásnak az érdekében történt, arra az eredményre jutott, hogy az egykori forradalmi emigrációból jó néhányan nem tudták követni az életformának azt a hihetetlenül gyors változását, amelyet a történelmi vargabetűből következően egyéni sorsukban végig kellett volna követniük. Ebből számukra valamiféle személyiség-szétesés, a személyiség központjának elvesztése, a világban való tájékozódás képességének az elvesztése következett. Ezzel az extrém példával azt is érzékeltetni kívántuk, hogy *az a forradalmi fejlődés, amely nálunk az utóbbi évtizedekben – a felszabadulás óta – végbement, a személyiség befogadóképességét olyan erőpróba elé állítja, amelynek kiállásában döntő tényező a művészet tudatformáló, műveltségformáló, személyiségformáló szerepe,* illetőleg hivatása. Olyan té-

nyezőt látunk a művészetben, amely szüntelenül hozzájárul ahhoz, hogy az ember a történelmi tudatosság szintjén követni tudja azt a folyamatot, részt tudjon venni abban a folyamatban, amelyben él.

Hadd tegyük hozzá, hogy napjainknak az egyik – elméletileg, de a politikai gyakorlat szempontjából is – legizgalmasabb kérdése, a mindennapok forradalmiságának kérdése is messzemenően összefügg ezzel. Hiszen a művészet olyan erő lehet – és itt megint csak utaljunk bizonyos értelemben Sarkadi *Gyává*jára –, amely napjaink konszolidált keretek között folyó forradalmi mozgásában orientálja az embert a korszerű magatartásra vagy ennek különböző lehetőségeire. Ha ebből a szempontból végiggondoljuk Peter Weiss *Hölderlin* című drámáját, ott éppen arról van szó, hogy a forradalmi fellendülés után történelmileg légüres tér jön létre az adott évtizedek Németországában. De van olyan magatartásforma, amelyik töretlenül őrzi azt az élményanyagot, amelyet a forradalmi napokban, hónapokban kapott, ám ezt az önmagát megőrzést nem tudja összeegyeztetni a valósággal. Ebből sarjad ki a bezárkózásnak az a képlete, amely Hölderlint jellemzi. Körülötte – Hegeltől Schellingig és Goethéig, akiket torzkép formájában a dráma felvonultat – létrejönnek a valósággal való kompromisszumkeresés formái. Számunkra nem az az érdekes, hogy végső soron Hölderlin erkölcsi igazsága és a kompromisszumok gyalogos-praktícista igazsága között hova álljunk, hanem az, hogy ez a műalkotás a mi problémánkat veti fel: egy emberi magatartást vagy emberi magatartásmódokat és azok tudatosítását a világtörténelmi folyamatban. Hogy egy adott korszakban hányféleképpen lehet az emberiség ügyét képviselni, és ez erkölcsileg hogyan ítélhető meg. Tehát az első gondolatkör végére jutva nyugodtan kimondhatjuk: a mai helyzetben a művészetnek tudatosító, élményszerű átélést nyújtó, áttételesen aktivizáló funkciója van.

A TUDOMÁNYOS-TECHNIKAI FORRADALOM KÖVETKEZMÉNYEI

A mai helyzet jellemzéséhez szorosan hozzátartozik, hogy a tudományos-technikai forradalom milyen problémákat vet föl a művészetre nézve. Itt is előre kell bocsátani – bár teljesen nyilvánvaló –, hogy a tudományos-technikai forradalom és annak konzekvenciái a különböző társadalmi rendszerekben másképp és másképp jelentkeznek. Ezt tudva is, meg kell fogalmazni néhány olyan jellemvonást, amely a művé-

szet integráló funkciója szempontjából rendkívül fontos. Ezeket a jellemvonásokat ismét csak sarkítottan és kiélezetten fogalmazzuk meg.

Az első tényező, amelyet meg kell említeni – vagy ha úgy tetszik, le kell szögezni –: kétségtelen, hogy *korunk világképének alapelemeit elsősorban a természettudományok fejlődése határozza meg.* Azt is mondhatnánk, hogy a gondolkodás fejlődésének ritmusát századunkban végső soron a természettudományok fejlődése diktálja. Nem volna nehéz bizonyítani – a 20. századi művészetnek nem egy tendenciájában világosan tetten érhető ez –, hogy a természettudományos törekvéseknek vagy a világkép természettudományos ihletettségű változásainak az eredménye miként jelentkezik. Így például a 20. századi képzőművészet egyes törekvéseiben – mint amilyen mondjuk a kubizmus, amely az ábrázolt tárgyi világ valóságelemei mögött a geometriailag rendszerezhető alapelveket keresi – döntő módon érvényesül az a látásmód, amely a természettudományok racionalitásából következik. Már Cézanne utalt arra, hogy a valóság jelenségeinek, tárgyainak művészi képe bizonyos geometrikus elvek szerint rendszerezhető. De Cézanne-nál ez végső kompozíciós elvként jelentkezett csak, míg a kubizmusnál és a különböző izmusoknál a geometrikus szerkesztés egyszerre vált az alkotás külső formájává is, végső elrendezési elvévé is. Egy közelebbi példa: az olyanfajta költői életműben, mint amilyen napjaink magyar irodalmában Juhász Ferencé, a modern természettudományoknak nem egy eleme döntő tényezővé válik. Úgy is, mint bizonyos stiláris meghatározó – gondoljunk Juhász Ferenc képalkotására –, de úgy is, mint olyanfajta természettudományosan meghatározott világszemlélet (azt is mondhatnánk, hogy természettudományos alapokból kinövő mitológiai rendszer), amely a mikrokozmikus létet összeköti a legnagyobb távlatokkal és kozmikus távolságokkal. Sokáig lehetne még a példákat folytatni. Azt azonban így is megállapíthatjuk, hogy végeredményben *a világkép döntő alapelemeit a természettudományok határozzák meg,* hogy a művészet ezt a természettudományos meghatározottságot valamilyen módon beépíti a maga ábrázolásmódjába, számol ezzel a meghatározottsággal.

Nézzük tovább ezt a folyamatot, még mindig arról az oldalról, *hogy mit is jelent a természettudományok és a technika rohamos fejlődése.* Jelentheti és jelenti az ismereteknek a rohamos felhalmozódását, azt a bizonyos *információrobbanást,* amelyről annyit hallunk, olvasunk napjainkban. Jelenti az egész „gyorsuló idő" problematikát, nevezetesen

azt, hogy *az ismeretek elavulási ideje rendkívüli módon lerövidült.* Ez a folyamatokban benne élő ember számára azt jelenti, hogy az ismeretszerzés újfajta ritmust vesz fel, egyre nehezebb az ember lépéstartása az ismeretek változásával, felhalmozódásával, az információ robbanásszerű gyarapodásával. Nyilvánvaló, hogy az emberi műveltségnek vannak olyan alapelemei, amelyek az információk felhalmozásának vagy az információrobbanásnak a fényében egyre inkább időtállónak bizonyulnak. Megfogalmazhatjuk a fejlődés olyan dialektikáját, hogy miközben felhalmozódnak az elsajátítandó ismeretek, miközben létrejön ez a bizonyos információrobbanás, vele párhuzamosan hosszú időre szóló értékek stabilizálódnak. Ezek elsősorban a művészet vonatkozásában jelentenek meggondolandó problémát. Ugyanis amíg a természettudományokban többé-kevésbé úgy halad előre a fejlődés, hogy az újabb vívmányok megkérdőjelezhetik vagy ki is iktathatják a korábban létrejött eredményeket, érvénytelenítenek korábbi tételeket, addig a művészetben a fejlődés úgy megy végbe, hogy az új vívmányok és eredmények nem érvénytelenítik a régit, hanem esetleg új fénybe helyezik, felragyogtatják, klasszikussá változtatják. Többek között ezen alapszik mindenfajta klasszikus értelmezésnek a lehetősége, legalábbis a klasszikusok újra és újra való értelmezhetősége. Az idő haladtával olyan szempontok vetődnek fel, amelyek egy-egy klasszikus műalkotást, mondjuk például Shakespeare *Szeget szeggel* című művét – a Nemzeti Színház előadása a bizonyíték rá – új fénybe helyezhetik a ma embere számára.

A következő résztényező, amellyel számolni kell, bizonyos *differenciálódási folyamat.* Ez úgy fogalmazható meg, hogy a munkamegosztás mostani fejlődési szakaszában a tudományos-technikai forradalom kibontakozása résztevékenységek és részismeretek felé orientálhat. Folyamatban van a szakmáknak, a szakmai ismereteknek a differenciálódása. És hogy a művészetre vonatkozó következtetésnek kicsit elébe menjünk, ez a részismeretekre való orientálás fölveti: *hogyan áll az egész folyamatról nyerhető áttekintés lehetősége?* Ha tehát olyan folyamat megy végbe, amelyik differenciál, résztevékenységek és részismeretek felé orientál, akkor hogyan van lehetősége arra a mindennapi tevékenységben élő embernek, hogy a részletek mellett szüntelenül megszerezze az egészről való áttekintést, hogy a részletből visszakapcsolódjon az egészbe? A tudományos-technikai forradalom olyan következményekkel járhat – éppen az ismeretekkel való lépéstartás

igényéből és a részletekre való orientálásból, valamint abból következően, hogy a világképet döntően természettudományos elemek határozzák meg –, hogy az emberi psziché erői közül egyoldalúan az intellektuális, racionális erők kerülnek előtérbe. Ez pedig felveti a személyiség harmóniájának kérdését.

A művészetekkel és a művészeteknek az emberre kifejtett hatásával foglalkozó irodalomban ennek a problémának igen nagy múltja van. Egyetlen tényezőjére utalunk. Arra, hogy Schiller *Levelek az ember esztétikai neveléséről* című írásában 1794-ben – a dátum azért érdekes, mert a jakobinus diktatúra évéről van szó – megfogalmazza e problémának egy korai romantikus látásmódon átszűrt vetületét. Schiller ugyanis úgy gondolkodik, hogy a görögség idején tökéletes emberi harmónia volt: az ember és a természet tökéletes harmóniában élt egymással, és az emberi egyéniség különféle erői, értelmi és érzelmi erői tökéletes egységben jelentkeztek a kor emberében. Azután jött a modern munkamegosztás – mondja Schiller –, és ez részekre tagolta az embert, résztevékenységekhez kötötte, ami azzal járt, hogy az emberi személyiség darabokra hullott. Schiller itt ugyan romantikus módon, sok-sok történelmi torzítással – nevezetesen azzal, hogy föltételezett egy korábbi tökéletes harmóniát, amit az emberiség a fejlődés során elveszített –, de megfogalmazza az emberi személyiség vonatkozásában a munkamegosztás szerkezetéből következő elidegenedésnek és a részlegessé válásnak a problémáját. Rendkívüli drámai erővel, költőien fogalmaz, és arra a következtetésre jut – ez tulajdonképpen a világtörténelmi értelemben felfogott esztétikai nevelés rangjának egyik legszebb megfogalmazása –, hogy a személyiség széthullásából és az ösztönök elszabadulásából, amelyet az ember a maga korában érez, az erkölcs birodalmába, tehát az etikai lénnyé vált ember birodalmába a szépség köztársaságán keresztül vezet az út. Schiller tehát föltételezi, hogy az emberi személyiség egységének helyreállításában a művészetnek, az esztétikumnak és a művészetekkel való ismerkedésnek döntő szerepe van. Bár romantikus koncepciót alkot, s 1794-ben a társadalmi fejlődés forradalmi variációjával evolúciós-pedagógiai variációt állít szembe, a művészetek és a művészettel foglalkozó teória és pedagógia számára olyanfajta funkciót fogalmaz meg, amely a személyiség különféle erői között az integráltságot, egységet hozhatja létre.

Végül óhatatlanul fölmerül a *tudományos-technikai forradalom által létrehozott vívmányok humanizálása.* Az a probléma, hogy az ember

olyan erőket, olyan lehetőségeket teremtett a maga számára, amelyek szolgálhatják a világ fölötti uralom teljesebb emberi megvalósítását, de szolgálhatják – és itt kanyarodunk vissza ahhoz a gondolathoz, hogy különböző társadalmi talajon más-más perspektívái vannak a technikai fejlődésnek – az emberiség elleni agressziót is. Hogy ezt a problémát megfelelően érzékeltetni tudjuk, idézzük azt, amit néhány évvel ezelőtt Illyés Gyula egy balatonfüredi költőtalálkozón mondott erről a kérdésről. Ebben a drámai megfogalmazásban érezzük azt a problémát, amely elé a tudományos-technikai forradalom a humanizálódási folyamatot állítja. Illyés így fogalmazott: „Alarik hordái nem verték úgy szét a közösség tagjait, mint Watt és Edison lángelméjének angyalhadai. Éppen azért, mert e vívmányok üdvösek, pusztításuk klasszikusan végzetes, mert hisz ők a jövőt szolgálják. Mindent meg kell tennünk mihamarabb minél egyetemesebb elterjesztésükért. Ugyanakkor nincs nemesebb feladat, mint hatásuk megállítása." Ezekben a költői szavakban a humanizálás problémája a maga végletességében van megfogalmazva.

A MŰVÉSZET INTEGRÁLÓ FUNKCIÓJA

Eddig sarkítottan, szinte pontokba foglalva soroltuk fel azokat a tendenciákat, amelyeket a fejlődés felvethet, azért, hogy a művészet oldaláról válaszolni tudjunk a feltett kérdésekre, vállalva a leegyszerűsítés veszélyét is.

Beszéltünk az információrobbanásról és arról, hogy ez milyenfajta új ritmust diktál. Ezzel szemben nyugodtan megfogalmazható, hogy az információrobbanással és az idegesebbé váló ritmussal párhuzamosan – vagy inkább annak ellentéteként – a művészeti alkotás elsajátítása mindig ennek a ritmusnak a felfüggesztését kívánja: *a műalkotás elsajátítása önmagába mélyedő és termékeny meditációt kíván az embertől.*

Azt is mondtuk, hogy van olyan tendencia, amely a résztevékenységek felé, a differenciálódás felé orientál. Ezzel szemben a művészet, éppen azért, mert a maga reprezentatív alkotásaiban megfogalmazza egy-egy korszak döntő emberi problémáit – hiszen csak akkor beszélünk rangos művészeti alkotásról, ha benne az adott kor emberiségének a sorsproblémái megfogalmazódnak, vagy legalábbis a műalkotás tartalma ezekhez a sorsproblémákhoz viszonyítva konkretizálódik –, azt a lehetőséget kínálja, hogy az ember a részlegességből a tel-

jességbe kapcsolhasson vissza. Gondoljuk végig, hogy egy-egy korszak reprezentatív műalkotásai – olyanok például, mint az *Emberi sors* vagy *A versenyló halála* – egy bizonyos történelmi folyamatot, egy korszakkal felérő történelmi csomópontot áttekintve visszakapcsolnak a legdöntőbb emberi sorskérdésekhez és az ezekben a sorsproblémákban létrejöhető magatartásformákhoz. Ha ebből a szempontból vizsgáljuk Szokolov vöröskatona életét az *Emberi sors*ban vagy *A versenyló halálá*nak főhősét, akkor teljesen világossá válik, hogy olykor a látszólag a lét perifériájára sodort életekben miképpen kristályosodik ki a helyes emberi magatartásforma, és egyszerre kilátás nyílik az egész emberiség, a háborút átélt és abban helytállt emberiség sorsára az adott történelmi pillanatban. A műalkotás tehát visszakapcsol a részlegességből az egészbe, és az élmény erejével beégeti a személyiségbe, a személyiség fejlődésébe az összfolyamatot (amennyiben a műalkotást jól olvassuk és jól értelmezzük).

Szinte egyetlen mondattal elintézhető, hogy a művészet elsősorban és eredendően emocionális töltésű. Ezzel korántsem azt kívánjuk mondani, hogy a művészi hatás kizárólag valamiféle emocionális hatás lenne, mert – mint említettük – korunk művészetében is felerősödnek bizonyos intellektuális tendenciák, akár a képzőművészetben, akár az irodalomban. De nyugodtan hangsúlyozhatjuk: a művészet betáplálja az ember tudatába az érzelmi műveltségnek azokat az elemeit, amelyeket a tudományos és technikai fejlődés nem szolgál olyan primér módon, olyan nyilvánvalóan. Tehát az a bizonyos schilleri harmóniaprobléma erről az oldalról vizsgálva úgy jelentkezik, mint *az ember érzelmi készenlétének szüntelen fenntartása a művészetekkel való ismerkedés által.*

Végül a létrehozott vívmányok humanizálása szempontjából, eljuthatunk arra a következtetésre is, hogy a művészet parancsa, mióta a művészet létrejött – alkalmazva a klasszikus formulát – végeredményben valahogy így fogalmazható meg: *ismerd meg önmagad.* A művészeti alkotás a világ ismeretével szemben, pontosabban a világ ismeretével párhuzamosan minduntalan az önismeret lehetőségeit kínálja. És ha a művészi hatásnak azt a végső igényét akarjuk értelmezni, amelyet Rilke híres versében úgy fogalmaz meg, hogy „változtasd meg élted", és amelyet Lukács György – jogosan – a művészi hatás alapigéjeként értelmez, akkor a művészi alkotásnak az előbb jellemzett tendenciákkal szemben örök érvényű az a jellegzetessége, hogy az önisme-

ret eszköze, s az önismeret által az emberi élet megújításának, átalakításának szüntelen lehetőségét kínálja. Végső soron a műalkotás mindig a „változtasd meg élted" lehetősége elé állítja a befogadót.

Egyetlen problémát tegyünk még az elmondottakhoz, mintegy kiegészítve is őket, nevezetesen az *elidegenedés* kérdését. Azt, hogy egy adott történelmi korszakban az elérhető emberi teljesség és az egyén fejlettsége között milyen ellentmondás keletkezik vagy keletkezhet. Azt, hogy a lét és a lényeg között az emberi személyiség problémájából milyen feszültség, milyen ellentmondás jön létre. Nyilvánvaló, hogy az osztálytársadalmak fejlődésével párhuzamosan növekvő problémáról van szó, arról, amit a kibontakozó kapitalizmus talaján Marx úgy fogalmazott meg, hogy szakadás jön létre a közösségi lét és a magánemberi lét között, szakadás jön létre a burzsoá és a citoyen között, a forradalmi polgár és a tulajdonviszonyok alakulása következtében hatalomra jutott, a hatalomban berendezkedő polgár között. Ehhez a problémához hozzátartozik az is – ami a művészet szempontjából, a művészet funkciója szempontjából nagyon fontos –, hogy *egyes korszakokban a kiemelkedő egyének megvalósítják vagy megvalósíthatják azokat a maximális lehetőségeket, amelyeket a kor lehetővé tesz.* Félreértés ne essék: itt nem egy ideálszerűen megrajzolt emberi teljességről van szó, amely felé az emberiség a történelem folyamán valamilyen módon lépésről lépésre halad, és egyszer elkövetkezik az az állapot, amikor egybeesik a kettő. Arról van szó, hogy történelmi koronként másként és másként alakul az elérhető teljesség, amely nyilvánvalóan ellentmondások között fejlődő és kialakuló viszonylagos teljesség. Marx a méltán sokat idézett hatodik Feuerbach-tézisben fogalmazza meg ennek az összefüggésnek a lényegét, nevezetesen azt, hogy *az emberi lényeg nem más, mint a társadalmi viszonyok összessége.*

Mi következik ebből adott kérdésünkre nézve? Az, hogy a társadalmi viszonyok összessége által meghatározott emberi lényeg koronként más és másfajta szintű teljességet hoz létre. Az egyes ember által elért teljesség pedig a részlegességnek valamilyen fokán foglal helyet a korban adott teljességhez viszonyítva. Az elidegenedés koronként felvetődő problémája tehát úgy érhető tetten, hogy a korban elérhető teljesség és az egyes ember részlegessége miként aránylik egymáshoz. Méghozzá oly módon, hogy a reprezentatív egyéniségekben láthatóan megfogalmazódik a követhető életsors, a korban elérhető teljesség. Így például torz módon – most nincs lehetőségünk arra, hogy

ezt a torzságot részleteiben elemezzük – a polgári egyéniség önkifejlődésének a maximumát mutatja a 19. század elején a napóleoni karrier. Az, hogy a korzikai ügyvéd fia a fél világ császárává emelkedik, olyanfajta torz önmegvalósítási lehetőségnek az ideálképét vázolja föl a polgári egyéniség előtt, ami felé az egész század igyekszik, és amit a klasszikus realista irodalom pontosan megfogalmaz. Gondoljunk a balzaci regényhősökre, a fiatal Rastignacra és társaira, akik egy napóleoni ideállal indulnak el a világ meghódítására. Gondoljunk Julien Sorelre, aki elbukik, mert nem veszi észre, hogy 1815-ben fordult egyet a történelem, és már nem a napóleoni kort éli, már nem hordja minden közkatona a zsebében a marsallbotot. Gondoljunk arra, ahogyan Dosztojevszkij Raszkolnyikov nagyszerű alakjában megfogalmazza ezt a problémát. A filozófiai tételek között vergődő, gyilkossá váló diák, aki előtt ott van a napóleoni karrier torzképe mint erkölcsi probléma. Fenn szabad-e akadnia egy uzsorás öregasszony létén egy ilyenfajta karrier megvalósítása érdekében, vagy nem? Olykor tehát lehetséges, hogy az emberi teljesség, az önmegvalósítás torzkép formájában vázolódik föl, azzal együtt, hogy ez a szakadás, a burzsoá és a citoyen szakadása végig ott van az egész korban. Az ilyenfajta torz teljesség ideálképpé válhat egy egész század gondolkodásában – mint ahogy a 19. század polgári gondolkodásában így történt –, és a művészet ezt maximálisan ábrázolta és tudatosította a maga tragikumával együtt.

MŰVESZET ÉS SZEMÉLYISÉG

Elérkeztünk a művészet funkciójához az emberi személyiség szempontjából, és most a mai körülmények között kell vizsgálnunk ezt a kérdést. Abból kell kiindulnunk, hogy a tulajdonviszonyok megváltozása, tehát az új társadalom létrehozása, valamint a tudományos-technikai forradalom perspektívája, illetve fokozódó kibontakozása merőben új helyzetet teremt. A magántulajdon megszüntetése, a kizsákmányolás felszámolása megszünteti azokat a tulajdonviszonyokat is, amelyek a kapitalizmus talaján létrejövő elidegenedést szülik. A tudományos-technikai forradalom kibontakozása pedig végső perspektívájában a jelenleg még érvényesülő differenciálódást integrálódássá alakítja át, vagyis az ismereteknek, a szakismereteknek és a tevékenységi formáknak az integrálódását feltételezi. Mindezek talaján megindul az elide-

genedés visszavétele. A szocializmus építése ebben a vetületben egyet jelent az elidegenedés megszüntetésének folyamatával.

Hogyan kapcsolható bele ebbe a folyamatba a művészet emberformáló funkciója? Itt vissza kell utalni arra, amit a társadalmi fejlődés tudatosodásával kapcsolatban mondtunk. A művészet az elidegenedés megszüntetésébe elsősorban úgy kapcsolódik be, hogy *biztosítja a befogadó számára, hogy világtörténelmi szinten éljen.* Egy-egy korszaknak a műalkotásban eltárgyiasult emberi lényege a nagy műalkotásokból „visszaolvasható". A múltra vetítve: a klasszikus műalkotások tanulmányozása vagy tanulsága, a művészet története azt a lehetőséget adja az ember számára, hogy a nagy műalkotások átélése révén elsajátítsa, magáévá tegye egy-egy korszak leglényegesebb sorsproblémáit és emberi lényegjegyeit. Nem nehéz a művészettörténet nagy tényeivel bizonyítani, hogy az európai művészet hajnalától kezdve egészen napjainkig a korok reprezentatív művészi alkotásaiból kiolvashatók a korok emberi lényegjegyei. Az, hogy az emberi személyiség – mert ebből a vetületből nézzük most a dolgot – önmegvalósításának mekkora mozgástere van az adott történelmi korszakban.

Így például az európai irodalom hajnalán az *Odüsszeia* pontosan elmondja, hogy a kor reprezentatív görög emberének egyéni sorsformálásában mekkora mozgásteret hagyott az istenek akarata. És ha ezt a korábbi homéroszi eposznak, az *Iliász*nak a lehetőségeivel hasonlítjuk össze, rájövünk, hogy az Odüsszeia hőse nagyobb mozgástérrel rendelkezik, nagyobb lehetőségek között formálhatja a maga egyéniségét és sorsát, mint a korábbi eposz hősei. Itt nemcsak arról van szó, hogy milyen történelmi vagy mitológiai kalandokon keresztül teszi meg az utat a trójai háború színterétől az otthonáig, Ithaka szigetéig, hanem arról is, hogy egy új ideáltípus jelenik meg, a sorsának elébe menő és a sorsát formáló ember. Meg arról is szó van, hogy milyen mitológiai viszontagságokon keresztül vívhatja ki a saját akaratát az istenekkel szemben. Ha megvizsgáljuk az olyanfajta problematikát, mint amilyen évszázadokkal később az *Antigonéé*, akkor ebből is pontosan az olvasható ki, hogy milyen választási lehetősége van az embernek az adott történelmi korszakban. Mert hiszen Antigoné két erkölcsi lehetőség között választhat, és azon múlik az embersége, hogy melyiket választja: a zsarnoki elvet-e, vagy az általa humánusnak tartott emberi elvet. És mivel jól választ, elbukik a dráma kompozíciójában, de győztes lesz erkölcsileg.

A már említett balzaci hősök – akik ott jelentkeznek a *Goriot apó*ban meg az *Emberi Színjáték* széles arcképcsarnokában, a 19. század első felének társadalmi valóságában – pontos hírt adnak arról, amit Arany János évtizedekkel később (mert hiszen nálunk évtizedekkel később jelentkezett ez a fejlődési folyamat) valahogy úgy fogalmazott meg, hogy új bűnök vannak keletkezőben. A balzaci regénysorozat a 19. század első felében – meg a stendhali regény is – arról ad hírt, hogy az új bűnök keletkezésének időszakában miképpen alakul az ember sorsa. Itt van az a bizonyos balzaci dilemma, hogy ő világosan felismeri: a történelem arra halad, amerre az általa nem szeretett polgári hősök sorsa alakul, nem pedig azoknak az oldalán formálódik, akik mellett Balzac rokonszenve van, a monarchiának és a feudalizmus elbukott képviselőinek az oldalán. Ha tehát ilyen szempontból elemzünk egy olyan klasszikus regényt, mint például a *Goriot apó*, akkor láthatjuk, hogy a regény hőse, Rastignac két pólus között helyezkedik el. Az egyik a francia arisztokrácia, a másik Vautrin, a szökött fegyenc, az alvilág királya. És Rastignacnak mind a kettő a maga módján kínálja az önmegvalósítás egyfajta lehetőségét.

Még egy példát: a már említett *Emberi sors*nak nagy világirodalmi párja, Hemingway *Az öreg halász és a tenger* című remekműve mitológiai leegyszerűsítéssel arról szól, hogy a kiszolgáltatott öreg halász – a regény kompozíciójában az elemi erőknek van kiszolgáltatva, de ez nyilvánvalóan ugyanakkor a társadalmi erőknek való kiszolgáltatottságot is jelenti – küzdelme hogyan alakul a nagy halért a cápákkal. Hogyan bukik el ebben a küzdelemben konkrétan, de hogyan emelkedik meg emberségében.

A lényeg mindezekből az, hogy *a világtörténelmi folyamat belsővé és élményszerűvé tételét a művészet oly módon segíti, hogy klasszikus alkotásaiban az ember saját történelmi útját újraélheti.*

Itt elkerülhetetlenül utalni kell Marxnak *A politikai gazdaságtan bírálatához* írott bevezetőjére, amelyben a görögségről mint az emberiség normális gyermekkoráról beszél. Marx felteszi a kérdést: miként lehetséges, hogy a görög művészet alkotásai, mint például a homéroszi epika – egy régóta túlhaladott társadalmi korszak alkotásai – örök érvényűek, sőt bizonyos értelemben felülmúlhatatlanok. És arra a következtetésre jut, hogy azért, mert a görög művészet az emberiség normális gyermekkorának utolérhetetlen művészi megfogalmazása, és az emberiség érdeklődésének jogos vonása, hogy visszafordul történelmé-

nek korábbi korszakaihoz. Az ember tehát a művészetben visszafogadhatja magába a világtörténelmet. A klasszikus műalkotás mindig kínálja egy-egy korszak emberi lényegének a befogadását, ha jól interpretáljuk. (Az interpretálásba az egyéni interpretációt is bele kell érteni.) De *csak az a műalkotás válik klasszikussá, amelyiknek a ma számára is van mondanivalója.* Amelyik csupán pillanatnyi érvényű, az ki is esik az emberiség emlékezetéből.

Az egyik probléma tehát a megtett út élményszerű visszafogadhatósága a művészi alkotások által, és ez nem lényegtelen adalék a tudatnak és a személyiségnek a rugalmassá tételéhez, a világ változásainak követéséhez. A másik probléma, amit még mindig az előbb feltett kérdésekre válaszolva fogalmazhatunk meg: *a művészet hozzásegíti a személyiséget ahhoz, hogy a kor szintjén éljen.* Mit jelenthet ez? Legalább két dolgot.

Az egyik, hogy *a műalkotás reprezentatív hősökben vagy reprezentatív sorsokban megfogalmazza egy kor lehetséges emberi teljességét.* Milyen következtetésre juthatunk, ha például olyan sorsokat nézünk, amilyeneket Tolsztoj a *Háború és béké*ben bemutat? Tolsztoj azt a történelmi és morális problémát vizsgálja, hogy egy önmagát túlélő feudális társadalomban, olyan történelmi pillanatban, amilyen 1805 és 1812 volt Oroszországban, milyen emberi feltételei vannak a nemzeti egység létrejöttének, a napóleoni agresszió ellen létrehozható nemzeti egységnek. Ezt olyan figurákban vizsgálja, mint Andrej herceg és Pierre Bezuhov, a regény két felejthetetlen főhőse. Hogyan jut el ez a két hős az individualizmustól, az egyéni önmegvalósítás napóleoni ideáljaitól ezen ideálok felszámolásáig és a – ugyan patriarchális jellegű – népegység kereséséig? A művészi alkotás tehát olyan utat vázol föl, amely reprezentatív hősök életútjaként megtehető az adott történelmi talajon. És tulajdonképpen itt van a műalkotás perspektívájának a kérdése. Tolsztoj perspektívája az adott pillanatban az, hogy patriarchális alapon ugyan, de létrehozható a nemzeti egység a napóleoni agresszióval szemben. Ezt Tolsztoj az emberi magatartásformák változásából következteti ki, és nem ideológiai úton vezet le emberi magatartásformákat. Ettől művészi alkotás a műve, és nem valamiféle didaktikus képződmény.

Még ha negatív módon közelít is az író, a művész, általában akkor is arról van szó, hogy miként veszti el a reprezentatív egyéniséggé válás lehetőségét a hős, ha rosszul választ. Mint például a *Csendes Don*

hősének, Grigorij Meljehovnak az esetében, aki világtörténelmi választútra van helyezve, ahol mehet jobbra is és balra is. Emberileg minden lehetősége megvan arra, hogy jó irányba menjen. De különféle tragikus kötöttségei következtében rosszul választ, és negatív sorsfordulata ezért azt mutatja be, hogyan vesztette el a lehetőségeket, hogy a kor emberi teljességét megvalósíthassa

Lássunk még egy 20. századi példát. Thomas Mann *Varázshegyében* lényegében arról van szó, hogy – Lukács György megfogalmazása ez – miként csapnak össze a kor ideológiái egy átlagnémetnek, Hans Castorpnak a lelke fölött. Hogyan csapnak össze Settembrini és Naphta vitáiban a kor döntő ideológiai kérdései. Hogyan bontakozik ki ebből az összecsapásból a Thomas Mann-i formálás a teljesség felé. Egyrészt elviszi hősét, Hans Castorpot a csodálatos hóviharjelenetbe, ahol álom formájában átéleti vele az élet és a halál lehetőségét. Másrészt Settembrini és Naphta vitáiból a 19. századi haladó racionális hagyományokat képviselő Settembrini nem kerül ki egyértelműen győztesként. Elbuktatják Naphtát, akit öngyilkossága valamiféle tragikomikus figurává tesz. Ugyanakkor szüntelenül ironizálja Settembrinit – gondoljunk e figurának teátrális, szinte komikus gesztusaira –, bemutatván, hogy Settembrini nagyon rokonszenves, de lényegében túlhaladott perspektívából küzd Naphta irracionalizmusa ellen. És itt van a Thomas Mann-i perspektíva. Nem arról van szó, hogy Thomas Mann az akkor már egy országban megvalósult szocializmus távlatából mutatná be ezt a konfliktust. Ez erős vulgarizálás lenne, és főképpen nem lenne igaz. Hanem arról van szó, hogy Mann van akkora művész, és van olyan szkeptikus a saját ideáljaival szemben, hogy éreztetni tudja a két vitatkozó között valamiféle harmadiknak a lehetőségét. Ebben mutatkozik meg a manni perspektíva teljessége.

A kor szintjén tanít élni a művészet azzal is, hogy *a konkrét műalkotás a kor emberét a részlegességből hozzákapcsolja a teljességhez.* Nem föltétlenül arról van szó, hogy reprezentatív alkotásokban, személyekben, sorsokban megjeleníti magát a teljességet, hanem a részlegest bekapcsolja az egészbe. Ez azt jelenti, hogy egy adott kor embere valamilyen részleges tudattal, a tisztánlátásnak (vagy a tisztán nem látásnak) valamilyen szintjén vesz részt a történelmi eseményekben. A művészettörténet evidens példákkal szolgál erre (Itt Stendhal nagyszerűen megformált regényhősére, Fabrizió del Dongóra utalunk, *A pármai kolostor* zseniálisan – és a 20. századi regény felé mutatóan

– megformált részletére: ez az olasz fiatalember, aki napóleoni bűvöletben él, ott van a waterlooi csatamezőn, de tulajdonképpen nem veszi észre, hogy részt vett a világtörténelem e fordulatában. Vagy gondoljunk Anatole France egyik szatirikus novellájának hősére, aki nem más, mint a nyugdíjba ment és a köszvényét gyógyítgató Poncius Pilátus, aki az egyik római fürdőben találkozik egy volt kollégájával – akivel együtt csinálták végig a júdeai helytartóság éveit –, és beszélgetnek a régi nagy esetekről. A beszélgetőtárs emlékezetében fölmerül egy addig nem említett ügy, és megkérdezi, hogy emlékszel-e arra a zavaros prófétára, aki valami új vallást hirdetett, és a végén megfeszítették. És Pilátus nem emlékszik a Názáreti Jézusra! France tulajdonképpen a történelmet parodizálja. Miről szól ez a novella? Arról, hogy Pilátus ott volt, amikor megszületett a kereszténység két évezrede, sőt nem is akármilyen módon vett részt az eseményekben, de nem vette észre.

A művészi alkotás – persze a jól interpretált művészi alkotás – *biztosítja a befogadó számára a történelmi jelenlétet.* Azt, hogy észrevegye, mi a saját korában a waterlooi csata és mi nem az, hogy hol fordult a történelem. Egy további példa: Semprun *Nagy utazás*ában az esemény színtere végletesen leszűkített. Egy vagon, amit Compiegne-től Buchenwaldig utaztatnak, az internáló tábortól a haláltáborig. Benne összepréselve teljesen különböző arculatú emberek. Részleges tragédia a nagy tragédiasorozatban. Csakhogy ez a töredezett szituáció úgy formáltatik meg, hogy a haladó francia kritika joggal mondhatta: Semprun vonatába belefért az egész francia ellenállás. Mert a részleges szituációt Semprun úgy formálja a jelenlevők beszélgetéseiben és emlékezéseiben, hogy az egész francia ellenállás a maga múltjával, hősi jelenével, háború utáni differenciálódásával, konfrontálva a fasizmus szörnyű valóságával ott van Semprun vonatában. Tehát a részlegességet a teljesség irányába formálja.

És hogy egy teljesen más világnézeti alapról létrehozott műalkotást említsünk, végső soron Camus *Pestis*ében is erről van szó. Pestis van Oránban. Lezárják a várost. Camus létrehoz egy teljesen lezárt lombikszituációt, ahol ütközteti a különböző alakok által képviselt emberi erőket. Azokat, akik meghátrálnak az emberiségre leselkedő veszedelem előtt, és azokat, akik – Camus egzisztencialista világnézetének megfelelően – ugyan úgy vélik, hogy az általános gonosz végeredményben legyőzhetetlen, de az egyetlen helyes emberi magatartás a

harc felvétele a konkrét gonosz ellen, tehát az akkor és ott dühöngő pestisjárvány ellen. Nem a mi dolgunk eldönteni, hogy a regény gondolatvilágába, struktúrájába mennyire illik bele a fasizmus analógiája. De az tény, hogy Camus az oráni pestis felléptét az emberiségre leselkedő minden veszedelemre tágítja ki, és az ellene való harc gondolatává egészíti ki. Tehát egy részleges szituációból és a részleges emberi megvalósulásokból – gondoljunk Rieux doktorra, a *Pestis* főhősére – a teljesség irányába mutat.

Végül röviden egy utolsó problémáról: nevezetesen arról, hogy *mit jelent a művészet a személyiség dinamikájának megőrzése szempontjából.* Lucien Sève, a kitűnő francia marxista *Marxizmus és személyiségelmélet* című könyvében fejti ki azt a koncepciót, amely szerint az emberi személyiség felépítésében, modelljében döntő szerepe van az időfelhasználásának, az adott tevékenységi formák időfelhasználó jellegének. Ennek kapcsán megkülönbözteti a személyiség-, illetőleg a tevékenységstruktúra két szektorát. Az első szektorba azok a tevékenységi formák tartoznak, amelyek új képességeket és készségeket, új tartalmakat szülnek a személyiségben. A második szektorban olyan tevékenységi formák jönnek létre, amelyek biztosítják, hogy a létrejött, meglevő képességek a gyakorlatban, a gyakorlati tevékenységben működjenek, praxissá váljanak. Elképzelése szerint akkor dinamikus a személyiség, ha az első szektorban új képességek és készségek jönnek létre, és a második szektorban ezeket szüntelenül felhasználják. Ebben az esetben beszél Sève a személyiség jó szerves összetételéről. Mi a helyzet akkor, ha nem ez az ideális helyzet áll fenn? Ha nem születnek új képességek az első szektorban, tehát nem valósul meg olyan tevékenységstruktúra, amely új ismereteket, új képességeket, új készségeket feltételez, akkor a személyiség megmerevedik, mert csak korábbi képességeit tudja gyakoroltatni. És az a személyiség, amelyik a képességek és készségek tekintetében nem fejlődik, egy ponton túl visszafejlődik. Ha viszont új képességek létrejönnek ugyan az első szektorban, de nincs biztosítva olyan tevékenységstruktúra, hogy ezek a második szektorban a gyakorlatban is működjenek, akkor a létrejött készségek az elmélet szintjén maradnak, és előbb-utóbb ki is esnek a személyiségből.

Mi köze van a művészeteknek és a művészetekkel való ismerkedésnek a személyiség ilyenfajta elképzeléséhez? Itt tulajdonképpen beleütközünk az egész katarzisproblematikába, amit már említettünk. Te-

hát mi köze van ehhez a személyiségmodellhez a művészi alkotásnak, a művészetnek általában? Körülbelül arról van szó, hogy a műalkotás az első szektorban új erkölcsi és világnézeti tartalmakat iktat be a személyiségbe, és létrehoz olyan képességeket, amelyek a műalkotás befogadásához szükségesek. *A műalkotás hatása* (katartikus hatása) először is *tartalmi*, amennyiben új világnézeti, etikai, politikai, tehát összefoglalóan emberi tartalmakat közöl, de ezek a tartalmak *csak akkor realizálódnak, ha kialakul a befogadásukra való készség is.* És ez nemcsak azt jelenti, hogy az emberi érzékek alkalmasak a befogadásra. Nemcsak azt a marxi gondolatot jelenti, hogy az öt érzékszerv kialakulása az egész világtörténelem eredménye, vagyis a művészileg érzékelő ember is világtörténelmi produktum. Egyfelől ezt jelenti. De azt is, hogy a *személyiség mindenféleképpen kész ezeknek a tartalmaknak a befogadására.* Mert ha egy műalkotással találkozom, és azt nem tudom befogadni, annak nemcsak az lehet az oka, hogy a jelrendszert nem ismerem és az érzékeim nem képesek a felfogására. Az is oka lehet, hogy az én világnézeti tartalmaim ütköznek a műalkotás tartalmaival, és nem tudom befogadni. Vagy azért, mert az én nézeteim konzervatívak, és lepattan róluk a műalkotás nem konzervatív felhívása, üzenete, vagy esetleg fordított képlet áll elő: egy retrográd műalkotásnak a következtetéseit egy haladóbb pozícióból nem fogadom be. Az első szektorban tehát kialakul a képességem a befogadásra. Ez jelenthet érzéki készenlétet, világnézeti, politikai, erkölcsi, egyszóval emberi készenlétet. Ha az első szektorban ez az elsajátítás megtörtént, és létrejöttek azok a képességek, amelyek a befogadást biztosítják, akkor voltaképpen a második szektorban folyó praxis, a gyakorlat minőségileg megváltozik. Ugyanis a *műalkotás befogadásának az az értelme, hogy az ember a gyakorlatba más emberként tér vissza.* Ez nyilvánvalóan nem azt jelenti, hogy egyszeri műélmény, egy műalkotással való találkozás döntő változást hoz létre a személyiség szerkezetében, az emberi tudatban és így tovább. Hanem azt jelenti, hogy *a tartós együttélés, az állandó találkozás a művészi élménnyel az élettevékenység megváltozását is föltételezi.* A befogadó elmozdul a műalkotás hatására, és így új élményekre képes, dinamikus, képlékeny személyiségtípust tud megvalósítani.

VI. VILÁGNÉZET, MAGATARTÁS, ÉLETMÓD

A társadalmi tudatnak, amely a társadalmi létet tükrözi egy adott közösségben, különféle megnyilvánulási formái vannak a tudatossági szintek, az objektivációk és a rétegek, csoportok szempontjából. Meg szoktuk különböztetni a kevéssé tudatosított nézetekre, szokásokra, hiedelmekre, előítéletekre épülő *köznapi vagy mindennapi tudatot* és a *világnézetet,* amely a világról alkotott nézetek és fogalmak egységes és nem tudatos rendszere. A kettő közt kölcsönhatás van, s mindkettő nem pusztán a nézetekben jelentkezik, hanem a szükségletek és értékek rendjének megválasztásában, ezzel együtt a cselekvésben is, tehát orientálja az egyes ember és a társadalmi rétegek és csoportok magatartását. A *magatartás* a szükségletek és az értékek kiválasztásában és azok megvalósítási módjában nyilvánul meg, s függ a köznapi gondolkodástól vagy a világnézettől. A magatartás döntő hatást gyakorol az *életmód* kialakítására, amelyet azonban társadalmi, gazdasági és települési tényezők is meghatároznak. *Az életmód választáson alapszik,* azon, hogy az ember szükségleteinek és aspirációinak megfelelően hogyan teremti meg, változtatja meg és használja fel életfeltételeit meghatározott társadalmi feltételrendszerben.[1] Ez azt is jelenti, hogy az életmódra hatással van a tudat és a magatartás, de az életkörülmények is befolyásolják amazokat.

A felszabadulás előtt Magyarországon a köznapi gondolkodásban és az uralkodó világnézetben egyaránt a vallás, a nacionalizmus és egy fejlődésben elmaradott, feudális elemekkel teli társadalom dzsentripolgári színezetű jogi-erkölcsi normarendszere uralkodott. A klerikálisnacionalista propaganda elsősorban a politikai tudatra nyomta rá bélyegét, de hatott más tudatformákra is. A felszabadulás után az egykori uralkodó ideológia számos eleme tovább élt, nem pusztán a volt uralkodó osztály, hanem nagy tömegek gondolkodásában is.

A szocialista társadalom új nézet-, szükséglet- és értékrendszert ál-

[1] Az életmódkutatási fő irány tervkoncepciója alapján (Szociológiai Intézet).

litott szembe a kapitalista társadalommal, merítve a marxizmus–leninizmus ideológiájából, az új társadalom építésének nemzetközi és hazai tapasztalataiból és nem utolsósorban a kizsákmányolt magyar tömegek kultúrájából, a haladó tudományos és művészeti törekvésekből. A világnézeti helyzetet az ötvenes évek elején illuzionista módon ítélték meg, s feltételezték a marxizmus–leninizmus általános elfogadását. 1956 után a pártállásfoglalások hangsúlyozzák, hogy a társadalomban *még ma sem beszélhetünk a marxizmus–leninizmus monopóliumáról, hanem csak hegemóniájáról,* azaz vezető szerepéről. Ez a megkülönböztetés jelzi, hogy a marxista–leninista világnézet mellett még más nézetek, sőt nézetrendszerek is élnek és befolyásolják az emberek gondolkodását, magatartását, életmódját.

Miben jelentkezik a marxista–leninista világnézet hatása a közgondolkodásban? Elsősorban a társadalmi egyenlőség, igazságosság, biztonság, a közéletben való részvétel, s a világnézeti tudatosság igényében.

Az *egyenlőség* a gazdasági-társadalmi különbségek megszűnését jelenti, ami az egyes társadalmi osztályok és rétegek közötti válaszfalak leomlásához vezet. Ennek egyik megnyilvánulása az a társadalmi mobilitás, amely megváltoztatta az osztályok és rétegek összetételét. Persze a mobilitást nem pusztán a társadalmi-gazdasági tényezők magyarázzák, hanem jelentős mértékben éppen a kulturális forradalom eredményei. Az egyenlőség érzésének kialakulásához a termelési viszonyok megváltozásán túl hozzájárul a jövedelemkülönbségek csökkenése is. Az a tény, hogy a segédmunkás és a gyárigazgató vagy akár a politikai vezető jövedelemkülönbsége nem haladja meg az 1:6 arányt, azt bizonyítja, hogy a tényleges egyenlőség érvényesítésének gazdasági feltételei megvannak. Érvényesül az egyenlőség a vezetők és vezetettek közötti személyes kapcsolatokban is, megszűnőben van a szervilizmus, amely oly nagy mértékben jellemezte a régi magyar társadalmat, s amely nem is a polgárság, hanem a feudális uralkodó osztály némely szokását konzerválta.

Az egyenlőség érvényesítésének megítélésében eltérő vélemények vannak, különösen a jövedelmi viszonyok, a társadalmi munkamegosztás, az életmód alapján. Él az a meggyőződés, hogy az „egyenlő munkáért egyenlő bér" elve nem valósul meg kellőképpen, s nem differenciálunk megfelelően érdem szerint, de az is, hogy helytelen a jövedelmek jelenlegi differenciálása. A szellemi és a fizikai munka megítélésében a közvélemény egy részében fennmaradtak az előítéletek, s ez

megkülönböztetéshez vezet. Az életmódbeli különbségeket sokan társadalmi különbségnek fogják fel, s ezen az alapon diszkriminálnak. Tömegbázisa mindenekelőtt az egalitarizmusnak van, amely szívesebben veszi az egyenlően érvényesülő szűkösséget, mint a viszonylagos jólétet, ha az különbségeket hoz magával jövedelemben és életmódban.

Ami az *igazságosságot* illeti, a szocialista rendszer fejlesztette ki azt az általánosan jelentkező igényt, hogy mindenki egyenlő esélyekkel indulhasson az életben, tanulhasson, dolgozhasson. Egyenlőség és igazságosság természetesen kölcsönhatásban áll egymással, mégis meg kell különböztetnünk egyiket a másiktól, mert *az igazságosság erősebben kötődik az erkölcsi tudatformához.* A szocialista társadalom egész nézet-, szükséglet- és értékrendszerével sugalmazza az igazságosság érvényesülését, közösségi és egyéni vonatkozásban egyaránt. Ezért is érzékeny a közvélemény mindenféle kiváltságra, megkülönböztetésre, s főleg a protekcionizmus továbbélésére. Az igazságosság igénye és követelése pozitív erő a társadalmi haladás szempontjából, de egyéni és csoportérdekből vagy egyszerűen tájékozatlanságból hamisan is interpretálhatják.

A fejlődő *szocialista demokratizmus* ad lehetőséget arra, hogy az egyenlőségre és igazságosságra való törekvést a társadalom összérdekeivel szembesítsük, az egyéni és az általános érdek között a reális viszonyt kialakítsuk, s ne elvont normák vagy régi előítéletek, hanem igazi értékek alapján ítéljünk.

Nagy vívmánya a szocialista társadalomnak, hogy megszűnt a munkanélküliség, és sokakban fel sem merül az a gondolat, hogy kereset nélkül maradhatnának. Ennek a *biztonságérzetnek* megvan a hátulütője, hiszen a kevésbé öntudatos embert arra indítja, hogy ne nyújtsa mindazt, amit el lehet várni tőle munkájában és közéleti tevékenységében. Viszont nagy előnye – a szocialista szükséglet- és értékrendszer megvalósulása esetén –, hogy nemcsak a termelés kiegyensúlyozott és főleg minőségileg egyre magasabb szintű fejlesztését és a létszükségletek kielégítését, hanem a személyiség fejlődését, közéleti aktivitását és magánéletének kulturált formálását is biztosítja.

Bár az utóbbi időkben viták folynak arról, hogy milyen a munkások, parasztok és értelmiségiek közreműködése a munkahelyi és a társadalmi szervezetek tevékenységében, a széles körű *közéleti részvétel igényét* az új társadalom egyre inkább táplálja. Elég, ha itt csak

a termelőszövetkezeti vagy az üzemi demokrácia különféle formáinak kialakulására vagy a szakszervezetek megélénkülő tevékenységére utalunk. Persze kétségtelenül vannak a magánéletbe visszahúzódó emberek, s ezek száma nem csekély, az újat mégis a társadalom formálásában, igazgatásában való részvétel szándéka jelzi, ha ez nem is olyan általános, mint az előbb említett jelenségek.

A marxizmus–leninizmus hatása érvényesül abban, hogy az emberek aspirációi közé tartozik saját, önálló *világnézetük* kialakítása. Ezt a hatást felerősítette a tudományos-technikai forradalom, amely rendkívüli vívmányaival igazolta, hogy az emberi értelem és alkotókészség a természeti törvényszerűségeket felismerve és felhasználva nagyszerű dolgokra képes. A politikai tapasztalat bebizonyította, hogy a marxizmus–leninizmusnak igaza van, mikor az osztályharcot tekinti a történelem motorjának, és ezzel magyarázza a társadalmi fejlődés és haladás általános tendenciáit. Ma nincs olyan gondolkodó ember Magyarországon, aki az elmúlt évtizedek történelmi eseményeiben valamiféle misztikus erő megnyilvánulását látná, aki ne sejtené azokat a reális gazdasági-társadalmi, politikai tényezőket, amelyek az eseményeket meghatározták. A szocializmus történetében is vannak persze válságos időszakok, s ilyenkor ezek a felismerések háttérbe szorulhatnak, de az nem kétséges, hogy *a dialektikus és történelmi materializmus kategóriái ma már a közgondolkodást is befolyásolják.* Az emberek ezekre a felismerésekre és tapasztalatokra támaszkodva építik fel saját világnézetüket, s ezt az igényt csak erősítette az a sok eszmei vita, amely az utóbbi évtizedekben lezajlott, s amely előtérbe állította azt, amit némelyek „önmegvalósítás"-nak neveznek, tehát a személyiség sokoldalú kibontakozását.

Ma a marxizmus–leninizmus befolyása azokban a tudatformákban jelentkezik a legellentmondásosabban, amelyek távolabb állnak a gazdasági-politikai szférától. Az erkölcsi vagy az esztétikai tudat például sok olyan elemet tartalmazhat még a szocializmus meggyőződéses híveinél is, amelyek idegenek a marxizmustól. Ennek a magyarázata részben az, hogy bizonyos tudatformák lassabban és ellentmondásosabban fejlődnek, de az is, hogy a marxizmus–leninizmus csak a gyakorlat alapján képes tudatosítani és elfogadtatni azokat az elveket, amelyek az ember mindennapi életében új szokásokat alakíthatnak ki. Azok a viták, amelyek a kispolgáriságról szólnak, illetve bizonyos régebbi dzsentri magatartásformákat kifogásolnak vagy a giccset ítélik

el, azt bizonyítják, hogy a közvélemény egyre érzékenyebb a morál és az ízlés kérdésében is.

A felszabadulás óta a társadalmi tudatban olyan folyamat ment végbe, amelyet szekularizációnak vagy laicizálódásnak nevezhetünk. Az az ideológia ugyanis, amely a marxizmus–leninizmus mellett a legszélesebb rétegek szemléletét és kis részben magatartását és életmódját is meghatározza, *a vallás – nagymértékben háttérbe szorult.* Egy 1972-es reprezentatív felmérés adatai szerint az emberek 33 százaléka jár templomba (Budapesten csak 22, a vidéki városokban 27, a nagyobb községekben 38, a közepesekben 41 és a legkisebbekben 62 százalék). A 40 éven aluliak közül 25 százalék, a 40–60 évesek közül 40 százalék, a 60 éven felüliek közül 45 százalék templomba járó. A nők gyakrabban járnak templomba, mint a férfiak. Legkevésbé a szakmunkások, leginkább a mezőgazdasági fizikai dolgozók, a háztartásbeliek és a nyugdíjasok fordulnak a valláshoz. A lakosságnak körülbelül 10 százaléka aktív hívő, s közülük kerülnek ki azok is, akik a valláserkölcsöt komolyan veszik.[2] A vallásnak ez a visszaszorulása nem csupán előnyt, hanem hátrányt is jelent az elmaradott rétegeknél, amelyek esetében a kisebb és nagyobb közösségekhez való viszonyban megszűnnek bizonyos vallásos korlátok, és gátlástalanságnak adhatnak teret.

Mindenesetre ma Magyarországon *a vallás megszűnt politikai kérdés lenni* abban az értelemben, hogy szükségszerűen ellenzéki magatartást tápláljon. Az állam és az egyházak közötti megállapodások biztosítják nemcsak a vallás szabad gyakorlását, hanem ennek szervezeti, sőt gazdasági feltételeit is. A hívő emberek pedig egyre inkább megtalálják helyüket a szocialista társadalomban. Mindez nem jelenti azt, hogy a szocialista állam semleges lenne ideológiai tekintetben, minthogy az egyház sem az, és *az eszmei harc* békés körülmények között és a dialógus lehetőségeit felhasználva – *folyik.* Hadd idézzük ezzel kapcsolatban dr. Lékai László esztergomi érsek nyilatkozatát, aki a katolikus püspöki kar egyik körlevelére utalva hangsúlyozza: „Az egyház a néppel együtt megtalálta új helyét a szocialista társadalomban, és a néppel együtt vállalt teljes sorsközösséget a jövővel." Ugyanakkor megállapítja, hogy „világnézetileg... nem egységes hazánk népe, de

[2] *Tomka Miklós:* A felekezeti arányok és a szekularizáció Magyarországon. *Világosság* 1977. 4 sz.

minden nap igazolja, hogy a haza közös érdekeiben összhangot lehet teremteni: ha nem azt nézzük feladatainknak, ami elválaszt, hanem ami összeköt".[3]

Szélesebb rétegeket befolyásoló negatív jelenség – főleg a politikai tudat szempontjából – *a nacionalizmus* és a *nemzeti nihilizmus*.[4] A nacionalizmus elsősorban a más népekhez való viszonyban, illetve a magyarság nemzetközi helyének megítélésében jelentkezik. A nemzetképekben a múlt sztereotipjeinek sok maradványát találjuk meg még a műveltekné is. Ami pedig a világban elfoglalt helyet illeti, sokan még mindig túlbecsülik az ország lehetőségeit, s nem ismerik fel azt az előnyt, amit a szocialista nemzet fejlődése szempontjából a proletár internacionalizmus jelent. A nacionalizmusnak – legalábbis Magyarországon – gyakorlati velejárója a paraszti miszticizmus, amely nosztalgiával nézi a régi patriarchális szokásokat és életmódot, holott ennek ma már egyre kevesebb reális alapja van.

A nemzeti nihilizmus az „ubi bene, ibi patria" (ott van a hazánk, ahol jó dolgunk van) elvét vallja; főleg az életszínvonal, az életmód s azok eszközei szempontjából a fejlett kapitalista országokkal veti össze hazánkat, s az elmaradást nem a hajdani világpolgár, hanem a kispolgári fogyasztó álláspontjáról kifogásolja. Elsősorban az értelmiség egy részénél visszhangra talál a polgári demokráciát dicsérő propaganda is, bár ez – éppen a személyes külföldi tapasztalatok gazdagodása folytán – ma már egyre inkább háttérbe szoruló jelenség. Ugyanilyen körben jelentkeznek a *harmadikutas* filozófiai és művészeti irányzatok, mivel a kapitalizmus apológiája ma már senki számára sem vonzó. Régebben az egzisztencializmus, ma főleg az „új baloldal" bizonyos áramlatai vagy az irracionalizmus új megnyilvánulásai hatottak és hatnak szűk körökre.[5]

A legszívósabb negatív szemlélet, magatartás és életmód Magyarországon az, amit *kispolgárinak* szoktunk nevezni. Marx szerint a kispolgár mentalitását elsősorban az határozza meg, hogy a nagytőke és a proletariátus között helyezkedik el, s ezért ellentmondásos a po-

[3] *Magyar Hírlap*, 1976. február 15.

[4] Lásd erről a témáról: A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról. Tézisek. *Társadalmi Szemle*, 1959. 8–9. sz. – A szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus időszerű kérdései. A Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalása. Budapest 1974.

[5] Vö. *Köpeczi Béla:* Az „új baloldal" ideológiája. Budapest 1974.

litikai gondolkodása és cselekvése, de egyben következetes: a kismagántulajdont fenn akarja tartani. Magyarországon a felszabadulás előtt a kispolgárságnak mint társadalmi rétegnek a jelentősége elég nagy volt, hiszen mind a kézműiparban, mind a mezőgazdaságban, mind pedig a kereskedelemben a kistulajdon fontos helyet foglalt el. A kistulajdonosi mentalitáshoz hozzátapadt a fennálló rendszer stabilitásának igénye, az egyéni érdek előtérbe állítása és a szerzés vágya. Mindez nem zárta ki a munkát, sőt a kispolgár gyakran egyenesen áldozata lett a vagyongyűjtés szenvedélyének. A kispolgárok zöme a magánéletben a valláserkölcsi normákat hirdette, s a merev társadalmi hierarchiához és szokásokhoz tartotta magát.

A szocializmusban lényegében megszűnt a magántulajdon, de létezik a személyi tulajdon, amelyet némelyek ugyanolyan szenvedéllyel akarnak gyarapítani, mint hajdanában a magántulajdont, s ugyanolyan képzeteket fűznek hozzá. A szerzésre berendezkedett ember természetesen nem a közösség érdekeit tartja szem előtt, s igyekszik a közvagyonból is érdemén felül részesedni, sőt bocsánatos bűnnek tartja annak megkárosítását. A kispolgári szemléletű ember gyakran ma is halálra dolgozza magát a családjával együtt, de nem az üzemben vagy a termelőszövetkezetben, hanem a magánmunkában vagy a háztáji gazdaságban. Mindez azt jelenti, hogy a közösség ügyei – hacsak nem akar így karriert csinálni – nem érdeklik, visszavonul a magánéletbe. Világnézetileg nem akarja elkötelezni magát, s azt állítja, hogy nem akar politikával foglalkozni. A szellemi kultúrából csak azt becsüli, aminek közvetlen hasznát látja. Az irodalomban és a művészetben legtöbbször beéri a rossz értelemben vett könnyű műfajokkal, az operettel, a szentimentális regényekkel, s környezetét, lakását a giccs termékeivel díszíti. Szórakozásaiban gyakran visszanyúl a dzsentrihagyományokhoz is, a véget nem érő kártyázáshoz, a kivagyiságból üzött vadászatokhoz, a cigányos mulatozáshoz. Sokat ad az ún. presztízsfogyasztásra, tehát a nem tényleges szükségleteket kielégítő fogyasztási vagy ipari cikkek, berendezési tárgyak stb. megszerzésére.

A kispolgáriság persze nem homogén, többféle típusa, változata van, de mindegyik igyekszik idomulni a szocialista társadalom viszonyaihoz, tehát nem tiszta képletként jelentkezik.[6]

[6] *Vitányi Iván:* Kispolgáriság és kultúra. *Társadalmi Szemle,* 1973. 7. sz. – *Kunszabó Ferenc:* Makacs maradandóság. *Forrás,* 1974. 3. sz. – *Bizám Lenke:* Mitől kispolgár? *Társadalmi Szemle,* 1974 7. sz

A társadalmi viszonyok megváltozása ellenére objektív, de főleg szubjektív körülmények miatt jelentkezik a *társadalomellenesség* is, az ún. deviáns magatartás, amely bizonyos folyamatokat jelez. Az utóbbi 10–15 éves periódusban évente mintegy 50–60 000 embert ítéltek el *bűncselekmény*ért, akik közül 5–6000 fiatalkorú volt. A közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények miatt elítéltek száma a hatvanas évek végétől 10–20 000, a személy ellenieké 7–15 000, a társadalmi tulajdon ellenieké 8–9000, a személyek javai ellenieké 8–14 000 között ingadozott. A tulajdon elleni bűncselekmények, a lopások száma nem nyomorra utal, hanem periferikus társadalmi csoportok aszociális magatartására, esetleg betegségére, de leggyakrabban munkakerülő életmódjára. Tegyük mindehhez hozzá, hogy a bűncselekmények elkövetésének határán álló munkakerülők és prostituáltak száma sem lebecsülendő.

A felszabadulás előtti időkhöz képest a bűncselekmények száma visszaesett, és megváltozott az egyes bűncselekmények aránya. A közrend ellen vétők ma legtöbbször garázdák, akik sokszor alkoholmámor hatása alatt cselekszenek. Jellemző, hogy az alkoholfogyasztással összefüggésben elkövetett közvádas bűncselekmények száma az ötvenes évek óta emelkedett, s a hetvenes évek elején az elítélt felnőtteknél 40, az elítélt fiatalkorúaknál 17 százalékot ért el. Az ilyen magatartások okát nem a társadalmi-gazdasági viszonyokban kell keresnünk, hiszen Magyarországon mindenki munkához juthat, és megkeresheti kenyerét, hanem részben a „könnyű" élet keresésében, részben családi és egyéni konfliktusokban, amelyek bizonyos társadalmi-tudati problémákat jeleznek.

A világnézetben vagy – tágabban fogalmazva – a közgondolkodásban tehát szocialista és nem szocialista vonások élnek egymás mellett, s ezek meghatározzák a szükségletek és értékek kiválasztását, a magatartás és az életmód kialakítását. A *magatartásformák* és az *életmódok* leírásánál induljunk ki az *egyes társadalmi rétegek* közvetlen igényeiből. A különböző felmérések azt mutatják, hogy a *munkásság* döntő többsége mindenekelőtt az árak rögzítését, a lakásépítés meggyorsítását, az igazságosabb lakáselosztást, a lakásépítés költségeinek csökkentését, a fiatal házasok gyorsabb lakáshoz juttatását, az egészségügyi ellátás javítását és a gyermekintézményi hálózat fejlesztését, az alacsony jövedelmet nyújtó iparágakban dolgozók bérének emelé-

sét és nem utolsósorban – s ez már erkölcsi követelmény is – a tisztességtelen haszonszerzés megakadályozását kívánja.

A *parasztság* – és itt főleg a fiatalokról van szó – a munkaidő megrövidítését, a megfelelő közműhálózatot, a jobb áruellátást, a kulturáltabb egészségügyi szolgáltatást, a kulturális intézményhálózat kiépítését tartja szükségesnek.

Ami az *értelmiséget* illeti, elsősorban a vidéki értelmiség és általában a pedagógusok helyzetét és igényeit ismerjük. Ők a jobb munkafeltételek megteremtését, a magasabb jövedelmet és a kulturálódásra fordítható több szabad időt, a nagyobb társadalmi megbecsülést igénylik. (A pedagógusok fokozódó társadalmi megbecsülése anyagiakban is kifejezésre jutott az 1977. szeptember 1-én érvénybe lépett bérintézkedésekben.)

A felmérések adataiból megállapíthatjuk, hogy a lakosság döntő többségének – a lakástól eltekintve – az alapvető szükségletek kielégítése nem gond, kivéve a nyugdíjasokat és a több gyermekes családokat. Sokaknál a fogyasztás minősége került előtérbe, amit nemcsak a magasabb jövedelem indokol, hanem a szemléletben jelentkező változás is, s ezt nemcsak a tényleges szükségletek és értékek határozzák meg, hanem presztízsokok, az úgynevezett státusszimbólumok és a mindenkori divatok is.

Ha a szükségletek kielégítésének fő eszköze a munka, akkor azt kell vizsgálnunk, hogy milyen a munkaidő kihasználása, *milyen a munkához való tényleges viszony*. Az utóbbi években Magyarországon jelentősen megnőtt a termelékenység az iparban és a mezőgazdaságban, elsősorban a gépesítés, a korszerűsítés, kisebb mértékben a munkaidő racionális megszervezése eredményeképpen. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy munkaidejét mindenki megfelelően kihasználja. Ebben objektív tényezőknek is szerepük lehet (rossz anyagellátás, nem megfelelő szervezés stb.), de szerepe lehet annak is, hogy ki mennyire elégedett a munkájával és milyen felelősséggel és tudatossággal vesz benne részt. A többség, főleg a nagyüzemekben – s ezt bizonyítják az egyre szaporodó szocialista brigádok – lelkiismeretesen elvégzi a munkáját. Nagyon sokan azonban nem ezt teszik, s a szocialista társadalom mind ez ideig nem találta meg azokat az anyagi és erkölcsi ösztönzőket, amelyek a kevésbé öntudatos embereket a munka jó elvégzésére rávehetik. Elég elterjedt jelenség, hogy sokan vállalnak másodállást vagy mellékfoglalkozást, ami sok esetben az üzemi munka kárára

van. Falun a helyzet olyan értelemben más, hogy egyrészt a termelőszövetkezetekben, állami gazdaságokban az idényjellegű tevékenység hosszú munkaidőt tesz szükségessé, másrészt a parasztság, de a kettős jövedelmű rétegek is munkahelyük mellett a háztáji és kisegítő gazdaságokban is dolgoznak. Itt az a probléma, hogy minimális a szabad idő, sokszor – főleg a nőknél – még pihenésre sem elegendő.[7] Munkájukkal leginkább az értelmiségi és az alkalmazotti rétegek elégedettek, még ha az ő esetükben is fennállnak a munkaidő kihasználásának és a munka hatékonyságának a problémái, a másodállásokról és mellékfoglalkozásokról nem is beszélve. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy *a munkához való viszony a szocialista társadalom nagy problémája, mert a munka még sokak számára nem vált szükségletté.*

A különböző tevékenységeket figyelembe véve *milyen az egyes társadalmi osztályok és rétegek magatartása és életmódja, milyen típusokat állapíthatunk meg?*

A *munkásság* körében több magatartás- és életmódtípust.[8] A régi városi munkás eredetű szakmunkás ma mindenekelőtt csoportvezető és művezető, szocialista brigádtag, törzsgárdatag. „Életmódjukat szolidság jellemzi. szilárd családkeretek – szívósan takarékoskodnak, »berendezkednek«, gyereikeket legtöbbször műszaki értelmiségi pályára szánják." A faluról felkerült szakmunkások biztonságra törekszenek, a munkásosztályban akarnak gyökeret verni, és életvitelük 40 éves kor felett hagyományos, sokszor konzervatív. Gyermekeik többnyire betanított munkások lesznek vagy szakmunkások. Az ingázó munkások meg akarnak állapodni, lakóhelyükhöz közel akarnak munkát kapni vagy városlakók szeretnének lenni. Jelentős részük betanított munkás és segédmunkás, bennük él leginkább a bérmunkástudat. Erősen a fogyasztásra orientálnak, és lakóhelyükön utánozni akarják a városi körülményeket. Van egy átmeneti típus is, amely csak rövid ideig dolgozik gyárban, inkább a termelőszövetkezetek melléküzemeiben vagy a szolgáltatásokban helyezkedik el, esetleg valamilyen mellékfoglalkozást keres, és a szellemi dolgozók életmódját igyekszik követni. Azok között a fiatalok között, akik értelmiségi pályára készültek, de egyetemi felvételük nem sikerült, sok a kallódó, aki igyekezne fizikai mun-

[7] *Kenéz Győzőné:* A falusi szabad idő kérdései. In. Szabad idő és művelődés.

[8] *Szántó Miklós:* Gondolatok a munkáséletmód változásairól. *Társadalmi Szemle,* 1973. 7. sz.

kájától megszabadulni, s valamilyen hivatalban elhelyezkedni. A lumpen elemek, vándormadarak, alkoholisták, csavargók jórészt iskolázatlan falusi fiatalok, de alacsony műveltségű és igényeiket megfogalmazni nem tudó nagy keresetű emberek is, főleg az építőiparban. Ezeket a típusokat nyilván még szaporítani lehetne, és érdemes is volna részletesebb és alaposabb vizsgálatot elvégezni annak megállapítása végett, hogy milyen szükségletek, értékorientációk és ezzel együtt magatartás- és életmódbeli különbségek alakultak ki a munkásosztály egyes köreiben.

A munkásosztály legtudatosabb része ma az, amely a szocialista brigádokban tömörül, és nemcsak a munkában, de a mindennapi életben, sőt a művelődésben is igyekszik kialakítani és érvényesíteni a szocialista társadalom szükséglet- és értékrendszerét.

A *falusi lakosság* magatartásformái – éppen a falu átmeneti helyzete miatt – rendkívül változatosak. A külterületeken, tanyákon találhatunk elmaradott családokat, melyeknek életmódja a régi parasztira emlékeztet. 500–700 000 emberről van itt szó, akik közül azonban a fiatalok általában már elindultak a változtatás útjain. A községekben ma már nem lehet csak mezőgazdasági vagy főleg mezőgazdasági lakosságról beszélni, hiszen az itt lakó aktív keresők 42 százaléka dolgozik csak a mezőgazdaságban, 37 százalékuk az iparban és az építőiparban. Ez utóbbiak közül persze sok a kettős jövedelmű, vagy ha az életformát nézzük, az ingázó. A külső hatás szempontjából jellemző, hogy a falusi családok 66,7 százalékában van legalább egy ipari kereső és 17,5 százalékában egy szellemi foglalkozású. Érdemes megjegyezni, hogy az utóbbi évtizedben a fiatalabb korosztályból szívesebben maradtak a mezőgazdaságban vagy tértek oda vissza. Ennek eredménye az, hogy – egy reprezentatív felmérés szerint – csökken a mezőgazdaságban dolgozók kora: 1967-ben 47 év volt, öt év múlva 43.

Mindezen tényezők miatt az utánzás, a magatartás- és életmódminták másolása válik fontossá, s ez elsősorban a lakásépítésben, a tartós fogyasztási javak megszerzésében, bizonyos szokások átvételében nyilvánul meg, s nem feltétlenül a művelődésben. A faluról jött vagy bejáró első nemzedék főleg segéd- és betanított munkásként helyezkedik el, s ezeknek a városi rétegeknek a szokásait igyekszik átvenni. Ezzel együtt bizonyos kispolgári szemléleti, magatartás- és életformabeli elemek kerülnek előtérbe, amelyek keverednek a régi paraszti világ jó és rossz maradványaival. Végül korlátokat állítanak az objek-

tív körülmények is, a falusi életkörülmények viszonylagos elmaradottsága.

Az új magatartás és életmód kialakítása falun nehéz, mert a lakosság a visszaáramlás ellenére elöregedett és alacsony iskolázottságú, hiszen minden öt községi lakos közül csak kettő végezte el az általános iskola nyolc osztályát. Nehezíti a falusi lakosság művelődését és vele fejlettebb magatartás- és életformájának kialakítását a hosszú munkaidő is, amely a kettős jövedelműeknél éppúgy megvan, mint a mezőgazdasági foglalkozásúaknál.

A magyar *értelmiség* az elmúlt évtizedekben társadalmi összetételben jelentősen megváltozott, s ez, valamint a jövedelemi különbségek csökkenése közelebb hozta a munkássághoz. Rétegjellegét azonban megtartotta, és körében is különböző magatartástípusokat és életviteleket találunk, amelyek a konzervatív polgáritól a „fogyasztói" társadalomideál-majmolón át a hajdani magyar nemest, a dzsentrit idéző búsmagyarkodóig és a régi vagy új bohémig terjednek. A legáltalánosabb a szakmáját szerető, munkáját gondosan végző értelmiségi, aki azonban kevéssé vesz részt a közügyekben. Kisebb az a réteg, amely mind a két feladatot vállalja. Leírásaink az értelmiségről és főleg életmódjáról meglehetősen szórványosak, s ezért általánosításainkat is fenntartással adjuk elő.[9]

Az utóbbi időkben sok vita folyt Magyarországon a szocialista ember világnézetéről s főleg magatartásáról és életmódjáról. A polémia középpontjába a mindennapok forradalmiságának kérdése került, amelyet gyakran szembeállítottak a kiélezett osztályharc forradalmiságával. A kommunista forradalmár célja olyan társadalom megteremtése, amely felszabadítja az embert a kizsákmányolás és elnyomás alól, s lehetővé teszi a személyiség teljes kibontakoztatását. Ehhez mindenekelőtt a társadalom megváltoztatását tartja szükségesnek. A szocialista társadalom fejlettebb szakaszában nem arról van szó, hogy a kapitalista rendet kell megdönteni, hanem arról, hogy a végső célhoz közelebb kerüljünk, ami talán még nehezebb feladat, mint a forradalmi fordulat

[9] Lásd ehhez többek között: *Jakab Miklós:* A magyar értelmiség társadalmi struktúrájának, gazdasági helyzetének és politikai-ideológiai arculatának néhány vonása a felszabadulás előtt. *Tájékoztató*, 1974. 2. sz. – *Módra László:* A vidéki értelmiség politikai aktivitása. *Társadalomtudományi Közlemények*, 1973. 4. sz. – *Siklós László:* Pazarló értelmiség? *Kortárs*, 1974. 7. sz. – *Huszár Tibor:* Az értelmiség fogalmának alakváltozásai. *Valóság*, 1974. 9. sz.

véghezvitele. Ezért *nem lehet beérni azzal a meghatározással, amely szerint a mindennapok forradalmiságát a becsületesen elvégzett munka jellemzi.* A termelés nyilvánvalóan alapvető feltétele a szocialista társadalom fejlődésének, de nem egyetlen feltétele, az egész társadalmi berendezkedés állandó továbbfejlesztése a feladat. Ez azt jelenti, hogy *a társadalom minden tagjának részt kell vennie a közösség ügyeiben* és hozzá kell járulnia a társadalom formálásához, amely soha nem lehet mozdulatlan, nyitottnak kell lennie a jövő szempontjából. Értelmes munka, aktív közéleti részvétel, harmonikus magánélet egységben jelentkezhetnek, ha tudatos életet élünk. A tudatosság, az új problémák iránti fogékonyság és azok megoldásában való tevékeny részvétel, a minőségi követelmények érvényesítése minden téren – ezek a forradalmár mai tulajdonságai.

E tulajdonságok kialakítását segíti a kulturális forradalom, létrehozva azt az anyagi és szellemi kultúrát, amely a ma még átmeneti társadalom ellentmondásait fel tudja oldani, s kialakítja a szocialista társadalom és a benne élő személyiség „stílusát". Ennek a folyamatnak objektív és szubjektív feltételei vannak, gazdaságiak, társadalmiak és tudatiak, s bármelyik elhanyagolása csak hamis alternatívákhoz, rossz megoldásokhoz vezethet.[10]

Magyarországon az elmúlt harminc esztendő alatt megváltozott a világ, s benne az ember élete. Az a tény, hogy az egyenlőség, az igazságosság, a biztonság, a közéleti részvétel, a tudatos személyiségformálás igénye ma már a köznapi gondolkodás szerves része, azt bizonyítja, hogy a szocializmus lényeges céljai valósultak meg. Leninnek volt igaza, aki az idealistákkal szemben nem az ember „megigazulását" állította az első helyre, hanem a társadalom megváltoztatását. A feladat most azonban az, hogy a gazdasági és társadalmi változásokat felhasználva előtérbe állítsuk a kultúra eszközeivel is az ember öntudatra ébredését.

[10] A vitákról: *Király István:* Hazafiság és forradalmiság. Budapest, 1974, *Kozma Ferenc:* Jólét szocialista módon. Budapest 1976.

Harmadik rész

A művelődéspolitika

I. A MŰVELŐDÉSPOLITIKA FOGALMA

Ahhoz, hogy a művelődéspolitika fogalmát meg tudjuk határozni, először a kultúra fogalmát kellene pontosítani. Ismeretesek e kérdés nehézségei; az előzőekben már utaltunk a marxista kultúra fogalma körüli vitákra. Hadd hívjuk fel a figyelmet arra, hogy maga az UNESCO – amely voltaképpen a világ kulturális politikájának segítésére hivatott – sem tud a kultúráról általánosan elfogadott meghatározást kidolgozni, sőt az ilyen elméleti munkát el is hárítja magától. Ilyen körülmények között a művelődéspolitika fogalmát illetően is inkább megközelítésekkel élhetünk.

Általában azt lehet mondani, hogy *a művelődéspolitika azoknak az elveknek célrendszerben megtestesülő összessége, amelyek egy adott társadalom, illetőleg nemzeti keretek között élő társadalmi közösség, állam tevékenységét a művelődés legtágabb területén meghatározzák.* A művelődéspolitika általános *elvekben* és *célokban* és e célok megvalósítására alkalmas *intézményhálózatban* valósul meg. E szempontból tehát a művelődéspolitika elvek és a kitűzött célok megvalósítására szolgáló intézmények és szervezetek összessége. Hatálya kiterjed a nem anyagi javak termelésének teljes területére, sőt bizonyos fokig a termelést befolyásoló társadalmi tudatformákra is. A művelődéspolitika így mindenképpen hatalmas területet ölel fel. Ennek értelmében beszélhetünk a művelődéspolitikán belül *tudománypolitikáról, művészetpolitikáról, oktatáspolitikáról és közművelődés-politikáról* is.

A művelődéspolitika eszközei eszmei és adminisztratív eszközök; az adott társadalmi közösség a művelődéspolitikai célokat eszmékben, gondolatokban fogalmazza meg, és megteremti azokat a szervezeti kereteket is – az iskolarendszertől a művészeti kultúra terjesztésének hálózatáig –, amelyek a kultúra objektivált termékeit, tehát a műveket, könyveket stb. terjesztik és elosztják.

Mindebből következik, hogy a művelődéspolitika „támadáspontja" egyrészt az alkotó, a tudós, másrészt a művelődő, az alkotásokat befogadó (az olvasó, a színházat, hangversenyt, mozit látogató stb.) közön-

ség és harmadrészt a kettő közti közvetítő közeg (a kultúraterjesztők, a könyvtárak, múzeumok, művelődési házak, a kritika stb.).

Művelődéspolitikája voltaképpen minden társadalomnak mindig volt, csak a tudatosság, a megfogalmazottság, a kidolgozottság különféle fokain. A történelem egyes időszakaiban a művelődéspolitika más-más területei léptek előtérbe. Így például a 19. század folyamán a szervezett és kötelező iskolarendszer kiépítésére irányuló törekvés volt jellemző a legtöbb polgári államra. Az egyre átfogóbb művelődéspolitika kialakulása általában a 19. századra tehető, és fontossága évszázadunkban tovább növekszik. Ma művelődéspolitikáról beszélhetünk országos, nemzeti, állami méretekben, egyes társadalmi rendszerek vonatkozásában (szocialista művelődéspolitika), sőt egyre inkább világméretekben is. A fejlődő országok számára pedig a művelődéspolitika sokszorosan fontossá válik.

A nemzetközi munkásmozgalom már a hatalom megragadása előtt felkészült arra a feladatra, hogy a művelődés területét eszmékkel és intézményekkel befolyásolja. A művelődéspolitika a munkáspártok tevékenységének mindig egyik igen fontos területe volt, mely a hatalom megragadása után csak még fontosabbá vált. Ma már világosan látszik, hogy a szocialista művelődéspolitika különféle változatainak óriási hatása volt és van az egész világ kialakuló kulturális politikájára, s különösen jelentős a nemzetközi méretekben folyó ideológiai küzdelemben. E világméretű keretbe ágyazva kell vizsgálnunk az MSZMP művelődéspolitikájának kérdéseit is.

A MARXISTA MŰVELŐDÉSPOLITIKA

A kultúra – mint a társadalmi tudatformákat összegező fogalom – a felépítményhez tartozik, *történetileg változó és osztálymeghatározott*. Ma is alapvető az a marxista–leninista tétel, hogy az uralkodó és az elnyomott osztályok kultúrája egymástól eltérő kulturális szerkezetet alkot, annak ellenére, hogy közöttük sok az érintkezés, az egymásra hatás. Vagyis: a kultúra *tartalma* osztályok által meghatározott, de ez sokszor áttételeken, közvetítőkön keresztül érvényesül.

A feltehető egyik legérdekesebb vitakérdés, hogy a mai fejlett ipari társadalmakban, például az Egyesült Államokban vagy Nyugat-Európa fejlett tőkés országaiban érvényes-e a lenini értelemben vett *két kultúra* elve. Van olyan felfogás, amely szerint ma már egységes

kultúra létezik – ti. az uralkodó osztályok kultúrája teljesen átalakította az elnyomott osztályok kultúráját is –, egy másik felfogás a két kultúra helyébe a *„tömegkultúra"* és az *„elitkultúra"* kettősségét teszi. Szerintünk a két kultúra elve – az osztálymeghatározottság értelmében – fennáll. Ennek nyomai nagyon sok helyütt láthatók. Ugyanakkor kétségtelen, hogy ezt árnyalja, színezi a kapitalista ipari társadalmakban észlelhető kettészakadás a kevesek kísérleti elitkultúrájára és a nagy tömegek által fogyasztott ún. konzumkultúrára. A mi kulturális ideálunk, elvünk az, hogy a szocialista kultúra ilyen értelemben is egységes legyen: ne váljék szét kevesek és sokak kultúrájára.

A kultúra ideológiai tartalmával kapcsolatban hangsúlyozni kell, hogy *a kultúra osztálymeghatározottsága rendkívül bonyolult áttételeken keresztül érvényesül.* Így például egy vers keletkezésének, értelmezésének alapja végső soron a társadalom gazdasági mozgása, a termelőerők fejlődése és a termelési viszonyok változása. Persze nem közvetlenül, hanem úgy, hogy a termelési viszonyok változásának megfelelő társadalmi mozgásra ráépül a politikai jellegű mozgás, amelynek ideológiai megfelelőjét az ezt hordozó intézményekben vagy művészetekben kapja meg az alkotó. Tehát a folyamat: gazdasági mozgás → társadalmi mozgás → a politikai események mozgása → az ennek megfelelő tudatállapot és ideológiai hálózat. Hiszen közvetlenül, tapasztalatilag senki sem érzékeli a termelőerők vagy termelési viszonyok változását, hanem a társadalmi, politikai és bizonyos tudati áttételeken keresztül. A költő például egy adott tudati állapotban látja a mozgást, ebből alakítja ki a *világképét.* E világképpel értelmezi a *tapasztalatot.* A marxista–leninista művésznél a világkép jelentős eleme a *tudatos világnézet.* A tapasztalat vagy az élmény a műben a világ átértelmezéseként jelenik meg, a mű viszont a maga részéről beleilleszkedik az irodalmi, művészeti hálózatba. Ha a költő verset ír, az élményt, a látványt, az érzést világképével értelmezi, ha marxista, tudatos világnézete szemszögéből. De ahhoz, hogy ez műben realizálódjék, bele kell illeszkednie például a leíró vers, a hexameteres metrum, a táblafestészet vagy az opera évszázadokon keresztül kialakult műhálózatába. A művészeti alkotásnak – de a kultúra más jelenségeinek is – gazdasági és osztálymeghatározottsága tehát nagyon áttételes formában érvényesül.

Abból, hogy a mű meghatározott, és hogy ez a meghatározottság áttételeken keresztül érvényesül, gyakorlati következtetés is adódik:

a kulturális terméknek van tudatosan fejleszthető eleme, mégpedig mind az alapvető gazdasági-társadalmi mozgás, mind az áttételek szintjén. Ez teszi lehetővé, hogy egyáltalán lehet művelődéspolitika, hogy a kultúra alakítható, fejleszthető, lehet rá hatni, és nem a történelem vak erői irányítják.

Korábban már beszéltünk róla, hogy *a kulturális forradalom célja: megszüntetni a volt uralkodó osztályok műveltségi monopóliumát, új szocialista kultúrát teremteni, és az egész dolgozó népet a kultúra tudatos részesévé tenni.* A kulturális forradalom lenini elvét és gyakorlatát fenntartjuk és fejlesztjük. Az olyan eredmény, ami változatlan, az olyan vívmány, amit nem fejlesztünk tovább, elenyészik. Ezért a kulturális forradalom egészét, az egész szerkezetet folytonosan újra kell vizsgálnunk.

A kulturális forradalom során mi a *szocialista kultúrát* akarjuk fejleszteni. Nem egyszerűen arról van szó, hogy minél több embert rávegyünk az olvasásra, a művészetek élvezésére, hogy minél több embert megismertessünk a tudománnyal, hanem arról, hogy *a marxista–leninista elmélet alapján, a szocialista társadalomhoz való hűség alapján álló világnézetet segítsük kifejleszteni.* Igyekszünk a pártos művészet hegemóniáját elősegíteni, a polgári jellegű nézeteket, művészeteket – értéküket elismerve – helyükre tenni. Ezt hangsúlyozni kell, mert esetleg helyenként a kulturális modell továbbfejlesztését pusztán mennyiségileg kívánják megoldani. *A kulturális forradalom annyit jelent, hogy minden egyes lépés a marxista–leninista világnézet alapján álló szocialista tartalmú kultúráért történik.* Ugyanakkor állandóan korrigálni kell a tartalmi elemeket is. A marxista–leninista világnézet, a marxista tudományosság nem megmerevedett, nem valami öröktől adott, hanem mind a társadalomtudományok, mind a természet- és műszaki tudományok területén állandóan új eredményekkel gazdagodik. Egyik fontos teendőnk tehát az új jelenségek magyarázása, bekapcsolása a kultúra, a tudomány, a marxista–leninista világnézet szerkezetébe. Amikor arról beszélünk, hogy mi szocialista tartalmú kultúrát akarunk, akkor ez *a valóság által felvetett újabb és újabb kérdésekre adandó marxista választ* jelenti. Ezért van napjainkban egyre nagyobb szerepük a marxista tudomány hazai és nemzetközi eredményeinek és vitáinak a kultúra továbbfejlesztésében. Mindebből következik, hogy a kulturális forradalom nem egyszeri csata, nem egyszeri eredmény, hanem állandó feladat, olykor visszaesésekkel, esetleges

megtorpanásokkal. Olyan folyamat, amit állandóan tovább kell fejlesztenünk, új és új formáit, eszközeit kell kialakítanunk, és tartalmát állandóan gazdagítanunk kell.

Miért szocialista a mi kulturális forradalmunk? A szocializmus építése során a kultúra világnézeti alapjául a marxizmus–leninizmus szolgál. A mi ideálunk olyan kultúra, amelynek *alapvető világnézeti összetevője a marxizmus–leninizmus.* A marxista–leninista világnézet bonyolult és differenciált módon érvényesül, de a szocialista kultúra szerkezetében mind a tudományos, mind az irodalmi, művészeti alkotások, mind pedig az intézmények munkájának alapjául szolgál. Az áttételeket figyelembe kell vennünk, de a differenciált elemzés nem födheti be az alapvető követelményt: a szocialista világnézetet.

Szocialista-e a mai magyarországi kultúra egésze? Különbséget kell tennünk a *szocialista Magyarország kultúrája és a magyar szocialista kultúra között.* A szocialista Magyarország kultúrája Garai Gábor költészete éppen úgy, mint Illyés Gyuláé, Weöres Sándoré. A szocialista Magyarország képzőművészetében benne vannak a Magyarországon született absztrakt művek is, de senki nem fogja róluk azt mondani, hogy ez szocialista művészet, bár a szocialista Magyarországon született művészet. Fontos ezt hangsúlyozni két szempontból is. Az egyik: a Magyarországon született kultúra nem szocialista termékein is ott van a szocializmus hatása, a szocializmus nyoma. A másik: vigyáznunk kell arra, hogy nehogy mindent, ami nálunk keletkezett, automatikusan szocialistának mondjunk. Különbséget kell tenni a szocialista és a nem szocialista nézetek, a marxista–leninista és az ettől eltérő világnézet alapján született művek között. Művelődéspolitikánk nem szocialista műveket is enged megjelentetni, sőt elismeri értékeiket, amennyiben nem tartalmaznak ellenséges, hazánk érdekeivel ellentétes nézeteket. Ugyanakkor rendkívül fontosnak tartja a szocialista és nem szocialista nézetek vitáját, és elősegíti a szocialista művészet és kultúra hegemóniáját. A szocialista Magyarországon született kultúra egészének értékeit elismerjük, magunkénak tekintjük, segítjük, de ezen belül különbséget teszünk szocialista és nem szocialista kultúra között. Célunk az, hogy távlatban a magyarországi kultúra *egésze* szocialista jellegűvé váljék.

Az ötvenes években a szocialista művészet hegemóniája helyett a monopóliumát deklaráltuk, és azt hittük, hogy a címke egyszerű átfestésével egész kultúránk szocialistává lesz. Ma reálisan értékeljük a

helyzetet. Látjuk, hogy egymással küzdő áramlatok, különféle világnézeti alapon álló művek vannak. *A szocialista kultúra hegemóniájára való törekvésünk fő eszköze az, amit alkotó marxizmus–leninizmusnak nevezünk.* Ez az új kérdések bátor felvetése és megválaszolása a folyton fejlődő, alapelveiben változatlan, de újból és újból gazdagítható marxizmus alapján. Sosem szabad úgy elképzelnünk a kultúra területén, hogy X ember mindig szocialista, Z sohasem az, hogy X minden esetben marxista, Z sohasem; sőt azt is látnunk kell, hogy egy-egy ember életútjának különböző szakaszaiban vagy különféle műveivel különböző válaszokat adhat a kor kérdéseire, hogy egyazon műben is különféle elemek keveredhetnek. Rendkívül differenciáltan kell elemeznünk a világnézet és tartalom érvényesülését, különösen olyan bonyolult területeken, mint a képzőművészet és a zene.

Fel kell ismernünk azokat a főbb nem marxista, nem szocialista nézeteket, amelyek kulturális életünkben jelen vannak. A különféle polgári nézetekben vagy a hagyományokban, a szokásszerű elemekben élnek tovább, vagy tudatos, néha öntudatlan külső behatások következményei, de részben helytelen válaszok társadalmunk reális problémáira. Mindig meg kell keresni, hogy mi az egyszerű továbbélés, mi az, amit tudatosan táplál a külső hatás, és mi a meglevő problémákra adott rossz válasz.

Ideológiai, kulturális életünkben a nem marxista nézetek általában a békés egymás mellett élés helytelen értelmezésével kapcsolatosak. Leggyakoribbak a harmadikutasság különféle formái, továbbá a nacionalizmus, a nemzeti sajátosságok túlhangsúlyozása, a legkülönfélébb kispolgári magatartások. Megtalálható az ultrabalos jellegű nézetek hatása és az is, amit nihilizmus, fáradtság, dekadencia címmel szoktunk illetni.

A művelődéspolitika *befolyásolási módszere* kettős: *eszmei* befolyásolás a kultúra minden területén, és az *anyagi* eszközök megfelelő elosztása. A mi művelődéspolitikai modellünk szerint az eszmei befolyásolás elsősorban a marxista művelődéspolitikán és kritikán keresztül érvényesül: vitákban, kritikai nézetekben, elméleti munkákban. A szerkesztőségek, a kiadók, a lektorátusok, a művelődési házak, az iskolák, a tudományos intézetek vezetői önálló felelősséggel rendelkeznek. Ez az az elv, amelynek alapján a szocialista Magyarországon nincs és korábban sem volt központi cenzúra. Ez az, amit a művelődéspolitikánkban – József Attila-i kifejezéssel – a rend és a szabadság har-

móniájának szoktunk nevezni. Nem állítjuk, hogy művelődéspolitikai modellünk az eszmei és anyagi befolyásolás a rend és a szabadság ötvözete tekintetében tökéletes. Mégis: a mi viszonyaink között művelődéspolitikánknak ez az alapvető elve megállta a helyét – ezen az úton kell továbbmennünk.

Kevésbé sikeresen oldottuk meg a befogadás, a művészetre nevelés, a kevesek ízlése és a sokak ízlése bonyolult kölcsönhatásának problémáit. A kultúrát átvevők és a kultúrát teremtők között szükséges az egyensúly. A kultúrát átvevők állandóan befolyásolják, formálják az alkotókat, és az alkotók művelődési tevékenységükkel fejlesztik a kultúrát átvevők ízlését. Ez a kölcsönhatás – amely egyik feltétele annak, hogy a kultúra ne szakadjon szét kommersz- és elitkultúrára – még nem funkcionál kielégítően. Nálunk is van törekvés az egyoldalú „kísérleti" művészetre, de a sekélyesebb ízlés kritikátlan kielégítésére is. Ez azonban már a szocialista kultúra további demokratizálásának, a demokratikusabb szerkezet megteremtésének a problémája.

II. MŰVELŐDÉSPOLITIKAI TÖREKVÉSEK A FEJLETT TŐKÉS ORSZÁGOKBAN

A kultúra helyzete a monopoltőkés társadalmakban összetett, ellentmondásos folyamatok függvénye, amelyeket *alapvetően* korunk fő tartalma, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet határoz meg. Ez az *átmenet* a békés egymás mellett élés keretei között megnyilvánuló éles *gazdasági verseny* és szakadatlan *ideológiai harc* kíséretében valósul meg. Nem mentes az imperializmus erői által kirobbantott helyi háborúktól és az érdekelt tőkés monopóliumok fegyverkezési hajszájától sem. A küzdelem természetesen nemcsak a világrendszerek között folyik, hanem az egyes kapitalista országok belső viszonyaira is jellemző.

A kultúra területén mind a gazdasági verseny, mind az ideológiai harc hatása érzékelhető. Közismertek azok a vonások, melyek a polgári kultúra általános hanyatlását jellemzik. Nem kell marxista szerzőkhöz fordulnunk, hogy megtudjuk: „Már nemcsak a művek kiválasztása és közvetítése, kiállítása és kivitelezése, hanem – a fogyasztási kultúra tág területein – termelésük maga is az eladási stratégia szempontjaihoz igazodik. Sőt a tömegkultúra éppen azzal érdemli ki kétes nevét, hogy megnövekedett forgalmát a viszonylag alacsony művelődési szinten álló fogyasztói csoportok szórakozási és kikapcsolódási igényeihez való alkalmazkodás révén éri el, ahelyett, hogy felemelné a megnövekedett közönséget egy sértetlen szubsztanciájú kultúrához"[1] – írja Habermas nyugatnémet szociológus. Marcusétől pedig megtudhatjuk, miért olyan nagyok azok a bizonyos „alacsony művelődési szinten álló fogyasztói csoportok": „Azt mondhatjuk, hogy a fejlett kapitalizmusban a termelőerők fejlődése egyenlő az önkéntes szolgalelkűség fejlődésével, ahol az önkéntesség szót csak ironikus értelemben használhatjuk. Az az új automobil, amelyet kétévenként meg kell vásárolni, az új televíziókészülék, amelyet meg kell vásárolni, hogy a szomszé-

[1] *J. Habermas:* A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Budapest 1971. 237–238. old.

dunkkal lépést tartsunk, mindezek az eszközök és áruk növelik és fokozzák függésünket a termelés és elosztás uralkodó hatalmak által ellenőrzött, egyre hatalmasabb apparátusától."[2]

A személyiség elszegényedését, a kultúra kommercializálódását, a művészetek válságát a modern kapitalizmusban számos más szociológus, filozófus, a lényegében „harmadikutas" frankfurti iskola tudósainak szinte mindegyike társadalombírálatának középpontjába helyezi. Átfogó marxista értékelést adnak a kapitalista *kultúra* folyamatairól, irányzatairól – többek között – Hermann István és Köpeczi Béla művei. Nem ezek kivonatolását tűzzük most ki célul, hanem néhány olyan *művelődéspolitikai törekvés* ismertetését, mellyel gyakran találkozhatunk a nyugati világ társadalompolitikai elképzeléseiben.

A MŰVELŐDÉSPOLITIKA DIFFERENCIÁLTSÁGA

A fejlett tőkés országok művelődéspolitikai koncepciói nem jelennek meg egységes dokumentumokban, csak egyes elemeik találhatók meg nyilatkozatokban, kormányhatározatokban, statisztikai adatokban stb. És különbséget kell tennünk a kinyilvánított elképzelések és a valóság között, mert a programok gyakran választási kortesfogásnak, manipulációnak bizonyulnak. Időszakonként és országonként is differenciált a művelődéspolitika. Emellett figyelembe kell vennünk, hogy amint „*minden* nemzeti kultúrában megvannak – ha nem is kifejlett formában – a demokratikus és a szocialista kultúra *elemei*, mert *minden* nemzetben van dolgozó és kizsákmányolt tömeg, amelynek az életkörülményei elkerülhetetlenül demokratikus és szocialista ideológiát szülnek",[3] úgy a művelődéspolitikában is több áramlatot figyelhetünk meg.

A törekvések legalábbis három csoportba oszthatók. *A hivatalos művelődéspolitika apologetikus, a monopolkapitalizmus mai rendszerének ideológiai támogatását, zavartalan működését szolgálja.* A kulturális politikára vonatkozó nézetek másik csoportja *ellenzéki jellegű, kritikus élű*, más művelődéspolitikai gyakorlatot követel, de bíráló, javító szándékával együtt *megmarad a fennálló rendszer keretében.* A har-

[2] *H. Marcuse:* The Realm of Freedom and the Realm of Necessity. In *Praxis*, 1969. 1–2. sz. 23–24. old. (Idézi *Hermann István:* A mai kultúra problémái. Budapest 1974. 78–79. old.)

[3] *Lenin* Összes Művei. 24. köt. Budapest 1970. 120–121. old.

madik irányzat a dolgozó tömegek oldaláról, a szocialista, kommunista pártok koncepciója szemszögéből bírálja a tőkés művelődéspolitikát és a mélyreható *társadalmi változások érdekében, illetve keretében* keresi a kulturális élet új rendjét, új eredményeit.

A harc a művelődéspolitikán belül is zajlik. Erre a területre is érvényes Marx megállapítása: „Az uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok, vagyis az az osztály, amely a társadalom uralkodó anyagi hatalma... Az az osztály, amely az anyagi termelés eszközeit kezében tartja, ezzel egyszersmind a szellemi termelés eszközei fölött is rendelkezik, úgyhogy ezzel egyszersmind azoknak a gondolatai, akik híján vannak a *szellemi* termelés eszközeinek, átlagban neki vannak alárendelve."[4] A haladó erők harca, összefogása mégis számos részeredményt hoz a művelődéspolitikában is, ahol különösen nagy szerepük van a dolgozó osztályok és pártjaik mellett (gyakran soraikban) síkraszálló tudósoknak, művészeknek és más értelmiségieknek.

A MŰVELŐDÉSPOLITIKA LÉTÉNEK ELISMERÉSE

A két rendszer dialógusában hosszú ideig volt vitapont az a kérdés, hogy létezik-e egyáltalán művelődéspolitika? Lehet-e elveket, célokat megszabni a kulturális élet fejlődésében, lehet-e szabályozni azokat a tényezőket, amelyek a tudományos, művészeti alkotás szféráját, az objektiválódott kulturális értékek elsajátításának folyamatát befolyásolják? Számos tőkés országban sokáig úgy foglaltak állást, hogy mindenfajta művelődéspolitika gátolná a „tudományos, művészi alkotás szabadságát", a kultúra „spontán" fejlődését. E nézetek hangoztatása mögött az *uralkodó kultúra* védelme húzódik meg, így akarják megőrizni a polgári kultúra ideológiai tartalmát, fenntartani az uralkodó osztályok műveltségi monopóliumát. A kultúra „irányíthatatlanságának" elve kiszolgáltatja a kultúrát a tőkés termelés és fogyasztás farkastörvényeinek, konzerválja, sőt bővítetten újratermeli a társadalmi különbségeket.

Meg kell jegyezni, hogy az uralkodó érdekek, ideológiák, társadalmi viszonyok, az állami intézkedések, egyházak, társadalmi szervezetek, intézmények stb. akkor is irányítják, befolyásolják a kultúra minden

[4] *Marx–Engels* Művei. 3. köt. Budapest 1960. 45. old.

mozzanatát, ha ezt a hatást nem tárják fel, nem tekintik a kulturális politika megnyilvánulásának. Ezt kitűnően érzékeltetik például Friedrich Hitzer müncheni irodalomkritikus szavai, melyek *a szocialista világirodalom és kultúra problémáival* foglalkozó budapesti konferencián hangzottak el: „A demokraták és a szocialisták – foglalkozásuktól és a társadalomban elfoglalt helyüktől függetlenül – a következő ténnyel kerülnek szembe: törvénybe iktatták a foglalkozástól való eltiltást a kommunisták, szocialisták és más következetes demokraták, mindenekelőtt a pedagógusok és a felsőoktatásban dolgozó oktatók számára, megakadályozandó, hogy pedagógiailag és tudományosan működjenek. (A foglalkozástól való eltiltást a Brandt–Scheel-kormány vezette be.) Feketelisták készültek azokról a szerzőkről, akiket az Állambiztonsági Hivatal és a nyilvánosság felett őrködő, a nyilvánosságot figyeltető szervek ugyanebbe a kategóriába sorolnak, hogy távol tartsák őket a tévé, a rádió és a sajtó tömegközlő eszközeitől."[5]

Idővel azonban maga a kapitalista gazdasági élet, a tudományos-technikai forradalom irányította a figyelmet a művelődéspolitika egyes szembeötlő feladataira, melyeket a monopoltőkés érdekek sérelme nélkül már nem lehetett kikerülni. Egyik legszembetűnőbb példája ennek a társadalom képzettségi struktúrájának megváltoztatása. A hagyományos, az ipari forradalom első hullámában kialakult képzettségi struktúrát Torsten Husén svéd oktatáspolitikus piramissal jellemezte.

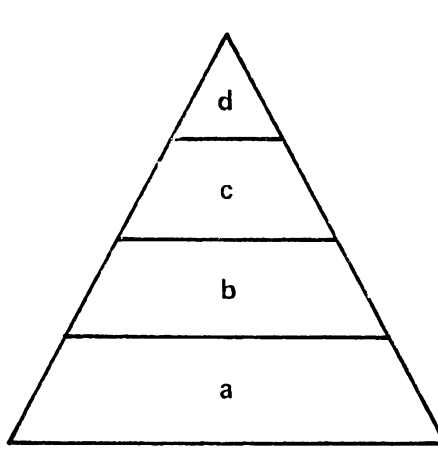

[5] *F. Hitzer:* Osztályharc és irodalmi kultúra. In *Literatura,* 1976. 1. sz. 105. old.

Ebben a modellben a dolgozók nagy többségét a népiskolai végzettséggel rendelkező, szakképesítés nélküli „a" réteg tette ki, majd egyre csökkenő létszámmal a szakképzett munkások rétege („b"), a középiskolai végzettségű technikai, közigazgatási és irodai személyzet („c") és végül a felsőfokú képzettséggel rendelkező, kis létszámú szakemberréteg következett.[6] Ez a modell a múlt század nyolcvanas éveitől kb. 1940-ig kielégítette a svéd gazdasági életet. Ekkorra viszont kiderült, hogy gyors *művelődéspolitikai* intézkedésekkel korszerűbb, a jövőbe mutató képzési hierarchiára kell áttérni, melyet a szerző csúcsára állított tojással jelképez.

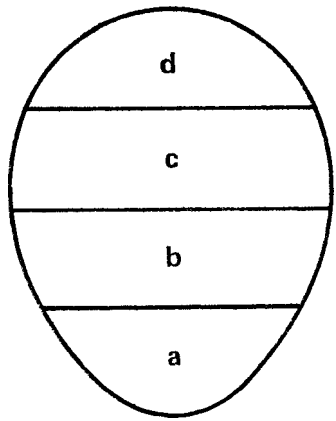

Átfogó iskolareformot kellett végrehajtani ahhoz, hogy mielőbb a kívánt mértékben rendelkezésre álljon a „b" és „c" szektorban jelzett középfokú végzettségű és a „d" szektorban jelzett felsőfokú végzettségű munkaerő. De nemcsak az iskolai képzés irányítása, tervezése, hanem – a terület sajátosságainak megfelelően – a művészetek fejlődése, az egész kulturális élet tárgya lett a művelődéspolitikának. Több országban (így pl. Franciaországban és Belgiumban) a középtávú állami tervek részletesen kidolgozott kulturális fejezeteket is tartalmaznak.

[6] *Dr. T. Husén:* Erwachsenenbildung in der Welt von heute. In Weltweite Erwachsenenbildung. Deutsche Volkshochschulverband. 1967. 20. old.

Ilyen és hasonló tények, valamint a szocialista és a fejlődő országok képviselőinek részvétele vezette arra az UNESCO-t, hogy először 1967-ben, monacói konferenciáján kimondja, hogy *a kulturális élet irányítása az állam részéről létező realitás.* Az UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization), mint ismeretes, az ENSZ kulturális szakosított államközi szervezete. 1945. október 16-án Londonban alakult meg. Célja a béke és biztonság megszilárdításának segítése a népek együttműködése útján a nevelés, a tudomány és a kultúra területén; az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok biztosításának elősegítése az egész világon, tekintet nélkül fajra, nemre, a nyelvi és a vallási különbségekre. Legfőbb szerve a közgyűlés, mely négyévenként ülésezik. Állandó titkársága Párizsban működik. Elvben tagja lehet minden ENSZ-tagország, ha tevékenysége nem ellentétes a világszervezet céljaival, és a szervezet fenntartásához lakossága arányában tagdíjjal hozzájárul.

Fennállása óta az UNESCO igen sokat fejlődött. Jelentős állomás volt a gyarmati elnyomás alól felszabadult országok felvétele az UNESCO tagállamainak sorába. Azóta egyik középponti feladata a fejlődő országok alfabetizálásának, kultúrájuk felvirágzásának elősegítése. E munkálkodás fontos megnyilvánulása volt az írástudatlanság mielőbbi felszámolása ügyében 1965-ben Teheránban rendezett világkonferencia. A szocialista országok képviselői egyre hatékonyabban vesznek részt a szervezet (és különböző intézményei, konferenciái) munkájában, gyakran vállalnak szakértői feladatokat egy-egy probléma megvitatásában. Mind sűrűbben fordul elő, hogy a fejlődő országok képviselőivel egyetértésben többségi állásfoglalásra késztetik a szervezetet a haladó szellemű kulturális ajánlások, a nemzetközi békét és biztonságot szolgáló humánus javaslatok mellett. Így történt a már említett monacói konferencián, ahol leszögezték, hogy „a kulturális politika egy társadalom tudatos és szándékos szokásainak, tevékenységének vagy e tevékenység hiányának összessége, amelynek célja a kulturális igények kielégítése mindazoknak a fizikai és szellemi eszközöknek az optimális felhasználásával, amelyek a társadalomnak az adott időpontban rendelkezésére állnak".[7] A következő paragrafus így

[7] Jelentés az UNESCO 1967. december 18. és 22. között Monacóban tartott kultúrpolitikai kerekasztal-konferenciájáról. Kézirat. 16. old. I. 2. §.

folytatja: „kívánatosnak tartjuk azt is, hogy a kulturális fejlődés egyes kritériumait meghatározzák, és a kultúrát összekapcsolják az egyéniség kiteljesedésével, valamint a gazdasági és szociális fejlődéssel". Ez az utóbbi megfogalmazás talán a legújszerűbb a korábbi állásfoglalásokhoz képest, amelyek különösen azt tagadják, hogy a kultúra fejlődése a politikai és a gazdasági fejlődéssel szoros, közvetlen kapcsolatban áll. A 170. paragrafus a következőképpen szól: „A modern világban a kultúra gyorsan fejlődik s mélyrehatóan változik. Ezt a művelődéspolitika minden problémájának megközelítésénél figyelembe kell vennünk. A művelődéspolitika dinamikus távlatot igényel. A kultúra demokratizálása nem jelentheti a színvonal felhígítását. Többé nem a felső osztályok »kultúrájának« terjesztéséről van szó, amely a tömegek számára ismeretlen, hanem arról, hogy nemre, társadalmi eredetre és anyagi helyzetre való tekintet nélkül mindenkinek lehetővé kell tenni személyisége kibontakoztatását, valamint hogy ízlésének és igényének megfelelően teljes mértékben részt vehessen a kulturális tevékenységben." Kétségtelen, hogy ez a megfogalmazás a haladó erők helyzetének UNESCO-beli megerősödését mutatja.

Hasonló szellemű állásfoglalások születtek *1970-ben Velencében, 1972-ben Helsinkiben és 1975-ben Accrában* a miniszterek részvételével megtartott UNESCO-tárgyalásokon. Annál meglepőbb volt, hogy az *Európai biztonsági és együttműködési értekezletet* megelőző tanácskozásokon egyes tőkés országok felújították a vitát a művelődéspolitika lehetőségéről, és a más országokkal való kulturális csere humánus tartalmának szavatolását – képmutató módon – a kultúra szabadságára és a kormányok korlátozott befolyási lehetőségeire hivatkozva igyekeztek elhárítani. Nem mást mutat ez a „visszakozás", mint azt, hogy a tőkés világ mélyülő általános és gazdasági válsága megkérdőjelezi a korábbi években tanúsított bizonyos fokú megértést a kulturális haladás iránt.

A KULTÚRA DEMOKRATIZÁLÁSÁNAK JELSZAVA A HATVANAS ÉVEKBEN

A mai polgári művelődéspolitikai koncepciók *körvonalazottabb* jelentkezését az ötvenes évek végére, a hatvanas évek első felére tehetjük. A fejlett tőkés országokban ekkorra már befejeződött a gazdaság háború utáni rekonstrukciója, és megkezdődött a fellendülés. Lezárult

a hidegháború legsúlyosabb szakasza; még a legszélsőségesebb háborús uszítók szemében is megcsappantak egy új világháború kirobbantásának lehetőségei. Döntő szerepük volt ebben a Szovjetunió kimagasló eredményeinek a nukleáris technikában és az űrkutatásban. A szocialista közösséghez tartozó országok erősödő belső és nemzetközi egysége is a tartós békés egymás mellett élés elfogadására ösztönzött. Ebben a helyzetben fogalmazódott meg a *kultúra demokratizálásának* jelszava. E művelődéspolitikai törekvés számos indítéka közül megemlítünk néhány fontosabbat.

Alapvető a *termelés, a gazdasági élet igényeinek kielégítése.* A modern termelési technika, a tudományos-technikai forradalom térhódítása nagyszámú jól képzett, a tanultakat alkalmazni, szükség esetén „átváltani" képes munkaerőt és szakmai vezetőt követel. Jól jellemzi ennek felismerését a népszerű amerikai közgazdász, J. K. Galbraith: „Egy évszázaddal ezelőtt, amikor a nevelési költségek nem voltak közvetlenül összefüggésben a termeléssel, az emberek a beruházás szót természetszerűen a tőke növelésére korlátozták... A nevelés fogyasztási kiadás volt... a nagy és komplex ipari tervek fejlődésével és még inkább az alaptudományok és a tapasztalati tudományok óriási mennyiségi fejlődésével, valamint ezek alkalmazásának fejlődésével minden megváltozott... A beruházás az emberi lényegbe prima faciae éppen olyan fontos, mint az anyagi tőkébe való beruházás."[8] A munkaerőképzés programja természetesen a *szakmai* képzés kiterjesztésében realizálódott, de *nem korlátozódott* csupán arra. A gyorsan változó technológia, a termelési struktúra változását követő többszöri szakmaváltás az *általános műveltség* szélesebb megalapozását is igényelte. Amerikai közgazdászok kiszámították, hogy míg 1930-ban a foglalkozások 58 százalékához volt elegendő a nyolcéves képzés, addig a hetvenes évek elején már csak 6 százalékhoz. A középfokú végzettséget igénylő szakmák aránya pedig 10 százalékról 68 százalékra nőtt.[9]

A „jóléti társadalom" apologetikája, a monopoltőkés társadalom osztályszerkezetének, az elnyomott osztályok kiszolgáltatottságának leplezése is szükségessé tette az „egyenlő kulturális esélyek" meghirdetését. Ha az érvényesülés útja a magasabb iskolai végzettség, akkor a

[8] *J. K. Galbraith:* The Affluent Society. Boston 1958. 271–274. old. (Idézi *Hermann István:* A mai kultúra problémái. 134. old.)

[9] Lásd *Voprosi Filoszofii,* 1970. 5. sz. 173 old.

társadalom demokratizmusát mi sem bizonyítja jobban, mint az iskolák kapujának szélesre tárása. Sokak számára ma sem tűnik fel, hogy a kapukon való belépés feltételeit nem az egyéni elhatározás, hanem a társadalmi viszonyok határozzák meg, továbbá az, hogy az ún. elitképző iskolák kapuit ezután is jól őrzik a hagyományok és az anyagi korlátok, végül az a tény, hogy az érvényesülés útjának csak *feltétele*, de korántsem *biztosítéka* az iskolai végzettség.

A „fogyasztói társadalomban" különös szerepe van a kultúrának általában. Mivel *a kultúra teljes mértékben áruként jelenik meg*, „termelése" és „közvetítése" annál nagyobb profitot hoz, minél nagyobb tömegek válnak fogyasztójává. Ebből következik, hogy a kultúra iránti igényt növelni kell, legalábbis olyan mértékig, amelyet a „kultúraipar" tömegméretű termékeivel ki tud elégíteni. A kulturális piacnak ez a széles kínálata, sokfélesége, változatossága bizonyos szempontból *egységes:* a tőkés társadalmi rendszer állandóságát, felsőbbrendűségét, demokratizálódását hivatott bizonyítani.

A tömegek kulturális szükségleteinek számbavételére *a két társadalmi rendszer léte és versenye* is sarkallta a tőkés államokat. A szocialista országok meggyőző kulturális eredményei fokozták a tőkés országok kulturális viszonyainak bírálatát, s e viszonyokat csak a legkirívóbb elmaradottság, kirekesztettség orvoslásával lehet javítani. Hasonló irányban hatottak a belső politikai-társadalmi harcok: a haladó erők, a munkásmozgalom, a kommunista pártok követelései is. A hatvanas években uralmon levő szociáldemokrata–munkáspárti kormányok is gyakran programjukba iktatták a kultúra demokratizálásának követelményét. A *kulturális egyenlőség* jelszava – amellett, hogy objektív társadalmi szükségleteket is kielégített – átmenetileg elterelte a figyelmet a *termelőeszközökhöz való viszony egyenlőtlenségéről.*

A *kultúra demokratizálásának* törekvései nyomon követhetők a művészetpolitikában és a közművelődésben is, de a legnagyobb változásokat a közoktatásban hozták. Az ötvenes évek végén, a hatvanas években a legtöbb fejlett tőkés országban kiterjesztették a tankötelezettséget, megreformálták, kibővítették az iskolarendszert, és jelentősen felemelték az állam oktatásügyi költségvetését. Az alábbiakban kissé részletesebben szólunk az egyes területeken jelentkező eredményekről, problémákról.

Az iskolai oktatás kibővítését mindenekelőtt a gazdasági érdekek szabályozták. Az oktatásügy nagyobb részesedését az állami költségvetésekből azzal a feltétellel szavazták meg, hogy az iskola elsősorban *munkaerőképzési* funkcióját töltse be. Az oktatás iránti ilyen természetű tömegigényt a meglevő iskolahálózat már nem tudta kielégíteni, tehát gyors ütemben új iskolákat kellett építeni és növelni a tanszemélyzet létszámát. Ezt a mennyiségi növekedést azonban nem követte a pedagógiai módszerek megújulása és a várható foglalkoztatottsági szerkezet megfelelő részletességű előrejelzése. Ezért állandó nehézséget okozott (a gazdasági válság éveiben ez még inkább kiéleződött) a munkaerő képzettségének és a pillanatnyilag adott munkaerő-szükségletnek a megfeleltetése. Részben ennek elkerülésére, részben a gyakran szükségessé váló *átképzés* megalapozására a szűk szakmai specializáció helyett – még mindig kizárólag termelési érdekből – az *általános műveltséget* is megalapozó, problémamegoldásra, önálló gondolkodásra nevelő iskolai módszereket keresnek. Egyes közgazdászok részéről olyan technicista aggályok is hangot kaptak, amelyek – „túlképzéstől" félve – az iskoláztatás fejlesztésének fékezését javasolták. Ezt az irányzatot azonban hamar megcáfolta a kvalifikált munkaerő iránti kereslet folyamatos növekedése. Ellenkezőleg: a probléma főleg abban jelentkezett, hogy a társadalmi helyzetüknél fogva hátránnyal induló gyerekek egy része a pedagógiai munka elégtelensége miatt kimaradt az iskolákból és a tartósan munkanélküliek számát gyarapította. Róluk olvashattunk S. M. Miller és Pamela Roby amerikai szociológusok tanulmányában: „A »kimaradt« címkéhez 16 éves korban juthat az egyén, és ez egész életében végigkíséri. S hiába jutottak túl az egyének fiatalkori iskolai nehézségeiken, és tettek szert figyelemre méltó szakjártasságra vagy hozzáértésre, korábbi iskolai problémáik miatt jogfosztottak maradnak. Aki egyszer kimaradt, az örökre kimaradt... Azok a négerek, akik a középiskolai végbizonyítvány (érettségi) megszerzése előtt hullottak ki az iskolai akadályversenyből, nem kapnak munkát."[10]

A mai polgári iskolareform-törekvések másik fő célkitűzése – saját

[10] *S. M. Miller–Pamela Roby:* A papírkórság csapdája. In Az iskola szociológiai problémái. Budapest 1974. 109–121. old.

megfogalmazásukban – „a társadalmi mobilitás elősegítése, az esélyegyenlőtlenségek csökkentése". Az általános, kötelező 10–12 osztályos közoktatási rendszer, mely a fejlett tőkés országokban az utóbbi 15–20 évben elterjedt, kétségtelenül kedvezően befolyásolja az alsóbb osztályok kiemelkedően tehetséges gyermekeinek továbbtanulási – tehát egyéni, felfelé való mobilizációs – esélyeit. Ezt szolgálják a neveléstudomány kísérletei is a fakultatív tantárgyszerkezet, a legkorszerűbb osztályozás bevezetésére, a hátrányok felszámolását szolgáló ún. kompenzatorikus nevelés megvalósítására. A polgári iskolarendszer azonban mindeddig vajmi keveset tudott megvalósítani ebből a társadalompolitikai célkitűzéséből. A kudarcnak mélyebb okai vannak. Mint Gazsó Ferenc *Iskolarendszer és társadalmi mobilitás* című könyvében megállapítja: „... a mobilitási folyamatokat az iskolarendszer csupán közvetíti, a végső meghatározók a társadalom alapstruktúrájában rejlenek. Ennélfogva a közoktatási rendszer egyedül nem oldhatja fel – csupán relatíve befolyásolhatja – a mobilitási esélyegyenlőtlenségeket... A kapitalista társadalmi viszonyokból szükségszerűen következő művelődési egyenlőtlenségek felszámolása nem képzelhető el az alapjaikat képező gazdasági-társadalmi viszonyok megváltoztatása nélkül."[11]

A polgári iskolarendszer képtelenségét az esélyek tényleges egyenlősítésére a tőkés társadalmak szociológusai is elismerik, bár a tény végső okának feltárásával adósak maradnak. C. Wright Mills *Az uralkodó elit* című munkájában így jellemzi az új amerikai iskolát: „Amit »demokratikus iskolának« neveznek, azon sok esetben az intellektuális középszerűség fejlesztését, a mesterségbeli képzést és a nemzet iránti hűségre nevelést értik, s alig valamivel többet ennél."[12] Az angol oktatási rendszer hiányosságait – főleg az oktatási kiváltságok miatt – bírálja R. A. Tawney *A public school problémája* című tanulmányában. (A címben szereplő iskolatípus szó szerinti fordításban „nyilvános" iskolát jelent, de nevével ellentétben a gazdagok zártkörű magániskolája, ahová csak a nagyon magas tandíjakat, internátusi költségeket megfizetni tudó és megfelelő társadalmi pozícióval rendelkező szülők gyerekei járhatnak. Ezekben a középiskolákban képzik az angol uralkodó osztály utánpótlását.) „A rendelkezésre álló információtöre-

[11] *Gazsó Ferenc:* Iskolarendszer és társadalmi mobilitás. Budapest 1976. 25. old. és 39. old.

[12] *C. W. Mills:* Az uralkodó elit. Budapest 1962. 352. old.

dékek ... arra utalnak, hogy Nagy-Britannia kevésbé merít összes állampolgárainak képességeiből ... s a politikai, igazgatási és pénzügyi vezetés – bár kevésbé kizárólagos érvénnyel, mint a múltban, de még mindig túlnyomóan – nem az egész lakosságból kerül ki, hanem olyan családok szűk köréből – ezek talán a nemzet 3 százalékát teszik ki –, akik megfizetik a költséges oktatást."[13] Pierre Bourdieu francia szociológus a francia oktatási rendszer ideologikus szerepével kapcsolatban írja: „Az oktatási rendszer legrejtettebb és legsajátosabb funkciója az, hogy objektív funkcióját, vagyis az osztályviszonyok szerkezetéhez való kapcsolatainak objektív valóságát elpalástolja ... diszkréten biztosítja a jogutódlást olyan polgári jogokhoz, amelyeket közvetlen és kinyilvánított formában már nem lehetne örökségi tulajdonként kezelni ... a kezdvezményezetteknek még azt a végső és legalapvetőbb kedvezményt is megadja, hogy nincs miért magukat kedvezményezetteknek látniuk", mivel „meg tudja győzni a kisemmizetteket arról, hogy iskolai és társadalmi karrierjüket, sorsukat adottságaik és érdemeik személyes hiányosságainak köszönhetik, mert a műveltségből való tökéletes kisemmizés kizárja azt a lehetőséget, hogy kifosztottságuk tudatára ébredjenek".[14]

1967-es adatok szerint a munkás-paraszt származásúak aránya a felsőoktatásban:

Ország	%
Svájcban	4,0
Az NSZK-ban	5,4
Franciaországban	8,0
Dániában	10,0
Svédországban	14,0
Olaszországban	17,0
Nagy-Britanniában	35,0
Magyarországon	44,0

Forrás: Világ Ifjúsága, 1973. június 13. old.

[13] *R. A. Tawney:* A public school problémája. In Az iskola szociológiai problémái. 58. old.

[14] Uo. 87–91. old.

Az adatok értékelésénél figyelembe kell venni, hogy számos tőkés országban, ahol köztudomásúan „saját kockázatukra" tanulnak a hallgatók – vállalva az esetleges munkanélküliség veszélyét is –, a munkás-paraszt származásúak kockázatát még az is fokozza, hogy megélhetésükre, tanulmányi költségeik fedezésére hosszú lejáratú állami kölcsönt kaphatnak, amelyet munkába lépésüktől kezdődően törlesztenek. Tudni kell továbbá azt is, hogy Nagy-Britanniában az utóbbi másfél évtizedben elterjedtek és „felsőfokú" oktatási intézménynek számítanak a 16–19 éves korban elvégezhető technikai főiskolák, akadémiák. Több országban – gondoljunk csak az 1968-as franciaországi és az 1977-es olaszországi diáklázadásokra – a felsőoktatás bővülésével együtt a felkészítés olyan szakmai és pedagógiai gyengeségei jelentkeznek, amelyek ellen ugyancsak joggal tiltakoznak a hallgatók.

Láttuk tehát, hogy a közoktatás demokratizálási törekvései sem a munkaerőképzés, sem a társadalmi mobilitás, az esélyegyenlőség tekintetében mindeddig nem jártak kellő eredménnyel, nem tudták feloldani a társadalmi viszonyokból fakadó ellentmondásokat.

A PERMANENS MŰVELŐDÉS KONCEPCIÓJA

Látván, hogy az iskola oktató-nevelő munkájának megreformálására tett kísérletek mily kevéssé segítettek a polgári közoktatás válságán, több ultrabaloldali beállítottságú neveléspolitikus arra a meggyőződésre jutott, hogy az „iskola nélküli" társadalomnak kell átvennie a felkészítést a társadalmi munkában való részvételre.[15]

Más teoretikusok – az iskola szerepét nem tagadva – korunk művelődési problémáinak megoldását csak a *permanens művelődés* keretében látják biztosíthatónak. Az elsajátítandó tudásanyag rohamos növekedése, a társadalmi munkamegosztásban szükséges ismeretek gyors változása, az emberi személyiségnek a környezet hatására kibontakozó újabb lehetőségei, a tudomány és a technika naponta megszülető újdonságai és sok más tényező valóban kétségessé teszi, hogy – bármilyen hosszú időszakokat öleljen is fel – az iskolai felkészülés szakaszában egész életre szóló tudást és képességeket szerezhessünk. Meghosszabbodott az emberi életkor, meggyorsult a földrajzi és társadalmi mobilitás, megnövekedtek az emberek igényei a politikai és kulturális

[15] Ivan *Illich:* Déscolariser la societé. *Les Temps Modernes,* 1970. 3. sz.

tevékenységben való részvételre. Mindezek önmagukban is gazdagítják a műveltséget, de egyben fokozzák az iránta megnyilvánuló érdeklődést, követelményt. Mindezt csak a permanens művelődés útján lehet kielégíteni.

Mit is jelent a permanens művelődés? A szakirodalom alapján négy fő jellemzőjét emeljük ki. Az elképzelés kiindulópontja az, hogy a tanulás, a személyiség fejlődése *az egész életen át* folytatódik. Ennek a ténynek az ismerete – természetesen – nem új keletű. Most azzal bővül ez a felismerés, hogy az ilyen típusú tanulásnak szervezett formát, céltudatos tartalmat kell adni. A folyamat egyes szakaszainak lehetőségei, feladatai természetesen eltérők: de a legfiatalabb évektől egészen az öregkorig meghatározottak a művelődési szükségletek, amennyiben „a művelődést úgy tekintjük, mint a változásnak olyan folyamatát, amely az egyén fejlődéséhez vezet".[16] Az egész életen át tartó művelődési folyamat megszervezésében fontos az iskoláskor előtti nevelés jelentőségének kiemelése és az egyes életszakaszok differenciált művelődési igényeinek figyelembevétele.

Másik jellemző vonása a permanens művelődésnek az *iskola mellett, illetve azon kívül jelentkező tapasztalatforrások szervezett felhasználása.* A család, a munkahely, a barátok és más, a különböző társadalmi tevékenységek során kialakuló csoportok maguk is jelentős mértékben alakítják társadalmi és egyéni fejlődésünket. A tömegtájékoztatási eszközök, a könyvtárak, múzeumok, filmszínházak, klubok és más művelődési intézmények is már a legkisebb gyermekkortól kezdve befolyásolják ismereteinket, személyiségünket.

Harmadik mozzanatként a permanens művelődésre mint az egyén *megrendült biztonságérzetének* támaszára hivatkoznak. Végül, hangsúlyosan kiemelik azt a szerepet, amelyet *az iskolarendszerek hiányosságainak, igazságtalanságának jóvátételére* kell vállalnia a permanens művelődésnek. Itt szó van az iskolába járó ifjúság társadalmi kapcsolatainak, életismeretének bővítéséről csakúgy, mint az iskolát társadalmi vagy egyéb, egyéni hátrányok miatt nem kellő eredménnyel folytató fiatalok későbbi korrekciós lehetőségéről.

A társadalmi fejlődés, a termelés, a politika növekvő követelményei, az emberek egymás közti kapcsolatainak gyors változása alapján

[16] *A. J. Cropley:* A permanens művelődés pszichológiai alapjai. FPK. Budapest 1976. 15 old.

indokoltnak és korszerűnek látszik a permanens művelődés programja. Megvalósítása során azonban több nehézséggel, utopisztikus elemmel is találkozhatunk. Egyik fő buktatója az iskolarendszerrel való szoros összefüggése. Alapfeltétele ugyanis olyan iskolarendszer megteremtése, amelyik minden növendékében *megalapozza* az *állandó továbbtanulás igényét és képességét*. De, mint az elmondottakból kiderül, ilyen iskoláért még sokat kell küzdeni, tenni. Számításba kell venni azt is, hogy az iskolába járás jogegyenlőségével élő gyermekek még nem rendelkeznek egyben az elsajátítás egyenlő esélyével, és az e tekintetben hátrányos helyzetben levők – általában – a permanens művelődés egész folyamatában *hátrányban* vannak. Nem elhanyagolhatók a permanens művelődés tárgyi és személyi feltételei (objektumok, nevelők, szervezők) tekintetében mutatkozó nagy különbségek sem. Országokon belül is nagyok az eltérések, de még nagyobb a különbség a *fejlett* és a *fejlődő* országok lehetőségei között. Végül, hangsúlyozni kell, hogy a permanens művelődés kibontakozásához a művelődés indítékainak gazdagodására is szükség van. Minél több kilátása, lehetősége van az egyénnek a társadalmi mobilitásra, képességeinek a különféle társadalmi szerepekben való kibontakoztatására, annál inkább tudatosodik benne a szellemi gyarapodásnak, az új ismeretek, új összefüggések birtokbavételének az igénye. A monopoltőkés társadalom azonban ilyen távlatokkal nem kecsegteti a dolgozók széles rétegeit. Szocialista viszonyok között is csak fokozatosan teremtődnek meg a társadalomirányítás és a szocialista életvitel olyan formái, amelyek egyértelműen és mindenkire kiterjedően ösztönöznek a permanens művelődésre.

A FELNŐTTNEVELÉS ÚJ PERSPEKTÍVÁJA

Mint láttuk, a permanens művelődés koncepciójának egyik lényeges eleme az *iskoláskoron túli rendszeres tanulás* szükségessége. A felnőttoktatás kezdetei – köztudomásúan – visszanyúlnak a polgári társadalom születéséig; a különböző országokban egymástól eltérő céllal és keretek között fejlődött ez a forma. Új szakasz kezdődött a második világháború befejeztével. Az alapvető okok közismertek. Talán Angliában fogalmazták meg legvilágosabban a fő célokat. A háborúból hazatért katonák tömegeit munkához kellett juttatni. A fiatalok egy része szakmai képzettség nélkül ment a hadseregbe, a háborúban le-

rombolt üzemeket újjá kellett építeni – új technikával, új fogyasztói szükségletek kielégítésére. Többek között ez ösztönözte arra a kormányokat, hogy társadalmi és állami befektetéssel széles körű felnőttképzést indítsanak meg. Az északi országokban a már a két világháború között is virágzó népfőiskolákat használták fel erre a célra, más országokban felnőttoktatási kurzusokat szerveztek, az NSZK-ban „második képzési út" néven indították el azt a folyamatot, amelynek keretében a szükséges ismereteket nemcsak az iskolában, hanem az iskolán kívül is elsajátíthatják. Az NSZK egyes tartományaiban a hatvanas években a tartományi alkotmány kimondja, hogy a közoktatásnak négy területe van: az alapfokú képzés, a középfokú képzés, a felsőfokú képzés és a továbbképzés (felnőttképzés).

Ezekben az években kerül előtérbe a felnőttnevelésben az *alfabetizáció*. Kiderül, hogy a világ népességének írástudatlan része egyre növekszik. (Elsősorban a népesség gyors gyarapodása, az életkor meghosszabbodása miatt.) A fejlődő országok egyik legnagyobb problémája, hogy nem tudják lerakni gazdasági önállóságuk alapjait, mert nemhogy képzett munkaerővel, de képezhető – írni-olvasni tudó – munkaerővel is alig rendelkeznek. A reális képzési programok (ezek megvalósításában magyar szakértők is részt vesznek), különösen az ún. funkcionális alfabetizálás (a munkafolyamattal összekapcsolt oktatás) hoztak is némi sikert, de a legtöbb felszabadult ország társadalmi viszonyai gátolják a kubaihoz hasonló átütő erejű és tartós eredmények megszületését.

A felnőttnevelés továbbképző szerepét illetően a legtöbb fejlett országban is elsősorban az anyagi támogatás elégtelenségére hivatkoznak, és arra, hogy éppen a munkások soraiból nehéz hallgatókat toborozni. Egy francia kutatóintézet (L'Institut du Travail de Strasbourg) felmérést végzett a munkások művelődéséről. Többek közt azt igyekezett megtudni, mi a gátja a munkások részéről a kultúrával, különösen a művészetekkel való találkozásnak. A válaszolók elsősorban alacsony fizetésükre hivatkoztak: nincs megfelelő anyagi lehetőségük. Másodsorban a szabad idő csekély voltát vagy azt említették, hogy szabad idejükben is kénytelenek munkát vállalni. Harmadsorban pedig azt mondották, hogy nem tájékoztatják őket, nem törekszenek a bevonásukra, nem tudják, hogyan kellene művelődni. Javaslatokat is tettek a munkások. Mindenekelőtt döntő többségük az *oktatás tényleges de-*

mokratizálását javasolta, ami megnyitná az utat például a művészetekkel való találkozáshoz maguk és gyermekeik számára.[17]

A fiatalokat is elsősorban a szórakoztató jellegű rendezvényekre sikerül megnyerni. A felnőttnevelésre egyébként általában jellemzők *az iskolai rendszerhez hasonló tanfolyami, tanulócsoporti* szervezeti keretek. A világosan körvonalazott képzési célok, a viszonylag homogén összetételű részvétel ezeken a tanfolyamokon gyakran számottevő eredményeket hoz, amire a mi felnőttnevelésünknek is érdemes felfigyelnie. Ugyanakkor viszonylag kevesebb a kezdeményezés a személyiség fejlesztésének egyéb területein, a sokoldalú aktivitást elősegítő tevékenységi formákban. A felnőttképzésben nem számolnak eléggé azzal a sokféle lehetőséggel, amelyet a kulturális élet – a közművelődés – számos intézménye, szervezete, az emberek önképzési törekvései nyújthatnak. A munkaerő továbbképzésére, illetve átképzésére szervezett – széles körű és intenzív – felnőttoktatást főleg szűk célratörése miatt bírálják a teoretikusok, mert gyakran egy-egy specializált szakterületre, nemegyszer csak egy új munkafolyamatra „képezik" ki a dolgozókat, és ezzel *kiszolgáltatják* a folyamatosan változó termelési követelményeknek.

A III. nemzetközi felnőttoktatási konferencia, melyet az UNESCO 1972-ben Tokióban rendezett meg, összegezte a hatvanas évek felnőttnevelési eredményeit és gondjait. (Az első konferenciát 1949-ben a norvégiai Elseneurben, a másodikat 1960-ban Ausztráliában, Montrealban tartották meg.) A legnagyobb előrehaladást a permanens művelődés gondolatának terjedésében tapasztalták. Bővült a felnőttneveléssel foglalkozó állami és társadalmi szervek köre is, több országban jogi szabályozással segítették a fejlődést; kezdetét vette a felnőttnevelés területére irányuló speciális káderképzés és a tudományos kutatás. Az anyagi támogatás pozitív tényeit elsősorban a Szovjetunió és az Egyesült Államok tekintetében emelték ki. A főbb hiányosságokat és hibákat az *Alapdokumentum* 34. pontja – kivonatoltan – az alábbiakban összegezi:

1. A felnőttoktatás még mindig *nem kap elég szerepet a társadalmi és gazdasági fejlődés célrendszerében,* a társadalom és az egyének

[17] Lásd *Mikecz Tamás:* A francia közművelődés helyzete és a munkások műveltségi szintje. *Társadalomtudományi Közlemények,* 1974. 1. sz.

kulturális és anyagi életének javítása érdekében tett erőfeszítésekben, a társadalom és az oktatás demokratizálásában.

2. *Az állandó, folyamatos oktatás elfogadása még nem vált általánossá, nem mutatkozott meg a hagyományos oktatás alapvető reformjaiban,* s ez gátolja a felnőttoktatás fejlesztését és integrálódását az egységes oktatási folyamatba.

3. A felnőttoktatás még mindig *nagyrészt az oktatók ügye maradt;* az egyes tudományágak nem foglalkoztak vele kellő tervszerűséggel és következetességgel.

4. *Kevesen vettek részt* a felnőttoktatás által nyújtott lehetőségekben. Különösen kicsi azoknak a száma, akiket alacsony szintről képeztek tovább.

5. Annak ellenére, hogy az alfabetizálásban óriási eredményeket értek el, a népesség növekedésének következtében az írástudatlanok *abszolút száma tovább nőtt.*

6. *A korszerűsítési és fejlesztési programok ritkán foglalkoznak a felnőttoktatással,* ami mutatja, hogy a társadalmi és műszaki-tudományos fejlődésben még mindig lebecsülik az oktatás szerepét.

A VÁLSÁGJELENSÉGEK ÉS A MŰVELŐDÉSPOLITIKA

Néhány vonással jellemeztük a kultúra demokratizálására irányuló polgári törekvéseket és jelszavakat, ezeknek a tömegekre tett hatását, eredményeiket és korlátaikat. Ha szemügyre vesszük a hetvenes évek elejének információit, úgy tűnik föl, *mintha mostanra elhalkulna a kultúra demokratizálásának jelszava, mintha a hetvenes évekre a kultúra demokratizálásának* az apostolai is kicsit *kiábrándultak* volna. Már a hatvanas évek végén jelentkező tömegmegmozdulások, a diáktüntetések, a vietnami háború elleni tiltkozások váratlan méretei kétségeket ébresztettek az uralkodó osztályokban, hogy nem adagolták-e „túlzottan" a demokratizmust a kultúrában, illetve a kultúrát a „demokráciában". A gazdasági recesszió fokozta az ingerültséget a humanitárius törekvésekkel szemben, a legtöbb tőkés országban csökkentek vagy legalábbis inflálódtak a kultúrára szánt állami kiadások. A munkanélküliség növekedése, az újabb gazdasági fellendülés elmaradása, a tömegeket egyre jobban sújtó környezeti ártalmak, az életmód sivárságának mind nyilvánvalóbbá válása csökkentette a monopolista társa-

dalom biztonságérzetét, önbizalmát. A társadalmi elégedetlenség leszerelése a belpolitikában, de a külpolitikában is előtérbe került.

Egyik megnyilvánulása ennek a jelenségnek a korábban politikamentesnek hirdetett, „dezideologizált" iskola felhasználása a társadalmi konfliktusok *megszelídítésére*. Az Egyesült Államokban például minden eddiginél nagyobb figyelmet fordítanak az „állampolgári ismeretek" tantárgy kellő színvonalú oktatására, az NSZK-ban a „társadalmi tanulás" keretében igyekeznek a „zavartalan társadalmi beilleszkedést" elősegíteni. A „társadalmi tanulás" olyan új rendszer, amelyik nem zárja ki az iskolából a konfliktusok említését, sőt azokat tematikájába foglalja. „Már nem a fennálló viszonyok *direkt* védelme az elsődleges fontosságú, hanem a tanítás során azoknak a formáknak és eljárásoknak a kialakítása és *szabályozása*, melyek felhasználásával a fennálló viszonyok »tanári felügyelet mellett« kérdésessé tehetők. Azt sugallja, tanítja ez az »új módszer«, hogy a társadalom konfliktusainak feltárását és a megoldások módozatainak kutatását is állami felügyelettel lehet a »leghatékonyabban« elvégezni."[18]

Az amerikai kulturális életben is „nehéz helyzetben vannak a progresszív erők" – olvashatjuk Almási Miklós tanulmányában. „A hatvanas évek nagy nevei elhomályosultak: Marcuse, Riesman, Cleaver, Baldwin ... könyvei ma már csak könyvtárakban találhatók, nem forognak úgy közkézen, ahogy 5–8 évvel ezelőtt. Akik megmaradtak, azok az ideológiai színskála konzervatívabb képviselői: Daniel Bell vagy a liberálisabb Kenneth Galbraith."[19]

Az általános válság fokozódása a művészet területén is érezteti hatását. Talán nem túlzás *a művészet válságáról* beszélni. Egyre kevesebb a kiemelkedő értékű alkotás. A nemzetközi filmfesztiválokról egyre lehangolóbb beszámolókat olvashatunk. Egy-egy ritka kivételnek számító művészi film mellett elviselhetetlen dömpingben árad a „pornó" és a „horror". A színházi életben nem érzékelhető a Peter Weiss, Dürrenmatt, Tennessee Williams elkötelezett műveihez felzárkózó nagy drámai vonulat. Az irodalomban is inkább a múltba vagy a „lélek mélységeibe" forduló művek, a memoárirodalom arat sikert, elégíti ki a jövőben már kételkedő, nosztalgikus hangulatot. A valaha

[18] *Vörös T. Károly:* Mire jó az iskola? *Kritika*, 1976. 10. sz. 19–20. old.

[19] *Almási Miklós:* Az amerikai neokonzervativizmus. *Társadalmi Szemle*, 1976. 10. sz.

híres Velencei Biennále is mindinkább hírhedtté válik. A kultúra demokratizálásának fonák karikatúrája az egyes fejlett európai tőkés országok kultúrájának fokozódó amerikanizálódása. A filmipar, a mozihálózat, a könyv- és lapkiadás mind nagyobb arányban koncentrálódik, s a nemzetközi információs és kultúratrösztök részvényeinek többsége fokozatosan amerikai tulajdonba vándorol. A szélsőségek természetüknél fogva kultúraellenesek. Az anarchista beállítottságú újbaloldali elemek a manipulált kultúra ellen a kultúra megtagadásával lázadnak, a reakciós politikai erők pedig veszélyesnek tartják a kultúra demokratizálódásának eddigi morzsáit is. Mindennaposak az olyan kirohanások, melyekre a *Die Presse* cikkírója, Werner A. Perger utal *Willy Brandt vagy egy emlékmű lerombolása*[20] címmel. Arra hívja fel a figyelmet, hogy az előretörő CDU–CSU-politikusok hogyan igyekeznek a hatvanas évek néhány, a demokratizmus irányába tett lépését visszafordítani. Szigorúbb selejtezést javasolnak már a középiskolák felsőbb osztályaiban (sejthető, milyen rétegek rovására); nyilvánosságot kapnak olyan vélemények, hogy „ideje a demokráciát megfegyelmezni", hogy az embereknek elegük van a tegnapi új fogalmakból, amilyenek a „demokratizálás" az „emancipáció", az „önmegvalósítás képzés útján", az „egyenlő esélyek", az „élet minősége" (mind ironikus idézőjelben). Olyanok hangzanak el, hogy ezentúl az NSZK-ban a politikában is nem „demokratául", hanem németül kell beszélni. Sajnálatos, hogy mindazok a fogalmak, amelyeket a hatvanas évek koncepciójában a kultúra demokratizálására való törekvésként értékeltünk, a legelső politikai földcsuszamlás hatására már gúnyos, ironikus felhangot kapnak, és helyükre kerülnek a monopoltőke nyíltan kultúra- és demokráciaellenes állásfoglalásai.

A KOMMUNISTA PÁRTOK KULTURÁLIS POLITIKÁJA

A tőkés országok művelődéspolitikájának vizsgálatakor figyelembe kell venni a kommunista pártok művelődéspolitikai törekvéseit is. Az egyes országok pártjainak befolyása, lehetőségei – köztudomásúan – nagyon eltérőek. Mégis: a kommunisták jelen vannak a kulturális élet fórumain mint a dolgozó tömegek kulturális érdekeinek szószólói, mint a

[20] *Die Presse*, 1974. május 5.

műveltség érdekeinek terjesztői, esetenként mint alkotó művészek, tudósok. Különösen nagy hatást gyakorolnak a művelődéspolitikára az olyan nagy tömegpártok, mint például a francia, az olasz vagy a portugál kommunista párt. Általános politikájukon belül kidolgozott kulturális politikájuk van, melynek megvalósításában – hatalomra kerülésük esetén – számíthatnak szövetségeseik együttműködésére.

A Francia Kommunista Párt kulturális politikájának középpontjában a jelenlegi szakaszban a *kultúra szabadságának* követelése áll. Szerves része ez a párt harcának a francia nép uniójáért „a szocializmushoz vezető demokratikus úton". A kultúra szabadságát a monopoltőkés állammal szemben kell kivívni több vonatkozásban is. Harcolni kell a *tudás megszerzésének szabadságáért, a kulturális értékekhez való hozzájutás szabadságáért, a tudományos kutatás, a művészi alkotás szabadságáért.* Szerves része ennek a politikának az életmód, az életkörülmények humanizálásáért folyó küzdelem s a kultúra munkásai létbiztonságának követelése is.

Hasonló helyzetben alakítja ki és törekszik megvalósítani művelődéspolitikáját az Olasz Kommunista Párt is. E párt politikájában hagyományosan megkülönböztetett helye van a művelődéspolitikának. Ennek okait nem annyira Itália nagy kulturális tradícióiban kell keresnünk, mint inkább a monopolkapitalizmus Olaszországának kulturális ellentmondásaiban. Az erős munkásosztályra támaszkodó, nagy harci tapasztalatokkal rendelkező OKP kötelességének tartja, hogy állást foglaljon az olasz közvéleményt foglalkoztató kulturális, ezen belül főleg oktatáspolitikai kérdésekben. A párt értékes hagyományként őrzi nemzetközi hírű vezetőinek, Gramscinak, Togliattinak széles körű kulturális tevékenységét, elméleti hagyatékát. Az OKP választási sikerei, az olasz munkásosztály ténylegesen kivívott társadalmi pozíciói módot adnak – ha korlátozottan is – a párt művelődéspolitikájának gyakorlati bemutatására. A párt 1971 februárjában Bolognában országos konferencián vitatta meg és fogadta el átfogó oktatáspolitikai programját. Ezen a konferencián az olasz iskolakérdés tényleges helyzetéből, gondjaiból indultak ki (pl. 1969-ben a kötelező nyolc osztályt csak a korosztály 56,1 százaléka végezte el, a legutolsó felmérésnél még 3 millió 796 ezer analfabétát tartottak számon). Olyan iskolareformért szálltak síkra, amely magában foglalja az iskola-előkészítő neveléstől kezdve a felsőoktatásig az egész iskolarendszer valamennyi

szervezeti és tartalmi problémáját.[21] Az egész országra nézve ez a ténylegesen demokratikus iskolapolitika még csak program, de egyes elemeit a kommunista polgármesterek (pl. éppen Bolognában) saját hatáskörükben már megvalósítják.

A következetesen demokratikus, szocialista művelődéspolitika gyakorlatához természetesen minden országban elengedhetetlen a hatalom demokratizálása, a szocializmushoz vezető út megnyitása.

[21] *Pankovics József:* Az Olasz Kommunista Párt kulturális politikája. Kézirat. 1–30. old.

III. A PÁRT MŰVELŐDÉSPOLITIKÁJÁNAK KIALAKULÁSA

A KOMMUNISTA PÁRT MŰVELŐDÉSPOLITIKÁJÁNAK FŐ VONÁSAI 1919–1945 KÖZÖTT

A művelődés ügye és a művelődéspolitika már 1945 előtt is szerves része volt a KMP általános politikájának. Szem előtt kell tartanunk azonban, hogy egy illegális párt művelődéspolitikája alig lehetett önálló rész, sokkal inkább az összpolitika direkt eszköze volt.

A Horthy-rezsim a kultúrát igen fontos politikai eszköznek tekintette az ellenforradalmi, fasiszta politikai célok szolgálatára. A katonaság, a levente- és a cserkészintézmény, a hivatalos sajtó, az egyházak ideológiai és kulturális tevékenysége mind ezt segítette. Nyílt terror meg sajtótörvények őrködtek azon, hogy a kormányzattal szemben álló irányzatok ne tudjanak megerősödni. Mivel azonban mégis volt bizonyos álliberalizmus – például megjelenhettek ellenzéki lapok is –, ezt ellensúlyozandó gyakori volt a sajtóper, erős a cenzúra. A kommunisták vagy más haladó gondolkodású csoportok által indított időszaki lapokat rövidebb-hosszabb fennállás után betiltották; 1939-ben, majd 1944. március 19-e után teljesen jobboldalivá, fasisztává tették a magyar sajtót. Mert a vezető értelmiségiek közül szinte egyet sem sikerült a rendszer teljes hívévé tenniük, üldözték és akadályozták őket tevékenységükben, másrészt jelentős számú harmad- vagy negyedrendű értelmiségit állítottak a rendszer szolgálatába.

Ismeretes, hogy a Tanácsköztársaság idején a kommunista párt művelődéspolitikája aktív, hatékony eszköze volt a szocialista társadalmi rendszer megteremtéséért vívott harcnak: a szocialista célok következetes hirdetésével együtt – jobban, mint a politika más területén – az új nemzeti összefogás, a fejlődés eszköze volt. *A bukás után a párt művelődéspolitikai tevékenysége gyakorlatilag megszűnt.* Horthy-Magyarországon a fasiszta terror évei következtek. A vezető értelmiségiek egy része kénytelen volt megtagadni 1919-beli magatartását, nem elvi megfontolásból, hanem félelemből, hiszen sokukat bíróság elé citáltak,

rövidebb-hosszabb időre be is börtönöztek. Sokan emigrációba menekültek. Az írók és tudósok itthon maradt nagy többsége a kurzusévek alatt vagy hallgatott, elnémult, vagy megpróbálta kihasználni a rendelkezésre álló szűk lehetőségeket, és a kurzust bírálta (mint pl. Nagy Lajos rendkívül maró és szellemes írásaiban).

A húszas évek elején a szellemi élet meglehetősen szürke volt. Az újra megjelenő *Nyugat*on kívül számottevő kulturális lap Magyarországon nem volt. Amíg nem került ellentétbe a rendszerrel, Szabó Dezső volt az irodalmi vezér, az Ébredő Magyarok különítményes szervezete választmányának tagja, az általa alapított Magyar Írók Szövetségének elnöke. A rendszer ünnepelt írói: Herczeg Ferenc, Pekár Gyula, Tormay Cecil; fő lapja a *Napkelet*.

A párt nagyon súlyos helyzetbe került. Nemcsak a mély illegalitás, még a külföldre is a párt után nyomuló fasiszta üldözés, provokáció miatt, hanem azért is, mert viszonylag hosszú idő kellett ahhoz, hogy a Tanácsköztársaság hónapjait, a párt munkájának tapasztalatait elemezzék és megfelelő tanulságokat vonjanak le. Itthon annyira mélyen a föld alá kényszerült a párt, hogy sokáig nem tudott közel jutni az értelmiséghez. Frakcióharcok is gyengítették a pártot. Ezek érintették azt a nagyszámú és ebben az időben a párt vezetésében fontos szerepet játszó értelmiséget is, amely a párt vezetőivel együtt emigrált, és előbb Bécsben, majd Moszkvában és Berlinben dolgozott.

Az illegális KMP-nek nagyon kevés ideje és lehetősége maradt arra, hogy kulturális kérdésekkel foglalkozzon, hogy elemezze Magyarország kulturális, művelődési viszonyait, hiszen ekkor a párt stratégiájának, taktikájának, szervezésének feladatai álltak előtérben. A kommunista mozgalomhoz tartozó vagy vonzódó – elsősorban humán – értelmiséget belső ellentétek mardosták. A politikától egyre inkább elszakadó avantgarde-irányzatok, másrészt a húszas évek elején sokfelé terjedő – a művészetek, az irodalom szerepét kizárólag direkt politizálásra szűkítő – „proletkultos" irányzatok egyaránt hatottak az emigráns írói csoportokra.

Az 1925-ben megindult *Új Március* – a KMP elméleti-politikai folyóirata – kulturális, művelődési problémákkal (néhány kisebb cikken kívül) nem foglalkozott. Az emigrációban élő, kommunistává fejlődő művészek első egységtörekvésének jele az *Egység* című lap tevékenysége 1922–1924 között. A lap elméletileg még igen zavaros volt. Alapjában a „proletkult" álláspontját vallotta, osztálykultúrát, proletár-

művészetet hirdetett. Ugyanakkor nem zárkózott el az avantgardizmustól sem. (Később a realizmus korszerű felfogása felé közeledett.) Hasonló hibák – például az irodalom demokratikus nemzeti értékeinek lebecsülése – jellemezték az első emigrációs gyűjteményes kötetet, az 1926-ban Bécsben megjelent *Sarló és Kalapács* című antológiát is. Ezt helyesen bírálta az *Új Március* is.

Ebben az időben az irodalmi törekvések központjai a külföldön megjelenő lapok voltak, a *Vörös Újság, a Bécsi Magyar Újság,* később a kifejezetten irodalmi lapok, az *Egység,* az *Ék,* az *Akasztott ember.* A külföldi kommunista emigráció kapcsolatba került a nem kommunista, de haladó emigrációval. Ez utóbbiak közül sokan éppen külföldön lettek kommunistává. Sok itthon élő fiatal értelmiségit pedig az MSZMP demokratikus-szocialista politikája vonzott. Fordulatnak tekinthető a kommunista irányítású *100%* című legális kulturális lap megjelenése 1927-ben.

Ebben az időben *kezdett kialakulni a párt művelődéspolitikája.* 1927-től rendszeresebben, 1929-től pedig tervszerűen dolgozott az itthoni pártvezetés. Ezekben az években többször tartózkodott itthon például Révai József és Lukács György. 1926 után sok baloldali érzelmű író hazatért az emigrációból (Kassák Lajos, Déry Tibor, Illyés Gyula és mások). Többségük közel állott a kommunista mozgalomhoz, s hozzájárult a haladó gondolatok hazai terjedéséhez és erősödéséhez. Bár – mint erre még kitérünk – a párt munkájának szektás torzulásai erősödtek, továbbá a kegyetlen terror és a besúgórendszer országos kiépítése, a rendőrspiclik behatolása a párt szervezeteibe konspirációs válságot idézett elő, mégis: a párt szervezetileg erősödött. Sok üzemben pártsejtek működtek. Az 1928-as KB-plénum – először 1919 után – a kulturális feladatokat is elemezte. A határozat – kissé túlzó és illuzórikus módon – a kulturális területeken végzett pártmunka céljául a munkás kulturális szervezetek meghódítását tűzte ki. Az *Új Március,* majd a *100%* rendszeresen foglalkozott a munkás kulturális szervezetekben végzett pártmunka elvi és gyakorlati kérdéseivel. 1929-ben Moszkvában megindult a *Sarló és Kalapács,* a párt elméleti-irodalmi folyóirata is. Lassan körvonalazódtak egy tudatosabb művelődéspolitika alapelvei.

Ennek egyik első jeleként értékelhetjük az 1931-ben kiadott *A proletárirodalom platformtervezete* című dokumentumot. A Moszkvában élő írók, pártmunkások egy csoportja dolgozta ki és jelentette meg a

*Sarló és Kalapács*ban. Bár nem a pártvezetőség dolgozta ki, bizonyos mértékig mégis a párt hivatalos álláspontjának tekinthető. Megalkotói a RAPP magyar szekciójának tekintették magukat. Ez a csoport a húszas évek közepén, 1924–1925 után alakult ki. Első megnyilatkozásuk a már említett antológia volt 1926-ban; a *Sarló és Kalapács* megindulása után pedig a köré tömörültek. Hibás platform volt, egybehangzóan a párt akkori szektás stratégiájával. A magyarországi – mégiscsak magához tért és a társadalmi kérdésekkel egyre inkább foglalkozni kívánó – irodalmat, sőt ennek baloldali irányzatait is becsmérlő, sértő szavakkal általában kispolgárinak bélyegezte, elvitatva tőle még a törekvést is arra, hogy a magyar társadalmi kérdéseket haladó szemlélet alapján vesse fel. Móricz Zsigmondot köpönyegforgatónak, Kassák Lajost szociálfasisztának, József Attilát pedig fasisztának bélyegezte ez a dokumentum. Az ilyen állásfoglalásoknak sok oka volt. Többek között a magyarországi viszonyok hiányos ismerete, főként azonban a párt akkori szektás politikája. Hozzájárult ehhez, hogy akkor hasonló nézetek uralkodtak a Szovjetunióban is. A RAPP, a proletárírók szervezete minden más haladó irodalmi törekvést kirekesztő, a szocialista vagy proletárirodalmat rendkívül szűken értelmező álláspontot volt. A lapban hosszú vita indult meg a platformtervezetről. Többen kritikai megjegyzéseket is tettek, de lényegi változást nem sikerült elérni.

1932-ben a Szovjetunióban megszüntették a RAPP-ot, kezdték létrehozni a Szovjet Írók Szövetségét, majd kialakult a szovjet irodalompolitika általános vonala, a szocialista realizmus. Ezt követően a magyar kommunista írók szemléletében is változások történtek, de a *Sarló és Kalapács* fennállása alatt nem tudott alapvető változást elérni, a népfrontpolitika kialakításában már nem volt jelentős szerepe. Mégis: ezek az évek – mivel a pártban, a pártvezetőségben is viták indultak ilyen kérdésekről – azt eredményezték, hogy *a párt itthoni illegális tevékenységében egyre növekvő szerepe lett a kulturális munkának.*

Ennek három fő területe volt. A *tömegkulturális* tevékenység főként a szavalókórusok, a dalárdák és más munkás kulturális és sportegyesületek létrehozásában, illetve az azokban való részvételben fejeződött ki. A párt számára ezek a kulturális egyesületek vagy szövetségek fontos agitációs eszközök voltak. Sok proletár kulturális vagy sportegyesületben (így pl. az Alkoholellenes Munkások Szövetségében, a Munkás Testedző Egyesületben, az eszperantistáknál) a párt jelentős befolyásra tett szert. A *100%* nevű szavalókórus a párt irányítása alatt

állt, és jó pár évig igen fontos kulturális missziót töltött be, forradalmi tartalmú alkotások egész sorával ismertette meg a hazai közönséget. Előadásai a fővárosban eseményszámba mentek. Ezekben az években alakult meg a Munkás Kultúrszövetség is a szakmai kulturális szervezetek összefogására. És mert vezetői között többségbe kerültek a kommunisták, a Szociáldemokrata Párt késleltette, majd akadályozta tevékenységét.

A Szociáldemokrata Párt a harmincas évek elején észrevette, hogy a munkás kulturális egyesületek, a dalárdák, a szavalókórusok a kommunisták befolyása alá kerültek, ezért a jobboldali vezetés igyekezett megrendszabályozni ezeket. A kormányzat is fellépett ellenük, de szétverni nem sikerült őket, bár 1933-ban belügyminisztériumi rendelet tiltotta be a szavalókórusokat. A munkás kulturális és sportegyesületek azonban az egész Horthy-korszak alatt fontos bázisai maradtak a munkásmozgalomnak és az illegális pártnak.

A másik terület, ahol a párt befolyása megerősödött: az *értelmiség*. A válság éveiben erős radikalizálódás indult meg az értelmiség között. Ez a nagy szellemi pezsgés elválaszthatatlan volt a szocializmustól, a Szovjetunió lététől, és sok tekintetben a KMP itthoni munkájától. A haladó szellemi irányzatok vezető képviselőinek többsége így vagy úgy kapcsolatba került az illegális párttal is, itthon vagy külföldön. Szocialistának vallotta magát József Attila, Déry Tibor. Nagy Lajos, Kodolányi János, Darvas József, Veres Péter, Illyés Gyula és mások.

1929–1930-ban a polgári radikálisok is vitákat rendeztek a szocializmus és az értelmiség viszonyáról. Igaz, olyan céllal is, hogy eltávolítsák az értelmiséget az igazi szocializmustól, a kommunizmustól, mégis hozzájárultak a szocializmus iránti érdeklődéshez. *A korszak tele volt kulturális mozgalmakkal és szervezkedéssel. Ezek jelentős része átnőtt politikai mozgalommá.* Különösen fontos a fiatal értelmiség – az egyetemisták – balratolódása. A különítményes korszaknak, az egyoldalú turulista szervezkedéseknek, a Szabó Dezső-imádatnak vége. Botránnyal határos hír, hogy az elit értelmiség egyik központjában, az Eötvös-kollégiumban, a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán bolsevista szervezkedést lepleznek le. A Bartha Miklós Társaság – a fiatal értelmiség kulturális és politikai szervezete – kezdetben baloldali orientáció központja is. A statárium ellen fellépő művészek között a kor számos jeles alkotója megtalálható.

A párt befolyásának, a szocialista eszmék terjedésének további fontos területe az irodalmi, társadalmi *folyóiratok.* 1927-től 1936-ig olyan lapok egész sora keletkezett, amelyeknek egy része közvetlenül kommunista irányítás alatt, más része a kommunisták és a baloldaliak blokkjának irányítása alatt állt. Megszűnt a *Nyugat* egyeduralma, szerepe egy ideig háttérbe szorult. Kommunista lapok voltak: a *100%* (1927–1930), a *Társadalmi Szemle* (1931–1933), a *Gondolat* (1936–1937); a párthoz közelállók: az *Új Föld* (1927), a *Kortárs* (1929–1931), a *Front* (1931), a *Valóság* (1933), a *Forrás* (1929–1930), az *Új Harcos* (1933), a *Szabadon* (1931–1932), a *Tovább* (1938); többé-kevésbé baloldali lapok voltak: az *Együtt* (1927–1928), az *Index* (1931), a *Szabad Írás* (1934), a *Munka* (1928–1939), a *Századunk* (1926–1939), az *Álláspont* (1932–1933) stb. Ezek a lapok sokat tettek a demokrácia eszméjének terjesztése, a marxizmus–leninizmus, a Szovjetunió ismertetése, a párt befolyásának növelése érdekében.

1934 és 1937 között ez a nagy baloldali áramlat megtörik. Zavar és bizonytalanság keletkezik az értelmiség körében. Mi volt ennek az oka? Gyakori, de kicsit leegyszerűsített válasz erre: a KMP szektás politikája. Ez természetesen igaz, de az okok sokkal bonyolultabbak és összetettebbek. A KMP szektás politikájának fő vonásait már láttuk az irodalompolitikában; kijavítása már 1933 körül megkezdődött. (Egyik jele volt Illyés Gyula és Nagy Lajos meghívása a Szovjetunióba, ami a magyar emigráció javaslatára történt, de későn, és már ellentmondásos hatást váltott ki.)

Az alapvető okok között figyelembe kell venni *a német fasizmus felülkerekedését* 1933-ban, Ausztria fasizálódását 1934-ben. Ez a nagy jobboldali előretörés az értelmiség egy részét megingatta, más részét kétségbe ejtette és elkeserítette. A munkásmozgalom erejébe vetett hitük megrendült. Az Új Szellemi Front, az 1934–1935-ös Gömbös-féle kísérlet az írók befolyásolására ezzel is magyarázható. Ez az igen bonyolult tendenciájú és összetételű csoportosulás a polgári humanistáktól a magyar „népi" fasizmus elhivatottságát valló németellenes elemeken keresztül a még zavaros eszmei platformon álló, de mégis csak az alapvető magyar társadalmi problémákat elemző és feltáró népi írókig terjedt. Legtöbbjüket megtévesztette Gömbös Gyula ekkor még erős szociális demagógiája. A mozgalom hamar szétesett, mert tagjainak többsége rájött, hogy becsapták őket.

A KPM helyzetének a súlyosbodása, a statárium, a kivégzések, az új Rákosi-per, a baloldali lapok sorozatos betiltása, majd 1936-ban a párt teljes *szervezeti meggyengülése* ugyancsak bénítólag hatott. 1935-től növelték a zavart a szovjetunióbeli perekről érkező hírek, amelyeket mind a nyugati, mind a hazai propaganda óriási antibolsevista uszításra használt fel. Később a terület-visszacsatolások keltette nacionalista hullám, majd a zsidótörvények súlyosbították a helyzetet.

1936 után ha lassan is, de a magyar kommunista pártban is növekednek *a népfrontpolitika elemei.* Ennek kidolgozásában és terjesztésében fontos szerepe volt a *Dolgozók Lapja* című illegális és a *Gondolat* című, kommunista irányítás alatt álló, népfront szellemű folyóiratnak.

A népfrontpolitika kidolgozásában és kialakításában jelentős részt vállalt Révai József és Lukács György. E politika kialakításához nagymértékben felhasználták a magyar történelem és a magyar irodalomtörténet tanulságait, a magyar szellemi mozgalmak értékelését is, tehát művelődéspolitikai tényezőket is.

Különösen fontosak voltak ebben a tekintetben Révai József írásai az 1848-as forradalom és szabadságharc egyes kérdéseiről, továbbá a hazai szellemi mozgalmakról, elsősorban a *Marxizmus és népiesség* című könyve. A népfrontpolitika kidolgozásának jelentős fóruma volt 1938–1941 között a párt Moszkvában megjelenő lapja, az *Új Hang.*

A párt népfrontpolitikája elősegítette a *népiesek* szervezkedését is. E mozgalom 1937–1939 között irodalmi és politikai mozgalommá lett. Bár a népiesek önálló szervezkedésében kezdettől fogva jócskán szerepe volt a kommunistákban való csalódásnak, ez ebben az időben mégis haladó, népi demokratikus perspektívákat fölvillantó mozgalom volt, amely tetőpontját a *Márciusi Front* megalakításában érte el. E szervezet létrehozásában kommunisták is aktív szerepet játszottak. Programja a demokratikus átalakulás számos alapvető problémáját felvetette. A Horthy-terror és a belső ellentétek azonban felbomlasztották.

A második világháború kitörése után nehéz idők következtek az országra, a pártra. Itthon a háborús terror egyre szűkebb térre szorított, később teljesen elfojtott minden haladó gondolatot. 1939-ben már megtizedelték a magyar sajtót, 1944 márciusa után pedig lefejezték.

A párt igen nehéz helyzetben volt, a kommunisták közötti kapcsolatok átmenetileg meglazultak. Amikor újra létrejött az illegális párt itthoni vezetése, gyakran tömeges letartóztatások bénították munkáját.

Az értelmiség soraiban tovább fokozódott a zavar. Növekedett a jobboldal előtt behódolók, másfelől a politikának teljesen hátat fordítók száma. „Ne politizálj, építkezz!" – hirdette 1941 után Móricz Zsigmond. És bár Móricz Zsigmond továbbra is politizált, mégpedig demokratikus szellemben, jelszava sokakat megtévesztett. A népiesek tábora szétesett. *A párt művelődéspolitikája mégis gazdagodott ebben az időben.*

A legfontosabb itt, hogy *erősödtek a párt kapcsolatai az SZDP baloldalával.* Nagy szerepük volt ebben a művelődési, kulturális kérdéseknek, melyek kifejeződtek a *Népszava* 1941-es karácsonyi számában, a Történelmi Emlékbizottság megalakulásában és egyáltalán abban, hogy a *Népszavában* hosszú ideig dolgoztak kommunisták. Elméletileg itt dolgozták ki sok-sok elemét annak a népi demokratikus művelődéspolitikának, amelyet 1945 után folytatott a párt. (A szociáldemokraták baloldalával való szövetség természetesen nagyon hullámzó volt. 1943-ban, a Kállay-féle hintapolitika idején a Szociáldemokrata Párt baloldala majdnem felmondta az addigi szövetséget, illetve a jobboldal visszaszorította őket.) Ennek az együttműködésnek a jegyében a párt számos nagy politikai jelentőségű kulturális akciót hajtott végre. Demokratikus, forradalmi szabadságharcos műsoros estjei, munkáselőadásai nagy erővel terjesztették a független, szabad, demokratikus Magyarország eszméjét.

Ez időben a párt foglalkozni kezdett az irodalomban akkor feltűnő új csoporttal, az úgynevezett *munkásírók* csoportjával. Szerepüket csak az utóbbi években kezdte tisztázni az irodalomtörténet-írás. Az ismertebb nevek: Benjámin László, Vaád Ferenc, Vészi Endre, Földeák János. Egy részük szociáldemokrata volt, mások illegális párttagok.

A párt tehát 1945 előtt is tudta, hogy a szocialista forradalomért vívott harcban a művelődéspolitikának is nélkülözhetetlen szerepe van. *A harmincas évek közepétől kezdett kialakulni annak a népi demokratikus művelődéspolitikának számos eleme, amelynek alapján 1945 után a párt tevékenységét folytatta.*

A művelődéspolitika a párt általános politikájának része. Ha – és amennyiben – helyes, követi, segíti a párt általános politikáját, és bizonyos határokon túl nem szakadhat el tőle. Ezért a vizsgált korszak művelődéspolitikájának felvázolásához is mindenekelőtt a párt általános politikájára kell néhány pillantást vetni. A nép, a munkásosztály, a párt fő feladata akkor az volt, hogy éljen azzal a lehetőséggel, amelyet a Szovjetunió felszabadító tette, a demokratikus erők nemzetközi előretörése teremtett, és a nemzeti összefogás koalíciós politikájának segítségével *békés úton* vívja ki a szocialista forradalmat, mégpedig olyan osztályharcban, amelyben a munkásosztály, a parasztság, a párt is a hatalom részese. Az MKP III. kongresszusa 1946 őszén meg is fogalmazta, hogy a népi demokrácia hazánkban is békés átmenet a szocializmushoz. De a kommunisták már korábban is e szerint dolgoztak.

Ennek a stratégiának, politikának volt alárendelve a művelődéspolitika is. A párt a nemzeti összefogás során – tehát koalíciós harcban, pártversengésekben – a kultúra segítségével, fejlesztésével is igyekezett meggyőzni a munkás- és parasztтömegeket, az értelmiséget arról, hogy a nemzet, a dolgozó osztályok felemelkedését csak a népi demokratikus, a szocialista rendszer biztosítja. Ebben az időszakban a kultúra felhalmozott kincseinek a néphez való eljuttatása, s eredményeinek közvetlen politikai feladatok megoldására való felhasználása volt a művelődéspolitika fő célja.

Ebből az is következik, hogy a művelődés különféle területei közül *az oktatásügy és a közművelődés* (akkori nevén népművelés, szabadművelődés) *volt a párt számára a legfontosabb.* Sokkal kisebb energiát fordított a művelődés másik két nagy területére, a tudományra és a művészetre. Ezek viszonylagos háttérbe szorulásának azonban – amellett, hogy az osztályharc mindenekelőtt a közművelődés és az oktatás kérdését állította előtérbe – más okai is voltak. Egyrészt e területek bonyolultsága, másrészt az, hogy a párt, a forradalmi erők itt kevesebb hozzáértő káderrel rendelkeztek, s itt nagyobb volt az idealista, nacionalista eszmék befolyása is.

Az ország 1945 után *jelentős szellemi örökséggel rendelkezett.* Az irodalom, a zene, a képzőművészetek területén európai hírű kiváló alkotók: Bartók, Kodály, József Attila, Babits, Móricz és más nagy mesterek gazdagították a két világháború között is a magyar szelle-

mi élet kincsestárát. Alkotásaikat, szellemüket, tanításaikat azonban a Horthy-Magyarország nem vallotta igazán magáénak, s akadályozták, hogy ezek a nép közkincsévé legyenek, beépüljenek és hassanak az élő kulturális folyamatban.

A művelődés, az ideológia helyzetét mindenekelőtt a nép kulturális elmaradottsága jellemezte. Csak Törökország és néhány balkáni ország viszonyai voltak hasonlíthatók Magyarországéhoz az analfabètizmus méreteit tekintve. Ez ismert dolog. Kevésbé ismert azonban az értelmiség kulturális helyzete. Az értelmiség ugyanis (ha e kifejezést nem szűkítjük le a humán értelmiség viszonylag szűk, magasan kvalifikált rétegére, hanem beleértjük a műszakiak, a pedagógusok és a vezető állami hivatalnokok széles körét) nagyon elmaradott volt humán ismereteit és világképét illetően egyaránt. Az szinte természetes, hogy a szovjet kultúra vívmányait csak egészen szűk réteg ismerte Magyarországon. Ami már kevésbé természetes: a polgári társadalomtudomány haladó vagy kevésbé haladó kísérleteit is csak rendkivül szűk réteg tanulmányozta. A tömegek, de jelentős részben a nem alkotó értelmiség kulturális és ideológiai ismeretei is tudománytalan, sokszor fasiszta nézetekkel voltak fertőzve. A parasztság korében a klerikalizmus, az antiszemitizmus, a nacionalizmus és a fasiszta ideológia sok más eleme hatott. Számottevő hatása volt ezeknek az értelmiség, sőt a munkások elmaradottabb rétegeire is. A nyilasmozgalom a negyvenes évek első felében egyes munkásrétegekben, a bányászok és vasutasok körében is terjedt. Mindehhez hozzájárult, hogy a magyar tömegeknek nemcsak a szocializmusról, a kommunizmusról vagy a Szovjetunióról voltak meghamisított ismeretei, de még a polgári demokráciáról is.

Egy másik tényező *az irodalom különleges politikai szerepe a magyar művelődés történetében.* Ez már a 18. századtól kezdődően – különösen a költészetben – fontos hagyomány volt, ami most mindenekelőtt abban jelentkezett, hogy a jelentős áramlatot képviselő népies csoport keletkezésétől 1945-ig – és részben azután is – tudatosan vállalt politikai szerepet. Alkotásaival, írásaival politikai funkciót is igyekezett betölteni, általában a haladás mellett, a Horthy-rendszer ellen, majd kispolgári-forradalmi, demokrata, egyeseknél szocialista irányban a népi demokrácia érdekében. Ezért a fiatalság és az értelmiség jelentős részében a népiesek számottevő befolyással rendelkeztek, nagyobbal, mint a náluk következetesebb eszméket és ideológiát képvi-

selő, itthon dolgozó vagy az emigrációból hazatért kommunista művészek. Ez magyarázza a korabeli – főként a művészetpolitikai, de az általános politikai – harcokban a népiesek viszonylag nagy szerepét, azt, hogy a párt ideológiai jellegű állásfoglalásaiban, előadásokban, cikkekben oly sokat foglalkozott velük. A népiesek jelentőségét növelte, a velük való kapcsolatot meg bonyolította, hogy a népi írók mozgalma ebben az időben nemcsak kifejezetten politikai mozgalommá lett, de egyetlen párt, a Nemzeti Parasztpárt köré szerveződött, abba olvadt bele. (Ebből csak a jobboldallal, a nyilasmozgalmakkal is kacérkodó volt népiesek maradtak ki.)

A pártnak voltak *gyakorlati művelődéspolitikai tapasztalatai* az 1919-es proletárdiktatúra idejéből. Ezek a tapasztalatok azonban alig voltak használhatók. A kiindulópont az volt, hogy 1919-et nem kell emlegetni, nehogy összetévesszék az 1945-ös viszonyokat az 1919-esekkel. A párt 1945 májusától kezdve hosszú ideig a szektás hibák történelmi gyökereit – helytelenül – 1919-ben kereste. Kun Béla és más magyar vezetők elítélése a Szovjetunióban általánossá tette itthon is 1919 teljesen torz értékelését. Pedig a Tanácsköztársaság igencsak méltatlanul elfelejtett művelődéspolitikájának története megmutatta volna, hogyan lehetett abban az időben – az inkább szektás, mint más irányú általános hibák ellenére is – olyan művelődéspolitikát kialakítani, amelyik számolt a hazai művelődési sajátosságokkal és nemzeti egységet tudott teremteni a művelődéspolitikában is.

A Szovjetunió példája és tapasztalatai e területen nem voltak alkalmazhatóan rendszerezve és feldolgozva, másrészt ugyancsak politikai okokból – koalíció – nem lehetett mint direkt példát emlegetni. Lényegesebb volt ebben a tekintetben az, hogy a szovjet tudomány és művészet eredményeivel való megismerkedés új, izgalmas világot tárt fel a magyar értelmiség és a tömegek számára, és nagy hatással volt világnézeti és kulturális fejlődésükre.

Voltak gyakorlati művelődéspolitikai tapasztalatai a pártnak a Horthy-korszakból is, elsősorban a munkásművelődésben, főleg a húszas évek legvégéről. De ezek szinte kizárólag a munkásosztályra terjedtek ki, és számos szektás vonást mutattak. Ez korlátozta használhatóságukat. A harmincas évek népfrontpolitikájában kialakult művelődéspolitikai gyakorlat tanulságait már jobban lehetett alkalmazni, különösképpen a párt azon erőfeszítéseit, hogy demokratikus összefogással

szerkesztett irodalmi, társadalomtudományi lapokat adjon ki. Mindkét időszak tapasztalatait fel is használták 1945 után.

A párt e területen nagyon jól felkészült, nemzetközileg is élvonalbeli szakemberekkel rendelkezett, akik a művelődéspolitika irányításában, alakításában, az ideológiai munka megszervezésében és a párt politikai céljainak a szolgálatába állításában eredményesen tevékenykedtek. Révai József, Lukács György, Molnár Erik, Fogarasi Béla és sok más vezető ideológus, tudós nevét emlékezetbe idézve mindjárt kitűnik ez. E vezető káderek többsége azonban nem nagyon rendelkezett gyakorlati művelődéspolitikai tapasztalatokkal – kivéve Lukácsot és Révait, akik e tapasztalataikat 1919-ben szerezték. Másrészt többségük – kisebb-nagyobb megszakításoktól eltekintve – alig élt Magyarországon.

A párt fő feladata ekkor nem a kultúra felvirágoztatása, hanem a hatalomért való harc volt, és bár ebben nagyon fontos eszköz a kultúra, a művelődéspolitika, mégsem elsődleges. Ebben a szakaszban nem adtak ki átfogó dokumentumot a művelődéspolitikáról. Ez hiba volt, bár kevésbé súlyos, mint az, hogy 1949 és 1956 között sem. Mégis: a párt fontosabb korabeli értekezletein, az időszak feladatairól szóló dokumentumokban növekvő számban és súllyal szerepelnek kulturális kérdések.

Már az *1944 végén megjelent pártprogramokban* – amelyek a felszabadulás utáni feladatokat vették számba, s amelyekből később a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programja lett – szó van kulturális feladatokról. Hangsúlyozzák, hogy demokratikus szabadságjogok kellenek a kultúra területén, a nép számára meg kell teremteni a kultúra birtokbavételének lehetőségét, demokratikus oktatáspolitika kell, meg kell szabadítani a kulturális életet a fasiszta szervezeti behatolástól és szellemtől.

Az 1945-ös májusi konferencia – miután a háború befejeződött, a fasizmus közvetlen veszélye elmúlt és a földreformot megvalósították – a „hogyan tovább" kérdését tűzte napirendre. Ez az értekezlet kulturális kérdésekkel alig foglalkozott. Csupán említette az általános iskola problémáját, és szólt arról, hogy a pártnak törekednie kell az értelmiséggel való szövetség megszilárdítására, különösképpen a műszaki értelmiség és a munkásosztály kapcsolatának erősítésére.

Ugyancsak keveset foglalkozott – ez már nagyobb hiba volt – *a III. kongresszus* kulturális kérdésekkel. Kijelentette, hogy a párt harcol az

általános iskolák megerősítéséért, az egységes állami tankönyvek kiadásáért az alapvető szemléleti egység kialakítása érdekében, a felnőttek számára pedig fejlesszék tovább a már működő dolgozók iskoláit. Megemlékezett az új, népi értelmiség megteremtéséről.

Az első jelentős dokumentum, amelyben nagy súllyal és viszonylag átfogóan szerepel a művelődés, *a párt hároméves tervjavaslata* 1947 januárjából. Ez számba vette a kultúra demokratikus átalakításának még megoldatlan feladatait, továbbá szólt annak a fejlődésnek a lehetőségéről a művelődéspolitikában – ezt az általános politikában is célul tűzte ki –, amely megnyitja a békés utat a szocialista forradalomhoz.

A tervjavaslat kimondta: a párt célja a nép jólétének, békés fejlődésének biztosítása, s a nép boldog életének szerves része a kultúra birtoklása is. Méghozzá – s íme, itt vannak együtt a szocialista és a demokratikus követelések – a kultúra élvezete és a kultúra létrehozása is. Itt a nép mint kultúrateremtő erő szerepel. A dokumentum kijelentette, hogy a hároméves terv célja az uralkodó osztály műveltségi monopóliumának megszüntetése, az analfabetizmus teljes felszámolása, szervezeti centralizáció az oktatásban, az általános iskolák teljes kiépítése, a pedagógusképzés megjavítása. A javaslat felvetette a munkás- és parasztszármazású fiatalok továbbtanulásának ügyét nemcsak az általános iskolában, hanem a középiskolákban és a főiskolákon is. Ennek érdekében a kollégiumok fejlesztését tervezte. Szükségesnek tartotta a felsőoktatás szerkezetének további javítását, új egyetemek, karok létrehozását. A tudomány fejlesztéséhez szükséges anyagiak biztosítását követelte, továbbá a „magas kultúra" – ezen a művészeteket és a tudományokat értette – fejlesztését és eljuttatását a néphez. A közművelődésről szólva kijelentette, hogy könyvtárakat, művelődési házakat kell létesíteni, vidéki kulturális heteket stb. kell szervezni. Elvileg leszögezte: a népművelési programnak fontos célkitűzése, hogy megszüntesse az országot jellemző egészségtelen kulturális centralizációt.

Ez volt a legátfogóbb program az 1948-as egyesülési kongresszus, *az MDP I. kongresszusának programnyilatkozata előtt.* Ez utóbbi részletesebben kifejtette a kulturális monopólium megtörésének szükségességét, helyesen sorolta fel a művelődéspolitika néhány fő módszerét is. Az oktatásban a nevelés demokratikus szellemének biztosítását követelte, ennek érdekében többek között a középiskolai és főiskolai okta-

tás reformját, az oktatás és a munkára nevelés összekapcsolását, az általános és a műszaki műveltség összeegyeztetését, a szülők bekapcsolását az iskolák ellenőrzésébe stb. Hangsúlyozta a nemzeti hagyományok megbecsülésének, a kulturális fejlődésbe való szerves beépítésének fontosságát. A nép életét ábrázoló, az igazságot kereső, demokratikus, a népi eszmék győzelmét hirdető optimista művészetet kívánt, elutasítva „a művészet a művészetért" polgári elvét. Szorgalmazta a nemzetiségek nemzeti kultúrájának szabad fejlődését. A kutatás szabadságát helyesen, marxista módon tárgyalva kijelentette, hogy mivel a kutatás nem a burzsoáziát szolgálja, megvan az alapvető társadalmi feltétele annak, hogy valóban szabad legyen. A programnyilatkozat a „szocializmus felé fejlődő népi demokrácia" szocialista jellegének további erősítését tervezte, békés átmenetet a szocializmushoz. Ennek felelt meg a program kulturális része is, amely közvetlen célként a demokratikus szellem erősítését jelölte meg, konkrét céljai pedig jórészt szocialista jellegűek.

Összefoglalva: amit a párt 1948-ig a művelődéspolitika feladatáról programszerűen is leszögezett – helyes volt. Megfelelt a kor politikai viszonyainak, nem követelt többet, de kevesebbet sem, mint ami reális. Alkalmas volt a magyar kultúra és tudomány fejlesztésére is, méghozzá úgy, hogy ez egyben a munkásosztály, a forradalmi erők harcát is segítette.

A párt helyes politikája alapján a koalíciós kormány is főleg az *oktatásüggyel* foglalkozott. Ezt azért fontos megjegyezni, mert 1950 előtt nem volt kommunista kultuszminiszter az országban. Először Teleki Géza gróf – akkor a Polgári Demokrata Párt tagja, utána parasztpárti, majd kisgazdapárti miniszter – állt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium élén.

Az oktatáson belül a fő feladat *az általános iskola létrehozása* volt. A magyar iskolaügy elmaradottsága ekkor olyan nagyarányú és annyira szembetűnő volt, hogy az általános iskoláról már 1945 előtt törvényt hoztak, de nem valósították meg, bár az ellenzék követelte. Az általános iskola létrehozása így nem ütközött nagyobb ellenállásba egyik pártnál sem: közös programja volt a koalíciónak. Csak az egyházak – elsősorban a katolikus egyház vezetői – tanúsítottak erősebb ellenállást.

Az általános, kötelező nyolcosztályos iskola a felszabadulás nagy demokratikus vívmánya. Hogy létrehozására egység teremtődött, azt az

is magyarázza, hogy a többi pártnak valamelyest részletesebb programja volt erre, mint a kommunistáknak. A Kisgazdapárt balszárnyának (Ortutay Gyula, Tolnai Gábor és mások kezdeményezésére) már 1945 előtt kidolgozott programja ez, a Parasztpártnak és az SZDP-nek is régi terve. A Kommunista Párt hozzájuk csatlakozva támogatta és szervezte az általános iskola bevezetését, amit még Teleki gróf miniszterségé idején el is fogadott a kormány. Az államtitkárok kommunisták, parasztpártiak meg szociáldemokraták voltak, és sokszor miniszterükkel szemben harcoltak az általános iskola megvalósításáért.

Az általános iskola teljes megteremtésének feltétele volt *az iskolák államosítása* is. Amíg az állami általános iskolák létrehozásában a polgári pártok és politikusok is együttműködtek a kommunistákkal, addig az egyházi iskolák államosítása ügyében az egyház rendkívül erős ellenállása megingatta őket. Ez a sok más országban már régen megvalósított polgári demokratikus rendszabály Magyarországon csak kemény politikai harcokban valósulhatott meg 1947–1948-ban. A Baloldali Blokk pártjait a Kisgazdapárt baloldala – maga a kisgazdapárti miniszter, Ortutay is – támogatta ebben a harcban. Az államosított egyházi iskolák rendkívül alacsony technikai és szellemi színvonala további súlyos gondokat okozott az államnak az általános iskolák kifejlesztésében.

Ugyancsak fontos feladat volt ezekben az években *a tudománytalan mozzanatok, a fasiszta mítely gyors kiirtása* az oktatásból. Kezdetben csak arra volt lehetőség, hogy a forgalomban levő iskolai tankönyvekből kitépték vagy leragasztották a legdurvább hamisításokat tartalmazó oldalakat. 1947–1948-ban azután már pályázatok alapján újraírták az általános és középiskolák tankönyveit. Már 1945 nyarától kötelező világnézeti és szakmai átképző tanfolyamra rendelték be az általános és középiskolai pedagógusokat. A tanfolyamok szervezésében a pedagógus-szakszervezetnek és a két munkáspártnak nagy szerepe volt.

A középiskolákban és a felsőoktatásban nem vezettek be lényeges szervezeti változtatásokat. A felsőoktatásban az volt a legfontosabb változás, hogy – elsősorban a budapesti, de kisebb mértékben a vidéki bölcsészkarokon is – sok olyan egyetemi tanárt kineveztek, akiknek már régen ott lett volna a helyük; akiket korábban félreállítottak, akik illegalitásban voltak vagy emigrációból jöttek haza. Tudományos színvonal, korszerű világnézet tekintetében ez óriási ugrást jelentett. Lu-

kács Györgytől Kmetty Jánosig sorolhatnánk a kiválóbbnál kiválóbb tudósokat, művészeket, akik ebben az időben kaptak katedrát.

Az oktatásügy területén további lényeges változás volt, hogy 1946-ban – a Györffy-kollégium kezdeményezésére – megszervezték a *népi kollégiumok mozgalmát*, és 1947-re már közel 50 kollégiumot hoztak létre az országban. Mintegy 7000–8000 diák tanult bennük, középiskolások és egyetemisták. A hallgatók nagyobb része parasztfiatal volt. A Népi Kollégiumok Országos Szövetsége és az MKP vezetői még 1947-ben is úgy tekintettek erre a mozgalomra, mint a parasztszármazású fiatalok továbbtanulási lehetőségének fontos bázisára, mint a parasztifjúság mozgalmára. Így aztán igazságtalan volt az a bírálat, amelyik 1948-ban azért is hibáztatta a NÉKOSZ vezetőit, mert kevés munkásgyerek volt a népi kollégiumokban. Többek között ez adott ürügyet az SZDP-nek ahhoz, hogy létrehozza a Dolgozók Kollégiuma Országos Szövetségét – a DOKOSZ-t –, a szociáldemokrata irányítású kollégiumokat a munkásifjúság számára. 1947-ben rövid időre megbomlott a kollégiumi mozgalom egysége, és egy harmadik központ is alakult, a Magyar Kollégiumi Egyesület (MAKE), amely a Kisgazdapárt kollégiumait tömörítette, míg a NÉKOSZ maradt, ami volt: az MKP és az NPP bázisa a fiatal népi értelmiség körében. Még a NÉKOSZ 1948 őszi bírálata előtt újra egyesült a kollégiumi mozgalom, a többiek beolvadtak a NÉKOSZ-ba.

A másik fő terület, ahol a párt és a korabeli államhatalom is igen aktív tevékenységet fejtett ki: *a közművelődés*, a tömegkultúra. Az oktatás és a közművelődés területén kerülhetett elsősorban szoros kapcsolatba a párt a tömegekkel. Emellett a közművelődési munka fellendülését a pártban más tényezők is elősegítették. Az például, hogy a KMP-nek a Horthy-korszak egyes periódusaiban igen élénk kulturális tevékenysége volt a munkás kulturális és sportegyesületekben. Eleven hagyományai voltak a szakszervezetek kulturális tevékenységének is. Ezenkívül az MKP nagy figyelmet fordított a különböző tömegszervezetek (MNDSZ, FÉKOSZ, UFOSZ, Vöröskereszt, Nemzeti Segély, MADISZ stb.) tevékenységére, s abban a kulturális munkára. A párt tevékenysége a közművelődésben főként a munkásság és a parasztság kulturális felemelkedését szolgálta. Igen sokat tett a magyar klasszikus irodalom, zene, a magyar művészet forradalmi, nemzeti hagyományainak feltárása és elterjesztése érdekében.

A legnagyobb kulturális mozgalom, amelyben a párt – a Szociálde-

mokrata Párttal és a szakszervezetekkel együtt – tevékenyen részt vett, *a Munkás Kultúrszövetség* volt. E szövetség útján támogatták az üzemekben a „kultúrcsoportokat". Különböző művészeti ágakban – elsősorban a képzőművészetben – iskolákat szerveztek a munkások számára, munkás karnagyképző iskolát indítottak, de nem abból a megfontolásból, hogy munkásokból művészeket neveljenek. Nagyon világosan megmondták: az ilyen iskolák, tanfolyamok feladata az, hogy megértessék, megszerettessék a munkásokkal a művészeteket. Évente többször is rendeztek kulturális versenyeket, amelyek nemcsak a fiatalságot, hanem a felnőtt munkásgenerációkat is mozgósították. A párt irányította és segítette a tömegszervezetek kulturális tevékenységét. Segített megszervezni a felnőttoktatást, a dolgozók iskoláit, először a dolgozók általános iskoláit, majd középiskoláit, később a dolgozók felső iskoláit is. Esti tanfolyamokat szerveztek a pesti jogi karon, a műszaki képzésben és más területeken.

Falun a legkiterjedtebb tevékenység *a Szabad Föld Téli Esték* volt. 1946-ban kezdték szervezni; 1948–1949 telén már 3000 községre terjedt ki. A Szabad Föld Téli Estéken ismeretterjesztő előadásokat tartottak kulturális műsorral, helyi műkedvelő együttesek fellépésével. Megindították a Szabad Föld Kiskönyvtárát, kötetei kulturális és ismeretterjesztő anyagokat tartalmaztak.

A párt megszervezte a *népkönyvtári mozgalmat.* Falusi szervezeteinek könyvtárait népkönyvtár jellegűvé akarta tenni, hogy ne csak a párttagok, hanem bárki használhassa. A mozgalom koalíciós jellegű volt, Károlyi Mihályné a fővédnök. Bár – főleg társadalmi adakozásból – több száz népkönyvtárat megnyitottak, ez is kevés volt a súlyos könyvtári helyzet számottevő javítására. A falusi könyvtárak állapota nagyon leromlott a háború alatt. Horthyék idején kb. 2500 falusi könyvtár volt, a háború végére 1000 maradt, de ezeket is nagyon megdézsmálták, másrészt a könyvállomány tartalmilag majdnem használhatatlan volt. Nagy figyelmet fordított a párt a könyvkiadásra. Ez nehéz feladat volt a papírhiány és egyéb okok miatt, és főképpen azért, mert a könyvek nagyon drágák voltak.

Az MKP csak formálisan vett részt a közművelődést irányító Országos Szabadművelődési Tanácsban. (Itt a Parasztpártnak és a hozzá közel álló csoportoknak volt jelentős befolyásuk.) Az MKP közművelődési munkája nagyobbrészt független volt az állami szabadművelődési tevékenységtől.

Az MKP-nak nem volt ereje, lehetősége arra, hogy lényegesen befolyásolja *a tudomány* irányítását. A párt jelentős tudósainak – Lukács Györgynek, Molnár Eriknek, Rudas Lászlónak, Fogarasi Bélának és másoknak – nem volt szoros kapcsolatuk a tudományos élettel és főképpen a Magyar Tudományos Akadémiával. Bár 1946 elejére – ahogy azt megérdemelték – mindegyiküket kinevezték egyetemi tanárrá, a Magyar Tudományos Akadémiára nem tudtak betörni. Egy ideig a párt csak arra törekedett, hogy a vezető és tekintélyes polgári tudósokat megnyerje a népi demokrácia, a párt célkitűzései támogatására. Közéjük tartozott például Szent-Györgyi Albert, aki a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság egyik vezetője volt, és sok – a demokratikus kulturális fejlődést segítő – politikai jellegű akcióban vett részt, járt a Szovjetunióban állami küldöttség vezetőjeként stb. Szekfű Gyula – az 1945 előtti polgári társadalomtudományok egyik vezető képviselője – is közeledett a párthoz. Megnyerésükkel próbálták az Akadémia konzervatív, reakciós tagságát semlegesíteni. Még olyasmivel is kísérleteztek, hogy a Magyar Tudományos Akadémiát kettészakították, és külön Természettudományi Akadémiát hoztak létre Szent-Györgyi vezetésével. De ez nem lehetett a probléma végleges megoldása. Az Akadémia tagságának többségére a pártnak nem volt érdemleges befolyása.

Az egyetemi oktató és tudományos munka segítésére a párt megszervezte a „Munkások a tudományért" mozgalmat. Ez főképpen Budapesten volt hatékony. Fő eredménye a Budapesti Műszaki Egyetem viszonylag gyors talpraállítása volt.

A legjelentősebb ebben a tekintetben az, hogy *a marxizmus–leninizmus megkezdte térhódítását a tudományban, és hivatalosan oktatott világnézet lett az egyetemeken.*

A művészetekben új elemet jelentettek a kommunista írók, festők, színészek stb. Illés Béla, Gergely Sándor, Szabó Ferenc, Déry Tibor, Major Tamás és mások alkotásai, játéka magas művészi színvonalat képviseltek, hatásuk politikailag is, művészileg is nagy volt.

Az MKP arra törekedett, hogy elsősorban a művészetek legfontosabbnak tartott ágában, az irodalomban szerezzen befolyást. Részben azért, mert e területen voltak magas színvonalú szakértői és alkotói, részben, mert abban bízott, hogy a népi írók azon többségét, amely nem csúszott egészen jobbra, sikerül megnyernie és a nemzeti összefogáson alapuló demokratikus politikában a párt mellé állítania. A párt

sokszor megvédte a népi írókat azoktól az igazságtalan támadásoktól, amelyekben főként az SZDP részéről, részben pedig kispolgári radikálisoktól részesültek. Ugyanakkor mindig következetesen fellépett a népiesek, illetve a Parasztpárt nacionalista, harmadikutas nézetei ellen.

Az MKP igyekezett alkotásra serkenteni a művészeket. A korszak nagy – igazi problémákat rejtő – vitája volt, hogy miért nem írnak az írók. Hosszú ideig pangás volt a korabeli magyar irodalomban, és ez – mint említettük – a könyvkiadásban is meglátszott. A magyar könyvkiadás 1945–1947 között nagyon alacsony színvonalon állt. Csak a három pártkiadó – a Szikra, a Sarló (a Parasztpárt kiadója) és a Népszava (az SZDP kiadója) – volt kivétel. Ezek egyrészt igazi klasszikus irodalmat – hazait meg külföldit –, továbbá azelőtt szinte teljesen mellőzött szovjet irodalmat, demokratikus, marxista politikai irodalmat adtak ki. A többi kiadó – a Révai, az Athenaeum, a Franklin és a magánkiadók egész sora – magyar vagy külföldi polgári, bestseller irodalommal árasztotta el a könyvpiacot.

A párt arra törekedett, hogy következetesen megvalósítsa a koalíciós művészetpolitikát. Elsősorban a parasztpártiakkal, a szociáldemokratákkal összefogva igyekezett mellőzni a pártszempontokat a művészeti életben. Ez azt is megkövetelte, hogy fokozza a kommunisták befolyását a művészeti szövetségekben, de más művészeti területeken is. A többi párttal ellentétben az MKP nem hozott létre kommunista irányítású művészeti folyóiratot. Az NPP-nek és az SZDP-nek, de más (polgári, klerikális vagy egyéb) irányzatoknak is volt saját kulturális folyóiratuk. A kommunisták ellenben létrehozták a *Fórum* című „népfrontos", koalíciós jellegű lapot. A kisgazdáktól a parasztpártiakig (az SZDP-t kivéve) minden irányzat képviselője részt vett szerkesztésében, illetve írásában.

Az egyes értelmiségi rétegek körében eltérő volt a párt szervezeti, politikai befolyása. A Pedagógusok Szakszervezete lényegében kommunista irányítás alatt állt, és a pedagógusok nagyon széles rétegét tartotta befolyása alatt. Ez persze nem jelentett határozott ideológiai befolyást, mert az átképző vagy továbbképző tanfolyamok sokasága ellenére is a marxizmus–leninizmus nem volt még erős hatással a pedagógusokra. A tudományos értelmiség szűk, de színvonalas csoportja (elsősorban a régi illegálisok és emigránsok) a párt magas szintű bázisa volt, továbbá egy növekvő létszámú, ugyancsak nagyon kvalifikált szimpatizáns polgári csoport kezdett hozzá közeledni. Fontos tény,

hogy a párt befolyása elsősorban a vezető tudósokra terjedt ki. A különféle művészeti szövetségekben – ezek minden területen megalakultak – ekkor általában nem túl nagy a párt befolyása: kicsi a zenészek, a képzőművészek szövetségében, valamelyest erősebb az Írószövetségben, amelynek vezetőségében sok kommunista volt. Nagyon jelentős és növekvő viszont a párt hatása – részben a népi kollégiumokon keresztül – a fiatal egyetemisták politikailag és sok tekintetben szakmailag is művelt és értékes rétegére.

A KOALÍCIÓ MÁS PÁRTJAINAK MŰVELŐDÉSPOLITIKÁJÁRÓL

A Szociáldemokrata Párt 1919 és 1944 között legálisan működött, de nem halmozott fel használható gyakorlati tapasztalatokat a művelődéspolitikában, kivéve a Munkás Kultúrszövetség munkájával összefüggő területeket. Alig voltak kiváló, szakmailag, elméletileg híres vagy színvonalas emberei; e tekintetben nemcsak az MKP, de még az NPP mögött is elmaradt. A párt vezetői közül ideológiai szempontból csak Justus Pál, Horváth Zoltán és Szalai Sándor volt ismertebb. Az SZDP-hez közel álló művészek közül Kassák Lajos volt a legsúlyosabb egyéniség. Még leginkább a képzőművészek körében volt szervezeti befolyása a pártnak.

Ennek ellenére sok érdekes elképzelés született az SZDP-ben. Kulturális programja mindig jóval terjedelmesebb és hosszabb időre szóló volt, mint az MKP-é. Nem volt alaposabb, nem tartalmazott többet, de már 1945 végén, a 34. kongresszus határozataiban részletes fejezeteket szenteltek a kulturális kérdéseknek. Az SZDP sokat tett azért, hogy a társadalomtudományok polgári képviselőivel és eredményeikkel megismertesse a magyar értelmiséget. Ez nem lett volna haszontalan munka. Ámde ideológiailag károsan lebecsülte a kultúrában is a nemzeti hagyományokat, a népit is, amin mindig parasztit értett.

Az SZDP 1947 második felében kezdett igazán aktív tevékenységbe a kultúra területén. Ez a fellendülés Justus Pál nevéhez fűződik, akinek ebben az időben egyre fontosabb szerepe volt a párt vezetésében. A növekvő aktivitás kifejeződött a saját kollégiumi szövetség (a DOKOSZ) meg a Kunfi-gárda létrehozásában, illetve tevékenységük fellendítésében a párt köré szervezett művészeti tanácsokban, a *Kortárs* című lap megindításában, kulturális hónap, művészeti kongresszus szervezésében stb. De ez sem tudta pótolni az MKP-tól való elmara-

dásukat a kultúra és különösen a művészetek területén. Ez a – sokszor kapkodó – fellendülés az erős rivalizálás idején történt, és már az egyesülés napirendre kerülése előtt elhalt.

A Nemzeti Parasztpárt tevékenysége a kultúra területén igen számottevő volt. Együttműködött a kommunistákkal az általános iskola megteremtéséért, az iskolák államosításáért vívott harcban, a német behatolás és a fasizmus kiirtásában a szellemi életből. Aktívan részt vett a szabadművelődési munkában. Jelentős szerepe volt az Országos Szabadművelődési Tanácsban és annak vidéki tanácsaiban is. Népfőiskolái hozzájárultak a parasztfiatalok általános műveltségének, demokratikus világnézetének fejlesztéséhez. Illyés Gyula – az NPP vezetőségének tagja – volt az igazgatója a Magyar Népi Művelődési Intézetnek. Ez – többé-kevésbé a szabadművelődés keretében – a parasztfiatalság továbbtanulását igyekezett elősegíteni. Kiadták a *Válasz* című folyóiratot Illyés Gyula szerkesztésében. Különös figyelmet fordítottak a népi írók műveinek terjesztésére, továbbá a népiesek elődeinek tekintett írók, főleg Móricz Zsigmond népszerűsítésére és a paraszti forradalmi hagyományok, különösen a Dózsa-kultusz ápolására. Kiadóvállalatuk – a Sarló – is ezeket a célokat szolgálta.

Az NPP-nek voltak vitái a kommunistákkal művelődéspolitikai kérdésekben is, elsősorban a népi írók tevékenységének megítélésében. A Parasztpárt egyes vezetői – főképpen az írók – ellene voltak az ún. írói igazolásoknak, nagyobb elnézést javasoltak az 1945 előtt politikai hibákat elkövetett írók esetében. Nem értett egyet a két párt az irodalom politikai szerepének megítélésében sem. A népi írók politikai állásfoglalása közismert volt, de 1945 után inkább a „kivárás" eszméjét hirdették. Hosszú idő kell ahhoz – mondták –, hogy az irodalom a forradalmi átalakulásról nagyot alkosson. Ebben a kérdésben az NPP-n belül nem volt egység – miként több művelődéspolitikai kérdésben sem. A baloldal az MKP álláspontja – az irodalom direkt módon is szolgálja a népi demokrácia ügyét – felé közeledett. Sok baloldali népi íróban ugyanakkor bizalmatlanság is volt a kommunisták, egyes kommunista vezetők és a párt politikai módszerei – „erőszakosság", hatalomra törés stb. – iránt. Kényelmetlen helyzetet teremtett a demokratikus művelődéspolitikában, de a két párt közötti együttműködésben is, hogy amikor Teleki gróf után Keresztury Dezső – a Parasztpárt tagja – lett a kultuszminiszter, a súrlódások fokozódása miatt végül Kereszturynak a Parasztpárt egyetértésével távoznia kellett.

A Kisgazdapártnak nem volt tudatos művelődéspolitikája. A polgári értelmű humanitás és szabadság eszméjét hangsúlyozták. Sok, de nem jelentős polgári író és művész tömörült köréjük. A Kisgazdapárt baloldala 1946 márciusa után egyre jobban közeledett a Baloldali Blokk pártjaihoz. Amikor a kisgazdapárti Ortutay Gyula lett a kultuszminiszter, következetesen megvalósította a népi demokrácia művelődéspolitikáját: saját pártjával szemben a Baloldali Blokkra, elsősorban a kommunistákra meg a parasztpártialkra támaszkodott, és így hajtott végre számos demokratikus rendszabályt. Vezetésével harcolt a minisztérium az egyházi iskolák államosításáért.

A koalíciós pártok után említést kell tennünk *az egyházak*, különösen a katolikus egyház széles körű kulturális tevékenységéről. A katolikus egyháznak sok lapja, folyóirata volt. Kezükben volt az általános és középiskolák jelentős része, önálló könyvkiadójuk volt, a Szent István Társulat. Sok egyházi és egyházi befolyás alatt álló egyesület működött, ezek vagy kizárólag, vagy jelentős mértékben kulturális tevékenységet is folytattak. Különösen fontosak voltak a katolikus ifjúsági egyesületek, a KALOT, a KALÁSZ stb. Főként vidéken rendszeresen tartottak műsoros esteket, világnézeti előadássorozatokat. Egyházi, vallásos szellemű színdarabokat, verseket stb. adtak elő. A „korszellem" iránti érzékenységükre, fogékonyságukra mutat, hogy egyre inkább „nemzeti", „népi" jellegű műsorpolitikát alakítottak ki. 1947-ig – feloszlatásukig – a katolikusok lakta vidéken sokkal nagyobb befolyásuk volt, mint a demokrata ifjúsági szövetségeknek, szervezeteknek. Általában együttműködtek a Kisgazdapárt ifjúsági szövetségével. Az egyházaknak – főleg a katolikusoknak – jelentős képviseletük volt a korabeli szabadművelődésben. A falvak szabadművelődési tanácsai közel 70 százalékának pap, nagyobbrészt katolikus pap volt az elnöke. Sok szabadművelődési felügyelő – tehát állami hivatalnok is – közülük került ki. Kisebb kulturális tevékenységet folytatott a református egyház, amelynek szintén volt ifjúsági egyesülete, a KIE.

A MŰVELŐDÉSPOLITIKA 1949–1956 KÖZÖTT

Ebben az időszakban indult meg a szocialista kulturális forradalom; a megelőző korszak eredményeire támaszkodva kialakult a szocialista művelődéspolitika. A forradalom fő feladatai ezekben az években: a szocializmus alapjainak lerakása, a szocialista tulajdonviszonyok

megteremtése az iparban és a mezőgazdaságban, a szocialista politikai és államszervezet létrehozása, az emberek szocialista tudatának fejlesztése. A művelődés minden ágára kiterjedő, mennyiségileg és minőségileg is jelentős fejlődés, a tömegek művelődésének előrehaladása mint alapvető jellemvonás mellett ez a korszak egyrészt a művelődéspolitika szektás eltorzításának, másrészt a művelődéspolitikában is ható jobboldali áramlat jelentkezésének ideje volt.

A párt az MDP programnyilatkozatában határozta meg e korszak művelődéspolitikai feladatait, a fő teendőket a szocialista kulturális forradalom teljes kifejlesztésében, az uralkodó osztályok műveltségi monopóliumának megszüntetésében jelölve meg.

Mit jelentett *a szocialista kulturális forradalom megindulása* a művelődés főbb területein? Radikális változások történtek *az oktatásügy* szervezetében és tartalmában is. Arra törekedtek, hogy központi irányítással, egységes tankönyvellátással, a pedagógusok tervszerű átképzésével biztosítsák az általános iskola szocialista szellemét. Az általános iskola teljes kiépítése napjainkig sem fejeződött be, természetes, hogy akkor még több volt a nehézség. A középiskolák területén az első fontos dolog a szakrendszerű iskolák létrehozása volt. A felsőoktatásban jelentős változások történtek. Létrejött a veszprémi, a miskolci egyetem és más új karok. Az egyetemek szakrendszere is megváltozott. Erősödtek a műszaki, természettudományi területek, csökkent – méghozzá a korábbihoz képest jelentősen – a jogi képzés aránya. Nagy horderejű változás volt a tudományosság szintjének emelkedése és a marxizmus–leninizmus általános elterjedése az egyetemi oktatásban.

Sok átszervezés, gyors tantervi reform jellemezte az oktatást és az oktatás irányítását. Ez megnehezítette, hogy az 1949–1950-ben kibontakozó nagy fordulat tartalmilag eléggé mélyreható legyen. A formális elemek növekedése nagyon károsan hatott például a marxizmus oktatásában.

A leglényegesebb változás mégis az volt, hogy valóban felszámolták a burzsoázia, a volt uralkodó osztályok kulturális monopóliumát, és az általános iskolától a felsőoktatásig a gyakorlatban is megnyíltak a kapuk a munkás- és parasztfiatalok előtt. Adminisztratív eszközöket is alkalmazva elérték, hogy az ötvenes években az egyetemekre felvett hallgatók több mint 50 százaléka munkás- és parasztfiatal volt. (Kisebb figyelmet fordítottak arra, hogy a végzők között mennyi a mun-

kás- és parasztszármazású fiatal; a lemorzsolódás az egész korszak oktatásügyét jellemző „gyorstalpalás" miatt viszonylag nagy volt.)

Kialakult *a szocialista közművelődés intézményrendszere.* Létrehozásánál számba vettek ugyan bizonyos magyar hagyományokat is, nagyobbrészt mégis a szocialista közművelődés modelljének tekintett szovjet rendszert vették mintának. Megteremtették a közművelődési könyvtárak, a művelődési otthonok országos hálózatát, az államnak is feladatává tették fenntartásukat, fejlesztésüket. Az amatőr együttesek támogatását állami, üzemi és társadalmi feladatnak tekintve, a színházak és a mozik tevékenységét, a műsorpolitika kialakítását centralizálva, a könyvek árát nagyon alacsonyra szállítva, a könyvkiadást központosítva, olcsó könyvsorozatokat indítva megteremtették a lehetőségét a tartalmilag is szocialista közművelődésnek. A klasszikus hagyományok széles körű terjesztésének virágkora kezdődött, de, sajnos, a később még említendő hibák a közművelődésben is szektás szűkkeblűséghez vezettek. Szemben az 1948 előtti helyzettel, ez a szektás szemlélet korlátolt módon rostálta a magyar klasszikus hagyományokat a művészetekben, különösen az irodalomban és a képzőművészetben. Maradandó értékeket rekesztett ki belőlük nacionalizmus vagy modernizmus, avantgardizmus címén – Gárdonyit, Jókait, Derkovitsot stb. –, s ezeket sokszor alacsony színvonalú hazai vagy külföldi alkotásokkal helyettesítette.

Jelentős fejlődés következett be *a tudományban.* Ez 1949-ben a Tudományos Tanács létrehozásával, majd a Magyar Tudományos Akadémia átszervezésével indult meg. A tudományok tervszerű állami irányításának és jelentős állami támogatásának korszaka kezdődött el, ami elsősorban a műszaki és természettudományok fejlődésének kedvezett. Bár a társadalomtudományokban is kedvező volt a változás, itt – különösen a szociológia, a pszichológia, a pedagógia és 1954-ig a közgazdaságtudomány területén – a személyi kultusz sok kárt okozott. A *Magyar írók Rákosi Mátyásról, Rákosi Mátyás és a magyar történettudomány* meg a hasonló jellegű kiadványok – ezekben a korabeli tudományos és irodalmi élet színe-java szerepelt – jól mutatják a súlyos helyzetet.

A művészetekben polgárjogot nyertek a szocialista eszmeiségű, a társadalmi, politikai problémákat tudatosan és egyre inkább a marxista világnézet alapján szemlélő alkotások. Elsősorban a szépirodalomban – főként a prózában és a költészetben – volt jelentős és mara-

dandó értékeket hozó a fejlődés. A színházművészet új, realista stílusának kialakulása fordulatot jelentett, fejlődött a zene, a képzőművészet. A korabeli művelődéspolitika mindezekhez megteremtette a feltételeket, s bár nagyon irodalomcentrikus volt – az irodalom mércéit és normáit erőszakolta rá értékítéleteiben meg politikai döntéseiben is a művészetek többi ágára –, mégsem zárta el a lehetőségeket a fejlődés elől. Az első ízben 1948-ban kiadott Kossuth-díjakkal az új rendszer vállalta és megbecsülte a közelmúlt forradalmi, demokratikus kultúrájának minden fő vonulatát, egyben bátorította az új, szocialista törekvéseket.

Kialakult *a szocialista állam művelődéspolitikája* elveivel, intézményeivel, költségvetésével, irányítási módszereivel stb. Nem szabad a korabeli centralizációt – amely átmenetileg szükségszerű velejárója volt a szocialista irányítási rendszer kialakításának – olyan súlyos hibának tartani, mint amilyenné az később lett. Igaz, az 1950 után megalakuló tanácsoknak nem biztosítottak megfelelő hatáskört a kulturális kérdésekben, tehát az állami, központi szervek kiépülése után a választott helyi szerveknek és a szövetségeknek nem volt elegendő súlyuk. De a kormányszintű, a minisztériumi, a szövetségi irányítás szervezeti alapelvei ma is érvényesek. (Például a művészeti szövetségeknek akkor sem volt, ma sincs államigazgatási jogkörük. Véleményüket azonban mindig kérték, s néha figyelembe is vették.)

A másik dolog, amit összefoglalásként meg kell említeni: a tömegek műveltségi szintjének emelkedése. Ez kifejeződött az iskolát végzettek számának gyors növekedésében, továbbá abban, hogy a dolgozók iskoláit, a levelező és az esti oktatást tömeges méretekben szervezték 1950 után. Kifejeződött abban is, hogy olcsón és szervezetten juttatták el a kulturális alkotásokat a tömegekhez. Tervszerűen, tudatosan és mintegy „hivatalosan" terjesztették a forradalmi szocialista, humanista eszméket a művészeti alkotások segítségével. Különösen a korszak kezdetén volt igen nagy tekintélye, becsülete a kultúrának, a művelődésnek. E jelentős eredményeket azonban két tényező csökkentette. Az egyik: a tömegméretűvé tett művelődés kissé felületes volt. Ez részben abból eredt, hogy a közvetített értékek nem mindig voltak igazi értékek, sok volt a selejt. S ha ez – a tömegméretek miatt – részben természetes, mégis káros volt. A másik mozzanat az, hogy a művelődés folyamata túl gyors volt, sokszor formalitásokra, látszatra adó, ezért a meginduló átnevelés nem lehetett elég tartós és mélyreható.

A művelődéspolitika hibái mindenekelőtt az általános politika hibáiból eredtek. Különösen károsan hatott a művelődéspolitikára a korabeli általános politika eszmei, elméleti gyengesége. Az, hogy a politikai, gazdasági stb. döntéseket, határozatokat nem előzte meg a szükséges tudományos elemzés, s ezért jellemző volt az elvtelenség, a kapkodás, az ötletszerűség. A korabeli elméleti viták általában nem pótolták az ilyen elemzéseket. Nem is ez volt a céljuk, inkább bizonyos „nem kívánatos elemek" diszkreditálása. Ennek következtében nagy tere nyílt a szubjektivizmusnak, a Sztálin és Rákosi körül kialakult személyi kultusznak. Sokszor az ő műveikből, írásaikból vett idézetekkel pótolták a valóságos elemzést.

A másik torzító tényező a korabeli politika kételkedése a tömegek eszmei, politikai fejlődésében, bizalmatlansága a tömegek igazi forradalmi magatartása iránt. Ez kiterjedt a munkásokra, a parasztságra és az értelmiségre, s elterjedt a párton belül is. Mindez együtt a korabeli politika legsúlyosabb vétkeihez, a törvénysértésekhez – legelőször a Rajk-perhez – vezetett.

De a művelődéspolitika hibái nem egyszerűen az általános politika hibáinak „adaptálását" jelentették. Megvolt saját „rendszerük" is. Konkrétan vizsgálva azonban a művelődéspolitika hibáit, meglehetősen sok nehézséggel találjuk magunkat szemben. Az egyik nehézség az, hogy a nyilvánosan megjelent határozatokban, pártállásfoglalásnak tekinthető nyilatkozatokban, cikkekben nem könnyű felfedezni a művelődéspolitika – egyébként súlyos – hibáit. A másik nehézség, hogy ebben a korszakban nagyon kevés nyilvános határozat jelent meg művelődési kérdésekről.

A kozoktatas problémáiról szóló 1950-es *központi vezetőségi határozat* meglehetősen felületes. Nem elsősorban azért, mert az oktatás hibáiért a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba befurakodott ellenséget okolja, hanem azért, mert nem tárta fel az oktatás egyetlen lényeges problémáját sem. *Az 1951-es II. kongresszus határozata* csak hat-hét sort szán a művelődésre. Kimondja, hogy folytatni kell a kulturális forradalom kibontakoztatását, ennek szolgálatába kell állítani a művelődés minden ágát, s hogy mindenütt emelni kell a színvonalat. *A III. kongresszus* – 1954-ben – úgy döntött, hogy Rákosi Mátyás és Nagy Imre beszámolóit emeli a határozat rangjára. A Rákosi-beszámoló a korábbiakhoz képest részletesebben foglalkozott kulturális problémákkal. Három lényeges mondanivalója volt. Emelni kell a ne-

velés színvonalát az oktatás minden fokán. Meg kell szüntetni azt a gyakorlatot, hogy az oktatásban csak a forradalmárokat állítják példaként a tanulóifjúság elé. (Megjegyezte – helyesen –, hogy becsülni kell és méltó helyére kell tenni a történelem nem forradalmár, de haladó alakjait, Széchenyit, Deákot és másokat is.) Végül hangsulyozta a társadalomtudományok, közöttük a kozgazdaságtudomány jelentőségét, valamint a kritika fontos szerepét.

Az alapvető állásfoglalások ekkortájt nem mindig, sőt nem elsősorban határozatokban fejeződtek ki, hanem a pártban e területért felelős vezetők felszólalásaiban, cikkeiben (mindenekelőtt Révai József és Horváth Márton megnyilatkozásaiban) és részben munkaközösségi viták állásfoglalásaiban.

Ha Révai Józsefnek csak az írásait, beszédeit vesszük szemügyre, a következőket látjuk. A II. kongresszuson részletes beszámolót tartott; rövid – nem túl mélyreható, de mégis összefoglaló jellegű – áttekintést adott a kulturális forradalomról. Az alapvető a volt uralkodó osztályok kulturális monopóliumának megdöntése, továbbá annak a helyzetnek az elérése, amikor a kultúra minden ága a szocialista építést segíti. A kulturális forradalom célja az emberek szocialista átnevelése, szocialista tudatuk, erkölcsük, magatartásuk kialakítása. Új, népi szocialista értelmiséget kell teremteni. Határozottan fellépett a sematikus, bürokratikus és szektás gyakorlat ellen a művelődéspolitikában. Kijelentette, hogy súlyos hibát követnek el azok a pártszervezetek, állami szervek, amelyek lebecsülik az oktatásügyet. Követelte a színvonal emelését, a fegyelem megszilárdítását, az igazgatók tekintélyének növelését az oktatásban. Szellemesen utasította vissza azokat a túlbuzgó kísérleteket, amelyek az oktatás fő feladatát a tananyag „átpolitizálásában" látták. A *Hazafias nevelés a matematika oktatásban* című cikk helyett – mondta – olyasmit szeretne olvasni a *Köznevelés* című lapban, hogy miként kell az 1×1-et – egyáltalán a matematikát – jól megértetni a gyerekekkel. A tudomány és a gyakorlat közeledését mint fontos feladatot említette. Fellépett a tudományt irányitó szervek bürokratikus, alacsony színvonalú politizálgatása ellen, mondván, hogy teljesen egyetért azzal a tudóssal, aki nem megy el a *Szabad Nép*-olvasókörökre, mert egyedül is el tudja olvasni a lapot. A művészetektől a mai élet, a valóság megértését, kifejezését követelte, és fellépett a sematizmus ellen. Itt ugyancsak drasztikus jelzőket használ, elutasítva a kincstári jellegű, papírfigurákból felépített szépirodal-

mat, és hangsúlyozta, hogy tanulni kell a magyar klasszikusoktól. A közművelődésnek önálló fejezetet szentelt. Vigyázni kell – mondja ebben –, nehogy a számok bűvöletébe essünk, mert a számok mögött nagyon sokszor formális eredmények vannak. A kulturális decentralizációt, tehát a vidék kulturális felemelkedését hangsúlyozta. Nem osztályharc az – mondta –, ha Gárdonyi Gézát, Benedek Eleket és Arany Jánost az iskolákból és a könyvtárakból kiutasítják. Ez a „baloldali" kommunisták korlátoltsága. Szólt a polgári értelmiség megnyeréséről, valamint arról, hogy a szovjet kultúra mellett a nyugati kultúrát is meg kell ismerni. (A nyugati kultúrán a haladó, nagyrealista kultúrát értette elsősorban és nem a korabeli – modern – irányzatokat.) Végül felvetette, hogy megfelelő művelődéspolitikai irányítással együtt kell haladni a nem szocialista, de hazafias értelmiséggel, akik ideológiailag nem marxisták, de politikailag támogatják a rendszert. 1951 áprilisában – az Írószövetség I. kongresszusán – felszólalásának középpontjában szintén a sematizmus elleni harc állott. Határozottan fellépett azok ellen, akik a szocializmust támogató népi írókat vissza akarták szorítani. Megvédjük Veres Pétert – mondta a „korlátolt szektariánusok" ellen, „nem engedjük, hogy a proletárhegemónia címén és ürügyén szétrombolják nemzeti irodalmunk, demokratikus és szocialista irodalmi táborunk egységét". A tág értelemben felfogott haladó magyar kultúra folytonosságának vállalására hívott fel. 1952 októberében – tehát az 1953-as határozat előtt – egy irodalmi vitában kétfrontos harcra, egyrészt a polgári behatás, másrészt a szektás, sematikus nézetek és gyakorlat elleni harcra hívott fel. Ismét kijelentette, hogy a párt célja az irodalmi egység, az össznemzeti, népi egység megteremtése, a demokratikus és szocialista, valamint az afelé haladó irodalom egységének biztosítása.

Sajnos, a művelődéspolitika gyakorlata nem felelt meg a fentebb vázolt álláspontoknak: súlyos torzítások és hibák jellemezték, s ezekben – mint a párt e területen leginkább felelős vezetőjét – természetesen Révait személy szerint is felelősség terheli. Akkor is felelős ezekért, ha elméletileg érzékelte a hibás út buktatóit, és akkor is, ha a legdurvább hibákat nem személy szerint ő követte el.

Mik voltak *a művelődéspolitika legfőbb hibái?* A személyi kultusz érvényesült a kultúra területén is, elsősorban a társadalomtudományokban és a művészetekben. Sztálin, Rákosi és egy kicsit Révai (az övé inkább „csendes kényszer" formájában) személyi kultusza akadá-

lyozta, nehezítette a valóban színvonalas tudományos és művészeti alkotások létrejöttét is.

Továbbá – bár ez ellen Révai meg mások is szót emeltek – a művelődéspolitika tág teret adott a szovjet kulturális termékek dömpingszerű, kritikátlan átvételének, s példaként állította ezeket olyan esetekben is, amikor a szóban forgó szovjet alkotás nem volt megfelelő színvonalú, vagy pedig az eltérő társadalmi-történelmi körülmények folytán egyszerűen nem lehetett a hiba veszélye nélkül mintának tekinteni.

Értelmetlenül és károsan elhanyagolták a régebbi nyugati polgári, de különösképpen a korabeli nyugati polgári tudomány és művészet eredményeivel való megismerkedést. Emiatt valamiféle árnyékbokszolás alakult ki. A viták alanyai pedig jelentéktelen polgári tudósok voltak, nagyobbrészt már nem élők, akiknek a nézeteit régen elfeledték. Ez az elzárkózás akadályozta a magyar tudósok, művészek látókörének tágulását, a tudomány és a művészet fejlődését.

Akárcsak az általános politikában, az alapos elemzés helyett itt is sokszor azzal próbálták „megoldani" a kérdéseket, hogy kijelentették: ahol hiba van, ott az ellenség aknamunkát folytat. Mikor milyen irányzatot kellett éppen elítélni – a jobboldali szociáldemokratizmust, a klerikalizmust, a nacionalizmust stb. –, azt jelölték meg az oktatás, a tudomány elégtelen színvonala, nem kellő szervezettsége és sok más hiba okaként.

Rendkívül szűkkeblűen értelmezték a hagyományokat is. Ez a haladó, de nem forradalmi hagyományok, illetve éppen a szocialista, kommunista hagyományok egy részének elvetésében jelentkezett. Így például az általános politikában és a történettudományban is háttérbe szorult 1919 példája és tanulsága 1848-cal szemben.

Eltúlozták azt a követelményt, hogy a művészetek és a tudomány a mai élet problémáival foglalkozzanak. Azt igényelték, hogy naprakészen tárgyaljanak olyan kérdéseket, amelyeket egy éppen aznap megjelent határozat felvetett. Egészében véve: a korabeli művelődéspolitika, jóllehet a legnagyobb változásokat, a döntő változásokat az oktatásban és a közművelődésben érte el, az elmélet és az irányítás szintjén művészetcentrikus, közelebbről irodalomcentrikus volt.

Végül – összefüggésben az irányítással – rosszak voltak a korabeli ideológiai viták, a viták légköre. A fontosabbak: a Lukács-vita 1949–1950-ben, azután a Molnár Erik-vita, a Mérei Ferenc, Háy Gyula,

Major Máté nézeteiről, Déry Tibor írásairól „rendezett" viták. Kivétel nélkül párttagokról volt szó, és a viták légköre is azt sugallta, hogy a párton belül kell keresni az ellenséget vagy az ellenzéket. Ezek a viták nem jártak ugyan adminisztratív következményekkel, a szóban forgó személyek közül – Méreit kivéve – senkit sem váltottak le, senkit sem tiltottak el a publikálástól. De a kommunistákat nagyon elítélő és erkölcsileg megbélyegző módon bírálták, „önkritikára" kényszerítették őket. Kevesen akadtak, akik ezt merték nem vállalni. S a megbélyegzés fokozatosan durvult. Igaz, hogy a Lukács-vita idején Lukácsot nem kiáltották ki ellenségnek, de egy év múlva már úgy emlegették a vele folytatott vitát, hogy akkor a „burzsoá" ideológia szenvedett vereséget.

Az 1953. júniusi párthatározat az első kísérlet volt arra – szovjet segítséggel –, hogy megszüntessék a politikai vezetés súlyos szektás fogyatékosságait, amelyek a nemzetközi munkásmozgalomra is negatívan hatottak. A határozat elítélte a korabeli pártvezetés politikájának számos vonását, megbírálta Rákosi Mátyást, Gerő Ernőt, Farkas Mihályt és Révai Józsefet – az úgynevezett „négyest" –, a Politikai Bizottság ama négy tagját, akik felrúgták a pártban a kollektív vezetést és klikkszellemet valósítottak meg. Nagy Imre lett a miniszterelnök. Részben egészségi állapotának megromlása miatt – meg azért is, mert nem volt igazán a „négyes" tagja – kihagyták a Politikai Bizottságból Révai Józsefet. (1956 előtt ő hatolt a legmélyebbre a régi hibák elemzésében, és 1956-ban ismét bekerült a vezetésbe.)

Az 1953-as határozat alig-alig szólt a művelődéspolitika hibáiról. Nem adott elég ösztönzést – ez egyébként nem is kérhető számon tőle – a művelődéspolitikában elkövetett hibák kijavítására. A hibák kijavítása azonban egyik területen sem történt meg. A pártvezetés helyzetét és az egész magyar helyzetet az jellemezte, hogy 1953-tól egészen 1956-ig, az ellenforradalom kirobbanásáig cikcakk-politika folyt az országban.

Nagy Imre – növekvő táborára támaszkodva – igyekezett Rákosiékat egyre jobban visszaszorítani és jobboldali módon „kijavítani" a hibákat. Rákosiék nem vették komolyan a bírálatot, nem gyakoroltak igazán önkritikát, képteleneknek bizonyultak a hibák kijavítására. Ebben a folyamatban különösen mérgező volt az, hogy Rákosiék hosszú ideig húzták-halasztották az ártatlanul kivégzett, börtönbe zárt elvtársak rehabilitását, kiszabadítását, vagy ha ezt meg is tették, bizo-

nyos erkölcsi bélyeget mindig rajtuk akartak hagyni. A bűnök azonban mégiscsak kiderültek, egyre nagyobb felháborodást váltottak ki a tömegekből és elmélyítették a szakadékot a pártvezetés és a tömegek között.

A jobboldali áramlatok a kulturális területen voltak a legerősebbek. Itt hatoltak a legmélyebbre, s itt kapták a legnagyobb nyilvánosságot. A lapok jelentős része, majd a rádió is a jobboldali áramlatok szószólójává lett. Az értelmiség nagy részében, elsősorban a művészek és a fiatal értelmiség körében egyre növekvő tábora volt a „radikális" változást követelőknek. Voltak közöttük természetesen jó szándékúak is, de tőlük kezdve egészen a polgári rendszer visszaállítását követelőkig mindenféle árnyalat megtalálható volt. A jobboldali áramlatok elutasították a kulturális forradalom szocialista célját. Öncélú művelődést hirdettek, szektásságnak, sematizmusnak tartották azt a felfogást, hogy a művelődés célja a szocialista forradalom segítése és az emberek szocialista tudatának kialakítása. Elvetették a pártosság, a szocialista realizmus elvét is.

Elkezdődött az a – egyébként szükséges – folyamat, amelyik meg akarta szüntetni a korábbi szűkkeblűséget a magyar klasszikusok, a kortárs magyar és nyugati irodalom kiadásában. Könyvek, filmek, színdarabok jelentek meg, kaptak fórumot a régi magyar klasszikusoktól a korabeli nyugati szerzőkig. Gátszakadásszerűen megindult a félig adminisztratív eszközökkel, félig „erkölcsi" nyomással hallgatásra kényszerített kortárs magyar írók könyveinek kiadása. Mindez meglehetősen kritikátlanul történt, anélkül, hogy a politikai, művészetpolitikai szempontból szükséges fenntartásokkal éltek volna. Terjedtek különböző, marxizmustól idegen eszmék, mindenekelőtt a nacionalizmus, de más polgári eszmék is.

Sok író – részben szépirodalmi eszközökkel, nagyobbrészt azonban publicisztikával – azt tekintette fő feladatának, hogy leleplezze a hibákat. E „leleplezés" azután elvezetett a marxizmus–leninizmus alapelveinek – az osztályharcnak, a munkásosztály vezető szerepének stb. – tagadásához, továbbá ahhoz a szemlélethez, hogy minden, ami történt, rossz és kárba veszett munka volt, viszont minden, ami Nyugatról jön, nagyszerű. Az ilyenfajta „leleplezésekben" szerepet vállaltak olyan írók, kritikusok is, akik 1953 előtt ugyancsak vezérképviselői voltak a szektás nézeteknek. A két legtipikusabb név ebben a tekintetben Aczél Tamás és Méray Tibor. Aczél Tamás lapszerkesztő, Sztálin-dí-

jas író. Méray Tibor Kossuth-díjas, ugyancsak szerkesztő a *Szabad Népnél*, vagyis jelentős funkcióval rendelkező emberek. 1953 előtt Aczél Tamásnál vadabb, véresszájúbb szektás alig volt. Mindenkit burzsoá ügynöknek nevezett, például azokat a költőket, akik szerinte pesszimista verseket írtak. Méray is igen durván támadta azokat a műveket, amelyek ellentmondtak az általa képviselt dogmatikus vulgarmarxizmusnak. Most ők lettek a fő „leleplezők". Ez a dolog természetéből következik, hiszen az ilyen szélsőséges elhajlások valahol találkoznak. Rajtuk kívül azonban valóban tehetséges művészek – volt kommunisták is – nemegyszer vezető szerepet vállaltak a „leleplezők" táborában.

1954 és 1956 között nem volt hatékony művelődéspolitika. A pártvezetést ezen a területen is nagyfokú kapkodás jellemezte. Bár volt néhány helyes kezdeményezés – például a közgazdaságtudomány és néhány más tudományág segítése, fejlesztése –, a pártvezetés belement a jobboldal utcájába, és mással nem nagyon foglalkozott, csak az irodalommal, s még inkább egyes írókkal. A felszabadulás óta soha nem duzzadt ilyen nagy politikai jelentőségűvé a pártvezetésben az irodalom, mint éppen ebben az időben. Igen sok határozat született az irodalomról. (Nagyobb részüket azonban nem publikálták.) Nagy „akciókat", tömeggyűléseket meg népgyűléseket szerveztek irodalmi kérdésekről, ahol a munkások szóltak hozzá az irodalomban jelentkező jobboldali jelenségekhez. Szerencsétlen akciók voltak ezek, például a nagybudapesti aktíva 1955 őszén. Nem volt már támasza a pártvezetésnek a jobboldali áramlat elleni harcban – különösen nem a művelődéspolitikában – párton belül sem, az értelmiség között sem. Így azután az értelmiség nagy része, különösen a fiatal értelmiség – tudatosan vagy megtévesztve – nagy szerepet játszott az 1956 októberében kirobbant ellenforradalom szellemi előkészítésében.

Az 1956. júliusi határozat új lehetőséget teremtett a hibák kijavítására. A Központi Vezetőség már júniusban határozatot hozott az értelmiségi politika néhány kérdéséről. A határozatot a hibák mélyebb feltárására való törekvés jellemzi. Az osztályharc állandó élesedésének elméletét, a hazai sajátosságok elhanyagolását, a demokratikus jelenségekkel szembeni szektás magatartást és a dogmatizmust tekintette az értelmiségi politikában elkövetett hibák fő forrásának. A pártban és az állami szervekben bizalmatlanság uralkodott az értelmiséggel, különösen a régi, polgári származású értelmiséggel szemben. Marxista

oktatásuk egyoldalú és felületes volt, és nem sikerült meggyőzni őket arról, hogy a marxizmus segíti szakmai és politikai fejlődésüket. Bürokratikus akadályok, a nem kielégítő anyagi helyzet is gátolták munkájukat. E hibák kijavítására szólított fel a határozat, hangsúlyozva az értelmiség fontos szerepét, a régi és új értelmiség összeforrásának szükségességét, figyelmeztetve, hogy az ideológiai munkában nincs fegyverszünet a burzsoá nézetekkel szemben. Gyakorlati javaslatai mindenekelőtt az értelmiség körében végzett pártmunka megjavítását, az értelmiségieknek a népfrontmozgalomba és a tömegszervezetek munkájába való aktív bekapcsolását, az értelmiségi intézmények önállóságának növelését, anyagi helyzetük javítását, külföldi utazásaik elősegítését célozták. Javasolták azt is, hogy az értelmiségi szülők gyermekeit fokozatosan egyenlő elbírálásban kell részesíteni a munkás- és parasztszármazású gyerekekkel a közép- és főiskolai felvételeknél.

A határozat nem tárta fel elég mélyen a problémákat, különösen nem az ideológia helyzetét, és kissé prakticista módon elszakította az országos gondokat az értelmiségiekétől. A javaslatok inkább a jövőnek szóltak, nem tartalmaztak azonnali intézkedéseket. Mindamellett a határozat kiindulópont lehetett volna az értelmiségi politika hibáinak kijavításához. A pártvezetés súlyos helyzete azonban lehetetlenné tette, hogy a határozatot végrehajtsák, sőt a dokumentum ismertetése gyakorlatilag már kicsúszott a pártvezetés kezéből, s átment a Nagy Imre-csoport vezető képviselőinek kezébe. Ők viszont saját platformjuknak megfelelően ismertették az értelmiségi pártaktívákon. Nem a határozat elemzésére vagy végrehajtásának megszervezésére használták fel ezeket az alkalmakat, hanem a pártvezetés iránti bizalmatlanság szítására, továbbá saját követeléseik terjesztésére. Így az aktívákon nemhogy a párt befolyását erősítették volna, ellenkezőleg, hozzájárultak az októberi ellenforradalom ideológiai előkészítéséhez.

A MŰVELŐDÉSPOLITIKA 1956–1958 KÖZÖTT

1956 fordulópont a művelődéspolitikában is, hiszen fordulat volt a politikában általában. Keserves tapasztalatokat szerzett ez alatt a rövid, de súlyos ellenforradalmi időszak alatt a munkásosztály, a párt. A nép szocializmust akart, mégis olyan helyzet alakult ki, hogy a magyar munkásosztály önerőből nem volt képes leverni az ellenforradalmat, szovjet segítségre volt szükség. Ezután – nem utolsósorban a nemzet-

kozi munkásmozgalom támogatásával – viszonylag gyorsan konszolidálódott a helyzet, mert a nép tömegei a szocializmust támogatták, s mert nagyon gyorsan kialakult a hibákkal gyökeresen szakítani akaró, helyes politikára törekvő vezetés. A Központi Bizottság 1956. december 5-i határozata átfogóan értékelte az ellenforradalom okait. Szilárd elvi alapot adott – és ad ma is – a „baloldali" szektásság és a revizionizmus leküzdésére, elkerülésére. Akkor a fő veszély a revizionista, a nacionalista, tehát a jobboldali jellegű veszély volt, mégsem volt a pártnak egyetlen határozata sem, amely ne figyelmeztetett volna arra, hogy mindkét veszély fenyegeti a munkásmozgalmat és a pártot.

1956–57-ben a művelődéspolitika nem lehetett fő kérdés. Ez természetes. A fő feladat a proletárhatalom megszilárdítása volt, egy ideig fegyveres harc útján is, a konszolidáció, majd a mezőgazdaság szocialista átszervezésének megindítása. S ha 1958 előtt a pártnak foglalkoznia kellett a kultúra ügyével, akkor az nagyobbrészt adminisztratív intézkedésekből állott. Ugyanis a kulturális intézmények egész sora, az értelmiség – elsősorban a humán értelmiség – vezető képviselői szembefordultak a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormánnyal, továbbá segítséget adtak a kormánnyal szemben ellenállást tanúsító szerveknek. 1956. november 4-e után az első jelentős nyilvános kormányellenes felhívás az Írószövetség november 12-i röplapja volt. Az Írószövetség (más, még működő – részben az ellenforradalom alatt keletkezett – értelmiségi szervekkel, például az Értelmiség Forradalmi Bizottságával, a művészeti szövetségekkel együtt) segítette a kormányellenes akcióban akkor vezető szerepet játszó ún. munkástanácsokat, a Nagy-budapesti Központi Munkástanácsot. (Egyes képviselőik még létrehozásában is segédkeztek.) E jelenségek indították arra a kormányt, hogy 1956 végén és 1957 elején lényegében minden művészeti és értelmiségi szövetséget feloszlasson. Elsősorban az Írószövetséget, amelyik még a december végi közgyűlésen is a kormány ellen foglalt állást *Gond és hitvallás* című felhívásában.

A párt a munkásosztály és a parasztság politikai konszolidációjára fordította figyelmét. Legelőször az üzemi pártszervezetekben, majd a szakszervezetekben teremtettek rendet, biztosították a normális munka feltételeit. Életre hívták a KISZ-t, majd újjászervezték az országgyűlést, a tömegszervezeteket (Nőtanács, Hazafias Népfront). Ez a folyamat kb. 1957 nyaráig tartott, és egy szakasza az országos pártértekezlettel, 1957 júniusában fejeződött be.

Ezután és csak fokozatosan kerülhetett sor arra, hogy a párt általánosabb offenzívát kezdjen az értelmiségi, az ideológiai és művelődési fronton. 1957 nyarától 1959 végéig sorra elemezték a párt művelődéspolitikájának egyes területeit, az 1945-től 1956-ig kialakult és az 1956 utáni helyzetet, meghatározták a teendőket. Ezek az elemzések biztosítékot nyújtottak mind a jobboldali, mind a szektás hibák felújulása ellen. A határozatok túlnyomó többségét munkaközösségek, kollektívák dolgozták ki. E határozatok támaszkodhattak az általános politika addig már kialakult legfőbb elveire és módszereire, továbbá a szocialista építés akkor döntő kérdésének, az agrárproblémának a megoldását célzó állásfoglalásokra, s nem utolsósorban a párt szövetségi politikájának gyakorlatára. A párt tervszerűen, sokoldalú helyzetfelmérések alapján, fokozatosan jutott el egy összefoglaló dokumentumig, az 1958-as *Művelődéspolitikai irányelvek*ig.

Az ideológiai, művelődéspolitikai határozatok, állásfoglalások előtt az általános politikai feladatokról szóló több határozat is említést tett művelődési kérdésekről. Az 1956. december 5-i határozat hangsúlyozta, hogy a szocialista építésnek tudományos alapokon kell folynia, hiszen ez a munkásmozgalom és a tudományok egyesülésének a lényege. A szükséges tudományos előfeltételek megteremtése érdekében valóban szabad vitákat kell biztosítani a tudományban. Bátran és szűkkeblűség nélkül át kell venni a szocialista és nem szocialista országok azon kulturális-tudományos vívmányait, amelyek a szocialista építést segíthetik. A párt a művészetekben a szocialista realista módszert támogatja, teret enged azonban más felfogásoknak is, és megbecsüli a kultúrában a nemzeti hagyományokat.

1957 májusában elhatározták, hogy az egyetemi felvételeknél a származást és a politikai meggyőződést egyaránt szem előtt kell tartani, a származást a szülők 1938-as foglalkozása alapján. Az egyetemi tanulmányok előtti fizikai munkát külön értékelni kell a felvételeknél. Bár ez részkérdése a művelődéspolitikának, azért kell rá emlékeztetni, mert ma már – egészen más feltételek között – nem ez a politika érvényesül, akkor azonban ez volt az egyedüli járható és helyes út.

1957 júniusában az országos pártértekezlet már részletesebben foglalkozott a kulturális problémákkal. Szükségesnek tartotta az ellentámadás megindítását az ideológiai, művelődési fronton. Hangsúlyozta a tudományok feladatát a napirendre kerülő kérdések megoldásában,

az oktatási fegyelem visszaállítását, illetve biztosítását, az ellenséges, polgári nézetek elleni harcot.

1957 júliusában visszaállították vagy megszervezték a marxizmus–leninizmus párt- és állami oktatását, hangsúlyozták a pártoktatás szerepét az ellenséges ideológiák elleni harcban.

1957 szeptemberében az irodalom kérdéseiről szóló határozat megállapította, hogy az irodalomban meginduló viták eredményességének egyik kulcskérdése a kommunista írók közötti együttműködés és a párt céljainak a kommunista írók segítségével való tudatosítása. A párt a szocialista építés érdekében nem azt kéri az íróktól – szól a határozat –, hogy a mindennapi élet konkrét dolgaiban mindig politikailag foglaljanak állást, hanem hogy tevékenységük egésze, művészetük szelleme segítse a szocialista építést. A határozat elvetette azt az egyoldalú felfogást, mely szerint csak az szocialista irodalom, amelyik a mai élettel foglalkozik. Akár a ma, akár a közelmúlt vagy a régmúlt legyen a témája, területe valamely műalkotásnak, a szocialista elkötelezettség és a magas művészi színvonal a biztosítéka annak, hogy valóban a munkásosztály és a párt céljait szolgálja. A pártirányítás fő eszközének a dokumentum a kommunisták révén történő meggyőző munkát tekintette, de leszögezte, hogy ellenséges politikai magatartás esetén természetesen a kemény adminisztratív rendszabályoktól sem szabad visszariadni. Az 1948 utáni irodalmi fejlődés, irodalompolitika elemző feldolgozására szólított fel, hogy így teremtsenek megfelelő alapot a párt irodalompolitikájának kialakításához. Ebben a határozatban – és 1965-ig szinte mindegyikben, ahol érintkező felületek voltak – megemlítették Lukács György nevét. Bírálták Lukács György nem marxista vagy annak ítélt nézeteit.

A határozat idején már megindult bizonyos erjedés az irodalomban. A kommunisták pozíciói erősödtek. Megjelent az *Élet és Irodalom* című lap, a párt javasolta a *Kortárs* és a *Nagyvilág* megjelentetését. Hangsúlyozta végül a határozat, hogy a művészeti tanácsokra, például az Irodalmi Tanácsra való támaszkodás bevált, és ezt a módszert tovább kell folytatni.

1957 novemberében a könyvkiadásról szóló dokumentum hangsúlyozta, hogy meg kell akadályozni az eszmeileg zavaros vagy káros könyvek kiadását még azon az áron is, hogy ez a döntés átmenetileg a megjelenő magyar művek számának csökkenésével jár. A politikai-

lag nem ellenséges, de általunk nem támogatott szerzőknek lehetőséget kell adni arra, hogy saját pénzükön jelentessenek meg könyvet.

A népi írókról szóló állásfoglalás 1958 júniusában az első visszatekintő, az 1945–1956 közötti idők művelődéspolitikájának átfogó elemzését nyújtó dokumentum. A népi írók mozgalma a magyar társadalmi, politikai és irodalmi élet jelentős mozgalma volt. 1956-ban a népi írók egy része ismét aktív politikussá lett. A Nemzeti Parasztpárt – Petőfi Párt néven – újjáalakult, s benne a népi írók színejava részt vett. Néhányan – Németh László, Tamási Áron, Féja Géza – élénk publicisztikai tevékenységet folytattak ebben az időszakban. A népi írók eszmeileg káros nézeteinek hatása 1956-ban újra felerősödött, mindenekelőtt a nacionalizmus, 1956 után pedig a harmadikutasság. Ez is indokolta, hogy a párt alaposan foglalkozzon velük, bírálja őket. A bírálat politikai jellegű volt, és nem esztétikai. 1938 után – amikor Révai József ismeretes könyvében foglalkozott a népi írók mozgalmával – a párt elmulasztotta az átfogó elemzést, azt, hogy a felszabadulás utáni fejlődésükről számot adjon. A népi írók mozgalmának pozitívumai között most számba vették, hogy a Horthy-korszakban harcoltak a parasztság érdekeiért, hogy antikapitalista volt a mozgalmuk, hogy a Parasztpárt megteremtése – amelyben nagy szerepük volt – fontos demokratikus szervezettel erősítette a magyar tömegek harcát, ezért mozgalmuk haladó volt. Ugyanakkor elítélték antikapitalizmusuk romantikus jellegét, azt, hogy benne a munkásosztály elhivatottságából való kiábrándultság tükröződött. Különösen nagy súllyal szólt az állásfoglalás káros eszméikről, a nacionalizmusról, antiszemitizmusról, a harmadikutas ideológiáról. Elítélte azt a behódoló magatartást, amelyet a marxista kritika, a párt művelődéspolitikája tanúsított a népi írók iránt, mert nem bírálták, nem leplezték le rendszeresen a népi írók káros eszméit. A határozat leszögezte, hogy a népi íróknak fontos helyük van a szocialista Magyarországon. Megfelelő önvizsgálat alapján a kialakulóban levő szocialista irodalom megbecsült képviselői lehetnek. Az állásfoglalás példát mutatott egy fontos irodalmi-politikai irányzattal való bánásmód marxista–leninista módszereire is. Megjelenését élénk vita követte. A népi írók jelentős része nem értett egyet vele, sokan megsértődtek, de a kommunisták között is vitát váltott ki.

Ilyen előkészületek után született meg 1958 júliusában *a párt művelődéspolitikájának irányelvei.* Mi ezeknek az irányelveknek a jelen-

tősége? A párt megalakulása óta ez az első átfogó művelődési irányelv. Amellett, hogy első a párt történetében, minden fontos művelődési kérdést sorra vesz. Rövid történeti elemzést ad a magyarországi kultúra fejlődéséről a 20. század első felében, beleértve az uralkodó osztályok művelődéspolitikájának fő vonásait, a párt és más haladó erők kulturális törekvéseit a felszabadulás előtt. Csak futólag érinti ugyan e problémákat, de így is az első dokumentum, amelyben szó van a párt felszabadulás előtti kulturális munkájáról. Az 1945 utáni művelődéspolitikát természetesen részletesen elemzi.

Kifejti a kulturális forradalom helyét a szocialista építés egészében. S ezzel a művelődéspolitikát arra a nagy rangra emeli, amely megilleti mint a szocialista építés, a szocialista forradalom teljes győzelmének nagyon fontos eszközét.

A dokumentum első ízben próbálta számba venni, rendszerezni, elvileg és módszertanilag is, a párt- és állami irányítás legfőbb intézményeit, eszközeit, módszereit a művelődés területén. Ma már többet tudunk mondani egyes kérdésekről, mint ami ezekben az irányelvekben szerepel. De az 1958-as irányelvek a párt művelődéspolitikájának lényegében ma is érvényes dokumentuma.

IV. A SZOCIALISTA KULTÚRA MAGYARORSZÁGON ÉS A SZOCIALISTA MAGYARORSZÁG KULTÚRÁJA

Magyarországon a szocialista kultúra bizonyos tendenciái léteztek már a felszabadulás előtt is, a szocialista Magyarország kultúrája pedig ideológiai harcokban lesz szocialistává. A szocialista kultúrának hazánkban csaknem évszázados története van, annak ellenére, hogy a felszabadulásig ez pusztán egy mozzanata, noha lényeges mozzanata volt a kultúra egészének, amelyet mint totalitást a kor uralkodó osztályainak és rétegeinek kultúrája jellemzett.

A SZOCIALISTA HAGYOMÁNYOK RÖVID ÁTTEKINTÉSE

Anélkül, hogy akárcsak vázlatosan is számot adhatnánk a szocialista kultúra hazai hagyományairól, hangsulyozni kell: a szocializmus mint probléma a század első évtizedeitől kezdve a művészetben is napirenden volt. Világos, hogy először korántsem hiteles és nagy hatású művekben jelentkezett mindaz, ami a szocializmus felé mutat, de bizonyos polgári mozgalmak és irányzatok mélyén – világképek indítékaként – ott munkált a szocializmus. Elég a *Nyugat*ra utalni, mely megindulásától kezdve teljességgel polgári lap volt, mégis: a polgári fejlődés lehetőségein túlmutatva (főleg Ady Endre révén) kifejezésre juttatta azt is, hogy a szocializmus problémái már a haladó polgárság gondolatkörében is jelentkeztek. A század első évtizedében olyan művészettörténészek, mint Diener-Dénes József, olyan filozófusok, mint Fülep Lajos vagy Lukács György, s általában az úgynevezett Vasárnap Társaság későbbi tagjai, állandóan és megújulóan foglalkoztak az őket is izgató kérdéssel: mit jelenthetne a szocialista kultúra a magyar fejlődés számára? Az a folyamat, mely a század első évtizedeiben megindult, s melynek része volt abban is, hogy a Társadalomtudományi Társaság, továbbá a Galilei-kör egy része baloldali irányba orientálódott, voltaképpen a következő problémával nézett szembe: az imperializmus eljuttatta Európát – Lukács kifejezésével élve – a tökéletes bűnösség állapotába, s kérdés, hogy a szocialista kultúra ki fogja-e emelni ebből

az állapotból az európai kulturális fejlődést. Mindazok, akik erre a kérdésre akár a Társadalomtudományi Társaság tagjai közül, akár a Galilei-körből, s részben a közben megindult magyar avantgarde – tehát Kassák Lajos – köréből, továbbá az említett filozófusok közül igennel válaszoltak, beléptek a Kommunisták Magyarországi Pártjába, s a Magyar Tanácsköztársaságban fontos szerepet töltöttek be.

A Tanácsköztársaság éppen a kultúra területén kezdeményezett olyan reformokat, amelyeknek hatása a későbbi ellenforradalmi korszak reakciós tendenciái ellenére is élt és létezett. Így például a Tanácsköztársaság törekvése az általános iskola nyolc osztályának egységesítésére, vagy az, hogy a művészetek területén a döntés joga a legkiválóbb művészek kezében legyen, hosszan tartóan hatott, annak ellenére, hogy a Tanácsköztársaság politikájában elkövetett hibák, valamint a proletárdiktatúrára zúdított rágalmak igyekeztek ezeket az emlékeket elfeledtetni.

A két világháború között felnövekvő művésznemzedékek is nemegyszer vagy rokonszenveztek a Tanácsköztársaság hagyományaival, és előkészítették az újabb nagy társadalmi változásokat, vagy egyenesen kommunistává lettek. A szocialista művészet és esztétika tehát ebben az időszakban nem csupán az emigrációban élő Gábor Andort vagy Háy Gyulát, Lukácsot vagy Révait stb. jelentette, hanem itthon is egyre-másra jelentkeztek képviselői. Így például József Attila szocialista művészi elkötelezettsége ma már minden szempontból vitathatatlan, akárcsak Derkovitsé, Dési Huberé vagy Goldmann Györgyé. És legfeljebb csak megemlíthetjük, hogy a szocialista elkötelezettségű magyar színművészet Horváth Árpáddal, Major Tamással és Gobbi Hildával milyen jelentős eredményeket ért el, hogy a Független Színpad Hont Ferenc és Szendrő József által kialakított műsorpolitikájának milyen nagy hatása volt a negyvenes évek elején stb. Pedig a szocialista művészek körei nagy nehézségek árán alakultak meg, és súlyos hányattatáson mentek keresztül.

Fölmerül a kérdés: hogyan lehetséges, hogy az ellenforradalmi korszak kultúráján belül szocialista kultúra létezhetett. Az egyik leglényegesebb kérdésről van itt szó, és a válasz csak akkor adható meg, ha vázlatosan végigtekintünk a Horthy-korszak általános politikájának és kulturális életének legjellegzetesebb vonásain, s ezen belül megnézzük, mi történt a József Attila, Bálint György, Radnóti Miklós és mások által fémjelzett szocialista kultúrával.

Ha végiggondoljuk a Horthy-korszak társadalmi viszonyait, benne a közoktatás elmaradottságát, a hárommillió koldust, a négy elemire vagy még annyira sem korlátozódó alaptudást a munkások és a parasztság tömegeinél, továbbá az elnyomó rendszernek a maga szempontjából érthető gyanakvását a kulturálódó munkással szemben, akkor máris közelebb jutunk a probléma megoldásához. Ha ehhez még hozzávesszük azt a féktelen irredenta és nacionalista propagandát, mely a Horthy-korszak szükségszerű velejárója volt; ha arra gondolunk, hogy az úgynevezett „magas kultúrában" a magyar kultúra egész fejlődésvonala torzultan jelent meg; ha elővesszük a kor elemi iskolai és középiskolai tankönyveit, melyek mindezt tükrözték; és ha arról az egészen elmaradott helyzetről sem feledkezünk meg, hogy az egyház közvetlen befolyást gyakorolt a kulturális életre, láthatjuk, hogy az ellenforradalmi rendszer miképpen bástyázta körül azokat a szocialista tendenciákat, melyek a magyar kultúra egy részében megjelentek.

De ez a körülbástyázás nem csupán társadalmi és ideológiai eszközökkel történt. Az uralkodó osztály adott pillanatokban a betiltáshoz, adminisztratív módszerekhez, sőt az erőszak módszeréhez nyúlt. Emellett míg a polgári Európában a szocialista kultúra, s ezen belül a szovjet kultúra alkotásai igen nagy példányszámban terjedtek és mind a szakembereket, mind pedig a néptömegeket megragadták (pl. Eisenstein és Pudovkin filmjei), addig nálunk a szovjet kultúra teljesítményeitől csaknem teljesen elszigetelték a magyar kozvéleményt vagy csak rendkívül csonkítottan jelentek meg (pl. Solohov *Csendes Don*ja). Mindebből világos: a magyarországi szocialista kultúra csírái elszigetelten folytatták létfenntartási harcukat az ellenforradalmi rendszer egész világával és művelődéspolitikájával szemben.

Ez az elszigeteltség megmutatkozott abban is, hogy a szocialista kulturális kezdeményezések – akárcsak a polgári kultúra legjobb és leghaladóbb teljesítményei – lényegében csak egy szűk kör érdeklődését keltették fel. Vagyis az igazán haladó kultúra nem juthatott el olyan tömegekhez, mint az akár a két világháború közötti polgári demokráciákban lehetséges volt. Azt mondhatjuk, hogy az ellenforradalmi rendszer egész politikája és művelődéspolitikája leszűkítette a kultúra szerepét: egy szűk elit kiváltságává tette a kultúrát. Nem véletlen, hogy a kor progresszívebb folyóiratai viszonylag kis (két-háromezres) példányszámban terjedtek, hogy a kultúra ára hihetetlenül drága

volt (a színház-, az operajegy stb.), hogy a magyar írók saját könyveikkel „házaltak". Így aztán a hazai kultúra tulajdonképpen egy szűk kör ügye lett, elsősorban a polgári értelmiség egy részéé meg egy igen vékony kulturált munkásrétegé.

Nem csoda hát, hogy – szemben a marxi megállapítással, mely szerint a kultúra a felépítmény része – itt a kultúra csak részben tudta a felépítményjellegből adódó funkcióját teljesíteni. A Horthy-korszak egész kulturális és politikai apparátusa, mely a valóságos kulturális fejlődést a legszűkebb körre szorította vissza, igyekezett a kultúra hatását igen erősen csökkenteni, felépítményjellegét, illetve e jelleg érvényesülését akadályozni, s így a kultúrából mintegy melléképítményt teremtett.

Az ellenforradalmi rendszereknek – amennyiben a kultúra bizonyos fejlődése a rendszer ellenforradalmi jellege ellenére egyáltalán végbemegy – egyik fő jellegzetessége: az adott haladó kultúrát mellékessé degradálni, igazi hatását, tömegbefolyását a lehető legkisebbre csökkenteni. Ilyen értelemben elmondhatjuk, hogy a Horthy-korszak sivár kulturális alapokat hagyott hátra, hiszen a néptömegek műveltségi szintje rendkívül alacsony volt, s ehhez antiszemita, nacionalista, fasiszta szellemi fertőzés, illetve a történelmi tudat eltorzulása társult. Mindazonáltal ebben a korszakban született meg számos olyan gondolat, művészi alkotói módszer és elképzelés, amelyből azután hazánkban a szocialista kultúra továbbfejlődhetett, amely élő örökséggé vált. Persze – mint láttuk és látni fogjuk – ez az örökség bizonyos esetekben problematikusan jelent meg a későbbi fejlődésben – erről azonban nem az örökség, hanem az örökség helytelen értékelése tehetett.

A SZOCIALISTA MAGYARORSZÁG ÉS A KULTURÁLIS HAGYOMÁNYOK

A felszabadulás megteremtette a feltételét annak, hogy az ellenforradalmi rendszer helyébe valóban szabad és demokratikus fejlődés lépjen. A felszabadulás utáni időszak egyik döntő kérdése: viszonyunk a magyar kulturális hagyomány egészéhez. Mivel a fasizmussal szemben világméretekben és Magyarországon is a népfrontpolitika jelentette az alternatíva másik oldalát, nyilvánvaló volt, hogy a magyar hagyományoknak, s ezen belül különösképpen a kulturális hagyományoknak az újraértékelésére kell törekedni. Ebben a tekintetben igen fontos volt az a munka, amely a harmincas években kezdődött el az emigrációban.

Részben Révai József indította el ezt a folyamatot a reformkor újjáértékelésével, főként Kölcsey-tanulmányával, valamint egy új Petőfikép megrajzolásával. Ehhez járult hozzá az Ady-életmű újrarajzolása, valamint a népi írók működésének még emigrációbeli értékelése is, melyet nagyrészt Révainak köszönhetünk. Emellett nem lebecsülendő az a hatalmas munka sem, amely Lukács György műveiben jelentkezett, főként Babits-értékelésében, továbbá a népi írók és más, a két világháború közötti gondolati áramlatok elemzésében.

A magyar demokrácia művelődéspolitikájának első jelentős lépései tehát arra irányultak, hogy mintegy helyreállítsák – az ellenforradalmi rendszer idején megzavart és korántsem egyértelmű értékeléssel szemben – azt a kulturális vonulatot, melynek központi alakja Petőfi és Ady volt. Ezzel párhuzamosan elkerülhetetlenné vált mindazoknak a minősítéseknek a bírálata is, amelyek objektíve az ellenforradalmi kurzus kiszolgálását jelentették. Így például Lukács igen erősen kritizálta a Kemény Zsigmond által megrajzolt magyarságképet, továbbá Németh László egyes téves felfogását. Ugyanakkor egy egészen más és sokkal mozgékonyabb kulturális koncepciót tartott szükségesnek, mint amilyen Révai művelődéspolitikai törekvéseiben megmutatkozott. Ez az eltérés fennállt – habár ebben az időszakban a lényeg tekintetében nem vezetett éles vitákhoz és szakításokhoz –, s a későbbiekben sokkal jelentősebbé vált, mint nyomban a felszabadulás után látszott.

Ami közvetlenul a szocialista kultura hagyományait illeti, a probléma másként vetődött fel, mint a klasszikus nemzeti hagyományok esetében. Megítélését erősen befolyásolta, hogy a kommunista művelődéspolitika akkori vezetői a magyar fejlődést két évtizedig csak az emigrációból figyelhették, ahol tájékozódásuk csak rendkívül esetleges lehetett, ahová félreinformáló dokumentumok jutottak el. Az egyoldalú értékelésben közrejátszott az is, hogy a szocialista kultúra képviselői gyakran megmaradtak rétegirodalmi vagy rétegművészeti szinten, s képtelennek bizonyultak arra, hogy kísérleteiket a nemzeti művészet rangjára emeljék. Ennek következtében jelentős volt az eltérés például egyes munkásírók önértékelése és a magyar párt vezetőinek értékítélete között. A szocialista kultúra magyarországi hagyományai azonban sokkal jelentősebbek voltak. Így például Bálint Györgyöt, József Attilát vagy Dési Huber Istvánt nem lehetett azzal vádolni, hogy ők pusztán rétegművészetet képviseltek. A szocialista kulturális hagyományok közvetlenül összefüggtek a népfrontpolitika hagyományaival,

s mellőzésüknek egyáltalán nem az volt az oka, hogy nem emelkedtek az össznemzeti művészet színvonalára. Az ok sokkal inkább abban keresendő, hogy azokat a kérdéseket, melyeket például József Attila költészete fölvetett, igazában nem élte át sem Révai, sem Lukács. József Attila költészete ugyanis felmutatta azokat az ellentmondásokat, vívódásokat is, amelyek a két világháború közötti polgárság benső nehézségeiből, a polgári lét sajátosan összetett fejlődéséből fakadtak. Igaz, József Attila ezeknek a problémáknak nagy részét meghaladta, foléjük emelkedett, bizonyos azonban, hogy Révai, aki a polgári lét modern keserveit nem élte, nem is élhette át, hosszú ideig idegenül tekintett József Attila költészetére, pontosabban annak utolsó korszakára.

Mint már említettük, Lukáccsal mégis más volt a helyzet. Lukács ugyanis éppen József Attilával kapcsolatosan fejtette ki a költő elidegeníthetetlen jogát arra, hogy adott helyzetben kétségbeessen. „Az egyén kétségbeeshetik, az egyén összeomolhat a csapások súlya alatt, s ha igazi költő, még ha pártköltő is, hangot kell hogy adjon ennek az egyéni kiúttalanságnak. A kétségbeesésnek ez a hangja szólal meg őszinteségében megrázóan József Attila utolsó verseiben ... Lenin, a nagy pártvezér, folyton hangsúlyozza, hogy nincs kiút nélküli helyzet; de ez csak a nemzetek, az osztályok, a pártok társadalmi cselekvésére vonatkozik. És az egyén, a költő, még ha pártköltő is, lehet, sőt kell hogy dalnoka legyen saját élete kiúttalanságainak is. A költői szabadsághoz hozzátartozik a kétségbeesés szabadsága."[1] Lukács ellenvéleménye az uralkodó tendenciákkal szemben azonban bizonyos értelemben magányos hang volt. Ilyenformán a magyar irodalom és művészet haladó hagyományait megbecsülő és értékelő hivatalos művelődéspolitikában a szocialista hagyományok nem kerültek az őket megillető helyre, hanem úgy jelentek meg, mint a haladó hagyományok helyenként fölöttébb problematikus része.

Természetesen ez egyáltalán nem merítette ki a magyar művelődéspolitikának a hagyományokhoz való viszonyát. A szocializmus felé haladó Magyarországon ebben az időszakban rendkívül éles harc folyt a legnagyobb és leghaladóbb művészek megnyeréséért, másfelől azért, hogy a nyíltan polgári tendenciák elszigetelődjenek. Ennek következménye volt Márai Sándor vagy Zilahy Lajos disszidálása, de az is,

[1] *Lukács Gyorgy:* Magyar irodalom - magyar kultúra. Budapest 1970. 303–304. old.

hogy a korábban polgári demokratikus írók egyre közelebb kerültek a szocializmushoz és a szocialista kultúrához, mint például Illyés Gyula. Az előbb említett ellentmondás azonban hatással volt a konkrét irodalom- és művészetpolitikára is, és így került meglehetősen nehéz helyzetbe – s ez a helyzet a fordulat éve után még súlyosbodott – például Nagy Lajos vagy Ferenczy Béni.

A fő törekvés persze az volt, hogy megszüntessék a Horthy-korszakban létrejött azon helyzetet, amelyben a kultúra elszigetelten, nagyobb tömegbefolyás nélkül fejlődött. Ennek érdekében – mint az előző fejezetben már szó volt róla – előbb megreformálták a magyar iskolarendszert, államosították az egyházi iskolákat, s az állam vette kézbe az ifjúság nevelését. A magyar színház- és filmművészetben ebben a korszakban addig soha nem látott színvonalat ért el. A kultúra többé nem volt elérhetetlen távolságban a tömegektől anyagi értelemben sem. Az új forint bevezetése után fokról fokra olcsóbbak lettek a színház- és mozijegyek, a könyvek, a múzeumok. Mindezzel sikerült elérni, hogy a kultúra iránti érdeklődés a tömegekben, elsősorban a munkásosztályon belül hihetetlenül megnövekedett. A kultúra igen aktívan kezdte a felépítmény kategóriájában meghatározott szerepét betölteni. S ha ehhez még hozzáfűzzük azt – amiről már szintén beszéltünk –, hogy ennek az időszaknak a lendülete hozta létre a népi kollégiumi mozgalmat, a felnőttoktatást stb., ami hozzájárult a volt uralkodó osztályok műveltségi monopóliumának felszámolásához, akkor látható, hogy a kultúra területén óriási változások történtek, s ezek eredményei – de természetesen hibái is – nagymértékben kihatottak a következő időszakra.

A KULTÚRA A DOGMATIZMUS KORSZAKÁBAN

A magyar fejlődést ekkor alapvetően két tényező lendítette szocialista irányba. Az egyik: 1948–49-re lényegében véve a gazdaság talpra állt, a termelés elérte vagy megközelítette az 1939-es színvonalat. A másik: erre az időszakra nyilvánvalóvá lett, hogy a népi demokrácia nem átmeneti forma a proletárdiktatúra és a polgári demokrácia között, hanem a proletárdiktatúra egyik formája. Ezzel a két tényezővel összefüggésben merült fel az az igény, hogy meg kell gyorsítani a volt uralkodó osztályok kulturális monopóliumának megszüntetését, a dolgozók kulturális felemelkedését, a társadalmi rotációt. Ezt a célt szolgálta

például a szakérettségi és más tanfolyamok, melyek segítségével igen sok új káder került magas társadalmi pozícióba. A művészet területén is születtek kezdeményezések, melyek fel akarták gyorsítani a fejlődést, oly módon, hogy közvetlenül a szocialista realizmus propagandáját, a szocialista realizmus módszerének követését tűzték ki célul.

A tempóváltás oka volt továbbá, hogy ebben az időszakban vált világossá: a következő évek a hidegháború légkörében fognak eltelni, s fenyegető veszélyt jelentett maga a háború is (gondoljunk pl. a koreai háborúra). Ehhez még hozzájárult a kor általános hidegháborús hangulatának megfelelő légkörváltozás Jugoszláviával szemben. Az elképzelés az volt, hogy bármilyen eszközzel egységes közvéleményt kell teremteni a kultúrában. Mindez nagymértékben meghatározta a kulturális fejlődés lehetőségeit.

A nyitány – a Rajk-per árnyékában, noha azzal nem közvetlen összefüggésben – az úgynevezett Lukács-vita volt. Lukácsot először Rudas László támadta, ehhez csatlakozott Horváth Márton, Révai József és mások is. A fő vád az volt, hogy Lukács már az 1928-as Blum-tézisek idején feleleventette Lenin elképzeléseit a jakobinus diktatúráról, az antifasiszta diktatúra jelszavával egyfajta átmeneti uralmi állapotot képzelt el. Márpedig kiderült, hogy a népi demokrácia proletárdiktatúra, tehát ennek az elképzelésnek nincs létjogosultsága. Lukács koncepciójából a vádak szerint az következett, hogy elsősorban a realista irodalmat propagálta, a nagy klasszikus irodalmi teljesítményeket népszerűsítette, s elhanyagolta a szocialista realizmus propagandáját. Szemére vetették továbbá, hogy a realizmus diadalának Engels által kifejtett elvét minden további magyarázat nélkül értelmezi, és az a véleménye, hogy szocialista meggyőződés nélkül is lehetséges szocialista művészi alkotásokat létrehozni.

Lukács a vitában önkritikusan csupán azt ismerte el, hogy helytelen volt elhanyagolni a szocialista realizmus nagy műveinek népszerűsítését. Nem sokkal a vita után megjelentette a szocialista realista művészekről szóló tanulmányait. Ezekben Solohovval, Makarenkóval, Fagyejev korai regényével, a *Tizenkilencen*nel és más szovjet alkotásokkal foglalkozott. A vitának persze nem Lukács működése volt a legfontosabb kérdése, hanem arra szolgált, hogy az előbb említett tendenciákat felerősítse a magyar irodalmi és kulturális életben. Ennek volt a következménye azután, hogy Nagy Sándor és Aczél Tamás Kossuth-díjat, majd Sztálin-díjat kapott, meg az is, hogy a magyar irodalom-

ban és művészetben eluralkodott a sematizmus. S noha a sematizmus ellen is fellépett a művelődéspolitika, hiszen vezetői mint művelt emberek érezték, hogy a sematizmus művészileg zsákutca, de a sematizmusvita után nem sokkal, főként Déry Tibor *Felelet* című regényével kapcsolatban, újabb dogmatikus hullám jelentkezett, mely azután hosszú időre meghatározta az irodalompolitika fő vonalát.

Ezzel párhuzamosan számos olyan vita is lezajlott (főként a képzőművészet és az építészet területén), amely mindenfajta új kezdeményezést a formalizmus kategóriájába sorolt, és a tematikát, az elvont témakört állította a művészeti fejlődés középpontjába. A Déry-vitából világosan kitűnik, hogy elsősorban azokat a nézeteket és felfogásmódokat bírálták ebben az időszakban, amelyek szóvá tették, hogy a magyar pártnak a harmincas években – éppen szektarianizmusa következtében – nem volt igazi tömegvonzereje. A Benjámin Lászlót ért kritika voltaképpen azt a felfogást vette célba, melyet Lukács fejtett ki annak idején József Attilával kapcsolatban. Azt kifogásolták Benjáminnál, hogy hangot ad a kétségbeesésnek, a csalódottságnak.

1953–54-ig ezek az elképzelések és hangulatok jellemezték a magyar művészetpolitikát. Persze néhány jelentős alkotás ebben az időszakban is létrejött. Ilyen például Illyés Gyula *Fáklyaláng*ja, Déry Tibor már említett *Felelet*e és Benjámin László ekkori költészete is. Mindez jelezte, hogy az a szocialista lendület, amely a felszabadulással elkezdődött, a dogmatizmus és a sematizmus ellenére is mélyen áthatotta a magyar közélet leghaladóbb részét. Ugyanakkor ebben az időszakban is akadtak teljesen polgári jelenségek, ezeket azonban a sematizmus jegyében a legpozitívabb és legjobb teljesítményekkel együtt bírálták.

Az államosított iskolákban meglehetősen rossz felszereltséggel és nehéz körülmények között, de általában a szocializmus szellemében nevelték a diákságot. A dogmatikus és vulgáris magyarázatok, értékelések azonban – különösképpen az irodalom- és történelemoktatásban – sok zavart okoztak. Előrelépést jelentett viszont az. hogy az ötvenes évektől kezdve fokozatosan bevezették a marxizmus–leninizmus oktatását az egyetemeken, de ezt is sokszor visszavetette az előadások és a szemináriumok alacsony színvonala, a vulgarizálás.

Ugyanekkor kezdett komoly munkához a tudomány népszerűsítése terén a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, és megkezdődött a felszabadulás utáni legnagyobb, irodalmat népszerűsítő vállalkozás: az

Olcsó Könyvtár köteteinek megjelentetése. Ezzel párhuzamosan jelentek meg a magyar klasszikusok sorozatának kötetei is, s ilyen módon addig nem látott mozgásba lendült a könyvkiadás. A dogmatizmus hatása eleinte leginkább a filmgyártásban jelentkezett: rendkívül sok primitíven feldolgozott és sematikus film készült. De már 1955-ben – Sarkadi Imre novellájának felhasználásával – megszületett Fábry Zoltán világsikert aratott *Körhintája*, továbbá Máriássy Félix is ebben a korszakban alkotta meg élete legjobb filmjét, a *Budapesti tavaszt*.

A dogmatikus és vulgáris felfogásokat 1953-tól kezdték támadások érni. S annak ellenére, hogy 1953-ban már az egész légkör változóban volt, az írók közül sokan még ekkor is tartották magukat a dogmatizmus korszakában megrögzött elvekhez. Eleinte Karinthy Ferenc, Devecseri Gábor és mások felléptek a dogmatizmus kritikája ellen. 1955-ben, majd 1956-ban viszont éppen írói és művészi körökben alakultak olyan csoportok, amelyek a dogmatizmus bírálatát helytelen módon átvitték a demokratikus irodalompolitikai elvek, sőt a marxista elvek kritikájára. Így alakultak ki olyan elméletek, amelyek szerint az írók hivatása a nép vezetése, amelyek az írók politikai felelősségét a közvetlen politikai munka és tevékenység irányításában látták. Mindez természetesen csupán egy mozzanat volt a fejlődésben, de olyan mozzanat, amely jelentős befolyást gyakorolt az 1956-os ellenforradalmi eseményekre.

Külön kell szólni arról, hogy 1954-ben készült el, illetve jelent meg Lukács György *Az ész trónfosztása* című műve. Ezzel a munkával kapcsolatban voltak ugyan kritikai hangok, melyek azt állították, hogy Lukács a materializmus és az idealizmus ellentétét a racionalizmus és az irracionalizmus ellentétére akarja változtatni, de ennek ellenére a mű elismerésben részesült, s Lukács Kossuth-díjat kapott. Ugyanakkor a fizolófiai viták rendkívül élessé váltak. A dogmatikusok kifogásolták a *Filozófiai évkönyv* első számát, mert az abban szereplő szerzők tanulmányaikban idézték a vitapartnereket. A dogmatikusok szerint nincs szükség immanens elemzésre, ehelyett pusztán – sajátosan értelmezett – pártos analízist kell nyújtani, mely teljességgel kikapcsolja a vitapartnerek gondolatmenetét. A viták 1953-tól csaknem folyamatosan jellemezték a filozófiai életet, s később, amikor a Petőfikör általános közéleti vitákat rendezett, ezeken belül igen nagy közönség előtt folyt a filozófiai vita is. Ebben a vitában Lukács, Szigeti József és mások verték vissza a dogmatikus álláspontokat.

1956 után a művelődéspolitika legfontosabb feladata az volt, hogy szétválassza a dogmatizmusellenes és a jobboldali, polgári gondolatot. Ez azonban nem ment ellentmondások nélkül. (Így például kezdetben fölelevenítették az első Lukács-vita érvrendszerét is.) A szétválasztás eredményeként 1956 után nagy fejlődés indult meg mind az irodalomban, mind a képzőművészetben és a zenében. Néhány példa: Kondor Béla művészete ebben az időben bontakozott ki, a hatvanas évek elején jelent meg Cseres Tibor *Hideg napok*ja, Sánta Ferenc *Húsz órá*ja és más művei, ekkor fejlődött fel Szakonyi Károly novellisztikája stb. stb. Hasonló fejlődés volt tapasztalható a zenében: Durkó Zsolt, Tamássy Zdenkó, Petrovics Emil, Láng István művei jelezték, hogy a művelődéspolitikai elgondolások ösztönzően hatnak a művészeti életre.

A drámairodalom is új alkotásokkal gazdagodott. Színpadot kaptak Illyés Gyula és Németh László drámái, Szakonyi Károly az *Életem, Zsóká*val jelentkezett, Örkény István pedig a később világszerte sikert aratott *Tótékk*al. Az akkori filmsikerek is felfelé ívelést jeleztek (Kovács András: *Hideg napok,* Jancsó Miklós: *Szegénylegények* stb.).

Hasonló volt a helyzet az oktatás területén is. Helyreállították az iskolák szocialista jellegét, és az akkor rosszul sikerült reformkísérlet ellenére (melynek anyagi feltételei nem voltak meg, tehát nem válhatott be az általános politechnikai oktatás 5+1, illetve 4+2 formában) az iskolák mégis sok tekintetben továbbfejlődtek.

Az általános föllendülést azonban számos ellentmondás keresztezte. Az egyik az volt, hogy a korábban igen nagy méretű társadalmi rotáció lelassult. Ez részben összefüggött azzal, hogy az egyetemi felvételiken a munkás-paraszt származás többé nem jelentett olyan előnyt, mint régebben.

Az ellentmondások más területeken is jelentkeztek. A művészetek fejlődésével egy időben elindultak olyan folyamatok, melyek a marxista esztétikát és filozófiát vagy más elméletekkel akarták ötvözni, vagy pedig a marxizmus háttérbe szorításával az éppen divatos elméleteket igyekeztek érvényesíteni a kritikában, publicisztikában. Különösképpen nagy hatása volt ebből a szempontból az úgynevezett strukturalista elméletnek, melynek módszereit a legkülönbözőbb irodalmi anyagokon

próbálták ki, s melynek segítségével a marxista elméletet, s különösképpen a realizmus elméletét igyekeztek háttérbe szorítani.

Ekkor terjedt el hazánkban tömegméretekben a televízió. Ennek eredményeképpen azok az emberek – különösen vidéken –, akik addig nem jutottak kultúrához, most a televízió révén nagymértékben művelődhettek: színházi előadásokat láthattak, tévéjátékok, koncertprodukciók stb. irányították őket a kultúra felé. Ám a tömegkommunikációs intézményekben, illetve a körülöttük kialakult elméletekben is számos ellentmondás volt. Sokan úgy tekintettek a tömegkommunikációra, mint a közvetlen tömegigények kielégítésének eszközére. Vagyis – egy *feltételezett* tömegigénynek megfelelően – a tömegkommunikációnak általában a szórakoztatóipar színvonalán, sőt adott esetben a giccs színvonalán kellett volna kiszolgálnia az emberek feltételezett ízlését. A rádióban pedig nagy propagandája volt annak az elképzelésnek, hogy térjenek rá az úgynevezett háttérrádiózásra, tehát arra a módszerre, mely a hallgatók más elfoglaltsága közepette villant fel rövid tudósításokat, riportokat, beatzenét stb. A fentiek ellenére megmaradt a televízió és a rádió műsorainak alapvetően szocialista kulturális tartalma, bár a programok összeállításában és minőségében az említett ellentmondások is megmutatkoztak.

A legnagyobb ellentmondás azonban az volt, hogy az extenzív korszak (az az időszak, amikor a termelés mennyiségét elsősorban új munkaerő bevonásával növelik) megkövetelte ugyan a *legalapvetőbb műveltséget,* hiszen az iparban a teljesen műveletlen ember használhatatlan, de ennél többet nem. Ilyen módon az extenzív korszak nem kényszerítette ki az alapvető műveltségbeli hiányok pótlását. A népművelés régi rendszerében, mely a „felülről lefelé" történő művelés alapján dolgozott, a társadalmi igények alacsonyabb szintje és a műveltség társadalmi megbecsülésének hiánya keresztezte a művelődésbeli törekvéseket. Ezekkel az ellentmondásokkal küszködve érkezett el a szocialista Magyarország fejlődésének ahhoz a szakaszához, amikor már új munkaerő bevonásával nem lehetett tovább bővíteni a termelést, csupán a termelékenység növelésével. Vagyis átléptünk az intenzív korszakba, melynek első szakasza a gazdaságirányítás új rendszerének bevezetése volt.

1968-tól a fejlődés szükségképpen azt igényelte, hogy a tömegek kulturális színvonala emelkedjék, hiszen most már csupán a megalapozott szaktudás és a magasabb általános műveltség teszi lehetővé a termelés növekedését. Persze ez a tendencia sem érvényesül kizárólagosan. És bár napjainkban az intenzív szakasz jellegzetességei válnak túlnyomóvá, de még hosszú ideig az extenzív korszak szükségleteivel párosulva jelennek meg.

Ez az ellentmondás még élesebbé válik, ha meggondoljuk: míg a polgári társadalom az intenzív korszakban a külső fegyelmezés eszközeivel élhet, addig a szocializmusban csak a munkahelyi demokrácia s az általános közéleti demokrácia tartalmának és formáinak fejlődése biztosíthatja a termelés színvonalát emelő kollektív törekvések létrejöttét és érvényesülését. Vagyis a magasabb képzettség szükséglete s ezzel összefüggésben a szocialista demokrácia fejlesztésének igénye egyaránt megköveteli, hogy az intenzív korszak a kultúra tekintetében továbblépjen. Mindazonáltal ez a kulturális fejlődés bizonyos szempontból tervszerűbb, átfogóbb és türelmesebb, mint a korábbi fejlődési fokok művelődéspolitikája volt.

Mindezekből azt látjuk, hogy a szocialista Magyarország kultúrája a társadalmi élet egészével összefüggésben fejlődik. A nehézségek társadalmunk belső ellentmondásaiból fakadnak, vagy régebbi tendenciák továbbélései. A kulturális élet ellentmondásokban mozog, fejlődése egyenlőtlen, de a kommunista politika fel meri tárni az ellentmondásokat, és meg tud küzdeni velük.

V. A TÁRSADALOM TAGOZÓDÁSA ÉS A MŰVELŐDÉS

TÁRSADALMI STRUKTÚRA ÉS MŰVELŐDÉSI STRUKTÚRA

Társadalmunk nem homogén, hanem tagolt, strukturált társadalom; sokféle társadalmi egyenlőtlenség, különbség jellemzi. E különbségek nagy részének jelentős szerepe van a művelődési lehetőségek, igények és készségek alakulásában, a tényleges kulturális aktivitásban, más része pedig maga is kulturális különbség. Ezért a közművelődés tervezésében és szervezésében alapul kell venni a mai társadalom lehetőleg helytálló szerkezeti képét, hogy ehhez, illetve ennek lehetséges és kívánatos megváltoztatásához igazíthassuk a közművelődés stratégiáját és taktikáját: távlati céljait és jelen működését.

Az MSZMP XI. kongresszusa a hetvenes évek magyar társadalmát úgy jellemzi, mint szocialista osztálytársadalmat, amely korszakos eredményeket ért el bizonyos társadalmi különbségek megszüntetésében, nevezetesen: felszámolta a kizsákmányolást és a vele járó, rá jellemző társadalmi egyenlőtlenségeket, s közvetlen céljának tekinti a jelenlegi osztály jellegű és eredetű különbségek fokozatos csökkentését, a társadalom dolgozó osztályainak és rétegeinek közelítését egymáshoz.

Az osztály jellegű és eredetű társadalmi különbségek kiemelése, megkülönböztetett kezelése azért elkerülhetetlen, mert – amíg vannak – *ezek* a különbségek és egyenlőtlenségek a legfontosabbak, a legjellemzőbbek, ezek határozzák meg az egyéb társadalmi különbségek és egyenlőtlenségek alakulását, felhalmozódását is. Így például a felszabadulás előtti magyar társadalom *különböző iskolai végzettségű csoportjai* közel estek az osztályszerkezet alapvető csoportjaihoz: a munkások és parasztok zöme még az elemi iskolát sem fejezhette be. (1920-ban az alkalmazásban álló fizikai dolgozók 55,8 százaléka legfeljebb 5 osztályt végzett, 39,4 százaléka legfeljebb 6–7 osztályt. Ezek az arányok 1930-ra 53,4, illetve 39,8 százalékra javultak.) A városi középrétegek tagjai és gyermekeik általában érettségiztek, részben főiskolát, egyetemet végeztek. A kizsákmányoló osztályok gyerekei pe-

dig – személyes képességeiktől függetlenül – főiskolai, egyetemi diplomát szerezhettek. Karácsony Sándor, a két világháború közötti időszak híres pedagógusa ezt a megoszlást azonosította az osztálymegoszlással, s az elemi iskolát az „alsóbb néposztályok" iskolájának, a középiskolát a „középosztályok" iskolájának, a főiskolát, egyetemet a „felsőbb osztályok" iskolájának nevezte.[1] Földes Ferenc marxista alapon kimutatta a fordított összefüggést, azt, hogy az osztályprivilégiumok rendszere okozza a munkásság és szegényparasztság kulturális kiszolgáltatottságát és elmaradottságát, s hogy e helyzet megváltoztatása csak az osztályviszonyok megváltoztatásával lehetséges.[2]

Földes Ferenc, osztályszempontból átértékelve az akkori hivatalos statisztikákat, megállapította, hogy az 1930–31-es tanév iskolai statisztikái, illetve az 1930-as népszámlálás adatai alapján összeállítható magyar „kultúrkép" a következő:

	A lakosságban %	A középiskolában %	A főiskolában %
a szegényparasztság aránya	35,0	1,3	1,5
a munkásság aránya	21,4	3,8	3,9
a birtokos osztály aránya	16,8	12,2	11,3
a polgárság aránya	26,8	82,7	83,3
	100,0	100,0	100,0

Ezek a kategóriák ugyan nem pontos szerkezeti kategóriák (a „birtokos osztály" például a hatholdas parasztokat és az ezerholdas nagybirtokosokat és bérlőket is tartalmazza, a „polgárságban" szintén együtt szerepel a nagytőkés és az értelmiségi kispolgár), ennek ellenére éppen a tárgyalt kérdés lényegének, a munkásság és szegényparasztság kulturális helyzetének megvilágítására alkalmasak. Joggal vonta le a következtetést Földes Ferenc: *„Az emberek milliói maradnak a*

[1] *Karácsony Sándor:* A magyar észjárás és közoktatásugyunk reformja. Exodus kiadás. Budapest 1939.

[2] *Földes Ferenc:* Munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon. Cserépfalvi 1941. In *Földes Ferenc:* Válogatott írások. Budapest 1967.

legalacsonyabb kultúrfokon és sohasem tudjuk meg róluk, mit rejtettek magukban. Hány Móricz Zsigmond, Illyés és Darvas pusztult már el a magyar szegényparasztság millióiban?! Hány József Attila és Derkovits a munkásság tömegeiben! ... A szegénység a kultúrkiközösítettség legalapvetőbb oka ... A szegénység kétféleképpen hat: vagy nincs *pénz*, vagy nincs *idő* ... A szegényparaszt- és munkásgyermek nem mehetne középiskolába, még ha ingyenes lenne is, mert az alatt az idő alatt dolgoznia kell, hogy önmagát eltartsa, sőt, hogy a családnak is segítségére legyen ... a szegény néprétegek kultúrkérdése *kulturális síkon nem oldható meg* ... Tehát marad a *társadalmi* megoldás, melynek olyan helyzetet kell teremtenie, hogy a *szegényparaszt- és munkásrétegek társadalmi arányuknak megfelelően részesüljenek a kultúrában.*"[3]

Az osztálykülönbségek ugyanígy *kifejeződtek* például a *lakásviszonyok*, az *öltözködés* és a *táplálkozás* különbségeiben, s még sok minden másban. Helytelen lenne azonban az ilyesfajta társadalmi különbségeket és egyenlőtlenségeket közvetlenül osztály jellegűeknek tartani, noha *ezeket is* intézményesítették, „törvényesítették" az osztályviszonyok. Az osztály jellegű különbségeknek mint alapvetőknek a kiemelése a sokféle társadalmi különbség és egyenlőtlenség közül *éppen azért* nélkülözhetetlen, mert *végső fokon* ezek határozzák meg az ellentétes vagy lényegesen különböző társadalmi helyzeteket és törekvéseket, a gazdasági és kulturális lehetőségeket, szükségleteket és igényeket is.

Azt mondottuk, hogy *végső soron*, s ez azt jelenti, hogy nem közvetlenül és minden egyes egyén vagy család számára, hanem csak általában, tömegméretekben. Az egyéni és családi különbségek variálják az osztályviszonyok, az osztályhelyzet által meghatározott alapvető tendenciát. De hatásuk nem eredményezheti az osztályszerkezet megváltozását. Az iskolarendszer ugyanis nem a társadalmi struktúra megváltoztatásának eszköze; éppen ellenkezőleg: elsősorban a *fennálló struktúra újratermelésének és konzerválásának egyik eszköze.* Mint a hatvanas években nálunk bebizonyosodott, a szocialista társadalmi struktúra és a szocialista iskolarendszer összefüggésére is igaz ez a megállapítás. „*A mobilitási folyamatokat az iskolarendszer csupán közvetíti, a végső meghatározók a társadalom alapstruktúrájában rej-*

[3] *Földes Ferenc:* Válogatott írások. 49., 86–87. old.

lenek." Ez az összefüggés abban is megmutatkozik, hogy *„a kötelező iskoláztatás évei alatt lényegében állandósulnak, illetve valamelyest növekszenek a különböző társadalmi rétegek gyermekeinek tanulmányi eredményeiben kifejeződő különbségek".*[4]

A hatvanas évek végén, hetvenes évek elején a következőképpen alakult a fizikai dolgozó szülők gyermekeinek aránya a különböző iskolatípusokban (%):[5]

Év	Általános iskola 8. oszt.	Szakmunkásképző intézet I. évf.	Középiskola I. évf.	Középiskola IV. évf.	Felsőoktatási intézmények I. évf.
1967	74,5	77,6	52,3	55,1	40,9
1969	78,4	79,4	51,8	54,1	39,0
1971	80,7	82,2	55,3	48,9	38,8
1973	80,1	85,3	56,7	50,7	36,8

Az 1970-es népszámlálás szerint a lakosság 62 százaléka fizikai dolgozó és eltartottja (az önállók és eltartottjaik nélkül). Ezt a tömeget a középiskolákban 51,4, az egyetemeken-főiskolákon 37,1 százalék képviselte. Az egyetemi arány ilyen alakulása azonban csak az alacsony presztízsű, alacsony jövedelmet ígérő szakmákra képesítő karokon és szakokon, illetve főiskolákon tanuló munkás- és parasztgyerekek 50–60 százalékos részvételéből adódott (1969–70-ben a tanítóképzőkben 52,4, az óvónőképzőkben 58,8, a mezőgazdasági főiskolákon 62,6 százalék), míg az „elit helyeken" arányuk alacsony maradt (a tudományegyetemeken 30,9, a műszaki egyetemeken 32,7, az orvostudományi egyetemeken 25,8 százalék). Ezzel szemben a szellemi foglalkozású aktív keresők és eltartottjaik a lakosságnak 19 százalékát, a középiskolásoknak viszont 48,6, az egyetemi-főiskolai hallgatóknak 62,9 százalékát tették ki a nappali tagozaton. (Például a műszaki egyetemeken 69,1, a

[4] *Gazsó Ferenc:* Iskolarendszer és társadalmi mobilitás. Budapest 1976. 25., 81. old.

[5] Lásd *Kardos József–dr. Kornidesz Mihály:* Szocialista társadalom – korszerű iskola. Budapest 1975. 114–115. old.

művészeti főiskolákon 79,2, az orvostudományi egyetemeken 74,2 százalék.)

Ezekhez az arányokhoz ma természetesen nem kell olyan kommentár, mint amilyent Földes Ferenc fűzött az akkoriakhoz. Hiszen azóta a kommunisták által akkor kilátásba helyezett és követelt társadalmi megoldás, a szocialista forradalom átalakította a társadalom és a művelődés szerkezetét és arányait is. Az 1973-ban összeírt vezető állású és értelmiségi kereső férfiak 41, a nők 43 százalékának az apja 1938-ban munkás vagy paraszt volt; az egyéb szellemi foglalkozású férfiak 64,7 százalékának, a nők 59,6 százalékának szintén. Ha a vezető állásúak és értelmiségiek közül kiemeljük a 40–49 éveseket, akiknek már lehettek egyetemista gyermekeik, akkor is hasonló arányokat találunk: a 40–49 éves vezető értelmiségi férfiak 62,4 százalékának, a nők 48,2 százalékának 1938-ban munkás vagy paraszt volt az apja. Ezek az adatok meggyőzően bizonyítják, hogy a szerkezeti átalakulás a művelődésre is érvényes.[6] Más kérdés természetesen, hogy ezek az arányok nem feledtethetik a *mostani* munkások és parasztok gyermekeinek viszonylag alacsony főiskolai arányát. Továbbá: az 1973-ban összeírt kereső férfiaknak, akiknek az apja 1938-ban vezető állású és értelmiségi volt, 54,5 százaléka ma is ebbe a csoportba tartozik, újabb 29,8 százaléka pedig egyéb szellemi foglalkozású. A nőknél ezek az arányok: 32,5 és 55,5 százalék.[7] A régi értelmiség következő nemzedékének „deklasszálódása" tehát nem túl nagy arányú. A munkás- és parasztgyerekek adminisztratív előnyeit az iskolai pályafutásban *nem a régi értelmiség rovására* biztosították az 1945–1961-es időszakban.

Mindez – a mai helyzet is, a továbbfejlődés is – természetesen összefügg a munkás- és parasztcsaládok jövedelmi, lakás-, szociális helyzetével és kulturális igényének társadalmilag meghatározott fokával, az érdekeltség (a tanulásban való érdekeltség) hiányosságaival, de összefügg az oktatáspolitikai felelősséggel is. Így például az iskolák anyagi és személyi feltételeinek különösen a munkás- és parasztlakta területeken tapasztalható évtizedes hátrányával minden fokon, elsősorban az általános iskola, a szakmunkásképző és a szakközépiskola ese-

[6] *Andorka Rudolf–Illés János:* A nemzedékek közötti társadalmi mobilitás változásai. *Statisztikai Szemle*, 1976. 10. és 11. sz.

[7] Uo.

tében. A párt Központi Bizottsága 1972. június 15-i határozata ezért fordított különös gondot ezekre a problémákra. A XI. pártkongresszuson elfogadott programnyilatkozat pedig kimondta: „Tovább csökkentjük az oktatási, tanulási feltételekben meglevő különbségeket, hogy a felnövekvő ifjú nemzedék életpályájának alakulásában a szociális körülményeknek már ne legyen lényeges szerepük." Továbbá: „Általánossá kell tenni a felnövekvő nemzedék középfokú iskolázottságát. Ennek keretében elsősorban a szakmunkásképzés színvonalát kell emelni."[8]

Az iskolán kívüli művelődési intézmények és lehetőségek igénybevétele, illetve a *tényleges kulturális aktivitás,* önképzés (a napisajtó, a rádió és a televízió kivételével) nagyjából megegyezik az iskolai végzettségi és szakképzettségi arányokkal, bizonyára azért, mert az iskolai pályafutás tartalma, jellege és színvonala adja meg elsősorban és tömegméretekben az alapvető művelődési igények és készségek kifejlődésének-kifejlesztésének lehetőségét. Ezt az olvasás- és művelődésszociológiai vizsgálatok, közvélemény-kutatási és szabadidő-kutatási eredmények sokoldalúan feltárták.

Azt látjuk tehát, hogy az iskolán kívüli művelődés nagyjából függvénye az iskolázottságnak; az iskolázottsági arányok közel esnek a szerkezeti arányokhoz, a strukturálisan előnyös helyek a művelődési és iskolázási esélyek szempontjából is előnyösek, s ez – ha lényeges változásokkal és eltérésekkel is – érvényes a szocialista struktúrára és művelődésre is.

Eddig a művelődési különbségek és aránytalanságok leírásakor nem pontos osztálykategóriákat használtunk, hanem csak ilyeneket: „munkásság" „polgárság", „szegényparasztság", „fizikai dolgozók", „szellemi dolgozók". Nemcsak azért, mert a polgári statisztika természetszerűleg nem használ osztálykategóriákat, megkerüli a valóságos osztályszerkezetet a közömbös, formális fogalmak (pl. őstermelők, önállók stb.) használatával, hanem azért is, mert *a mi hivatalos statisztikánk is csak 1975-től tért át a szocialista társadalom alapstruktúráját kifejező kategóriák használatára.*[9]

Korábban lényegében a tulajdonforma alapján különböztették meg a munkások és alkalmazottak, valamint a parasztság, ezen belül az ön-

[8] Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Budapest 1975. 513–514. old.

[9] Lásd a KSH elnökének 2/1975. (V. 3.) KSH számú rendelkezését. *Statisztikai Közlöny,* 1975. június 16.

állóak, illetve a szövetkezeti tagok kategóriáját és a magánkisiparosokat. A hatvanas években általánossá vált a társadalmi struktúrának a következő kategóriák segítségével történő statisztikai leírása: 1. vezető állásúak és értelmiségiek; 2. egyéb szellemi dolgozók; 3. nem mezőgazdasági fizikai dolgozók; 4. mezőgazdasági fizikai dolgozók. Ebben a csoportosításban dolgozták fel és közölték az 1970-es népszámlálás adatait is. Ez a változtatás abból a helyes törekvésből fakadt, hogy a szocializmus alapjainak lerakásával a hatvanas évek elejére befejeződött szerkezeti átalakulást (a magántulajdon súlyának jelentéktelenné válását, a szocialista társadalmi tulajdon győzelmét) visszatükrözze. A helyes törekvés azonban helytelen eredményre vezetett, mert feltételezték, hogy ettől az időtől kezdve a megmaradt osztályviszonyok is gyorsan elveszítik jelentőségüket, s az együttesen uralkodóvá vált szocialista tulajdonformák (az állami-össznépi és a szövetkezeti) különbségeinek már nem lesz lényeges szerepük az osztálykülönbségek meghatározásában, fenntartásában. *Ezért a tulajdonviszonyok (tulajdonformák) különbségei helyett az egyének munkájának jellegében meglevő különbségeket vették alapul a társadalmi struktúra leírásakor.*

Az egyéni munkák esetében a legjellemzőbbnek a fizikai–szellemi, illetve ezeken belül a végrehajtó–irányító, továbbá a mezőgazdasági–nem mezőgazdasági különbségeket találták. (Ez a csoportosítás, mint látható, teljesen elmossa a tulajdonviszonyok különbségeit: a kisiparos, kiskereskedő meg a ktsz-tag is a nem mezőgazdasági fizikaiak, vagyis a munkások közé kerül; a mezőgazdasági fizikaiak közé került a tsz-paraszt, az állami gazdaságok fizikai dolgozója és az egyénileg gazdálkodó paraszt; viszont önálló réteggé válik a vezető állásúak és értelmiségiek, valamint az egyéb szellemi dolgozók csoportja.)

Más szóval, az osztálykülönbségek helyett a dolgozók közötti réteg jellegű különbségek nyilvántartására tértek át a hivatalos statisztikában, túlhangsúlyozva az egyéni munkák különbségeinek társadalomszerkezeti jelentőségét, teljesen elhanyagolva (sőt elvileg kizárva) a tulajdonviszonyokban megmaradt különbségek strukturális szerepét. Mivel pedig a mi viszonyaink között a munkamegosztásban elfoglalt egyéni hely általában és közvetlenül az iskolai végzettségtől és szakképzettségtől függ, *lényegében véve a kulturális rétegződés* leírását kaptuk végeredményül, nem pedig a társadalomstruktúra leírását. (Teljesen logikus volt e csoportosítás élére állítani a „vezető állásúak és értelmiségiek" csoportját és nem a számosabb, az anyagi termelés-

ben alapvető szerepet betöltő fizikai dolgozókét, hiszen ott és nem itt található a magasabb iskolai végzettség, szakképzettség, kulturális színvonal. Ez azonban önmagában véve is ideológiai, sőt politikai viták forrásává lett, hiszen a szocialista értékrend élén a munkásosztály világtörténelmi szerepe áll, amit az ilyen csoportosítás áttételesen megkérdőjelez.)

A rétegződés ilyen megközelítése természetesen pozitív eredményeket is hozott, hiszen a társadalom objektív tagozódásának egyik szintjét, nevezetesen az egyéni munkák jellegében meglevő különbségeket tükrözte vissza. Ezek a különbségek, illetve az általuk meghatározott rétegződési szint azonban sem nem azonos az osztálytagozódással, sem nem mélyebb és igazabb annál. Ezért vissza kellett térni az alapvető osztályviszonyokat kifejező strukturális kategóriák használatához. A hatvanas években, majd a hetvenes évek elején lezajlott viták, ismertté vált társadalomtudományi kutatások, de a tapasztalatok is rávilágítottak arra, hogy a szocializmus alapjainak lerakásával, a szocialista tulajdonviszonyok győzelmével *új, szocialista jellegű osztályszerkezet alakul ki,* amelynek értelmezéséhez ma is nélkülözhetetlen *Leninnek* még 1919-ben kifejtett álláspontja a társadalmi osztályok ismérveiről. Ezek a következők: 1. a társadalmi termelés történelmileg meghatározott rendszerében elfoglalt *hely* különbözősége; 2. a termelőeszközökhöz való *viszony* különbségei; 3. a munka társadalmi szervezetében betöltött *szerepek* különbségei; 4. ezek következtében a társadalmi *javak* rendelkezésre álló részének *megszerzési módjában és méreteiben* tapasztalható különbségek. „Az osztályok az emberek olyan csoportjai, amelyek közül az egyik eltulajdoníthatja a másik munkáját, annak következtében, hogy a társadalmi gazdaság meghatározott rendszerében különböző a helyzetük."[10]

A magántulajdonon alapuló társadalmakra vonatkozóan a szó szerint is idézett lenini ismérv kifejezi az osztálykülönbségek és -ellentétek *lényegét:* mások munkájának eltulajdonítása, a kizsákmányolás csakis a gazdasági és politikai hatalom birtokában lehetséges, amikor is ezek a „mások" ki vannak rekesztve a gazdasági és politikai hatalomból, amely kényszerítő erővel uralkodik fölöttük, s e hátrányos helyzet eltűrésére bírja őket. Nem kétséges, hogy ezt a hatalmat a társadalom alapvető termelőeszközeinek monopolista birtoklása eredmé-

[10] *Lenin* Összes Művei. 39. kót. Budapest 1973. 15. old.

nyezi Így az osztályszerkezet kialakulásában végső soron a tulajdonviszony (a termelőeszközökhöz való eltérő viszony) az alapvető.

A szocializmus alapjainak lerakásával *lényegében megszűnt a termelőeszközök magántulajdona.* 1962-ben az aktív keresőknek már csak 5 százaléka volt kisárutermelő és segítő családtag, a társadalomban uralkodóvá lett a szocialista tulajdon. Az MSZMP VIII. kongresszusa méltán nevezte *történelmi jelentőségűnek* ezt a szerkezeti változást: ezzel „hazánkban befejeztük a szocializmus alapjainak lerakását ... a magyar nép a szocializmus teljes felépítésének korszakába lépett ... Ezzel a munkás-paraszt szövetség is új magasabb színvonalra emelkedik: két szocialista jellegű osztály szövetségévé fejlődik."[11]

A VIII. pártkongresszus értékelése arról, hogy a „két szocialista jellegű osztály" fennmarad, helyesnek és tartós érvényűnek bizonyult. A munkásosztálynak és a termelőszövetkezeti parasztságnak – jelentős közeledésük ellenére – máig megvannak jellegzetes osztályjegyeik, amelyek *megkülönböztetik őket másoktól és egymástól* is. A fennmaradt, társadalmilag nem jelentős arányú magántulajdonos-rétegtől (kisiparosok, kiskereskedők, egyéni parasztok) megkülönbözteti őket a szocialista tulajdon, az értelmiségiektől és alkalmazottaktól pedig az, hogy tevékenységük az anyagi javak és szolgáltatások termelése és forgalmazása, illetve ennek közvetlen irányítása. Ez a körülmény meghatározó következményekkel jár e két osztály munka- és életkörülményeinek, jövedelmének alakulására, a szocialista rendszerhez való viszonyára. Alapvetően és közösen érdekeltté teszi őket a szocialista nagyüzemi termelés fejlesztésében, a szocialista tulajdonban rejlő lehetőségek mind teljesebb kihasználásában, a munka szerinti elosztási elv és minden más szocialista elv érvényesítésében.

Emellett azonban a munkásosztály és a termelőszövetkezeti parasztság *egymáshoz képest is önálló ismérvekkel rendelkező osztály.* Alapvető és erősödő érdek- és jellegazonosság egyesíti őket, ami az azonos – szocialista típusú – társadalmi tulajdonból és e tulajdon keretében végzett termelőmunkából ered. Ehhez azonban fennmaradt és újrakeletkező, az azonos vonásoktól elválaszthatatlan lényeges osztály jellegű különbségek társulnak. Ezek a különbségek ma még a fentebb felsorolt lenini osztályismérvek szerint megállapíthatók.

Különböző a társadalmi termelés mai rendszerében elfoglalt *helyük*

[11] Az MSZMP VIII. kongresszusa. Budapest 1962. 23., 25. old.

(a munkásosztály zöme az ipari-építőipari termelésben, a szállításban és a kereskedelemben végzi a termelés és forgalmazás munkáját, a tsz-parasztság a mezőgazdaságban).

Különböző a termelőeszközökhöz való *viszonyuk* (a munkásosztály zöme – 90 százaléka – az állami-össznépi tulajdonhoz kötődik, 10 százaléka ipari-építőipari szövetkezeti tag és alkalmazott; a tsz-parasztság csoport jellegű tulajdon társtulajdonosa, egy része tulajdonosa a bevitt földnek, amely után földjáradékot élvez, ezenkívül háztáji gazdaság birtokosa).

Jövedelemszerzésük *módjában és mértékében* is jellegzetes különbségek vannak (a munkásosztály bruttó jövedelmének túlnyomó része – kb. 70 százaléka – a munka szerinti elosztásból származó bérjövedelem, a tsz-parasztoknál ez a földjáradékkal együtt 38 százalék; a munkások jövedelmének kisebb része kisegítő gazdaságokból, alkalmi munkákból származik – ez kb. 20 százalék –; a tsz-parasztok esetében ez a túlnyomó rész: 51 százalék; a pénzbeni társadalmi juttatás aránya azonos: 10–11 százalék). A jövedelmek *méreteiben* nincs ekkora különbség: a munkáscsaládok egy főre jutó évi bruttó jövedelme 1974-ben 23 249 forint volt, a tsz-parasztcsaládoké 26 131 forint. Az adók, illetve a háztáji gazdasági ráfordítások levonása után az átlagos munkáscsaládokban 21 165, a tsz-parasztcsaládokban 21 017 forint.[12] Adataink „szépséghibája", hogy a fentebb már említett „rétegstatisztikai" gyakorlat miatt itt nemcsak a tsz-parasztok háztartásai, hanem a „mezőgazdasági ágazat fizikai dolgozóinak" háztartásai is szerepelnek. Túlnyomó részük tsz-paraszt, kisebb részük azonban állami gazdasági dolgozó, azaz munkás, még kisebb részük önálló gazdálkodó. Az arány megközelítőleg 75:18:7.

A munkaszervezetben betöltött *szerep* tekintetében is van különbség a munkásosztály és a tsz-parasztság között. Igaz, ebben is az azonosság a fontosabb, nevezetesen az, hogy a szocialista állami és szövetkezeti vállalat keretében egyaránt kibontakozóban van az üzemi, illetve szövetkezeti demokrácia, s így a mindkét osztály zömét kitevő fizikai dolgozók *nemcsak* választott testületeik útján, hanem napi közéleti-politikai aktivitásukkal, a munkaversenyben való részvételükkel stb. is állandóan befolyásolják és ellenőrzik a vállalat, szövetkezet ügyeit; ennek a befolyásnak a *közvetlensége* azonban lényegesen elté-

[12] Az adatok az 1974-es háztartás-statisztikából valók. KSH, 1975.

rő. A szövetkezeti tulajdon csoport jellegéből következően a termelőszövetkezet közgyűlése jogosult a vezetők megválasztására és leváltására, és a tagság viseli ennek kockázatát. Az állami vállalat vezetőit a tulajdon össznépi jellegéből következően az állam nevezi ki vagy váltja le. A vállalati közösség a kollektív szerződéssel, a szakszervezeti vétójoggal, s újabban a szakszervezeti bizalmi egyetértési jogával, valamint a pártszervezet politikai szerepének érvényesítésével lényeges beleszólási lehetőségekkel rendelkezik, de ez nem terjed ki a vezetők megválasztására – s persze a kockázat nagyobb részét is az állam viseli.

Végül: „egymás munkájának eltulajdonítása" tekintetében is különbözik-e egymástól a két osztály? *Elvileg* igen, hiszen a *különböző helyzettel* ez vele jár. (Lenin is megengedő módon fogalmaz, nem apodiktikusan.) A két testvérosztály alapvetően közös érdekeltsége és az ezen nyugvó politikai szövetség azonban kizárja ennek a lehetőségnek a kihasználását. A szocializmus építésének lehetnek ugyan olyan időszakai, amikor az a *látszat* keletkezik, hogy egyik osztály elsajátítja a másik munkáját (pl. a szocialista iparosítás költségeihez a mezőgazdaság is hozzájárult, akárcsak a mezőgazdasági nagyüzemek gépesítéséhez a munkásosztály), de ez egyik esetben sem valamelyik osztály önzéséből történik, tehát nem „eltulajdonítás", hanem igénybevétel a közös program költségeinek fedezésére. A termelőerők fejlesztése alapvetően közös érdek, amiben a két osztály – képviselői útján – megegyezett, s a közös programot országgyűlési választásokon az állampolgárok összessége szentesítette. A munkásosztály és a tsz-parasztság tehát nem tulajdonítja el egymás munkáját – bár a szocialista gazdaság rendszerében különböző a helyzetük –, hanem tág értelemben vett tevékenységcserét folytatnak, kölcsönösen rá vannak utalva egymás termékeire, az együttműködésre.

Láthatjuk tehát, hogy a jelenlegi szocialista struktúra *alapjában véve osztálystruktúra,* amelyet két szocialista típusú tulajdonforma keretében dolgozó, anyagi javakat termelő osztály gazdasági együttműködése és politikai szövetsége jellemez. 1973-ban az aktív keresők 58 százaléka a *munkásosztályhoz,* 14,6 százaléka a *szövetkezeti parasztsághoz* tartozott. *A társadalom egyéb aktív rétegei is dolgozók:* vagy állami és szövetkezeti alkalmazásban álló *értelmiségiek és más szellemi dolgozók* (az aktív keresők 24 százaléka), vagy az anyagi termelés és szolgáltatás különböző ágaiban *kisárutermelők* (1,7 százalék kisipa-

ros, kiskereskedő, illetve szintén 1,7 százalék egyénileg gazdálkodó paraszt).

A fentebb említett KSH-elnöki rendelkezéssel bevezetett kategóriák szerint csoportosított adatok a következő szerkezeti képet mutatják (az *aktív keresők* megoszlása):[13]

	1941	1960	1973
Munkásosztály	53,6	50,8	58,0
Szövetkezeti parasztság	–	12,0	14,6
Értelmiségi és egyéb szellemi dolgozók	7,4	16,0	24,0
Kisárutermelők	34,6	21,1	3,4
Tőkések, földbirtokosok, vagyonukból élők	4,4	0,1	–
	100,0	100,0	100,0

Hasonló arányokat mutatott a *népesség* osztály- és rétegtagozódása is (az eltartottakat eltartójuk, a nyugdíjasokat az előző munkaviszonyuk szerint besorolva): 1973-ban a munkásosztály a népességnek 58,7 százalékát, a szövetkezeti parasztság 18,3, az értelmiségiek és más szellemi dolgozók 20,1, a kisárutermelők 2,9 százalékát tették ki.

A családi háztartások jelentős részében (kb. 27 százalékában) ma már együtt élnek munkások és parasztok, fizikai és szellemi dolgozók. Ez egyik fontos jele és eredménye az osztályok és rétegek közeledésének. A legtöbb a tiszta munkáscsalád: a lakosság 39 százaléka él ilyen családokban, 9,4 százaléka tiszta tsz-parasztcsaládokban, tiszta kisárutermelő családokban csak 1,5 százalék. Az osztály- és réteg-értelemben vett vegyes családokban él a lakosság 26,6 százaléka (10,7 százalék él olyan háztartásban, ahol nincs aktív kereső). Ezek az adatok nagyon lényegesek azért is, mert *cáfolják az osztály és réteg jellegű „szubkultúrák", a kulturális elkülönülés képzetét.* Ha az osztály- vagy réteg-hovatartozás hat is még nálunk a művelődési lehetőségekre, szükségletekre és a tényleges művelődésre, ez *mindenekelőtt* a munka jellegére, szakképzettségi szintjére és igényére, a jövedelmi, lakás- és

[13] Lásd A társadalom osztályszerkezete és rétegződése. KSH, 1975. 10. old.

anyagi fogyasztási színvonalra, a szabad idő nagyságára és szerkezetére vonatkozik, nem pedig a „szubkulturális" elkülönülésre, a „szociokulturális környezetre" egészében véve. A lakosság *közel egyharmada* családilag együtt él más osztályba-rétegbe tartozó, más iskolai végzettségű, szakképzettségű, kulturális igényű emberekkel; ennek során naponta végbemegy közöttük a nézetek, tapasztalatok, értesülések intenzív cseréje. A felszabadulás előtti munkások fiainak *több mint egynegyede,* kereső leányainak *kétötöde* szellemi foglalkozású lett; a parasztság fiainak *csaknem a fele,* kereső leányainak *több mint egyharmada* munkás lett, de családi-rokoni kapcsolataik többnyire megőrződtek, és a tapasztalatok rendszeres cseréjét, az ízlések és szokások, a kulturális igények oda-vissza áramlását teszik lehetővé a társadalmi osztályok és rétegek között. A munkásoknak *közel* fele falun él; egy részük (mintegy 800 000 ember) naponta bejár városi munkahelyére – mindez igen nagymérvű érintkezést, véleménycserét, információáramlást biztosít a mai magyar társadalomban. Mellette talán még a technizált tömegkommunikáció kulturális egalizációs szerepe is eltörpül. Mindebből következően nem célszerű a művelődés rétegzettségét túlságosan szorosan értelmezni. Az osztályok és rétegek kulturális közeledésében lényeges szerepe van annak, hogy növekszik az egész lakosság általános műveltsége, a szakképzettek aránya, fokozódik az ipari jellegű munka – s az ehhez szükséges kulturális színvonal – iránti igény az építőiparban és a mezőgazdaságban is.

A MUNKÁSMŰVELŐDÉS EREDMÉNYEI ÉS PROBLÉMÁI

A munkásosztály műveltségének és művelődésének viszonylag önálló tárgyalását *jelentősége* indokolja. A szocialista korszak munkásosztálya már régen nem kisemmizett, a kultúrából kiközösített osztály, mint ahogyan ezt Földes Ferenc még kénytelen volt megállapítani. Ellenkezőleg: helyesen él azokkal a lehetőségekkel, eszközökkel, amelyeket a szocialista kulturális forradalom biztosít.

A közeljövő, a fejlett szocialista társadalom felépítése azonban lényegesen többet követel. A termelőmunka magasabb színvonalra emelése, a szocialista demokratizmus fejlesztése, összefoglalóan: a szocialista életmód és erkölcs általánossá válása a munkásosztály sokkal hatékonyabb kulturális aktivitását igényli. Nem véletlen, hogy központi elhatározások egész sora szorgalmazza ezt. Az 1972-es közoktatási, az

1974-es közművelődési párthatározat, továbbá az 1976-os közművelődési törvény stb. mind kiemelt vagy központi feladatként tárgyalja a munkásművelődés feltételeinek és hatékonyságának javítását, méltatja nagy társadalmi jelentőségét. Az utóbbi években biztató fejleményeknek vagyunk tanúi és részesei a munkásművelődés területén: nőtt a társadalmi figyelem e kérdés iránt, javultak a közművelődés gazdasági és egyéb feltételei – de még mindig nem lehetünk elégedettek. 1977 áprilisában a SZOT elnökségének ülésén hangzott el: „Még mindig nem veszi körül megfelelő társadalmi légkör a tanuló embert. Ellentmondás van abban, hogy ma, amikor a gépek, a technika elévülési ideje rohamosan csökken, akkor egyesek műveltsége, ízlése megrekedhet a 30 év előtti szinten... Alapvető probléma, hogy a *dolgozók tanulásában, művelődésében nem kellően érdekeltek sem a vállalatok, sem maguk a dolgozók.* A vállalatok többsége úgy érzi, hogy ma még nem művelt dolgozókra, hanem »csak« munkaerőre van szüksége, így aztán számtalan olyan tényezővel kell szembenézniük, amely egyenesen abban teszi érdekeltté az embereket, hogy ne művelődjenek, a segédmunkás sokszor többet keres, mint a szakmunkás. Ha a munkásból értelmiségi lesz, jó néhány kedvezménytől elesik. Számos rendelet csak a végzettséghez fűz követelményt..."[14]

Ez és az ehhez hasonló megállapítások azonban semmit sem vonnak le az elmúlt 25–30 év alatt elért eredmények értékéből. A jelenlegi megoldatlan vagy rosszul megoldott problémák olyan helyzet problémái, amikor az *osztály egészének, alapvető tömegeinek általános és politikai műveltsége, társadalmi tájékozottsága, csaknem felének szakképzettsége is magasabb, mint bármikor korábban.* Ezt a tényt akkor értékelhetjük jelentőségének megfelelően, ha figyelembe vesszük, hogy az 1962–1964-ben összeírt szakmunkások 40, a betanított munkások 53, a segédmunkások 62 százalékának az apja 1938-ban mezőgazdasági fizikai foglalkozású volt. Az 1973-as összeírás is hasonló arányokat mutat. Ez annyit jelent, hogy ma a magyar munkásosztálynak több mint a fele *első nemzedékbeli* munkás, a gyerekkori családból semmiféle ipari vagy egyáltalán városi tapasztalatot nem hozott magával, személyesen kellett megbirkóznia az ipari munka fegyelmének, kultúrájának elsajátításával.

Ezt bizonyítják az iskolázottsági adatok is: míg 1949-ben a munká-

[14] *Népszabadság*, 1977. április 9.

sok 80 százaléka legfeljebb hét osztályt végzett, 1960-ban az ilyen végzettségűek aránya 66, 1973-ban 35 százalék. A nyolc osztályt végzettek aránya 1949–1973 között 18 százalékról 56 százalékra emelkedett, az érettségizetteké 1,9-ről 8 százalékra. (A hiányzó töredékszázalékokat a diplomások adják; arányuk 0,1 százalékról 0,4 százalékra nőtt. Egy részük közvetlen termelésirányító vagy modern gépezetek, gépsorok mellett fizikai munkás, de van közöttük nem a szakmájában dolgozó segédmunkás is, aki a konjunktúra következtében így többet keres.)

A munkások szakképzettségének változását a következő százalékos arányok jelzik:[15]

	1949	1960	1973
Termelésirányító	3,0	3,0	5,2
Szakmunkás	29,5	31,8	29,6
Betanított munkás	13,7	27,1	30,7
Segédmunkás	53,8	38,1	24,5
	100,0	100,0	100,0

Vagyis amíg 1949-ben alig félmillió volt a szakmunkás, 1973-ban ennek több mint kétszerese (1 167 000) dolgozott a magyar népgazdaságban. A betanított munkások száma pedig négyszeresére nőtt: 217 000-ről 906 000-re. Nem kell külön részletezni, mennyi társadalmi és egyéni erőfeszítés rejlik e változások mögött: *egy egész osztály nőtt fel e negyedszázad alatt szakmai feladataihoz.* 1973-ban csaknem annyi szakmunkás dolgozott, mint ahány munkás összesen volt 1949-ben! E változásokban döntő szerepet töltött be a szakmunkásképzés egységes állami rendszere, majd a szakmai középiskolák hálózata. 1972 óta működik a szakmunkások és technikusok továbbképzési rendszere is, amelynek keretében évente százezrek bővítik szakmai és politikai ismereteiket, pótolják képzettségük hiányait, felkészülnek az új technika, technológia fogadására.

Ezek az eredmények sem feledtethetik azonban sem a szakmunkásképzési rendszer, sem a szakközépiskola problémáit, a képzés fogyatékosságait, anyagi, tárgyi és személyi feltételeinek évtizedes lemara-

[15] Lásd A társadalom osztályszerkezete és rétegződése KSH, 1975 15. old.

dását. Hatékony kutatómunka és társadalompolitikai viták szükségesek néhány elvi kérdés tisztázásához is. Például: hogyan teljesíthető a párt programnyilatkozatának a felnövekvő nemzedék középfokú iskolázására vonatkozó tétele; hogyan tehető a szakmunkásképző iskola *valóban* középiskolává; szükséges-e, lehetséges-e és hogyan lehetséges behozni a munkásnők iskolai végzettségi és szakképzettségi hátrányait stb.? (1973-ban háromszor annyi érettségizett férfi munkás volt, mint munkásnő. 971 000 férfi szakmunkás és csak 196 000 szakmunkásnő dolgozott; a betanított munkások között az arány viszont csaknem fordított. Leginkább azonban a közvetlen termelésirányításban rossz a nők aránya: ilyen munkakörben mindössze 29 000 nő dolgozott, szemben a 124 000 férfival.)

A művelődés folyamata, a kultúra elsajátítására való törekvés, *a kulturális aktivitás iskolán kívüli formái és módjai* már nehezebben szemléltethetők összefoglaló adatokkal. Ha vannak is ilyenek, többnyire nincsenek osztály- és rétegkategóriák szerint feldolgozva, legfeljebb fizikai–szellemi és mezőgazdasági–nem mezőgazdasági bontásban állnak rendelkezésre. Végeztek persze reprezentatív mintákon művelődésszociológiai vizsgálatokat munkások körében is. Ezek azonban többnyire nem országosan reprezentatívak, továbbá adataik megbízhatósága – az adatközlés vallomás jellege folytán – alatta marad a népszámlálások vagy a mikrocenzusok dokumentált megbízhatóságának.

Így például a *háztartás-statisztikák* adatai rendszeres betekintést nyújtanak az egyes rétegek jövedelmeinek és kiadásainak alakulásába; a minket itt érdeklő kulturális célú kiadások aránya és nagysága fontos támpont a munkásság kulturális szükségleteinek és részben tényleges kulturális aktivitásának becsléséhez. A művelődéshez nemcsak állami, hanem családi és egyéni ráfordítások is szükségesek. Szerencsére ma már van miből a kultúrára is költeni. A munkáshaztartások egy főre jutó évi kiadásában a kultúrára jutó rész meglehetősen alacsony és csak mérsékelten emelkedő: 1962-ben 5,1, 1970-ben 5,5, 1975-ben 5,3 százalék. (Forintban: 630; 853; 1155.) E kiadásoknak csaknem a fele rádió- és tévékészülék-vásárlás, -javítás, illetve az előfizetés díja. A többi újság- és folyóirat-előfizetés, könyvvásárlás, mozi- és színházjegy, sport és szórakozási célú kiadás. Könyvvásárlásra növekvő rész jut, bár ez még mindig jelentéktelen összeg: 1962-ben 33, 1970-ben 40, 1975-ben 77 forint egy főre. A növekedést a könyvárak emelkedése

is magyarázza; más szóval, igen mérsékelt ütemben gyarapszik a munkáscsaládok saját könyvállománya.

Mekkora ez a családi könyvtár? A vizsgálatok adatai szerint: 1969-ben *Pest megyében* a *szakmunkások* 13 százalékának nincs otthon könyve, 23 százalékának 20 kötetnél kevesebb könyve van, 30 százalék 21–60 kötetről, 11 százalék 61–100 kötetről, 7 százalék 101–200 kötetről, 6 százalék 200 kötetnél több saját könyvről nyilatkozott. Ugyancsak 1969-ben a *Csepel Művek szakmunkásai* közül 20 százaléknak nem volt könyve, 21 százalék 1–30 kötetről, 34 százalék 31–100 kötetről, 25 százalék 100-nál több kötetnyi saját könyvtárról vallott. E tekintetben a betanított munkások és a segédmunkások adatai általában eltérnek a szakmunkásokétól. Ugyancsak jellegzetesen eltérnek a művezetők és technikusok adatai is. Például a csepeli művezetők 7 százalékának nem volt könyve, kb. 30 százaléknak 1–50 kötete, 18 százaléknak 51–100 kötete, 26 százaléknak 101–200 kötetnyi saját könyve, 10 százaléknak pedig 500-nál több kötetes könyvtára volt. Az 1971-es *salgótarjáni* vizsgálat szerint a *szakmunkások* 12 százalékának nincs, 38 százalékának 1–50 kötete, 22 százalékának 51–100 kötete, 18 százalékának 101–200 kötete van otthon. Ugyanitt a *segédmunkások* megoszlása ugyanebben a sorrendben: 43, 46, 6, 4 (a hiányzó százalék hiányzó választ jelent). (Mindhárom a Társadalomtudományi Intézet vizsgálata.) Más felmérések hasonló – és hasonló módon eltérő – adatokat eredményeztek. Például az 1976-ban a *szolnoki* MÁV Járműjavítóban és a Jászberényi Hűtőgépgyár *jászárokszállási* hűtőtechnikagyáregységében felvett adatok szerint a saját könyvállomány alapján a munkások megoszlása (Sipos Károly vizsgálata):

Kötet	Szolnok (%)	Jászárokszállás (%)
Nincs	6	15
Maximum 50	23	22
51–100	24	17
101–150	7	11
151–200	10	7
200-nál több	10	7
(A többi nem válaszolt)		

E megoszlás érdekességét – az adatok frissesége mellett – az adja, hogy a szolnoki gyár régi nagyüzem (1856-os alapítású), nagy tradíciókkal, népes törzsgárdával, a szakmunkások 76 százalékos arányával, 71 százalékos részvétellel a szocialista brigádmozgalomban, míg a jászárokszállási gyáregység 1970-es alapítású, a betanított munkások 65 százalékos többségben vannak, a létszám 42 százaléka nő, alacsonyabb az iskolai végzettségük, politikai szervezettségük és aktivitásuk, a brigádmozgalomban való részvételük 41 százalékos; viszont 85 százalékuk helyben lakó, míg a szolnoki munkások 43 százaléka bejáró. Ennek ellenére az otthoni könyvállomány megléte és nagysága tekintetében a két minta válaszai között nincs lényeges eltérés. Ez arra figyelmeztet, hogy az ilyen adatokat ne vegyük túlságosan komolyan.

Sokkal lényegesebbek az olyan felmérések, amelyek *a könyvhöz való nem tulajdonosi, hanem olvasói viszonyt* tárják fel. Ez pedig – ha nem is teljesen – nagymértékben független lehet az otthoni könyvek számától. A munkahelyi (szakszervezeti) és a lakóhelyi (tanácsi) könyvtárak saját könyvek nélkül is bőségesen biztosítják a rendszeres olvasást – csak idő, akarat és igény kell hozzá. *Pest megye* munkásai közül a szakmunkások 17 százaléka, a betanított munkások 11, a segédmunkások 14 százaléka járt könyvtárba, főleg a munkahelyen. (A lakóhelyi könyvtárat 5–3–5 százalékos arányban látogatták.) *A salgótarjániaktól* azt kérdezték, járt-e könyvtárban az elmúlt hónapban. (Ez, mivel a kérdezés szeptember–októberben folyt, augusztus–szeptembert jelentett.) A férfiaknak 80 százaléka, a nőknek 84 százaléka nemmel válaszolt. Egy másik kérdésre adott válaszokból kiderült, hogy a 15–24 éves férfiaknak egyharmada, az ugyanilyen korú nőknek 41 százaléka még *sohasem volt könyvtárban. A szolnoki* Járműjavító munkásainak 36, a jászárokszállási hűtőtechnika-gyáregység munkásainak 31 százaléka viszont beiratkozott a munkahelyi művelődési ház könyvtárába.

Az *olvasás rendszeressége* függetlennek látszik a házi könyvtártól is, a könyvtártól is. A Könyvtártudományi és Módszertani Központ (Kamarás István) 1968 őszén végzett, az *ipari munkásokat* reprezentáló vizsgálata szerint *nem olvasó* volt a segédmunkások 37,8 százaléka, a betanított munkások 23,9 százaléka, a szakmunkások 17,5 százaléka. (Azt minősítették nem olvasónak, aki az előző évben nem olvasott könyvet.) *Egy év alatt egy könyvet* olvasott a segédmunkások 8,8, a

betanított munkások 10,2, a szakmunkások 9,7 százaléka. *Alkalomszerű olvasó* (egy év alatt 2–3 könyv) a segédmunkások 14,9, a betanított munkások 18,3, a szakmunkások 18 százaléka. Végül *rendszeres olvasó* e felvétel szerint az, aki a felmérés idején is, az azt megelőző három hónapban is olvasott, s visszamenőleg egy évre több kötet elolvasását jelölte meg. Ilyen volt a segédmunkások 38,5, a betanított munkások 47,6, a szakmunkások 54,8 százaléka. (Ezek örvendetes arányok, bár feltűnő ellentmondásban vannak a könyvekre és a könyvtárakra vonatkozó vallomásokkal.)

Ennél is fontosabb a *mit olvasnak?* kérdése. Kamarás szerint a *rendszeres olvasó* munkások 52,2 százalékának legutolsó olvasmánya értékes szépirodalmi mű volt, 33,1 százalék lektűrt olvasott utoljára, 8,5 százalék ismeretterjesztő művet vagy útleírást, 6,2 százalék egyebet, illetve nem válaszolt. Az *alkalomszerű olvasók* utolsó olvasmányainak megoszlása az előbbi sorrendben: 44,2, 41,1, 7,6 és 7,1 százalék. Az „egy év–egy könyv" kategóriába tartozó *véletlenszerű* olvasók legutolsó olvasmánya hasonló arányú (43,0, 39,3, 7,5, 10,2 százalék). Más vizsgálatok lényegében ugyanezt az aránymegoszlást regisztrálták és árnyalták. (Jellegzetesek például a *különbségek egyazon kategórián belül is* a nemek és az életkori csoportok szerint, az iskolai végzettség, a településtípusok, a mezőgazdasági kistermelésben való érdekeltség, valamint a bejárás-helyben lakás szerint. Ezek ugyanis nagymértékben meghatározzák a rendelkezésre álló idő mértékét és az olvasásnak mint *szokásnak* a kialakulását stb.)

Az idézett tények alapján megállapíthatjuk, hogy *a munkások számottevő része, ha nem is túl gyakran, de rendszeresen olvas. Ugyanakkor jelentős tömegek nem találkoznak a könyvvel.* Az olvasók egyharmada-fele viszont eljut a színvonalas szépirodalomhoz. Feltűnő azonban, hogy az ismeretterjesztő és szakmai irodalom olvasása csupán a legjobb szakmunkásokra, technikusokra, művezetőkre jellemző. (A Népművelési Intézet egyik vizsgálata szerint a szakirodalmat inkább az idősebb munkások olvassák, a fiatalok kevésbé.)

A napilapok (legalább egy országos vagy helyi napilap) olvasása viszont már népszokássá vált. Az egyes hetilapokat és folyóiratokat is elég sok munkás olvassa már. *Salgótarjáni* felvételünk adatai szerint a következő arányban olvasták az alábbi hetilapokat és folyóiratokat·

	Férfiak (%)	Nők (%)
Élet és Tudomány	13,7	7,2
Magyarország	12,2	4,7
Brigádélet	14,0	7,9
Nők Lapja	40,0	49,0
Pártélet	12,0	4,7
üzemi lap	41,0	23,6
Élet és Irodalom	4,4	3,8
Magyar Ifjúság	27,6	21,7
Film, Színház, Muzsika	13,6	17,9
Fáklya	11,7	8,7
Palócföld	1,6	1,3
Nógrádi Szemle	6,4	3,2

Természetesen nemcsak a nemek szerint, hanem a szakképzettség és munkakör szerint is nagyok a különbségek.

„A szegénység kétféleképpen hat: vagy nincs *pénz*, vagy nincs *idő* . . ." – írta Földes Ferenc annak idején. *Hogyan állnak a munkások manapság az idővel?* Akadálya-e még a művelődésnek az idő hiánya? Ezt a kérdést sokoldalúan tanulmányozták az elmúlt években, mégsem adhatunk rá egyértelmű választ. Már csak azért sem, mert a helyzet sem egyértelmű: sok munkásnak alig van szabad ideje (ilyenek főleg a bejárók, a mezőgazdasági kistermeléssel is foglalkozók, a családanyák), másoknak viszont elég sok szabad idejük van, de ezt még nem értékelik, nem tanulták meg értelmesen felhasználni, vagy a körülmények ezt nem teszik lehetővé (ilyenek pl. a fiatal munkások és munkásnők családalapítás előtt; a munkásszállásokon lakók nagy része stb.).

A kutatás általában kétféle megközelítést alkalmaz: vagy az időmérleget tanulmányozza, vagy a tevékenységek gyakoriságát és szerkezetét. Van olyan vizsgálat is, amely a szabadidő-tevékenységek gyakoriságának alakulását tanulmányozza az évek során, s ebből von le következtetéseket. A munkások körében a leggyakrabban alkalmazott megközelítés az éves szabadság és a szabad szombatos és munkaszombatos hétvégék eltöltésének tanulmányozása.

Az országosan reprezentatív időmérleg-vizsgálatok adatai lennének

a legszemléletesebbek, ha elegendő nagy minta alapján figyelembe tudnák venni a munkanapok és pihenőnapok különbségeit, a gazdasági aktivitások és családi kötelmek különbségeit, az idényjellegű különbségeket, a demográfiai és településtípusbeli eltéréseket stb. Ilyen vizsgálat azonban még nincs. (A KSH 1978-ra tervez egy valóban alapos időmérleg-felvételt.)

Az elvégzett időmérleg-kutatásokból az derül ki, hogy az utóbbi évtizedben 1. csökkent az olvasásra, tanulásra fordított idő, viszont 2. nőtt a televíziózásra fordított idő. Ez így van, minden bizonnyal, a munkásság időfelhasználásában is.

Más vizsgálatok a *hétvégi tevékenységek* gyakoriságát tárták fel. Az az általános eredmény, hogy a televízió uralja a hétvégeket; 80–90 százalékos arányával az első helyen áll, utána az újságolvasás következik, mintegy 60 százalékos arányban, harmadik helyen a könyvolvasás 40–50 százalékkal, majd a családi együttlét, kertészkedés, házimunka 30–40 százalékkal, s csak ezek után a séta, kirándulás, mozi, barkácsolás 20–30 százalékkal (SZEKI-vizsgálat, Csepel, Győr, 1969–1972. *Fukász* György, *Fedor* Béla).

Valószínű, hogy a hivatalos munkaidő csökkentése mellett nőtt a ténylegesen kereső (jövedelemszerző) munkára fordított idő. A dolog másik oldala: valószínű, hogy *nem sokat nőtt a szabad idő mint „magasabb tevékenységre való idő" (Marx) a munkásság számára*, legalábbis nem nőtt napi egy óránvit, mint a felnőtt lakosság időmérlegében, viszont a növekményt a televízió töltötte ki. (A televízió nézése persze lehet a „magasabb tevékenység" egyik esete, de semmiképpen az említett arányban, és nem önmagában véve, a műsortól és a néző egyéb tevékenységétől függetlenül.)

Mindezek miatt nem számíthatunk gyors, tömeges jellegű, látványos fordulatra a munkásság művelődésében. A közművelődés intézményeinek és dolgozóinak tehát gondosan és konkrétan az adott helyen, időben, szezonban stb. kell megkeresni azokat a munkásrétegeket és személyeket, amelyek és akik *itt és most* készek és képesek a művelődés valamely kollektív vagy egyéni, intézményi vagy otthoni formájába bekapcsolódni.

Általánosan elismert és bizonyított tény, hogy a munkásság művelődésében meghatározó szerepük van a munkában, a munkahelyen alakuló közösségeknek. A *munkahely* mint „hivatalos" gazdasági szervezet *közvetitheti* az egyénhez, réteghez a gazdasági, termelési kultúra

szintjének emelésére vonatkozó kollektív igényeket, gazdaságilag *ösztönözheti* az egyén szakképzési, illetve művelődési törekvéseit, *megteremtheti* a képzés, továbbképzés gazdasági, szervezeti és személyi (pl. műszakbeosztással összefüggő) feltételeit, *részt vállalhat* a művelődéshez való alkotmányos jog érvényesítésében. A munkahelyi *politikai és érdekvédelmi szervezetek* sajátos eszközeikkel szorgalmazhatják a művelődéssel, műveltséggel kapcsolatos normák korszerűsítését, „karbantartását", a munkásközvéleményt a művelődés megbecsülésére és készségére orientálhatják. Saját területükön – *a politikai képzésben, továbbképzésben* – önálló, szervezett és igen aktív tevékenységet fejthetnek ki, amelynek mindeddig tüzetesen nem tanulmányozott, de feltehetőleg igen fontos szerepe van a direkt politikai-művelődési igények felkeltésén és kielégítésén túl az általános műveltség és a szakképzettség megbecsülése és növelése szempontjából is. (Évente több mint egymillió munkás vesz részt a párt, a szakszervezetek és a KISZ politikai tanfolyamain, vitaköreiben.)

A munkások öntevékeny tömegmozgalma, *a szocialista brigádmozgalom* a munkásművelődésben azért fontos, mert ötvöződik benne a hivatalos, *objektív munkaszervezet* (a többnyire egymásra utalt vagy közös munkát végző brigád) a saját ügyeit a munkakötelességek közvetlen szféráján túl (is) önállóan intéző *egyenrangú társak kollektívájával*, amelynek figyelme és kollektív vállalása kiterjed a művelődésre és a szocialista életmód tudatos és közösségi formálására is. Ezért e mozgalomban nagyon sok függ a csoportnormák igényességétől, illetve egy-egy tekintélyes, hangadó brigádvezetőtől, brigádtagtól is. (László-Bencsik Sándor közismert írása érzékletes bizonyítéka a mozgalom lehetőségeinek.) A mozgalom társadalmi jelentősége elsősorban *szocialista* törekvéséből és *népmozgalom* jellegéből adódik. Mint tudjuk, ma már 1,8 millió embert, elsősorban munkást fog át, s egyik alapvető tényezője a munkahelyi demokratizmusnak, a munkásközvélemény formálásának és a munkáskultúrának (ezen az objektív funkción az sem változtat, hogy maguk a résztvevők nagy százalékban – egy 1975-ös nehézipari vizsgálat szerint 43 százalékban – a mozgalom *munkaverseny* jellegét tartják elsődlegesnek).

Áttekintve – ha csak vázlatosan is – a munkásművelődés helyzetét és fejlődését, eredményeit és fogyatékosságait, jogosnak tűnik az a következtetésünk, hogy a *mai magyar munkásosztály kulturális helyze-*

te és fejlettsége minőségileg más, előnyösebb és magasabb szintű, mint a 30–40 évvel ezelőtti volt, s ez egyik alapvető eredménye és tényezője a szocialista forradalomnak. A dolog másik oldala is legalább ennyire lényeges: a *fejlett szocialista társadalom felépítéséhez, az ebben is betöltendő vezető szerephez, a szocialista életmód és erkölcs általánossá tételéhez a munkásművelődés új és tartós fellendülésére van szükség.*

VI. AZ MSZMP MŰVELŐDÉSPOLITIKÁJA

1. TUDOMÁNYPOLITIKA

A Magyar Szocialista Munkáspárt tudománypolitikájának alapvető elveit, fő feladatait a Központi Bizottság által 1969-ben elfogadott *tudománypolitikai irányelvek* határozták meg. A KB abból indult ki, hogy hazánkban a szocialista társadalom építéséhez szükséges és nélkülözhetetlen *tudományos kutatási bázis* az 1969-et megelőző két évtized során *kialakult*. Lényegében megszilárdult a tudományos kutatás struktúrája, kialakultak alapvető intézményei és intézményhálózata. S amint az irányelvek leszögezték: lezárult a tudományos kutatóbázis fejlesztésének extenzív szakasza. Ez az az alapvető körülmény, amelyből az irányelvek kiindulnak.

Az irányelvek legfontosabb intencióit most úgy kísérjük végig, hogy egyben jelezzük az azóta megtett utat is. Rögtön hozzá kell tenni, hogy azok a feladatok, amelyeket *az irányelvek* megjelölnek, *hosszú távra szólnak,* bár pontosan nincs megjelölve, hogy milyen hosszú időre. Az elvek, amelyeket a párt kimondott vagy ismételten megerősített, önmagukban sem rövid távra szólnak, másfelől a megjelölt feladatok sem oldhatók meg máról holnapra.

Az irányelvek másik kiindulópontja *a tudomány megnövekedett társadalmi szerepe.* Az irányelvek a *tudományos-technikai forradalom* hazai meghonosításának feltételeiből, követelményeiből indultak ki, és abból a megkülönböztetett szerepből, amit a *tudomány termelőerővé válása* jelent. Ebből a szempontból az irányelvek legfontosabb intenciója a tudományos kutatás és a társadalmi gyakorlat, a tudományos kutatás és a termelés kapcsolatának megszilárdítása volt. Tehát azt az alapvető követelményt állították a tudomány művelői és a tudományos kutatások irányításáért felelős állami szervek elé, hogy a *rendelkezésre álló erők és eszközök koncentrálásával,* az eddiginél jobb, hatékonyabb felhasználásával gyorsítsák meg ezt a folyamatot, *közelítsék a tudományt a társadalmi gyakorlathoz,* ami a természeti

és a műszaki tudományok esetében elsősorban a népgazdasági igényekhez való jobb igazodást jelentette, a társadalomtudományoknál pedig – erre majd még külön is ki fogunk térni – elsősorban a mai aktuális társadalompolitikai és elméleti kérdések megválaszolása felé való fordulást.

Körülbelül ezek azok a legalapvetőbb szempontok, amelyekből az irányelvek annak idején kiindultak. Nem feladatunk a tudománypolitikai irányelveken részletesen végigmenni; inkább az egyes *kulcsproblémákat* kell megragadni, illetve érzékeltetni, hogy ezeken a területeken azóta milyen fejlődést sikerült elérni.

A KUTATÓBÁZIS FEJLESZTÉSE

Az egyik ilyen alapprobléma a *kutatóhálózat*, a tudományos kutatási bázis fejlesztése. Ahhoz, hogy a kutatóbázis fejlesztésével kapcsolatos problémákat egyértelműen fogalmazhassuk meg, elöljáróban *tisztázzunk néhány fogalmat*. Az irányelvek *öt tudományágat* különböztettek meg. A tudományos kutatások hazai állami és pártirányítása is ezt a felosztást követi. Ez az öt tudományág – nem fontossági sorrendben, nincs ilyen sorrend –: *a természettudományok, a műszaki tudományok, az orvostudományok, az agrártudományok és a társadalomtudományok.*

A kutatások *jellegét, típusát* illetően hármas bontás szerepel az irányelvekben, szó van *alapkutatásokról, alkalmazott kutatásokról* és az úgynevezett *fejlesztő kutatásokról*. Az *alapkutatások* tulajdonképpen a társadalomtudományok és a természettudományok terén folynak, elsősorban elméleti jellegűek és átfogó, alapvetően új tudományos törvényszerűségek feltárására irányulnak. Persze vannak alapkutatás jellegű tevékenységek az orvostudomány területén is és más tudományágak területén is, de ezek többsége inkább az *alkalmazott kutatások* körébe tartozik.

Az egyes kutatási típusok a gyakorlatban nem különülnek el egymástól élesen. Ez magától értetődik, hiszen az alapkutatásokkal foglalkozó tudós is igyekszik feltárni eredményeinek hasznosítási, alkalmazási lehetőségeit (ma már ebben anyagilag is érdekelt!), s ugyanakkor az általános törvényszerűségek, az új tudományos felismerések alkalmazásával, az úgynevezett alkalmazott kutatással foglalkozó mondjuk ipari vagy mezőgazdasági szakemberek is fedeznek fel alap-

jelenségeket, általánosabb törvényszerűségeket, amelyek túlmutatnak az adott probléma keretein. A két fő kutatási típus eredményei végül is a *műszaki fejlesztés* gyakorlatában válnak a társadalom által közvetlenül hasznosítható eredményekké.

Ha a *kutatóhálózat* oldaláról próbáljuk megközelíteni az egyes kutatási típusokat, akkor azt mondhatjuk, hogy az alapkutatás elsősorban az akadémiai kutatóintézetek és az egyetemi tanszékek fő feladata, míg az alkalmazott kutatások fő bázisát az ipari kutatóintézetek alkotják. Ezzel szemben az úgynevezett fejlesztő kutatások fő bázisai az üzemi kutató-fejlesztő helyek, tervezőirodák, kísérleti üzemek és laboratóriumok, tehát többnyire maguk a termelőüzemek.

Bocsássunk előre néhány fogalmat az *irányítással* kapcsolatban is. *A tudományos kutatások állami irányítása hármas szabályozáson keresztül érvényesül,* vagyis tudományirányításon három tényezőnek a hatását értjük. Egyik közülük a tudományirányító szervek tevékenysége, a *tudományirányítás szervezeti rendszere.* Az irányítás további eszközei a *tervezés,* a tudományos kutatást átfogó tervek rendszere, valamint a kutatási tevékenységet befolyásoló *gazdasági szabályozók.*

A *tudományirányítás* legfőbb szerve a kormány tudománypolitikai bizottsága. Ez a bizottság konkretizálja az ország tudománypolitikáját, összehangolja a tárcák tudományos kutatási és fejlesztési programjait. A tudománypolitikai bizottság mellett a legfőbb tudományirányító szervek az öt tudományágért ágazatilag felelős tárcák. A természettudományokért és a társadalomtudományi kutatásokért az ágazati felelősség – épp az irányelvek szerint – a Magyar Tudományos Akadémiára hárul. Az orvostudományi kutatások ágazati felelőse az Egészségügyi Minisztérium, az agrárkutatásoké a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium, míg a műszaki fejlesztésért az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság felel. Természetesen nemcsak a tudományirányító szervek érvényesítik a tudományirányítás feladatait és a tudománypolitikát, hanem ugyanezek a célok érvényesülnek az országos, illetve tárcaszintű kutatási tervekben is. Közülük a legjelentősebb – tehát a tervek útján történő szabályozáson belül a legjelentősebb – az országos távlati tudományos kutatási terv. Kidolgozását éppen a tudománypolitikai irányelvek emelték határozattá, és 1972-ben fogadta el a Minisztertanács. Ez a kidolgozásakor 15 évre szólt, határideje kitolódott, ma már 1990-ig érvényes tervről van szó.

Itt érintenünk kell még egy dolgot, azt tudniillik, hogy *mit is ér-*

tünk a tervek által történő szabályozáson? Ez a tudományos életben némileg mást jelent, mint a gazdasági életben.

A tudományos kutatás tervezése esetén nem „100 százalékig" tervezünk, mint a gazdasági kapacitás esetében. A népgazdasági tervek az ország gazdasági kapacitásának 100 százalékát veszik számításba, sőt esetenként több mint 100 százalékát, legalábbis elméletileg. A 100 százalék itt úgy értendő, hogy a termelőberendezések munkaerőre vetített kihasználtsági fokát veszik alapul. Tehát ha egy termelőberendezés csak egy műszakban üzemel, mert nincs több munkaerő, s nem tudják három műszakban üzemeltetni, akkor a tervezés során ezt tekintik 100 százaléknak, de a termelőberendezés nem lesz 100 százalékosan lekötve. A *tudományos életben* ezzel szemben eleve abból indulunk ki, hogy *nem szabad lekötni a tudományos kapacitás 100 százalékát,* csak körülbelül – jelenleg ez maximumnak tekinthető – a kétharmadát, 70 százalékát. A maradékot, az úgynevezett szabad kapacitást mindig fenn kell tartani előre nem látható, új kutatási irányok felmerülésére stb. Azt ugyanis nem lehet teljes pontossággal előre látni, hogy milyen fontos kérdések lesznek mondjuk tíz év múlva a tudományban. Különösen az alapkutatások terén nehéz a tervezés, az előrelátás. Persze már ma is látható számos olyan kérdés, amely biztosan fontos lesz tíz év múlva is. Ezek alapján és lehetőségeinkkel, adottságainkkal számot vetve határozták meg a tudományos fórumok az országos távlati tudományos kutatási terv kiemelt témáit is. A tudományirányítás második eleme tehát a tervek. Ezek révén valósul meg az irányítás, egyáltalán a tudománypolitikai célok végrehajtása. A harmadik: a szabályozó rendszer.

Az 1990-ig szóló új távlati terv tartalmazza a legfontosabb tudományos kutatási és műszaki fejlesztési feladatokat, és kijelöli a megoldásukhoz szükséges tennivalókat. A tervben *hat kutatási fő irány* (a szilárd testek kutatása, az életfolyamatok szabályozásának mechanizmusa, a közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos megalapozása, a szocialista vállalat elemzése, a biológiailag aktív vegyületek kutatása, a köznevelés fejlesztését szolgáló pedagógiai kutatások) és *tizenegy országos célprogram* (a számítástechnikai kutatások, a környezővédelmi kutatások, a talajtermékenység fokozása stb.) szerepel. Az ún. kutatási fő irányok elsősorban alapkutatási feladatok, és ezeket a Magyar Tudományos Akadémia hatáskörébe tartozó kutatóhálózat végzi el; az országos tervben szerep-

lő témák jelentős része a KGST Komplex Programjához is illeszkedik.

A tárcák és a Magyar Tudományos Akadémia intézetei kidolgozták saját *tárcaszintű célprogramjaikat,* fő kutatási irányaikat, s a termelővállalatoknak is van saját *fejlesztési tervük,* amelyeknek egy részét rendelésként átadják a főhivatású kutatóhelyeknek. (Az országos kutatási kapacitás felhasználása három – közel azonos – részből tevődik össze: mintegy harmadát az országos, harmadát az ágazati és harmadát a közvetlen felhasználói rendelések töltik ki.) Mindezek összessége alkotja kutatási-fejlesztési tervrendszerünket.

A gyakorlati hasznosítás szempontjából azonban az a legfontosabb, hogy *azt kutassák, amire szükség van.* Ehhez nem elég a jó terv, hanem a hasznosításban anyagilag is érdekeltté kell tenni mind a feladat kijelölőjét, mind a kutatót. Ez igen fontos módszer, s a tervvel együtt a legfőbb biztosíték arra, hogy a tudományos eredmények minél rövidebb úton a termelőerők részévé váljanak. Mi itt a probléma?

Kutatóink régebben is igen magas színvonalú munkát végeztek. Nem egy kiemelkedő eredmény született hazánkban: elvont matematikai tételektől kezdve egészen világhírű gyógyszereinkig. Mégis, amíg kutatóink nem voltak közvetlenül érdekeltek az eredmények alkalmazhatóságában, nagyon sok eredmény „papíron maradt". A kutatókat hajtja a tudományos kíváncsiság, de ha nem orientálják őket, jelentős részük hajlamos elszakadni a közelebbi valóságtól. Az is tény viszont, hogy ha csak a ma igényeivel törődünk, és az egész kutatóhálózatot a napi feladatok megoldására szorítjuk, a jövőt kockáztatjuk. A kutató tudományos kíváncsisága ugyanis a tudomány önerejéből, a jelenségek még feltáratlan titkaiból táplálkozik, s eredményei korszakokat nyithatnak a tudományban. (Esetenként még „melléktermékei" is az egész emberiséget érintik – gondoljunk pl. a penicillin feltalálására, a rádiumkutatást elindító „véletlenre".)

E probléma megoldását éppen a finanszírozás (pénzügyi szabályozás) rendszerének megváltoztatásával lehetett megtalálni. A régi gazdaságirányítási rendszerben minden kutatóintézet az állami költségvetésből kapta ellátását, és eredményeit ingyen adta át felhasználásra. A kutatási eredmények minden érdekelt magyar szervnek, üzemnek, vállalatnak ingyen álltak a rendelkezésére. Ennek ellenére csak szórványosan használták fel őket. Ezzel a módszerrel azóta szakítottunk.

Ma az ipari és a mezőgazdasági kutatás *rendelésre dolgozik.* (A rendelés tartalmát a tervek előbb vázolt három lépcsője adja.)

A kutatóhelyek a rendeléseket pénzért teljesítik, s bevételeikből tartják el magukat. A megrendelő alaposan megfontolja, mire költse saját fejlesztési alapját, mire van a korszerűbb termelés (termék) érdekében legégetőbb szüksége, mivel éri el a legnagyobb eredményt.

Egy területen azonban részben kivételt kellett tenni; s ez az alapkutatás. Arról van ugyanis szó, hogy itt a legparancsolóbb a tudomány belső, ún. immanens fejlődéséből adódó kutatási irány, s ezért „kívülről" igen nehéz előírni a kutatás témaválasztását. Itt tehát megmaradt az állami költségvetésből történő finanszírozás. Arról azonban, hogy *egy egészséges határig az alapkutatást is a mindennapi gyakorlathoz közelítsük, nem lehetett lemondani.* Itt is a két tárgyalt eszköz (a tervezés és a finanszírozás) sajátos alkalmazása segített. Egyrészt a Magyar Tudományos Akadémia – tagjainak és testületeinek választása alapján – jelölt ki néhány központi feladatot intézetei számára (ezzel azonban nem foglalja le az erők felét sem), másrészt lehetőséget adott külső megbízások vállalására. Ma már *az akadémiai kutatóintézetek is bekapcsolódtak az ún. konkrét gazdasági célra irányuló kutatásokba,* hiszen ezzel újabb anyagi eszközökhöz is jutnak, ami elősegíti az intézet fejlődését (pl. a műszerek beszerzését), s növeli a kutatók és alkalmazottak jövedelmét is (jutalmat kapnak a rendelésre végzett kutatás bevételeiből). Még a kiemelten kezelt kutatási témáknál is igyekeznek ún. *témafinanszírozást* megvalósítani, vagyis mind az irányítók, mind a munkavégzők tudják: mennyibe kerül az adott probléma megoldása.

Van azonban ennek a köz szempontjából fontosabb hatása is. Az, hogy *a gyakorlat igénye visszahat magára az alapkutatásra.* Ráirányítja a figyelmet olyan területekre, amelyeknek mélyebb feltárása egyébként egyelőre elodázódott volna.

A tudományos kutatásra fordított összegek nagyobb részét a *műszaki fejlesztési alap* biztosítja. Ez a vállalatoknál képződik úgy, hogy központilag meghatározzák: az adott termelési érték szerint hány százalék különítendő el műszaki fejlesztési célokra. Ennek egyharmada a vállalatoknál marad, s felhasználásáról a vállalatok maguk döntenek. Kétharmada továbbmegy. A maradék kétharmadnak a fele – tehát további egyharmad – a tárcánál marad, efölött a tárca rendelkezik, az utolsó egyharmaddal pedig az Országos Műszaki Fejlesztési

Bizottság. A műszaki fejlesztési alap óriási összeg, még az az egyharmad is, amely az OMFB-hez eljut, milliárdos nagyságrendű.

Az irányelvek egyik alapvető kiindulópontja tehát az volt, hogy a tudományos kutatások fejlesztésében is intenzív szakasz kezdődik, s ennek megfelelően kell tudományos bázisunk továbbfejlesztését is meghatározni. Az irányelvek elvként mondták ki, hogy *a tudományos kutatás* – épp a tudomány termelőerővé válása következtében – *alapvető feltétele a népgazdaság további gyors ütemű fejlődésének is.* Ebből következően leszögezték, hogy a *tudományos kutatásra fordított összegeknek gyorsabb ütemben kell növekedniük a nemzeti jövedelem növekedési üteménél,* vagyis a tudományos kutatásra fordított összegek arányának a nemzeti jövedelmen belül állandóan növekednie kell. Ebben az összefüggésben is kifejezésre jut az az elv, hogy a tudomány társadalmi jelentősége növekszik. Hogyan néz ki ez számok tükrében?

1969-ben *a tudományos kutatásra (K) és fejlesztésre (F) fordított összegek* aránya a nemzeti jövedelmen belül nálunk 2,5 százalék volt. Ez nemzetközileg is jónak mondható arány. A K+F aránya általában a fejlett tőkés országokban is alacsonyabb ennél. Magasabb K+F arány csak néhány országban van; 3 százalék fölött 1969-ben csak két országban volt a világon: az Egyesült Államokban és a Szovjetunióban. Van ebben a K+F-nek nevezett összegben egy kis torzítás is, de a nemzetközi összehasonlítás érvényességét ez nem befolyásolja, mert másutt is ugyanolyan torzító tényezők érvényesülnek. Az egyik ilyen tényező az, hogy nagyon nehéz meghatározni, mit is értsünk fejlesztésen. Ha nálunk egy gyárat vagy valamilyen termelési profilt szanálnak, mert nem jól működött a gyár – mondjuk eddig számítógépet termelt, és holnaptól cipőfűzőt fog gyártani, ami jóval „gyengébb" műszaki paraméterekkel rendelkező termék –, a technológiai átállást, amit a gyárnak meg kell csinálnia, szintén a fejlesztés rovatba könyvelik el. Tendenciáját tekintve természetesen nem az a jellemző fejlődésünkre, hogy számítógépről cipőfűzőre térünk át, de azért ebben az összegben – a K+F-ben – ilyen jellegű „fejlesztési" kiadások is szerepelnek. Ez persze a világon mindenütt így van, s tulajdonképpen az összehasonlítást nem zavarja, csupán azt mutatja, hogy tisztán nem lehet kiszűrni, mit is fordítunk fejlesztésre.

Az az elv, hogy a kutatásra és fejlesztésre fordított összegek aránya gyorsabban növekedjék, mint a nemzeti jövedelem, 1969 óta az irányelvek szellemében érvényesült, bár a növekedés nem volt egyenletes.

Jelenleg az arány – az 1975-ös adat szerint – 3,5 százalékra nőtt. Összegszerűen ez azt jelenti, hogy 1969-ben 6,4 milliárd forint volt a K+F, 1975-ben pedig elérte a 15 milliárd forintot. Ez hatalmas összeg, amelynek döntő része a műszaki fejlesztési alapból képződik. Természetesen ez főleg a műszaki tudományok területén kerül felhasználásra, mert ott rendkívül drágák bizonyos berendezések. Ebből a 15 milliárd forintból a gép, műszer és az egyéb eszköz rendkívül sokat és egyre többet visz el.

Összehasonlításképpen nézzük meg, mennyit fordítunk az egyes ágazatokra. Nem volt egyenletes a növekedés az egyes tudományágakat tekintve sem. Persze az irányelvek sem azt tűzték ki célul, hogy egyforma mértékben kell az egyes tudományágak fejlődését elősegíteni. Mielőtt azonban a tudományági arányokra kitérnénk, még egy fogalmat kell érintenünk, a szelektív fejlesztés fogalmát.

A SZELEKTÍV FEJLESZTÉS

Az extenzív szakasz lezárulása azt is jelentette, hogy a tudománypolitikai irányelvek elvként szögezték le: *a tudományos kutatóbázis további fejlesztése során szelektív fejlesztést kell megvalósítani.* Vagyis *azokat a kutatási irányokat kell fejleszteni, amelyek leginkább megfelelnek a népgazdasági és társadalmi igényeknek, s amelyek esetében leginkább garantált a nemzetközileg* is jelentős eredmények elérése. Amikor ezt az irányelvek ilyen határozottan leszögezték, bizonyos értelemben egy illúziónak is véget vetettek. Nevezetesen annak, hogy mi ma s a jövőben minden irányban egyformán fejleszthetjük tudományos kutatóbázisunkat. Ma a világon – a Szovjetunión és az Egyesült Államokon kívül – egyetlen ország sincs, amely egymaga minden kutatási irányban egyaránt fejleszthetné tudományos életét. A szelektív kutatáspolitika nem magyar program. Azt jelenti, hogy nagyon jól meg kell választani azokat a kutatási irányokat, amelyeket fejleszteni kell, ahol megfelelő eredményeket tudunk elérni, s ahol érdemes befektetni.

A szelektív fejlesztés először is azt jelenti, hogy meg kell határozni azokat a kutatási irányokat, amelyek a népgazdaság fejlesztésének irányaival egybevágnak.

Itt rögtön fölvetődik egy kérdés – és ne kerüljük meg ezt sem –, hogy tudniillik mi a helyzet az alapkutatásokkal: *érvényes-e az alap-*

kutatásokra is a szelektív fejlesztés követelménye? Igen, sőt, ha úgy tetszik, bizonyos mértékben fokozottan érvényes. Olyan értelemben például, hogy a természettudományi alapkutatások egy része hallatlanul *költségigényes.* Ilyen például az atommagkutatás. Egész biztos, hogy mi nem tudunk és egyre kevésbé fogunk tudni olyan részecskegyorsítókat építeni, amilyeneket például az Egyesült Államokban vagy a Szovjetunióban, vagy amilyet a legfejlettebb nyugat-európai tőkés országok összefogva – azért, mert másképp ők sem tudták volna megoldani – Genf mellett építettek. A mi évi összes K+F ráfordításunk sem lenne talán elég ahhoz, hogy egy ilyen gyorsítót fölépítsünk. Ezek tudományos életünk fejlődése szempontjából nagyon nagy horderejű döntések, mert például az ország legnagyobb kutatóintézetének – a Központi Fizikai Kutatóintézetnek – teljes kutatási profilját megváltoztatta egy ilyen döntés. Ezt az intézetet annak idején elhibázott koncepció alapján létesítették. Létrehozása megfelelt az akkori autark gazdaságpolitikai elképzeléseknek, amikor minden irányban próbáltuk fejleszteni iparunkat, abból az ismert hibás koncepcióból kiindulva, hogy „legyünk a vas és acél országa". Ez az autarkia, az önerőre támaszkodás elve volt jellemző az egész tudományos kutatásra. Ezek után rendkívül jelentős elvi állásfoglalás volt az, amikor leszögeztük, hogy az *autark fejlődést a tudományos életben sem lehet fenntartani.* Szelektív fejlesztésre van szükség. Az alapkutatások közül csak azokat szabad fejleszteni, és csak azokra szabad megfelelő eszközöket fordítani, amelyeknél biztosítva van, hogy nemzetközi szinten tudunk eredményeket produkálni. Épp a kutatások anyag- és eszközigényessége miatt nem tudunk lépést tartani például a magfizikában a nemzetközi élvonallal. *A szelektív fejlesztés elve tehát az alapkutatásokra is vonatkozik.* Az irányelveknek az extenzív fejlesztés szakaszát lezáró és azt kimondó megállapításai egyben az autark fejlesztéssel való végleges szakítást is jelentették, s *a nemzetközi tudományos munkamegosztásba való intenzív és céltudatos bekapcsolódást szorgalmazták.*

A szelektív fejlesztésnek – tehát a követeményekhez való fokozatos igazodásnak – kell rányomnia a bélyegét a tudományos kutatóbázis fejlődésére is. Ennek megfelelően kellett volna alakulnia például a foglalkoztatottak számának a tudományos kutatás szférájában, tehát a K+F szférában is. Nem ez történt. A K+F szférában bekövetkezett létszámnövekedés kezdetben az extenzív fejlődés jellem-

zőit mutatta. 5 év alatt 16 000-rel, 26,2 százalékkal nőtt a kutatás-fejlesztés szférájában foglalkoztatottak száma. Ez azt jelenti, hogy az összfoglalkoztatottakon belül – az egész népgazdaság szintjén – 1,26 százalékról 1,53 százalékra nőtt a K+F szférában alkalmazottak száma. A létszámnövekedés csak 1972-től állt meg, illetve mérséklődött.

Ugyanezen idő alatt a kutatóhelyek száma szintén erőteljesen nőtt. Ez szintén ellentétes a tudománypolitikai irányelvek intencióival. Az intenzív fejlesztés, s az irányelveknek az a megállapítása, hogy kialakult a tudományos kutatási bázis, nyilvánvalóan azt jelenti, hogy nem a kutatás intézményhálózata, bázisa fejlődik elsősorban. Ennek ellenére 1969-ben 1046 kutatóhely volt az országban. 1975-ben pedig már 1478. (A Statisztikai Hivatal a főhivatású kutatóintézeteken és az egyetemi, főiskolai tanszékeken kívül azokat a kutatással, műszaki fejlesztéssel stb. foglalkozó intézményeket tekinti kutatóhelynek, amelyeknek a K+F ráfordítása az adott évben meghaladja az egymillió forintot.) A számok persze egy kicsit itt is torzítanak. Ez a növekedés ugyanis nem azt jelenti, hogy ennyi új munkahely létesült, hanem azzal függ össze, hogy ez alatt az öt év alatt a felsőfokú technikumokat főiskolákká szervezték át, és minden egyetemi és főiskolai tanszék önálló kutatóhelynek minősül. Tehát egyszerűen az adminisztratív átszervezéssel nagyon nagy mértékben – közel 300-zal – nőtt a tanszékek száma. Önálló kutatóhely Magyarországon 1969-ben 130 volt, 1973-ban pedig 128. Itt tehát nem volt növekedés.

Ami a kutatóbázis tudományáganként megoszlását illeti, az irányelvek a szelektív fejlesztést e tekintetben is érvényesítendő követelményként fogalmazták meg. Az egyik alapelv, amit kimondtak, az volt, hogy *kiemelten kell fejleszteni a társadalomtudományi kutatásokat. Mit jelentett ez? Mind a kutatólétszámot, mind a ráfordításokat tekintve nőtt a társadalomtudományok részaránya.* A társadalomtudományok terén foglalkoztatottak száma 1969 óta 55 százalékkal nőtt. Ez több mint kétszerese annak a növekedésnek, amit az előbb az egész kutatólétszám növekedésével kapcsolatban jeleztünk. Ami a költségeket illeti: körülbelül ugyanilyen arányban nőtt a társadalomtudományokra fordított összegek aránya is. 1964-ben .4 százalék volt a társadalomtudományok részesedése az egész K+F-ből, ez 1975-re 6,9 százalékra nőtt. Ez nemzetközileg is jónak mondható arány. Ehhez számítsuk hozzá, hogy ez a megnövekedett részesedés jóval nagyobb

összegre vonatkozik. Miközben nőtt a K+F, ezen belül jelentősen növekedett a társadalomtudományok részesedése is.

A többi tudományág részesedése a K+F-ből nem változott jelentős mértékben. Valamelyest csökkent az agrártudományok részaránya, az orvostudományok részesedése pedig valamelyest nőtt, a többié lényegében változatlan maradt.

A kutatási tevékenységi típusok egymáshoz viszonyított arányát tekintve nem következett be az a változás, amelyet az irányelvek kívánatosnak tartottak: tudniillik, hogy a fejlesztő kutatások részarányát kell elsősorban **növelni. Körülbelül 14** százalék az alapkutatások részesedése, 33 százalék az alkalmazott kutatásoké és 53–53,5 százalék között ingadozik az ún. fejlesztő kutatások részaránya. Ezek az arányok hosszú évek óta változatlanok, legfeljebb néhány tized mozgás van le-föl.

Nem sikerült lényeges változást elérni – bár az irányelvek ezt is szorgalmazták – *a kutatóbázis területi elhelyezkedésében.* 1969-ben és később is a kutatóbázis több mint 75 százaléka koncentrálódott Budapestre. A 130 kutatóhelyből mindössze 24 volt vidéken. 1969 óta sikerült vidéken létrehozni olyan jelentős kutatóbázist, mint a szegedi Biológiai Központ, de – a párhuzamos budapesti fejlesztések miatt – lényegében nem változott az arány. Ez komoly probléma. Itt mindenképpen változásokat kell elérni, mert a mostani helyzet nem felel meg a termelőerők területi elhelyezkedésének sem. A termelőerők korábbi Budapestre koncentrálódásán sikerült némileg változtatni, de a tudományos kutatásoknál még mindig jóval magasabb ez a koncentráció, mint ami kívánatos lenne.

Ez jelentős mértékben összefügg azzal is, hogy nem sikerült az irányelveknek egy másik fontos intencióját végrehajtani, nevezetesen: *a tanszéki és egyetemi kutatások* fokozott, kiemelt fejlesztését. Tudniillik vidéken – ha önálló kutatóintézet viszonylag kevés is van – vannak jelentős egyetemek. Fokozott támogatásukkal változtatni lehetne ezen a nem kívánatos Budapest-centrikusságon. Az egyetemi kutatások fejlesztésében jelentős változás történt. A Minisztertanács döntést hozott, mely szerint a műszaki fejlesztési alapból évi 100 millió forintot juttat az egyetemi kutatások fejlesztésére. Ezt biztosították az ötödik ötéves terv időszakára is. Az összeg kizárólag a kutatás fejlesztésére fordítható, tehát nem arra szolgál, hogy ebből az egyetemeket fejlesszük. Esetleg épületet is jelenthet, mondjuk egy laboratóriumot

valamelyik egyetemnek, de mindenképpen kutatási célra kell felhasználni, elsősorban a természettudományi karok és a műszaki egyetemek műszerrel és berendezéssel való ellátottságának javítására.

Summázva az eddig elmondottakat, lényegében azt lehet mondani, hogy *az intenzív fejlesztés követelményei nem érvényesültek maradéktalanul.* Ennek okait alaposabban elemezni kell. Amikor felső pártszervek értékelték a tudománypolitikai irányelvek végrehajtásának tapasztalatait, felhívták erre a figyelmet.

A kutatói *káderállománnyal* kapcsolatban még egy-két kérdést kell érinteni. Az egyik az, hogy *romlott a kutatói segéderő aránya.* Ez nagyon fontos mutató, az irányelvek épp ennek az aránynak a javítását tűzték ki célul. 1969-ben 100 kutatóra 153 segéderő jutott, s ez az arány 1973-ban 139-re csökkent. Legrosszabb a helyzet a tanszékeken, ahol 100 kutatóra 53 segéderő jut. Ezek látszólag nem lényeges kérdések, de ilyen részletkérdéseken nagyon sok minden múlik a tudományos kutatásban is. Ettől függ például, hogy milyen hatékonyan tudjuk kihasználni a rendelkezésre álló kutatói kapacitást. Ha ugyanis kevés a segéderő, a kutatóknak is sokszor olyan tevékenységgel kell foglalkozniuk, amihez nincs szükség magas szakképzettségre, s így csak munkaidejük egy részét fordíthatják konkrét kutatásra.

A másik kérdés: *A kutatói káderállomány korösszetétele.* E téren jelentős fiatalodás következett be: a kutatók egynegyede 30 évesnél, 60 százaléka 40 évesnél fiatalabb. Sajnos, az elmúlt években a fiatalítás mellett sok gond is jelentkezett. A fiatal tudósok kiválasztásánál nem mindig sikerült a kívánatos – pl. az ifjúságpolitikai vagy más határozatok által megjelölt – elveket érvényesíteni. A kutatói pálya az elmúlt években – azóta a bérrendezés ezen a helyzeten már valamit változtatott – hosszú időn keresztül bizonyos értelemben „luxusnak" számított, tudniillik rendkívül alacsony kezdő fizetések voltak. Emellett a kutatóintézetek és egyetemek voltak a legrosszabb helyzetben – főleg abban a tekintetben, hogy a fiatal szakembereknek lakást tudjanak biztosítani. Az egzisztenciális gondok ezért fokozottan jelentkeztek a pályakezdő kutatóknál. Csak a nagyobb jövedelmű szülők gyermekei vállalkozhattak arra, hogy tudományos kutatóként helyezkedjenek el. Ez nem kívánatos kontraszelekcióhoz vezetett. Emiatt sem a káderpolitikai elveket, sem az ifjúságpolitikai határozatot nem sikerült maradéktalanul teljesíteni, s csökkent a munkás-paraszt származású fiatal kutatók aránya. Általában alacsony a párttagok aránya,

legalábbis a fiatal kutatók között. (Ebben szerepet játszottak bizonyos adminisztratív akadályok is.)

A kutatói állomány *ideológiai-politikai felkészültsége* általában javult, helytállása, elkötelezettsége a szocialista társadalom iránt fokozódott. A tudománypolitikai irányelvek is nagyon jó visszhangot váltottak ki a kutatókban. Érezték, hogy a párt- és az állami vezetés megfelelő figyelmet fordított a tudományos kutatásra. Különösebb politikai probléma társadalmunknak ezen a területén sem merült fel az elmúlt években. Ami a társadalomtudományokat illeti; itt is kiegyensúlyozott volt a fejlődés, s a néhány elszigetelt probléma nem jellemzi a társadalomtudományi kutatói káderállomány egészét.

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÁSOK

A tudománypolitikai irányelvek kiemelten foglalkoztak a társadalomtudományok néhány kérdésével. A párt abból indult ki – s ez a tudománypolitikai irányelveknek ismét csak egy sarkalatos pontja –, hogy nem kíván állást foglalni a tudományok fejlődésének tartalmi kérdéseiben. Tudományos kérdéseket nem lehet szavazással eldönteni – olvasható a tudománypolitikai irányelvekben, s ennek megfelelően az irányelvek nem foglaltak állást egyetlen konkrét, a tudományok tartalmi kérdései körébe tartozó problémában sem. Ez nagyon fontos elv! Csak emlékeztetni kell arra, hogy a tudományirányításnak egy korábbi, dogmatikus, voluntarista gyakorlata nemegyszer közvetlenül is beavatkozott a tudományok fejlődésének konkrét tartalmi kérdéseibe.

Ez az elv azonban nem azt jelenti – s ez már tulajdonképpen a tudományos élet pártirányításának kérdésével függ össze –, hogy a pártszervek időről időre ne foglalnának állást *a társadalomtudományok fejlődésének néhány kiemelkedően fontos ideológiai-politikai kérdésében.* Mégpedig olyan kérdésekben – és a tudománypolitikai irányelvek is ezt teszik –, amelyek már nemcsak a tudományok belső fejlődésének kérdései, s nem csupán tartalmi problémái a tudományfejlődésnek, hanem tudománypolitikai, illetve politikai kérdések is. Az egyik ilyen sarkalatos kérdés, amelyben az irányelvek állást foglaltak, az, hogy a társadalomtudományi kutatások tekintetében közvetlen pártirányítás érvényesül. Ez azt jelenti, hogy a társadalomtudományi kutatások fő irányait időről időre a pártszervek is megvizsgálják, és a pártszervek fontos megbízásokat, esetenként közvetlen feladatokat

adnak a társadalomtudományi kutatóhelyeknek. A párt leszögezte azt a szándékát, hogy akárcsak a korábbi években, a jövőben is be kívánja vonni a legfontosabb társadalmi-politikai kérdések eldöntésébe a tudományok művelőit is, és segítséget kér a társadalomtudományok művelőitől a politikai döntések tudományos megalapozásához. Rendszeres gyakorlattá vált azóta – de már 1969 előtt is voltak rá példák –, hogy tudományos kutatóintézetek, tudományos kutatók részt vesznek nagy horderejű párthatározatok, politikai döntések előkészítésében, megalapozásában. Ebből kiindulva az irányelvek állást foglaltak a tekintetben is, hogy elsősorban milyen irányban kell a társadalomtudományokat fejleszteni. Ezzel kapcsolatban két nagy feladatot jelöltek ki. Az egyik a szocialista társadalom építése során fölvetődő új elméleti kérdések megválaszolása, a szocializmus építésének gyakorlati és elméleti problémái. A másik pedig az úgynevezett nemzeti tudományok fejlesztése. Nemzeti tudományokon értjük azokat a tudományokat (nem mintha a többiek nemzetietlenek lennének), amelyek a nemzeti múlt, tehát a magyar történelem, a nemzeti kultúra múltja, jelene vizsgálatával foglalkoznak; pl. a magyar irodalomtörténet, a magyar történetírás, a magyar néprajz.

Miért épp ezt a két fő irányt jelölték meg az irányelvek?

Kezdjük a nemzeti tudományokkal. Kiemelt fejlesztésüket az indokolja, hogy ezeket a kutatásokat senki nem fogja helyettünk elvégezni. Senki nem fogja helyettünk megírni a magyar nép történetét, a magyar irodalom történetét stb. Ugyanakkor a társadalomtudományoknak, ezen belül is elsősorban a nemzeti tudományoknak a normális, kiegyensúlyozottabb *nemzeti önismeret* és köztudat kialakítása szempontjából kiemelkedő jelentőségük van. Ezzel kapcsolatban fel kell hívni a figyelmet a KB Kultúrpolitikai Munkaközösségének a szocialista hazafiságról és proletár internacionalizmusról szóló állásfoglalására, amely külön is szól a társadalomtudományoknak, az ún. nemzeti tudományoknak a szocialista hazafiság elmélyítésében játszott megkülönböztetett szerepéről. Ezeket a tudományokat tehát mindenképpen fejlesztenünk kell, azért, hogy reális társadalmi és nemzeti önismeretet tudjunk kialakítani.

Az irányelvek megállapítják, hogy a *társadalomtudományoknak két alapvető funkciójuk van, az ún. valóságfeltáró és az ideológiai* funkció. Mit értünk ezeken?

A *valóságfeltárás* minden tudomány alapvető funkciója, tehát nem

csupán a társadalomtudományoké. Minden tudomány a valóság törvényszerűségeit kutatja. A társadalomtudományok ezen belül a társadalmi valóság törvényeit igyekeznek feltárni, s információkat szolgáltatnak róla.

Ideológiai funkciója azonban nem minden tudománynak van. Ez abból is következik, hogy nem minden tudomány tartozik a felépítmény körébe. De a társadalomtudományok ide tartoznak, s ezért van ideológiai funkciójuk. Már tartalmuknál fogva, tehát az általuk vizsgált kérdések természetéből következően minden esetben közvetlen – egyes esetekben persze kevésbé közvetlen – módon kénytelenek és kötelesek állást foglalni a társadalmi kérdésekben. Természetesen a többi tudomány eredményeit is föl lehet használni az ideológiai harcban, és azoknak is *lehet* ideológiai funkciójuk. De ott már ez nem a tudomány belső funkciójából és eredményeiből következik, hanem *azoknak a társadalmi feltételeknek a függvénye, amelyek között az adott tudományos produktumot fölhasználják.* (Így pl. az, hogy egy természettudományi eredmény milyen szerepet játszik a világnézeti harcban.) A társadalomtudományoknál ezzel szemben direkt ideológiai funkcióról van szó. Eredményeik már önmagukban véve is ideologikus jellegűek vagy közvetlenül felhasználhatók ilyen célra, másrészt a társadalomtudományok maguk is részt vesznek a tudatformálásban, művelőik maguk is aktívan formálják a közgondolkodást.

Az irányelvek nagyon határozottan állást foglaltak amellett, hogy *a társadalomtudományoknak ez a két funkciója – a valóságfeltáró és az ideológiai funkció – egymástól elválaszthatatlan.* Ehhez hozzá kell tenni azt, amit az irányelvek is leszögeztek, hogy a társadalomtudományok *ideológiai funkciójukat is valóságfeltáró funkciójuk elmélyülése arányában tudják egyre hatékonyabban betölteni.* Mennél hitelesebben tudják a valóságot leírni, törvényszerűségeit feltárni, annál hatékonyabb lesz az ideológiai hatás is. És fordítva: az ideológiai hatástól, illetve *az ideológiai megalapozottságtól elválaszthatatlan a valóságfeltárás sikere.* Ezt azért érdemes hangsúlyozni, mert a korábbi művelődéspolitikai gyakorlatban, illetőleg a tudományos közéletben jelentkeztek, s esetenként ma is jelentkeznek ettől eltérő nézetek is. Ismeretes, hogy annak idején a dogmatikus tudománypolitikai gyakorlat és felfogás végső soron erősen redukálta a társadalomtudományok valóságfeltáró funkcióját, s nem engedte érvényesülni. Lényegében a dogmatikus vezetés magának a pártvezetésnek tartotta fenn azt a jo-

got, hogy adott kérdéseket eldöntsön. Ilyen értelemben a társadalomtudományok fő feladata végső soron a napi politikai-taktikai döntések „megideologizálása" volt, vagyis a tudománytól a politikai taktikát igazoló közvetlen állásfoglalást vártak el. Ez bénítóan hatott a társadalomtudományok fejlődésére, mert nyilvánvaló, hogy itt nem taktikai érvényű összhang megteremtésére kell törekedni.

A társadalomtudománynak nem feladata, hogy állandóan igazolja a napi, a taktikai érvényű döntéseket. Előfordulhat – és az irányelvek ez ügyben határozottan állást foglaltak – az is, hogy a tudomány és a politika szempontja adott kérdés megítélésében nem esik egybe. Az egybeesést nem is lehet minden esetben elvárni. Ez nagyon fontos, ha úgy tetszik: kardinális kérdés. Ne azt várjuk el a társadalomtudományoktól, hogy napi politikai döntéseket igazoljanak, ideologizáljanak meg. Ez tehát az egyik dolog.

Ugyanakkor a maga módján a revizionista felfogás is eltorzította a társadalomtudomány e kettős funkcióját, és gyakorlatilag az ideológiai funkciót kérdőjelezte meg. A társadalmtudományoknak kizárólag valamiféle kritikai funkciót tulajdonított, direkt politikai funkciót, amikor is a valóságfeltárás fő vagy egyedüli értelme az lett volna, vagy az lenne e felfogás szerint, hogy a társadalomtudományok művelői eredményeikkel közvetlenül befolyásolják vagy kritizálják a politikai gyakorlatot. Itt az a követelmény merül fel, hogy ugyancsak napi politikai, taktikai kérdésekig lebontva állandó kritikai alapállást kényszerítsenek a társadalomtudományok művelőire. Ennek a felfogásnak az érvényesülése lényegében szintén megakadályozza a társadalomtudományokat valódi funkcióik betöltésében.

E kétirányú torzítással szemben van nagyon nagy jelentősége annak, hogy hangsúlyozzuk: a társadalomtudománynak kettős funkciója van, de a kettő egymástól elválaszthatatlan. *Nem lehet hatékony az a tudatformálás, amely nem a valóság ismeretére s a valóság törvényszerűségeinek feltárására alapoz.* Ez legfeljebb elvont tételeket, „örök igazságokat" próbálhat közvetíteni, anélkül, hogy megfelelő tényanyagra támaszkodna.

Összefoglalóan: a társadalomtudományokat kiemelten kezeli a pártirányítás; ezzel kapcsolatban merült föl a nemzeti tudományok fejlesztése, melyeknek feladata egyfelől a nemzeti múlt, a nemzeti kultúra megismerése, tehát magának a valóságnak a feltárása; másfe-

lől ennek a valóságfeltárásnak egyben igen fontos ideológiai funkciója is van.

Ugyanez a helyzet a másik kiemelt fő iránnyal, a szocializmus építése elméleti kérdéseinek kutatásával is. Itt az alapvető igény az, hogy a társadalomtudományok eredményei mennél inkább felhasználhatók legyenek a társadalom irányításában. Miért lényeges ez?

Azért, mert a szocialista társadalom építésében is olyan szakaszhoz érkeztünk, amikor újszerűen vetődik fel a „hogyan tovább?" kérdése. 30 évvel ezelőtt – az akkori programnyilatkozat megfogalmazásánál – bizonyos fokig egyszerűbb helyzetben volt a párt. A klasszikusok útmutatásai és a Szovjetunió tapasztalatai alapján egyértelműbben meghatározhatók voltak a célok. Ma a távlati célok megfogalmazásakor nehezebb helyzetben vagyunk, mert – mondhatnánk úgy is – ma járatlanabb úton haladunk. Természetszerűleg ma is fel tudjuk használni a klasszikusok útmutatásait és a többi szocialista ország tapasztalatait, s ez a kiindulópont. De nagyon sok részletkérdést a klasszikusok nem láthattak előre vagy nem úgy láttak – mert másképp alakultak a történelmi feltételek –, mint ahogy ez bekövetkezett. Másrészt nem lehet továbblépni anélkül, hogy ne elemeznénk azokat a konkrét tapasztalatokat, amelyek a szocialista társadalom építésében felhalmozódtak. A gyakorlat elemzése, a *gyakorlati tapasztalatok általánosítása nélkül a szocialista társadalom építésének soron levő alapvető céljai, feladatai sem határozhatók meg.* Épp a döntések tudományos megalapozása igényli a társadalomtudományok művelőinek aktív részvételét.

Hogy ez mennyire így van, és hogy az irányelvek óta mi történt, erre egyetlen példát említünk: a X. kongresszus után a legfontosabb megoldásra váró problémák közül a KB Agitációs és Propaganda Bizottsága 1971 márciusában meghatározott 17 témát. Ennek alapján készült el a legfontosabb társadalomtudományi kutatóintézetek és kutatóhelyek középtávú kutatási terve az alapvető feladatokról. Néhány közülük: a társadalom struktúrája; a társadalmi struktúra változásának fő mozgatóerői; az értelmiség társadalmi helyzete; a munkásosztály és a parasztság életszínvonalának alakulása; a szocialista munkaerkölcs kérdései; a munkahelyi demokrácia problémái; a falu társadalmi szerkezetében bekövetkezett változások. Ezekben az alapvető témákban folytak az elmúlt években kutatások, és *nagymértékben sikerült is a mai aktuális kérdésekre koncentrálni a rendelkezésre álló*

társadalomtudományi kapacitást. A kutatások értékelése még nem fejeződött be, de már előzetesen is meg lehet állapítani, hogy a vállalkozás sikeres volt: a középtávú terv megfelelő eredményeket hozott.

A fő kutatási irányokat tehát időről időre a pártszervek határozzák meg. A későbbiekben is sor fog kerülni ilyen közvetlen megrendelésekre, amelyek egyben orientálják a kutatást.

A KUTATÁS SZABADSÁGÁRÓL

Állást foglaltak a tudománypolitikai irányelvek más fontos kérdésében is a társadalomtudományok fejlődését illetően. Közülük mindenekelőtt a kutatási szabadság kérdésére kell kitérni.

Az irányelvek leszögezték, hogy nincsenek tiltott témák, előírt következtetések, s a társadalomtudományok terén is érvényes a kutatási szabadság. Egyébként ez a tudományos élet minden szférájában érvényes, csak itt fokozott élességgel merül föl, hogy mit is jelent ez. A kutatási szabadság azért némileg mégiscsak körülhatárolt, erre az irányelvek is megfelelő utalásokat tartalmaznak.

Mi határolja be a kutatás szabadságát?

Először is az ország anyagi lehetőségei. Már az előbb érintettük, hogy Magyarországon nem lehet mindent kutatni. Pontosabban: nem minden kutatást finanszíroznak a megfelelő kutatásirányító szervek. Hobbiként mindenki kutathat bármit, de a szelektív kutatás éppen bizonyos témakoncentrációt feltételez. Tehát a társadalmilag legfontosabbnak ítélt kutatási irányokra használjuk fel az országban rendelkezésre álló kutatási kapacitást: a műszereket, a berendezéseket, a kutatói káderállományt. A kutatóknak is vannak kötelességeik az országgal és a néppel szemben, számukra sem közömbös, hogy milyen feladatokat teljesítenek. Ebből persze fakadnak bizonyos problémák. Többnyire nem a társadalomtudományokban, mert ott a kutatások eszközigényessége nem nagy. Ahogy mondani szokták, a társadalomtudományokban a kutatáshoz nem sok kell: egy íróasztal, papír és könyvtár. No meg kutató.

Más a helyzet a természettudományok, illetve a műszaki tudományok esetében. A kutatási szabadság itt azt is jelenti, hogy ha mondjuk egy nagy műszert leterhelünk bizonyos témákkal, ezt és ezt mérünk rajta, akkor esetleg abban az intézetben más témával nem tudnak foglalkozni. Ez persze ideális állapotot tételez fel. De nálunk

a műszerkihasználás külön probléma. Az irányelvek erre is utalnak. Megszületésük idején a klasszikus példa az volt, hogy Veszprémben egy négyzetkilométeren belül két pontosan ugyanolyan műszer volt 1969-ben, két igen drága elektronmikroszkóp, amit természetesen egyik helyen sem tudtak 100 százalékig kihasználni. Ilyen problémák sajnos változatlanul vannak.

A mi szempontunkból itt most az a fontos, hogy esetleg azért sem kutathat a kutató kedve szerint, mert a műszer, a berendezés, amin kutatnia kellene, le van terhelve. Ebből aztán egy sor probléma adódik. Ezzel kapcsolatban merül föl az úgynevezett tudományos monopóliumok kérdése. Ez a kérdés elválaszthatatlan a kutatási szabadságtól, és a monopóliumok ügyében külön is állást foglaltak az irányelvek.

Az, hogy küzdeni kell a tudományos monopóliumok ellen, nagyon fontos feltétele a kutatási szabadság érvényesülésének. Nálunk – kis ország vagyunk – sok mindenből csak egy van a tudományos életben: egy intézet, egy tanszék, egy műszer, egy berendezés stb. Tehát már csak azért is nagy kérdés, hogy ez kinek a kezében van. Ebből esetenként komoly egzisztenciális problémák is adódhatnak. Önmagában véve persze semmivel sem jobb a helyzet, ha több van valamiből. A tudománypolitikai koncepciótól is sok függ.

A tudományban nem szabad megengedni, hogy egyetlen tudományos iskola vagy irányzat monopolizáljon egy területet. Lehetnek adott tudományágakon belül nagyon nagy egyéniségek, nagy tudósok, komoly tudományos iskolák, s ezek ideig-óráig nagy hatást gyakorolhatnak, komoly eredményeket produkálhatnak. Csak azt nem szabad megengedni – s ez komoly gondot okoz a tudománypolitika gyakorlatában –, hogy monopolizálhassanak egy területet. A kutatási szabadság szempontjából alapvető kérdés, hogy biztosítsuk a kutatási feltételeket több, egymástól eltérő elgondolást képviselő tudományos irányzatnak vagy iskolának is.

A kutatási szabadsággal kapcsolatban megállapítottuk tehát, hogy az anyagi feltételek behatárolják. A társadalomtudományok területén is érvényes, hogy nincsenek tiltott témák és előírt következtetések, viszont itt – s ez némileg politikai behatárolást is jelent – *a tudományos eredmények felhasználása már nem csupán tudományos kérdés.* Ez egyébként szintén nemcsak a társadalomtudományokra érvényes. A kutatási szabadság fontos kiegészítője, hogy mi lesz a kutatási ered-

ményekkel. A kutatási szabadság nem azt jelenti, hogy minden kutatási eredményt át kell ültetni a gyakorlatba. S az irányelvek épp a társadalomtudományokkal kapcsolatban szögezték le, hogy elvont elméleti modelleknek a gyakorlatba való átültetése esetleg több kárt okozhat, mint hasznot. Nem biztos, hogy ebben a vonatkozásban a tudomány és a politika szempontjai egybeesnek. Ami nagyon racionálisnak tűnhet föl tudományos szempontból, azt az adott, konkrét társadalmi feltétel nagymértékben módosíthatja. A politikának mindig számolnia kell a konkrét érdekviszonyokkal és a konkrét társadalmi valósággal. Bármilyen tetszetős lehet egy társadalomtudományi elmélet, nem biztos, hogy azt célszerű meg is valósítani. Így például egy gazdasági döntés gazdasági szempontokból lehet teljesen racionális, de egyáltalán nem biztos, hogy társadalmi szempontból is ugyanolyan racionális.

Emlékezzünk például arra a vitára, amely az új gazdasági mechanizmus bevezetése előtt a munkanélküliség kérdésében fölmerült. Számos közgazdász tört lándzsát akkor amellett, hogy célszerű lenne bizonyos – bár nem túl nagy méretű – munkanélküliséget létrehozni, még akkor is, ha munkanélküli-segéllyel kellene a szociális problémát megoldani, mert ennek a munkanélküliségnek megfelelő hatása lenne a gazdasági hatékonyság növelésére. Erre a „kísérletre" – természetesen – nem került sor. Hibás döntés esetén tragikus következmények is előfordulhatnak.

A tudomány tehát önmagában nem garantálja a döntés helyességét, nem menti föl a politikát saját felelőssége alól.

De a társadalomtudományok eredményeit nemcsak így hasznosítják. A kutatási szabadságot behatárolja a publikációs szabályozás is. A társadalomtudományi kutatások eredményei többnyire publikációban jelennek meg. Az, hogy egy társadalomtudományi kutatási eredményből mit mekkora nyilvánosság elé bocsássanak, esetenként politikai döntést is igényel. Nem minden kutatási eredmény való egyforma nyilvánosság elé. Ez azt is jelenti, hogy a társadalomtudományok eredményei – azáltal, hogy részt vesznek a politikai döntések megalapozásában – nem mindig a nyilvánosságon keresztül válnak ismertté. Ma már rendszeres gyakorlattá vált az, amire most ismét egy példát említünk. Mint ismeretes, kidolgozásra került a távlati népgazdaságfejlesztési terv, amely 15 évre szól. Ennek az előmunkálataiban – a különböző kérdések megvitatásában, javaslatok kidolgozásában, illetve eldöntésében is – igen komoly mértékben vettek részt a társada-

lomtudományok művelői. Ennek eredményei kutatási beszámolók voltak, s megvitatta mondjuk az életszínvonal távlati tervezési bizottság. Ezzel el is dől a sorsuk: vagy beépülnek a távlati tervbe, vagy nem.

A kutatási szabadság tehát nem azt jelenti, hogy minden kutatási eredmény korlátlanul publikálható. *Amilyen mértékben a társadalomtudományok szerepet vállalnak a politikai döntések megalapozásában,* olyan mértékben csökken „szabadságfokuk" is, mert a politikai döntést megelőzően sok minden nem kerülhet nyilvánosságra.

A kutatási szabadság természetesen nem azt jelenti, hogy mindent meg lehet kérdőjelezni és teljesen relativizálni lehet a dolgokat. Nem azt jelenti, hogy a tudományos kutató bármit kutathat, s nem azt, hogy bármit megkérdőjelezhet. Hadd idézzük Lukács Györgyöt, aki éppen társadalomtudományi vonatkozásban és a marxizmus vonatkozásában mondja egy helyen, hogy ahogy Galilei és Kepler óta nem lehet tudományosan megkérdőjelezni, és nem tartozik a természettudományos szabadság körébe az a kérdés, hogy vajon a Nap körül forog a Föld, avagy fordítva, ugyanígy bizonyos kérdéseket Marx után nem lehet megkérdőjelezni a társadalomtudományban sem.

A kutatási szabadság nem azt jelenti – s nem ideológiai vagy politikai szempontból, hanem tudományosan nincsen semmi értelme –, hogy bármikor bármilyen kérdést újra és újra elő lehet venni. Vannak kérdések, amelyeket a tudomány egyszer lezárt, eldöntött, s ezeknek a problémáknak a megkérdőjelezése ettől kezdve egyszerűen tudományosan nem indokolt. Mindezekben a kérdésekben – abban például, hogy mit is jelent konkrétan az adott tudományterületen a kutatási szabadság – maguknak a kutatóhelyeknek és a kutatóknak kell dönteniük. Ez nem valami külső szabályozás, a kutatási szabadság ebben az értelemben nem kívülről van korlátozva, hanem maguk a kutatóhelyek döntik el, hogy milyen kutatási témákat fogadnak el, mit kutatnak. S ugyanígy a tudományos folyóiratoknál, kiadóknál is lényegében szintén szakemberek, a tudomány művelői döntenek a publikációs kérdésekben is.

Amikor az irányelvek állást foglaltak a tekintetben, hogy elismerték a kutatási szabadságot, egyben elismerték a tudományos viták szabadságát is. Ugyanakkor elutasítják a marxizmus pluralizálását célzó különböző törekvéseket.

A kutatási szabadság a kutatónak jogot biztosít ahhoz, hogy megfelelő tudományos vitára bocsássa eredményeit. A vitaszabadság szer-

vesen kiegészíti a kutatási szabadságot. *A szabadsághoz, mint mindig, itt is hozzátartozik a felelősség.* A kutatási eredmények mérlegelésének, tudományos minősítésének fontos feltétele az is, hogy megfelelő viták folyjanak a tudományos életben, hogy megvitassák a kutatási eredményeket. Ez egyben fontos feltétele a marxizmus–leninizmus pozíciói megerősítésének.

A marxizmus pluralizálásával kapcsolatosan *az irányelvek elutasítják azokat a törekvéseket, amelyek többféle marxizmust hirdetnek,* relativizálják és megkérdőjelezik a marxizmus–leninizmusnak a gyakorlatban bevált, a gyakorlat által igazolt elveit. Egyben felszólították a társadalomtudományok művelőit, hogy kutatói tevékenységükkel és a tudományos vitákban való aktív részvételükkel a marxizmus pluralizálását célzó törekvések elleni ideológiai harcban is szilárdítsák meg a marxizmus–leninizmus pozícióit a társadalomtudományokban.

MŰVÉSZETI ÉLETÜNK FEJLŐDÉSÉRŐL

Az MSZMP XI. kongresszusa kifejezésre juttatta, hogy politikájának fő vonala nem változik – amin természetesen nem valamiféle metafizikus változatlanság értendő: a párt politikája igazodik a változó feltételekhez, körülményekhez, és mindig kész a szükséges korrekciókat meghozni. Mivel a kulturális politika pártunk politikájának szerves része – ugyanezt mondhatjuk el a művészetpolitikáról is. Művészetpolitikánk fő vonala, alapelvei nem változnak, ugyanakkor a kongresszus a közvetlen célokat, alkalmazandó módszereket illetően e téren is időszerű hangsúlyokkal élt.

Az MSZMP művészetpolitikájának alapelveit 1958-ban a Központi Bizottság művelődéspolitikai irányelvei szögezték le, s azóta több kongresszus és számos pártállásfoglalás erősítette meg, illetve alkalmazta különböző részterületekre. Nem volt szükség megváltoztatásukra, hiszen a gyakorlat igazolta őket: érvényesítésükkel történt meg annak idején – természetesen az általános politikai, társadalmi konszolidáció alapján – az irodalmi-művészeti élet viszonylag gyors és sikeres konszolidációja; ívelt fel – főleg a hatvanas évek elején-közepén – irodalmunk, filmművészetünk, s ezeknek az elveknek az alapján fejlődött művészeti életünk az utóbbi néhány év során is. Az eredményeket a XI. kongresszus elismeréssel nyugtázta: „A párt nagyra értékeli az irodalomban, a művészetekben elért eredményeket. Az írók, az alkotó művészek társadalmi felelősségüknek megfelelően hozzájárultak társadalmunk jó közérzetének kialakulásához, a szocialista nemzeti összefogás, egység kibontakoztatásához. Műveikkel segítették népünket kulturális színvonalának felemelésében."[1]

Ha most utalunk művészeti életünk néhány pozitív, a fejlődést bizonyító tényére, nem azért tesszük, hogy kisebbítsük a kongresszusnak

[1] Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Budapest 1975. 106. old.

a művészetekkel kapcsolatos kritikai hangsúlyait, hanem azért, hogy az előttünk álló feladatok megoldásához a szolidan számon tartott eredmények tudatában láthassunk hozzá. Művészeti életünk fejlődését a legutóbbi években is a következők jellemezték:

A művészet és tömegek kapcsolatának – s ezt a X. kongresszus egyik fő feladatként jelölte meg – *kiszélesedése.* Nőtt a szépirodalom – ezen belül a magyar irodalom – kiadványainak mű- és példányszáma. 1975-ben a magyar szépirodalmi művek 67 százalékának élő író volt a szerzője. Műveik esztendőről esztendőre több mint százezerrel gyarapodó példányban jelennek meg; 1971 óta jóformán minden irodalmi folyóirat példányszáma több ezerrel nőtt, jó ideje az élő irodalom iránti – vásárlásban kifejeződő – érdeklődés minden könyvhéten meghaladja az előzőét. Megállt a mozi- és a színházlátogatás – nagyrészt a televízió rohamos elterjedésével összefüggő – csökkenése, és a látogatottság ismét emelkedő tendenciát mutat; nőtt a színházi bérletesek és az ifjúsági nézők száma. A X. kongresszus óta 12 százalékkal nagyobb a képzőművészeti tárlatlátogatók száma; jelentősen emelkedett a Képcsarnok és az Iparművészeti Vállalat forgalma; háromszorosára nőtt a komoly zenei hanglemezkiadás és így tovább. Ha ehhez hozzávesszük a rádió, a televízió művészeti adásainak széles hatókörét, a műkedvelő művészeti csoportok kétszázezres aktív táborát, a művészetpedagógia – elsősorban zenepedagógiánk – és a művészeti ismeretterjesztés eredményeit, a meglevő problémák ellenére is kirajzolódik a művészet és a tömegek kapcsolatának dinamikus kiszélesedése.

Közrejátszik mindebben, hogy a szűkebb értelemben vett művészeti életen belül *erősödött a közművelődési szemlélet.* Az „Olvasó népért"-mozgalom, a „rendhagyó irodalmi órák", az olvasótáborok és képzőművészeti táborok; a munkáskerületekben, művelődési otthonokban fellépő színházi együttesek és zenekarok; a művészeti szövetségek gyarapodó megállapodásai termelőüzemekkel, társadalmi és tömegszervezetekkel arra vall, hogy a művészeti élet növekvő aktivitással veszi ki részét a közművelődés egész társadalmunkat érintő feladataiból. Összefügg ezzel, hogy a gyermekek olvasási kultúráját szolgáló, Szegeden szerkesztett *Kincskereső* 85 ezres példányszámmal válhatott országos folyóirattá; hogy a *Rakéta* című regényújság 130 ezres példányban megjelenő számai a „kezdő" olvasók rendkívül széles rétegeihez juttatnak el irodalmi értékeket és művészeti-kulturális információt;

hogy az *Új Tükör* is eredményesen tölti be a kulturális-művészeti tömeglap új és időszerű szerepét.

Tervszerűen befolyásolt, hosszan tartó folyamat napjainkban beért eredménye, hogy *művészeti életünk jelentős mértékben decentralizálódott.* Ma már egyetlen művészeti ág helyzetét sem lehet csupán fővárosi teljesítményei alapján megítélni. Budapest és vidéki nagyvárosaink színházi, zenei, képzőművészeti, irodalmi élete s a televízió nemrég létrejött szegedi és pécsi stúdióinak munkája ma már együttesen és ezért gazdagabban jelentik a hazai művészetet; a provinciális jelző – szemben az egy évtizeddel korábbi helyzethez – ma már semmiképpen sem köthető helyhez –, csupán helytől független szemlélethez.

Nem közvetlen „eredmény", de mindenképpen művészeti életünk egészséges fejlődésére vall, hogy jóformán minden művészeti ágban *jelentős súllyal, figyelemre méltó intenzitással vannak jelen a tehetséges fiatal művészgenerációk.* Fiatal színházi rendezők, fiatal színészek, kiugró tehetségű zenei előadóművészek teljesítményeikkel nélkülözhetetlen részesei művészeti ágaik eredményeinek; a képzőművészeti kiállítások alkotásainak 40 százaléka 35 éven aluli alkotóktól származik; irodalmunk folytonosságát fiatal író- és költőgenerációk jelentős művek viszonylag nagy számával látszanak biztosítani. Művészetpolitikai tükre ennek, hogy szerepük a művészeti közéletben, számuk a művészeti szövetségek vezető testületeiben tényleges súlyuk arányában növekszik; hogy közös lapjuk, a *Mozgó Világ* nemrégiben a rendszeresen megjelenő folyóirat rangjára emelkedett.

Elmélyült művészeti életünk internacionalizmusa. A külföldről behozott filmek, szépirodalmi művek, kiállítások több mint fele a Szovjetunióból és a szocialista országokból származik. A tőlük érkező színházi, opera-, balett- és népi együttesek, előadóművészek vendégszereplései; a vendégrendezések és koprodukciók; a Szovjetunió és a többi szocialista ország kulturális, film- és színházi napjai; budapesti kulturális központjaik tevékenysége; irodalmi-művészeti lapjaink egyre bővülő tájékoztatói együttesen fejezik ki művészeti életünknek nemcsak nyitottságát, hanem egyértelmű internacionalizmusát is. Különösen örvendetes, hogy nő az érdeklődés a szovjet szépirodalom és a szovjet film iránt, hogy a *Szovjet Irodalom* című folyóirat, a Szovjet Kultúra Házának sokoldalú kulturális tevékenysége mind szervesebb részévé lesz a magyar szellemi életnek. S éppen mert internacionalizmusról: viszonzottságról és kölcsönösségről is szó van. Irodalmunk-

nak külföldi olvasója, filmjeinknek nézője, kiállításainknak látogatója, színház-, zene- és táncművészetünknek, előadóinknak nézője, hallgatója – a magyar művészetnek tényleges megbecsültsége a nagyvilágban ennek az internacionalizmusnak a révén – sohasem volt még annyi és akkora, mint napjainkban.

A XI. KONGRESSZUS HATÁROZATAI

Arra a leglényegesebb kérdésre, hogy művekben, alkotásokban milyen eredmények születtek az utóbbi években, már jóval bonyolultabb, ellentmondásosabb választ kell adnunk. Jóllehet minden művészeti ágban jelentős és sikeres műveket lehet felsorolni, kétségtelen – főként ami a társadalmat közvetlenül és átfogóan ábrázoló irodalmat, filmet, drámairodalmat illeti –, hogy az alkotások a mai valóságot nem tükrözik művészileg olyan egyenértékűen, mint a hatvanas évek elején-közepén; hogy közérdekűségük, vitakeltő, mozgósító erejük elmarad az akkoriakétól.

Ez a viszonylagos stagnálás részben azokkal a változásokkal függ össze, amelyek társadalmunkban az elmúlt évtized során végbementek, s amelyeknek együttes hatása az utóbbi években vált érezhetővé. A hatvanas évek – főleg első felének – reprezentatív irodalmi, filmművészeti termését az ember és a történelem kapcsolatának, a személyes sorsnak, felelősségnek és a társadalmi utaknak, válaszutaknak viszonylag szoros összekapcsolhatósága, egyben esztétikailag harmonikus ábrázolási lehetősége – és ábrázolása – jellemezte. De a nagy történelmi érdekű mozgások elcsitultával, a szocializmus alapjainak megingathatatlanná vált talaján, a nyugodtabb építési periódus hétköznapjainak beköszöntével a vagy-vagy alternatívák is bonyolultabb, sokoldalúbb és áttételesebb meghatározottsági és választási rendszerré szélesedtek. A fejlett s ezért összetettebb szocialista társadalomra jellemző szabadabb érdekmozgás, a szocialista demokratizmus erősödése, az életszínvonal emelkedése, a fogyasztás növekedése és differenciálódása a lehetőségek és választások eddiginél gazdagabb és sokoldalúbb körét társadalmi méretekben kínálta az egyes ember számára. Aki eddig a szocializmus alapkérdéseinek és a „miből éljünk" viszonylag közvetlenül determináló kérdéseinek erőterében élt, aki eddig „csak" a társadalmi-történelmi megrázkódtatások próbatételeivel viaskodott, azt az embert most az újfajta és gazdagabb életlehetőségek korábban nem

ismert, újfajta erkölcsi kötelezettségek és próbatételek elé állították. A társadalmi meghatározottság, illetve felelősség egyáltalán nem szűnt meg, de az eddiginél több olyan kisebb-nagyobb összetevőre bomlott, amelynek egységben tartása, harmóniába rendezése a korábbinál nagyobb mértékben függ a személyes karakter erkölcsi-világnézeti felkészültségétől. A társadalmi meghatározó erőknek az eddigieknél jelentősebb hányada interiorizálódott, a személyes felelősség belső lelki formában jelent meg; a művészet számára kínálkozó konfliktusok rejtettebbé váltak. Átalakult, sokban újjászíneződött az az erkölcsi feltételrendszer, amelyben a mindennapi élet zajlik: bizonyos mértékig átalakult, megváltozott a művészet tulajdonképpeni tárgya. Azaz elsődlegesen nem az írói, a művészi szemlélet vagy tehetség „visszaesése", nem a művészetpolitikai feltételek „rosszabbodása" vagy a művészetkritika szubjektív gyengeségei a „stagnálás" okai. A végső okot nem a művészeten belül, hanem a társadalmi fejlődésben, változásban, átalakulásban kell keresni. Művészetünk nem annyira „visszaesett", mint inkább – a gazdasági, társadalmi élet más szféráihoz hasonlóan – alkalmazkodási periódust él át: ennek a sok szempontból új társadalmi-emberi helyzetnek a megragadási lehetőségeit, szempontjait, eszközeit, tartalmi-művészi irányait sikerekkel, félsikerekkel küszködve keresi.

Ahogyan azonban minden új kérdés felmerülésekor lenni szokott, a művészet e társadalmi érdekű új próbatétele kapcsán is – a szocialista és a realista törekvések mellett – feleélevenednek, új formákban jelentkeznek és a maguk téves művészi válaszait adják meg a polgári nézetek, a polgári ars poeticák is. Ez az oka annak, hogy az eredmények visszaigazolása mellett a XI. kongresszus a művészetekkel elsősorban a kritikus igény hangsúlyozásával foglalkozott. „Az általános helyzet jellemzője egyrészről – szólt a beszámoló –, hogy e területen is növekszik a szocializmus eszméinek befolyása, másrészről látható az is, hogy a szocializmus hazai építésének új kérdései, a nemzetközi munkásmozgalom, a külpolitikai helyzet egyes problémái nyomán az irodalomban, a művészetekben, az alkotásokban nálunk is tükröződik egyes személyek, csoportok távlatvesztése. Ez megmutatkozik mind a témaválasztásban, mind a feldolgozás módjában." A beszámoló ehhez hozzáfűzte: „Az a művészi magatartás, amelyik elfordul a mától, amelyik úgy »modern«, hogy régen letűnt divatokat, »izmusokat« melegít fel és formai játszadozásával, az elavult »l'art pour l'art«, a »művészet a művé-

szetért« szellemében öncélú művet alkot, az sem a társadalomnak, sem a művészetnek nem használ, és nem tart lépést a szocializmust építő néppel."[2]

A kritika tehát kettős irányú. Rámutat a művészeti életben jelentkező ideológiai bizonytalanságra, a hazai és nemzetközi helyzet egyes problémái kapcsán jelentkező távlatvesztésre, másrészt ennek az alkotásokban tükröződő következményeire: a valóságtól, a mától való elfordulás tendenciáira, a „művészet a művészetért" polgári ars poeticájának felerősödésére, s az azt mindenkor kísérő formalizmus jelentkezésére.

A kongresszusi beszámoló ugyanakkor ezt a bírálatot állító, felszólító formában, mint az irodalommal, művészetekkel szemben támasztott igényt is megfogalmazta: „Az alkotók azonosuljanak a néppel, a művészeti alkotások érthetően és valóban a népről, a néphez szóljanak, a szocializmust építő magyar nép életét, munkáját, harcát fejezzék ki." A határozat pedig így fogalmazott: „A dolgozó osztályok, a szocializmus építésének központi kérdései kapjanak jelentőségüknek megfelelő teret a művészeti alkotásokban."[3] Azaz a néppel azonosuló művészi magatartás és szemlélet a záloga annak, hogy a művész mind a témaválasztásban, mind a feldolgozás módjában – tehát tartalmilag és formailag egyaránt – jobban feleljen meg társadalmi hivatásának, hogy érthetően és valóban a népről, a néphez szóljon.

Ami a bírálatot illeti, nyilvánvalóan és elsősorban – hiszen ez volt a kongresszus időszerű kritikai hangsúlya – szembe kell szállni a művészi öncélúság, a privatizálás, a közösség iránti közömbösség tendenciáival; a mától, a közösség dolgaitól elforduló alkotói szemlélettel, a periferikus témákkal; azokkal a jelenségekkel, amelyek éppen a közösségi-társadalmi tartalom – a művészet igazi tartalma – híján, a művészet belső fejlődésének ürügyén a formák öncélú megújításában élik ki magukat. Szembe kell helyezkednünk a tartalmatlan formával, ami egyben a nem-érthetőség, a művészi közérthetetlenség lényege is.

[2] Uo. 106–107. old.

[3] Uo. 107., 485. old.

A feladatmegjelölésnek is előfeltétele, sőt megvalósításának is része, hogy biztosítsuk egységes értelmezését az alkotói világban, az irodalom- és művészetkritikában, az alkotó műhelyekben és a közönség körében, vagyis a művészeti élet egészében. Biztosítanunk kell, hogy azt az igényt, amelyet a legtömörebben a „népről a népnek, érthetően" fordulat fejez ki, helyesen – mindenfajta jobb- és baloldali torzítással vitázva –, egységesen értelmezzük. A beszámoló nem véletlenül hangsúlyozta épp ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban a kétfrontos vita szükségességét: „Elutasítjuk mind a dogmatikus művészetszemléletet, mind a társadalmi kérdésektől elforduló . . . álláspontokat."[4]

A helyes és egységes értelmezés kulcsa, hogy a követelményeket ne külsőlegesen, hanem *tartalmi* oldalról közelítsük meg.

Kétségtelen, hogy *művészetünk a dolgozó osztályok – jelentőségükkel arányos – ábrázolásával nagyrészt adós.* Ezt azonban aligha helyes pusztán tematikai kérdésként felfogni; s a problémát aligha oldaná meg az alkotók mesterséges, adminisztratív eszközökkel történő tematikai orientálása. Világosan kell látnunk, hogy a dolgozó osztályok művészi ábrázolása végső soron szemléleti-világnézeti kérdés, közvetlenül pedig annak a kérdése, hogy az alkotó – éppen szemléleti-világnézeti pozíciója révén – mennyire törekszik, mennyire képes a társadalom, a népi élet lényeges, középponti kérdéseit megragadni. Egy példával élve: József Attila nem azért volt, lehetett a két világháború közti magyar irodalom legnagyobb alakja, mert a szó szűkebb értelmében tehetségesebb volt, mint mondjuk Babits vagy Szabó Lőrinc, hanem mert szemlélete, világnézete okán felismerte és költészete középpontjába állította a kor leglényegesebb ellentmondását, a burzsoázia és a proletariátus harcát, s ennek a felismerésnek a nyomán vonta a munkásosztály mindennapi életét-világát a költői ábrázolás körébe. (Míg amazoknál szemléleti-világnézeti korlátok miatt került ez a kérdéskör s ezzel együtt ez a valóságterület az életmű peremére.) Az alkotók politikai, ideológiai kultúrájának, tudatos társadalomismeretének erősödése – mint a társadalom középponti kérdéseiben való tájékozódás feltétele – vezethet a dolgozó osztályok méltóbb és teljesebb ábrázolásához. A társadalmilag lényeges kérdések színtere-terepe azoknak a

[4] Uo. 107–108. old.

dolgozó embereknek a világa, akik munkájukkal, magatartásukkal, erkölcsükkel a történelem tulajdonképpeni alakítói. Ebben az összefüggésben figyelemre méltó például Gelman *Egy ülés jegyzőkönyve* című drámája, amelynek közvetlen célja szemmel láthatóan nem a „munkásosztály ábrázolása", még csak nem is a „termelés világának ábrázolása" volt. A szerzőt itt az a felismerés vezette, hogy ma a termelő munkahely a társadalom egésze szempontjából lényeges érdekviszonyok rendkívül jellemző sűrűsödési pontja, kínálkozó ábrázolási területe – a munka és a munkások világának ábrázolása ebből a szempontból „csak" mint „következmény", a felismerés és vállalkozás következménye jelent meg.

Az egységes értelmezés megköveteli annak tudatosítását is, hogy *a szocialista realizmusnak joga és kötelessége is társadalmunk művészi kritikája.* Mennél inkább törekszik az író, a művész a társadalom lényeges kérdéseinek ábrázolására, annál valószínűbb, hogy – mint bárki a mindennapi életben – beleütközik az adott életterület negatívumaiba. Soha nem az a kérdés, hogy ezeket bírálhatja-e, hanem mindig az, hogy a szocializmus alapjáról s a szocializmus érdekében bírál-e. Azért szükséges ezt hangsúlyozni, mert az indokolt művészi társadalomkritika értetlen visszautasítása (ami rendszerint a „sértett" részérdekek oldaláról-tájáról érkezik) elkedvetleníti az alkotót, és látszólag azokat igazolja, akik „nem ártják bele" magukat a közélet igazi kérdéseibe. A művészetpolitika a jogos kritika miatt, a sértett részérdekek oldaláról „veszélyeztetett" alkotót és művét támogatja, segíti, ha szükséges: „megvédi". De mindig a jogos belső és a valóban elutasítandó külső társadalombírálat határozott megkülönböztetése alapján. Ugyanazt a negatív jelenséget a művészetben is lehet – s ez elő is fordul – kívülről úgy bírálni, hogy az nem az adott jelenség meghaladását, kiüszöbölését szolgálja, hanem általánosító jelleggel a szocialista társadalom ellen szól. Ebből az is következik, hogy a mai valóság ábrázolása, a közéletiség nem önmagában kritérium; hogy van, lehet rossz, nemkívánatos, ellenzéki hangoltságú közéletiség is.

Rendkívül fontos *az érthetőség igényének egységes értelmezése* is. S mert ez nagyrészt formai kérdésekkel függ össze, különösen fontos hangsúlyozni, hogy ez csakis tartalmi szempontú megközelítés alapján lehetséges. Felvetődhet: vajon az érthetőség igénye érinti-e művészetpolitikánknak azt a többször kifejezésre juttatott elvét, hogy stíluskérdésekbe nem avatkozunk bele. Nem, nem érinti. A kongresszu-

si beszámoló ezúttal is leszögezte: „Az író, a művész maga választja meg témáját, kifejezési formáit és eszközeit." Amit viszont világossá kell tenni, azt a beszámoló is rendkívül világosan fogalmazta meg: „Az idők folyamán szükségszerűen változnak a kifejezési formák is, művészeinknek meg kell azonban érteniük, hogy a forradalom elsősorban nem a művészi formákban, hanem a társadalomban megy végbe."[5] Azaz a kongresszus nem a stílus szabadságát, s nem is a formák fejlődését vonta kétségbe, hanem a politika nyelvén azt fogalmazta meg, amit a marxista esztétika mindig is vallott, amit a művészetek fejlődése történetileg is igazolt: hogy ti. mindig a művészetek által megragadott új társadalmi tartalmak vonták maguk után a művészi formák megújulását. A beszámoló más szavaival: „A témaválasztás, a stílus, a művészi irányzat szabadságának azonban mindig az a mértéke, hogy mennyire segíti a társadalom ábrázolását és hogy a mű mennyire képes a társadalomhoz szólni."[6] Tehát a forma nem önmagában bír érvénnyel; jogosultságát az szabja meg, hogy mennyire alkalmas társadalmi tartalmak hordozására, egyenértékű kifejezésére, művészi megfogalmazására. Végül is a kongresszus arra hívta fel a figyelmet, hogy az alkotás a tartalom és forma olyan egysége, amelyben a tartalom az elsődleges, a meghatározó.

Mindebből a művészi érthetőségre vonatkozóan lényeges és egységesen értelmezendő következtetések adódnak. Nevezetesen: a művészi nem-érthetőség két alapvető változatát elvileg határozottan el kell választanunk egymástól. Az egyik esetben arról van szó, hogy *a formákban, kifejezési eszközökben szüntelenül fejlődő művészet jogosan, a megragadott új társadalmi tartalmak révén tartalmasan újszerű.* ezért szokatlan, a tömegek számára nem azonnal, nem közvetlenül és nem automatikusan érthető. De a társadalmi tartalmak alapján fejlődő formai újszerűségnek a szokatlansága feloldható és feloldandó ellentmondás. Mindenekelőtt azért, mert ilyen esetben a társadalmi valóság iránt érzékeny, abban otthonos tömegekben adva van a művészi forma megértésének közös tartalmi alapja. Ilyen esetben a művészetpolitika, a művelődéspolitika feladata, hogy erre az alapra építve minden rendelkezésre álló eszközzel – a művészetoktatás, a művészeti ismeretterjesztés legkülönbözőbb csatornáin, a művészetkritika, az amatőr-

[5] Uo. 107. old.

[6] Uo.

mozgalmak segítségével, a publikációs politika orientálásával – javítsa az újszerű formák megértésének, befogadásának szubjektív feltételeit, illetve, hogy az akadályok elhárításával hozza közelebb egymáshoz a formailag újszerű értéket és a tömegeket. (Így történt és történik ez például Bartók Béla nem azonnal, nem mindenki számára és nem automatikusan érthető életművével: az említett eszközök, közvetítések segítségével mind nagyobb tömegek jutnak el művészetének élvezetéhez.)

Van azonban a művészi nem-érthetőségnek egy ettől elvileg különböző másik változata is. Az, amikor *a művészi formák önmagában vett, a társadalmi tartalmaktól elvonatkoztatott, öncélú megújításával* (ami régi divatok felújítását is jelentheti) állunk szemben. Látszólag itt is a formák szokatlanságáról van szó, csakhogy e mögött nem hiteles társadalmi tartalmak húzódnak meg. Ellenkezőleg, az ilyenfajta, művészeten belüli forradalom merőben formai vívmányai mögött a társadalmi tartalmak szegényessége vagy hiánya rejlik. A közönség ellenérzése itt közvetlenül a formákkal szemben nyilatkozik meg, de végső soron a mögötte meghúzódó társadalmi tartalmatlanságnak szól. Az ilyen öncélú formabontás, öncélú formateremtés mindig annak a következménye, hogy az alkotó elfordul a társadalomtól. A művészet önkifejezés is, de csak a gazdag alkotói személyiség önkifejezése lehet társadalmilag érvényes. A valóságtól elforduló, a társadalom iránt érdektelen alkotói szemlélet és magatartás óhatatlanul az alkotó belső világának elszegényedéséhez, kiüresedéséhez vezet, s ilyenkor a forma öncélú művelése, önmagáért való megújítása csak leplezi, kompenzálja a belső tartalmi szegénységet; a művészet élete a puszta forma életévé válik: megjelenik a tartalmatlan, a tartalommal nem hitelesített forma, a formalizmus. A közönség ellenérzése látszólag itt is a szokatlan formákkal, megoldásokkal szemben nyilatkozik meg, de végső soron a mögötte meghúzódó társadalmi tartalmatlanságnak, a társadalmi tartalom szegényességének szól. A művészetpolitika feladata ilyen esetben az, hogy mindenekelőtt a művészetkritika révén tudatosítsa és bírálja, a publikációs fórumokon – elsősorban a legszélesebb hatósugarú rádióban, televízióban – visszaszorítsa a formalizmus jelenségeit.

Amikor „öncélú" művészetről, „tartalmatlan" formáról, formalizmusról beszélünk, természetesen azt is világosan kell látnunk, hogy emögött végső soron (legfeljebb az alkotó által fel nem ismert) társadalmi célok, reális társadalmi tartalmak húzódnak meg – éspedig leg-

többször a polgári dekadencia szemléleti-világnézeti, társadalmi tartalmai. A *művészeti dekadenciának* elsődlegesen persze nem formai vagy tehetségbeli, hanem mindenekelőtt tartalmi-világnézeti kritériumai vannak. A dekadencia a világot kiismerhetetlen, kaotikus és abszurd jelenségek halmazának látja, amely a megismerő és cselekvő embert szüntelenül megtéveszti, csalóka látszataival tőrbe csalja, s végül, ember voltától is elidegenítve, kilátástalan tengődésre, pusztulásra ítéli. Ennek a szemléletnek a talaja az imperializmus és a proletárforradalmak korának felbomló burzsoá társadalma. A dekadencia kifejezi ugyan az alapját képező társadalmi formáció időszerűtlenségét, abszurditását, az annak kiszolgáltatott ember félelmét, szorongását, teljes társadalmi távlattalanságát, de ez még korántsem azonos ennek az emberellenes világnak a művészileg mélyreható ábrázolásával, esztétikai értelemben vett tükrözésével. A kései kapitalizmus emberi viszonylatait csupán a jelenségek szintjén érezteti, de nem képes azokat tényleges társadalmi összefüggéseikben megérteni. A dekadencia az imperializmus társadalmi viszonyainak kiszolgáltatott, azoknak „sorsszerűen" alárendelt ember szemlélete, aki a maga élményvilágát általánosítva az egész emberiségre vetíti ki. Egy etikai érték és mérték nélkül maradt felbomló társadalom jellemzőit általában az emberi lét velejáróinak tekinti; a mai kapitalizmusban élő ember elidegenedését, de eltorzulását, elaljasodását is mint természetest, magától értetődőt ábrázolja; a betegest, az embertelent normálisnak, a humánumhoz tartozónak fogadja el; a kiüresedett, értelmetlen tengődést általános emberi életformaként mutatja be, s még ha lázad vagy tiltakozik is valamely részjelenség ellen, azt is egyetemes emberi végzetként értelmezi. Végzetként, mert tagadja a valóság megváltoztatására vállalkozó értelmes emberi cselekvést, vagy nem vesz tudomást annak lehetőségéről. Tiltakozása is megáll a kétségbeesésnél vagy a rezignált beletörődésnél; kedveli a gyenge, tehetetlen, elvontan lázadó, a valóságban behódoló figurákat, akik semmit sem tudnak tenni saját felszabadulásuk érdekében, sugalmazza a bénultság, a tehetetlenség defetista morálját, s a „legjobb" esetben a hiábavaló küzdelmet avatja hősiességgé. A dekadencia legveszedelmesebb hatása éppen az, hogy az általánosítás és a beletörődés sugalmazásával az antikapitalista lázongást észrevétlenül tudja átvezetni a kapitalista osztálytársadalmi renddel való rezignált megbékélés hangulatába, hogy látszattiltakozásának tulajdonképpeni tartalma és jelentése végső soron a kapitalizmus védel-

mezése és közvetett igazolása. Emiatt a konkrét társadalmi szerepe miatt terjeszti a „szabad" burzsoá művészeti élet – az üzlet áttételein keresztül – a dekadencia termékeit, s szorítja háttérbe a tényleges összefüggések megragadására törekvő realista művészeteket.

Az emberellenes dekadencia egyúttal művészetellenes is. A művészetnek általános jellemzője, hogy mindent, a tárgyi-természeti világot is a társadalmi lét összefüggéseiben, emberi vonatkozásaiban ragad meg. A dekadencia a művészi ábrázolás eszközeit jóformán minden művészeti ágban vagy a tudomány embert kiiktató eszközeivel, vagy természeti, illetve funkciójukat vesztett használati tárgyak alkalmazásával cseréli fel, vagy önmagában vett technikai, optikai illúziókeltéssel helyettesíti. A dekadens művészet eszközhasználatában is azért válik művészetellenessé, mert olyan képzetkapcsolások és élmények felkeltése a célja, amelyek híján vannak az emberi-társadalmi tartalomnak, illetőleg amelyek a lét, a valóság megismerhetetlenségét, abszurditását sugallják.

A szocializmus építésének körülményei között a dekadencia természetesen nem talál olyan táptalajra, nincs olyan virágzási lehetősége, s megjelenési formái sem olyan szélsőségesek, mint az imperializmus társadalmában. A dekadencia azonban, bár korlátozottan, de nálunk is hat. Egyrészt még ma is vannak társadalmunkban a szocializmussal egyet nem értő rétegek, amelyek vagy politikai meggondolásból vonzódnak, vagy a társadalmi közöny és érdektelenség alapján közelednek a minden társadalmi felelősség alól felmentő, a máról holnapra élést tetszőlegesen igazoló dekadenciához. Másrészt viszonylag széles, s a művészetekre is kiterjedő azoknak a köre, akik, ha nem állnak is ellenségesen szemben a szocializmussal, de eszmeileg bizonytalanok, ingadozók. Ezek a rétegek – főként az értelmiség és a tapasztalatlanabb fiatalság egy hányada – könnyen hitüket, távlatukat vesztik, ha a nemzetközi helyzet a világ valamely pontján feszültté válik, ha az imperializmus átmeneti taktikai sikereket ér el, ha kiélesednek a munkásmozgalmon belüli ideológiai és politikai nézeteltérések, vagy ha a szocializmus hazai építésének nehézségeivel különösképpen kell számolni. Ilyen és más objektív okok – legtöbbször a személyi kultusz és az ellenforradalom emlékeivel is összekapcsolódva – művészi alkotásokban is megfogalmazott társadalmi, történelmi pesszimizmushoz vezetnek. Efféle életérzések alapján nálunk is születnek olyan irodalmi, művészeti alkotások, amelyeket az elszigetelt életek rezignált, remény-

telen szemlélete vagy a cinizmussal közeli rokon szkepszis hat át; születnek olyan képzőművészeti vagy zenei alkotások, amelyek szorongást, magányt, irracionális elvágyódást sugallnak. A társadalmi ellentmondások és az eszmei bizonytalanság mellett a dekadencia egyes hazai jelenségei nagymértékben visszavezethetők egyszerű provincializmusra, illetőleg a sznob kozmopolitizmusra, magyarán: a nyugati divat majmolására. Ezek az áramlatok, amelyek a művészeti életben is elég elevenek, hízelgő utat nyitnak a tehetségtelenségnek, a feltűnési vágynak vagy a tapasztalatlanságnak – legtöbbször az üres epigonizmus felé. A hazai dekadencia jelentős hányada az irodalomban és más művészeti ágakban csupán kezdeményezésképtelen utánzás, művészeti életünket a múltban is mindig veszélyeztető másodlagos formalizmus.

Az elmondottakból az is kitűnik, hogy visszautasítjuk a művészet érthetőségének vulgarizáló, demagóg követelését. Nem szabad elfelejtenünk: az életben semmi örömhöz, értékhez nem lehet „ingyen" jutni; a művészi élvezet is szükségképpen megkíván bizonyos erőfeszítést, koncentrálást, megkívánja az adott művészeti ág formanyelvének elemi ismeretét. A művészi érthetőség demagóg követelése a lustaság megnyilvánulása is, amely visszautasítás híján alkalmas arra, hogy másokat lebeszéljen erről a nélkülözhetetlen – s tegyük hozzá, nagyon is kifizetődő – erőfeszítésről, ami nélkül művészeti kultúráját senki sem fejlesztheti. A kongresszus megfontolásai azokkal a nézetekkel szemben is érvül szolgálnak, amelyek a tartalomra való tekintet nélkül, minden formai-stiláris, eszközbeli újszerűséget – csak azért, mert az szokatlan – mint „érthetetlent" utasítanak el. Ez a szemlélet – éppen mert hajlamos az adott, konkrét tartalmakat figyelmen kívül hagyni – végeredményben ugyancsak formalista.

A szükséges egységes értelmezés azonban csak feltétele annak, hogy állító módon érvényre juttassuk a kongresszusnak a művészetekkel szemben támasztott igényét. Annál inkább, mert ezek az igények egyszersmind a művészetek belső fejlődési érdekeit is szolgálják, azokkal egybeesnek. A kongresszusi beszámoló szavaival szólva: „Ily módon szolgálhatja az alkotó híven a szocializmust, a népet; ily módon fejlődhet maga az alkotó; ezen az úton fejlődhet, gazdagodhat valóban, kifejezési formákban is maga az irodalom, a művészet."[7]

[7] Uo. 108. old.

Művészetpolitikánk érvényesítését adminisztratív, szervezeti eszközökkel is elő kell segíteni. Ez természetesen nem jelenti, nem jelentheti annak az elvnek a csorbítását, hogy a művészeti élet irányítása elsősorban és főleg eszmei-ideológiai eszközökkel történik. Az azonban bizonyos, hogy az eddigieknél jobban ki kell használni azokat az igazgatási lehetőségeket, amelyek a kulturális-művészeti intézményhálózat, a művészeti alkotó műhelyek, az anyagi szabályozórendszer és az erkölcsi elismerés formái révén adottak. Mindenekelőtt meg kell javítani, tovább kell fejleszteni a művészeti alkotó műhelyek, publikációs fórumok (kiadók, szerkesztőségek, dramaturgiák, stúdiók stb.) munkáját; önállóságuknak megfelelően kell növelni és megkövetelni ideológiai-politikai felelősségüket. Ismeretes, hogy ezek *a műhelyek széles jogkörrel, nagy önállósággal rendelkeznek:* nagyrészt tőlük függ a szocialista tendenciák támogatása, a szocialista és a nem szocialista értékek helyes arányának alakítása, a nyilvánosság mértékének megszabása; a művészetpolitikai elvek gyakorlati érvényesítésének következetessége. Az alkotó műhelyek összességükben részesei művészeti életünk eredményeinek, de kétségtelen, hogy önállóságukkal nem nőtt arányosan ideológiai-politikai felelősségük. A művészetpolitika ennek ellenére nem változtatott a művészetirányításnak azon a decentralizált szerkezetén, amely a műhelyek önállóságán nyugszik – annál nagyobb nyomatékkal hangsúlyozza viszont *az ideológiai-politikai felelősség* megerősítésének szükségességét.

Nem csak s nem is elsősorban az a baj, hogy esetenként olyasmi is napvilágot lát, nyilvánosságot kap, ami nem egyeztethető össze művészetpolitikai elveinkkel. Természetesen ez is súlyos hiba. Az igazi gond, hogy a műhelyek nem elég aktívak; sok esetben csak passzív továbbítói, átvevői és közreadói a művészeti alkotásoknak. Holott a műhely azért műhely, mert ott formálnak, alakítanak, orientálnak és szelektálnak. Az a munka, amely a műhelyben folyik, tulajdonképpen még az alkotófolyamat része, éspedig – az alkotói szuverenitás tiszteletben tartása mellett – befolyásolható és befolyásolandó része, amelynek során esztétikai, ideológiai, és ha szükséges, politikai vitát kell és lehet folytatni az írókkal, művészekkel. Sok esetben azonban éppen ez marad el. A műhelyektől persze csodát senki sem vár, s azt is figyelembe kell venni, hogy munkájukat meglehetősen nehéz körül-

mények között, az irodalmi-művészeti élet érdek- és nézetkülönbségeinek, nemegyszer klikkek harcainak ütközőpontjában végzik. De ez is amellett szól, hogy ideológiai-politikai felelősségük érvényesítése érdekében az irányító párt- és állami szerveknek – mindenekelőtt a Kulturális Minisztériumnak – szorosabb és rendszeresebb kapcsolattartással, információval, orientálással kell segíteniük a műhelyek munkáját, másrészt következetesebbé kell tenniük munkájuk ellenőrzését.

Rendkívül fontos, hogy megerősödjön, hatékonyabbá váljon *a műhelyek társadalmi megrendelő szerepe.* A megrendelésben rejlő lehetőségeket az eddigi eredmények is igazolták. (Sikeres zenei és színházi pályázatok, a köztéri szobrászat fellendülése, olyan nagy hatású irodalmi szociográfiai vállalkozás létrejötte, mint a *Magyarország felfedezése* vagy mint a *Hazánk, Magyarország* című dokumentumfilm-sorozat stb.) További kiaknázásuk érdekében a Kulturális Minisztérium irányelveket dolgozott ki, amelyeket az Agitációs és Propaganda Bizottság jóváhagyott, s amelyek alapján a Rádió, a Televízió, a KISZ és a SZOT részletesen kimunkálja, milyen eszközökkel, módszerekkel segítheti elő jobban, hatásosabban a társadalmi igényeknek megrendelés révén történő kielégítését. Mindenképpen szükséges ugyanis, hogy a művészeti díjak odaítélése, a pályázatok, ösztöndíjak meghirdetése és megítélése, a jelentős évfordulók megrendelési alkalmai erőteljesebben szolgálják a társadalmi igények érvényesítését. Ugyanennek az érdekében még következetesebben kell élni a rádió, a televízió legnagyobb nyilvánosságot biztosító értékpropagandájával; a mozik és színházak műsorpolitikájában határozottabban kell érvényesülnie a kongresszus által jellemzett értékek támogatásának – és élni kell a társadalmilag jelentéktelen, magánérdekű művek és a formalizmus fokozatos kiszorításának eszközeivel is.

A kulturális intézmények, műhelyek megrendelő szerepüket csak akkor tölthetik be érdemben, ha mind a valóság, a társadalmi, politikai élet lényegi kérdéseiben, mind a kulturális-művészeti terület és az adott művészeti ág helyzetében tájékozottak, ha azoktól nem szigetelődnek el. A megrendelő szerep tartalmas érvényesítése megköveteli, hogy az alkotó műhelyek dolgozói mélyrehatóan ismerjék a fejlett szocializmus építésének, a társadalmunkban végbemenő átalakulásoknak a politikai, szociális, gazdasági feltételeit, problémáit és távlatait. Másfelől megköveteli, hogy összefüggéseiben, áttekintően ismerjék az adott művészeti ág ideológiai erőviszonyait, művészeti törekvéseit, kö-

zönséggel való kapcsolatát és a közönség igényeit, általában kulturális és művészetpolitikai céljainkat és megvalósításuk folyamatát. Csak ilyen ideológiai, politikai, művelődéspolitikai és szakmai felkészültség alapján lehet elutasítani a hamis igényeket, a szűk csoportérdekeket, és főleg: érvelve, vitázva, kezdeményezően, orientálóan érvényesíteni a műhelymunka során a valódi társadalmi igényeket. Az intézmények, a műhelyek párt- és állami vezetésének, pártszervezeteinek fontos feladata, hogy – többek között a megrendelő szerep fokozottabb érvényesítése érdekében – biztosítsák ezeknek az ideológiai-szakmai feltételeknek a megteremtését, illetve szüntelen fejlesztését.

A SZÖVETSÉGI POLITIKA

A szocialista tartalmú közéletiség megerősítésének fő eszköze azonban az eszmei-ideológiai orientálás – már csak azért is, mert a XI. kongresszus által említett távlatvesztésnek, tájékozódási zavarnak a mélyén szemléleti-ideológiai problémák húzódnak. „Ezeken a területeken és ezekben a kérdésekben – ahogyan a beszámoló hangsúlyozta – a tisztázódásnak elsősorban ideológiai vitákban kell történnie. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy azok, akik az irodalom, a művészetek terén eszmei vitapartnereink, az esetek nagy többségében politikai szövetségeseink. Ez a politikai szövetség nem zárja ki, sőt igényli az ideológiai vitát. A vitákat olyan módszerekkel kell folytatnunk, hogy közben a politikai szövetség erősödjék. El kell érni, hogy szövetségeseink a marxizmus–leninizmus alapján az ideológia területén is közelebb kerüljenek hozzánk."[8]

A művészeti – főleg az irodalmi – életben *a szövetségi politikától elválaszthatatlan ideológiai vita eredményességének különösen hangsúlyozandó feltétele a kommunisták ideológiai egysége.* Ismeretes, hogy kulturális-művészeti közéletünket élénk vitaszellem jellemzi – s ez jó dolog. Az is természetes, hogy a felvetődő új kérdések megközelítésénél – s ez a marxizmus térhódításának arányában egyre magától értetődőbb lesz – a kommunisták is vitáznak egymás közt. Az azonban nem engedhető meg – márpedig előfordul –, hogy az egyes ideológiai, kulturális-művészeti vonatkozású párthatározatokat vagy -állásfoglalásokat a kommunisták eltérő hangsúlyokkal értelmezzék. Ilyenkor ahe-

[8] Uo. 107. old.

lyett, hogy az adott határozatot egységesen képviselnék, s a határozat és az attól eltérő nem marxista nézetek között alakulna ki vita – esetenként maga a határozat, az állásfoglalás válik a párton belüli vita tárgyává. Az irodalmi-művészeti életben a határozatok, állásfoglalások ideológiai vonatkozásainak egységes értelmezését is – a pártegység erősítésére vonatkozó kongresszusi határozat szellemében – minden szinten, az alapszervezetekben is meg kell követelni és a kommunisták között folytatott szóbeli és sajtóbeli vita megkövetelt alapelvévé tenni. Vissza kell szorítani az olyan magatartást, amely a kommunisták közt folyó vitában a fő frontot a marxisták között húzza meg, és megfeledkezik arról, hogy az mindig a marxisták és nem marxisták között húzódik. A párton belüli ideológiai egység érdekében minden kommunista kötelessége, hogy a vitákban elsősorban a nem marxista tendenciáktól határolja el magát, mert ennek elmulasztása a párton belüli egységre, s ennek következtében a szövetségi politikára nézve is káros.

Ami a szövetségi politikával összefüggő vita elviségét, következetességét illeti, arra vonatkozóan a művészeti életben is maradéktalanul érvényes, amit Kádár János a Központi Bizottság 1972. novemberi ülésén mondott: „A párt szövetségi politikájával összefüggésben még tisztábban és világosabban, még félreérthetetlenebbül le kell szögeznünk: a különböző ideológiát képviselő rétegekkel, emberekkel, csoportokkal politikailag szövetségesek lehetünk, de az ideológiában szintézist nem csinálunk ... A politikai szövetségnek az a rendeltetése, hogy szövetségeseink közelebb kerüljenek hozzánk az ideológia területén is, és itt csak egyféle közeledés képzelhető el, az, hogy a marxizmus–leninizmus eszmerendszerét szövetségeseink fogadják el, vagy sajátítsák el olyan mértékben, ahogyan az lehetséges."[9] Azaz sem az egyes művészeti irányzatokkal, csoportokkal való rokonszenv, sem az egyes – mégoly kiváló – alkotók iránti tisztelet, sem a Kossuth-díj, sem a születésnapi évforduló nem lehet a kommunista, a marxista esztéták, kritikusok vagy alkotók számára indok arra, hogy ebben a vitában elvi engedményt tegyenek, vagy bármilyen okból elhallgassák azt, ami az alkotásokban vagy más megnyilatkozásokban nem egyeztethető össze a marxizmus–leninizmussal.

Másfelől – ahogyan ezt a XI. kongresszus is hangsúlyozta – a vitá-

[9] *Kádár János:* Válogatott beszédek és cikkek. Budapest 1974. 419. old.

kat olyan módszerekkel kell folytatnunk, hogy annak révén a politikai szövetség erősödjék, hogy szövetségeseink közelebb kerüljenek a marxizmus–leninizmushoz. A politikai szövetségeseinkkel való viták módját, hangnemét tehát a velük való kapcsolat politikai tartalma, politikai és ideológiai célja szabja meg a művészeti életben is. Ami lehetővé és értelmessé teszi ezt a vitát, az a politikai szövetség, a legalapvetőbb politikai kérdésekben való, a legalapvetőbb politikai célkitűzéseket illető egyetértés. Ez természetesen együtt jár a nézetek egy részének egybeesésével, azonosságával is. Ilyen esetben éppen a bennünket összekötő politikai szövetség és a meglevő közös ideológiai elemek, szálak – ezek hangsúlyozása és kifejezésre juttatása – adnak alapot a határozott és nyílt, elvi engedményt nem tűrő vitának. Az ilyen vitákban nem mint kioktatók és kioktatásra szoruló tanítványok állunk egymással szemközt. Vitapartnereink ez esetben olyan emberek, akik ha ma még nem vallanak is velünk azonos világnézetet, de népüket, hazájukat szeretik, annak sorsát velünk együtt javítani akarják, s ehhez műveikkel kívánnak hozzájárulni, járulnak hozzá. Éppen ezért ilyen esetben kölcsönös bizalomra van szükség, és nem szégyen kölcsönösen tanulni is egymástól. Nem szabad beleesnünk a szövetségesekkel folytatott vita során a részünkről olykor tapasztalható két hamis végletbe: abba a magatartásba, amely a vitát puszta kioktatással azonosítja; sem pedig abba, amely a „jó viszonyt" féltve, elvtelen megalkuvással szó nélkül hagyja a téves vagy hibás nézeteket is. Azaz a viták során az elvi következetesség mellett az is kötelessége minden kommunistának, minden marxistának, hogy visszaigazolja a politikai szövetséget, a nézetek akárcsak részleges egybeesését, s főleg a marxizmus irányába tett közelítő lépéseket. Mindez magában foglalja azt a követelményt is, hogy a kommunisták, a marxisták mind az egymás közti, mind a szövetségesekkel folytatott eszmecsere során példaadó vitamorált tanúsítsanak. Ismeretes, hogy irodalmi-művészeti életünk vitáit nemegyszer személyeskedések, szubjektív indulatok terhelik. Nem pusztán erkölcsi kérdés ez – vagy ha igen, olyan kérdés, ami szorosan összefügg az ideológiai vita feltételeivel s így a szövetségi politika eredményességével. Az egyik nem lebecsülendő feladat, hogy irodalmi-művészeti közéletünkben megjavítsuk a vitamorált – amiért nemcsak a vitázók felelősek, de azok a tisztségviselők és szerkesztők is, akik a művészeti közélet szóbeli és sajtófórumait irányítják.

Amikor hangsúlyozzuk, hogy a hamis tekintélytisztelet nem lehet

akadálya a vita következetességének, annak is tudatában kell lennünk, hogy a művészeti területen a szövetségi politika egyik figyelemre méltó és bevált formája a jelentős, kiemelkedő alkotó személyiségekkel való közvetlen kapcsolattartás. Figyelembe kell vennünk ugyanis, hogy a kiemelkedő alkotó személyiségek általában nemcsak önmagukat, személyüket reprezentálják, hanem éppen műveik révén a magyar társadalom, a magyar nép különböző rétegeit, azok ideológiai hangoltságát, közérzetét is képviselik. A kapcsolattartás és az eszmecsere révén végül is szélesebb körben erősítjük a politikai szövetséget, javítjuk társadalmunk ideológiai egységének feltételeit.

AZ IRODALOM- ÉS MŰVÉSZETKRITIKA FELADATAI

A művészet területén az ideológiai vitában s annak révén a szocialista tendenciák támogatásában, a szocialista művészeti értékrend alakításában rendkívül nagy szerepe van az *irodalom- és művészetkritikának.* E téren az elvi alapok, a konkrét feladatok adottak a Központi Bizottság mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség irodalom- és művészetkritikáról szóló 1972-es állásfoglalásában, melynek a további megvalósítását kell ösztönözni, segíteni, ellenőrizni. Annál is inkább, mert ennek egyik fő követelményét – hogy tudniillik a kritikában a marxista pozíciók különösen erős fölényét kell biztosítani – a XI. kongresszus nyomatékosan megerősítette. A határozat többek közt leszögezte: „az ideológiai, társadalomtudományi kutatóhelyeken, a társadalomtudományok egész területén biztosítani kell a marxizmus–leninizmus egyértelmű érvényesülését".[10] Az esztétika, a művészettörténet és a művészetkritika pedig nyilvánvalóan a társadalomtudományok körébe tartozik. Azt is szem előtt kell ezzel kapcsolatban tartani, hogy a marxizmus egyértelmű érvényesítésének közvetlen célja ma még nem terjed ki az alkotófolyamatra. A kongresszus – mint szó volt róla – célul tűzte ki a marxizmus pozícióinak a művészeti életben való erősítését, de félreérthetetlenül leszögezte, hogy emellett minden humanista értéknek továbbra is helyet adunk. Többek közt ez is indokolja, hogy a kritikán belül mielőbb egyértelműen érvényesüljön a marxista–leninista szemlélet.

Ami ennek a célnak a megvalósítását illeti, az elvi következetesség

[10] Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve. 483. old.

mellett gondosan ügyelnünk kell a sorrendiségre, valamint az eszközök, módszerek megválasztására. Hasonlóan más társadalomtudományokhoz, mindenekelőtt azt kell biztosítani, hogy a legfontosabb irodalom- és művészettudományi kutatóhelyeken, valamint a művészetoktatásban folyjék egyértelműen a marxizmus alapján a munka. De a feladat nem szűkíthető le pusztán a művészetpolitika területére, megoldása feltételezi a tudomány-, az oktatás- és a művészetpolitika együttműködését. Másrészt nem olyan feladat ez, amit kizárólag vagy elsősorban – s főként máról holnapra – kádercserékkel, publikálási szabályozással (korlátozással) kell vagy lehet megvalósítani. Mindenképpen arra van szükség, hogy a központi és területi párt- és állami szervek, az érintett kutatóintézetek, tanszékek, a folyóiratok, kiadók állami vezetői és pártszervezetei átgondolt, komplex tervek alapján teremtsék meg a határozat végrehajtásának feltételeit. Átgondolt káderpolitikára, képzési, továbbképzési tervekre, erőteljes elvi-ideológiai vitákra, politikai előkészítő munkára, a pártszervezetek megerősítésére – mindezek tervszerű előkészítésére és átgondolt végrehajtására van szükség a feladat teljesítéséhez. A párt- és állami irányítás segítő és ellenőrző figyelmének középpontjába kell állítani a folyóiratok elméleti, kritikai rovatainak, a lapok, a napisajtó kritikai rovatainak – tartalmuknak, káderbázisuknak – fejlesztését; a művészeti szövetségek kritikai szakosztályainak munkáját.

Annak, hogy az irodalom- és művészetkritika legfontosabb feladatainak – a szocialista tendenciák támogatásának, a nem szocialista értékek kritikai elsajátításának, a hiteles értékrendteremtésnek – meg tudjon felelni, igen fontos elméleti feltételei, követelményei is vannak. A művészetkritika sem nem oka a művészetek említett relatív veszteglésének, s nem is „pótolhatja" a művészeti alkotásokat. A művészetkritika is ugyanazokkal a nehézségekkel küzd: a sokban átalakult, újjászíneződött társadalmi valóság birtokbavételével s az azzal összefüggő szemléleti problémákkal (tegyük hozzá, ugyanolyan viszonylagos eredményekkel is, mint maga a művészet). Éppen ezért egyik fő feladata is az, hogy nem íróasztalnál, hanem a társadalmi mozgás, a gazdasági, társadalompolitikai, erkölcsi-tudati összefüggések és a művészeti folyamat egymásra vonatkoztatott figyelembevételével a marxista esztétika alapkategóriáit – a pártosság, a népiség, a realizmus tartalmait – korszerűsítse.

Csak példaként utalunk a művészi pártosság kérdésére. A pártosság,

mint ismeretes, a munkásosztály világnézetének, céljainak, harcának nyílt, közvetlen művészi vállalása: a művészet és a politikum kapcsolatának a kategóriája. Hogy manapság viszonylag ritkán használja ezt a fogalmat a kritikai, általában a művészeti élet, az nemcsak s nem is elsősorban arra vezethető vissza, hogy a dogmatizmus eltorzította jelentését, a revizionizmus kétségbe vonta érvényét. Illetve: ezektől a torzításoktól inkább csak a passzív tagadás erejéig szabadultunk meg, de keveset tettünk a pártosság korszerű tartalmainak kimunkálásáért. A művészeti pártosság érvényének elvi folytonossága ugyanis feltételezi változó, időszerű tartalmainak tudatosítását. Napjainkban például annak figyelembevételét, hogy a fejlett szocialista társadalomra jellemző a proletárdiktatúra kulturális nevelő funkciójának előtérbe kerülése, hogy a szocialista erkölcs, életmód, közösségi élet a politikának ma sokkal inkább tárgya, területe, mint valaha, hogy ma a szocializmus és kapitalizmus, a munka és a tőke közti harc és választás politikai tartalma is sokkal inkább életformák, életvitelek közti harc és választás, mint néhány évtizeddel korábban. Ha a marxista esztétika a politikumnak ezeket a tartalmi módosulásait nem veszi tudatosan figyelembe, s a művészetkritikában nem érvényesíti, művészet és politikum korszerű kapcsolatát, a pártosság korszerű tartalmát téveszthetí szem elől. Lényegében ilyen természetű megfontolások alapján került sor arra, hogy a XI. kongresszust követően az Agitációs és Propaganda Bizottság felkérte az irodalom- és művészettudományi kutatóhelyeket, tanszékeket, hogy középtávú kutatási terv keretében a nemzetközi tapasztalatokat, eredményeket is szem előtt tartva időszerűen értelmezzék a pártosság, a népiség és a realizmus fogalmát. Művészetkritikánk csak így követheti érzékenyen, ítélheti meg helyesen a művészeti folyamat módosulásait; különböztetheti meg hitelesen egyfelől az új tartalmak révén jogosan újszerű formákat, másfelől a „művészeten belüli forradalom" üres formalizmusát; küzdheti le saját területén is az áltudományos formalizáló iskolák vagy a kritikát művészetnek deklaráló nézetek nem kívánatos hatását és kölcsönhatását; fogalmazhatja meg művészetünk szocialista realista, realista vonulatának pontosabb kritériumait, s rajzolhatja újra (gyűjtőszóval) a dekadens tendenciák határait: alakíthatja orientáló hitelességgel irodalmunk, művészetünk szocialista értékrendjét.

Az irodalom- és művészetkritika egyik legfontosabb feladata a szocialista művészeti tendenciák, a szocialista realista irodalom és mű-

vészet támogatása. Tévedés lenne azt hinni, hogy ez a támogatás valamiféle engedékenységben, a marxista esztétika mércéinek valamiféle „leszállításában" nyilatkozhat meg. A szocialista elkötelezettségű alkotások esztétikai-elvi engedmények árán történő „dicsérete" csak arra alkalmas, hogy lejárassa a marxista kritikát; ártalmára van a szocialista művészetek fejlődésének, és nyilvánvalóan sérti, sértené az ilyen művek alkotóit is, akik effajta „támogatásból" aligha kérnek. A marxista kritika pártossága nem elfogultság és nem előítélet, hanem a tudományos világnézet által megalapozott legmélyebb, legteljesebb objektivitás, amely a szocialista és a polgári művészi teljesítmények megítélése során azonos mércével mérve foglalhat csak hitelesen állást a szocialista művészet mellett. Éppen azért az egyik, amit a kritikának a szocialista tendenciák hatékonyabb támogatása érdekében meg kell tennie, hogy – korántsem „elnézőbben", hanem – többet és alaposabban, nagyobb terjedelmi arányokban, teljesebben és elemzőbben foglalkozzék a szocialista alkotásokkal.

Nehezebben megoldható, de mindenképpen megoldandó az a probléma, amely elválaszthatatlanul összefügg a szocialista tendenciák kritikai támogatásával: nevezetesen, hogy a hazai és nemzetközi polgári művészi értékek megítélésénél is ugyanazok a marxista kritériumok érvényesüljenek, mint amelyek a szocialista művek megítélése során. Paradoxonnak hangzik, de igaz: a szocialista tendenciák erőteljesebb támogatása ma a polgári művészeti jelenségek határozottabb bírálatát követeli meg. Ismételjük: nem más, hanem ugyanazon marxista mérce alapján történő bírálatát. Gyakorlatilag ugyanis – a marxista kritikusi bázis szűkössége miatt – a polgári alkotások mérlegelését sokszor hasonló beállítottságú kritikusok végzik el, ami óhatatlanul értékeik „megemelésével" jár, egyszersmind a szocialista tendenciák relatív visszaszorulásához, legalábbis értékrend-bizonytalanságokhoz vezet. A szocialista művészeti tendenciák támogatásának – tárgyilagos megítélésének – hiányosságai tehát nagyrészt a marxista kritikusi bázis viszonylagos szűkösségére vezethetők vissza. Illetve: a szocialista tendenciák támogatása mindenekelőtt a marxista kritikus-bázis szélesítését, utánpótlásának, képzésének biztosítását követeli meg az oktatástól és a tudományos élettől, az írószövetség és a művészeti szövetségek kritikai szakosztályaitól, az irodalmi, művészeti folyóiratok szerkesztőségeitől, a napilapok – főként a központi napilapok – kulturális-művészeti rovataitól.

E feladat feltételezi továbbá a kritika kritikáját, a marxista és nem marxista kritikusok – művek, életművek, művészeti folyamatok megítélése kapcsán folytatott – vitáinak élénkülését, élénkítését. A marxista kritika természetesen korántsem tévedhetetlen – de a nem marxista kritika értékítéletei nem egyszerű tévedések: összességük olyan elvi érdekű ideológiai jelenség, amelynek megnyilatkozásaival szemben a marxista kritikának határozottabban kell fellépnie. Tegyük hozzá: ez az utóbbi időben – főként az irodalomkritikában – mind gyakrabban meg is történik.

Művészeti életünkben számos jelentős alkotó nemcsak és nem elsősorban szavakban, de rangos művekben kötelezi el magát a nép, a munka, a béke, az értelem mellett. Ugyanakkor ezeket a nagy emberi értékeket nem kapcsolják egybe a munkásmozgalommal, a szocializmussal, illetve sokszor nyitva hagyják, megkerülik e kapcsolatnak a kérdéseit. Ennek a – jobb szó híján – „elvont humanizmusnak" bizonyos értékeit mi kritikailag elsajátítandó értéknek tartjuk és tudjuk. Értéknek, amennyiben jelentésük, hatásuk figyelemre méltó erőt jelent azzal a polgári dekadenciával, hanyatlással szemben, amely a humanisztikus értékekben sem hisz, azokat is tagadja. A nyugati társadalmak talaján is születik olyan polgári érték, érvényesül olyan humanizmus, amely összekapcsolódik a mai tőkés társadalom, a neokolonializmus, a fasizmus és neofasizmus hatásos bírálatával – anélkül, hogy igent mondana a szocializmusra. Az ilyen típusú kétarcú, ellentmondásos értékeknek – megfelelő marxista bírálat mellett és megfelelő arányban – helye van kulturális-művészeti életünkben.

Vannak, akik ezzel szemben arra hivatkoznak, hogy az ideológiai területen nincs és nem lehet kompromisszum, hogy a polgári és a marxista–leninista ideológia nem békíthető össze, kategorikusan ellentmondanak egymásnak, s hogy a polgári értékeknek való helyet adás politikája az „ideológiai harmadik útnak" tett engedmény. Természetesen csak ez a legutóbbi állítás téves: az ideológiában valóban nincs harmadik út. A tévesnek és a helyesnek ez az összekapcsolása azonban éppen a marxista kritikai gondolkodásnak a művészetpolitika által szüntelenül hangsúlyozott feladatáról és szerepéről feledkezik meg. Hiszen éppen a marxista kritikai elemzés feladata, hogy az objektíve ellentmondásos műveket velünk egyező és tőlünk idegen elemeire felbontsa, s ez utóbbiak bírálatával lehetővé tegye értékeik elsajátítását. A marxizmus–leninizmus története – mindenekelőtt klasszikusainak

gyakorlata – a polgári értékek kritikai elsajátításának módszerében jelolte meg a ma is egyedül járható utat. A marxista–leninista pártok vezette munkásmozgalom – a munkásosztály érdekei révén – minden általános emberi érdek megvalósítója is; minden, mégoly viszonylagos humánus érték leghivatottabb számon tartója, megértője és felhasználója, de minden ilyen értéket a marxista világnézethez, a szocialista humanizmushoz, a munkásmozgalom és szocializmus célkitűzéseihez mér, azok alapján bírál. A kritikai elsajátítás e klasszikus módszerének következetes és állandó alkalmazására azért is szükség van, mert művészeti közvéleményünk egy része a polgári humanista értékeket bírálat nélkül fogadja be, míg más része – leegyszerűsített álláspontról – azok értékes hányadát is elveti.

Az irodalom- és művészetkritika előtt álló feladatokat még tovább lehetne sorolni. Mindenesetre több összefoglaló-áttekintő, a jelenségeket felszínre hozó és minősítő tanulmányra, elvileg orientáló, egy-egy művészeti ág egész helyzetét tudatosító írásra volna szükség, meg a marxista esztétika, az ágazati esztétikák, valamint a művészetkritikai gyakorlat szervesebb-szorosabb összekapcsolására. Sok múlik a kritikán a tekintetben is, hogy a fiatal író- és művészgenerációk teljesítményeit helyesen rangsorolja; hogy eszmei-művészi érték, tehetség dolgában elvszerűen szelektáljon, s a fiatalok alkotásait egy-egy művészeti ág egész értékrendjében is reálisan helyezze el. Félszegség mutatkozik még a kritika részéről a dolgozó osztályok ábrázolásának elvi-tartalmi megközelítésében csakúgy, mint a formalizmus tartalmi bírálatában.

Az irodalom- és művészetkritika fogyatékossága, gyengesége (az alkotói elfogultságok, az előítéletszerű elmélet- és kritikaellenesség mellett) az egyik oka annak, hogy a művészeti életben – főleg a film- és színházművészetben – egészségtelen feszültség is tapasztalható művészek és kritikusok között. Ez arra is figyelmeztet, hogy (mindenekelőtt a művészeti szövetségekben) az eddiginél sokkal·több alkalmat kell teremteni alkotók és kritikusok közös eszmecseréihez.

A KÖZMŰVELŐDÉSI SZEMLÉLET

Fontos, hogy a művészeti területen is kibontakozzék – az eddigi jó kezdeményezések nyomán – a *közművelődési szemlélet*. Csak így valósítható meg a kongresszusi határozatnak az a pontja, amely kimondta: „szorosabbá kell tenni a kapcsolatot az alkotóműhelyek és a mű-

vészek, illetve a munkások, a kultúrát szerető, értő dolgozók között". Ez természetesen mindenekelőtt tartalmi kérdés. A művészetek a maguk részéről akkor kerülhetnek közelebb a tömegekhez, ha közelebb kerülnek az élethez, ha a mai társadalmi-történelmi folyamatok milliók által cselekvően átélt emberi, erkölcsi vonatkozásait, konfliktusait, tragédiáit, győzelmeit és örömeit tükrözik, ha a maguk sajátos és mással nem pótolható eszközeivel a fejlett szocialista társadalom építésének középponti kérdéseit ragadják meg.

Ezen túlmenően jelentős és jelentőségében mindeddig kellően fel nem ismert feladat hárul az irodalomra, a művészetekre a *szórakoztatás* szükségleteinek kielégítésében. A művészeti életnek – a művészetelméletnek, művészetkritikának – az eddiginél többet kell foglalkoznia a művészetek szórakoztató szerepével, a szórakoztató műfajokkal; le kell szerelni az ezzel kapcsolatos arisztokratikus előítéleteket éppúgy, mint a szórakozás kapcsán különösen megnyilvánuló kispolgári ízlést, s az íróknak, művészeknek is nagyobb részt kell vállalniuk a tömegek e jogos és természetes igényének színvonalas kielégítésében. A *művészetkritikának* is sokkal inkább közvetítőnek, kapcsolatteremtőnek kell lennie művészet és közönség között; a művészetkritika még mindig arccal a művészeti élet felé fordul, annak belső erőviszonyait tartja számon, és gyakran megfeledkezik arról, hogy a tömegek művészeti kultúrájának, a művészi befogadás feltételeinek javítását illetően milyen lehetőségei és kötelességei vannak, illetőleg arról, hogy a közönség jogos, indokolt igényeit határozottan tolmácsolja az alkotói világ számára. A *művészeti műhelyeknek, intézményeknek* keresniük kell a tartalmas, értékes művészet szélesebb körű megismertetéséhez, a közönségszervezéshez, a művészetpropagandához az új módszereket, ki kell alakítaniuk az iskolákkal, a társadalmi és tömegszervezetekkel, az üzemekkel és termelőszövetkezetekkel az együttműködés célravezetőbb formáit. Arra is nagy szükség van, hogy a szűkebb értelemben vett művészeti terület, a művészeti szövetségek aktívabban, sokoldalúbban *segítsék a műkedvelő művészeti csoportokat, mozgalmakat.* De a *közönségnek*, a művészetet élvezőknek is támogatniuk, segíteniük kell a művészeteket, a maguk oldaláról is építeniük kell a kölcsönös kapcsolatokat. A közvélemény a maga jogos igényeit a művészet sajátosságainak figyelembevételével, jogos kritikáját a művészet eredményeinek ismeretével, az érthetőség követelményét saját művészeti önművelésének követelményével összekapcsolva juttathatja leginkább kifejezésre.

Szükségünk van művészeti életünk *nemzetközi kapcsolatainak* – főként és elsősorban a Szovjetunió, a testvéri szocialista országok művészeti életével való szoros együttműködésnek – a további bővítésére és fejlesztésére. A művészet különösen alkalmas arra, hogy megismertesse egymással a szocializmust építő népek mindennapi életét, az eltérő mellett felmutassa és erősítse a közöset.

Művészeti életünk internacionalizmusa egyszersmind szorosan összefügg a két világrendszer közötti ideológiai harccal. A Szovjetunió és a szocialista országok eredményes békepolitikája, a különböző társadalmi rendszerek békés egymás mellett élésének Helsinkiben elfogadott elvei ehhez kedvező feltételeket teremtettek. Nyilvánvalóvá válik, hogy a művészetekben elért szocialista eredményekkel, értékekkel szemben a tőkés társadalom milyen korlátozásokkal és torzításokkal védekezett és védekezik. Ha a Helsinkiben kötött megállapodásokat érvényesítik, ez az eddigieknél nehezebben lesz megvalósítható. Másrészt az is nyilvánvaló, hogy a burzsoázia a maga változatlan szocializmusellenes céljait a békés egymás mellett élés körülményei között mindinkább a fellazítási politika, az ideológiai behatolás fokozásával, eszközeinek, módszereinek tökéletesítésével, többek közt a helsinki megállapodások egyoldalú értelmezésével törekszik elérni. Ez az ideológiai fellazítás nagyrészt kulturális-művészeti területre irányul, s magában foglalja a kultúra, a művészet burzsoá „szabadságának" propagandáját, a dekadens burzsoá művészet divathullámainak és a burzsoá szórakoztatóipar ízléstelen, kommerciális termékeinek propagandáját és terjesztését. Ezekkel a törekvésekkel szemben kulturális-művészeti életünk minden területén, kulturális közvéleményünk minden rétegében, valamint a rendelkezésre álló nemzetközi fórumokon fokozott éberségre és határozott vitára van szükség, s mindannak kategorikus kirekesztésére, ami társadalmunk törvényeivel ellenkezik. A békés egymás mellett élés keretei között ugyanakkor a polgári társadalmakkal is fenntartunk minden olyan kapcsolatot – köztük a művészeti értékek cserekapcsolatát –, amely a népek kölcsönös szellemi gazdagodását, a népek közötti bizalom növekedését, a béke fenntartását szolgálják.

A feladatok megvalósításának egyik legfontosabb feltétele, eszköze a párt vezető szerepének érvényesítése, a pártegység, a párt irányító, ellenőrző tevékenységének megjavítása. Joggal szoktuk mondani más összefüggésekben, hogy a művészetpolitika a párt általános politikájának szerves része. Ennek van olyan összefüggése is, hogy a művészeti területre is érvényesek a párt általános politikájából következő, a párt vezető szerepének erősítését szolgáló határozatok.

A kongresszusi határozat a többi között leszögezte: „A párt sikeres tevékenységének alapja eszmei, politikai, szervezeti és cselekvési egysége. Az egység magasabb színvonalra emelése folyamatos munka és állandó kötelesség. Ezt pártszerű vitákkal, a téves nézetek bírálatával, cáfolatával, a párt álláspontjának kifejtésével és gyakorlati megvalósításával kell elérni... A demokratikus vitát követő döntés után, a határozatok egységes értelmezése alapján, a párt minden tagjára és funkcionáriusára kötelező a határozatok melletti elvszerű, érvelő kiállás és az egységes cselekvés. Az ettől eltérő magatartás minden esetben vonjon maga után kommunista bírálatot, számonkérést, felelősségre vonást."[11] Kulturális területről lévén szó, itt különösen fontos a párttagság ideológiai egysége, az ideológiai vonatkozású határozatok, állásfoglalások egységes értelmezése és aktív vállalása.

A pártellenőrzés erősítése művészeti területen ugyancsak elengedhetetlen. Ebben mind a központi, mind a területi pártszervek felelősek, s e tekintetben is sok a javítanivaló. Ám a központi, vezető pártszervek munkája e téren sem azonosítható a terület pártirányításával – az csak az alapszervezetek, minden egyes kommunista aktív munkája révén válhat teljessé. Meggyőződésünk, hogy a művészeti élet különböző területein a konkrét feladatok végrehajtása igen nagy mértékben a pártalapszervezetek munkáján, a határozatok végrehajtását támogató és ellenőrző tevékenységén múlik.

A kommunista egység kialakításának, a szövetségesekkel folytatott vita, valamint a pártellenőrzés megalapozásának, általában a művészeti terület pártirányításának fontos fóruma a *kommunista művészeti aktíva;* átgondolt, rendszeres működése művészetpolitikánk megvalósításának fontos tényezője.

[11] Uo. 486. old.

A kultúra pártirányításának további fontos eszköze a *káderpolitika*. A tapasztalatok alapján nagy valószínűséggel mondhatjuk, hogy a kulturális-művészeti terület tartalmi fogyatékosságai nagyrészt káderhelyzetének bizonytalanságából, káder- és vezetői utánpótlásának megoldatlanságából származnak.

A művészeti terület általános káderhelyzetét figyelembe véve, a feladatok csak előrelátó, tervszerű, hosszú távú és rendszeres, a megfelelő képzést és továbbképzést is magában foglaló kádermunkával oldhatók meg. E tekintetben igen nagy a központi, a területi pártszervek és a vezető állami szervek felelőssége, de ismét hangsúlyozni kell a terület alapszervezeteinek feladatát is.

A XI. kongresszus óta a határozatok végrehajtása érdekében sok minden és biztató eredménnyel történt. Jóformán minden művészeti ág közéletére, kritikai életére jellemzőbbé lett a művészet és valóság viszonyának középpontba helyezése; a szocialista, a realista alkotások közreadása, kritikával, díjazásokkal, megrendelésekkel való erőteljesebb támogatása. Aktívabb, kezdeményezőbb lett a marxista művészetkritika; s úgy tűnik fel, hogy az irodalomban, filmművészetben megindult a kilábalás a stagnálási periódusból.

Mindezeket – s a még tovább sorolható pozitív jelenségeket – természetesen csak kezdeti lépéseknek tarthatjuk, de biztató zálogai is annak, hogy művészeti életünk, híven hagyományaihoz és eddigi eredményeihez, egész népünk s egyben önnön továbbfejlesztése érdekében eleget tesz azoknak az új feladatoknak, amelyeket végső soron a fejlett szocialista társadalom építése tűzött ki. Pártunk programnyilatkozatának szavaival: „A szocialista társadalom kedvező feltételeket teremt ahhoz, hogy a művészetek eleget tehessenek sajátos valóságfeltáró és tudatformáló hivatásuknak. A művészetek a szocializmusért folyó harc, a teremtő munka, a dolgozó ember hiteles ábrázolásával segítsék a szocialista tudat alakítását. Az alkotók között mind általánosabbá válik az a felismerés, hogy a dolgozó nép növekvő igényeinek kielégítése és újabb igényeik felkeltése a művészetek belső fejlődésének is legfőbb érdeke. Ennek alapján lesz tartalmasabb az alkotói szabadság, s érvényesül igazán a művészetek realizmusa, pártossága. Így kerül szorosabb kölcsönhatásba élet és művészet, alkotás és közösség, így bontakozik ki igazán a művészet emberformáló hatása."[12]

[12] Uo. 514. old.

Az iskola, az intézményes oktatás és a fennálló társadalmi rendszer között szoros az összefüggés. E kapcsolatban a társadalmi rendszer a meghatározó tényező. A társadalmi viszonyoknak megfelelő politikai intézményrendszer, az „uralkodó osztályok uralkodó eszméi" döntő mértékben meghatározzák az oktatási rendszer tartalmát és formáját. Az iskola, a nevelés ugyanakkor – visszahatásában – rendkívül fontos szerepet tölt be a társadalmi viszonyoknak, az osztályharc konkrét, időszerű és távlati céljainak és eredményeinek az alakulásában.

A munkásmozgalom története bizonyítja, hogy a munkásosztály ideológusai, politikusai, forradalmi vezetői mindig rendkívül nagy jelentőséget tulajdonítottak az iskolának, az oktatásnak, a nevelésnek. A munkásmozgalom programjában mindig jelentős helyet foglalt el az iskola, az oktatás, a műveltség megszerzésének igénye.

A szocialista forradalom győzelme után a hatalmon levő munkásosztálynak elsőrendű érdeke, hogy szocialista céljai megvalósítása érdekében, ennek megfelelően alakítsa ki az oktatási rendszert, az iskolát, a nevelőmunkát.

Lenin azt mondotta, hogy „csak ha az ifjúság oktatását, szervezését és nevelését gyökeresen átalakítjuk, akkor érhetjük el, hogy az ifjú nemzedék erőfeszítéseinek eredményeképpen létrejöjjön az a társadalom, amely nem hasonlít a régihez, azaz a kommunista társadalom".[1]

A régi iskola a burzsoá osztályuralom eszköze volt, a tőkések szükségleteinek megfelelően nevelt, ami „azt jelenti – mondotta Lenin –, hogy a régi iskolát el kell takarítanunk az útból". De ebből nem következik az – tette hozzá –, hogy „nem kell átvennünk belőle mindazt, amire az emberiség által felhalmozott tudásból az embereknek szükségük van".[2]

[1] *Lenin* Összes Művei. 41. köt. Budapest 1974. 287. old.

[2] Uo. 291. old.

Magyarországon a felszabadulást követő években az ország gazdasági, társadalmi rendjének átalakulásával együtt átalakult az oktatási, nevelési, művelődési rendszer is. A régi, korszerűtlen iskolarendszer helyébe új, a társadalmi átalakulás követelményeinek megfelelő egységes iskolarendszert kellett kialakítani. Fel kellett számolni a volt uralkodó osztályok művelődési monopóliumát, történelmi igazságszolgáltatás keretében biztosítani a munkások és parasztok, illetve gyermekeik tömeges méretű iskoláztatását. Az oktatás, nevelés tartalmának és módszerének átalakításával meg kellett oldani a haladó szellemű szocialista értelmiség kiképzését, biztosítani a népgazdaság szakemberszükségletének kielégítését a szakképzettek számának növelésével és felkészültségük jelentős javításával.

Ha a felsorolt feladatokból indulunk ki, szerénytelenség nélkül állíthatjuk, hogy megoldásuk történelmi jelentőségű tett volt a magyar nép kulturális felemelkedése szempontjából. Oktatásügyünk a felszabadulás után gyorsan fejlődött, és a kibontakozó kulturális forradalom szerves részeként nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy rövid idő alatt felszámoltuk hazánk gazdasági és kulturális elmaradottságát. Az iskola a kizsákmányoló osztályok művelődési monopóliumának eszközéből a kulturális felemelkedés, a munkás-paraszt hatalom céljait szolgáló oktató-nevelő intézményrendszerré vált.

Napjainkban óvodai elhelyezésben részesül a megfelelő korosztályok 78 százaléka (az 1938. évi 24 százalékkal szemben). Általános iskolába jár a tankötelés korú tanulók 98–99 százaléka, és 81–82 százalékuk nyolc év alatt, 90–91 százalékuk a tízéves tankötelezettség ideje alatt elvégzi az iskolát. (1938-ban a tankötelesek 79 százaléka került iskolába, és 14 éves korukig csak 19 százalékuk szerzett a mai általános iskolának megfelelő végzettséget.) Az általános iskolát végzetteknek ma már mintegy 94 százaléka tanul tovább valamilyen középfokú oktatási intézményben. Középfokú oktatásban részesül a megfelelő korú népesség 76 százaléka. (1938-ban ez az arány 17 százalék volt.) A középiskolában érettségizett diákok közel egyharmada egyetemre vagy főiskolára kerül. Felsőfokú tanulmányokat folytat a 18–22 éves népesség 7,7 százaléka (szemben a felszabadulás előtti alig 2 százalékkal). Jelenleg esti, levelező tagozaton tanul a 15–49 éves népesség 5,1 százaléka.

Ezeknek az adatoknak az igazi jelentőségét akkor értjük meg, ha a mennyiségi növekedéshez hozzászámítjuk a minőségi változást is, azt, hogy az oktatás tartalma minden szinten megváltozott. Az oktatásban, a tananyag tartalmában, szemléletében, a pedagógiai munkában – kulturális forradalmunk kibontakozásának szerves részeként – a marxizmus–leninizmus térhódítását követhetjük nyomon. Iskolai tananyagaink egészükben a tudományos marxista világnézet iránti elkötelezettséget tükrözik. Az eredmények nem egyik napról a másikra születtek: hosszú, kitartó – ma sem befejezett – ideológiai munkát igényelt és igényel, hogy a tantervek, tankönyvek tartalmában, a pedagógusok gondolkodásmódjában, mindennapi munkájában és ennek nyomán a tanulók szemléletében a marxista–leninista eszmék váltak és váljanak uralkodóvá.

NAPJAINK KÖVETELMÉNYEI

Az eredmények elsősorban további fejlesztésre késztetnek és kötelesznek. A fejlett szocializmus építése, társadalmunk minden lényeges célja valamilyen módon és formában összefügg az oktatással. Az oktatás, a nevelés olyan komplex folyamat, amely egyaránt szolgálja a személyiség sokoldalú fejlesztését, a legfontosabb termelőerő, az ember képességeinek kibontakozását, a tartalmas emberi élet, a szocialista életmód megteremtését, a szocialista társadalmi tudat kialakítását, erősítését. Az oktatásügy fejlesztésének korunk politikai-ideológiai viszonyai között önmagában is rendkívüli jelentősége van. Része ez a világméretekben folyó politikai-ideológiai harcnak, a békés egymás mellett élés körülményei között vívandó nemzetközi osztályharcnak.

A szocialista társadalom – jellegéből következően – a legegyszerűbb munkát végző embernek is lényegesen szélesebb körű általános műveltséget, képzettséget nyújt, mint a kizsákmányolásra épülő társadalmak. Nálunk az oktatás legfőbb célja és feladata, hogy emelkedjék az általános műveltség szintje, hogy az emberek sajátítsák el a különféle szakismereteket, és olyan alapokra, készségekre tegyenek szert, amelyek lehetővé teszik önképzésüket, egész emberi fejlődésüket, képességük kiteljesedését. Az iskola a szocialista társadalmi tudat kialakításának és fejlesztésének egyik legfontosabb területe. Nem elég csupán ismereteket adni a fiataloknak, hanem olyan emberekké kell nevelni őket, akik életük céljának a munkát, az aktív tevékenységet, az alko-

tást választják, a szocialista társadalom őszinte hívei, egyéni boldogulásukat is a társadalom jobbá, gazdagabbá tételével akarják megvalósítani, s belső meggyőződésből vállalják a küzdelmet a társadalom fejlődéséért, a visszahúzó erők ellen. Éppen ezért az oktatásnak mindenekelőtt olyan készségeket kell kialakítania, amelyek segítségével a fiatalok önállóan és biztonságosan meg tudják különböztetni a lényegest a lényegtelentől, a haladót a maradítól, az igazit a hamistól.

Az értelmes emberi élet útjának egyengetése a szocialista társadalom legfőbb céljai közé tartozik. Az oktatásban arra kell törekedni, hogy az emberek élni tudjanak a történelem során felhalmozott kulturális kincsekkel és az anyagi javakkal, bánni tudjanak a technikával, kialakuljon bennük a szabad idő kulturált eltöltésének igénye. Népünket az alkotó és teljes életet élő emberek harmonikus társadalmi közösségévé kell nevelnünk, s ezt az iskolának kell megalapoznia.

Az oktatásnak fokozottan kell szolgálnia a társadalmi osztályok és rétegek kulturális színvonala közti különbségek kiegyenlítődését is. Mindenekelőtt pedagógiai segítséggel biztosítani kell, hogy a fizikai munkát végző dolgozók gyermekei megfelelő arányban tanuljanak tovább a középiskolákban és a felsőoktatási intézményekben.

Növekvő követelményeket támaszt az oktatással szemben a szocialista demokrácia fejlődése. A fiatalokat már az iskolában fel kell készíteni erre. Az oktatás-nevelés folyamatában meg kell szokniuk a közösségi életet. Saját diákközösségüket a szocialista demokrácia gyakorlati iskolájává kell fejleszteni. Ugyanakkor be kell kapcsolni őket az iskolán kívüli társadalmi munkába, a társadalom vérkeringésébe is, kifejlesztve bennük a jogok gyakorlásának készségét, a felelősségérzetet a kötelességek teljesítéséért. Életvitelükben jellemzővé kell tenni a közösségért érzett felelősséget, a fegyelmezett munkát.

Oktatásügyünk már eddig is ezeket a célokat szolgálta, megfelelően követte az egész társadalomban végbement fejlődést, és ezen a bázison jelentkező eredményeivel számottevő mértékben segítette a szocialista építést. Ugyanakkor az újabb, állandóan növekvő igények felszínre hozták és hozzák oktatásügyünk belső ellentmondásait, a fejlődésében jelentkező rendellenességeket, a múltból öröklött, valamint objektív és szubjektív tényezőkből származó terheit.

A Magyar Szocialista Munkáspárt alapvető feladatának tartotta és tartja az oktatással, az iskolával szemben támasztott társadalmi igények rendszeres és időben történő felmérését, az oktatásügy fejlődé-

sében jelentkező problémák elemzését, a fejlődés és fejlesztés lehetőségeinek számbavételét és mindezek alapján az oktatáspolitika keretében a szükséges intézkedések, tervek kidolgozását.

AZ ÁLLAMI OKTATÁS HELYZETÉRŐL ÉS FEJLESZTÉSÉNEK FELADATAIRÓL

Oktatásunk egész rendszerét tekintve az MSZMP Központi Bizottsága – körültekintő és beható elemzés után – 1972. június 15-én hozott átfogó határozatot az állami oktatás helyzetéről és fejlesztésének feladatairól. E határozat tükrözi az oktatásügy területén elért eredményeinket, részletesen elemzi gondjainkat, problémáinkat, és ezek alapján megszabja a továbbhaladás fő feladatait: az oktató-nevelő munka színvonalának emelését; a tartalom és a módszerek korszerűsítését; a tanítási feltételek javítását és az iskola belső életét jellemző demokratizmus fejlesztését; a hatékony irányítást.

Az állami oktatásra vonatkozó határozat szervesen kapcsolódik a Központi Bizottságnak a kulturális élet más területeit érintő határozataihoz, állásfoglalásaihoz (tudománypolitika, ifjúságpolitika, közművelődéspolitika stb.) is. Mindez azt mutatja, hogy népünk művelődését a párt komplex feladatként kezeli, sokoldalúan közelíti meg, elemzi, s egységes koncepció alapján akarja minél magasabb színvonalra emelni.

A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusa – mint ismeretes – megerősítette a párt Központi Bizottságának 1972-ben hozott oktatáspolitikai határozatát. „A Központi Bizottság – olvashatjuk a XI. kongresszus határozatában – az állami oktatás fejlesztésében – a X. kongresszus határozatát teljesítve – hosszabb időszakra kijelölte a feladatokat."[3] Ebben a megállapításban hangsúlyosan szerepel az oktatáspolitikai határozat alapvető törekvése, nevezetesen az, hogy a helyzet elemzése, a közvetlen tennivalók megjelölése mellett közép- és hosszú távra is meghatározta az oktatás fejlesztésének legfontosabb tendenciáit. A feladatok szakaszolása lehetőséget nyújt ahhoz, hogy átgondoltan, egységes oktatáspolitikai koncepció keretében – az idővel, az igényekkel nem versenyt futva, hanem ezeket tervszerűen megelőzve – korszerűsítsük oktatásügyünk egészét.

[3] Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve. 483. old.

A Központi Bizottság oktatáspolitikai határozatának legfontosabb törekvései között szerepel az egész iskolarendszer korszerűsítésének az igénye, az, hogy oktatásunk dinamikusan kövesse korunk kulturális fejlődésének tendenciáit.

Az iskola, a tananyag, az oktatási módszer korszerűsítését, a nevelés fejlesztését (javítását) a gazdasági és a társadalmi élet előrehaladása, a tudomány, a technika fejlődése követeli meg. A korszerűsítés igénye tulajdonképpen egyidős a tudatos iskolai neveléssel, napjainkban azonban erőteljesebb, mint bármikor korábban volt. Ennek a társadalmi fejlődésből eredő okai mellett a tudományos-technikai fejlődés felgyorsulásából származó okai is vannak. A tudományos-technikai forradalom körülményei között a korszerűsítés igénye minőségileg új vonásokkal jelentkezik az oktatásban. Korábban egy-egy korszerűsítési szakaszt csak évtizedek múltán követte egy újabb reform. Generációk, apák és fiúk tanultak azonos tankönyvből. A korszerű oktatásban ez ma már teljesen elképzelhetetlen.

Korunkban az emberiség tudása, ismerete a világról soha nem látott ütemben gyarapodik, bővül. Ugyanakkor közismert ennek a folyamatnak a másik oldala is, nevezetesen az, hogy az ismeretek jelentős része rohamosan feleslegessé válik, elavul.

Sokan azt tartják, hogy ezek az ellentétes tendenciák felőrlik az iskola nevelő erejét, lerombolják oktatói hitelét; mindebből azt a pesszimista következtetést vonják le, hogy az iskola és az élet eleven kapcsolata, az oktatás és a nevelés korszerűsítése reménytelen vállalkozás, el kell fogadnunk azt a nézetet, hogy az iskola konzervatív intézmény. Mások azt vallják, hogy az iskola csak akkor lehet korszerű, akkor szűnik meg a konzervativizmusa, ha a tudományok gyors fejlődését, változását érzékeny műszerként felfogja, rendkívül gyorsan és pontosan követi, ha rövid idő alatt bevezeti, alkalmazza, hasznosítja mindazt a módszert, ismeretet, ami új, és elhagyja, ami valamilyen formában már túlhaladott. Mindkét nézet főként a végletessége miatt torzít. A ma iskolája nem lehet konzervatív intézmény, hiszen a jövőnek nevel, a jövő nemzedékét képezi, oktatja, de nem futhat versenyt a tudományok gyors fejlődésével, nem adhat képlékeny tudást, egymástól messze elágazó ismereteket.

Az ismeretanyag gyors bővüléséből és elavulásából másfajta követ-

keztetést is le lehet vonni. Az iskolának meg kell valósítania a dinamizmus és a stabilitás dialektikus egységét; mindig a kor színvonalának megfelelő – tehát változó, fejlődő –, de szilárd, kipróbált ismereteket kell adnia, amelyre építeni lehet. Készítsen fel az iskola az önművelésre, a továbbképzésre is, neveljen önálló munkára, gondolkodásra.

Ma már mindenkinek, aki meg akar felelni a kor követelményeinek és egész emberi életet kíván élni, tanulnia, művelődnie kell; és tegyük hozzá: a szocializmus körülményei között erre egyre növekvő lehetősége is van. Az ismeretek megszerzésének és felhasználásának időszaka ma nem különül el olyan élesen egymástól, mint régebben. Ha ezzel a ténnyel az iskola számolni akar, márpedig számolnia kell, akkor ahhoz a felismeréshez jut, hogy szilárd alapozó ismereteket kell nyújtania, és képessé kell tennie a felnövekvő nemzedéket arra, hogy az iskolában szerzett tudást kiegészítse új ismeretekkel. Biztosítania kell, hogy a tanulók az új ismereteket ne csak befogadják, hanem fel is dolgozzák, s régebbi ismereteikkel összekapcsolják.

Továbbá: az iskola ne csak arra készítsen fel, hogy a kapuit elhagyó nemzedékek képesek legyenek az új ismeretek befogadására, hanem arra is, hogy a befogadás igénye belső szükségletté váljon. Ez természetesen nemcsak a tudás és felkészültség, hanem emberi magatartás kérdése is. Az újra, a jobbra való törekvésnek erkölcsileg, társadalmilag helyes jellemvonásairól van itt szó. Ez is jelzi az oktatás, a képzés, a nevelés szoros kapcsolatát. Tartós eredmény csak ezek együttes alkalmazásával érhető el.

Az 1972-es oktatáspolitikai határozat megjelenését követő korszerűsítési törekvések ezeken az elveken alapulnak. Annak az igénynek a feladása, hogy az iskola „mindent megtanítson" vagy „mindenből valamit tanítson", összekapcsolódott a túlterhelés csökkentésével.

A túlméretezett ismeretanyag nemcsak felesleges megterhelést okoz, hanem azt is gátolja, hogy a tanulók jól megértsék és megtanulják a legfontosabbakat. A túlterhelés további negatív következménye, hogy az iskola nem tud megfelelő gondot fordítani a tanulók gondolkodásának fejlesztésére, alapvető készségeik és képességeik kibontakoztatására, s ily módon arra sem, hogy a megszerzett ismereteket sokoldalúan alkalmazzák és a legfontosabb műveleteket begyakorolják.

Az oktatáspolitikai határozatból adódó rövid távú feladatok megoldása során iskolatípusonként változóan mintegy 15–30 százalékkal

csökkentették a tananyagot; a középiskolában egy-öt órával kevesebb lett a heti kötelező órák száma; a házi feladatok mennyisége is csökkent. Ezzel párhuzamosan új módszereket, munkaformákat is kerestek, és a felszabaduló időt mindenütt igyekeztek arra felhasználni, hogy minél több lehetőséget teremtsenek a tanult ismeretek alkotó, önálló alkalmazására, az ismeretszerzés megtanítására.

Az osztályzásnál bevezetett változások is a munka korszerűsítését célozzák. Az általános iskola első osztályában nem osztályozzák a tanulókat, a második és ötödik osztályban félévkor nincs egyik tantárgyból sem osztályzás, a többi osztályban pedig a „belépő" új tárgyakból nem kapnak jegyet a tanulók. Így az értékelés reálisabb és ösztönzőbb lett. Hasonló célokat szolgál az átlagosztályzat megszüntetése az általános és középiskolában. Az átlag eltörlése szabadabb teret ad a gyermeki személyiség, az egyéni érdeklődés és tehetség kibontakozásának, bár az is igaz, hogy néha egyes tantárgyak tanulásának elhanyagolásához vezethet.

Az évtized végén bevezetésre kerülő új tantervek és tankönyvek is alapvetően az oktatás, a nevelés korszerűsítését szolgálják. E tantervek azt a célt kívánják elérni, hogy a diákok a történelmi-társadalmi fejlődés, a tudományos-technikai forradalom igényeinek megfelelő alapvető ismereteket szerezzenek. Ezt figyelembe véve határozzák meg azt az ismeretanyagot, amelyet minden tanulónak el kell sajátítania. Ez az ún. törzsanyag tartalmában korszerűbb, terjedelmében, lexikális ismeretében kevesebb a jelenleg megtanulandó anyagnál. De több a lényegben, mert a legalapvetőbb ismeretek elsajátításához, biztonságos alkalmazásuk kialakításához nagyobb lehetőségeket ad, s emellett a korábbinál jobban lehetővé teszi a gondolkodás fejlesztését. A tanulókkal való differenciált foglalkozás, a saját érdeklődés felkeltése és kielégítése érdekében az egyes tantárgyak tantervei a törzsanyag mellett ún. kiegészítő anyagot is tartalmaznak, amelynek órakereten belüli tanításáról a pedagógusok maguk dönthetnek. E lehetőség növeli a pedagógusok önállóságát, alkotókedvét, a tanulócsoportok differenciált előrehaladását.

Az új tantervekben – a tantárgyi szétaprózottság csökkentése érdekében – néhány rokon tantárgy közelítésére, illetve egy tantárgyba történő összevonására kerül sor. Ilyen integrációs törekvést mutat az általános iskolákban az írás, olvasás, nyelvtan-helyesírás és fogalmazás helyébe lépő 1–4. osztályos magyar nyelv és irodalom; az 5. osz-

tályos földrajz- és élővilág-tanítást felváltó környezetismeret, valamint a történelem-állampolgári ismeretek tantárgy.

A tantervek meghatározzák azt a minimális teljesítményt is, amelyet a tanulóknak feltétlenül el kell érniük ahhoz, hogy továbbhaladhassanak. Az iskoláknak, a pedagógusoknak mindent meg kell tenniük annak érdekében, hogy ezt a minimumot valamennyi egészséges gyermek elérje. Várható, hogy az intézkedés eredményeként növekedni fog az iskolát eredményesen befejezők száma.

SZAKKÉPZÉS–TOVÁBBKÉPZÉS

A korszerű iskola nem vállalkozhat – semmilyen szinten és fokon – arra, hogy tanulóit szűkebb értelemben vett konkrét üzemi, intézményi feladatok ellátására készítse fel. Olyan szakember képzése, aki a diploma vagy a bizonyítvány megszerzését követő napon a szakma bármely feladatának tökéletes ellátására képes, már a múltban is illúzió volt. Persze a termelési eszközök fejlődése folytán egyre inkább lehetővé válik, hogy például a korszerű gépet kiszolgáló munkás csupán néhány speciális munkafogás elsajátítására, illetve végzésére szorítkozzék. Ez a tény azonban nem téveszthet meg bennünket. Az ugyanis, hogy néhány munkafogás ismeretében is lehet eredményesen dolgozni, a problémának csak a technikai oldalát érinti, de azt is csupán túlságosan leegyszerűsített formában. A csak néhány munkafogást ismerő munkás ugyanis még a technikai fejlődés oldaláról sem tehet eleget az iránta támasztott kívánalmaknak, hiszen ha egy másik gép kezelésével bízzák meg, azonnal kiderül, hogy az alapok ismerete nélkül nem, vagy csak rendkívül nehezen tud megbirkózni a feladattal.

Oktató-nevelő munkánk célját tehát nem szabhatja meg a „naprakész" szakember követelménye. Az alapokat, azokat a mozzanatokat kell jól megtanítani, amelyek az adott szakmában nélkülözhetetlenek és az eredményes munka feltételei. Az alapozás mellett természetesen meg kell ismertetni a tanulókat az adott szakmára jellemző problémákkal, megoldásuk fő vonalaival, lehetséges módjaival is. Olyan jártasságot, készséget kell kialakítani, amely lehetővé teszi az eligazodást a munkahelyi feladatokban, a felkészülést a speciális követelményekre, a fogékonyságot az új befogadására és igénylésére, de az illúzió, hogy a belépő frissen végzett szakember mindent tud. (A szakmun-

kásképzésben pl. az a cél, hogy a végzettek a normát kb. 90 százalékra tudják teljesíteni, amikor munkába állnak.)

Egyéni és társadalmi érdek, hogy a szakképzés hatékonyabb, elmélyültebb, szélesebb körű legyen, járuljon hozzá az általános műveltség, a kulturális színvonal emeléséhez. A megfelelő általános és szakmai műveltséggel rendelkező szakemberek új iránti fogékonysága, szakmai sokoldalúsága összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint az ún. specialistáké, ennek pedig közvetlen népgazdasági jelentősége van. Szűk körű szakmai tudással rendelkező specialistákat képezni sokkal könnyebb feladat lenne, mint önálló szakmai tájékozódásra képes, sokoldalú szakembereket. Az iskola tehát akkor látja el valóban jól, a kor követelményeinek megfelelően a feladatát, ha olyan szakembereket képez és nevel, akik tudásukat több szakmában, szakterületen tudják gyümölcsöztetni. Népgazdasági érdek – és hosszabb távon üzemi érdek is – a több helyen felhasználható, a változó technológiai és technikai követelményekhez gyorsan alkalmazkodni tudó szakemberek kiképzése.

Az egyes munkakörökre jellemző speciális ismereteket mindenkinek az adott munkahelyen kell elsajátítania. Erre teremt jó lehetőséget a *szakmai továbbképzés* rendszere. Ennek keretében célszerű biztosítani a specialisták kiképzését, gondoskodni a szakmai ismeretek elavulásának ellensúlyozásáról, az újabb ismeretek közkinccsé tételéről, befogadásáról, hasznosításáról. Mindez fontos feltétele annak is, hogy a gazdasági-társadalmi szükségletekből következő igényeket rugalmasabban elégíthessük ki. A továbbképzés jelentőségét sokáig nem ismertük fel, illetve összetettségéhez képest nem foglalkoztunk vele elég alaposan. Ezt mutatja az is, hogy a szakágazati irányító szervek és vállalatok többsége sem foglalkozott vele megfelelően.

Az utóbbi években – az oktatáspolitikai határozat ösztönzésére is – a szakterületek számottevő részénél megszervezték a továbbképzést. Szakmai továbbképző-vezetőképző intézeteket szerveztek, és ezzel együtt a továbbképzés tudományos kutatóbázisai is kialakultak. A szakmai továbbképzés kiterjed a betanított munkásokra, szakmunkásokra, középkáderekre egyaránt. (Az 1975–76-os tanévben 85 000 szakmunkás és 35 000 segédmunkás vett részt továbbképzésben.)

Fejlődött a szakmai továbbképzés rendszere az értelmiségi munkakörökben is. Már hagyományosnak tekinthető az orvostovábbképzés; folyik a mérnökök, közgazdászok továbbképzése; eredményesen működik a néhány éve életre hívott jogásztovábbképző intézet is. Az új

tantervekre történő felkészítés érdekében rendkívül nagy feladat valamennyi pedagógus továbbképzésének megszervezése.

Az általános műveltség megalapozásának, a szakképzésnek és a továbbképzésnek egymásra kell épülniük. Elő kell készíteniük a következő képzési szakaszban folyó munkát, fel kell készíteniük a tanulókat, az embereket a folytonos, folyamatos tanulásra. A szakadatlan tanulás (permanens művelődés) ma már elengedhetetlen társadalmi és egyéni követelmény. Ebből az oktatásügynek is le kell vonnia a megfelelő következtetést. Az iskolának ezért mindenekelőtt arra kell felkészítenie tanulóit, hogy az iskolaévek után önállóan képesek legyenek a tanultakat hasznosítani, az újabb ismeretanyagot felkutatni, figyelemmel kísérni, befogadni, illetve célszerűen szelektálni, kritikailag feldolgozni.

AZ OKTATÁS DEMOKRATIZMUSA – AZ ALAPKÉPZÉS ERŐSÍTÉSE; A FIZIKAI DOLGOZÓK GYERMEKEINEK SEGÍTÉSE

Az oktatás demokratizmusa a szocializmus körülményei között a tanuláshoz való egyenlő jogot és egyenlő lehetőségeket jelenti. A művelődéshez való jogot alaptörvényünk, az alkotmány biztosítja. De a tanuláshoz való jog biztosítása önmagában nem jelenti a tanulás vagy továbbtanulás azonos lehetőségeit, körülményeit. Ezért szocialista államunk nem áll meg pusztán a jog deklarálásánál. Társadalompolitikai törekvéseink, ezen belül művelődéspolitikai intézkedéseink az azonos lehetőségek, feltételek kialakítását követelik meg. Ma még számottevőek a műveltségbeli különbségek a társadalom egyes rétegei, csoportjai között. Ezek felszámolásában és újratermelődésük megakadályozásában az iskolának, a közművelődésnek rendkívül nagy szerepet kell vállalnia. Arra kell törekedni, hogy iskolarendszerünk minél jobban elősegítse a társadalmi mobilitást. Ebben döntő jelentősége van az alapozó oktatásnak. amelynek a mobilitás előfeltételét kell biztosítania. A legtöbb probléma abból fakad, hogy a művelődésbeli lemaradás felszámolásához későn, vagyis akkor kezdünk hozzá, amikor a tanulmányi hátrányok már felhalmozódtak. Ez az esetek többségében szándékunktól függetlenül, az örökölt feltételek – a településszerkezet, az egyenlőtlen fejlődés, a jelentős színvonalbeli különbségek az általános iskoláknál stb. – miatt alakul így. Az iskola műveltségkiegyenítő tevékenységének lényegében már az iskola-előkészítés idején el kell kez-

dődnie, s tudatos, egymásra épülő munkával kell folytatódnia egészen az egyetemig.

Az alapozó oktatásnak ebben a munkában döntő szerepe van, hiszen egy életre szóló indítást adhat; ennek kell biztosítania a korszerű műveltség általánossá tételét és a tanulási feltételek egyenlőségét, hogy „a felnövekvő ifjú nemzedék életpályájának alakulásában a szociális körülményeknek már ne legyen lényeges szerepük". Ezért hangsúlyozta az MSZMP új programnyilatkozata, hogy „az alapozó oktatás és nevelés fejlesztése lényeges társadalompolitikai feladat, nélkülözhetetlen ahhoz, hogy az egész oktatásban elérjük a feltételek egyenlőségét".[4]

Ma még az egyes családok között a tanulás, a továbbtanulás feltételei, a művelődési szint tekintetében különbségek mutatkoznak. Ezek hátrányosan befolyásolják a fizikai munkát végzők gyermekeinek továbbtanulását. Az iskolázottabb családban, környezetben élő fiatalok könnyebben tudják teljesíteni a követelményeket, tehát a továbbtanulást illetően is kedvezőbb a helyzetük. Nehezíti a probléma megoldását, hogy a fizikai munkát végző szülők közül sokan nem szorgalmazzák eléggé tehetséges gyermekeik továbbtanulását, inkább arra ösztönzik őket, hogy mielőbb kereső foglalkozást vállaljanak. A szülők ilyen szemlélete visszatükröződik a gyermekek továbbtanulási szándékában is.

További gond, hogy főként a fizikai dolgozók gyermekei járnak rosszul felszerelt peremkerületi, osztatlan tanyai, szaktanárokban szűkölködő községi, kisvárosi iskolákba. Nyilvánvaló, hogy ez a körülmény szintén hátrányos helyzetet teremt számukra. Javítanunk kell tehát iskoláink anyagi ellátottságát és személyi feltételeit is a jelentős különbségek felszámolása érdekében. Ezt a törekvést fejezték ki például azok – az országgyűlés által megszavazott – póthitelek, amelyek terven felül mintegy 200 millió forintot biztosítottak az általános iskolai felszerelés javítására. Ezen belül az első évben rendelkezésre bocsátott 60 millió forint feléből minden megye részesült, a másik felét viszont a legrosszabbul ellátott hét megye kapta. Az alapvető taneszközhiány pótlása 1977 végére lényegében befejeződött. Az iskolák személyi ellátottságának javítása érdekében is sok még a tennivaló. A képesítés nélküli pedagógusok száma a jelentős erőfeszítések ellenére sem

[4] Uo. 513. old.

csökkent. A vidéki vagy a főváros külső kerületeiben levő iskolák szaktanárokkal való ellátása is akadozik.

Arra is szükség van, hogy az eddiginél konkrétabb és több segítséget nyújtsanak a fizikai dolgozók gyermekeinek a körülményeikből adódó hátrányok leküzdéséhez. E munka során azonban ügyelniük kell arra, hogy a velük való foglalkozás ne legyen kiváltságos jellegű vagy formális, s ne jelentsen bántó megkülönböztetést.

A fizikai dolgozók tehetséges gyermekeinek segítése, továbbtanulásra való felkészítésük megkívánja a kollégiumi férőhelyek számának a növelését. E tekintetben is értünk el eredményeket. A negyedik ötéves terv időszakában például a tanyákon élő gyermekek számára 5000 általános iskolai kollégiumi férőhelyet létesítettünk. Ezt a törekvést nagymértékben segítheti a társadalom különféle akciók szervezésével.

A társadalmi akciók egyéb területeken is hatásosak a fizikai dolgozók gyermekeinek továbbtanulásra történő felkészítésében. Eredményes munkát végez a Magyar Úttörők Szövetsége a szakköri mozgalom felhasználásával, szaktáborok szervezésével; az egyetemi KISZ-szervezetek is sikeres tevékenységről adhatnak számot.

A fizikai dolgozók középiskolában tanuló gyermekei közül az 1975–76-os tanévben mintegy 14 ezren részesültek évi 2000–4000 forintos ösztöndíjban. Az általános iskolát végzők 52 százalékát tanfolyamokon is felkészítették a középiskolai továbbtanulásra. Kiépült és egyre hatékonyabb az egyetemi-főiskolai felvételre előkészítő tanfolyamok rendszere. Ez lehetőséget ad arra, hogy minden továbbtanulásra alkalmas és továbbtanulni szándékozó tanuló a középiskola III. osztályától részt vegyen a felkészítés valamilyen formájában.

Társadalompolitikai jelentőségű az az intézkedés, amely érettségivel nem rendelkező szakmunkás fiatalok számára megteremtette az egyetemi, főiskolai tanulási lehetőséget. Tizenkét hónap időtartamú, részben levelező rendszerű, részben egész napos intenzív jellegű tanfolyam után, sikeres vizsga letételével a legrátermettebb szakmunkás fiatalok – jelentős állami támogatással – meghatározott egyetemek és főiskolák nappali tagozatán végezhetik tanulmányaikat. E rendszer is elősegíti, hogy közvetlenül a munkásosztály soraiból mérnökök, közgazdászok, jogászok, mezőgazdászok és más szakemberek kerüljenek az ipar, mezőgazdaság, kereskedelem és az államapparátus különböző területeire. Az elmúlt tanévben mintegy 500 szakmunkás előkészítésére került sor. E célt szolgálja az is, hogy szorgalmazzuk érettségizett

szakmunkás fiatalok továbbtanulását. Intenzív tanulást biztosító tanfolyamokon készülnek fel e fiatalok a felvételi vizsgára. A felvételeknél azonos eredmények esetén előnyben részesülnek azok, akik a népgazdaság különböző területein már dolgoztak.

A származás szerinti kategorizálás eltörlése után a fizikai dolgozók gyermekeinek aránya a közép- és felsőfokú oktatási intézményekben egy ideig csökkent. Az utóbbi években azonban ez a folyamat megállt, illetve már csekély számú növekedés is tapasztalható. A fizikai dolgozók gyermekeinek aránya a középiskolákban az 1975–76-os tanévben 58,8 százalék (1970-ben 49,8 százalék), az egyetemek és főiskolák összes évfolyamán 36 százalék. Létszámuk 21 000 (1970-ben 19 000); 1976-ban az első évfolyam létszáma az ország egyetemein és főiskoláin 17 513 fő, s ebből 40,9 százalék fizikai dolgozó gyermeke. Ahhoz, hogy az adatokat s a jelenlegi helyzetet reálisan értékelhessük, érdemes megnézni, hogyan alakult a fizikai dolgozók aránya az összes foglalkoztatottak között. Az utóbbi tíz évben ugyanis 83,4 százalékról 72,6 százalékra csökkent az arányuk. 1963-ban, amikor még létezett a származás szerinti kategorizálás, a szellemi foglalkozású dolgozóknak mintegy a fele eredetileg fizikai munkás volt, s így gyermekeik munkás-, illetve parasztszármazásúaknak minősültek. Ha ma is az 1963 előtti elvek alapján vizsgálnánk az adatokat, jelentősen magasabb lenne a munkás- és parasztszülők gyermekeinek az aránya. Az egyik reprezentatív felmérés tanúsága szerint az apa eredeti (a gyermek születésekor folytatott) foglalkozása szerint 1970-ben a nappali tagozatos egyetemi, főiskolai hallgatóknak 58 százaléka, az 1971-ben végzetteknek pedig 56 százaléka volt munkás- és parasztszármazású.

Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy megnyugodhatunk. Sok még a tennivaló. Ezért hangsúlyozta az MSZMP XI. kongresszusának határozata is: „Alapvető követelmény a fizikai dolgozók gyermekeinek hathatós tanulmányi segítése valamennyi iskolai fokozatban."[5] Az eddigieknél tehát többet kell tenni a feltételek egyenlőségének biztosításáért, több segítséget kell nyújtanunk a fizikai dolgozók gyermekeinek, hogy körülményeikből adódó hátrányaikat leküzdhessék.

[5] Uo. 484. old.

A Központi Bizottság 1972-es oktatáspolitikai határozata az állami oktatás egészével foglalkozott. Ez lehetővé tette és teszi, hogy a korszerűsítési munkálatok a különböző iskolatípusokban és fokozatokban egységes szemlélet és koncepció alapján történjenek.

Az oktatáspolitikai határozat nyomán minisztertanácsi rendelet szabályozta az oktatási intézmények irányítását. Ennek megfelelően a középfokú oktatási intézmények fenntartói, közvetlen irányítói a megyei tanácsok lettek. Az iskolák belső irányítása is korszerűsödött. Megnőtt az iskolavezetők önállósága; ugyanakkor fokozatosan áttérnek határozott időre szóló kinevezésükre. Az új rendtartások bevezetése az iskolai élet demokratizálódásának további kibontakozását szolgálja.

A közvetlen tennivalók elvégzésével párhuzamosan megindult a középtávú feladatok megoldásának előkészítése is. Ezek sorában legfontosabb – amint ezt a korszerűsítés feladatával kapcsolatban említettük – az általános és középiskolai tantervek és a megfelelő tankönyvek elkészítése. Az általános iskolák 1. és 5. osztályainak egy részében kísérleti jelleggel már 1974-től megkezdték az új matematikai tanterv bevezetését.

Az általános iskolai és középiskolai tantervek elkészültek. A tantervkészítés során a szaktudományok képviselői – a Magyar Tudományos Akadémia szervezeti keretei között – sokoldalú segítséget nyújtottak a korszerű tudományos eredmények megfelelő felhasználásához. Az új tanterveket általában az évtized végétől vezetik be, fokozatosan.

A tantervi munkálatokkal párhuzamosan az új tankönyvek írása is megkezdődött. A tankönyvekben kötelezően feldolgozandó anyag terjedelme – részben a törzsanyag és a kiegészítő anyag különválasztása következtében – csökken. A tankönyvek szerzőit pályázat alapján választották, illetve választják ki. Az új tartalmú dokumentumok hosszabb időre szólnak. (Azokat, amelyeket most felváltunk, 1963-ban vezették be.)

Az oktatási rendszer távlati fejlesztését célzó elképzelések kidolgozása is folyik. E munka elősegítése érdekében a Minisztertanács határozatot hozott, amely szerint az oktatás fejlődését segítő kutatásokat kiemelt kutatási irányként kell kezelni és finanszírozni.

Az oktatáspolitikai határozat az általános jellegű megállapítások

és célkitűzések mellett szólt az egyes iskolatípusok sajátos feladatairól is, hangsúlyozva az általános iskolai oktatás és a szakmunkásképzés fejlesztésének elsőrendű fontosságát.

AZ ÓVODA

Az oktatásügy korszerűsítésének legfontosabb elveként említettük az alapképzés, az alapozás fejlesztésének szükségességét. Ennek megfelelően az iskolára való előkészítés szerepe is növekszik. Szinte világjelenség, hogy fokozódó jelentőséget tulajdonítanak az iskola-előkészítésnek. Találkozhatunk olyan nézettel is, mely szerint a személyiség fejlődése szempontjából fontosabb, hogy a gyermek óvodába járjon, mint egyetemre. Felmérések bizonyítják, hogy az óvodába járt gyermekek nemcsak az általános iskola első osztályában érnek el jobb eredményt, hanem a nyolcadik osztályban is, és a továbbtanulás tekintetében is előnyösebb a helyzetük. Ezek a tapasztalatok arra késztetnek, hogy az óvoda nevelési funkcióját – a szociális funkció mellett – erősítsük. Ennek érdekében 1971-ben új nevelési programot vezettek be az óvodákban. A program megfogalmazza azokat a követelményeket, amelyeket az óvodai nevelésnek teljesítenie kell. Ezek az iskolába lépő gyermekek iránt támasztott mai követelmények; teljesítésük az iskolába való zökkenőmentes átmenetet segítheti elő. A nevelési tervek jó végrehajtása az iskolai és óvodai nevelés összehangolását, egymásra épülését eredményezi.

Óvodahálózatunk fejlődése önmagában és nemzetközi összevetésben is elismerésre méltó. Az óvodai elhelyezés aránya 1950-ben 23,5 százalékos, 1960-ban 33, 1970-ben 59, 1974-ben 67 és 1976-ban 78 százalékos volt. Az óvodai férőhelyek száma a IV. ötéves tervben az előirányzott 38–39 ezerrel szemben – jelentős társadalmi összefogás segítségével – 92 ezerre nőtt. Ennek ellenére az óvodai feltételekben és nevelésben ma még mindig számos probléma van. Ilyenek az óvodák tárgyi, felszereltségbeli hiányosságai, a nem kielégítő személyi feltételek, például az, hogy az óvónők 20 százaléka képesítés nélküli. A legfőbb baj – a jelzett eredmények ellenére – azonban mégis az, hogy nincs elég óvoda, nincs elég férőhely, az igények viszont gyors ütemben növekednek. (1976-ban 28 000 jelentkezőt kellett férőhely hiányában elutasítani.) Az óvodai ellátottság országosan – mint említettük – kb. 78 százalékos, az eloszlás azonban egyenetlen: a közsé-

gek felében egyáltalán nem működik óvoda, a nagyvárosokban pedig – ahol egyébként a kielégítetlen igények is jelentkeznek – 90 százalék körüli az ellátottság. A közösség, a társadalom érdeke megköveteli, hogy a megfelelő korosztály számára biztosítva legyen az óvodai nevelés.

Mindez azt mutatja, hogy már oktatásügyünk első lépcsőfokán, az óvodával kapcsolatban is sok feladatot kell megoldanunk. Ha lehet, még meg kell gyorsítanunk azt a dinamikus fejlődést, amelyet az óvodák építésében, fejlesztésében állami erőforrásokból és társadalmi segítséggel az elmúlt négy-öt év során elértünk. Az V. ötéves terv mintegy 70 000 férőhellyel számol, amely a tanácsok tervei szerint a helyi erőforrásokkal együtt 90 000-re növekedhet. A személyi feltételek megteremtéséhez a középfokú óvónőképzés újbóli bevezetése is hozzájárul. Minden gyermek számára rövid időn belül nem tudjuk biztosítani az óvodai elhelyezést, ezért azoknak az ötéves gyermekeknek, akik nem járnak óvodába, iskola-előkészítő foglalkozásokat szervezünk. Ez azt jelenti, hogy szervezett iskola-előkészítésben részesül a gyermekeknek közel 95 százaléka.

AZ ÁLTALÁNOS ISKOLA

A mindenkire nézve kötelező általános iskolának kell megalapoznia a felnövekvő nemzedék műveltségét, az egyes emberek tudását, világnézetét, magatartását, erkölcsi vonásait. Ezért munkájának javítása, korszerűsítése, a tankötelezettségi törvény teljesítése közvetlen oktatáspolitikai és társadalompolitikai jelentőségű. Egész oktatásügyünk demokratizmusa, társadalmunk szociális mobilitása, népünk kulturális felemelkedése az általános iskolában alapozódik meg.

Az általános iskola iránti alapvető követelmény: általános legyen abban az értelemben, hogy minden egészséges gyermek elvégezze. (Jelenleg a tízéves tankötelezettségen belül mintegy 10 százalék nem végzi el az általános iskolát.) Ez azonban nemcsak oktatáspolitikai, hanem társadalom- és szociálpolitikai feladat is. Általánosnak kell lennie abban az értelemben is, hogy a társadalomra, a természetre, szűkebb és tágabb világunkra, világnézetünk elemeire nézve egységes, korszerű alapműveltséget biztosítson, mégpedig mindenki számára egyformán. Ennek a feltételnek általános iskoláink egy része ma még – a

gyenge tárgyi és személyi feltételek, a hátrányos körülmények miatt – nem tud eleget tenni.

Az általános iskolai tanulóknak mintegy 5 százaléka, a felső tagozatos tanulóknak már csak 1,5 százaléka tanul összevont osztályokban. A nevelők 7–8 százaléka képesítés nélkül oktat, illetve az oktatás mellett készül fel pályájára. A szakrendszerű oktatás országos kiterjesztése elsősorban a körzetesítési rendszer eredménye. Az általános iskolák ellátottságának különbségei lassú ütemben csökkennek. Az ipari centrumokban és az agglomerációs körzetekben az általános iskolák zsúfoltak, néhány községben pedig meg kellett szüntetni az elnéptelenedett iskolákat. A napközi otthoni ellátásban részesülők száma az utóbbi években jelentősen emelkedett; az 1969–70-es tanévben az általános iskolai tanulók 17,3 százaléka volt napközis, 1976–77-ben pedig 32,3 százaléka.

El kell érni, hogy a tanulók aktív résztvevői legyenek az oktatási folyamatnak, olyan készségekre tegyenek szert, amelyek a későbbi intézményes vagy önálló ismeretszerzést lehetővé teszik. Tudatosabban kell kiaknázni a tananyagban rejlő világnézeti, erkölcsi, politikai tartalom nevelő hatását. Jobban ki kell használni az alsó tagozat tanítási lehetőségeit a gyermekek anyanyelvi, matematikai és természettudományos ismereteinek megalapozásában. E célokat szolgálta a már említett korszerűsítési munka is, de különösen világosan, egységes koncepció alapján jelentkeznek e törekvések a már említett új tantervekben.

Az oktatás-nevelés korszerűsítése, a pedagógiai munka javítása várhatóan azt eredményezi, hogy a tankötelezettségi időn belül növekszik az általános iskolát elvégzők száma. Kedvező, hogy emelkedik a 6 éves korúak iskolába járása. (A 6 éves gyermekeknek 1975–76-ban 95,7 százaléka, 1976–77-ben 96,8 százaléka járt iskolába.) Csökkent a tanévet veszítők száma és aránya. Ezt segítik a tanév végén tartott pótlófoglalkozások és az osztályozással kapcsolatban már említett intézkedések is. Az ún. automatikus továbbhaladás lehetővé teszi, hogy az első osztályosok tovább menjenek a második osztályba, és ha szükséges, a gyengébbeket differenciált foglalkozással, külön korrepetálással segítik felzárkózni.

Hazánkban az általános iskolát végzetteknek mintegy 94 százaléka tanul tovább valamilyen középfokú oktatási intézményben.

A megfelelő minőségű szakember-utánpótlás egyik alapfeltétele, hogy a fiatalok a képességeiknek, tehetségüknek leginkább megfelelő pályát, hivatást válasszák. A pályaválasztás gondja már az általános iskolai tanulmányok befejezésekor jelentkezik; ekkor kerül először választás elé a gyermek és a szülő. Arra törekszünk, hogy a pályaválasztás a gyermek tehetsége alapján történjék. Hogyan értelmezzük a tehetséget, kit tekintünk tehetséges gyermeknek? A tehetség a közkeletű felfogás szerint jórészt egyenlő az értelmi képességekkel: tehetséges az a gyermek – szokták mondani –, aki jeles eredményt ér el minden tantárgyból az általános iskolában; aki ennél alacsonyabb eredményt mutat fel, az kevésbé tehetséges; a közepes vagy még gyengébb eredményű pedig tehetségtelen. Az ilyen tipizáló jellemzés az iskoláztatásnál rendszerint úgy jelentkezik, hogy az első típust gimnáziumba, a másodikat szakközépiskolába, a harmadikat pedig szakmunkásképzőbe javasolják.

Ez a felfogás és módszer helytelen, hamis. Valójában minden egészséges gyermek valamilyen szempontból az átlagosnál magasabb teljesítményre képes, vagyis egy adott konkrét, speciális területen tehetséges. Az egyik például az elméleti érzéket, a másik a gyakorlati érzéket igénylő tárgyakban tehetségesebb. A különböző tehetségek kozott pedig nincs értékkülönbség.

A megfelelő pályaválasztást a pedagógus még gondosabb pályairányító munkája segítheti elő. Ezt szolgálja az intézményes pályaválasztási tanácsadás kiterjesztése, a propagandamunka javítása, rövid, közérthető, reális pályatükrök közzététele stb. Rendkívül fontos a pályaválasztásban a pedagógusok és szülők még szorosabb, kölcsönös bizalomra épülő kapcsolata.

Az eddigi eredmények sem az egyén, sem a társadalom szempontjából nem lebecsülendők. Az általános iskolából kikerülő fiatalok továbbtanulási szándéka egyre inkább közeledik a népgazdaság igényeihez. Növekszik a szakmai végzettséget nyújtó iskolákba jelentkezők száma.

1976-ban az általános iskolát befejezők 47,3 százaléka középiskolába, 44,2 százaléka szakmunkásképző iskolába, 3,1 százaléka egészségügyi, gép- és gyorsírói iskolába jelentkezett. Ez évben is tovább nőtt

a szakközépiskolások aránya a gimnáziumokba felvettekhez képest. A középiskolák I. évfolyamaira felvett tanulók 55,3 százaléka (1975-ben 54,1 százaléka) került szakközépiskolákba.

Az 1971–72-es tanévben mintegy 28 000 tanuló járt első gimnáziumba. A csökkentési törekvések nyomán 1976–77-ben már csak 22 000 ez a szám. Az első osztályos szakközépiskolai, illetve gimnáziumi tanulók aránya 55,3–44,7 százalékos megoszlású. (1973–74-ben 53,2–46,8 százalékos volt a megoszlás.)

A GIMNÁZIUM

A gimnáziumokat ma is úgy tartják számon, hogy elsősorban a továbbtanulásra készítenek fel. E feladatuknak a gimnáziumok általában eleget is tesznek. Az egyetemekre és főiskolákra felvett tanulóknak kb. 72 százaléka gimnáziumba járt.

A különböző gimnáziumok a továbbtanulásra történő felkészítést azonban nagyon egyenlőtlenül, a feltételektől függően tudják ellátni. Vannak gimnáziumok, amelyekből az érettségizett tanulók fele, nem ritkán 75–80 százaléka is továbbtanul, ugyanakkor vannak iskolák – s ezek száma nem csekély –, amelyekből a végzett tanulóknak csupán 15–20 százaléka jut el az egyetemi, főiskolai felvételi vizsgáig. (Ezek elsősorban a kisebb gimnáziumok, amelyeknek száma az utóbbi években csökkent.) Úgy is fogalmazhatunk, hogy a gimnáziumi oktatás egyik legnagyobb gondja az egyetemi, főiskolai továbbtanulásra való felkészítés rendkívüli egyenlőtlensége.

A városi, ezen belül is elsősorban a belvárosi iskolák azok, amelyek a legjobb eredményt tudják felmutatni a továbbtanulást illetően. A községi s nemritkán a kisvárosi iskolák viszont nem tudják állni a versenyt a nagyobb települések jól felszerelt iskoláival. E különbségek megszüntetése, csökkentése nemcsak a társadalmi előrelépés miatt szükséges, hanem az egyes ember – a szocialista közösségi személyiség – érdekében is.

A gimnáziumoknak természetesen nemcsak a továbbtanulásra való előkészítés a funkciójuk. Tizennégy éves korban még nem lehet teljesen megbízhatóan kiválasztani az egyetemi továbbtanulásra alkalmas fiatalokat. Ezért is természetes, hogy a gimnáziumokba járók létszáma mindig magasabb lesz, mint az egyetemre, főiskolákra felvehetőké. Tapasztalatok szerint gimnáziumba jelentkeznek azok is, akik nem ju-

tottak be a szakmai középiskolába vagy a szakmunkásképzés helyi intézményébe. Jócskán akadnak olyan szülők is, akik gyermekeiket csupán azért íratják be gimnáziumba, mert még nem tudtak dönteni a pályaválasztást illetően. Vannak olyan gyerekek is, akik egész egyszerűen csak általános műveltségüket szeretnék bővíteni, és ezt követően valamilyen munkát akarnak vállalni. Ezeket a tendenciákat jól jelzi, hogy a gimnáziumi felvételek első szakaszában a férőhelyeknek mindössze 88–90 százalékát töltik be, a többit csak később, amikorra kiderült, hogy kik nem kerülhetnek be a szakmai iskolákba.

További gond: a gimnázium nem foglalkozik megfelelően azokkal a tanulókkal, akik nem szándékoznak egyetemen, főiskolán továbbtanulni, de azokkal sem, akik a gimnáziumi évek során elhatározták, hogy nem tanulnak tovább. Ez is oka annak, hogy az említett fiatalok – számuk és arányuk nem kevés – nehezen találják meg helyüket az életben, elhelyezkedésük is gyakran véletlenszerű. Az érettségizetteknek mintegy 40–45 százaléka nem jelentkezik egyetemi, főiskolai felvételre, hanem munkát, munkahelyet keres magának, illetve szakmunkástanuló-intézetekbe iratkozik be. A gimnáziumoknak gondoskodniuk kell arról is, hogy ezek további munkáját, tanulását segítse, megalapozza.

Az oktatáspolitikai határozat javasolta, hogy mindenütt tegyük kötelezővé a tagozatos osztályok helyébe lépő fakultatív oktatást, s ezzel érjük el, hogy minden gyermek képességének, tehetségének megfelelően fejlődhessen a gimnáziumban. A határozat arról is szól, hogy a tanulók kiválogatása, a fakultatív órák lehetőségének biztosítása a második osztálytól kezdve történjék. Ezzel elérhető, hogy a pedagógusok, a hozzáértő és szakavatott nevelők választhassák ki azokat a tanulókat, akik a választott tantárgycsoportból többet kapnak az átlagosnál. Ezzel megelőzhető a szülők tájékozatlanságából fakadó esetlegesség. Ennek megfelelően kezdődtek kísérletek a gimnáziumi fakultatív tárgyak kialakítására. A fakultatív foglalkozások sorában egyrészt olyan tantárgyak és tantárgycsoportok szerepelnek, amelyek a tanulókat a továbbtanulásra készítik fel (társadalomtudományi, természettudományi, idegen nyelvi), másrészt olyanok, amelyek a gimnázium elvégzése utáni munkába állást segítik (laboráns, számítástechnikai operátor stb.). A fakultatív órák a gimnázium második évében az összóraszám 6 százalékát, a harmadik évfolyamon kb. 21, a negyedik évfolyamon pedig kb. 27 százalékát teszik ki. (Ez heti 2–7–9 órának felel meg.)

A gimnáziumi fakultativitás általánossá tétele – a biztató eredmények ellenére – még további kísérleteket kíván annak érdekében, hogy 1979-től megalapozottan induljon az oktatás.

A SZAKKÖZÉPISKOLÁK

A szakmai középiskolák jelentős szerepet töltöttek be hazánk szakemberszükségletének biztosításában. Az ötvenes évek elején a középfokú technikumok adták a rohamosan fejlődő, gyarapodó üzemek, gyárak középkádereit. A termelés intenzitásának fokozódása, a növekvő követelmények azonban hamarosan azt igényelték, hogy a középszintű vezetők képzése felsőfokú oktatási intézményekben történjék, a termelés közvetlen irányítóit pedig a termelésben kitűnt munkások közül válasszák ki, és munka melletti képzéssel tegyék alkalmassá őket feladataik ellátására. Ennek megfelelően az utóbbi években a szaktárcák kialakították a technikusképzés munka melletti módozatait.

A középfokú technikumok helyébe lépő szakközépiskolák oktató-nevelő munkája egészében véve eredményes volt. De az ipari, mezőgazdasági szakközépiskolák elé tűzött cel nem volt minden tekintetben reális: túlságosan sok igénynek akartak megfelelni a négyéves tanulmányi idő alatt, ezért jelentősen túlterhelték hallgatóikat.

A szakközépiskolákból továbbtanulók többsége az iskola képzési irányának megfelelő felsőfokú oktatási intézményekben tesz felvételi vizsgát, de itt is hátrányban vannak a gimnáziumot végzettekkel szemben. Így például az 1974–75-ös tanévben a műszaki egyetemekre a gimnáziumból jelentkezetteknek 57 százalékát, az ipari szakközépiskolákból jelentkezetteknek viszont csak 35 százalékát vették fel. Az 1972-es párthatározat egyértelműen kimondja, hogy a minden irányban történő felkészítés helyett a szakközépiskola a jövőben csak a szakmai irányának megfelelő intézménybe készítsen elő felvételre (például a műszaki egyetemekre és főiskolákra az ipari, az agrár felsőoktatási intézményekre a mezőgazdasági, a közgazdasági egyetemre pedig a közgazdasági szakközépiskolák). Bizonyos kezdeti eredmények már felmutathatók: az 1976–77-es tanévben a szakközépiskolákból jelentkezettek 43 százalékát vették fel a műszaki egyetemekre, ugyanakkor a műszaki főiskolákra a jelentkezők 55 százaléka került be.

Ezzel kapcsolatban felvetődik a kérdés: nem akadályozzuk-e meg azoknak a gyerekeknek a továbbtanulását, akik nem szakmai irány-

ban szeretnék képességeiket fejleszteni, hanem más irányú továbbtanulást választanak a szakközépiskolai érettségi után. Ez a veszély fennáll, megis: jelenlegi ismereteink, a továbbtanulási adatok birtokában nyugodtan vállalhatjuk ezt a megoldást. A statisztikai adatok ugyanis azt bizonyítják, hogy a szakközépiskolában végzetteknek csak 1–2 százaléka kíván más szakterületen továbbtanulni. Ez tehát nem olyan létszám, amiért megkockáztathatnánk a többi tanuló szakmai továbbképzési lehetőségét. Jogi akadálya természetesen nincs annak, hogy a szakközépiskolát végzettek más szakágú egyetem vagy főiskola hallgatói legyenek. Az is kétségtelen azonban, hogy ha eredményesen akarnak szerepelni a felvételi vizsgán, akkor helyes, ha egyéb tanulmányokat, előkészítő tanfolyamokat is végeznek.

Korszerűsíteni kellett a szakközépiskolát annak érdekében is, hogy nagyobb összhang alakuljon ki az oktatáspolitika, valamint a népgazdaság munkaerő- és szakemberszükségleti terve között. Ebből kiindulva kellett és kell az évtized végéig megváltoztatni az ipari és mezőgazdasági szakközépiskolák képzési célját. A szakközépiskolák elsősorban az elméletigényesebb szakmákban adnak majd szakmunkás-képesítést, és a szakirányú továbbtanulásra is felkészítenek.

A SZAKMUNKÁSKÉPZÉS

Szakmunkásképzésünk a mai szakmunkás-generáció számottevő részének nevelésében rendkívül jelentős érdemeket szerzett: a szocialista ipar és mezőgazdaság fejlődésének alapját az a szakmunkásgárda adja, amelyik a felszabadulás után nőtt fel. Az oktatáspolitikai határozat éppen ezért az általános iskolai oktatás mellett kiemelten foglalkozott a szakmunkásképzéssel. Hangsúlyozta, hogy oktatásügyünk egyik alapvető feladata a szakmunkásképzés tartalmi fejlesztése, személyi, tárgyi ellátottságának javítása. E megállapítás a szakmunkásképző iskolák, tanműhelyek felszereltségi szintjének emelését, a kollégiumokban elhelyezett tanulók arányának növelését, az iskolák szakképzett pedagógusokkal való ellátottságának javítását, a vállalatok, üzemek nagyobb figyelmét, fokozott segítségét igényli.

A szakmunkásképzés tartalmának megújítása már néhány évvel ezelőtt megkezdődött. Ez a munka a tananyag folyamatos rekonstrukcióját is jelenti. A szakmunkásképző iskolákban az első évfolyamon már korszerűsített szakmai tantervek alapján oktatnak. A közismereti tár-

gyak tantervei is készülnek. A Minisztertanács döntött a szakmunkásképzés egységesítéséről, a különböző tagozatok megszüntetéséről. Az egységes, tagozat nélküli szakmunkásképzés 1975 szeptemberében megindult.

A fejlesztés érdekében hozták létre a szakmunkásképzési alapot, amely biztosítja az üzemek növekvő anyagi részvételét. Az alap már 1973-ban is jelentős segítséget adott a képzés korszerűsítéséhez, a szociális helyzet javításához. 1972 óta több mint 200 tanterem, 1800 tanműhelyi munkahely létesült. A kollégiumi elhelyezés aránya 19 százalékra emelkedett.

Szükség van arra is, hogy az üzemek legjobb, legképzettebb dolgozói, művezetői, műszaki vezetői nagyobb részt vállaljanak az oktatónevelő munkából. Rendkívül fontos feladat a szakmunkásképző intézetekben oktatók szakmai összetételének javítása, nevelőmunkájának korszerűsítése. A Munkaügyi Minisztérium megszervezte az iskolák vezetőinek tervszerű továbbképzését.

A szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkező dolgozóknak lehetővé kell tenni a szakközépiskolai végzettség megszerzését, az érettségi vizsgát. Politikai törekvéseinkből, iskolarendszerünk nyitottságából következik, hogy a szakmunkások továbbtanulását nemcsak jogilag biztosítjuk, hanem a reális feltételeket is megteremtjük hozzá a központi intézkedések révén és az üzemek részvételével.

A FELSŐOKTATÁS

Középiskolai érettségit tett fiataljaink közel egyharmada egyetemen vagy főiskolán folytatja tanulmányait. A népgazdaság tervszerű fejlesztése a felsőfokú képzésben is tervszerűséget igényel. Csak ez biztosíthatja a népgazdaság arányos és ütemes fejlődését, a szakemberszükséglet és a -kínálat közötti egyensúlyt, a végzett szakemberek megfelelő elhelyezkedését. Az MSZMP XI. kongresszusán elfogadott programnyilatkozat is hangsúlyozta: „A társadalmi szükségleteknek megfelelően fejlesztjük a felsőoktatási intézmények hálózatát, és határozzuk meg a főiskolai és egyetemi végzettségűek számát, szakmai összetételét."[6] A népgazdaság munkaerő-szükséglete szabja meg a felsőoktatás

[6] Uo. 514. old.

szerkezetének alakulását, fejlesztését, a felvehetők számát, a képzés szakirányonként történő megoszlását.

A szakemberszükséglet megfelelő kielégítését több tényező zavarja. Ezek részben a felsőoktatással (beiskolázási létszámok, képzési rendszer, szakmai struktúra stb.), részben pedig a szakemberek elhelyezésével és foglalkoztatásával kapcsolatosak.

A beiskolázási létszámokat a távlati szakember-szükségleti tervek alapján állapítják meg. E tervek – érthetően – csak megközelítően pontosak, egyes területeken elég nagy a bizonytalanság. Az újonnan vagy váratlanul jelentkező igények miatt egyes szakterületeken a végzők száma eltér az igényektől. Ismeretes például, hogy a hatvanas évek elején, a mezőgazdasági nagyüzemek létrehozásakor szinte máról holnapra igen sok agrárszakemberre volt szükség. A hetvenes évek elején, a számítástechnikai program megvalósításának első szakaszában matematika szakos tanárok, mérnökök, közgazdászok változtattak állást, kerültek számítástechnikai munkakörbe. A gazdaságirányítás korszerűsítése együtt járt a közgazdász- és jogászszükséglet rendkívül nagy növekedésével, és ez a sor még folytatható.

Az említett tényezőket bizonyos mértékig tehát a szakemberhiány objektív tényezőinek is tekinthetjük. A gyorsan (olykor váratlanul) növekvő szükséglettel nem mindig tudott megfelelően lépést tartani a felsőfokú szakemberképzés. De vannak szubjektív tényezők is. Nem vettük például kellően figyelembe, hogy a lakótelepek építése új szükségleteket teremt a nagyvárosokban a lakosság létszámnövekedése nélkül is. Az átköltözések miatt ugyanis új körzeti rendelőkre, iskolákra van szükség anélkül, hogy a régi körzetek megszüntethetők lennének.

Az említett gondok és problémák megoldása megköveteli, hogy képzési terveinket időről időre áttekintsük és a szükséges korrekciókat elvégezzük.

Az utóbbi években azokon a szakterületeken, ahol a legnagyobb volt a hiány, jelentősen emeltük a hallgatók számát a nappali, az esti és a levelező tagozatokon. Az 1970–71-es tanévhez képest ma már a pedagógusképzőkben 80, a jogi karokon 40, a közgazdasági egyetemen és főiskolákon 30, a bölcsészettudományi és természettudományi karokon 25, az orvostudományi egyetemeken 10 százalékkal többen tanulnak.

A további tennivalók is kirajzolódnak. A munkaerő-tervezés és az oktatás összefüggéseinek hosszú távú tervezése során felülvizsgálják az

1990-ig szóló szakemberszükségleti terveket. A munka még folyamatban van, de bizonyos következtetések már levonhatók. A jelenlegi – mintegy 16 000 fős – nappali tagozatos felvételi keretszám a nyolcvanas évek közepéig nagyjából azonos marad. Az összlétszámon belül azonban az arányok megváltoznak. Például a nyolcvanas évek második felében különösen emelkedni fog a felsőfokú intézményekben a társadalomtudományi, ún. humán szakokon tanulók száma. Mindenekelőtt a pedagógusképzés volumene nő tovább; ugyanakkor például csökken az agrárszakokon tanulók aránya.

Az utóbbi évek tapasztalatai – az említettek mellett – mind erőteljesebben jelezték azt is, hogy mind a szakági, mind a területi szakemberhiányt az egyes szakmák nem kellő társadalmi-anyagi megbecsülése, az elhelyezkedéssel és a foglalkoztatással kapcsolatos nehézségek is okozzák.

Az egyetemet-főiskolát végzett szakemberek egy részét például olyan munkakörben foglalkoztatják, amelynek ellátásához alacsonyabb képesítés is elegendő lenne, főiskolai oklevél, sőt középfokú végzettség is megfelelne. Ez a gyakorlat – túl a gazdasági, szakmai vonatkozásokon – súlyos emberi konfliktusokat is okoz. Szellemi dolgozók esetében gyakran tapasztalható, hogy eltér egymástól a végzettség és a munkaköri követelmény. Ennek oka nyilvánvaló: a vállalatok, intézmények egy része valóságos szükségletein túl is alkalmaz felsőfokú képesítéssel rendelkező szakembereket.

A szakemberhiányt fokozza még, hogy vannak, akik a diploma megszerzése után eleve nem is a képesítésüknek megfelelő területen helyezkednek el: pillanatnyi előnyök kedvéért feladják szakmájukat. Elfogadnak például bármilyen állást, csak hogy ne kelljen vidékre menniük, mert a vidéki munkahely bizonyos tekintetben személyes áldozatvállalással is jár. Ez persze sok fiatal szakember hivatástudatára, hivatásszeretetére is árnyat vet, ami abból is fakad, hogy a pályára történő felkészítés még mindig nem elég alapos, illetve, hogy az oktatás-nevelés folyamatában sem sikerül mindenkivel megszerettetni a választott hivatást, életpályát. Ezekben az esetekben hiábavaló a társadalom áldozatvállalása, a szakemberek kiképzésére fordított anyagi és szellemi energia nem hasznosul megfelelően. A társadalom nem ott és nem úgy kapja vissza e hallatlanul nagy befektetést, ahol és ahogyan arra a legnagyobb szükség volna.

Növeli a gondokat az is, hogy a társadalmi ösztöndíj már nem elég

vonzó, s a nehezen betölthető, mostohább élet- és munkakörülményekkel járó munkahelyek anyagi és erkölcsi megbecsülése sem mindig megfelelő.

Nem segítette kellően a fiatal szakemberek megfelelő orientálását – a területi és szakági szakemberhiány felszámolását – az elhelyezkedés mechanizmusa sem. Az 1968 óta érvényben levő pályázati rendszer a kezdeti időszakban jól működött. A végző hallgatók nagyobb része 1969-ben még pályázat útján helyezkedett el. Később azonban meggyengült a pályázati rendszer, alkalmatlanná vált eredetileg elképzelt szerepének betöltésére. A meghirdetett állások száma mind több lett, mégis egyre kevesebben pályáztak.

Ezért 1977. január 1-től a vállalatok, intézmények, szövetkezetek felsőfokú végzettséget igénylő munkakörbe kezdő szakembert csak a pályázati rendszer keretében alkalmazhatnak. (A diplomás fiatal a végzést követően három évig számít pályakezdőnek.) A rendelet a kezdő pedagógusok, jogászok, orvosok és gyógyszerészek elhelyezkedését külön is szabályozza. Az e pályákat kezdő szakemberek számára az intézmények csak abban az esetben írhatnak ki pályázatot, ha azt az ágazatilag illetékes minisztériumok (illetve megyei tanácsok) engedélyezték. Így elkerülhető, hogy a kiírt pályázatok száma aránytalanul meghaladja a végzősök számát, s elérhető az is, hogy a társadalmi érdekeknek megfelelő rangsor szerint töltsék be az üres állásokat.

A FELVÉTELI RENDSZER KORSZERŰSÍTÉSE

A felsőoktatási intézményekbe történő beiskolázás is a szükségleteknek megfelelő tervszerűséget, átgondoltságot követel. Ezt szolgálja a felvételi vizsga is, amelynek az a feladata, hogy a társadalmi-gazdasági igényekhez igazodva a legalkalmasabb, a legfelkészültebb fiataloknak nyisson utat. Az elmúlt másfél évtized tapasztalatai alapján megállapíthatjuk, hogy felvételi rendszerünk követelményei – a felkészültség, a tehetség, a rátermettség és a magatartás követelménye – helyesek, kiállták a gyakorlat próbáját.

1972 óta a felvételi vizsgarendszer tartalmában és szervezésében egyaránt jelentősen fejlődött. Az oktatáspolitikai határozat értelmében közelítettük egymáshoz az érettségi és a felvételi vizsgát. Matematikából, fizikából és biológiából közös az érettségi és az írásbeli

felvételi vizsga. A műszaki, az agrár- és a közgazdaságtudományi egyetemekre, valamint a tudományegyetemek egyes szakjaira pályázók a jelentkezési lapon feltüntetik, hogy egyetemi helyhiány esetén – a szakiránynak (szakmacsoportnak) megfelelően – melyik főiskolára kérik átirányításukat. A műszaki, az agrár- és a gazdasági főiskolák a szakirányú szakközépiskolák egy részével közös érettségi-felvételi szóbeli vizsgákat szerveznek. A szakközépiskolákból jelentkezők a szóbeli vizsgán felvételi tárgyként szaktárgyat is választhatnak, tehát a szakiránynak megfelelő intézményekben javulnak felvételi esélyeik. További szervezeti előrelépés – amelynek tartalmi követelménye is van –, hogy a középiskolák tanárait is bevonták a szóbeli vizsgáztatásba.

Felvételi rendszerünk ugyanakkor még nem mentes feszültségektől. A felvételi vizsga jelenlegi formájában elsősorban a felkészültség mérésére ad lehetőséget, kevésbé alkalmas a tehetség és a rátermettség, még kevésbé a magatartás, a jellem vizsgálatára. A tárgyi tudás objektív elbírálásának igénye akaratlanul is hozzájárul a pontszámok fetisizálásához. Emiatt olykor háttérbe szorulnak a tanulás szempontjából kedvezőtlenebb helyzetben levő, de az adott pályára alkalmas, jó szellemű, hivatástudattal rendelkező fiatalok. Reális tehát az igény a felvételi rendszer korszerűsítésére.

Gyakran felmerül az a kívánság, hogy szüntessük meg a felvételi vizsgát, az egyetemek, illetve főiskolák minden jelentkezőt vegyenek fel, s bizonyos idő (például egy év) elteltével döntsék el, hogy kik folytathatják majd tanulmányaikat. Ez a rendszer – bizonyos előnyöktől eltekintve – társadalmi méretű problémákat okozna, s az egyén számára is hátrányos lenne. Egy év után ugyanis sok elkeseredett, képességeiben csalódott vagy magát sértve érző fiatal kerülne ki a felsőoktatás intézményeiből; életükből egy-két év haszontalanul kiesne; ugyanakkor ez az idő felesleges többletköltséget okozna az államnak és az egyénnek; a felsőoktatási intézményekben éppen az I. évfolyamon volna nagy zsúfoltság, az oktató-nevelő munkát ott nehezítené meg, ahol a legnagyobb szükség van rá; kontraszelekciót s a hallgatók között egészségtelen feszültséget okozna. Ezért a felvételi rendszer megszüntetését ma nem tartjuk indokoltnak – folyamatos megújítására azonban szükség lesz.

Az egyetemi-főiskolai felvételek okozta feszültség fő forrása az, hogy az egyes szakok iránt rendkívül eltérő az érdeklődés. 1976-ban a felsőoktatási intézmények nappali tagozatára, a 15 500 helyre 36 000

– az előző évhez képest 10 százalékkal kevesebb – fiatal kérte felvételét. Van jó néhány intézmény, kar, illetve szak, ahol sokszoros a túljelentkezés; itt a felvételi vizsgán olyanok is kiesnek, akik átlagon felül szerepeltek, és akiknél jóval gyengébbek másutt felvételt nyernek. Egyes szakokon viszont a jelentkezők száma csaknem azonos a keretszámmal, ezért itt már a minimumot elérőket is felveszik, s a keretek betöltése még így is csak nagyfokú átirányítással oldható meg.

A felvételre jelentkezők közül kevesen pályáznak a műszaki főiskolákra, a tudományegyetemek és a tanárképző főiskolák matematika–fizika szakjaira (általában azokra a szakokra, ahol a matematika és a fizika a felvételi tárgy). Ezzel szemben továbbra is igen sok a pályázó a tudományegyetemek bölcsészkarain; a budapesti egyetemen hétszeres, a debrecenin hatszoros, a szegedin négyszeres a túljelentkezés. (Van olyan szak, ahol tizenkétszeres!) Négyszeres volt a jelentkezés a jogi karokra, háromszoros az orvostudományi egyetemekre.

A továbbtanulásra jelentkezők között az egyes országrészek képviselete sem megfelelő. (Különösen magas a fővárosiak arányszáma az egyetemeken. A budapesti Semmelweis Orvostudományi Egyetemen például a hallgatók 80 százaléka fővárosi lakos, noha ennek az egyetemnek kellene gondoskodnia az ország orvosutánpótlásának 40 százalékáról.) A területi szakember-ellátottságban meglevő gondjaink egyik oka éppen ebben keresendő. Ezért is fontos az az intézkedés, amely a felvételi eredmények elbírálásánál a megfeleltek közül előnyben részesíti azokat a pályázókat, akiknek felvétele a leginkább szükséges ágazatokban az egyes megyék ellátottságát javítja.

A FELSŐOKTATÁS INTENZÍV FEJLESZTÉSE

A felsőoktatás szerkezetének átalakítása, az oktatási intézmények és hallgatóik számának megsokszorozása mellett is jelentősen sikerült emelni a képzés színvonalát. Az 1937–38-as tanévben Magyarország 16 felsőoktatási intézményének 1724 oktatója és 11 747 hallgatója volt. Az 1976–77-es tanévre a felsőoktatási intézmények száma 56-ra, az oktatók száma 11 264-re, a nappali, esti és levelező tagozatos hallgatók létszáma pedig 98 122 főre emelkedett.

A rendkívül jelentős mennyiségi növekedés a képzésben mutatkozó minőségi változással, színvonal-emelkedéssel együtt valósult meg. A felsőfokú képzés mind az oktatási anyagot, mind a módszereket és a szer-

vezetet illetően korszerű, tudományos szintre emelkedett. Egyetemeinken, főiskoláinkon a marxista–leninista világnézet és szemlélet a tudományos munka, a kutatás, az oktatás-nevelés alapjává lett.

Az elmúlt esztendőkben felsőoktatásunk fejlesztésénél előtérbe került a hatékonyság. A felsőfokú technikumok és szakiskolák összevonásával célratörőbb munkára képes oktatási egységek, főiskolák jöttek létre, s ennek eredménye szervezeti megerősödésük, munkájuk színvonalának emelkedése. Gond azonban, hogy felsőoktatásunk intézményhálózata az átszervezés, az egyesítés után sem elég koncentrált még.

Az utóbbi évek lényeges intézkedései közé sorolhatjuk a több fokozatú mérnökképzés bevezetését is. A technika fejlődésének eredményeként ipari és mezőgazdasági üzemeinkben sürgető szükség támadt felsőfokú képzettségű, elsősorban üzemeltetési feladatokat megoldani tudó és a gyakorlati tevékenységet irányítani képes szakemberekre. Az ilyen feladatokra kiképzendő üzemmérnökök oktatási ideje három év. Az üzemmérnökök és az okleveles mérnökök képzése (mely utóbbi elsősorban a gyártmányfejlesztésre, az új termékek tervezésére készít fel, vagy nagyobb, több üzemrészt magába foglaló egységek irányításához ad átfogóbb elméleti ismereteket) között természetesen nincs választófal, nincs közöttük értékelésbeli vagy társadalmi különbség, csupán a termelésben elfoglalt helyük, a munkamegosztásban betöltött funkciójuk, feladatuk alapján különböznek egymástól. Ezt a lényegi egyenrangúságot fejezi ki az is, hogy az üzemmérnökök mindenfajta kerülőút, különbözeti vizsga nélkül esti vagy levelező oktatás keretében a kutató-nevelő munkához szükséges mérnöki oklevelet szerezhetnek.

Az intenzív fejlesztést célozza az oktatáspolitikai határozatnak az az intenciója is, hogy a határterületi szakokon (pl. agrárkémikus, mérnök-biológus) a képzést egyetemek, illetve egyetemek és főiskolák együttműködésével kell megoldani, nem pedig új intézményekkel. Az ilyen jellegű együttműködésre vonatkozó kísérletek már a határozat megjelenése előtt megkezdődtek.

A képzés korszerűsítése a felsőfokú oktatásban is folyamatos munkát követel. Különösen fontos az alapok megtanításának fejlesztése; az alapozó szak-, valamint a speciális képzés, illetőleg a továbbképzés egyeztetése. Ma már nem találkozhatunk olyan túlzott szakosítási törekvésekkel, mint régebben például a gépész- és villamosmérnöki képzésben, de az egészséges arányok kialakítása még az irányelvek alapján

elkészítendő új tantervekre vár. Felsőoktatásunkban egyre inkább elfogadottá válik az az elv, hogy a specializálódást az egyetem elvégzése után, a továbbképzés keretében kell megoldani (például az általános orvosképzés után a szakorvosképzés; az általános jogászképzés után a szakjogászképzés stb.). Bizonyos értelmű speciális képzést jelent a külföldön történő ösztöndíjas tanulás is olyan szakmákban, amelyekre Magyarországon nincs lehetőség, mivel csak kis igény mutatkozik ilyen szakemberekre. A külföldön tanuló magyar ösztöndíjasok száma 1975–76-ban 1637 volt, döntő többségük (1126) a Szovjetunióban tanul.

A képzés korszerűsítéséhez tartozik a tananyagok rendszeres felfrissítése, az oktatás módszereinek fejlesztése, valamint az előadások, a szemináriumok, illetve az elméleti és a gyakorlati oktatás legkedvezőbb arányának kialakítása is.

Az oktatáspolitikai határozat a felsőfokú oktatás színvonalának emelése érdekében hangsúlyozta a tudományos kutatómunka fejlesztésének szükségességét is. Ez a törekvés teljesen megegyezik a Központi Bizottság 1969-ben hozott tudománypolitikai irányelveivel, melyek szintén kiemelték, hogy az egyetemi oktatók tudományos munkája elengedhetetlen feltétele a színvonalas oktató-nevelő tevékenységnek. A tudománypolitikai irányelvek is rögzítették, hogy az egyetemi tanszékek az ország legátfogóbb tudományos bázisai.

A tudományos kutatás és a felsőfokú oktatás szerves, elválaszthatatlan egységének elve oktatáspolitikánknak mindenkor egyik alappillére volt. Ennek az elvnek a realizálása és konkretizálása érdekében az elmúlt években olyan gyakorlati intézkedések születtek, amelyek az egyetemeken folyó tudományos kutatásokat – átfogó koncepció keretében – a tervszerűen folyó országos kutatások rendszerébe kívánják beépíteni. Az egyetemi tudományos kutatások tervezésében irányadó az oktatás követelménye, valamint az, hogy a kutatás a tudomány fejlődésének belső törvényeiből adódó, a társadalmi gyakorlattal és a népgazdaság érdekeivel összhangban levő tárgykörre irányuljon. Az egyetemi kutatások egy részénél sikerült elérni, hogy több tanszék együttműködésével komplex feladatokat oldjanak meg. Az ilyen jellegű komplexitás az egyetemi kutatás sajátossága, éppen ezért további kiaknázásának még számos lehetősége van. Az egyetemek közötti, több tudományágra kiterjedő kutatások is megkezdődtek. Így például az egyik országos téma – a szocialista vállalat – kutatásának irányítója és összehangolója a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem.

Az akadémiai, az egyetemi és az egyéb tudományos központok egymáshoz való közelítését szolgálja az is, hogy egyetemi oktatók több hónapos időtartamra önálló kutatóként egy-egy kutatóintézetben dolgozhatnak: vagy egy-egy konkrét téma, vagy kísérletsorozat kidolgozásában vehetnek részt. Ugyanakkor a kutatóintézetek magasan kvalifikált munkatársai címzetes egyetemi tanári vagy docensi, esetleg egyéb megbízással bekapcsolódhatnak az egyetemi oktatótevékenységbe.

A FELNŐTTOKTATÁS

A dolgozók munka melletti oktatása, képzése közvetlenül a felszabadulás után bontakozott ki. A felnőttoktatás első feladata az volt, hogy lehetőséget teremtsen azoknak, akik a régi rendszerben nem tanulhattak.

A felnőttoktatás ezt az első feladatát a hatvanas évekre lényegében teljesítette. Szerepe ezután módosult. Úgy tűnt fel, hogy a népgazdaság szakemberigénye – különösen a felsőfokú képzettségűekből – a nappali tagozatos képzés keretében kielégíthető. Ily módon csökkent a munka mellett tanulók létszáma, és megváltozott a tanulók kor szerinti összetétele is. Az idősebbek helyét fokozatosan a fiatalabbak foglalták el. Ezzel egy időben átmenetileg az a téves nézet alakult ki, hogy az esti és a levelező oktatás betöltötte történelmi szerepét, és fokozatosan – elsősorban a felsőoktatás területén – el is hal. Ezek a nézetek természetesen nem használtak a felnőttoktatás fejlesztésének, sőt gátolták az ilyen célú társadalmi és oktatási erőfeszítéseket.

A párt 1972. júniusi határozata egyértelműen állást foglalt az esti és a levelező oktatás szerepét lekicsinylő nézetekkel szemben, annak a felismerésnek az alapján, hogy a munka melletti iskolarendszerű oktatás a dolgozók művelődésének egyik legfontosabb eszköze, és az lesz a jövőben is. Ma is tetemes azoknak a fiataloknak a száma, akik tanulmányi, szociális, kulturális körülményeik miatt nem fejezik be vagy nem folytathatják tanulmányaikat az iskoláskorúak intézményeiben. Vannak és lesznek továbbra is olyan fiatalok, akikben később alakul ki a továbbtanulási szándék. A felnőttoktatásban (az esti és levelező tagozaton) sokan vannak olyanok is, akik eredetileg nappali tagozaton akartak tanulni, de valamilyen okból nem teljesült e szándékuk.

A felnőttoktatás ma még hozzájárulhat ahhoz, hogy az általános iskolai alapműveltséget azok is megszerezzék, akiknek erre nem volt

módjuk a tankötelezettség ideje alatt. Ez a rendszer elősegítheti a középfokú műveltség általánossá tételét is. Ezt szolgálja a szakmunkások szakközépiskolai érettségijének esti vagy levelező tagozaton való megszerzése. A munkaköri követelményekben beállott változások, a szakmai előrelépés stb. esetén is jelentkezik az esti és levelező tagozatú képzés igénye. A felnőttoktatásnak nagyon nagy szerepe van oktatási rendszerünk nyíltságának, demokratizmusának biztosításában, a társadalmi mobilitás elősegítésében. A felnőttoktatás segíti azoknak a dolgozóknak a felkészítését is, akik a munkapadok mellől vezető munkakörbe kerültek vagy kerülnek.

Az oktatáspolitikai határozat törekvései nyomán megnőtt az iskolarendszerű felsőoktatásban részt vevők száma. A dolgozók általános iskoláiban 1975–76-ban mintegy 70 ezren tanultak. (1971–72-ben 22 ezren.) A tanulók 51 százaléka a munkástovábbképzéshez kapcsolt oktatási formában vesz részt. A dolgozók középiskoláiban az 1971–72-es tanévben 122 ezer volt a tanulók száma, 1975–76-ban ez 175 ezerre emelkedett. A felsőoktatásban azonos időszakban 20 ezerrel növekedett az esti és levelező tagozatos hallgatók létszáma.

Az 1974–75-ös tanévtől a szakmunkásképzésben részt vevőknek lehetőségük nyílt arra, hogy három esztendő alatt esti vagy levelező tagozaton elvégezzék a szakközépiskolát. Az általános műveltséget gazdagító közismereti tárgyak mellett e három esztendő alatt a szakmai továbbfejlődéshez szükséges tárgyakat is tanulnak, továbbá sor kerül közgazdasági és állampolgári ismeretek elsajátítására is.

A technikusképzés is – az oktatáspolitikai határozat törekvéseinek megfelelően – a szaktárcák követelményei szerint, a munka mellett, a munkához kapcsolódóan, a munkahelyek által szervezett tanfolyamokon történik. Ide általában azokat a középiskolát végzett fiatal szakmunkásokat küldik, akik szakmai munkájukkal, emberi tulajdonságaikkal bebizonyították rátermettségüket, vezetői adottságaikat.

VILÁGNÉZETI NEVELÉS, SZOCIALISTA TUDAT; AZ OKTATÁS ÉS NEVELÉS EGYSÉGE

Társadalmi fejlődésünk jelene és jövője egyre nyomatékosabban követeli meg, hogy kommunista világnézetűvé neveljük az ifjúságot. Ezt húzza alá az MSZMP XI. kongresszusának határozata is, amikor hang-

súlyozza: „Minden szinten javítani kell a világnézeti oktatás és nevelés tartalmát és formáját."[7]

Az 1972-es oktatáspolitikai határozat minden megállapítása a fejlett szocialista társadalom számára történő felkészítést, nevelést szolgálja. Az iskolai éveknek alapozó szerepük van az emberek élete, munkája, világnézete, magatartása, politikai helytállása tekintetében. Az ifjúság nevelése azonban nemcsak az iskola feladata; az egész társadalom felelős az ifjúság eszmei, politikai arculatának alakításáért. Az iskolának ugyanakkor kiemelkedő szerepe van az alapozásban, az ifjúságot érő sokféle hatás rendszerezésében, a különféle ideológiai hatások közötti eligazításban, az önálló, alkotó gondolkodásra, vitakészségre való felkészítésben.

Szocialista társadalmunk nemcsak igényeket fogalmaz meg az iskola világnézeti, politikai, erkölcsi nevelő munkájával szemben, hanem eredményeivel, a szocializmus építésének előrehaladásával szilárd bázist is teremt ehhez a bonyolult munkához. Hazánk szocialista fejlődése az ifjúság szocialista, kommunista nevelésének objektív alapja. A párt X. kongresszusának a határozata is felhívta azonban a figyelmet arra, hogy „a fiatalok nevelése a társadalom előrehaladásával nem automatikusan oldódik meg, hanem csakis azáltal, ha pártunk és kormányzatunk, iskoláink és társadalmi szerveink, s nem kevésbé a szülők ezen rendszeresen, kellő gonddal munkálkodnak".[8] Nincs tehát automatizmus a társadalmi-gazdasági alap és az ezt tükröző tudat alakulása között; a tudatformálás nem spontán folyamat. A tudatos, tervszerű világnézeti, erkölcsi, politikai nevelő munka korunk körülményei közt különösen fontos. A kapitalista világrendszer léte és hatása, a békés egymás mellett élés közepette fokozódó ideológiai harc, e harc árnyaltabb, sokrétűbb jelentkezése, a tőkés hatalmak kifinomult módszerű fellazítási tevékenysége mind-mind ideológiai, politikai munkánk fokozását, folyamatosságát igénylik.

A világnézeti nevelés alapozásának már az általános iskolában meg kell kezdődnie, természetesen a tanulók életkorának megfelelően. Fontos követelmény, hogy az iskolai osztályok sorrendjének megfelelően az ismeretek egymásra épüljenek. Az egységes koncepciót, a nevelés folyamatosságát a tananyagok, tankönyvek, tantervek egyeztetésével,

[7] Uo 484. old.

[8] Az MSZMP X. kongresszusának jegyzőkönyve. Budapest 1971. 470. old.

a pedagógusképzés ilyen irányú egységesítésével kell és lehet elérni. Az egyes tantárgyak (történelem, magyar, biológia, földrajz stb.) szaktanárainak tudatosan kell törekedniük a tananyagban foglaltak világnézeti konzekvenciáinak levonására. Az osztályfőnöki órák kiváló lehetőséget nyújtanak világnézeti, erkölcsi, politikai kérdések, problémák megtárgyalására. Nevelőhatásuk nagymértékben függ a pedagógusok felkészültségétől, szakmai, ideológiai, pedagógiai jártasságától.

Az évtized végén belépő új tantervek is a nevelőmunka tervszerű fejlesztését célozzák. A tantervek valamennyi iskolatípusban *a nevelési alapelveket* és *a tanórán és iskolán kívüli nevelés tervét* is tartalmazzák. Tantárgyanként meghatározzák a nevelési célokat és feladatokat.

A pedagógusoknak jól kell ismerniük tanulóik problémáit, gondjait, felkészültségüket, erkölcsi, ideológiai arculatukat, politikai gondolkodásukat. Ez csak akkor képzelhető el, ha ismerik azokat a környezeti hatásokat is, amelyek érik vagy érhetik diákjaikat. A szülőkkel tartott eleven kapcsolat is elengedhetetlen feltétele ennek, de az egyéb befolyásoló tényezők (ifjúsági szervezet, barátok, olvasmányok stb.) ismerete is szükséges.

A társadalmi-közösségi életre vonatkozó közhasználatú közgazdasági, közigazgatási, jogi, etikai ismeretekben való jobb eligazodást szolgálja az általános iskolában bevezetendő *állampolgári ismeretek* tantárgy is. Ennek keretében a tanulók közösségi aktivitását, a szűkebb és tágabb közösségért vállalt felelősségét, állampolgári öntudatát, szocialista hazafiságát kell erősíteni. Az oktatás akkor érheti el célját, ha a gyakorlati életből meríti anyagát és a mindennapi életre készít fel. Az új tantervek az állampolgári ismereteket a történelemhez kapcsolják. Az 5. osztálytól kezdve a történelem tantárgy keretében fokozatosan előkészíthető a 8. osztályban külön témák keretében összegezett állampolgári ismeretek. A történetiség az állampolgári ismereteket meggyőzőbbé, konkrétabbá, érthetőbbé teheti, az állampolgári ismeretek pedig aláhúzhatják a történelmi ismeretek szerepét, fontosságát.

Iskoláinkban a marxista–leninista világnézetet mindenütt a tananyagnak kell közvetítenie. Középiskoláinkban azonban már a marxista ideológia oktatásának közvetlen formáját is alkalmazhatjuk. Erre ad lehetőséget a *világnézetünk alapjai* tantárgy, amely a dialektikus és történelmi materializmus alapjainak az ismeretét nyújtja. A marxista világnézet természet- és társadalomtudományi képének legfontosabb vonalait, kontúrjait kell tehát adnia, építve mindarra a konkrét

ismeretre, tudásanyagra, amelyet a tanulók korábban a szaktudományokon alapuló tantárgyak (kémia, fizika, biológia, történelem stb.) keretében elsajátítottak. A világnézeti nevelésben pedagógusainknak számításba kell venniük és fel kell dolgozniuk mindazokat a tudatos vagy spontán iskolai (osztályfőnöki óra, KISZ-munka, diákközösségi tevékenység stb.), környezeti (család, barátok stb.), társadalmi (sajtó, rádió, tévé) hatásokat is, amelyek alakítják a diákok szemléletét, világról alkotott képét. Összefoglaló, koncentráló, szintetizáló jellege van tehát e tárgynak, ugyanakkor önálló ismereteket is nyújt, mint ahogy az egésznek önálló léte van a részek mechanikus halmazával szemben. Úgy gondoljuk, hogy ezen a ponton jelentkezik a tantárgy hatékonyságának fő kérdése: sikerül-e az új ismereteket – a marxista világnézet alapjait – úgy nyújtani, hogy a korábban tanultakból nőjön ki az új ismeretrendszer. Ha csupán a szaktárgyak kivonatos (világnézeti vonatkozású) ismétlését nyújtja, ha csak elvont világnézeti fogalmakat vagy kategóriahalmazt ad, akkor legfeljebb megtanulható, elhihető lesz, de értelmileg és érzelmileg azonosulni vele – így, kiszakított formában – aligha lehet.

E tantárgy keretében tovább kell fejleszteni a tanulók politikai érdeklődését, vitakészségét, formálni meggyőződésüket, mélyíteni a szocializmus igazába vetett hitüket és cselekvésvágyukat, hazafias és internacionalista érzésüket. Mindezek a követelmények messze túllépik, szétfeszítik egy hagyományos értelemben vett tantárgy kereteit. Ezt – nézetünk szerint – tudatosan vállalni is kell. Ezt a tárgyat nem lehet hagyományos tantárgyként kezelni, mint ahogy nagyobb is az iránta támasztott igényünk. Világnézetünk alapjait olyan eleven, sodró lendületű együttes munkával kell tanítani, hogy a benne való részvétel a diák számára érdekessé, sőt belső szükségletté váljon. Az új tantervek ezeket az elveket kívánják érvényesíteni.

Nagy gondot kell fordítani az egyetemi, főiskolai tanulóifjúság ideológiai, politikai képzésére. Az oktatásnak támaszkodnia kell az addig lerakott alapokra, számolva a hallgatók szakmai orientációjával, építve sokoldalú érdeklődésükre, a társadalmi, erkölcsi, politikai kérdések iránti fogékonyságukra. A hallgatók eszmei-politikai képzésében nagy szerepük van az ideológiai kérdéseknek és az azokra adott tudományosan megalapozott, elkötelezett válaszoknak. Minden szakon felvetődhetnek a hivatással, a szakmával kapcsolatos ideológiai problémák, a szak jellegétől (társadalomtudományi, természettudományi,

technikai stb.) függően azonban más-más formában és mélységgel. Fontos, hogy ezek a kérdések ne erőszakolt, mondvacsinált problémák legyenek, hanem a szaktudományok természetéből, belső logikájából adódjanak.

Az egyetemi-főiskolai hallgatók világnézeti, politikai nevelésében alapvető funkciója van a *marxizmus–leninizmus oktatásának*. Hazánkban a felsőoktatási intézményekben a proletárdiktatúra megteremtésével vált általánossá a marxizmus–leninizmus oktatása. Ennek keretében politikai gazdaságtant, filozófiát és tudományos szocializmust tanítanak. Ennek megfelelően jöttek létre a tanszékek vagy – főleg kisebb intézményekben – a marxizmus–leninizmus tanszéken belül az egyes szakcsoportok. Az elmúlt években a filozófia, a politikai gazdaságtan és a tudományos szocializmus – az egyetemek, főiskolák igényének, sajátosságainak megfelelően – kiegészült az etika, az esztétika, a logika, a szociológia, a vallástkritika stb. tananyagaival. Ugyanakkor nagyobb teret kapott az oktatásban a régebbi és főként a mai polgári filozófia különböző irányzatainak kritikai feldolgozása is.

Az oktatók munkájában a tudományos elmélyültség is jellemzőbbé vált az utóbbi időszakban. Ennek egyik mutatója, hogy növekedett a tudományos minősítéssel rendelkező marxista oktatók száma.

A tartalmi összhang fejlesztése érdekében a közeli években kidolgozásra kerül a filozófia, a politikai gazdaságtan és a tudományos szocializmus törzsanyaga, amelyet minden intézményben hiánytalanul oktatni fognak. Ez nem jelentheti a szükséges és indokolt differenciálás elvének feladását, de az intézmény szakképzéséhez és lehetőségeihez – óraszámához – igazodó részletesebb tananyag csakis erre a törzsanyagra épülhet. A tartalmi egység helyreállítása során nagyobb összhangot kell teremtenünk az állami felsőoktatásban, illetve a pártoktatás keretében folyó ideológiai-politikai képzés között. E feladatot a KB 1976. októberi határozata külön is kötelességünkké tette: „az állami egyetemi és főiskolai marxista oktatás, az egyéves pártiskola, valamint a marxista–leninista esti egyetem hároméves tagozata számára készüljön közös tanulmányi program és tananyag oly módon, hogy ezt széles körben taníthassák a politikai oktatás más területein is".[9] A törzsanyagokat úgy kell kialakítani, hogy azok megfelelő teret szenteljenek az időszerű kérdéseknek is. Alapismereteket kell tartal-

[9] A pártpropaganda soron levő feladatai. Budapest 1976. 61–62. old.

mazniuk, de úgy, hogy azok alkalmasak legyenek a hallgatók gyakorlati-politikai készségének alakítására is. Ezért tömör tananyagot kell kidolgozni figyelembe véve a hallgatók előképzettségét.

Számos esetben tanúi lehetünk annak, hogy hallgatóink nem ismerik megfelelően pártunk hat évtizedes harcának tapasztalatait, azt, hogyan alkalmazta – és egyben gazdagította – a marxizmus–leninizmust a fasizmus ellen, a nemzeti függetlenségért és a hatalomért vívott harcban majd a szocialista építésben. Ezért a marxizmus oktatásának továbbfejlesztése során nagy gondot fordítunk a magyar munkásmozgalom történetének mélyebb megismertetésért, a szocializmus hazai tapasztalatainak rendszeresebb tanítására. Ennek érdekében a következő években a felsőoktatásban elkezdődik a magyar munkásmozgalom történetének önálló tárgyként való oktatása.

Az utóbbi években tovább javult a szocializmus melletti elkötelezettségre nevelés hatékonysága és színvonala; fokozódott a hallgatók társadalmi érdeklődése. E nevelési eredményekhez jelentősen hozzájárult az, hogy a marxizmus oktatása tudatosan törekedett a szakmai képzés eredményeinek felhasználására.

A szakmai és az ideológiai képzés egységének erősödésére utal, hogy mérnök, jogász, orvos stb. hallgatók egyre gyakrabban vállalkoznak kifejezetten ideológiai témájú diákköri dolgozatok elkészítésére. E dolgozatokban közvetlenül foglalkoznak tanult szakmájuk ideológiai, világnézeti vonatkozásaival.

A marxista–leninista tárgyak korszerűsítése során fő feladat a marxizmus oktatásában helyenként jelentkező túlzott elvontság megszüntetése, az elmélet és a gyakorlat dialektikus egységének érzékeltetése, társadalmi-politikai életünk problémáinak megoldása révén a marxista–leninista ideológia továbbfejlesztése, az ellenséges ideológiák visszaszorítása, az egységes eszmei-politikai befolyásolás.

Az MSZMP Központi Bizottságának Agitációs és Propaganda Bizottsága 1976 júliusában foglalkozott az állami felsőoktatásban folyó marxizmus–leninizmus-oktatás tartalmi kérdéseivel, káderhelyzetével, és megfogalmazta az ezekkel kapcsolatos legfontosabb feladatokat. A bizottság megállapítása szerint a marxizmus–leninizmus oktatása ma jobban igazodik a szocializmus építése és a nemzetközi osztályharc főbb kérdéseihez. Javult a szakképzés és a világnézeti oktatás-nevelés kölcsönös kapcsolata, erősödött az antimarxista elméletek és a téves felfogások bírálata. A helyzetelemzés során az állásfoglalás szól arról

is, hogy a felsőoktatásban folyó marxizmus–leninizmus-oktatásnak az eddiginél jobban kell építenie a középiskolákból hozott ismeretekre, és a végzés utáni továbbképzéshez is közvetlenebbül kell kapcsolódnia. A marxizmus–leninizmus egységét az eddiginél jobban kell biztosítani az alap- és a speciális tárgyak oktatásában.

A MUNKÁRA NEVELÉS JELENTŐSÉGE

A munkára nevelés szocialista céljaink elérésének alapfeltétele. A céltudatos, tervszerű, kitartó emberi tevékenységre az iskolának – és az azt megelőző nevelésnek is – fel kell készítenie tanulóit. Meg kell szerettetnie a munkát az alkotás, a gyarapítás örömén keresztül. A tanulás is alkotó tevékenység, ha olyan folyamat, amelyben az erőfeszítés eredményt, a lustaság eredménytelenséget, a tanulás sikert, a henyélés sikertelenséget okoz.

A munkára való szocialista neveléshez hozzátartozik az is, hogy az ember mindig tudja munkája célját, lássa, felfogja társadalmi jelentőségét. Ismerje, hogy „merről jöttünk és merre tartunk", találja meg a helyét ebben a folyamatban. Valóban alkotó munkára a mi viszonyaink között a marxista világnézetű, szocialista elkötelezettségű ember képes. A világnézeti nevelés és a munkára nevelés tehát ugyanannak a dolognak – a szocialista ember nevelésének – két oldala. A szocialista ember számára a munka belső meggyőződésből vállalt életszükségletté válik. A munkavégzés színvonala az emberek megítélésének leghitelesebb mércéje, érvényesülésük alapja. A munkán belüli differenciálás társadalmunkban egyre kevésbé rangsorolás; a munkamegosztás természetes rendjét fejezi ki. Közgondolkodásunk azonban ma még nem mentes a különféle természetű előítéletektől. Megmutatkozik ez a fizikai munka esetenkénti lebecsülésében vagy a presztízsszimbólumként felfogott diploma megszerzésére való törekvésben stb. Már az iskolában tudatosítanunk kell: minden jól végzett munka alkotás, s társadalmilag egyaránt fontos. Ha sikerül ezt a felfogást általánosan elfogadottá tennünk, akkor a tanulók pályaválasztása és pályairányítása is ésszerűbbé válik. Sokkal könnyebb lesz egyeztetni a munkamegosztás társadalmi igényeit az egyéni hajlammal, képességgel, tehetséggel, felkészültséggel.

A szocialista haza magában foglalja a szocialista termelési viszonyokat, az emberi, társadalmi kapcsolatokat, az emberi munkát, tevékenységet, mely a tájat valóban hazává, az országot az egész nép országává, annak javait az egész társadalom tulajdonává tette és teszi. Ezeknek az eredményeknek a megismerése, tudása, s az ezekben való tevékeny részvétel adja a szocialista hazafiság alapját. Az oktatásban, a nevelés során el kell érni, hogy a fiatalok értsék, tudják, érezzék: haza és haladás, hazafiság és szocializmus elválaszthatatlan egymástól. A hazafiság nemcsak tudatosságot, hanem tevékenységet is jelent az ország felemeléséért, a szocializmus felépítéséért. A munkára nevelés tehát hazafias nevelés is, és fordítva.

A szocialista hazafiság eleven tényezője a nemzeti hagyomány, mely kiemelt szerepet kap az iskolai hazafias nevelésben, népünk történetének és kultúrájának megismertetésében. Ennek során rendkívül fontos a szigorú történetiség érvényesítése, annak hiteles ábrázolása, hogy a dolgozó osztályok harca szükségszerűen vezet el a szocializmushoz. A romantikus szélsőségeket és az álobjektivista kozmopolitizmust vagy nemzeti nihilizmust egyaránt elkerülve kell bemutatni, hogy forradalmi és szabadságharcos hagyományaink nemzeti történelmünk legnagyszerűbb örökségei. Az országot építő, történelmet formáló mindennapi munkát és ennek eredményeit méltó helyére kell tennünk tanulóink tudatában is.

„A szocialista hazafiság – cselekvő hazafiság: közösségi aktivitás, munka és állandó készenlét a szocializmus, a haza szolgálatára" – olvashatjuk az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség 1974-ben megjelent állásfoglalásában, mely a szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus kérdéseivel foglalkozik. Ez az állásfoglalás szól arról is, hogy „a szocialista hazafiság elmélyítése érdekében a tudatformálás elsőrendű feladatai közé tartozik az állampolgári műveltségnek, a jogok és a kötelességek ismeretének, vállalásának és tudatos betartásának a közvéleményben – mindenekelőtt az ifjúságban – való meggyökereztetése. Határozottabban kell tudatosítani – az iskolai oktatásban is – a gazdasági építőmunka jelentőségét, szélesebb körben kell terjeszteni a gazdaságpolitikai, közgazdasági ismereteket. A tudatformálás minden fórumának jelentős segítséget kell adnia e téren ahhoz, hogy népünk a szocializmus és a

nemzet ma időszerű összefüggéseinek határozottabb tudatában építse társadalmát, gazdaságát, folytassa országépítő munkáját, és legyen felkészült szocialista vívmányaink védelmére."[10]

A szocializmus, a haladás nem lehet egy nép kizárólagos ügye. Eredményeinket nem egyedül érjük el és nemcsak saját magunkat szolgáljuk velük. Népünk felemelkedésének sorsa eggyé forrt a testvéri szocialista országok céljaival, eredményeivel, a Szovjetunió létével és előrehaladásával. A szocialista hazafiság elválaszthatatlan a proletár internacionalizmustól. Egy nép előrehaladása elképzelhetetlen az egész emberi haladás ellenére. Az emberiség jövője a szocializmus; a szocializmus építése a hazát, az emberiséget szolgálja, aki ezt ma tudatosan vállalja, az egyszerre hazafi és proletár internacionalista.

Szocialista hazafiság és proletár internacionalizmus nem fordíthatók szembe egymással, mert így lényegüket vesztik el; az egyik vagy a másik követelményét úgy lehet maradéktalanul teljesíteni, ha mindkettőt egyszerre teljesítjük. Ifjúságunkat ebben a szellemben kell nevelnünk, és az iskolának itt is kiemelkedő a szerepe.

A KÖZÖSSÉGI NEVELÉS

A fejlett szocializmus építéséhez közösségi emberekre van szükség. Az intézményes oktatás és nevelés egészének ezt a célt kell szolgálnia.

A szocialista nevelő munka alapja a közösség megszervezése. A szocialista közösség a közös cél szolgálatában, a közös munkában, a munka közös megszervezésében egyesíti tagjait: csak akkor van létjogosultsága, ha hasznos munkára egyesít. A munka az iskolai és az iskolán kívüli tevékenység egész rendszerét jelenti.

Az egészséges közösségi élet biztosításának alapvető feltétele a közösség szintjének megfelelő munka. A munkát az időről időre kitűzött célok teszik folyamatossá és lendületessé. A célok és a távlatok reális rendszerét kell kidolgozni, hogy a feladatok megoldhatók legyenek.

Az intézményes oktatásban, a közösségek megszervezésében kiemelt szerepük van a pedagógusoknak. Ők a közösségek irányítói, a közösségi munka szervezői. Feladatuk, hogy a nevelő hatások egész rend-

[10] A szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus időszerű kérdései. Budapest 1974. 43–44. old.

szerét megszervezzék; biztosítsák, hogy az egyént – a közösség tagját – e hatások teljessége érje. Ezt csak közösségben, a közösségi munka segítségével lehet elérni.

A közösségek kiépítésében, a közösségi nevelésben rendkívül fontos, sajátos feladatai vannak az ifjúsági mozgalomnak, amely saját keretein belül szervezi a közösségeket, és egész tevékenységét a közösségeken belül végzi. Ennek során alakulhat ki a közösséghez való tartozás, a közösségtől való függés érzése, a fiatalok felelőssége önmagukért és társaikért, az egyéni és a közösségi érdek helyes viszonya, az egyéni távlatok és a társadalmi perspektívák összhangja. Az egyén és a közösség viszonyában a közösség kap elsőséget, de ez nem okoz az egyéniség érvényesülésében csorbulást, sőt éppen ellenkezőleg, az egyéniség kibontakozásának tökéletesebb lehetőségét adja meg. Szükséges ehhez persze az is, hogy a közösségi életet, a mozgalmi-politikai tevékenységet a szocialista demokrácia hassa át.

A szocialista társadalom embereszménye a közösség sorsáért felelősséget érző, elkötelezett, aktív ember, aki ésszerűen képes megítélni saját cselekvésének és a közösség fejlődésének feltételeit. A szocialista ember aktivitásának meghatározott világnézeti, erkölcsi, politikai tartalma van, és közvetlenül vagy közvetve a szocializmus építésére irányul. A jól szervezett közösségi tevékenységi rendszer módot ad arra, hogy az ifjúsággal szemben megfelelő szintű világnézeti, erkölcsi, politikai követelményeket támasszunk.

A közösségi nevelés magába ötvözi a nevelő hatások egészét. Pedagógusoknak, szülőknek, ifjúsági vezetőknek, mindenkinek, aki az ifjúság nevelésével foglalkozik, törődnie kell azzal, hogy a fiatalokat egységes nevelő hatások érjék; ne bizonytalanodjanak el az esetleges ellentétes hatások miatt. A jó közösségben ezek az ellentmondások folyamatosan feloldódhatnak.

A szocialista közösségekben felnőttek számára az egyéni érvényesülés a közösség, a szocialista társadalom javára történik; számukra a marxista világnézet, a szocialista erkölcs, a politikai elkötelezettség, a szocialista hazafiság és az internacionalizmus, a társadalmilag hasznos munka természetes közeggé, létfeltétellé válik.

Szocialista közoktatási rendszerünkben az oktatás és a nevelés szerves egységet alkot. Társadalmi céljaink megkövetelik, hogy az oktatás és a nevelés együtt, egyszerre, azonos cél érdekében történjék. E fel-

adatot hangsúlyozta az MSZMP XI. kongresszusán a Központi Bizottság beszámolója is: „Társadalmunk azt igényli, hogy a fiatalok nevelésében a szilárd marxista világnézet fejlesztése, az általános és szakismeretek oktatása, valamint a folyamatos művelődés igényének felkeltése egymással szoros egységben történjék."[11] Elért eredményeink fontos fokmérője, hogy miként érvényesítettük ezt a követelményt; ugyanakkor további feladataink, törekvéseink irányát is az oktatás-nevelés egysége, színvonalának emelése szabja meg.

[11] Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve. 106. old.

A KÖZMŰVELŐDÉS A TÁRSADALMI NEVELÉS RENDSZERÉBEN

A marxizmus–leninizmus elméletében az egyik központi kérdés a *személyiség szabad fejlődése* és ehhez a megfelelő politikai-gazdasági feltételek biztosítása. Ha azt mondjuk, hogy a szocializmus, a kommunizmus az emberért van, ezen azt értjük, hogy az emberi személyiség szabad, mindenoldalú kibontakozásáért van. A személyiség fejlődése az emberiség előtörténetében sok nehézségbe ütközik. „Saját személyiséget teremteni annyi, mint tudatosítani a viszonyokat, a saját személyiséget megváltoztatni pedig annyi, mint megváltoztatni e viszonyok összességét" – állapítja meg Gramsci.[1] Ebben a tömör megfogalmazásban az fejeződik ki, hogy a személyiség fejlődése egybeesik a társadalmi viszonyok fejlődésével, helyesebben: az emberek aktív részvételével történő megváltoztatásával. De erre az emberek csak úgy képesek, ha a történelemből magukkal hozott tulajdonságaikat, értékrendjüket megváltoztatják, gazdagítják. Ebben segítségükre lehet *a társadalmi nevelés rendszere;* a legszélesebb körű társadalmi hatás értelmében: a család, a munkahely, a lakóhely, a kisebb és nagyobb közösségek stb., és az intézményesített nevelés. Ez utóbbinak – a közoktatás mellett – legjelentősebb része *a közművelődés.*

Lenin 1920-ban Szovjet-Oroszország ifjúságának bizonyította, hogy a kommunizmust csak a kor színvonalán álló műveltség alapján valósíthatja meg, s hogy „ha ezzel a műveltséggel nem fog rendelkezni, a kommunizmus csupán óhaj marad".[2] Ezt tartotta szem előtt a mi pártunk is a megalakulása óta eltelt 60 év alatt: a kultúra területét, a tömegek állandó művelődését sohasem tekintette a politikától távol eső, semleges szférának. A Tanácsköztársaság rövid fennállása alatt jelentős intézkedéseket hozott a műveltség széles körű elterjesztésére,

[1] *A. Gramsci:* Filozófiai írások. Budapest 1970. 78. old.

[2] *Lenin* Összes Művei. 41. köt. Budapest 1974. 293. old.

könyvtárak, múzeumok létesítésére, a művészetek közkinccsé tételére, a korszerű társadalom- és természettudományos ismeretek birtokbavételének elősegítésére. A Horthy-korszakban a kommunisták maguk és társaik politikai művelődését igyekeztek egybekapcsolni az egyetemes emberi kultúra elsajátításával. Ebben a szándékukban találkoztak, gyakran együttműködtek a munkásmozgalom, a parasztság és az értelmiség más haladó művelődési törekvéseivel.

A felszabadulás után a párt vezetésével került sor arra, „hogy a nép birtokba vegye a kultúrát, hogy felszámolja a művelődési kiváltságokat, egyszer s mindenkorra megszüntetve kirekesztettségét a kultúrából. A felszabadulás után néhány év leforgása alatt tettekkel bizonyította igényét a műveltségre, a tanulásra, a tájékozódásra . . . igyekezett megszerezni a társadalom átalakításához és az ország újjáépítéséhez szükséges tudást . . . A születő szocialista társadalom – a gazdasági és politikai nehézségek ellenére – létrehozta a tömegek művelődésének legfontosabb alapintézményeit, államosította az iskolákat, a kulturális intézményeket, kiépítette a közművelődési könyvtárak és a művelődési otthonok országos hálózatát, s a kultúra terjesztésének valamennyi eszközét a szocialista célok szolgálatába állította"[3] – állapítja meg az 1976. évi közművelődési törvény indokolása. Az intézmények kiépülését, a társadalmi szervezetekbe tömörült dolgozók kulturális akcióit a művelődési mutatók gyors emelkedése követte. Nőtt az írni-olvasni tudók, a rendszeresen olvasók száma, a továbbképző tanfolyamok, az ismeretterjesztő előadások hallgatóinak száma, kiterebélyesedett a műkedvelő művészeti mozgalom. Egyidejűleg utat törtek az addig elzárt haladó gondolatok, irodalmi, művészi alkotások, a szocialista eszmék. Az ötvenes évek első felében a politikai élet torzulásai, a művelődéspolitika hibái sok vonatkozásban gátolták ezt az egészséges folyamatot: hol az erőszakolt „átpolitizálás", hol az igénytelen szórakoztatásra törekvés tartotta távol a tömegeket, illetve csökkentette a népművelési tevékenység hatékonyságát.

Az MSZMP 1958-ban kiadott *művelődéspolitikai irányelvei* nyomán a kulturális életben s a közművelődésben is hamarosan konszolidálódtak a viszonyok; a hatvanas évek közepére újra megnőtt a felnőttek tanulási kedve, a tudományok, a művészetek, az irodalom iránti érdek-

[3] Indokolás a közművelődésről szóló törvényjavaslathoz. In Törvény a közművelődésről. Budapest 1976. 22. old.

lődés, fokozódott a közösségi szórakozás vonzereje a fiatalok körében. Mindehhez az alapot a társadalom életében bekövetkezett lényeges változások teremtették meg. Megnövekedett a munkásosztály szerepe, befejeződött a mezőgazdaság szocialista átszervezése, folyamatossá vált az életszínvonal növekedése, a művelődés szerkezetében pedig gyökeres változást hozott a televízió gyors elterjedése. Nagyon sommásan ez volt az a helyzet, amelyben a korabeli népművelésnek – hogy megfelelhessen a kibontakozó újfajta társadalmi követelményeknek – fel kellett mérnie eszközeit, átgondolnia a fejlesztés irányát. Számos elemzés, vita, 1970-ben országos konferencia érlelte az új szemléletet. Közben újabb és újabb kezdeményezések, megoldások születtek a kozművelődés gyakorlatában is. Mindezeket értékelte az MSZMP Központi Bizottságának 1974 márciusában a közművelődés helyzetéről és fejlesztésének feladatairól hozott határozata, amely *hosszabb távra* körvonalazta a párt közművelődéspolitikáját.

A KÖZMŰVELŐDÉS HELYE ÉS SZEREPE A KULTURÁLIS ÉLETBEN, A TÁRSADALOMBAN

Ahhoz, hogy a szocialista közművelődés alapvető elveit, feladatait megfelelően vizsgálhassuk, el kell helyeznünk a közművelődést mint társadalmi tevékenységet a kulturális élet egészében. Ennek érdekében fel kell idéznünk a kultúra mibenlétét.

A kultúra – tömören fogalmazva – az emberi tevékenység módjának, minőségének változását, gazdagodását, gyarapodását jelzi, méri, és ennek tárgyiasult megnyilvánulásait összegzi. A társadalom fejlődésében a kultúra mértéke az emberi *szabadság* mértékét jellemzi. Azt, hogy az ember mennyire hatolt be a természet, a társadalom törvényeinek tudományos és művészi megismerésébe, s ennek során menynyire jutott a természet, a társadalom és önmaga megváltoztatásában. A kultúra az ember által használt tárgyak, eszközök milyenségében, a szokásokban, az erkölcsben, a magatartásban, intézményekben, elméleti eredményekben, műalkotásokban és a nyelvben objektiválódik. Eredményeit az emberek újra és újra alkotóan elsajátítják, magukévá teszik, és felhasználják termelési, politikai stb. tevékenységük során. (A munka és a politika meghatározó szerepéről, illetve a kultúrával való kölcsönhatásukról is szó volt már.)

Ezek után kiemelhetjük a kultúra egymással szorosan összefüggő,

egymástól el nem választható két mozzanatát. Az egyik a valóság megismerésére, feltárására, megváltoztatására irányuló *alkotó* mozzanat. A másik az emberiség korábban létrehozott kulturális alkotásait, értékeit *befogadó, elsajátító* mozzanat. Más megközelítésben ezt az utóbbit szokás szocializációnak is nevezni, vagyis annak a folyamatnak, amelyben egy új nemzedék elsajátítja az előtte járó generációk által megalkotott kultúrát. E szocializáció fő tényezőiként emlegetjük a családot, a termelőmunkát, a közéletet, az embert körülvevő kisebb-nagyobb formális és informális csoportokat, s végül az iskolát és a közművelődést. A szocializáció folyamatából ez utóbbi kettő tartozik közvetlenül a kulturális politika által irányított szférába. De azért soroltuk fel az előbbi nagyon fontos tényezőket is, hogy ne feledjük ezek összefüggéseit az utóbbi kettővel. A család, a munka, a közélet, a bennünket körülvevő vagy részvételünkkel létező kisebb-nagyobb csoportok tevékenysége, élete szoros összefüggésben, kölcsönhatásban van az iskola és a közművelődés keretében megvalósuló kulturális folyamatokkal.

Amikor egyrészt az alkotó mozzanatot, másrészt az elsajátító-befogadó mozzanatot említjük, még egyszer alá kell húzni szétválaszthatatlanságukat. Azt, hogy semmiképpen sem szabad őket szembeállítani, az egyes tevékenységekben az egyik vagy másik mozzanatot abszolutizálni. Könnyű belátni, hogy a tudományos és a művészi alkotás csak nagy mennyiségű kulturális érték elsajátítása alapján lehetséges. Másfelől a befogadás, az elsajátítás is alkotó módon megy végbe, számos alkotó jellegű mozzanatot foglal magában.

Az alkotás és az elsajátítás mellett még egy tényező jelentkezik: a *közvetítés*. A kapitalista társadalomban különösen megnövekszik a közvetítés szerepe. A kenyér jogával együtt a „cirkusz jogát" is követelő antik embernek nem kellett belépőjegyet váltania az arénába, a középkor embere a legnagyszerűbb muzsikát egyházi zene formájában tömegesen hallgathatta a templomban. Mindez ugyancsak eltér a tőkés viszonyok között minden színházi és zenei élményt „megfizető" polgár helyzetétől. Azért van ez – s ezzel arra is válaszolunk, miért növekszik meg a közvetítés szerepe a kapitalizmusban –, mert ekkor a kultúra is áruvá lesz. A közvetítők azok, akik ezt az árut forgalmazzák. Mindinkább olyan „kultúráról" van szó, amelyet könnyű eladni, amelynek a „fogyasztása" nagy tömegek szokásává lehet. És lényegében ennek

a kozvetítésnek a „jóvoltából" távolodnak el egyre nagyobb tömegek az igazi kultúrától.

Nem akarunk most az „elit"- és „tömegkultúra" szembeállításának kérdéskomplexumára bővebben kitérni, de megjegyezzük, hogy a közvetítés jelentkezése önmagában is azt a látszatot kelti, mintha a közvetíthető vagy a közvetítés által megsokszorozódott kulturális alkotás magától a megsokszorozódástól értéktelenebbé válna. Ennek legékesebb cáfolata azonban a könyvnyomtatás. *Tartalmában nem kevésbé értékes* az a könyv, amelyet nyomdai úton állítottak elő, mint amit kézzel írtak a szerzetesek. A kultúra tömeges közvetítésének a lehetősége tehát önmagában még nem oka a kultúra minőségi elsekélyesedésének. Ez a tőkés társadalomnak a kultúrát áruvá tevő és fogyasztási cikké degradáló sajátosságából, manipulációjából fakad. A közvetítés szerepe természetesen megmarad a szocializmusban is. Nemcsak azért, mert a kultúra bizonyos értékei – jóllehet jelképes vagy csekély összegű – belépődíj fizetése, illetve vásárlás útján jutnak el a tömegekhez. De tágabb értelemben is használhatjuk a kifejezést, mert közvetítőnek nevezhetők az oktatók, a nevelők, az ismeretterjesztők, azok az intézmények, múzeumok, könyvtárak és tömegkommunikációs eszközök stb., akik, illetőleg amelyek elősegítik az elsajátítást. Szocialista viszonyok között mégsem válik önálló szférává a *közvetítés,* hanem egyik szálon az alkotáshoz kapcsolódik, annak mintegy befejező mozzanata, a másik szálon pedig a befogadással, az elsajátítással van szoros összefüggésben, azt szolgálja.

A fentiek értelmében a kulturális tevékenység négy, bizonyos szempontból elkülöníthető területéről szólunk. Egyrészt a *tudomány*ról és a *művészet*ről: itt az alkotás mozzanata dominál (ezt autonóm kultúrának is szokás nevezni), másrészt a *közoktatás* és a *közművelődés* területéről, ahol a befogadás, az elsajátítás folyamata, a személyiség alakulása dominál. Ennek megfelelően a párt művelődéspolitikája is erre a négy fő ágazatra terjed ki, eddig is ilyen felosztásban volt szó róluk.

Meg kell jegyezni, hogy a négyes felosztás számos problémát hagy nyitva. Ezek közül csak kettőt említünk. Az egyik: nem kellene-e a *tömegkommunikációval* mint külön szférával foglalkoznunk? A későbbiekben szó lesz a tömegkommunikáció kulturális szerepéről, amelyből világossá válik, hogy e területnek sajátos vonásai vannak. Ennek ellenére sem lenne helyes ezt a művelődéspolitika külön szférájaként kezelni, mert tevékenységének egy része kulturális alkotásként jelent-

kezik, más része pedig oktatási, illetve közművelődési funkciót tölt be. Az információval, politikai tájékoztatással kapcsolatos feladata pedig túlmutat a művelődéspolitika illetékességén.

A másik nyitott kérdés *az életmód, a magatartás, a szokások kérdése.* Mindezeket beleértjük a kultúra tágabb fogalmába, mégsem tekintjük a művelődéspolitika külön területének. Ennek a kérdésnek a vizsgálatakor figyelembe kell vennünk, hogy az életmód, a magatartás, a szokások oly mélyen gyökereznek a társadalom objektív létfeltételeiben, hogy – bár természetesen a kultúrában is megnyilvánulnak, de – fejlődésük, alakulásuk csak *másodlagosan* közelíthető meg a kultúra oldaláról, a *művelődéspolitika eszközeivel.* Inkább csak megnyilvánulnak itt, de miértjük a társadalom életét megalapozó szférákban gyökerezik. Persze, ha nem is külön területe ez a művelődéspolitikának, problematikájára nagy figyelemmel kell lennünk mind a tudomány, mind a művészet, mind pedig a közoktatás és a közművelődés elemzésénél; jelen témánknál maradva: a *közművelődés* eredményességének, hatásának és feladatainak vizsgálatakor.

Az életmód, a szokások fontosságára Lenin is sokszor figyelmeztetett. Az 1922-ben írt *Inkább kevesebbet, de jobban* című munkájában, áttekintve a szovjethatalom ötéves fennállásának eredményeit, elidőzik egy olyan rendkívül fontos problémánál, amely a hatalommal a legszorosabban összefügg, az *államapparátus* problémájánál, és megállapítja, hogy ennek munkája nem kielégítő. A hiányosságok okát a múlt még le nem küzdött örökségében látja. Így ír: „éppen a kultúra kérdését vetem most fel, mert ezekben a dolgokban csak azt szabad elértnek tekintenünk, ami meggyökeresedett a kultúrában, a mindennapi életben, a szokásokban".[4] Az MSZMP közművelődéspolitikai határozata is ennek szellemében jelenti ki: „A közművelődés nem szűkíthető le a kultúra, a műveltség terjesztésére, közvetítésére; fontos feladata a szocialista életmód, életforma és magatartás kialakításának segítése, a szocialista eszmékkel való értelmi-érzelmi azonosulás, a közösségi szellem, a cselekvő erő, a közéleti aktivitás fejlesztése."[5]

A közművelődéspolitika ismertetésekor azért is szükséges említést tenni a kulturális politika más területeiről, mert köztük számos össze-

[4] *Lenin* Összes Művei. 45. köt. Budapest 1975. 388. old.

[5] A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai. Budapest 1974. 60. old.

függés van, mert a művelődéspolitika többi területének is vannak fontos közművelődési aspektusai.

A *közművelődés és a tudomány* kapcsolatáról, arról, hogy korunkban a tudomány közvetlen termelőerővé válik, már a tudománypolitika tanulmányozása során meggyőződhettünk. Ez azonban a közművelődés szempontjából is nagy jelentőségű tény, *mert csak akkor válhat a tudomány közvetlen termelőerővé, ha a termelők elsajátítják a tudományt.* És ennek biztosítása nemcsak tudománypolitikai feladat, hanem többek között közművelődéspolitika is. Továbbá: nemcsak a természettudományos, illetve a műszaki-technológiai ismeretekre vonatkozik, hiszen a társadalomtudományok egy része is közvetlen termelőerővé válik: a tudatosság, a társadalomtudományok tanításainak, törvényeinek az ismerete a tömegek társadalmi cselekvésének ösztönző rugója. Szólni kell itt a *tudományos ismeretterjesztésről.* Ez olyan folyamat, amelynek az egyik oldala maga a tudományos eredmény, a másik a tudományos ismeretek elsajátítása, befogadása. A tudomány eredményeinek közvetítésekor bizonyos értelmű *átformálásról* is szó van: a közművelődés céljainak szolgálatában gyakran feloldódik a *tudományági megközelítés.* A közművelődés, a tudományos ismeretterjesztés oldaláról nézve általában nem tudományágakat kell közvetítenünk az emberekhez, hanem az életben felmerülő *problémák megoldásához kell ismereteket nyújtanunk.* Itt említjük meg a *közművelődés tudományos megalapozásának igényét* is. Ezzel a tudomány még adósa a közművelődés gyakorlatának. A társadalmi tevékenység e nagyon fontos területének törvényszerűségei koránt sincsenek még olyan mértékben feltárva, mint a kultúra más területeié.

Nézzük a *közművelődés és a művészet kapcsolatát.* Ebből a nagyon gazdag összefüggésből csak két kérdést emelünk ki. Az egyik a közművelődés közönségnevelő szerepe. Ahhoz, hogy a művészet betöltse hivatását és hatni tudjon, a művészi alkotás értőit, befogadóit nevelni kell, és ez – röviden szólva – a közművelődés közönségnevelő szerepe. A *hagyományozott értékrend,* az örökölt ízlés továbbfejlesztésében nagy szerepe van a *művészettel való találkozás előkészítésének.* Már óvodáskortól segíthet a közművelődés az esztétikai nevelésben. És ettől kezdve állandó feladata a művészetre való nevelés, a művészeti élmény előkészítése, elmélyítése. Számos példát tudunk felsorakoztatni arra, hogyan válnak közművelődési közösségek a művészi élmény befogadásának katalizátoraivá. Az amatőr művészeti közössé-

gekről később esik szó, itt egy más lehetőséget említünk. Nem egy munkahelyen magunk is tanúi és részesei vagyunk különféle művészi alkotások megvitatásának. Ha a közművelődésnek sikerül olyan – szociológiai nyelven szólva – „hangadókat" vagy „véleményközvetítőket" kinevelni, akik értenek ahhoz, hogy a befogadást elősegítsék, akkor az alapozó ismeretnyújtáson kívül is sokat tehet a művészetek és a közönség találkozásáért.

A legfőbb tényező a művészetek befogadásában természetesen az egyéni élményanyag, a találkozás a művekkel, és maguknak a műveknek a minősége. Itt ismét nagy szerepe van a közművelődésnek. Nem mintha a közművelődés keretébe tartozna a színház, a könyvkiadás, a filmgyártás és a folyóiratok szerkesztése, hanem azért, mert ezeknek az intézményeknek is szem előtt kell tartaniuk a közművelődés szempontjait, továbbá mert a közművelődésnek lehetősége, joga és kötelessége a *szelekció*. Sajátosságaikhoz mérten persze az egyes közművelődési eszközöknek más és más lehetőségük van arra, hogy az adott közönséghez igazodva differenciáltan válogassanak a művészeti alkotásokból, hogy ezzel is segítsék a művészetet hivatásának betöltésében és a közönséget a művészet megértésében.

A közművelődés és a művészet között fontos kapocs az *amatőr művészeti mozgalom*, melyben a társadalom különböző korosztályaiból mintegy 200 000-en vesznek részt; nagyobb hányaduk fiatal, különösen sok diák tevékenykedik a különféle csoportokban. E mozgalom a közösségi nevelésnek, az aktív társadalmi magatartás formálódásának fontos színtere, egyben a művészetekkel való megismerkedés igen hatékony, bensőséges formája. Akár alkotó-, akár előadóművészetről van szó, az amatőr művészeti tevékenység során alkalom kínálkozik a művészetek történetének, formanyelvének megismerésére, egyes műalkotások részletes elemzésére. Sok csoportban – sajnos nem mindenütt – rendszeres a műfaj közös tanulmányozása, sőt az azon túlmenő közös művelődés. A művészi kifejezésre való törekvés a műkedvelőkben fejleszti a művészetek befogadásának készségét, s ezzel is hozzájárul a művészet és a közönség egymásra találásához. Az amatőrmozgalomnak nem feladata hivatásos művészek nevelése. Ezt – a társadalmi munkamegosztás mai szintjén – a művészetképző intézményeknek kell elvégezniük. Mégsem lehet kizárni, hogy a később jelentkező vagy fel nem ismert tehetség az amatőr művészeti mozgalom keretei között is megnyilvánulhat. Persze nem feltétlenül kell ennek a hivatás felcserél-

léséhez vezetni, hiszen az amatőrség státusából is hozzá lehet járulni a művészetek fejlődéséhez. A *műsorválasztás*, a csoporton belüli *világnézeti-politikai* nevelés azért is nagyon fontos, mert a csoportokban részt vevő fiatalok jellemének, világnézetének alakulása nagy hatással lehet a *közösségben* folytatott tevékenységre.

A közművelődés és közoktatás kapcsolatában fontos elvi összefüggés az *egymásraépültség*. A társadalmi műveltség rendszerében ez a két nagy ágazat kölcsönösen feltételezi és kiegészíti egymást. Az oktatási határozat is kiemeli – és azóta a gyakorlat is ilyen irányban változott –, hogy az iskola nem adhat befejezett tudást, nem adhat tartósan korszerű műveltséget. Számolni kell azzal, hogy bármilyen hosszúra nyúlik is az iskoláztatás időszaka, állandó kiegészítésre szorul. Ebből következően az *iskola* feladata az, hogy minél szilárdabb alapokat adjon, fejlessze a gondolkodási képességet, kialakítsa a permanens művelődés igényét, és tanítson meg élni ennek lehetőségeivel, *tegye a művelődést szokássá*. Jó lenne, ha minden iskola és minden pedagógus ezzel a szemlélettel közeledne feladatához. De ha így volna is, a közművelődésnek akkor is kötelessége marad, hogy – átlépve az iskola falait, vagy úgy, hogy ő megy be az iskolába, vagy a gyermekeket hozza ki az iskolából – segítsen megtanulni művelődni, ismertesse, kedveltesse meg azokat a közlési eszközöket és rendszereket, amelyekkel majd – reméllhetőleg – az új nemzedék élni fog az iskola elhagyása után is, hogy tudását, műveltségét folyamatosan gyarapítsa. Az egymásraépültség másik oldala, hogy *a közművelődés tudatosan vállalja és végezze az iskola oktató-nevelő munkájának folytatását*. Természetesen egészen más feltételek között, nem „iskolás", nem „oktató" módszerekkel, de nem kevesebb pedagógiai, pszichológiai átgondoltsággal.

Az iskolára épülő folyamatos művelődés feltétele, hogy a közművelődés *sokoldalú, differenciált, tudatosan megkomponált rendszert alkosson;* alágazati és alrendszeri munkamegosztásban, de egységes koncepció alapján folytassa az iskolában megkezdetteket. Ma ez még nincs így. Nem is lehet, hiszen a társadalmi tudatosságú közművelődés – szemben az iskola sok évszázados hagyományaival – csak néhány évtizedes intézményrendszere, módszerei még nem kiforrottak. És azért sem, mert a közművelődés is rendkívül költséges rendszer.

A kapcsolat másik elvi kérdése a *felnőttképzés*. Ez a közművelődés és közoktatás *együttes* feladata. Talán ezért is van bizonyos értelemben hátrányos helyzetben. Hiszen a közoktatás óriási feladatai mellett

némileg elhanyagolja, a közművelődés pedig – nem rendelkezvén megfelelő intézményekkel – esetlegesen vesz részt az átfogó felnőttképzésben. Felnőttképzésen (felnőttnevelésen) egyaránt értjük az iskolai és iskolán kívüli, a bizonyítványt szerző és a képesítést nem nyújtó képzést. A felnőttképzésben – szemben a közművelődés egyéb tevékenységével – mindig *határozottan megjelölt képzési cél* elérésére irányuló tevékenységről van szó. Az utóbbi években sok vita volt arról, hogy vajon átmeneti feladata-e a szocialista társadalomnak a felnőttek oktatása, és csupán addig szükséges-e, amíg a dolgozó osztályok bepótolják műveltségi hátrányukat, vagy pedig tartós feladat? Ma már nemcsak a szocialista országokban, de világszerte elismert álláspont, hogy hosszú távú feladatról van szó. (Erről egyébként oktatáspolitikánk kapcsán részletesebben beszéltünk.)

A közművelődésnek a kultúra rendszerében való elhelyezésekor figyelmet kell fordítanunk a rész és egész dialektikus összefüggéseire. Ha például a kulturális élet egésze fellendülőben van, ez kihat a közművelődés fejlődésére is. Amikor előtérbe kerülnek a kulturális feladatok, vagy a párt előtt, a szocialista társadalom előtt olyan feladatok állnak, amelyek a kultúra nagyobb részvételét igénylik, ez igen nagy mértékben vonatkozik a közművelődésre is. Vagy ha azt mondjuk, hogy társadalmunkban még mindig nem kielégítő a kultúra presztízse, ez a közművelődésre is vonatkozik. De a természetes összefüggésen túl a rész és egész dialektikus kapcsolata azt is jelenti, hogy a részek önálló életet is élnek, sajátos fejlődési törvényeik vannak, sőt az egyes részek sajátosan kapcsolódnak más társadalmi tevékenységekhez. Például a munka és a kultúra, a politika és a kultúra közti kölcsönhatás és összefüggés nem azonosan jelentkezik a kultúra különféle területein. A munka és a közművelődés, a politika és a közművelődés kapcsolata még szorosabb, még közvetlenebb, mint a kultúra más ágazatainak kapcsolata a munkával és a politikával. Kétségtelen, hogy ebben a kapcsolatban a politika, a gazdasági, a társadalmi oldal a meghatározó, belőlük *fakadnak* a művelődési szükségletek. De ismeretes a marxizmus álláspontja a kölcsönhatásról is: ez magyarázza azt a fokozott politikai figyelmet, várakozást, amellyel társadalmunk a fejlett szocializmus építésének céljaival kapcsolatban a közművelődés felé fordul. Az MSZMP közművelődéspolitikai határozata is ebből indul ki, mikor hangsúlyozza a közművelődés szerepét a *termelőerők* és a *társadalmi viszonyok* fejlesztésében.

A fejlett szocializmus építésének általános sajátossága, hogy valamennyi tényezője csak egymással összhangban, kiegyensúlyozottan fejlődhet tovább. A műveltség színvonalának minden rétegre kiterjedő emelkedése különösen nagy figyelmet érdemel. A XI. kongresszuson elfogadott új programnyilatkozat valamennyi lényeges céljának elérése *kulturális előfeltételekhez is kötött,* ugyanakkor olyan nagy ívű társadalmi haladást vázol fel, amely a közművelődés elmélyülésének is alapja lesz. Példaként vizsgáljuk meg a fejlett szocializmus programjának néhány sarkalatos pontját.

A termelőerők vonatkozásában a közművelődés funkciója a termelési kultúra, a szakmai tudás folyamatos növelése, a termelő kollektívákban, a gazdasági életben személyes tulajdonságaival, felelősségével, igényességével, új iránti érzékével is helytálló *termelő ember* személyiségének kibontakoztatása. A tudományos-technikai forradalom fokozatosan jelentkező követelményei, az extenzív munkaerő-gazdálkodás lehetőségeinek kimerülése, a 35 órás munkahét megvalósítása, a szakmaváltás szükségességének gyakoribbá válása olyan tényezők, amelyek nélkülözhetetlenné, elsőrendű érdekké teszik a folyamatos művelődést, a továbbképzést az egyén, a szűkebb közösségek és az egész társadalom számára. A technológia gyors változása az üzemekben ugyancsak megnöveli a közművelődés, a továbbképzés jelentőségét, hiszen az iskolai rendszerű oktatás nem képes követni ezt a gyors, állandó megújulást.

Gazdasági tevékenységünk eredményeként 15–20 év alatt a reáljövedelem megkétszereződése várható. Elő kell mozdítanunk a fogyasztás szerkezetének szocialista irányú módosulását. Az egyéni fogyasztásnál gyorsabb ütemben fog nőni a közösségi szükségletek kielégítése, köztük a művelődés, a kulturált pihenés, a testedzés közösségi lehetősége. A közművelődés ennek megfelelő távlati tervezése megkezdődött, de még további tudományos igényű vizsgálódásokra van szükség az életmódváltozást követő és elősegítő megoldások megtalálására.

A termelési viszonyok fejlődése által támasztott – és egyben támogatott – igények is befolyásolják a közművelődés céljait. Közülük az egyik legfontosabb *a szocialista demokratizmus kibontakoztatása,* szellemi feltételeinek minél maradéktalanabb megteremtése. Ennek érdekében növelni kell a tájékozottságot, a véleménynyilvánításhoz szüksé-

ges összefüggések ismeretét, a kifejezőkészség színvonalát és a közös gondokért érzett felelősséget. Minderre persze nemcsak a beleszólási jogukkal élő dolgozóknak van szükségük, hanem azoknak a vezetőknek is, akiknek meg kell valósítaniuk a kezdeményezők előrevivő javaslatait. Ha ez utóbbi nincs meg, nagy kárt szenved a dolgozó osztályok soraiban fokozatosan kialakuló tulajdonosi tudat és magatartás.

A szocialista társadalom dolgozó osztályainak egymáshoz való közeledését, a munkásosztály vezetésével megvalósuló politikai-ideológiai-társadalmi egységet is szolgálja a közművelődés; akárcsak a még meglevő egyenlőtlenségek, a *falu és a város, a fizikai és szellemi* munka közti lényeges különbségek csökkentését, a mobilitás fokozását.

Az emberek *munkán kívüli sokoldalú viszonyai:* családi, baráti, lakóhelyi kapcsolatai, szabadidő-szokásai máris sok vonását mutatják a fokozódó humanizálódásnak. A közművelődés a jó szokásokat serkentő szervezeti keretekkel, formákkal, az életvitel problémáit tárgyaló nyílt fórumokkal, az igényeknek az adott szintről való továbbmozdításával segítheti e pozitív folyamatot. A közművelődési határozat is előírja: „A szocialista közművelődésnek elő kell segítenie olyan társadalmi légkör kialakítását, amelyben az értelmes élet igényeinek kielégítése, a közösségi célokért végzett munka jelenti a társadalmi értéket, és ez kapja meg a legtöbb megbecsülést, ahol a fogyasztási javak megszerzése és használata ésszerűen történik, a tényleges szükségleteket követi."[6] Természetesen a közművelődés törekvései e tekintetben sem jelentkezhetnek elszigetelten, hanem csak a társadalom politikai és gazdasági szerveivel lépést tartva, velük szorosan együttműködve érvényesülhetnek.

A közművelődés céljai a *békés egymás mellett élés* tudati feltételeinek javítására is kiterjednek. Az enyhülés politikája gyarapítja, élénkíti a kulturális kapcsolatokat a két világrendszer között. Kedvező lehetőségeket teremt az emberiség egyetemes feladatainak felismerésére, a haladó kulturális értékek cseréjére, ugyanakkor az ideológiai harc is folytatódik. A tömegközlési technika nyitottá teszi, széles frontra terjeszti ki ezt a harcot. A közművelődés a politikai tájékozottság növelésével, a kritikai készség erősítésével, az álértékek, a manipuláló giccs leleplezésével, az igazi kulturális értékek terjesztésével igen nagy mértékben kiveheti részét ebből a küzdelemből.

[6] Uo.

Az eddigiek alapján kiemelhetjük a szocialista közművelődés fő jellemzőit, sajátosságait és összefoglalásként megkísérelhetjük fogalmának értelmezését.

a) A közművelődés céljait, rendszerét és folyamatait a *társadalom bővülő lehetőségei és fejlődő igényei* határozzák meg a közművelődésben elért eredményekkel *kölcsönhatásban.*

b) A közművelődés hatóköre *elvileg a társadalom minden tagjára kiterjed:* az egyén folyamatos, sokoldalú fejlődését szolgálja; képessé teszi új ismeretek befogadására, alkalmazására és továbbadására; környezete és önmaga tudatos alakítására. Ezért a „közművelődésben való részvétel állampolgári jog; egyben minden állampolgárnak – képessége, képzettsége és érdeklődése szerint – önmaga és a társadalom iránti kötelessége".[7]

c) A szocialista közművelődés *tartalmában* átfogja a társadalmi tevékenység minden területét. Kiterjed a politikai és közéleti aktivitáshoz szükséges ismeretek és készségek fejlesztésére csakúgy, mint a termelési kultúra, a szakmai, műszaki műveltség növelésére. Elősegíti a művészetek ember gazdagító szerepének érvényesülését; formálja a mindennapi élet, a magatartás, az emberi kapcsolatok kultúráját. Mindezek megalapozására állandóan bővíti az általános műveltséget és marxista–leninista világnézet kialakítására törekszik. Közkinccsé teszi az emberiség haladó kulturális örökségét és az új szocialista kulturális értékeket. Épít a haladó nemzeti hagyományokra, a nép kultúrateremtő képességeire és ezek tárgyi, szellemi emlékeire. A szocialista hazafiság és internacionalizmus egymást átható eszméinek jegyében hozzásegít a magyar nép és más népek kultúrájának kölcsönös megismeréséhez.

d) Biztosítja a hazánkban élő nemzetiségek anyanyelvi művelődésének, nemzeti kultúrájuk ápolásának lehetőségeit, és elősegíti, hogy erősödjék hazánk és a környező országok népeinek baráti kapcsolata.

e) A közművelődés támogatása a szocialista társadalom *minden intézményének és szervezetének feladata.* Különösen jelentős a tudományos, a közoktatási, a művészeti és a tömegközlési szervek és intézmények tevékenységének *közművelődési funkciója.* A közművelődés alap-

[7] 1976. évi V. törvény a közművelődésről. 4. §. (1).

intézményei és mozgalmai csak mindezekkel együttműködve, velük összehangolt, egymást kiegészítő munkával közelíthetik meg művelődési céljainkat.

f) A közművelődés az egyének és közösségeik *kulturális szükségleteire* épülő, azokat állandóan követő *aktív, önálló tevékenység,* amely a résztvevők érdeklődéséből, *műveltségi szintjéből kiindulva* gazdagítja kultúrájukat. Az elsajátított műveltség hasznosul a termelésben, a közéletben, az egyének családi, társadalmi kapcsolatainak minőségében, és magasabb rendű igények forrásává, fejlődésük kiindulópontjává lesz.

g) A közművelődés segít a művelődési hátrányok felszámolásában és az egyenlő kulturális esélyek objektív akadályainak leküzdésében, de számol az eltérő egyéni készségekkel és érdeklődéssel.

A szocialista közművelődésnek e sajátosságok mellett számos más, többé-kevésbé általános vonása ismeretes. A további elemzések, értékelések nyilván teljesebbé teszik a gyakorlatban érvényesülő elvek kibontását. A *közművelődés fogalmának* korszerű értelmezéséhez azonban az eddig soroltak is kellő alapot adnak. A fogalom meghatározása nem közömbös a feladatok egységes értelmezése szempontjából. Megragadja az ide tartozó jelenségek és folyamatok lényegét; elhatárolja ezeket és ugyanakkor megkönnyíti a kapcsolódást más jelenségekhez, folyamatokhoz. Fontos, hogy a közművelődés egyöntetű értelmezését szolgálják a további viták, a tudományos igényű vizsgálódások, a közös célra törő cselekvés. Az 1974-es közművelődési határozat és az 1976-os közművelődési törvény szellemében *közművelődésen a kulturális tevékenységek azon területét, oldalát, funkcióját értjük, melynek keretében a lakosság különféle rétegei – egyénileg vagy közösségekben – az iskolában szerzett ismereteikre, készségükre támaszkodva, önként, intézmények, szervezetek segítségével, a társadalom állandóan növekvő igényei szerint elsajátítják a társadalom kulturális értékeit, fejlesztik személyiségüket, közösségi magatartásukat, és mindezzel alkotóan részt vesznek a szocialista kultúra megteremtésében.*

A közművelődés fogalmának ez az értelmezése még kicsit körülményeskedő. Remélhető azonban, hogy az új szemlélet általánossá válásával, ismereteink bővülésével majd tömörebb definíciót adhatunk, hiszen a fogalomban mindig tükröződik az ismeretek szintje, a jelenségről kialakult tapasztalatok milyensége. A közművelődés új szemléletéből, fogalmának tartalmi változásából persze nemcsak ismereteink gya-

rapodására, pontosulására következtethetünk, hanem a társadalmi viszonyok folyamatos változására is, melyek lehetővé tették, hogy az *iskolán kívüli népműveléstől a szabadművelődésen* át eljussunk a *közművelődéshez.*

A KÖZMŰVELŐDÉS ÉS AZ EGYES TÁRSADALMI CSOPORTOK

A fejlett szocializmus építésének követelményei közül ki kell emelni a *munkásosztály* vezető szerepének növekedését. Ez a közművelődésnek is központi kérdése. Nemcsak arról van itt szó, hogy mind jobb feltételeket teremtsünk a munkások művelődéséhez – arról is! –, hanem elsősorban azt kell hangsúlyoznunk, hogy a *kulturális életben* fokozottabban kell orientálnunk azokra az *értékekre,* amelyek a munkásosztály legjobbjainak sajátjai, amelyek képessé teszik vezető szerepének mind eredményesebb betöltésére. Ezeknek az értékeknek az *általánossá válásához* kell megtennie *a tudományok, a művészetek, a közoktatás* mellett – és velük együtt – *a közművelődésnek* is a maga lépéseit. A munkásosztály kulturális fejlődésének társadalmi feladata szorosan összefügg a *szövetkezeti parasztság* és az egyre növekvő számú és jelentőségű *értelmiség* szocialista művelődésének előmozdításával. A munkásosztály csak úgy valósíthatja meg a kulturális forradalomban kijelölt szerepét, ha biztosítja az *egész dolgozó nép* kulturális színvonalának folyamatos emelkedését. A munkás-paraszt szövetség erősödése és a mezőgazdasági termelés gyors ütemű korszerűsödése egyaránt sürgeti a parasztság, különösen a szövetkezetekben maradó fiatalok művelődési lehetőségeinek bővítését és ezek kihasználását. A családok többségében már egymás mellett élnek a munkás és a paraszti vagy értelmiségi foglalkozású családtagok: ez is aláhúzza a munkásművelődés egyetemes jelentőségét.

A munkások művelődéséről szólva az eddigieknél is nagyobb mértékben kell figyelembe venni a differenciáltságot. Néhány elgondolkoztató szám. Kerekítsük 3 millióra a munkásosztály létszámát. Ebből 1,4 millió első generációs munkás, s velük kapcsolatos feladataink *minőségileg* különböznek a többiektől. 800 000 a bejáró munkás, akiknek az időbeosztása, életmódja, életformája megint csak sajátos megközelítést igényel. 200 000-en laknak munkásszálláson. Egymillió a 30 éven aluli, az összlétszám egyharmada.

Ez az utóbbi szám is indokolja, hogy a másik réteg, amelyre különös figyelmet fordít a KB-határozat, *az ifjúság*.

Egy másik megközelítés. Szakmunkás vagy technikus a munkások 46 százaléka (nagyjából ugyancsak 1,4 millió). Betanított munkás hozzávetőlegesen 20 százalék (600 000 ember); segédmunkás (zömében anyagmozgató) 34 százalék, egymillió fő. Bár a számok kerekítettek, mindenesetre figyelmeztetnek a munkások művelődési tevékenységének differenciált megítélésére, a tennivalók konkrét végiggondolására. Megkülönböztetett figyelmet kell fordítanunk a nagyüzemi munkások kulturális fejlődésére, művelődési körülményeik lényeges javítására. Közülük kerül ki az osztály politikailag, társadalmilag legaktívabb része; szerepük mind a szocialista termelésben, mind a hatalom gyakorlásában kiemelkedő. Művelődésük, a kulturális életben betöltött szerepük példa a munkásosztály egészének. Az MSZMP egész politikájában kiemelten kezeli az ország 49 nagyüzemének gazdasági problémáit, munkásainak helyzetét. A közművelődésnek is külön-külön és együttesen is elemeznie kell e nagyvállalatok *művelődési* helyzetét.

A *munkahelyi művelődés* a munkások művelődésének természetesen csak egyik része. Hasonlóan jelentős szerepet töltenek be a lakóhelyi kulturális intézmények, a központi művelődési szervek, tömegközlési eszközök. Mégis érdemes külön is foglalkozni az üzemi művelődéssel, mert a szocialista vállalat nemcsak termelőegység, hanem az új típusú, szocialista ember formálódásának is műhelye. Itt fogalmazódik meg konkrétan a munkásosztállyal szemben támasztott legtöbb politikai, szakmai, emberi-magatartásbeli követelmény, és az elért kulturális fejlődés is nagyrészt itt realizálódik. Ezért is hangsúlyozza a KB határozata és a közművelődési törvény is a munkahelyi vezetés kulcsszerepét a munkásművelődés előmozdításában. „A szakminisztériumok szerezzenek érvényt annak az elvnek és gyakorlatnak, hogy a munkahelyeken a vezetéssel járó kötelezettségek közé tartozzék a dolgozók művelődésének segítése."[8]

A munkások művelődésének leghatékonyabb közösségei *a szocialista brigádok*. Hármas kötelezettségvállalásuk: a „szocialista módon dolgozni, élni és művelődni" szerves egységet alkot. Művelődésük akkor lesz hatékony, akkor szolgálja a közösség és saját személyiségük gazdagodását, ha szervesen kapcsolódik mindennapi életükhöz: a munkában,

[8] A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai. 1974. 61. old.

a munkahelyi vagy a családi környezetben adódó problémák megoldásához, ha segíti őket a munka utáni pihenésben, a testet-lelket felüdítő szórakozás meglelésében, emberi kapcsolataik tartalmasabbá, értékesebbé válásában.

A nők részvételét a közművelődésben fontossá teszi a termelésben és a családban betöltött szerepük. Éppen ez a kettős terhelés gyakran nehezíti is művelődési igényeik kielégítését és továbbfejlődését. Jobban kell törődnünk az életritmusukhoz (pl. gyermekgondozási évek) igazodó művelődési lehetőségek megteremtésével, azzal, hogy az otthon is igénybe vehető művelődési eszközök fokozottabban számoljanak érdeklődésükkel, problémáikkal.

A lakosság számottevő része különféle okok következtében még napjainkban is hátrányos művelődési helyzetben él. Ez a hátrány nemcsak a korábbi társadalmi viszonyok között kialakult negatív művelődési szokások, hagyományok, értékítéletek továbbéléséből fakad, hanem mindenütt jelentkezik, ahol a termelés körülményeiben bekövetkezett változás gyors átalakulásokat idézett elő az életforma külső kereteiben. Ilyen például a faluról városba költözött munkások egy részének, a rendszeresen ingázóknak, a tanyán élő családoknak, a munkásszállások lakóinak a helyzete, életformája, melyben még nem kapott kellő helyet az állandó művelődés, a kulturális gyarapodás igénye. Gyakran éppen ezeknél a rétegeknél mostohák a művelődés tárgyi feltételei is.

A szocialista társadalom mély humanizmusa arra is kötelez bennünket, hogy nagyobb figyelmet fordítsunk a különféle testi fogyatékosokra. Társadalmi beilleszkedésüket, rehabilitációjukat előmozdíthatja a közművelődés a világ számukra is feltárható kulturális értékeinek közvetítése révén.

Kétségtelen, hogy az utóbb említett rétegek, csoportok bevonása a művelődés áramkörébe igen szívós, aprólékos, sajátos munkát igényel. Meggyőződésünk azonban, hogy közművelődésünk mai érettsége már megengedi, társadalmi szükségleteink pedig megkövetelik a továbblépést az egyének akár fiziológiai, pszichikai, akár környezeti gátoltságból fakadó művelődési hátrányainak leküzdésében.

VII. A KULTURÁLIS ÉLET PÁRT- ÉS ÁLLAMI IRÁNYÍTÁSA

A tudomány, a művészetek, a közoktatás, a közművelődés – összefoglalóan a kulturális élet – jelentősége társadalmunkban csak a gazdasággal hasonlítható össze. Alapvető szerepe van az emberek tudatának és ezen keresztül cselekedeteinek, magatartásának befolyásolásában. Még az anyagi, gazdasági élet tényei is – amelyeknek elsődleges és meghatározó szerepe a társadalmi élet egyéb területeivel szemben több szempontból is nyilvánvaló – rajtuk keresztül és közvetítésükkel válnak igazán hatékonnyá, cselekvést motiváló tényezőkké.

A KULTURÁLIS ÉLET PÁRTIRÁNYÍTÁSA

A kulturális nevelő munka a párt tevékenységének szerves része, és függetlenül az egyes pártszervezetek, -szervek működési területétől, minden pártszervezet fontos feladata. Ha szükségképpen tóródni kell a gazdasági és más területek pártirányításával, így van ez a kulturális élettel kapcsolatban is. Az is nyilvánvaló, hogy a kulturális tevékenység jelentősége, fontossága a szocializmus építésének előrehaladásával egyre növekszik. Ráadásul az irányítás szempontjából is sajátos területről van itt szó, amely sajátos módszerek, formák, eszközök alkalmazását kívánja meg. A kulturális élet pártirányításának a többi területekkel közös és azoktól eltérő vonásait ismerniük kell, a sajátosságokat figyelembe kell venniük azoknak, akiknek – bármilyen szinten is – köztük van a kulturális élet valamely szférájához, netán vezetői posztot töltenek ott be.

A kulturális élet pártirányítása a legfőbb tartalmi kérdésekre terjed ki, és a különböző szintű pártszervek, testületek, pártalapszervezetek, illetve a területen dolgozó kommunisták tevékenységén keresztül érvényesül. Megvalósulásának lényeges eleme, feltétele a szoros munkakapcsolat és a kölcsönös, rendszeres információ az illetékes állami irányító szervekkel, valamint a kulturális munkában érdekelt társadalmi és tömegszervezetekkel.

A *párt vezető testületei* (a kongresszus, a Központi Bizottság, a Politikai Bizottság, a Titkárság) rendszeresen elemzik a tudomány, a művészetek, az oktatás, a közművelődés elvi-politikai kérdéseit, kijelölik a rövidebb és hosszabb távú célokat, meghatározzák a feladatokat és a végrehajtás módját, a kulturális élet adminisztratív és anyagi szabályozó rendszerének fejlesztési irányait, értékelik a tapasztalatokat. Csak emlékeztetőül: ilyen jellegű dokumentumok voltak pl. *Az MSZMP művelődéspolitikájának irányelvei* (1958); *A tudománypolitikai irányelvek* (1969); *Az állami oktatás helyzete és fejlesztésének feladatai* (1972); *A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai* (1974), illetve a pártkongresszusok anyagai.

A KB Agitációs és Propaganda Bizottsága a Központi Bizottság tanácsadó szerve, elemző munkájával, tanácsaival segíti a párt vezető testületeit a kulturális életre vonatkozó határozatok előkészítésében, meghozatalában. Állásfoglalásaival orientálja a párt- és állami szerveket, valamint a társadalmi és tömegszervezeteket a kulturális munkára vonatkozó határozatok végrehajtásában, rendszeresen áttekinti és ellenőrzi e határozatok megvalósítását, értékeli a munka során szerzett tapasztalatokat.

Az *Agitációs és Propaganda Bizottság* a kulturális élet következő fontosabb kérdéscsoportjaiban foglal állást:

A tudományos élet kérdései. A tudomány fejlesztésének és a társadalmi szükségleteknek az egyeztetése; az egyes tudományágak helyzete, fejlesztése; a párt által ajánlott kutatási témák a társadalomtudományokban; a kutatói káderállomány fejlesztése; tudományos díjak, címek; részvételünk a nemzetközi tudományos munkamegosztásban.

Művészeti élet. A művészeti intézmények, szervek, műhelyek működése; a művészeti szövetségek tevékenysége; a művészeti intézmények káderhelyzete; a kulturális, művészeti sajtó helyzete; kitüntetések, díjak, címek.

Az állami (alsó-, közép- és felsőfokú) *oktatás* helyzete, fejlesztése; az oktatás és nevelés tartalmi, szervezeti, anyagi feltételei; oktatás és társadalmi mobilitás; a pedagógusellátottság, -képzés és -továbbképzés, a pedagógusok helyzete, életkörülményei; diákönkormányzat, diák szociális juttatások.

Közművelődés. A tömegkulturális munka időszerű tartalmi, szervezeti kérdései, személyi-anyagi ellátottsága; a közművelődési intézmények működése.

A politikai közélet egyes fontosabb eseményei. Nagyobb jelentőségű politikai, társadalmi, történelmi évfordulók megünneplése; politikai jellegű emlékművek felállítása; intézmények elnevezése.

A magyar kultúra külföldi terjesztése. Külföldi kulturális propagandánk időszerű tartalmi, szervezeti kérdései; kulturális külkereskedelmünk; a nemzetközi kulturális kapcsolatokkal foglalkozó hazai és külföldi magyar szervek, intézmények működése.

Értelemszerűen hasonló témakörökkel foglalkoznak az alsóbb szintű pártbizottságok agitációs és propagandabizottságai is. A különböző szintű pártszervek a döntések, határozatok előkészítése során konzultálnak az állami és társadalmi szervek vezetőivel, széles körben támaszkodnak az e szervekben dolgozó kommunisták véleményére.

Az Agitációs és Propaganda Bizottság állásfoglalásairól nemcsak a pártszervek kapnak tájékoztatást, hanem az állami szervek vezetői is, és gondoskodnak az azokban foglaltak végrehajtásáról.

Itt kell megjegyezni, hogy az állami szervek a maguk meghatározott szervezeti keretei között, a törvények és rendeletek által megszabott módon végzik munkájukat. A pártirányítás feltételezi, hogy e szervek dolgozói kellő politikai és szakmai hozzáértéssel, emberségesen, a bürokratikus torzulásokat elkerülve, rendeltetésüknek megfelelően és maradéktalanul végezzék el a rájuk bízott feladatokat, ne hárítsák át azokat a pártszervekre és -szervezetekre.

A Központi Bizottság mellett működő művelődéspolitikai munkaközösség, amely a tömegtájékoztatás, a társadalomtudományok, az oktatás, a közművelődés, a művészeti élet vezető kommunistáiból álló tanácsadó testület, rendszeresen megvitatja a KB Tudományos, közoktatási és kulturális osztálya irányításával készülő előterjesztéseket a fontosabb művelődéspolitikai kérdésekről, azokat a vezető pártszerv döntése előtt véleményezi, illetve állásfoglalásait – a párt vezető testületeinek jóváhagyásával esetenként nyilvánosságra hozza. Ilyen jellegű dokumentumra is említünk néhány példát: *A szocialista realizmusról* (1965); *Az irodalom és a művészetek hivatása társadalmunkban* (1966); *Irodalom- és művészetkritikánk néhány kérdése* (1972); *Az amatőr művészeti mozgalom eszmei-politikai helyzete és feladatai* (1976); *A szocialista hazafiság és internacionalizmus időszerű kérdései* (1974); *A társadalomtudományok helyzete* (1976); *Az állami felsőoktatásban folyó marxizmus–leninizmus oktatás helyzete és fejlesztésének feladatai* (1974).

A kulturális élet pártirányításának demokratikus vonásait erősítik az egyes területeken alkalomszerűen, illetve rendszeresen működtetett kommunista aktívák. Ezek közül kiemelkedők a művészeti szövetségek kommunista aktívái, amelyeket a Központi Bizottság Tudományos, közoktatási és kulturális osztálya a Budapesti Pártbizottsággal egyetértésben rendszeresen működtet.

Kulturális életünknek az utóbbi évtizedben bekövetkezett nagyarányú decentralizálódása folytán rendkívül megnövekedett és tartalmilag gazdagodott a *megyei pártbizottságok* irányító szerepe és felelőssége. A megyei pártbizottságok a párt vezető testületeinek a kulturális területre vonatkozó határozatai alapján – a sajátosságok és adottságok figyelembevételével – kimunkálják a hatáskörükbe tartozó pártszervek elvi, tartalmi teendőit a kulturális munkában, meghatározzák a megyei állami szervek és tömegszervezetek feladatait, irányítják, segítik az alsóbb szintű pártszerveket, a járási, a városi, a kerületi pártbizottságokat a határozatok feldolgozásában és végrehajtásában. Ellenőrzik a pártapparátus és az alapszervezetek előkészítő és végrehajtó munkáját. A pártbizottságok ebben a munkában támaszkodnak agitációs és propagandabizottságukra.

A *területi pártszervek* feladata, hogy összehangolják és orientálják az üzemek, vállalatok, szövetkezetek és intézmények kulturális munkáját, befolyásolják a vezetést a kulturális célra rendelkezésre álló összegek elosztásában. A pártszerveknek ugyanakkor közvetíteniük kell a művelődéspolitikai tapasztalatokat, véleményeket a felsőbb pártszervekhez, illetve értelmezniük kell azok művelődéspolitikai határozatait; irányt, ösztönzést, segítséget kell adniuk az alapszervezeteknek a feladatok végrehajtásához elemzések formájában is. Egy-egy hatáskörileg vagy közigazgatásilag az adott szervhez tartozó, de a munkaerőforrások miatt másutt is érdekelt nagyobb üzemnek, vállalatnak, illetve termelőszövetkezetnek esetenként jelentős szerepe lehet a kerület, a városrész, a község kulturális életében. Ilyen esetekben a pártszerveknek lehetőségeikkel élve, azokat figyelembe véve és jól felhasználva, együttműködésen alapuló segítséget kell nyújtaniuk az illetékes tanácsoknak.

A Központi Bizottság apparátusában a kulturális élet operatív pártirányításáért a felügyelő KB-titkár irányításával a *Tudományos, közoktatási és kulturális osztály* felelős. A megyei és a budapesti, valamint az alsóbb szintű pártbizottságokon e terület pártirányítása a vá-

lasztott ideológiai titkár vezetése mellett a *propaganda- és művelődési osztályok* feladata. Az alapszervezetekben az agitprop-titkár, illetve nagyobb létszámú vezetőség esetén a kulturális felelős végzi ezt a munkát.

Elsősorban és közvetlenül a kulturális élet műhelyeiben, intézményeiben dolgozó *pártalapszervezetekre* hárul a felelősség azért, hogy hatékonyan biztosítsák az adott területen a párt kulturális politikájának érvényesülését. Feladatuk az elvi-politikai irányítás helyi eszközeinek, formáinak a kimunkálása, az elvek érvényesítése, az ideológiai viták, az ellenőrzés, a beszámoltatás, valamint a káderpolitika közvetlen feltételeinek a megteremtése.

A *taggyűlés* mint az alapszervezeti élet legfontosabb fóruma jóváhagyja a különböző kulturális rendezvények, akciók tervét. Időnként megvitatja a pártszervezet hatáskörébe tartozó terület kulturális, közoktatási, közművelődési helyzetét, határozatokat hoz a felmerülő problémák megoldására. A határozatok végrehajtásáról a pártvezetőségek gondoskodnak.

A tudományos, művészeti, közoktatási, közművelődési területeken működő alapszervezetek feladata, hogy rendszeresen beszámoltassák az intézmények vezetőit, figyelemmel kísérjék a káderhelyzetet, döntsenek a hatáskörükbe tartozó személyi ügyekben.

A kulturális élet pártirányításában nélkülözhetetlen szerepe van a *párttagok* munkájának. A párttagnak rendszeresen gondoskodnia kell elméleti-politikai tudása, műveltsége növeléséről, kötelessége a párt eszméinek terjesztése, a párt politikájának – ezen belül kulturális politikájának – határozott képviselete, védelme. (Ezt a szervezeti szabályzat is előírja.)

Tévedés volna azt hinni, hogy a művelődéspolitikai feladatok elvégzése kizárólag a kulturális területen dolgozó alapszervezetek és párttagok feladata. A kulturális politika az általános politika, a kulturális nevelő munka a pártmunka szerves része. Ebből az is következik, hogy vele foglalkozni, ezt művelni minden alapszervezetnek, tehát az üzemi, a vállalati, a termelőszövetkezeti, a hivatali alapszervezeteknek is kötelessége. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a művelődéspolitikai tevékenység az említett munkahelyeken a termelési, gazdasági feladatok, tennivalók elé kerüljön; még azt sem, hogy azokkal menynyiségileg megegyező legyen. Fel kell azonban ismerni és tudatosítani

kell, hogy a művelődéspolitika a politika más területeivel elvileg egyenrangú, és azoktól mereven nem választható el.

Ennek ismeretében kell leküzdeni a kulturális munka sok helyütt még meglevő, legtöbbször nem tudatos, de nem menthető lebecsülését. Párttagok között is akadnak olyanok, akik nem ismerik fel kellőképpen a kultúra társadalmi, ideológiai jelentőségét, vagy ha igen, az a véleményük, hogy az kizárólag a felső pártszervek dolga. Az ilyen nézetekkel szemben hangsúlyozni kell, hogy igazi pártirányításról csak akkor beszélhetünk, ha a vezetés demokratikusan kialakított céljait a kulturális fórumok kommunistái mellett az egész párttagság magáévá teszi és az élet minden területén aktívan képviseli. Ez nagyrészt megtörténik, hiszen az eredmények is ezt igazolják, de ne hallgassuk el, hogy a kultúra jelentőségét – sokszor a megszaporodott gazdasági feladatokra hivatkozva – a párttagok és a pártszervezetek egy része sem ismeri fel kellően, s ennek folytán elhanyagolják az irányítási elvek tanulmányozását, érvényre juttatását. A párt kulturális politikájának helyi képviselete, a pártszervezetekig és a párttagokig lebontott alkalmazása biztosíthatja csak a pártirányítás hiánytalan megvalósulását.

Ehhez az szükséges, hogy minden alapszervezet, tehát a termelőegységek, a hivatalok alapszervezetei is időnként taggyűlésen napirendre tűzzenek művelődéspolitikai kérdéseket. Elengedhetetlen az egész kulturális-ideológiai életre kiható állásfoglalások alapos elemzése, olyanoké pédául, mint a KB közművelődésről hozott határozata, az oktatáspolitikai határozat stb. Ezek megértése, megvitatása, a velük kapcsolatos esetleges téves vagy helytelen nézetek leküzdése és a helyi feladatok egyeztetett kitűzése egyik fontos feltétele a párt eszmei-politikai egységének. A tapasztalatok visszajelzése pedig a felsőbb pártszerveknek a végrehajtáshoz, a további teendők kijelöléséhez ad nélkülözhetetlen segítséget. A pártszervezetek feladata feltárni az országos érvényű határozatok helyi vonatkozásait, meghatározni az alapszervezeti szinten történő végrehajtás konkrét feladatait.

Az alapszervezeteknek sokféle, még kihasználatlan lehetőségük van arra, hogy területükön eredményes kulturális nevelő munkát folytassanak. Az általános politikai, ideológiai munka szempontjából igen fontos kérdés, hogy mennyire terjed ki figyelmük, befolyásoló erejük a párttagok és a pártonkívüliek szakmai képzésére, a szocialista brigádok kulturális vállalásainak tartalmára, megvalósításuk segítésére és ellenőrzésére, a területen végzett KISZ-munka és szakszervezeti kultu-

rális munka kérdéseire. Emellett fontos feladat, hogy az alapszervezetek a pártdemokráciával, az üzemi demokráciával jól élve részt vállaljanak az üzem, a vállalat, a termelőszövetkezet egész kulturális, közművelődési tevékenységének befolyásolásában, megfelelő tájékozottsággal rendelkezzenek e tevékenység tartalmáról, formáiról, a kulturális alapok felhasználásáról, hogy a maguk területének képviseletében mindezek alakításába bele is szóljanak.

A pártszervezetek egész tevékenységének elő kell segítenie a műveltségi színvonal emelését, a szocialista életforma terjedését és gazdagodását. A politikai munkában, a társadalmi, gazdasági és ideológiai területekre vonatkozó döntéseikben és azok végrehajtásában szoros kapcsolatot kell teremteniük a művelődéspolitikával, fel kell lépniük az olyan szemlélet ellen, amely ezt a munkát reszortfeladatnak, mellékes kérdésnek minősíti. Tudatában kell lenniük, hogy a művelődéspolitikára vonatkozó párthatározatok szerves egységet alkotnak, de szorosan kapcsolódnak a többi, nem kifejezetten művelődéssel, kultúrával foglalkozó határozathoz is, és a szocializmus felépítését szolgálják.

A PÁRTSZERVEZETEK ÉS A KÖZMŰVELŐDÉS

A közművelődési KB-határozat kimondja: „Tovább kell erősíteni a pártalapszervezetekben a közművelődési munka tekintélyét, fokozni kell megbecsülését. A kulturális nevelő munka legyen a pártmunka szerves része." A közművelődés feladata, hogy közkinccsé tegye az emberiség és benne népünk jelenkori értékeit, ezzel együtt ápolja és terjessze az életünket gazdagító hagyományokat is, mindenekelőtt a forradalmi, a kommunista és a munkásmozgalmi hagyományokat, bemutassa a testvéri szocialista országok népeinek életét, kultúráját, s mindezek alapján elősegítse, hogy hazánk lakossága a szocialista fejlődésnek megfelelő műveltségi szinten éljen, gondolkodjék.

A közművelődés nemcsak a kultúra ápolását, közkinccsé tételét jelenti. Olyan eszközöket bocsát rendelkezésünkre, melyekkel alakíthatjuk a szocialista tudatot, terjeszthetjük a tudományos világnézetet. Azzal, hogy megteremti a szükséges szellemi előfeltételeket, hozzájárul a szocialista demokrácia kibontakozásához is. Olyan társadalmi légkört erősít és terjeszt, melyben az értelmes élet, a közösségért végzett munka valóban megbecsülést élvez.

A műveltség tekintetében lehetővé kell tenni, hogy mindenki megszerezze legalább az általános iskolai alapműveltségét. Akik az alapműveltséget már megszerezték, vagy akik koruknál fogva erre vállalkoznak, a munkaterületükön képezzék tovább magukat, szakmailag, politikailag tartsanak lépést az élet, a társadalom fejlődésével. Ehhez állandó, folyamatos művelődésre, rendszeres önművelésre van szükség. De az eltérő feltételek között élő és dolgozó emberek rendszeres művelődése csak a különböző művelődési formák – a dolgozók iskolája, a politikai oktatás, a szakmai tanfolyam, TIT-előadás-sorozat, a könyvtár, klub, szakkör stb. – szoros együttműködésével oldható meg.

A párt jelentőségének megfelelően törődik a *munkásművelődéssel.* Ez alapvetően politikai kérdés, de ideológiai, gazdasági, műszaki érdek is. Ennek megfelelően a közművelődésnek a maga eszközeivel hozzá kell járulnia a munkásöntudat, az osztályszemlélet erősítéséhez. Ahhoz például, hogy gondolkodásukban is mielőbb munkássá váljanak mindazok a fiatalok, nők, volt mezőgazdasági dolgozók, akik az elmúlt években kerültek az iparba.

A közművelődésben figyelembe kell venni a munkásság összetételét, rétegződését, az egyes munkásrétegek közötti különbségeket. Következésképpen a művelődési intézmények programját és munkáját hozzá kell igazítani a munkások igényeihez, szabad idejéhez, elért műveltségi szintjéhez stb. A bejáró munkások művelődési feltételeit is javítani kell. Az üzemek támogassák a lakóhelyi kulturális tevékenységet. A pártszervek szorgalmazzák, hogy a tanácsok segítsék a bejáró dolgozók művelődését, a munkáslakta települések kulturális ellátásának fejlesztését. Érjék el, hogy a közoktatási és a közművelődési intézmények közös feladatuknak tekintsék a felnőttoktatásban részt vevők számának növelését. Támogassák a munkásfiatalok művelődését és tartalmas, hasznos szórakozását. A párt-, állami és gazdasági vezetők segítsék jobban a szocialista brigádmozgalomban feltáruló művelődési lehetőségek kihasználását, teremtsenek olyan feltételeket az üzemekben, amelyek között a munkások érdekeltté válnak a magasabb képzettség és műveltség megszerzésében. Ösztönözni kell a hagyományos munkásművelődési formák ápolását is (énekkarok, zenekarok, színjátszó csoportok stb.).

A nagyüzemi gazdálkodás általánossá válásával, a falu társadalmi, politikai és kulturális életének átalakulásával szükségessé válik a *termelőszövetkezeti parasztság* általános műveltségének növelése, szak-

mai képzésének és továbbképzésének javítása. Itt is elsősorban a szocialista brigádok tagjaira és a szakmunkásokra kell támaszkodni.

Növelni kell az olvasottságot, gyarapítani a korszerű agrotechnikai ismereteket. El kell érni, hogy a művészeti csoportokban többen vegyenek részt. Egészében véve javítani kell a falusi művelődési intézmények otthonosságát, kulturáltságát. A művelődési feltételek fejlesztésénél elsősorban a nagyközségek, a körzeti központok megfelelő ellátásáról kell gondoskodni, de nem szabad megfeledkezni a tagközségek kulturális életéről sem. Ebben is a termelőszövetkezetek járjanak elöl jó példával.

Fokozni kell az *értelmiség* részvételét a közművelődési munkában. A pedagógusok mellett jobban be kell vonni ebbe az agronómusokat, orvosokat, mérnököket, közgazdászokat. A párt- és a tömegszervezetek, valamint az értelmiséget szervező mozgalmak jobban hangolják össze nevelő tevékenységüket. Az illetékes állami szervek – a munkahelyi vezetőkkel együttműködve – gondoskodjanak az értelmiségiek politikai és szakmai továbbképzéséről, igényeik kielégítéséről és önművelési lehetőségeik növeléséről.

Egyik alapvető művelődéspolitikai feladatunk az *ifjúság* kulturális nevelése, műveltségének gyarapítása. Különösen a munkásfiatalok nevelésében és művelődésében hárul nagy felelősség valamennyi párt-, állami, gazdasági és társadalmi szervre.

Közművelődési célokra egyre többet költenek az egyének, a vállalatok, a termelőszövetkezetek, a költségvetési szervek. A ráfordítások azonban nem elég arányosak, összehangoltak, nem mindig célszerűek és tervszerűek. A pártszervezetek érjék el, hogy minden munkahelyen többet fordítsanak a dolgozók művelődésére, ellenőrizzék az erre szánt összegek helyes felhasználását, tervezzék meg a rendelkezésre álló pénzeszközök hovafordítását.

Minden alapszervezetnek, minden kommunistának ismernie kell a munkahelyén, a lakóhelyén, a környezetében folyó közművelődési tevékenység eredményeit, gondjait, részt kell vállalnia a feladatokból.

A párttagok önállóan vagy tanfolyamokon alaposan ismerjék meg a művelődéspolitika elveit, időszerű gyakorlati problémáit; a pártonkívüliek körében ismertessék és képviseljék a párt kulturális politikáját. A kellő tájékozottság, a példamutató részvétel a közművelődésben legyen hangsúlyosabb követelmény a párttagokkal szemben. A pártalapszervezetekben rendszeresen ellenőrizzék a párttagok tanulását, műve-

lődését (szerepeljen a minősítésükben, legyen része általános megítélésuknek). A kulturális munkában, elsősorban a tartalmi és a káderkérdésekben, mindenkor érvényesíteni kell a párt ideológiai-politikai elveit. Fel kell lépni a politikai, világnézeti bizonytalansággal, a liberális felfogással és mindenfajta fellazító kísérlettel szemben.

A politikai tömegmunkában (ünnepségeken, pártoktatásban, különböző rendezvényeken stb.) jobban fel kell használni a kultúra eszközeit. Építve a hagyományokra és a bevált formákra, valamint az új kezdeményezésekre, színesíteni kell és érzelmileg is hatásossá kell tenni az agitációt és a propagandát.

A kulturális-közművelődési munkát tervezzék meg, időszakonként pedig tekintsék át a végrehajtást, a helyi közművelődési tapasztalatokat.

Az illetékes pártszervezetek fontos feladata a kulturális intézmények és műhelyek dolgozóinak ideológiai, politikai képzése, munkájuk rendszeres minősítése. Rendszeresen beszéljék meg körükben a felvetődő ideológiai, politikai kérdéseket, a feladatokat. Adjanak a kultúrát szerető, értő embereknek pártmegbízatást.

A pártszervezetek szálljanak szembe a művelődést lebecsülő nézetekkel. Működjenek közre olyan feltételek és ösztönzők megteremtésében, hogy a dolgozók érdekeltek legyenek ismereteik, műveltségük gyarapításában, és éljenek is a lehetőségekkel. Minden vezetőtől követeljék meg a közművelődés támogatását. Lépjenek fel a szervezetek és intézmények ésszerűtlen versengése ellen (könyvtár és művelődési otthon, KISZ- és szakszervezet stb.). Biztosítsák az elvszerű összehangoltságot, az ésszerűen megosztott, célratörő munkát.

A KULTURÁLIS ÉLET ÁLLAMI IRÁNYÍTÁSA

A kulturális élet fő szervezője, összehangolója, gazdája, ellenőrzője és finanszírozója a szocialista állam. Az állami irányítás magában foglalja:

az egyes területek, intézményhálózatok általános helyzetének (tartalmi tevékenység, személyi és anyagi ellátottság stb.) rendszeres *elemzését*, a *fejlesztés* koncepcióinak kidolgozását;

a kulturális életben dolgozó *káderek* erkölcsi és anyagi megbecsülésének, képzésüknek és továbbképzésüknek a biztosítását;

az állami és társadalmi keretekben folyó kulturális tevékenység *összehangolását;*

a *kultúraterjesztő hálózat* iránt megfogalmazott legfőbb társadalmi igények kielégítéséről való gondoskodást;

a központilag képzett, kulturális célokra fordítható *gazdasági alapok* felosztását egyes területek, társadalmi szervek között, a kiemelt művelődéspolitikai akciók, rendezvények finanszírozását, illetve koordinálását.

Az egyöntetűség, az egység biztosítása érdekében napjainkban növekszik az állami szervek szerepe a kulturális élet tervezésében, a feladatok elosztásában, a koordinálásban, az ellenőrzésben. Az állami ellenőrzés kiterjed az egyes társadalmi szervek által a munkamegosztásban vállalt feladatok teljesítésére is, de nem jelentheti e szervek alkotó kezdeményezéseinek korlátozását. Ellenkezőleg: az állami szerveknek kedvező feltételek biztosításával ösztönözniük kell az önálló munka megőrzését és továbbfejlesztését. A szakmai és gazdasági felügyelet azonban elsősorban állami (tanácsi) feladat.

A kulturális élet központi állami irányítását és felügyeletét a *Minisztertanács* látja el. Területi és helyi irányítását, összehangolását és ellenőrzését a Minisztertanács a tanácsok útján biztosítja. A tanácsok a területi és helyi kulturális tevékenység irányításában és szervezésében együttműködnek a társadalmi szervezetekkel, egyesületekkel, a vállalatokkal, szövetkezetekkel s érdekképviseleti szerveikkel. A társadalmi szervezetek, a vállalatok és szövetkezetek a dolgozók, illetőleg a lakosság művelődési érdekeinek érvényesítése céljából támogatják a tanácsok irányító munkáját.

A kulturális tevékenység irányításának központi összehangolásáról, a művelődéspolitika megvalósításának ellenőrzéséről a Minisztertanács az egyes területek sajátosságainak megfelelően létrehozott országos tanácsok, bizottságok közreműködésével gondoskodik (pl. Tudománypolitikai Bizottság, Országos Közművelődési Tanács).

A kulturális politika *ágazati irányítása,* felügyelete és ellenőrzése több országos főhatósághoz tartozik (Magyar Tudományos Akadémia, Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság, Oktatási Minisztérium, Kulturális Minisztérium): ezek ágazati felelősségük keretében kidolgozzák a tudomány, az oktatás, a közművelődés, a művészetek távlati és középtávú fejlesztését szolgáló javaslatokat, meghatározzák az időszerű feladatokat, kiadják, illetőleg kezdeményezik az adott tevékenységre

vonatkozó egyes jogszabályokat, szakmai irányelveket és állásfoglalásokat, meghatározzák a hozzájuk tartozó intézmények alapvető működési szabályait, gondoskodnak a felügyeletük alatt működő központi költségvetési intézmények fenntartásáról.

A kulturális élet területi és helyi irányítása, ellenőrzése – a tudományos kutatások kivételével – a *tanács,* illetőleg a *végrehajtó bizottság* feladata. A közművelődési tevékenység területi irányításának összehangolása, továbbá a művelődéspolitika megvalósításának ellenőrzése céljából a fővárosi és a megyei tanácsok mellett albizottságok működnek (oktatási bizottság, közművelődési bizottság).

A művelődéspolitika központi céljainak megvalósítását különböző központilag képzett alapok (pl. kulturális alap, közművelődési alap) segítik. A vállalatoknál, szövetkezeteknél és más helyi szerveknél a kulturális célokat szolgáló anyagi eszközöket, illetőleg azok mértékét az állami szerveknek és szövetkezeteknek úgy kell meghatározni és felhasználni, hogy a tervszerű fejlesztést és a színvonal állandó emelését biztosítsák.

VIII. A MŰVELŐDÉS FONTOSABB TERVEZÉSI ÉS KOZGAZDASÁGI KÉRDÉSEI

A NÉPGAZDASÁG TERVSZERŰ IRÁNYÍTÁSA

A népgazdaság tervszerű központi irányítása *három időtartamú* – hosszú, közép- és rövid távú – *tervfajta* segítségével valósul meg. Mind a három tervfajta a társadalom termelő és nem termelő ágazataiban a párt és a kormány által meghatározott gazdaságpolitikai célok rendszerét és azokat a közvetett és közvetlen intézkedéseket – eszközrendszert – tartalmazza, amelyek segítik a gazdaságpolitikai célok megvalósítását.

A népgazdaság tervszerű irányításában a *hosszú távú* tervek szerepe egyre fontosabb. Az elmúlt évtizedben a szocialista országokban, így hazánkban is egyértelművé vált, hogy a gazdasági és társadalmi folyamatok tervszerű fejlesztése a rövid távú (éves) vagy akár a középtávú (ötéves) tervezés időhorizontját meghaladó hosszú távú előrelátást kíván. A népgazdaság hosszú távú terveinek része a kulturális tevékenység, ezen belül az oktatás, a közművelődés is.

A hosszú távú tervekben a termelő és nem termelő ágazatok fő kérdéseire megfogalmazott fejlesztési koncepciók alapul szolgálnak a középtávú és az éves tervek kidolgozásához.

A népgazdaság *középtávú* tervének az a feladata, hogy a hosszú távú fejlesztési célok ismeretében ötéves időszakra tervtörvénybe foglalja a gazdaság egészére és az egyes ágazatokra érvényes konkrét fejlesztési célokat és a megvalósításukat szolgáló eszközrendszert.

Az *éves tervek* a középtávú tervekben megfogalmazott célok operatív végrehajtását szolgálják; fontos szerepük van a gazdasági élet belső és külső tényezőinek gyors változása időszakában. Folyamatos elemzés, értékelés alapján – a gazdasági fejlődés időszerű körülményeit figyelembe véve – az éves tervek biztosítják az ötéves terv gazdaságpolitikai feladatainak megvalósítását. Így például az elmúlt években a tőkés világgazdaságban történt változásoknak a magyar népgazdaság-

ra kiható negatív következményeit az éves tervek intézkedéseivel mérsékeltük.

A három időtartamú tervvel egyidejűleg *három tervfajtáról* beszélhetünk: a *népgazdasági tervről,* a *tanácsok* és a *vállalatok terveiről.* Mindhárom tervfajtánál megkülönböztethető a rövid, közép- és hosszú távú időtartam. Népgazdasági terv mindhárom időtartamra készül, ezt a központi szervek dolgozzák ki; a tanácsok középtávú és éves tervek, a vállalatok pedig elsősorban éves és középtávú tervek alapján dolgoznak.

A továbbiakban a leírt tervrendszerre hivatkozunk, a kultúra kifejezést pedig az oktatás és közművelődés egységeként használjuk. A népgazdaság hosszú távú tervezési munkálatainak megindulásával egyidejűleg – a hatvanas évek második felében – felismertük, hogy a közművelődési *intézményhálózat* országos és területi fejlesztési terveinek kidolgozása mellett meg kell teremteni a közművelődési *tevékenység* közép- és hosszú távú fejlesztési koncepciójának közgazdasági feltételeit is.

Ez a szükséglet olyan körülmények között vált ismertté, amikor a népgazdaság fejlődésében lezárult az ún. extenzív szakasz, és fokozatosan kialakultak az ún. intenzív gazdaságfejlődés feltételei, követelményei. A mezőgazdaság szocialista átszervezését követően folyamatosan megszűnt az a nagyszámú munkaerő-tartalék, mely egyik forrása volt az extenzív gazdasági növekedésnek. A hatvanas évek közepétől erősödött a kiegyenlítődési tendencia egyes rétegek életszínvonala között. Természetesen az egyes rétegek jövedelmi színvonalának közeledéséről, a nagyarányú egyenlőtlenségek megszüntetéséről, nem pedig abszolút nivellációról van szó. Hasonló tendencia érvényesült az egyes rétegek és csoportok fogyasztási szerkezetében, a legalapvetőbb infrastrukturális ellátottságban. Erre az időszakra lényegében megvalósultak a kulturális forradalom legfőbb célkitűzései is. Lezárult tehát a gazdasági-társadalmi fejlődésnek 15–20 éves fejlődési szakasza. Azóta új társadalmi, gazdasági feladatok állnak az ország előtt, erősödnek az intenzív szakasz jegyei. Ennek fő gazdasági jellemzője a szabad munkaerőforrások kimerülése, az intenzív és szelektív termelés-politika megteremtésének szükségessége stb.

Az elmúlt kb. két évtized gazdaságpolitikájának egyik jellegzetes vonása volt, hogy a termelő ágazatok fejlesztésével nem tartott lépést az infrastrukturális fejlesztés, a termelést kiszolgáló és a lakosság éle-

tét alapvetően befolyásoló ágazatok fejlesztése (a lakásépítés, az egészségügy, az oktatás, közművelődés, a kereskedelem, a vízgazdálkodás, a közlekedés, hírközlés). Ezen ágazatok dinamikusabb fejlesztése a III. és főleg a IV. ötéves tervidőszakban indult meg, és e folyamat tovább folytatódik az 1976–1980-as években is.

Az intenzív gazdaságfejlődési szakaszra való fokozatos áttérés időszakában, az 1960-as években kezdődött meg az 1985-ig, illetve 1990-ig szóló, a népgazdaság fejlődésére vonatkozó távlati koncepció kidolgozása. A népgazdaság hosszú távú tervezése a gazdaságban, az infrastruktúra és a kultúra fejlesztésében elsősorban *közgazdasági jellegű összefüggések* feltárását jelenti. A gazdasági és kulturális tevékenység összefüggése, kölcsönhatása, a kultúrára ható közgazdasági tényezők vizsgálatának fontossága nő a gyorsuló műszaki-gazdasági fejlődés körülményei között. Az embereknek a termelőfolyamatban végzett tevékenysége fokozatosan módosul, a régen szerzett szakmai és általános műveltségi ismeretek ma már nem elegendőek. A termelőerők elemei közül a munkaerőben – annak szerkezetében – is alapvető minőségi változtatások történnek. Ez a folyamat csak olyan gazdasági közegben valósulhat meg hatékonyan, ahol a kulturáltabb, a jobb minőségre törő munkavégzés hajtóelemei teljes mértékben érvényesülhetnek. Az általános követelményeknek megfelelően a hatvanas évektől folyik az oktatásra és a közművelődésre vonatkozó hosszú távú fejlesztési javaslatok kimunkálása, valamint e terület sokirányú, széles körű közgazdasági elemzése. Ez természetesen csak a gazdaság oldaláról képes megközelíteni a közművelődés fejlesztésének legfőbb irányait, próbálja felmérni azokat – a közművelődés fejlődésére, a kulturális igényekre ható – tényezőket, amelyek a társadalom különböző szféráiban, a termelő és nem termelő folyamatokban megfigyelhetők.

A KULTURÁLIS IGÉNYEKET BEFOLYÁSOLÓ OBJEKTÍV TÉNYEZŐK

A kultúra közgazdasági összefüggései közül a legbonyolultabb kérdés, hogy melyek a kulturális igényeket befolyásoló objektív tényezők, hogyan kell minősíteni őket; milyen ezek jellege és hatása; milyen e tényezők jelentősége, szerepe és súlya a távlati, illetve középtávú kulturális koncepciók kialakításában.

A közművelődés fejlesztését és általában a kulturális igényeket be-

folyásoló objektív tényezőket *öt fő csoport*ba lehet sorolni. Ezek a következők:

- a demográfiai viszonyok,
- a foglalkoztatás színvonala és szerkezete,
- a lakosság jövedelmi viszonyai,
- az ország településszerkezete,
- az iskolázottság színvonala.

A továbbiakban e tényezők főbb jellemzőit, várható tendenciáit foglaljuk össze, és a közművelődési igényekre, a hálózat fejlesztésére vonatkozó néhány következtetést vonunk le.

A *demográfiai viszonyok* közül a *születések száma* az alapvető tényező, melyet – 1970-től 1990-ig szemlélve – lassú növekedés jellemez. A népesedéspolitikai határozat eredményeképpen az élveszületések száma 1974-ben meghaladta a 180 000 főt. Ilyen nagyarányú és töretlen népességnövekedéssel a következő években nem lehet számolni: néhány tízezer fős fokozatos mérséklés várható, mert a szülőképes korba jutó női korosztályok létszáma hullámzó. Ismeretes, hogy adminisztratív beavatkozás következtében 1952–53–54-ben nagymértékű születésnövekedés volt – e korosztályok most lépnek a szülőképes korba –, és ezt a korlátozás megszüntetését követően 1957–1962 között nagyarányú születési visszaesés követte. Ezen alacsony létszámú generációk az V. ötéves tervidőszak közepén lépnek szülőképes korba. A cél az, hogy a fenti demográfiai hullámvölgyből adódó, és 20 évvel később bekövetkező újabb mélypontot mérsékeljük, illetve elkerüljük. 1990-ig feltételezhetően szintén hullámvölgyek és hullámhegyek váltják egymást, de ezek – éppen a népesedéspolitikai határozat eredményeképpen – várhatóan sokkal elnyújtottabbak, sokkal kiegyenlítettebbek lesznek.

15 év alatt – 1975 és 1990 között – az ország népessége kb. 11,2 millió főre emelkedik. A következő 20 éves időszakban jelentősen módosul a népesség korösszetétele: csökken a 15–30 év közöttiek, növekszik a 60 éven felüliek száma. Az utóbbiak számának és arányának növekedése hosszú folyamat: már az elmúlt tíz évben is érvényesült, és valószínűleg 1990 után is folytatódik. Ez hatással van – településenként, megyénként, kisebb vagy nagyobb körzetenként – a közművelődési hálózat fejlesztésére, illetve a fejlesztési koncepció kialakítására is.

A nemek közötti arányt 1990-ig változatlannak lehet feltételezni, de

a nők művelődési igényeinek felmérésénél, a várható irányok megállapításánál két fontos tényezőt figyelembe kell venni: egyrészt az életkörülményekben bekövetkező jelentős módosulást (hiszen 15 év alatt a gazdasági fejlődés eredményeként magasabb ellátottsági színvonal érhető el a lakás, az egészségügy és a gyermekintézmények terén), másrészt a termelékenység növekedésével összhangban tovább folytatható a munkaidő-csökkentés, elsősorban az ötnapos munkahét megvalósítása. A további munkaidő-csökkentés az V. ötéves tervben nem időszerű ugyan, de a felkészülés érdekében lényeges kérdés a szabadidő-növelés módozatainak, a várható lehetőségek hatásának alapos elemzése. További sokoldalú vizsgálat alapján kell eldönteni, hogy a heti vagy a napi szabad időt, vagy az évi szabadságot kell-e növelni, melyik szolgálja jobban a társadalmi és az egyéni érdeket, a család, az egyén pihenését, a művelődési igény növekedését. A munkaidő-csökkentés megoldásának módja tehát lényegesen befolyásolja a kulturális igények és általában az egyéni és közösségi kulturális aktivizálás változását.

Az ország népességének növekedése a következő két évtizedben fokozatos, lassú folyamat lesz, de az ország egyes területei között a népességmozgás az elmúlt másfél évtizedben dinamikusabb volt, és várhatóan marad a jövőben is, mint az össznépesség növekedése. Az 1960 és 1970 közötti évtizedben az iparilag fejlett területeken a népességnövekedés 6–8 százalékkal magasabb volt, mint az ország össznépességének növekedése. Az iparilag kevésbé fejlett területeken, főleg az Alföldon és a Dél-Dunántúlon a népesség növekedése lényegesen kisebb volt a természetes szaporodás országos mértékénél. A vándorlás, a népesség belső mozgása tehát a fejlettebb gazdasági szerkezetű területek felé irányul. Emellett az is lényeges, hogy a belső vándorlás döntő része az alacsonyabb szakképzettségű népesség körében történik. Ez tulajdonképpen az ingázók problémája. Az ingázók (bejárók és munkásszálláson élők) kb. egy milliós száma a következő 10–15 évben várhatóan mérséklődik ugyan, de jelentős mértékben nem csökken. A napi, de főleg a távolsági ingázók elsősorban segéd- és betanított munkások, és ez kulturális fejlődésünk egyik sajátos problémája.

Az előbbiekben vázolt demográfiai folyamat és *a kulturális tevékenységre fordított időalap* közötti összefüggés fő jellemzője a következő: annak ellenére, hogy az össznépességen belül csökken a 15 és 35 év közöttiek aránya, növekszik az aktív korban levők elvileg kultúrára fordítható szabad idő-mennyisége, elsősorban az ötnapos munkahét ál-

talánossá válásával. Differenciáltabb megítélést igényel a 60 év feletti népesség növekedése és a művelődésükre fordítható időalap közötti összefüggés. Az idős korúak művelődési igényeik alapján a kevésbé aktív csoportba tartoznak, elsősorban életkoruk és életkörülményeik miatt. Az egészségügyi ellátás, különösen pedig a prevenció fejlődése, kiterjedése, a kisebb településeken való megvalósulása is arra enged következtetni, hogy az idős korúak kultúrára fordítható szabadidő-mennyisége növekszik. Az egészségügyi politika fontos törekvése, hogy a következő 15 éves időszakban bővítse a 60 év feletti népesség gondozását szolgáló intézményhálózatot, ez pedig segíti az öregek kultúrára fordítható időalapjának növekedését.

A következő kérdéscsoport a *foglalkoztatás színvonala, szerkezete.* A foglalkoztatottság színvonala (a munkaképes korú népességből az aktív keresők aránya) ma a férfiak esetében mintegy 84–85 százalék, a nők esetében pedig 66–67 százalék. És bár a női foglalkoztatottság jelenlegi szintje nemzetközi viszonylatban elég magas, a következő két évtizedben még számolhatunk kismértékű (4–5 százalékos) további növekedéssel. A férfiak foglalkoztatottságának színvonala viszont érdemlegesen nem emelhető.

Az ország foglalkoztatási helyzetének területi áttekintése alapján megállapítható, hogy van még néhány körzet az országban, ahol fokozni lehet főleg a női foglalkoztatottság mértékét: elsősorban a Dél-Alföldön, a Dél-Dunántúlon, továbbá Szabolcs megyében, Hajdú megye keleti, északkeleti körzeteiben. E körzetek szabad női munkaerőtartalékának bevonása azonban olyan szociális és iparfejlesztési politikát tenne szükségessé, amely a kisebb kvalifikációt igénylő munkahelyeket közelebb viszi a lakóhelyhez, mert e női munkaerő szakképzettsége, korszerkezete (főleg 40–45 éven felüli nőkről van szó) még megfelelő közlekedési viszonyok esetén sem teszi lehetővé, hogy lakóhelyüktől távolabbi településekre járjanak dolgozni. A mezőgazdasági jövedelmeknek az elmúlt tíz évben történt jelentős javulása, egyes években a munkás–alkalmazotti kategóriákat meghaladó mértékű növekedése következtében ma nincs olyan erőteljes gazdasági kényszer még e körzetekben sem, amely a háztartásban élő nőket a mindenáron való munkába állásra ösztönözné.

Nagyon lényeges az infrastruktúra (s ezen belül az oktatási-kulturális ágazatok) fejlesztési koncepcióinak kimunkálásánál *a foglalkoztatottság szerkezeti változásának elemzése,* vagyis annak vizsgálata,

hogy miként alakul az összes foglalkoztatottakon belül a nem mezőgazdasági ágazatokban és a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya. A tények, illetve a tendenciák a következők: a nem mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya 1960-ban 59 százalék volt, 1970-ben 72 százalékra emelkedett, és 1990-re várhatóan megközelíti a 84 százalékot. Ezzel egyidejűleg az összes foglalkoztatottakon belül a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya az előbb említett három időpontban 41, 28 és 16 százalék.

A foglalkoztatottsági szerkezet változásánál kettős folyamatról van szó. Egyrészt a mezőgazdaságban az előbbi évtizedekénél kisebb ütemben, de folytatódik a foglalkoztatottak számának mérséklődése, a többi termelő, illetve a nem termelő ágazatokba történő fokozatos átcsoportosulása. Ezzel egyidejűleg változik a mezőgazdasági tevékenység jellege: gyorsabb üteművé válik a mezőgazdaság iparosítása, a biológiai és kémiai folyamatoknak a mezőgazdasági termelésben való felhasználása. Ez természetesen befolyásolja az itt dolgozók általános és szakmai műveltségét, képzettségi színvonalát. Másrészt a mezőgazdaságban foglalkoztatottaknak az iparba és a tercier ágazatokba való átáramlása az esetek többségében (legalábbis az elmúlt évtized során) fokozatos lakóhely-változtatással is párosult. A lakóhely-változtatás elsősorban a nagyobb településekre, főleg a városokba való fokozatos beáramlásban jelentkezik. A foglalkoztatási szerkezet átalakulásának ez a kettős folyamata nagyarányú feladatot ró a szakmai képzésre és a közművelődési intézményhálózatra. A szakmai képzésre kettős értelemben is, hiszen az V. ötéves tervben a mezőgazdaságból más ágazatokba átvonuló mintegy 60–70 ezer ember jelentős része segéd- és betanított munkás, s többsége várhatóan 40 éven aluli. Szakképzettségi színvonaluk fokozatos emelése, illetve a megfelelő szakképzettség elsajátításának elősegítése tehát az egyik olyan tömegméretű feladat, amely a foglalkoztatottság szerkezetének változásából adódik. Ugyanilyen, talán még nagyobb arányú gond a mezőgazdaságban ma foglalkoztatottak szakképzettségének fejlesztése: az új technológiát, az új műszaki eljárásokat és gépeket alkalmazni tudó ember folyamatos képzése. A mezőgazdaság létszámcsökkenése egyébként ma már nemcsak oly módon történik, hogy a fiatalok elmennek a mezőgazdasági munkahelyekről, az idősebbek pedig maradnak. Ez a folyamat is érzékelhető, de emellett megindult a szakképzettséggel és középiskolai végzettséggel rendelkező fiatalok visszaáramlása, illetve a mezőgazdasági munkate-

rületen maradása. Az idősebb korosztályok kiválnak a mezőgazdasági munkából: az V. ötéves tervidőszakban a nyugdíjkorhatár a mezőgazdaságban is közeledik a munkás-alkalmazotti nyugdíjkorhatárhoz: öt év alatt a mezőgazdaságban dolgozók nyugdíjkorhatára is fokozatosan 60, illetve 55 év lesz. A mezőgazdaságban dolgozó középkorú foglalkoztatottak jelentős része segéd- és betanított munkás, ők azonban a következő évtizedekben is a mezőgazdaságban dolgoznak, tehát át- és továbbképzésük segítése, szakmai műveltségük megszerzésének ösztönzése az egyik alapvető foglalkoztatási, oktatási, illetve művelődéspolitikai kérdésnek tekinthető.

A közművelődés fejlesztésére ható közgazdasági tényezők harmadik csoportja *a jövedelemviszonyok változása.* A hatvanas években a lakosság összjövedelme évenként kb. 4–5 százalékkal emelkedett, és ezzel egyidejűleg kiegyenlítődési tendencia érvényesült. Ennek leglényegesebb mozzanata az, hogy az összjövedelem, valamint a munkából származó jovedelmek nagysága tekintetében lényegében kiegyenlítődött a munkásság és a parasztság jövedelme. Ez elsősorban a pénzbeli jövedelmekre vonatkozik, az ún. társadalmi juttatásokban változatlanul különbség van a munkások javára. A társadalmi juttatások körébe tartozó intézményi ellátottság (pl. bölcsőde, óvoda) a települési viszonyoktól függően eltérő: a városokban nagyobb, falun alacsonyabb. Ezen intézmények jelentős állami támogatással működnek, szolgáltatásaikat a tényleges költségeknél olcsóbban nyújtják, s így az ezeket igénybe vevők nagyobb arányban részesülnek a társadalmi juttatásokból. Ilyen értelemben a parasztság társadalmi juttatásainak mértéke még nem érte el a munkásokét.

A következő másfél évtizedben is a *kiegyenlítődési tendencia* fog érvényesülni a jövedelemviszonyokban, azaz a kulturális, szociális, egészségügyi intézmények hálózatának bővülése, az ellátottság város és falu közötti különbségeinek mérséklődése révén a két alapvető osztály a társadalmi juttatások vonatkozásában is fokozatosan közelebb kerül egymáshoz. Szociológiai és gazdasági vizsgálatok, elemzések párhuzamot vontak a jövedelemviszonyok alakulása és a kulturális kiadások emelkedése között, s arra a teljesen egyértelmű következtetésre jutottak, hogy *nincs egyenes arányú összefüggés a kulturális kiadások növekedése és a jövedelem növekedése között.* Sok egyéb tényező: a foglalkoztatás szerkezete, az iskolázottság, a lakóhely is meghatározza az emberek kulturális kiadásainak nagyságát és az összjövedelmen belüli

arányát. Ennek legmeggyőzőbb példája, hogy – 1970–71-es adatok szerint – a falun élő, magas jövedelmű tsz-parasztság összjövedelméből a kulturális kiadások aránya lényegesen alacsonyabb, mint az ugyanazon faluban élő munkások, alkalmazottak és értelmiségiek esetében.

A jövedelemviszonyok és a kulturális kiadások közötti összefüggéseket nem lehet csak számszerű összehasonlítás alapján vizsgálni, mert az életmódot, a kiadás nagyságát, a fogyasztás szerkezetét alapvetően az *eltartottak száma* határozza meg. A jelenlegi szociálpolitikai rendszerben a gyermeknevelléssel összefüggő pénzbeli juttatások az erre fordított családi kiadásoknak kb. egyharmadát (36–37 százalékát) fedezik. Terveink szerint a következő 15 évben ez az arány javul, ennek ellenére a jövedelemviszonyokat, a felhasználás irányát, az anyagi és a szellemi fogyasztást a következő években is döntően az eltartottak száma határozza meg. A jövedelemviszonyok és a szociálpolitikai rendszer fejlődését tehát a kulturális igények, illetve a várható kulturális fogyasztás szerkezetének alakulásánál a jövőben is fontos tényezőnek kell tekinteni. Ezt támasztják alá a tapasztalatok is. Annak ellenére, hogy ma már a lakosság többsége válogathat a különböző művelődési formák között, a gyakorlatban – a jövedelemviszonyok fejlődése ellenére – viszonylag kevesen élnek ezekkel a lehetőségekkel, a kulturális fogyasztást egyoldalúság jellemzi. Az embereknek valamivel több mint a fele csak azokat a kulturális eszközöket veszi igénybe, amelyeket az otthonában elérhet (tévé, rádió, könyv és újság).

A negyedik tényező a *településszerkezet változása.* Az ország hosszú távú településfejlesztési tervében az alábbi településkategóriákat különböztetjük meg: felső-, közép- és alsófokú központok és egyéb települések.

A településhálózat fejlődésében a tények, illetve a tendenciák a következők: 1950–1970 között több mint félmillió ember költözött el a mezőgazdasági megyékből, és települt át az iparilag fejlettebb országrészekbe. Az urbanizálódás ütemét jelzi, hogy ugyanezen idő alatt 67 városban a népesség aránya összesen 37-ről 46 százalékra emelkedett (az iparilag fejlett megyék városaiban az arányváltozás még nagyobb). E folyamat jelentős módosulása a következő évtizedben nem várható.

Ismeretes, hogy az emberek lakóhely-változtatását csak lassan követi életmódjuk változása. Ezen tendenciák alapján a kulturális igények lassú emelkedésével kell számolni az iparilag fejlett területek városai-

ban. A városok differenciáltabb kulturális lehetőségei különösen a fiatalabb korosztályok esetében gyorsan növekvő igényeket támasztanak, sokszor a városba költözés egyik indítóoka is a kulturális, a magasabb infrastrukturális ellátottság. A településszerkezet változási tendenciáinak ismeretében elengedhetetlen a nem városban élő népesség (amely a lakosság felét jelenti) kulturális igényeinek feltárása, alakítása, valamint a kulturális tevékenység tartalmának korszerűsítése is. A változások tehát fokozzák az igényeket, csak hangsúlyozni kell, hogy az intézményhálózat fejlesztését elsősorban a központi szerepkörű településekbe kell összpontosítani.

Külön meg kell említeni a *tanyavilág* sajátos helyzetét, kulturális körülményeit. A hosszú távú területi számítások szerint 1995-ben is még több százezren élnek a tanyavilágban. Ez olyan gazdasági és kulturális fejlesztési probléma, amely mindenekelőtt a közlekedési viszonyok javítását, ezen belül elsősorban az autóbusz-hálózat, a közutak kiépítését, továbbá a rádió és televízió vételi lehetőségeinek fejlesztését, a tanyán élő tanulóifjúság diákotthonokban való elhelyezését igényli.

A közművelődés fejlesztésének egyik alapvető közgazdasági tényezője az *iskolázottság*. A különféle elemzések, felmérések jelzik az alapműveltség megszerzésének azt a gondját, hogy évente tízezres nagyságrendben újratermelődik a 8 osztályt el nem végzők csoportja. Ez olyan típusú társadalmi probléma, amelynek érdemleges módosítása, nagyarányú mérséklése vagy megszüntetése az oktatás fejlesztését, a körzetesítés befejezését, a szakrendszerű oktatás teljessé tételét, s ezzel egyidejűleg az általános iskola színvonalának emelését teszi szükségessé.

Az *általános iskolák* színvonalában jelenleg nagy különbségek vannak a városokon belül, a város és a falu között. Az általános iskola a felnövekvő nemzedék kulturális és általános műveltségi színvonalában a kiegyenlítés alapvető eszköze, ezt pedig a feltételek azonos szintre hozásával lehet megoldani. Ennek érdekében folytatni kell a diákotthoni hálózat kiépítését, s úgy kell javítani a pedagógusok élet- és munkakörülményeit, hogy a vidéki iskolák személyi ellátásában csökkenthető legyen a képesítés nélküliek száma, és elérjük, hogy ne csak a fiatalok, hanem a már tapasztalattal rendelkező pedagógusok is vállaljanak munkát a vidéki, elsősorban községi iskolákban. A következő 15–20 év életszínvonal-növelésének egyik fontos kérdése, hogy milyen mértékig sikerül az általános iskolák színvonalát kiegyenlíteni, mérsé-

kelni a kiugró különbségeket. Ez természetesen hálózatfejlesztési gondokat is jelent, mert az intézmények egy része elhasználódott műszaki állapotú, másrészt az egy-két tantermes, egy-két tanerővel működő kis iskolák nyilván képtelenek a magasabb színvonalú oktatási követelményeknek megfelelni.

A kulturális igényekre és a fejlesztésre ható objektív körülmények fenti rövid összefoglalója érzékelteti, hogy nagy munkát kell végezni a kultúra különböző területein dolgozó központi és területi szerveknek, valamint a kulturális szférával csak közvetett kapcsolatban álló más szakterületek képviselőinek is. Egyelőre még kevéssé feltártak és a gyakorlati tervezők körében is csak nagy vonalakban ismertek azok az összefüggések, amelyek a felsorolt öt tényező, a kulturális igények és szükségletek, valamint a hálózatfejlesztés között fennállnak. Még sokirányú közgazdasági munkát kell végezni, hogy a kultúrát befolyásoló objektív tényezőkről olyan széles körű elemzés készüljön, amelynek alapján viszonylag egyértelmű, helyileg és központilag egyaránt időtálló következtetéseket vonhatunk le a kultúra távlati fejlesztésével kapcsolatban.

A KÖZMŰVELŐDÉS FEJLESZTÉSÉNEK TÁVLATI KONCEPCIÓJA

A közművelődés fejlesztését befolyásoló gazdasági tényezők áttekintése alapján röviden összefoglaljuk a közművelődés távlati fejlesztési koncepciójának ma körvonalazható fő kérdéseit.

Az 1947-es közművelődési párthatározat elsősorban az ideológiai és politikai célokat jelölte meg. A hosszú távú koncepció és fejlesztési terv feladata az, hogy ennek alapján megfogalmazza a társadalmi-politikai célokból fakadó konkrét teendőket, hosszú távú és közgazdaságilag sokoldalúan megalapozott fejlesztési elgondolásokat és irányelveket.

A hosszú távú koncepció kialakításának első mozzanataként a kormány 1976-ban elfogadta a közművelődés távlati fejlesztési irányelveit. Ezen irányelvek alapján a legfontosabb távlati kulturális célok a népesség három fő osztályára, illetve rétegére vonatkozóan egyértelműen megfogalmazhatók. A *munkásosztály* művelődési színvonalának fejlesztése érdekében a következő időszakban a fő feladat a hátrányos helyzet folyamatos felszámolása, mindenekelőtt a nagyüzemi munká-

sok, a szakmunkások és a szocialista brigádtagok általános és szakműveltségének növelése, a bejárók, az ingázók és a munkásszálláson lakók kulturális helyzetének javítása. Nagy előrelépés szükséges a szakmai képzés, a továbbképzés és általában a felnőttoktatás és a közművelődés területén. E célok nyilvánvalóan szoros összhangban vannak a már ismertetett objektív tényezőkkel (gondoljunk csak a foglalkoztatottság szerkezeti változásával kapcsolatban elmondottakra).

A *parasztság* kulturális szintjének emelésével kapcsolatos célok közül változatlanul kiemelendő a termelési technológia és a műszaki színvonal megújításával összefüggő magasabb általános és szakképzettség megszerzése, s természetesen az ezt szolgáló művelődésiotthon-hálózat fejlesztése. Különösen nagy gond a tanyavilágban és a kis településeken élő sok százezer ember kulturális helyzete.

A harmadik nagy kategória az *ifjúság*. A fiatalok növekvő iskolázottsági szintjének jobban megfelelő magasabb és differenciáltabb kulturális igényeket kell kielégíteni. Ennek érdekében javítani kell a szervező munkát, bővíteni a tevékenységi formákat és erősíteni a közoktatási és közművelődési intézmények kapcsolatát. Az intézmények szempontjából itt a legnagyobb gondot a peremkerületek, a falu, s nagyon sok esetben még Budapesten is a lakótelepek kulturális intézményhálózatának hiányosságai okozzák: az ifjúság még az új lakótelepeken is számos esetben nem vagy csak nagyon késve jut megfelelő kulturális intézményhez.

A távlati fejlesztési koncepció fontos eleme *a kulturális intézmények rendszere*, az ellátandó funkciónak, illetve hatókörnek megfelelően. Az elfogadott irányelvek alapján négy alapvető, egymásra épülő intézménytípus kialakítása látszik indokoltnak. E négy típus: a központi, a felsőfokú, a középfokú és az alapfokú ellátást biztosító intézmény.

A *központi* intézmények körébe a tevékenységük tartalma és hatóköre szempontjából országos, esetenként nemzeti jellegű intézmények tartozhatnak: a rádió, a televízió, a nemzeti könyvtár, a nemzeti múzeum stb. Az e kategóriába tartozó intézmények esetében a folyamatos rekonstrukciót, az állóeszköz-állomány hathatósabb megóvását kell biztosítani.

A *felsőfokú* ellátást szolgáló intézményhálózat kategóriájába a megyei könyvtárak, múzeumok, színházak és művelődési központok tartoznak. Hatókörük egy vagy több megyére terjed ki. A fejlesztésnél a

rekonstrukció mellett feladat e hálózati rendszer folyamatos kiépítése, néhány új intézmény építése.

A *középfokú* ellátás intézményrendszerének – mely a középfokú központoknak minősített településeken, valamint az országos, illetve a felsőfokú központok kerületi centrumaiban kap helyet – feladata a település könyvtári, művelődési otthoni, múzeumi és filmszínházi funkcióinak ellátása mellett folyamatos közművelődési szolgáltatások nyújtása a vonzáskörzet helyi közművelődési intézményeinek, továbbá ezek munkájának szakmai-módszertani segítése.

Az *alapfokú* ellátásra hivatott intézmények (művelődési otthon, könyvtár és klub) elsősorban az alsófokú települések közművelődési igényeinek kielégítését szolgálják, hatókörük tehát lényegében helyi jellegű. Ezen intézményhálózat fejlesztési koncepciójával kapcsolatban hangsúlyozni kell az ún. komplex intézmények építésének szükségességét. Ez az iskola, a művelődési ház és a könyvtár egységét jelenti. Az ilyen komplex intézmény az ország anyagi lehetőségeit tekintve gazdaságosabb és a változatos igényeket hatékonyabban képes kielégíteni, mint az egyes funkciókat külön-külön ellátó. Lényeges, hogy a kb. 1500–2000 lelkes települések esetében lehetőleg az általános iskola legyen a közművelődés bázisa. A komplex intézmények építését hirdető felfogás mellett ez is bizonyítja, hogy egyértelművé vált a felismerés: az iskola és a közművelődési intézmények tulajdonképpen a közös célok megvalósítását szolgálják.

A népgazdaság 1976-tól 1980-ig terjedő V. ötéves tervidőszakában és az 1990-ig tartó hosszú távú tervidőszakban nem egyformák a fejlesztés lehetőségei. A népgazdaság teherbíró képessége, a rendelkezésre álló anyagi eszközök mennyisége nem korlátlan, s nem várható, hogy az V. ötéves tervidőszakban a rendelkezésre álló központi erőforrások felhasználásával megoldhatók az elmúlt 15–20 év elmaradásaiból fakadó gondok. Ez csak folyamatosan, a nemzeti jövedelem növekedésével párhuzamosan történhet. A népgazdaság (és ezen belül a kultúra) fejlesztési lehetőségeire hatással vannak az elmúlt évek kedvezőtlen külgazdasági körülményei is. Ebből az következik, hogy az ágazatok jelentős részében az igényeknél mérsékeltebb fejlesztés valósítható meg, amely – a gazdasági hatékonyság növekedésével párhuzamosan – előreláthatólag csak a VI. ötéves tervidőszakban gyorsítható.

Ezért olyan fontos, hogy a közművelődés távlati fejlesztésében világ-

gos és egyértelmű rangsorolás legyen. Ennek az a lényege, hogy elsősorban a legfontosabb rekonstrukciókat kell elvégezni a központi és regionális, esetenként a helyi intézményeknél, másodsorban javítani kell a meglevő intézmények működési feltételeit, korszerű eszközökkel való ellátottságukat, továbbá új létesítményeket (mindenekelőtt könyvtárakat és művelődési otthon jellegű intézményeket) kell építeni azokon a területeken, ahol a legnagyobb hiányok vannak (pl. a már említett alföldi, dél-dunántúli, észak-magyarországi körzetekben).

Negyedik rész

A közművelődés kapcsolatrendszere

I. A KÖZMŰVELŐDÉS MINT TÁRSADALMI MOZGALOM ÉS MINT INTÉZMÉNYES TEVÉKENYSÉG

A KÖZMŰVELŐDÉS RENDSZERE

Felfogásunk szerint a közművelődés rendszerét a társadalom kisebb-nagyobb közösségeinek, a társadalmi szervezeteknek és mozgalmaknak, valamint az intézményeknek a közös tevékenysége alkotja. A közművelődés *rendszerként* való szemlélete hasznosnak látszik az egyes elemek céltudatosabb, hatékonyabb működése szempontjából, s egyben a társadalompolitikai célok következetesebb szolgálatát teszi lehetővé. A *rendszer* ugyanis „egymással meghatározott összefüggésben levő elemek egységes egészet képező összessége", sajátossága az, „hogy benne a viszonyok kölcsönös összefüggésben vannak".[1] A közművelődés *egyes* tényezői *önmagukban* nem képesek *saját* körülhatárolt funkciójuk, céljaik megvalósítására sem, és – ami még fontosabb – *mozaikszerűen* összerakva, *egymás mellett* munkálkodva sem képesek a közművelődési célok *összességét* elérni.

Egy példával élve: a *rádió* igen magas színvonalú *zenei kultúrát fejlesztő* törekvései minden bizonnyal az iskolai és iskolán kívüli széles körű ének–zene oktatásra is támaszkodnak; figyelembe veszik és egyben serkentik hangversenyéletünket; felhasználják és orientálják a hazai hanglemezgyártást; tükrözik a zeneszerzők, zenei előadóművészeink, az amatőr kórusok tehetségét, képzettségét; ugyanakkor alkalmat adnak mindezek megnyilvánulására, értékelésére stb.

Ebből is kitűnik, hogy az egyes elemek *együttműködése* a rendszer fontos jellemzője. Társadalmi jelenségek esetében ez az együttműködés mindig *szabályozott,* adott *elvekhez* igazodik.[2] Témakörünk esetében a szocialista közművelődés *alapelvei* szabályozzák a rendszer minden elemének tevékenységi rendjét. Érvényes a közművelődésre a rendszerek két másik fontos vonása is: sajátos *egységet* alkot a *környezetével*

[1] Filozófiai Kislexikon. Budapest 1976. 300. old.

[2] Lásd A magyar nyelv értelmező szótára. V. köt. 991. old.

(adott esetben az *egész kulturális élettel,* illetve a *társadalommal),* annak mint magasabb rendű rendszernek az elemét képezi; ugyanakkor alkotóelemei maguk is sajátos rendszereket képeznek. Az előbbi a közművelődés és más társadalmi tevékenységek kölcsönhatását magyarázza, az utóbbi pedig az egyes intézmények, szervezetek, közösségek viszonylagos önállóságára hívja fel a figyelmet.

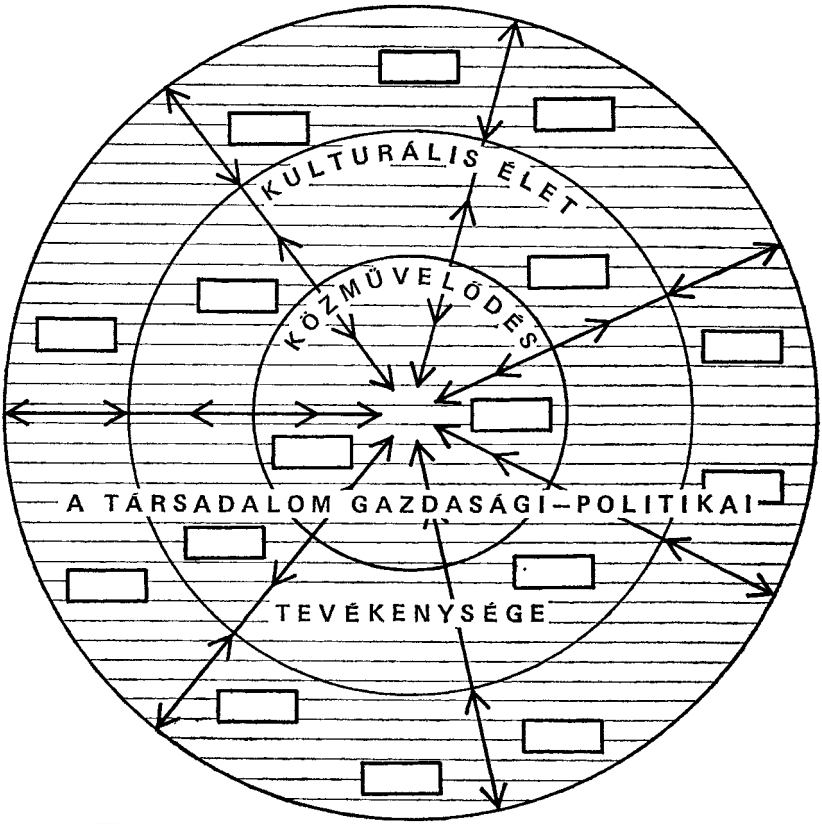

Az ábra sematikusan mutatja ezt az összefüggést. A séma fogyatékossága azonban, hogy nem érzékelteti a közművelődés *közvetlen* összefüggését mindenfajta társadalmi tevékenységgel és annak eredményeivel (termelés, közélet, családi élet stb.).

A közművelődés *egyes elemeinek* részletezése előtt utalunk egyik *szerkezeti* sajátosságára: ha közelebbről vizsgáljuk a közművelődési folyamatot, benne kisebb-nagyobb közösségek, mozgalmak, társadalmi szervezetek mozgalmi tevékenységét látjuk, másrészt intézmények rendeltetésszerű működését tapasztalhatjuk. A szerkezeti rendnek ez a kettőssége sohasem egymásmellettiségben, hanem egybeszövődötten jelentkezik. Véleményünk szerint ez a szocialista társadalom közművelődésének (és más tevékenységének is) jellemző, állandó vonása. *Mozgalmi tevékenységen* a társadalomnak, illetve bizonyos csoportjainak, osztályainak, rétegeinek a tevékenysége értendő, amely valamely általános érdekű kezdeményezés elterjesztésére irányul.[3] Ezek a mozgalmak többé-kevésbé szervezetten jelentkeznek, rendszerint – nem kizárólag – társadalmi szervezetek keretében, formájában. Ezért összefoglalásukra a „társadalmi szervezet" megjelölést fogjuk használni.

Az intézmény ezzel szemben *a gazdasági, kulturális, szociális élet vagy államigazgatás céljaira létesített és bizonyos személyi, anyagi kerettel rendelkező szervezet.*[4] Ehhez hozzátehetjük, hogy az intézmény mindig *viszonylag tartós, körülhatárolt feladatok megoldására létesül* (pl. az általános iskola vagy a könyvtár). Időközönként módosul ugyan, mégis viszonylag állandó a működési rendje és belső szervezete is. A feladatot, a célokat, a szervezetet, a működési rendet gyakran jogszabály rendezi. Ezért az intézmény a társadalmi szervezeteknél „merevebb", de az adott feladat *szakmai* összetevői szempontjából célratörőbb, szakszerűbb. Ez persze nem azt jelenti, hogy ideológiai jelentősége kevésbé állna előtérben, csupán a szakági tevékenységen keresztül érvényesül. Ezt húzza alá Gramsci is, amikor „ideológiai anyagnak" nevezi azt az „anyagi szerkezetet, amely az elméleti vagy ideológiai »front« fenntartására, védelmére és fejlesztésére szolgál . . . A sajtó ennek az ideológiai struktúrának a legdinamikusabb eleme, de nem az egyetlen: minden ide tartozik, ami közvetve vagy közvetlenül befolyá-

[3] A magyar nyelv értelmező szótára. V. köt. 40. old.

[4] A magyar nyelv értelmező szótára. III. köt. 515. old.

solhatja a közvéleményt: könyvtárak, iskolák, különféle klubok, egészen az építészetig, az utcák elhelyezéséig és elnevezéséig" – olvashatjuk jegyzeteiben.[5]

Vitatkoznunk kell minden olyan szélsőséges nézettel, amely akár a társadalmi szervezetek, mozgalmak, kulturális közösségek, akár az intézmények szerepét abszolutizálja, illetve lebecsüli. Az intézményeket alábecsülő álláspontok legföljebb csak „szolgáltató" szerepüket ismerik el. Tevékenységüket a kereskedelemhez vagy az ipari szolgáltatáshoz hasonlítják, melyet a lakosság egyéni vagy közösségi indítékok alapján esetenként igénybe vesz. Helytelen ez a vélekedés még akkor is, ha nem ilyen nyers formában jelentkezik. Az intézmények közművelődési funkciója *mindig több,* mint szolgáltatás. Kisebb vagy nagyobb mértékben felszínre hozzák, fejlesztik a művelődési igényeket, eligazítanak a kulturális információözön szelektív vétele tekintetében. Tudatosítják a kultúra társadalmi szerepét, bizonyítva, hogy minden társadalmi tevékenységünket átszövi a kultúra jelenléte (vagy hiánya). Például a könyvtár attól közművelődési intézmény, hogy válogatja, elrendezi, feltárja, kínálja, az olvasóval együtt feldolgozza az irodalmat (a szakmai, politikai és szépirodalmat). Ugyanakkor a társadalmi szervezetek megsokszorozzák azokat az indítékokat, szükségleteket, amelyek elevenné, az egyén számára érvényessé teszik az intézményeket, a szellemi élet objektivációit. Talán elfogadható analógia: Marx a termelési eszközökben megtestesülő tőkét holtnak mondja mindaddig, amíg nem éleszti fel, nem lobbantja lángra őket a hozzá kapcsolódó élőmunka. Az intézmények értékei is akkor elevenek, hatékonyak, ha beépülnek az emberek csoportjai, közösségei, mozgalmai által kitűzött cél érdekében folytatott közös tevékenységbe. Kétségtelen, hogy e tevékenység adott keretei a társadalmi szervezetek. Itt alakulhatnak ki azok a közösségek, amelyek a művelődést mint általános érdekű kezdeményezést felkarolják, és itt támogathatják őket saját szervezeti (erkölcsi-anyagi) eszközeikkel mint érdekvédelmi vagy egyéb célkitűzésük megvalósítóit. Például egy szakszervezeti csoport, egy KISZ-szervezet vagy akár egy termelőszövetkezet ösztönzője lehet – kell, hogy legyen – tagsága valamilyen tanulócsoportjának, amatőr együttesének, klubtevékenységének, országjárásának stb. stb.

Meg kell kísérelnünk megfogalmazni azt is, mit értünk *mozgalmi*

[5] *A. Gramsci:* Marxizmus, kultúra, művészet. Budapest 1965. 127. old.

jellegen, mozgalmi módszeren? Sokan úgy vélik: ez a szoros szervezettséget, a mindig kötelezően előírt tennivalókat jelenti, a tartalomra nézve pedig a folytonos politizálást. Ez tévedés. A mozgalmi módszer alapvető ismertetőjegye, hogy magukat az *önként tevékenykedőket te-*

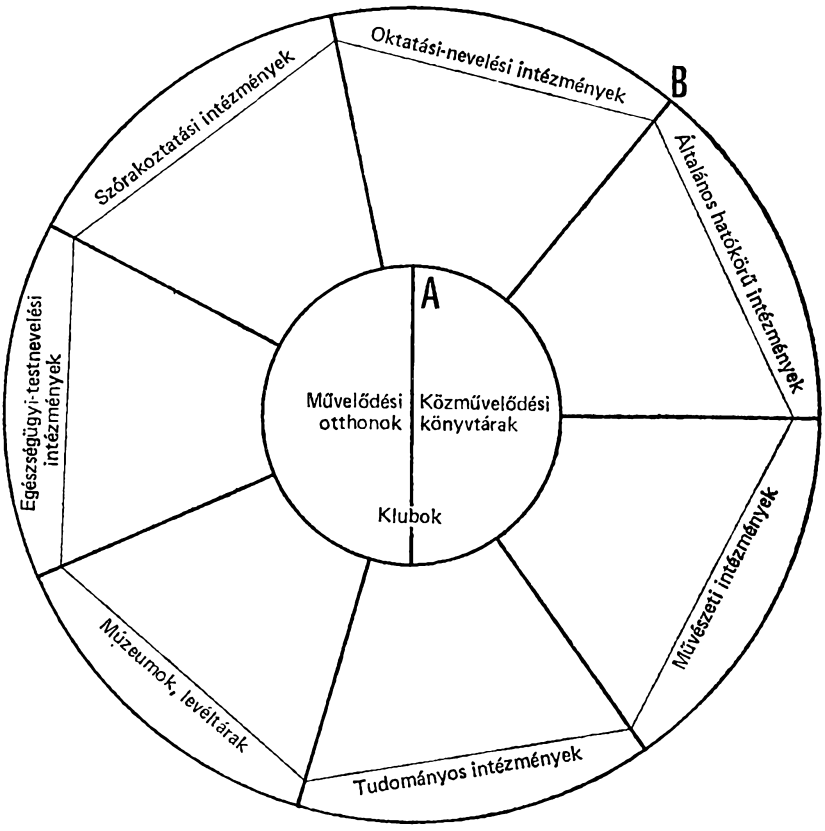

A A közművelődés alapintézményei

B A közművelődést is szolgáló intézmények

szi az ügy főszereplőivé: tudatosítja bennük a kitűzött célt; tág teret ad a kezdeményezőkészségnek, és olyan lehetőséget teremt, hogy az élen járók (akik leginkább fölismerik a célt és legjáratosabbak eléré-

sének eszközeiben) magukkal ragadják azokat, akikkel ez a mozgalom összeköti őket. Ezért sem lehet helyeselni, ha egyes társadalmi szervezetekben, mozgalmakban időnként az állami szervek munkastílusára jellemző vonások kapnak lábra, túlteng a függetlenített funkcionáriusok tevékenysége, az állami anyagi eszközök igénybevétele. Ha egy társadalmi szervezet közművelődési tevékenységét semmi más nem különbözteti meg az állami intézményekétől, csak a címtábla, ha nem él a mozgalom lehetőségeivel, nem gyümölcsözteti tagságából fakadó erejét, tagsága támogatását, akkor elveszíti létjogosultságát. Minél erőteljesebben érvényesül viszont a demokratikus centralizmus, a tagok aktivitása, a helyi vezető testületek önállósága, annál inkább válnak a társadalmi szervezetek a művelődő közösségek támogatóivá, az intézményekkel együttműködve a közművelődés bázisaivá.

EGYES TÁRSADALMI SZERVEZETEK, MOZGALMAK KÖZMŰVELŐDÉSI FUNKCIÓI

A szakszervezeti mozgalom mint a dolgozók *érdekképviseleti* szerve és mint a *szocialista építést felelősen segítő* legnagyobb, négymilliós tagságú tömegszervezet fontos szerepet tölt be a társadalmi nevelésben, a kultúra fejlődésében. Ezt a funkciót elsősorban a munkahelyeken, a termelés, a közélet terén kifejtett szakszervezeti munka *egészének* mindennapi gyakorlatával teljesíti. Így értelmezendők Lenin közismert szavai, hogy a „szakszervezet... nevelő szervezet, a tömörítés, az oktatás szervezete, iskola, az igazgatás iskolája, a gazdálkodás iskolája, a kommunizmus iskolája".[6] Emellett az általános funkció mellett, illetve ezen belül a szakszervezetek értékes *hagyománya*, hogy *közvetlenül* is foglalkoznak a dolgozók kulturális nevelésével, részt vállalnak a közművelődési feladatok kidolgozásában és végrehajtásában.

Ezt a haladó hagyományt ápolják és fejlesztik ma is, természetesen a szocializmus építésének adott viszonyaihoz alkalmazkodva. Ma például nincs arra szükség, hogy a szakszervezetek színházakat, mozikat létesítsenek vagy kiadót biztosítsanak a haladó íróknak, költőknek; megteszik ezt az illetékes állami szervek. De *változatlanul* szükséges a részvételük minden olyan közművelődési területen, ahol maguk a *művelődők* hozzák létre a tevékenységet. A szakszervezeti mozgalom

[6] *Lenin* Összes Művei. 42. köt. Budapest 196. old.

együtt él a művelődő dolgozókkal, osztozik munkahelyi, termelési, továbbképzési, szociális, családi, gyermeknevelési gondjaikban, és innen meríthet tájékozódást, indítékot a közművelődés tartalmi orientálásához. Anyagi hozzájárulása is jelentős, nemcsak azért, mert a művelődés tárgyi és személyi feltételeinek fejlesztését segíti, hanem azért is, mert a tagság kulturális igényeinek kinyilvánítását is jelenti.

A közművelődési párthatározat értelmében a szakszervezetek arra törekszenek, hogy közművelődési „tevékenységük központjában a munkásművelődés álljon", s nagy gondot fordítsanak a „munkásifjúság nevelésére, a nők körében végzett munkára. Segítsék a szocialista brigádokat a tartalmas kulturális vállalásokban és azok megvalósításában . . ."[7]

A *munkahelyi* közművelődési feladatok *mellett* figyelmet fordítanak a lakóterületeken, a munkáscentrumokban folyó közművelődés támogatására is. Mind a szakszervezetek XXIII. kongresszusa (1975), mind az 1977. májusi SZOT-plénum kiemelte – a fentiek megerősítésén kívül – a *bejáró dolgozók és a munkásszálláson lakók* művelődésének fokozott felkarolását. Állást foglaltak a szakszervezeti művelődési otthonok és közművelődési könyvtárak erőteljesebb fejlesztése mellett is. Leszögezték, hogy „továbbra is kezdeményező szerepet vállalnak a felnőttoktatás tartalmi, módszertani és formai továbbfejlesztésében", és növekvő anyagi támogatásban részesítik az amatőr művészeti mozgalmat.[8]

Fontos helyet kap – különösen az utóbbi időszakban – a szakszervezeti nevelő munkában a *művészeti élet* támogatása. Számos formában segítik a dolgozók személyes találkozását az értékes irodalommal, művészeti alkotásokkal. Hallatják szavukat a művészetpolitikában. A SZOT külön művészeti díjjal ismeri el azokat a műveket, szellemi teljesítményeket, amelyek a szocialista kultúrát és tudományt gazdagítják és a munkásművelődést szolgálják.

A szakszervezetek vezető testületei gyakran foglalkoznak a közművelődés szerepével, helyével a szakszervezeti munkán belül. Szorgalmazzák, hogy e munka ne váljék *reszortfeladattá*, egyedül a kulturális felelős gondjává, hanem hogy a dolgozók nevelése, benne a *közművelődés* az *egész vezetőség, a szakszervezeti bizottság egyik fő feladata* le-

[7] A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai. Budapest 1974. 74. old.

[8] Határozattervezet a szakszervezetek feladatairól a dolgozók nevelésében. SZOT Elnöksége. 1977. április 8.

gyen. A szakszervezeti kultúrfelelősi hálózat ugyanis nem rendelkezik azzal az átfogó tapasztalattal, a tömegkapcsolatokból származó erővel, amellyel maga a szakszervezeti mozgalom. A kiemelt nagyüzemekben, más nagyvállalatoknál mindinkább megfelelő a közművelődés kérdéseivel megbízott személy, az őt támogató agitációs, propaganda- és kulturális bizottság. De sok középüzemben, kisüzemben még esetleges a kulturális felelős személye. Itt különösen fontos, hogy a szakszervezeti vezetőség mint testület és a választott bizalmiak törődjenek azzal, hogy színes, eleven, igényeket ébresztő és kielégítő közművelődés jöjjön létre. Sok múlik azon is, miként tudják megtalálni az együttműködés és a helyi munkamegosztás módját a szakszervezetek és a vállalatok vezetői a *vállalati művelődési bizottságok* keretében. Hasonlóan fontos a szakszervezeti és a tanácsi szervek elvszerű együttműködése a dolgozók munkahelyi és lakóterületi művelődésének ésszerű egyeztetésében, ha szükséges, *intézmények közös létesítésében és fenntartásában.*

A KISZ közművelődési funkcióit aláhúzza az ifjúság kitüntetett szerepe a társadalom életében. A lakosság 38 százalékát a 24 éven aluliak alkotják, 45 százalékát pedig a 29 éven aluliak. Műveltségük, gondolkodásmódjuk, magatartásuk a jövőt körvonalazza. Nagyarányú a részvételük a művelődési mozgalmakban (ők teszik ki a művelődési házak és a könyvtárak látogatóinak kétharmad részét).[9]

A KISZ közművelődési feladatai két irányba mutatnak. Jelentős a *saját* szervezetén belül megvalósuló nevelő, közművelődési tevékenység, de szerepe van *az egész ifjúság* nevelésének, művelődési lehetőségeinek befolyásolásában, a fiatalok kulturális érdekeinek védelmében. A KISZ-életnek immár hagyományos megnyilvánulásai a politikai-világnézeti tanfolyamok, az iskolai, szakmai tanulás serkentése, támogatása; a különféle érdeklődésűek szakkörei, a népművészeti alkotókörök, az amatőr együttesek működtetése; az Ki mit tud? és más vetélkedők kezdeményezése; az ifjúsági klubok, sportkörök létrehozása stb. Sokoldalú tevékenységet fejt ki a KISZ az ifjú művészek és más értelmiségi csoportok körében is. Széles körű a főleg az iskolai szervezetre támaszkodó Úttörőszövetség közművelődési munkája a gyermekek között.

A közművelődési határozat arra hívja fel a figyelmet, hogy az „ifjúsági szervezetben folyó politikai-világnézeti nevelő munka jobban

[9] Vö. A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai. 4. old.

építsen a fiatalok művelődési igényeire, a különböző művelődési alkalmakat és formákat használja ki a szervezeti élet színesítésére, színvonalának emelésére".[10] A határozat felhívja a figyelmet a KISZ azon kötelezettségére is, hogy szorgalmazza és segítse a még hiányzó általános iskolai végzettség megszerzését a KISZ-korosztályúak körében. A honvédségi KISZ-szervezetek segítsék elő, hogy a sorkatonai kötelezettséget teljesítő 18–20 éves fiatalok minél műveltebb, rendszeresen művelődő emberekké váljanak. Mindezeket a követelményeket feldolgozza és sokoldalú irányelvekben rögzíti a KISZ KB Intéző Bizottságának 1975. februári határozata, és a legfőbb tennivalókat több évi perspektívában rögzíti a KISZ IX. kongresszusa.

Nem kisebb jelentőségűek a KISZ feladatai a szervezetein kívüli ifjúság befolyásolásában, az egész fiatal korosztály művelődési érdekeinek védelmében. A KISZ érdekvédelmi funkcióját különösen kiemelte, megújította az 1970-es ifjúságpolitikai határozat. Azóta az Állami Ifjúsági Bizottság rendszeres munkájában, a diákparlamenteken és más közéleti fórumokon is megélénkült a KISZ fellépése a fiatalokat érintő közművelődési lehetőségek értékelésében, bírálatában, fejlesztésük követelésében.

A KISZ növekvő – *de még tovább növelendő* – figyelmet fordít az ifjúság különféle közművelődési mozgalmaira, amelyeket a fiataloknak a közösség, az aktivitás iránti igénye táplál. A 15–25 éves korosztály életkori sajátossága, hogy a korcsoportokon keresztül keresi a környezetébe, a társadalomba való bekapcsolódás lehetőségeit, s egyben önmaga megismerésének, összehasonlításának, „megmutatásának" kereteit is létre kívánja hozni. Ezért népszerűek az ifjúsági klubok, a különféle amatőr zenekarok, irodalmi színpadok, táncházak, s más, az érdeklődési körök szerint szervezett hobbikörök, műkedvelő együttesek. Különösen azok, amelyekben az előre megszabott, felnőttek által irányított műsor és próba (foglalkozás) rendje mellett vagy helyett nagyobb teret kaphatnak saját ötleteik, kezdeményezéseik, fiatalos szertelenségük. A KISZ jelenléte – nem felügyelete – hozzájárulhat ahhoz, hogy közülük mind többen túllépjenek a közösséghez csatlakozás közvetlen célján, és ne csak az általános életkori sajátosságok nyilvánuljanak meg törekvéseikben, hanem mind több, a szocialista ifjúságra jellemző vonás is. A szabad idő közös eltöltése vezessen el a *jobb tanuláshoz, a jobb*

[10] Uo. 75. old.

munkához. De a KISZ részéről „a jó munkával, jó tanulással kapcsolatos tevékenység önmagában kevés. Az ifjúsági mozgalomnak ennél többet kell adnia; útmutatást és keretet az ifjúság forradalmi lendületének, újat akarásának; módot arra, hogy a fiatalok jobban közéleti emberré váljanak, politikai élményeket szerezzenek".[11] Azért is szükséges ez, mert az utóbbi években fokozódott a fiatalok körében az ideológiai kompromisszumok elfogadásának veszélye, olykor pedig passzivitással reagálnak politikánk és a helyenként attól eltérő társadalmi gyakorlat ellentmondására.[12]

A közművelődés feladatainak végrehajtása az *ifjúság soraiban* nem csak a KISZ-szervezetekre ró kötelezettséget. „Az ifjúság szocialista művelődéséért felelősséggel tartozik minden üzemi, termelőszövetkezeti vezető, minden pedagógus és népművelő, valamennyi érdekelt társadalmi szerv és intézmény. A KISZ-nek, az ifjúság különböző politikai és művelődési közösségeinek, az ezekre építő művelődési tömegmozgalmaknak az ifjúság minden korosztályához és rétegéhez haladó értéket, szocialista életeszményt kell közvetíteniük."[13] Ez a kötelezettség alapos megfontolásra int. Igaz, egész közművelődési rendszerünkben törekszünk a *haladó értékek, a szocialista eszmények* térhódítására, de az ifjúság körében ez *külön követelmény.* Ezen belül is nagy felelősség az irodalmi, művészeti alkotások válogatása. A felnőtt ember életismerete alapján általában jobban meg tudja ítélni a művek *valóságértékét;* az ifjúságnak azonban nincs még kellő élettapasztalata ahhoz, hogy az alkotásokat egybevesse a társadalmi élettel, a munkával. Számára a művészi, irodalmi alkotás gyakran helyettesíti, megelőzi az élettapasztalatot, fogékony érzelmi életét *eszmékkel, eszményekkel* teli ti. Ezért is rendkívül fontos számba vennünk, hogy az ifjúság milyen eszményekkel találkozik az irodalomban és a művészetekben.

A *Hazafias Népfront* olyan mozgalom, amelyik átfogja a társadalom legnagyobb részét; tevékenysége minden osztályra, rétegre kiterjed. Kulturális szerepe azért jelentős, mert fórumot teremt olyan csoportok, rétegek számára is, amelyek a társadalmi-politikai élet más te-

[11] Az MSZMP Központi Bizottságának állásfoglalása ifjúságpolitikai kérdésekben. In A párt ifjúságpolitikájának néhány kérdése. Budapest 1970. 68. old.

[12] Ifjúságpolitika a megvalósítás útján. (A Politikai Bizottság 1973. novemberi összegezése.) Budapest 1974. 15. old.

[13] A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai. 62. old.

rületein nem találják meg az aktivitás lehetőségét. Az egyik legátfogóbb működési formaként említhetjük meg a *szülői munkaközösségek* szervezetét. Elsősorban az anyák, de sok esetben a szülők együtt kapcsolódnak az iskola életéhez, s a gyermekek nevelése révén az ő világnézetüket is formálja a munkaközösségek tevékenysége.

A Hazafias Népfrontnak az az újabb törekvése, hogy az iskola életével, a pedagógusok problémáival a szülők nézőpontjánál tágasabb társadalompolitikai megközelítésben is foglalkozzék, további eredményekkel kecsegtet a nyitott iskoláért folyó küzdelemben. A hazafias nevelésben konkrét, élményszerű érveket ad a *helytörténeti, honismereti szakkörökben* való közreműködés. Ezek többsége is a Hazafias Népfront kezdeményezésére vagy támogatásával működik.

A szövetkezeti mozgalom is aktív tényezője a műveltség fejlesztésének. A termelőszövetkezeteket törvény kötelezi, hogy rendszeresen növeljék a termelőszövetkezeti tagság szakmai, politikai és kulturális képzettségét. A TOT elnöksége és az Országos Népművelési Tanács már az 1968-ban kiadott közös felhívásában megállapítja, hogy a termelőszövetkezeteknek a „mezőgazdasági termelés állandó emelése mellett megtisztelő feladatuk tagságuk nevelése, a művelt, egységes, szocialista módon élő, gondolkodó szövetkezeti parasztság formálása is".[14] Közös érdek, hogy a szövetkezeti tagok, akik mint tulajdonosok sok kérdésben szavazatukkal döntenek, minél szélesebb látókörű, tájékozott emberek legyenek. Másrészt a termelési eredményeket is kedvezően befolyásolja a nagyobb tudású, kulturáltabb életmódot folytató dolgozók közreműködése. Kiemelkedő jelentőségű a szakmai hozzáértés növelése. A tsz-ek a *fiatalabb* korosztályokból kikerülő *munkaerő* biztosítása végett is érdekeltek a közművelődési feltételek javításában.

Mindezek alapján a mezőgazdasági szövetkezetek 1976. decemberi, III. kongresszusa is megerősítette: „A tagok, alkalmazottak általános, szakmai művelődése, politikai tájékozottságának fokozása, formálása elengedhetetlen a mezőgazdasági szövetkezeti mozgalom céljai, feladatai teljesítésében."[15] Számos nagyobb szövetkezet külön közművelődési felelőst foglalkoztat, jelentős szociális és kulturális alapot biztosít és azt a tagsággal egyetértésben meghatározott célokra, gyakran más he-

[14] A TOT elnöksége és az ONT felhívása. ONT. Budapest 1968. 3. old.

[15] *Zsuffa Ervin:* A mezőgazdasági szövetkezetek társadalmi-gazdasági fejlődése. *Pártélet*, 1977. 2. sz. 24. old.

lyi – tanácsi és társadalmi – szervekkel együttműködve használja fel. (Nem ritka azonban a kulturális alapok nem rendeltetés szerinti felhasználása. Ennek elkerülésére az illetékes szervek rendszeresen ismertetik a kulturális alapok célszerű felhasználására vonatkozó ajánlásaikat.) Hasonlóképpen erős mozgalmi vonások találhatók a kisipari szövetkezetek kulturális tevékenységében is. Közművelődési aktivitásuk is figyelemre méltó.

A hazánkban élő 2–3 százaléknyi nemzetiségi lakosság közművelődésének segítői a *nemzetiségi szövetségek:* a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége, a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége, a Magyarországi Románok Demokratikus Szövetsége és a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége. E politikai és kulturális tevékenységet folytató szervezetek sokat segítenek a közművelődés központi irányítóinak, a helyi tanácsi szerveknek abban, hogy a nemzetiségek anyanyelvükön ápolják kulturális hagyományaikat; előmozdítják önművelésüket, kulturális alkotó tevékenységüket. A nemzetiségek ebbeli jogait alkotmányunk biztosítja, és a jogok valóra váltása gazdagítja egész közművelődésünket.

A népek közti barátságot, a szocialista internacionalizmust mozdítja elő a közművelődés eszközeivel is a *Magyar–Szovjet Baráti Társaság.*

Külön kell említeni a *kulturális szervezeteket, egyesületeket.* Vannak olyan szervezetek, amelyekben mások művelésére tömörültek, s olyanok, amelyeket a tagok saját művelődésükre, kulturált szórakozásukra alakítottak. A *mások művelésére alakult szervezetek közül a TIT-et és az MTESZ-t* emeljük ki.

A TIT (Tudományos Ismeretterjesztő Társulat) több mint 20 000 tagja, miközben felkészül az előadásokra, elemzi tapasztalatait, maga is tanul. A TIT-nek a tudományos ismeretek terjesztésében jelentős szerepe van, főleg mióta az ismeretek integrálását, a komplex ismeretterjesztést vallja fő feladatának. Az ismeretterjesztő foglalkozásoknak ma már csak mintegy felét teszik ki az egyes előadások. A hallgatók többsége valamilyen tanfolyam, szabadegyetem, szakkör vagy természettudományos stúdió látogatója. A legnépszerűbbek a nyelvtanfolyamok (20 nyelvet mintegy 40 000-en tanulnak). A TIT szervezetei behálózzák az egész országot, üzemi csoportjai is vannak. Ezért is nagyon fontos, hogy más szervekkel, intézményekkel összehangoltan dolgozzon. A TIT-tagság közművelődési elkötelezettsége, a tapasztalatok gazdagsága alapot ad arra, hogy az adott település vagy üzem *egész*

közművelődési folyamatának tervezésébe, előmozdításába is minél nagyobb mértékben bekapcsolódjék.

Az MTESZ-hez (Műszaki és Természettudomnyi Egyesületek Szövetsége) számos tagegyesület tartozik. Tevékenységük nagy jelentőségű mind a tagjaik, mind pedig tágabb értelemben a műszaki értelmiség, a technikusok, sőt az érdeklődő szakmunkások körében kifejtett szakmai ismeretterjesztést illetően.

Csak felsorolásszerűen teszünk még említést néhány olyan szervezetről, egyesületről, amely *a tagok saját szórakozására, kedvtelésére, művelődésére alakult.* Ilyen például a Magyar Eszperantó Szövetség, az Amatőrfilmesek Szövetsége, a Magyar Bélyeggyűjtők Országos Szövetsége, a kertbarátok körei stb. Vannak olyan irodalmi, művészeti egyesületek is (mint pl. a Katona József Társaság), amelyek egy adott területen – rendszerint az alkotó születési helyén – a névadó emlékének ápolásán kívül általános közművelődési tevékenységet is folytatnak.

Valamennyi felsorolt – és még sorolható – jelentős szervezet, mozgalom keretében a művelődési folyamat vagy követi a más célból szerveződő *közösségeket,* vagy külön is létrehoz ilyeneket. Gyakran azonban *egyéni* vagy *családon belüli* művelődésre serkent, s a műveltség növekedése szempontjából ez sem közömbös. Sőt, a családban és a családon kívül jelentkező művelődési szokások egymással kölcsönhatásban fejlődnek. Ezért is húzza alá a közművelődési törvény a szülőknek azt a kötelezettségét, hogy „a rendelkezésre álló lehetőségekkel megfelelően éljenek a család, különösen gyermekeik rendszeres művelődése, a kulturált közösségi magatartás kialakítása érdekében".[16]

A KÖZMŰVELŐDÉS INTÉZMÉNYRENDSZERE

A közművelődés tág értelmezésével – amennyiben az egész nép folyamatos művelődését, a kultúra létrehozásában való tudatos részvételét értjük rajta – kibővül azoknak az intézményeknek a köre, amelyeknek jelentős szerepük van a közművelődési tevékenységben. Ha következetesen végiggondoljuk álláspontunkat, rájövünk szocialista társadalmunk *minden* intézményének járulékos közművelődési funkciójára. Kiemelkedő például a *szocialista vállalatoknak* mint intézményeknek a szerepe a munkahelyi művelődésben, abban, hogy a termelő egyéneket

[16] Törvény a közművelődésről. 20. §. Budapest 1976. 12. old.

és a közösségeket érdekeltté tegyék önművelésükben. De nem tagadhatjuk le akár a közlekedési intézmények szolgáltatásainak vagy a városrendezésért felelős intézmények tevékenységének a kulturális hatását sem. És a sort még folytathatnánk. A közművelődés intézményrendszerének felvázolásakor mégsem törekedhetünk ilyen értelmű teljességre, hiszen célunk azoknak az intézményeknek a számbavétele, amelyeknek *egymást feltételező, egymást kiegészítő, rendszeres együttműködése* révén valósulnak meg a közművelődés elvi céljai. Az ilyen intézményfajták száma is elég nagy, csoportosításuk is többféleképpen lehetséges. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy mind az intézmények felsorolásánál, mind besorolásuknál mindig bizonyos önkényességgel járunk el, hiszen az élő társadalmi szervezet mindig bonyolultabb, több összefüggést mutat fel, mint a megismerése és szabályozása érdekében szerkesztett sémák. Az alábbiakban felvázolt szerkezet a közművelődési törvény felfogását veszi alapul.[17]

Elsőként említjük azokat az intézményeket, amelyek *alapvetően közművelődési rendeltetésűek,* kifejezetten közművelődési célok megvalósítására létesültek és működnek. (A törvény alapintézménynek jelöli őket.) Általában helyi, esetenként területi funkciót töltenek be.

A KÖZMŰVELŐDÉSI KÖNYVTÁRAK

A könyvtár a tevékeny, művelődő ember egyik leghűségesebb segítőtársa. A könyv szerepét Lenin is mindig igen nagyra értékelte. „Fel kell használnunk azokat a könyveket – mondotta –, amelyekkel rendelkezünk, és hozzá kell látnunk, hogy megteremtsük a szervezett könyvtárhálózatot, s így a könyvtárak lehetővé tegyék, hogy a nép minden egyes rendelkezésünkre álló könyvet felhasználjon . . ."[18] A könyv felhasználására napjainkban gyakran könyvvásárlás útján kerül sor. Ez örvendetes és fejlesztendő jelenség, de nem állítható szembe a *könyvtár megkülönböztetett* szerepével. Hány egyéni könyvgyűjtemény biztosíthatja még a legszerényebb (2000–3000 kötetes) közkönyvtár választékát is? Hány egyénileg megvásárolt könyv „szolgál ki" annyi olvasót, mint egy-egy agyonolvasott könyvtári társa? Ugyanakkor a könyvtár nem pótolja, sőt elősegíti a személyes könyvvásárlást. „Volt

[17] A közművelődést szolgáló intézmények. (A törvény 22–29. §-ai)

[18] *Lenin* Összes Művei. 38. köt. Budapest 1973. 324. old.

idő, amikor a kiadók és a könyvkereskedők attól tartottak, hogy a könyvtárak terjedése csökkenteni fogja a könyvek kereskedelmi forgalmát: Minek *vásárolnának* az emberek könyvet, amikor ingyen hozzájuk juthatnak?! Ma már nyilvánvaló, hogy ez az aggodalom alaptalan volt." E szavakkal nyugtatta meg Szabó Ervin, a Fővárosi Könyvtár akkori főkönyvtárosa 1910-ben a „könyvipar" vezetőit. Az aggodalom alaptalanságát *akkor* sajnos csak Anglia és az Egyesült Államok példájával bizonyíthatta, így folytatva érvelését: „Sehol a világon nem lehet egy-egy könyvből akkora példányszámot nyomatni és eladni, mint éppen az angolszász országokban; és az angolszász könyvkiadók és kereskedők készségesen elismerik ma, hogy nem kis részben a könyvtárak teremtették ezt a piacot, nevelő és propagandisztikus munkájukkal."[19] Mára hazánk olvasási kultúrájának fejlődése is igazolja a jeles társadalomtudós-könyvtáros feltevését.

Az egyes könyvtár – „könyvek, folyóiratok, egyéb kiadványok, adat- és hangrögzítések stb., valamint a bennük rejlő információk gyűjtő, feltáró és közvetítő helye"[20] – a könyvtári rendszer *egésze* útján tudja biztosítani a szükséges könyvtári ellátást. Ebben a rendszerben a közművelődési könyvtárak mellett fontos szerepük van az *iskolai*, a *felsőoktatási*, valamint a *szakkönyvtáraknak*. Ezért a későbbiekben ezekről is szó lesz.

A közművelődési könyvtári hálózat Magyarországon a korábbi népkönyvtárak továbbfejlesztésével az ötvenes években épült ki. Létrehozói és fenntartói a helyi tanácsok, illetve a szakszervezetek. Feladatukról az 1976. évi könyvtári tvr. a következőket állapítja meg: „(1) A közművelődési könyvtár feladata, hogy nevelő, illetve az önművelést és a tájékozódást szolgáló tevékenységével előmozdítsa az általános és a szakmai műveltség növelését. (2) A közművelődési könyvtár a székhelyén és az annak vonzáskörében élő lakosság egészét szolgáló lakóhelyi, vagy a munkahely dolgozóinak ellátását biztosító munkahelyi közművelődési könyvtárként működik. (3) Közművelődési könyvtár az egészségügyi és a szociális intézmények, valamint a fegyveres erők és a fegyveres testületek által fenntartott általános művelődést szolgáló

[19] Szabó Ervin könyvtártudományi cikkei és tanulmányai. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Budapest 1959. 106–107. old.

[20] Kulturális intézmények és szervezetek Magyarországon. Budapest 1976. 188. old.

könyvtár is."[21] 1965-ről 1975-re a közművelődési könyvtárak száma 9412-ről 8282-re csökkent, az állomány darabszáma 17 600 000-ről 31 557 000-re emelkedett, a beiratkozott olvasók száma 2 110 000-ről 2 211 000-re nőtt.

A fenti adatok rávilágítanak közművelődési könyvtárügyünk gyors fejlődésére és egyben problémáira is. Az a tény, hogy a könyvtárak állománya az elmúlt tíz év alatt *csaknem megkétszereződött* (közben a fölös példányok nagy részét is kivonták), bizonyítja, hogy vezető szerveink jól látják e fontos intézményhálózat jelentőségét. A rendelkezésre álló könyv- és egyéb dokumentummennyiség azonban még így is nagyon *kevés*. Különösen, ha figyelembe vesszük az évi hazai és külföldi könyv- és periodikatermés rohamos növekedését, a tíz év alatt az olvasói igényekben is bekövetkezett nagyarányú növekedést. A Szovjetunióban ennek *négyszerese*, de más fejlett országokban is többszöröse áll egy-egy fő rendelkezésére.

Az olvasói létszám a teljes lakosságnak mintegy 22 százalékát teszi ki. Ha tekintetbe vesszük, hogy az adatok nem tartalmazzák az *iskolai* és a *felsőoktatási* könyvtárak olvasóit, sem pedig a *honvédség* keretében működő könyvtárak kölcsönzőit, akkor ez a szám igen figyelemre méltó; azt jelenti – a fentiek feltételezett kiegészítő adataival számolva –, hogy *minden negyedik* lakos beiratkozott olvasója valamelyik közművelődési jellegű könyvtárnak. Ezzel az aránnyal nem kell szégyenkeznünk az összeurópai ranglistán sem. De ha a nem olvasók oldaláról közelítjük meg a kérdést, nem ilyen kedvező a kép. Sokoldalúan kell vizsgálnunk a beiratkozott olvasók igen lassú létszámnövekedésének, az utóbbi években *stagnálásának* okait. Ezek között szerepel a könyvállomány nem kielégítő növekedése, a könyvtárak egyéb tárgyi és személyi feltételeinek elégtelensége, közművelődési könyvtárhálózatunk szétaprózottsága is.

Azt a helyes elvet, hogy a közművelődési könyvtár igazodjék a lakosság települési és munkahelyi szerkezetéhez, hogy minden olvasónak elérhető közelségben legyen, adott viszonyaink közepette csak sok-sok kis könyvtár működtetésével tudtuk elérni. Azok a törekvések, hogy a hálózatban működő könyvtárak rendszeresen *cseréljék* egymással állományukat, sorozatosan kudarcot vallottak. Most nagyobb ellátási egy-

[21] A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1976. évi 15. számú törvényerejű rendelete a könyvtárakról. 12. §. *Magyar Közlöny*, 1976. 13. sz. 554. old.

ségek létrehozására kerül sor. Hasonló irányban fejlődik a világ élvonalában álló szovjet könyvtári szervezet is. Kisebb településeken, városi peremkerületekben előnyös lehet az iskolai és a tanácsi közművelődési könyvtár összevonása. Ez az egységes könyvtár nagyobb kötetszámával, hosszabb nyitva tartási idejével magasabb színvonalú ellátást biztosíthat mindkét olvasórétegnek.

Javítaná a helyzetet, ha a jelenlegi 80–100 napnál lényegesen rövidebb idő alatt jutnának el az újdonságok a könyvtárakba. Ehhez arra van szükség, hogy a könyvtárosokat tájékoztató *Új Könyvek* című kiadvány szerkesztői még a megjelenés előtt megismerhessék a könyvek tartalmát, a könyvterjesztés pedig a vásárlásnál részesítse előnyben a könyvtárakat. Mindezek mellett kétségtelen, hogy az olvasásra nevelés fejlettebb eszközeivel, a közművelődési intézmények jobb együttműködésével, módszereinek javításával is keresni kell a holtpontról való elmozdulás útjait.

Az olvasók száma mellett persze az is perdöntő, hogy *mit olvasnak* az emberek. E helyütt csak utalhatunk a néhány éve megindult olvasásszociológiai vizsgálatok eredményeire, amelyek a klasszikus szépirodalom és a mai magyar irodalom népszerűségének megállapítása mellett már elemzőbb áttekintést is adnak az egyes rétegek olvasói szokásairól, preferenciáiról, az olvasói ízléstípusokról stb. Az olvasási kultúra fejlettségi szintjére következtethetünk az ismeretterjesztő, szakmai, illetve a szépirodalom körébe tartozó könyvek forgalmának arányából is. Nálunk ez a viszonyszám hozzávetőlegesen 30:70, ami a tömegek olvasási kultúrájának kezdeti szakaszára vall.

A szakkönyvtárak egyéb – a fenntartó által támasztott szakirodalmi és tájékoztatási igények kielégítésével kapcsolatos – feladataik mellett közművelődési funkciót is betöltenek, hiszen többségük nyilvános közkönyvtár, tehát szolgáltatásaikat bárki igénybe veheti általános, politikai vagy szakmai ismereteinek bővítésére, érdeklődésének kielégítésére. Itt jegyezzük meg, hogy számos városi, illetőleg megyei könyvtár több szakterületen betölti a szakmai könyvtár bizonyos funkcióit is. A szakkönyvtárak az egyetemi és főiskolai könyvtárakkal együtt ellátják *a termelés, a tudományos kutatás, a felsőoktatás* valamennyi területének könyvtári feladatait.[22]

[22] A legjelentősebbek a következők: a Magyar Tudományos Akadémia Konyvtára (800 ezer könyv és 600 ezer egyéb dokumentum); Országos Műszaki Könyvtár és

Nemzeti könyvtárunk, az Országos Széchényi Könyvtár a teljesség igényével gyűjti, feldolgozza és rendelkezésre bocsátja a magyar nyelvű és magyar vonatkozású könyvtári dokumentumokat (hungaricum); emellett számos központi könyvtári szolgáltatást nyújt (pl. a Nemzeti Bibliográfia szerkesztése, nemzetközi könyvcsere, könyvrestaurálás); keretében működik a Könyvtártudományi és Módszertani Központ.

Szakkönyvtári hálózatunk egyik nagy problémája azonos a világ minden nagy könyvtárának gondjával; a beszerzés nem tud lépést tartani a dokumentumok születésével, s ha már beszerezte, nem tudja megfelelően tárolni, feldolgozni az egyre áradó könyveket és egyéb kiadványokat. (Egy időben azt hittük, hogy a könyvek elvesztik tudományos információhordozó szerepüket, mert a legújabb eredmények a folyóiratokban jelennek meg. Ezt a legutóbbi tíz év megcáfolta. A tudósok, a kutatók egyre inkább visszatérnek a könyvekhez, mert a folyóiratok szakirodalmi publikációja annyira fölhígult, hogy szinte lehetetlen kiválasztani belőlük a szükséges tudományos értékű információt.) Mi is küzdünk ilyen gondokkal, elsősorban devizahiány meg helyhiány miatt, de azért is, mert a gyűjtőkörök nincsenek világosan elhatárolva. Létezik ugyan gyűjtőköri együttműködés, de megvalósítása még tökéletlen; egyes könyvekből szükségtelenül sok példány jut az ország könyvtáraiba, mások meg elkerülik a figyelmet, és hiányoznak a gyűjteményekből.

A MŰVELŐDÉSI OTTHONOK

A művelődési otthon viszonylag fiatal közművelődési intézménytípus. Létrehozója nemcsak a művelődési igény volt. A szocialista országokban (a Szovjetunióban, majd később a többi szocialista országban) a művelődési igények mellett általános politikai és társadalmi igények is közrejátszottak kialakulásában. A forradalom, illetve a felszabadulás

Dokumentációs Központ (300 ezer könyv és 650 ezer egyéb dokumentum); Egyetemi Könyvtár, ELTE (1 millió könyv, 250 ezer egyéb dokumentum); Károlyi Mihály Országos Mezőgazdasági Könyvtár az AGROINFORM szervezeti egységeként (150 ezer könyv és 130 ezer egyéb dokumentum); Országgyűlési Könyvtár (570 ezer könyv és egyéb kiadvány); Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum (325 ezer dokumentum); a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára és Dokumentációs Szolgálata (350 ezer könyv, 120 ezer egyéb kiadvány); a Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára, Debrecen (900 ezer könyv, 300 ezer egyéb kiadvány).

utáni évek nagy társadalmi mozgása, a lakosság érdeklődése a közügyek iránt, a hasonló gondolkodású emberek egymást keresése megkövetelte, hogy legyen valahol egy helyiség, ahol a közösségek tagjai összejöhetnek, gyűlést tarthatnak, színházat, filmet láthatnak stb. Emellett gyakran egyéb társadalmi funkciókat is be kellett tölteniük a művelődési otthonoknak (pl. a gyermekek egészségügyi vizsgálata, sorozás, étkeztetés).

A felszabadulástól kezdve egészen a hatvanas évek elejéig nagy számban létesültek „kultúrotthonok". Nagy részük más intézményből való átalakítással jött létre. Később, a társadalmi és kulturális élet fejlődésével együtt természetesen differenciálódtak az intézményekkel kapcsolatos igények is, de sokszor objektív akadálya volt annak, hogy ezeket az igényeket ki is elégítsék. Paradoxonként hangzik, hogy ami korábban a közösségi találkozás lehetőségét nyújtotta, az utóbb szinte akadálya lett a közösségek kialakulásának. Ugyanis az érdeklődés is differenciálódott, meghittebb és kisebb közösségek összefogása vált lehetővé és szükségessé, de a nagy termek, itt-ott a hodályok alkalmatlanok voltak erre a célra. Ma már a nagyobb tömegeket megmozgató gyűlések ritkábbak, a politikai életben is inkább kisebb közösségekhez szólnak, tehát erre a célra is kisebb helyiségekre van szükség. A művelődésben is egyre jobban differenciálódnak az igények, a képzési célok. Vagyis amikorra a hálózat nagyjában-egészében kiépült, két dolog derült ki: az átalakított épületek nem bírják az évtizedeket, és az újonnan létesített intézmények többsége sem alkalmas a differenciáltabb művelődés szolgálatára.

1965-ben felülvizsgálták a művelődési otthonok működését. Ez a vizsgálat megállapította, hogy a 3311 nyilvántartott intézményből csak 1695 képes megfelelni a megszabott minimális követelménynek.[23] Azóta mintegy százzal növekedett az alkalmas épületek száma. Látogatottságuk mértékét a bizonytalan nyilvántartás miatt nehéz kimutatni. Becsült adatok alapján 50 millióra tehető az intézmények különféle foglalkozásain megfordulók száma. „A 27 legjobban felszerelt művelődési otthon (az összes intézmények egy százaléka) a látogatók 10 százalékát vonzza; ez azt jelzi, hogy megfelelő körülmények a művelődési házak hatásfokát lényegesen növelhetnék."[24]

[23] A művelődésiotthon-vezetők III. országos konferenciájának tézisei. NPI, Budapest 1973. 12. old.

[24] A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai. 9. old.

A művelődési otthonok funkcióiban folyamatos a változás. 1949-től a hatvanas évek közepéig az intézményhálózat *társadalmi háttere* óriási változott. Mint ismeretes, az életszínvonal több mint kétszeresére emelkedett; ez idő alatt hazánk elmaradott agrár-ipari jellegű országból fejlett mezőgazdasággal rendelkező ipari országgá vált. A mezőgazdaságban dolgozók részaránya 52 százalékról 31 százalékra csökkent, megszilárdult a termelőszövetkezeti nagyüzemi termelés. Jelentősen fejlődött az iskoláztatás, a közlekedés, javultak a települési viszonyok, kulturáltabbak lettek a szórakozóhelyek, a vendéglátóipar stb. A tömegkommunikációs eszközök rohamos térhódítása, az életmód változása, a szabad idő növekedése módosította a művelődés szerkezetét is. Ezzel a megváltozott helyzettel szembesítette a művelődési otthonok helyzetét az 1965-ben megkezdődött felülvizsgálat.

Az egyéb kulturális intézmények (színházak, múzeumok, kiállítótermek, könyvtárak, mozik stb.) fejlődése is lehetővé tette, hogy a művelődési otthonok *sajátos* funkcióikra összpontosítsanak:

– a helyi társadalmi élet igényeinek megfelelő közös művelődés és szórakozás feltételeinek biztosítására, hatékonyságának előmozdítására;

– a művészi, technikai, tudományos alkotótevékenység kibontakoztatására,

– a rendszeres továbbképzés elősegítésére,

– a művészetekkel való találkozás, az értő befogadás és feldolgozás előmozdítására.

A felsorolt alapvető funkciók természetesen egymásba kapcsolódva érvényesülnek. Nem zárják ki, sőt feltételezik az egész kulturális élettel, az egyéb közművelődési intézményekkel való állandó *összjátékot*. Szem előtt tartva, hogy a művelődő ember személyében és érdekeltségében azonos a termelő, a közéleti és a „magán" emberrel – éppen e cselekvési szférákban nyilvánul meg a műveltsége –, erősíteni kell az érdemi, tartalmi kapcsolatokat a politikai, társadalmi szervekkel, a termelés különböző szintű irányítóival. Ez az állandó kapcsolat biztosíthatja, hogy a művelődési otthon programja megfeleljen a társadalmi szükségleteknek és az egyéni igényeknek is.

A feladatok megfogalmazásánál, a programok összeállításánál másik fontos szempont a kellő *differenciálás*. A művelődési otthon gyűjtőfogalma különböző típusú intézményeket foglal magában, s ezek eltérő mértékben és módon töltik be fő funkcióikat. Legtöbbet a *művelődési központok* tudnak nyújtani; már csak részlegesen felelhetnek meg a

helyi kulturális igényeknek (tárgyi és személyi feltételeik arányában) *a művelődési házak;* végül a *klubkönyvtárak* főleg a könyvekre, a tévé és a rádió adásaira alapozzák a művelődési közösségek létrehozását és működését. Ezt a besorolási elvet követi a Művelődésügyi Minisztérium 1968. évi 105-ös számú utasítása. Azóta persze a társadalmi élet, a közművelődés és benne a művelődési otthonok is sokat fejlődtek. Időszerű az intézmények újabb tapasztalatainak feldolgozása, és ennek alapján az utasítások módosítása, korszerűsítése.

A *differenciálás* a *tartalom* szempontjából is követelmény. Figyelembe kell venni a közönség, a közművelődésben részt vevők ma már sokban eltérő műveltségi szintjét, érdeklődését, szabad idejének alakulását, családi körülményeit stb. Ezért minden művelődési otthonnak rendszeresen tanulmányoznia kell látogatóinak – és potenciális látogatóinak – életmódját, életkörülményeit, aktivitási szintjét, esztétikai-művészi ízlését, szórakozási szokásait stb. Erre alapozva lehet kidolgozni az együttes továbblépés stratégiáját és taktikáját. Ha ebben az anyagi eszközök hiánya gátolja a népművelőket, sürgősen kopogtassanak a sok szektorú mecenatúra ajtaján: megalapozott érveik remélhetőleg megértésre találnak. Előbb-utóbb pedig azt is el lehet érni, hogy kulturális érdekeik felismerése alapján a művelődési közösségek résztvevői is többet fordítsanak kulturális igényeik kielégítésére.

Manapság ismét sok vita zajlik a művelődési otthonok körül. Az egyes országokban különböző megoldásokkal kísérleteznek, a sokféle funkció közül mást-mást hangsúlyoznak. 1968 nyarán az UNESCO nemzetközi szakértői értekezletet rendezett a művelődési központok fejlesztéséről. Ez számos tagország tapasztalatait és a vitát is figyelembe véve hosszabb időszakra körvonalazta az intézmény fő jellegzetességeit. A dokumentum megfogalmazásában ugyan itt-ott érezni a különböző társadalmi berendezkedésű országok képviselői közti vita kompromisszumos lezárását, néhány gondolata mégis tanulságos lehet hazai vitáink folytatásához.

„A szakértők úgy vélik, hogy a művelődési központ új, nagy szociális jelentőségű intézmény, amely alapvetően a személyiség fejlesztésére irányul. Ez az egységes cél rajzolódott ki a művelődési központokra vonatkozó különféle elképzelésekben, amelyek legtöbbször a társadalmak és közösségek eltérő politikai, szociális, gazdasági és kulturális fejlettségével magyarázhatók.

A művelődési központok a következő vonásokkal jellemezhetők:

– A legteljesebb nyilvánosság.

– Törekvés a kultúra demokratizálására, lerombolva azokat a korlátokat, amelyeket a hagyomány és a gazdasági feltételek emelnek a kulturális életbe való bekapcsolódás útjába.

– A közösség tényleges részvétele a központ életében és tevékenységében. Ez a részvétel mindenki számára lehetővé teszi az alkotókészség kifejlesztését és a felelősségvállalás elsajátítását. A felülről erőszakolt kultúrával szemben a művelődési központ olyan kultúrát nyújt, amely az egyes emberben és az egyes ember által jön létre.

– A művelődési központ annak révén, hogy a problémákkal küzdő emberek közösségi jellegű találkozóhelye, mindenekelőtt szintetizáló szerepet tölt be. Noha nyilvánvalóan biztosítja a kulturális örökség iránti fogékonyság felkeltését, de nem a megőrzés és átörökítés érdekében – még ha közvetlenül hozzá is járul ehhez –, hanem elsősorban azért, hogy megkönnyítse az ember alkalmazkodását környezetéhez és korának problémáihoz: különösen fontos ez a megközelítési mód az ifjúság esetében. A művelődési központ azt a célt akarja megvalósítani, hogy minden egyén saját kulturális életét élje, s a kultúra mindennapi életének szerves részét alkossa.

A közösségnek meg kell szereznie azokat a fegyvereket, amelyekkel az elgépiesedés világában fenyegető elidegenedés ellen harcolhat, s amelyekkel abban a világban, ahol az információk tömege árasztja el, megőrizheti a választás szabadságát.

Végül a művelődési központ – a különféle tevékenységi területeken betöltött sokféle szerepe ellenére – állandó nevelés keretében biztosítja a kulturális nevelés egységét, főleg a művészeti nevelést.

A hozzászólások nyilvánvalóvá tették a következőket:

– Célszerű kialakítani bizonyos művelődési »mikro«-politikát a társadalmi és kulturális környezet figyelembevételével.

– Lehetetlen megteremteni az intézmények működésének bármilyen modelljét: működésük – akár az élet – állandó fejlődésben van, ebben a tekintetben nagyfokú rugalmasságra van szükség, a munka állandó értékelésével lehetővé kell tenni, hogy az új vagy már létező intézmények jobban tudjanak alkalmazkodni a sajátos feltételekhez.

– A helyi feltételekhez való alkalmazkodás igényének megfelelően – miután megállapították, hogy a kulturális munka és a környezet között állandó kölcsönhatás van –, azt a következtetést vonták le, hogy különös figyelmet kell fordítani azoknak az intézményeknek a műkö-

désére, amelyek a világ szociális, gazdasági és kulturális szempontból elmaradt övezeteiben és vidékein létesültek: ilyen viszonyok, ha eltérő mértékben is, a világ minden részén fellelhetők.

– Különleges körülmények esetén, nevezetesen falusi környezetben, a kulturális tevékenység csak úgy fejleszthető, ha szoros kapcsolatban van az élet, azaz a foglalkozás adta keretekkel (pl. a szövetkezetekkel vagy a mezőgazdaság fejlesztésével foglalkozó központokkal). Városi környezetben a művelődési központ tevékenysége egyaránt támaszkodhat a lakóhelyre és a munkahelyre (üzemi bizottság, szakszervezet), megtartva teljesen nyitott jellegét mindenfajta érdeklődő közönség számára.

A művelődési központ szerepéről vallott egyes felfogások az esztétikai és művészeti, mások a társadalmi küldetést hangsúlyozzák, de végső soron az az egységes vélemény alakult ki, hogy a különféle intézkedések egyetlen végső célt szolgálnak: az embert."[25]

A KÖZMŰVELŐDÉST IS SZOLGÁLÓ INTÉZMÉNYEK

A művelődési otthonok és a közművelődési könyvtárak hálózata mellett számos (tág értelemben vett) kulturális intézmény is nélkülözhetetlen szerepet tölt be a közművelődési feladatok végrehajtásában. A törvény szerint valamennyiük közös feladata, hogy „felkeltse a művelődés iránti igényt, közreműködjék annak kielégítésében, a közművelődés eszközeit és alkalmait mindenki számára hozzáférhetővé tegye és ezzel szolgálja a kultúra demokratizálását, a közösségi gondolkodás és életmód általánossá tételét".[26] A legjelentősebbeket megkíséreltük szemléletesen csoportosítani.

Az oktatási-nevelési intézmények – mint mindenfajta műveltség *megalapozói* – megkülönböztetett fontosságúak a közművelődés szempontjából is. Ezeknek kell kifejleszteni az állandó önképzés igényét, megtanítani a különféle közlési rendszerek célszerű használatára, szokássá tenni a folyamatos művelődést. Már az óvodában elkezdődik a gyermekek érdeklődésének, közösségi jellemvonásainak fejlesztése. Ezt az iskola-előkészítő funkció keretében teljesíti az óvoda. A művészetre

[25] Vö. Nemzetközi szakértői értekezlet a művelődési központok fejlesztéséről. Budapest 1968. július 16–20. NPI, 121–122. old.

[26] Törvény a közművelődésről. 22. §. (1.) 13. old.

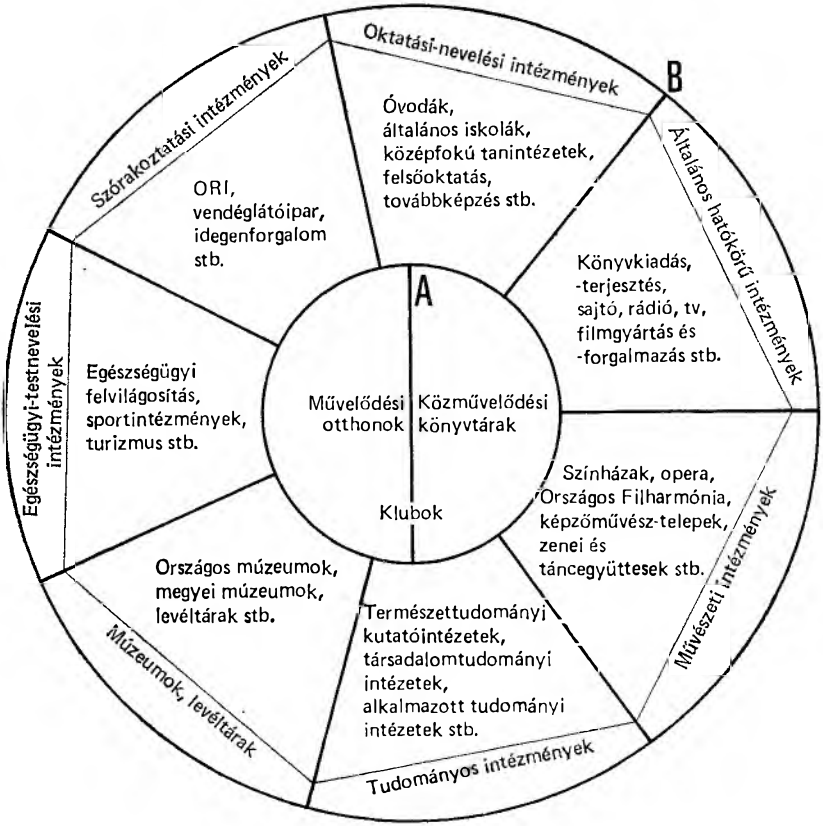

A A közművelődés alapintézményei

B A közművelődést is szolgáló intézmények

nevelés is megkezdődik már ebben a korban. Ha tudjuk, hogy 1975-ben a 3–6 éves gyermekeknek már közel háromnegyede óvodába járt, bizhatunk abban, hogy a művészi ízlés – ha nem is egyenletesen – de széles körben megalapozódik.

Az *általános iskolák* tehetnek legtöbbet a művelődés szokássá válása érdekében. A gyermekek itt igen fogékonyak, több szabad idővel rendelkeznek. A lehetőségek növekedése arányos a szakrendszerű oktatás elterjedésével. A szaktárgyak keretében alkalom és szükség is van

arra, hogy az iskolán kívüli formákkal már a tanulás idején, de a tanulás utáni időben is a közművelődéshez kapcsoljuk az általános iskola tanulóit. 1975-ben hazánkban a tanórák 80 százalékát szakrendszerű oktatásban tartották meg. Hogy a pedagógus mennyire képes az órák alatt a kötelező tananyagon túl még más olvasmányokra és más művelődési alkalmakra is felhívni a figyelmet, az nagyon sok mindentől függ. Függ a pedagógus képzettségétől, attól is, hogy hány gyerek jár egy osztályba, hogy marad-e a tanárnak energiája a kötelezően előírt pedagógiai mozzanatokon túl a műveltség tágabb körű megalapozására is.

A középfokú oktatás három fontos, oktatáspolitikailag megszabott feladata egyben közművelődési funkciót is teljesít. Melyek ezek? Először: *önálló tanulásra tanítani* a fiatalokat. Másodszor: *megalapozni világnézetüket.* Harmadszor: *demokratikusan és demokratizmusra nevelni a diákokat.* Tehát a diákönkormányzatot, diákmozgalmat, ifjúsági szervezetet úgy kell kialakítani, s a tanulást, a feleltetést, az iskola belső légkörét demokratikussá kell tenni, hogy az megalapozza a termelőmunkába és a közéletbe kikerülő ifjúság demokratikus magatartását. A középfokú oktatás szerkezetét is érdemes közelebbről szemügyre venni, mert abból kiderül, hogy e képzés idején is differenciáltan kapcsolhatók be a tanulók a közművelődés folyamataiba. Mint ismeretes, a középfokú oktatásban részt vevők több mint fele szakmunkásképzőben tanul, közel 25 százaléka szakközépiskolában és mintegy 20 százaléka gimnáziumban. Ez a népgazdaság igényeinek megfelelő szerkezet. De ha azt nézzük, hogy a tanulóknak összesen közel 80 százaléka nagyobb mértékben részesül szakmai oktatásban, mint művészeti, irodalmi, társadalomtudományi, nyelvi képzésben, akkor nyilvánvalóvá lesz a közművelődési és az iskolai tevékenység kölcsönös, szerves kiegészítésének igénye. Más oldalról el kell gondolkodnunk azon is, hogy a 77,5 százalékkal részesedő, szakmai képzést is nyújtó intézményhálózat nem szolgálhatná-e jobban a közművelődés természettudományos és műszaki-technikai nevelőtevékenységét a felszereléseivel, eszközeivel?

A felsőoktatási intézmények közművelődési funkciói közül három mozzanatot emelünk ki. Az első: *hogyan művelik saját hallgatóikat,* milyen széles körű korszerű szocialista műveltséget nyújtanak nekik. Az 1976–77-es tanévben felsőoktatásunkban 110 500 hallgató tanult (64 500 nappali, a többi esti vagy levelező tagozaton). Ha figyelembe

vesszük majdani szakmai és közéleti szerepüket, világossá válik, hogy már az egyetemi, főiskolai évek alatt ki kell fejlesztenünk érdeklődésüket a társadalom dolgai iránt, érzékennyé kell tennünk őket a művészetek befogadására. Nagyon nehéz megítélni, hogy e tekintetben miként is áll a helyzet, mert a különféle felsőoktatási intézményekben eltérők az eredmények. Még aligha fordítottunk kellő gondot a hallgatók aktív kulturális életének fejlesztésére. Ez persze nem jelenti azt, hogy ezekben az intézményekben általában nincs kulturális élet; de azt igen, hogy nem kielégítő, sem a szükségletekhez, az igényekhez képest, sem a magyar egyetemek, főiskolák haladó hagyományaihoz képest. Mintha a tanulás mechanizmusában egyetemeinken néhol elveszne a művelődés mechanizmusa.

A felsőoktatási intézmények másik fontos közművelődési funkciója, hogy *segítik környezetük művelődését. Ez Budapesten* is nagyon fontos, de különösen fontos a vidéki egyetemeken és főiskolákon. A nagyobb vidéki városok sokszor azért is harcolnak annyira felsőoktatási intézményért, mert – ha a dolgok jól mennek –, akkor az intézmény igényesebbé teszi az egész város, különösen az ifjúság kulturális életét, szokásait, a szabad idő eltöltését. Az anyagi és szellemi energiák koncentrálása persze ellentmond a fokozattabb decentralizálásnak. Másfelől a vidéki felsőoktatási intézmények sem mindig töltik be kellően az említett funkciót. Egy példa: a színházak közönség-összetételét vizsgáló felmérés szerint alig különbözött az egyetemi városok közönsége a nem egyetemi városokétól. Néhol sem a diákság, sem a felsőoktatási intézmények pedagógusai nem mutatták azt az érdeklődést a színházak iránt, amit elvártak volna tőlük.

A harmadik funkció: *a felsőoktatás készítsen fel a közművelődési tevékenységre.* Ennek vizsgálatát is ketté kell osztanunk: hogyan készít fel főhivatásként közművelődési tevékenységre, és hogyan társadalmi hivatásként? Egyrészt tehát arról van szó, hogy a népművelő-, a könyvtáros-, a muzeológusképzés, a művészettörténész-képzés milyen helyet foglal el egyetemeinken. E tekintetben nem kell szégyenkeznünk. A magyar felsőoktatási intézmények már elég korán, 1960 táján felismerték e funkciójukat, s azóta a könyvtáros- és népművelőképzés meggyökeresedett felsőoktatásunkban. Nem ilyen átgondolt még a fakultatív közművelődési oktatás. Ez a fajta képzés a Szovjetunióban a legelterjedtebb: minden leendő értelmiségit felkészítenek a közművelődési munka valamely ágazatára. Nálunk sajátos módon az agráregye-

temek és -főiskolák jeleskednek e vonatkozásban; de meg kell említeni a tanárképző főiskolákat, a tanítóképző intézeteket is, ahol kisebb-nagyobb mértékben a tantervben, a programban is szerepel népművelési ismeretanyag. Ahhoz, hogy az értelmiség ezt a hivatását jobban be tudja tölteni, valamennyi felsőoktatási intézményünknek gondoskodnia kell a hallgatók közművelődési képzéséről.

Mindhárom említett célt szolgálja az oktatási miniszter 1976 januárjában közreadott utasítása, amely valamennyi felsőoktatási intézményben *közművelődési bizottság* megalakítását írja elő, továbbá elrendeli, hogy 1977. szeptember 1-ig minden felsőoktatási intézményben be kell vezetni a közművelődési ismeretek fakultatív oktatását.[27] Az utasításhoz az Oktatási Minisztérium és a KISZ Központi Bizottsága közös irányelveit mellékelték. Ebben hangsúlyozzák, hogy a kommunista szakemberképzés és a közművelődés nem választható el egymástól, együttesen szolgálják: 1. az intézmények haladó hagyományú kulturális tevékenységének fejlesztését és a hallgatók sokoldalú aktív részvételét; 2. a hallgatók felkészítését a közművelődési feladatok vállalására; 3. a környezet kulturális életébe, közművelődési feladatainak megoldásába való bekapcsolódásukat. Mindhárom feladat megoldását az eddiginél erőteljesebben kell szorgalmazniuk a tantestületeknek, a KISZ-szervezeteknek és a kollégiumi közösségeknek. Következetesebb végrehajtásra vár az irányelvek azon útmutatása is, hogy „a közművelődési tevékenység anyagi támogatását kiemelt feladatként kell kezelni".

Külön kell szólni az oktatáson belül a *továbbképzés* közművelődési funkciójáról. Ez a tevékenység valahol a közoktatás és a közművelődés mezsgyéjén helyezhető el, bár világszerte a közoktatás önálló területének kezdik tekinteni. (Magyarországon talán a továbbképző iskolákkal kellene kezdenünk az ismertetést, de szerencsére ez az intézménytípus kihalóban van. A továbbképző iskolák – mint tudjuk – azokkal a 14–16 éves gyerekekkel foglalkoznak heti néhány órában, akik nem tanulnak tovább. De ma már az általános iskolát végzetteknek több mint 90 százaléka továbbtanul, s többen 16 éves korukig végzik el a 8. osztályt. Ennek következtében 1975–76-ban országosan csak mintegy 800 gyerek járt továbbképző iskolába.)[28]

[27] Az OM 104/1976. utasítása. *Művelődésügyi Kozlöny*, XX. évf. 1. sz.

[28] OM Statisztikai Tájékoztató 1975–76. Alsófokú oktatás. 117. old.

A továbbképzés *négy típusa* élesen körvonalazható. Az első *a dolgozók esti, levelező oktatása* (általános iskolai, gimnáziumi, szakközépiskolai, szakmunkásoktatás és az egyetemek esti és levelező tagozatai); a második a *szakmai továbbképzés;* a harmadik a *politikai továbbképzés;* a negyedik a *vezetők továbbképzése.*

A dolgozók – iskolai keretek között folyó – esti-levelező oktatását a közoktatáspolitika témakörében tárgyalta tankönyvünk. Itt a többi intézmény felnőttoktatási teendőivel egészítjük ki a képet. Mindinkább elterjednek a művelődési otthonokban a *vizsgára előkészítő tanfolyamok.* Azok járnak ide, akik munka- vagy életkörülményeik miatt nem tudják rendszeresen látogatni az iskolát, és – időnkénti segítséggel – magánúton készültek fel az osztályozó vizsgákra.

Az 1976–77-es oktatási évben a Magyar Rádió és a Magyar Televízió kiemelkedő vállalkozásaként megindult a *Mindenki iskolája* sorozat sugárzása. A rádió a 7. és 8. osztály irodalmi és történelmi anyagát tűzte műsorára, a tévé adásai pedig a matematikai, fizikai, kémiai, földrajzi és biológiai ismereteket foglalják össze érdekes, szórakoztató feldolgozásban. Az oktatási, közművelődési intézmények, szervezetek konzultációs körökkel, szervezéssel segítik az akciót. A hatást, az eredményeket még korai volna értékelni. A kezdeti tapasztalatok alapján megismétlik az adásokat és bővítik a járulékos szervezési tevékenységet, javítják a közönséggel (a tanulókkal) létrejövő kapcsolatot. A mérhető vizsgaeredményekhez már előre is hozzátehetjük az adások általános műveltséget bővítő hatását.

A szakmai továbbképzés két nagy ágazatban folyik: az egyik a munkás-technikus képzés, a másik az egyetem utáni továbbképzés (posztgraduális képzés).

A politikai továbbképzésben évente több mint kétmillió ember vesz részt különböző szinteken, szervezetekben és intézményekben. Ez a szám is jelzi, milyen nagy az emberek politikai érdeklődése, és menynyire fontos a közművelődési intézményeknek ehhez kapcsolódó tevékenysége (pl. a rádió, a tévé, a könyvkiadás, a könyvtárak).

A vezetőképzés központi intézménye az *Országos Vezetőképző Központ.* Tíz éve veszi ki részét az államigazgatás dolgozóinak és a kiemelt vállalatok vezetőinek rendszeres továbbképzéséből. Rendelet írja elő, hogy az erre kijelölt vezetők négy-öt évenként vegyenek részt esetenként 4–10 hetes tanfolyamon. Ha megfelelő sokrétűséget tudunk teremteni a témákat illetően, és ugyanakkor egyöntetűséget a hallga-

tók tekintetében, akkor ez a továbbképzési rendszer egyre hatékonyabb lesz. A tanfolyamok számos elemét az ismeretterjesztés is hasznosítja.

A *továbbképzés* négy fajtája közt megvan az *integrálódás lehetősége*. Az iskolát pótló szerepet a szakmai továbbképzéssel, a politikai továbbképzéssel és – megfelelő személy kiválasztása esetén – a vezetőképzéssel is össze lehet kapcsolni. A kormány 1014/1971. (IV. 28.) sz. határozata a munkások továbbképzéséről azért is jelentős, mert kimondja, hogy a munkások *szakmai, politikai és általános műveltségét* öt-nyolc évenként szervezetten fel kell frissíteni. A 2046/1971. (XII. 30.) sz. határozat pedig a középfokú képzettségű szakemberek részére írja elő a vezetési ismeretek oktatását.

A továbbképzés minden ágában probléma, hogy kísért a formalitás: például a bizonyítványért tanulás, a vizsga előtti gyors memorizálás és az ezt követő gyors felejtés, az iskolás módszerek és tartalmak. Tudatosabban kellene tanítani a felnőtteket tanulni, és megtanulni a felnőtteket tanítani!

Az általános hatáskörű kulturális intézmények közül e helyütt a könyvkiadás és -terjesztés, továbbá a filmforgalmazás intézményeivel foglalkozunk. (A még idesorolt tömegkommunikációs eszközök a következő fejezetben kerülnek sorra.)

A könyvkiadás és -terjesztés intézményeinek teljesítményeivel nemzetközi szinten is büszkélkedhetünk. Tíz évvel ezelőtt hazánkban 3953-féle könyv jelent meg 44,8 millió példányban, 1975-ben már 8391-féle, közel 90 millió példányban.[29] Már az 1965-ös választékkal is az igen előkelő 12. helyet foglaljuk el a világ igényes olvasó népeinek ranglistáján, és a megjelent művek 11 300-as átlagpéldányszámával ugyancsak elismerést érdemeltünk ki.[30] Az egy főre jutó könyvvásárlás 1976-ban mintegy 160 forint volt. Az összvásárlás 27,4 százalékát az üzemi könyvvásárlás tette ki, míg a falusi könyvterjesztés 25 százalékkal részesedett az összforgalomból.[31] A falusi könyvvásárlás értéke 1970 és 1975 között két és félszeresére növekedett.[32] A közművelődési funkció szempontjából persze az a kérdés is felvetődik, hogy *mit adnak ki és mit terjesztenek*. Ezzel azonban most nem foglalkozhatunk.

[29] KM Statisztikai tájékoztató 1976. Közművelődés. 25. old.

[30] *R. Escarpit:* A könyv forradalma. Budapest 1973. 193. és 173. old.

[31] Könyvkiadás-könyvterjesztés 1976-ban. MKKE. Kézira

[32] KM Statisztikai tájékoztató 1975. Közművelődés. 25. old.

A mozihálózat évenként 160–170 új játékfilmet mutat be; ebből 20–25 magyar film; a külföldiek közel fele szinkronizált. A mozilátogatottság adatai is sokat mondanak: a csúcs 1960-ban 140 millió volt, az 1973-ban 73,5 millióra zuhant vissza. Ezt követően lassú emelkedés tapasztalható: 1974-ben megközelítette a 78 milliót, de 1976-ban ismét 73,6 millió volt.[33] Ha a népesség megoszlását tekintve figyeljük az évi adatokat, kiderül, hogy a mozilátogatók 70 százaléka a népesség 20–30 százalékából kerül ki. Tehát van egy réteg (kb. a lakosság egyharmada), amelyik hetenként vagy hetenként többször is megy moziba (valószínűleg a serdülőkorúak). A következő egyharmad rendszertelenül, egyharmada pedig egyáltalán nem jár moziba. Ez az utóbbi egyharmad (vagy legalábbis jelentős része) a televízióban sem nézi a filmeket, mert vagy nincs televíziója, vagy nem jó a vétel; esetleg idősebbekről van szó, akik estére elálmosodnak stb. Ők a legfehérebb „fehér foltok" lakosai.

A mozik 65 százaléka művelődési otthonban van, de önálló intézményként működik. A közművelődési szempontok érvényesítésére sok lehetőség volna, ha nem uralkodna szűk reszortszemlélet az intézményekben, illetve az ott dolgozó munkatársak körében. Együttes erővel jobban előmozdíthatnák a filmesztétikai nevelést, a filmkultúra ügyét is.

Magyarországon sok kitűnő népszerű-tudományos és dokumentumfilm készül, más országoktól is vásárolunk ilyeneket. Közönségük azonban méltatlanul kicsi és esetleges. A mozik mellett a fővárosban és a megyékben működő filmtárak is foglalkoznak forgalmazásukkal, sajnos, nem kellő eredménnyel. A közművelődési határozat megállapította: „A különböző művelődési, ismeretterjesztő rendezvények színvonalának emelése érdekében a megyei filmtárak választékának nagyobb mértékű bővítése és igénybevétele szükséges."[34]

A művészeti intézmények sorában a *színház* rendkívül fontos komplex művészeti intézmény, de egyben az egyik legfontosabb közművelődési funkciójú intézmény is. Aki színházba jár, az más vonatkozásban is igényesebben művelődik, valószínűleg elolvas egy-egy könyvet is attól a szerzőtől, akinek a darabját látta, vagyis elindul a rendszeresebb művelődés útján.

[33] KM Statisztikai tájékoztató 1976. Közművelődés. 28. old.

[34] A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai. 69. old.

Örvendetes, hogy a színházi nézők száma is emelkedett az elmúlt években: 1971-ben 4 680 000-en, 1973-ban 4 817 000-en, 1975-ben pedig már 5 365 000-en látogattak színházi előadást.[35] Növekedett a fiatalok és a munkások részvétele. De a színházlátogatók összetétele közművelődési szempontból még nem a legmegfelelőbb, túlzottan Budapest-centrikus: a látogatók 50 százaléka budapesti. Bár az utóbbi időben a megyeszékhelyek színházai egy-egy bemutató újszerűségében túl is szárnyalják a fővárosi színházakat, mégis: a vidéki városok „egyszínházas" mivoltukból következően egyidejűleg csak egyfajta közönségigényt tudnak kielégíteni. A túlbiztosító bérletezési rendszer miatt pedig előfordul, hogy sok érdeklődő már nem kap jegyet, miközben a nézőtér erősen foghíjas. Ez az állapot a színház művészeti produkciójára is demoralizálólag hat.

A színházba járók számához hozzá kell még adni a tévé színházi előadásainak (évi átlagban 60 előadás) közönségét, mintegy 60 millió nézőt. Ez még akkor is óriási szám, ha a tévéközvetítés nem jelent azonos értékű élményt az élő színházi előadással (a tévében egy kicsit filmmé válik minden színházi produkció).

A zenei intézmények műsorainak látogatottsága is fokozódó érdeklődést és igényszint-emelkedést tanúsít. Az Operaház előadásainak, az Országos Filharmónia hangversenyeinek közönsége évről évre kiegyensúlyozottan növekszik, a hanglemezvásárlók közt mind nagyobb a komoly zenét kedvelők tábora. A zenei közönség átfogóbb szociológiai vizsgálata még nem történt meg, így keveset tudunk az egyes rétegek részvételének arányairól.

A képzőművészeti alkotóműhelyek is szervesen beépülnek az adott település közművelődési arculatába. Helyi kiállításaikkal olyanokat is bekapcsolnak a képzőművészeti kultúrába, akik a múzeumokat nem vagy ritkán keresik fel.

A művészeti intézmények közművelődési funkcióját két vonatkozásban kívánatos kibontakoztatni: egyrészt tovább kell fejleszteni *a művészet és a közönség*, adott esetekben a *művészek* és a közönség találkozásainak, kölcsönhatásának formáit, módszereit, másrészt még kihasználatlan lehetőségek vannak a művészeti intézmények és az amatőrmozgalom együttműködésére.

A tudományos intézmények ismeretterjesztő, tudománynépszerűsítő

[35] KM Statisztikai tájékoztató 1976. Közművelődés. 29. old.

szerepe kézenfekvő. A tudományos kutatás eszközei gyakran egyben a tudományos ismeretterjesztés eszközei is (pl. egy csillagvizsgáló, bizonyos meteorológiai kísérleti eszközök vagy a tudományos kutatásokat is végző mezőgazdasági kísérleti gazdaságok esetében). Ugyanaz a kísérlet, amely a tudomány művelésére szolgál, alkalmas a feltárt eredmények népszerűsítésére, propagálására is. Hasonló a helyzet a levéltáraknál, ahol ugyanaz az irat egyrészt a tudományos kutatás tárgya, másrészt a közművelődés feladatait is szolgálja, ha történelmi ismeretterjesztésre, honismereti vagy helytörténeti gyűjtésre használják.

A Magyar Tudományos Akadémia elnöksége külön is foglalkozott a közművelődés segítésével, és főtitkárának, illetve a kutatóintézetek igazgatóinak gondjára bízta, hogy „a tudomány képviselői, főként a fiatal szakemberek, minél nagyobb számban ezután is vegyék ki részüket a közművelődési feladatokból". Azt is tervbe vették, hogy az MTA művelődéskutatási bizottsága elkészíti a művelődési kutatások összehangolásának országos tervét, s az elnökség napirendre tűzi a művelődéskutatás időszerű elvi és módszertani kérdéseit.[36]

A múzeumok a közművelődés szolgálatában minél nagyobb közönséggel igyekeznek megismertetni azokat az értékeket, amelyeket gyűjtenek, megőriznek és tudományosan feldolgoznak. Ezt elsősorban állandó és ideiglenes kiállítások rendezésével érik el. (1976-ban 1800 kiállítás volt 13 millió látogatóval.)[37] A múzeumoknak fontos tudományos funkciójuk is van. A gyűjtött anyagot az adott szakterület tudományos módszereivel, rendszerezésével dolgozzák fel. A régészet, a néprajz, a képzőművészet, az irodalom- és történettudomány terén tudományos kutatóintézményként is működnek. Múzeumaink szakmai híre és látogatottsága alapján hazánk az élen járó múzeumi kultúrával rendelkező országok közé tartozik. A részletező belső elemzés azonban feltárja a szükséges fejlesztéseket. A Magyar Nemzeti Múzeum, a képzőművészeti kiállítások és az idegenforgalmi centrumokban működő múzeumok kiemelkedő látogatottsága érthető, indokolt, üdvözlendő jelenség. Tudjuk, hogy folyamatosan fejlődik a legújabb kori muzeológia is. De valószínűleg hasonlóan nagy lenne az érdeklődés a korszerű, át-

[36] A Magyar Tudományos Akadémia feladatterve az MSZMP KB 1974. március 19–20-i ülésén a közművelődés fejlesztésével kapcsolatban hozott határozat segítésére. In Közművelődési kézikönyv. Budapest 1977.

[37] KM Statisztikai tájékoztató 1976. Közművelődés. 33. old.

fogó *műszaki-technikai* múzeumi kiállítások iránt is, ezt az igényt azonban műszaki múzeumi hálózat hiányában nem tudjuk kielégíteni. Kevés adatunk van a múzeumi látogatók összetételéről, a látottak hatékonyságáról, lassan növekszik a tárlatvezetések közönsége.

Egyes intézmények feladata kifejezetten a *szórakoztatás* szolgálata. A közművelődés mindenfajta tevékenysége, a művészetekkel való találkozás mindig tartalmazza a szórakozás bizonyos elemeit is. De nem becsülhetjük le a kizárólag kikapcsolódási, szórakozási igényből fakadó időtöltést sem. Azoknak az intézményeknek, amelyek ezt szolgálják (az ORI, a cirkusz, a varieték, a vendéglátóipari egységek, a vidám parkok stb.), kötelességük nagy gonddal foglalkozni a színvonal állandó emelésével, a műsorok minőségének javításával, a rendszeres ellenőrzéssel. „A szórakoztató tevékenység nem sértheti a közízlést, az alapvető szocialista eszményeket és nemzeti értékeket" – mondja ki a közművelődési törvény 29. § (2) pontja.

A harmonikus személyiség kibontakoztatásának *alapja* az egészséges életmód, a rendszeres testedzés. A *sport- és testnevelési intézmények* jelentős tömegek testi-szellemi fejlődését befolyásolják. Tevékenységüket szervesebben kell beépíteni a közművelődési intézmények működésébe, és viszont: a közműveltség szélesebb körű terjesztésére is fel lehet használni tömegkapcsolataikat.

Az intézményhálózat továbbfejlesztésére távlati koncepció készült. Ennek egyik alapelve az, hogy az intézmények létesítésének terve kövesse a *településpolitikai* elgondolásokat. Részben a múlt öröksége, de hibás fejlesztési elképzelések következménye is, hogy intézménytelepítésünk aránytalanságokat mutat. Mint az egyik korábbi fejezetben már tárgyaltuk, a következő 15 évben a helyi ellátást biztosító alapintézmények és az általános hatókörű központi intézmények fejlesztésére, rekonstrukciójára fordítjuk az anyagi eszközök nagy hányadát. A termelési, közigazgatási centrumok kialakítása egyben a gazdasági, igazgatási tevékenység központosításával is jár, a közművelődés azonban *bizonyos értelemben másképp* alakul. Itt a központként működő települések kulturális életének színvonalát, az általános hatókörű intézmények kisugárzását az is befolyásolja, hogy mit nyújtunk, *milyen igényeket ébresztünk* a nem központként fejlesztett, de mégiscsak a lakosság jelentékeny részét magában foglaló ún. *kis településeken.*

A helyi ellátás javítása végett nagyobb figyelmet kell fordítani a közművelődési intézmények helyzetére az *infrastruktúrában.* Nem lehet

eléggé hangsúlyozni, hogy ha a városépítés, az új települések kialakítása „megspórolja", mellőzi, elhanyagolja a közművelődési intézményeket, ez nem kívánatos társadalmi hátrányokat állandósít, antiszociális életformát szül.

Az új intézmények létesítésénél lényeges alapelv a *komplexitásra* törekvés, több funkció integrálása egy közös objektumba. A helyi igények és lehetőségek döntik el, hogy iskolát művelődési otthonnal, könyvtárat kiállítási teremmel, mozit művelődési házzal, mindezeket ifjúsági szórakoztatási központtal vagy valamennyit együtt hozzák-e létre. A több funkciójú épületek nemcsak anyagi megtakarítással, szervezeti előnyökkel járnak, hanem – a művelődés *folyamatának* komplexitásából adódóan – fokozzák, megsokszorozzák az egyes tevékenységek *hatékonyságát is,* sokféleségükkel vonzzák a még nem céltudatosan művelődők tömegeit.

FORMÁK ÉS MÓDSZEREK

A többszörösen összetett közművelődési rendszernek nincsenek *általánosan* alkalmazható *formái, módszerei.* Az eszközök és a résztvevők sokfélesége, a tevékenység tartalmi gazdagsága a formák és módszerek rendkívüli változatosságát követeli és teremti meg. Az eddigiekben – adott művelődési területekről szólva – gyakran történt említés a gyakorlat kívánatos módozatairól. Itt *összefoglalóan* néhány olyan módszertani alapelvet említünk, amely kisebb-nagyobb mértékben a közművelődés minden tényezőjére érvényes.

A differenciálás követelménye azt jelenti, hogy körültekintően számba kell venni a művelődés meghatározott folyamatában részt vevők társadalmi, egyéni sajátosságait, a környezeti feltételeket, a fokozatosság elvét. A társadalmi szervezeteknek, a közművelődés helyi intézményeinek, mozgalmainak a *helyi* igényekhez, az *„ott és akkor"* aktuális társadalmi feladataihoz is alkalmazkodniuk kell. Minél inkább *megfelel* a közvetített tartalom és az alkalmazott módszer a közösség, a művelődők érdeklődésének, műveltségi szintjének, annál számottevőbb az eredmény.

Meg kell itt jegyezni, hogy *az érdeklődést, a műveltségi szintet* állandóan mozgó, fejlődő tényezőnek tekintjük, a közművelődést pedig e fejlődési folyamat tudatos *előmozdítójának.* Ezzel kapcsolatos az a további általános követelmény, hogy módszereink legyenek rugalmasak,

tudjanak alkalmazkodni a változó követelményekhez. Azok a formák vagy módszerek, amelyekre – eredményeink alapján – korábban „esküdtünk", a körülmények, a nemzedékek, a szokások vagy a divat változásával gyorsan elavulnak. A közművelődésben a formák és módszerek stabilitása együtt jár állandó változásukkal, *megújulásukkal.* A stabilitásnak fontos szerepe van a szokások kialakulásában, a rendszerességben; e nélkül nem lehetséges folyamatos művelődés. De ez nem jelenthet megmerevedést. A *tartalom* állandó korszerűsödése is megköveteli az újabb és újabb módszerek alkalmazását. Ezt segíti a *technika* vívmányainak gyors térnyerése a művelődési szférában. Az audiovizuális technika (a tévé csak az egyik – igaz, utolérhetetlen – eszköze ennek) már ma is, a jövőben pedig még inkább átrendezi a közművelődési módszerek egész szerkezetét.

A *komplexitás* azt az igényt fejezi ki, hogy minél több tényező törekedjék *összehangoltan,* a saját lehetőségeit kibontva megoldani az adott közművelődési feladatokat. Leggyakrabban a tevékenység megszerkesztésére, az együttes érzelmi és értelmi megközelítésre, a művelődési, művészeti ágazatok, eszközök egybekapcsolására, együttes hatására gondolunk a komplex módszerek emlegetésekor. Az utóbbi években ez a szemlélet – mint már beszéltünk róla – kiterjedt az objektumok komplex tervezésére is.

Ha a műveltség egyes elemeinek, az ismereteknek, a képességeknek, a készségeknek *egységes egésszé* való fejlődéséről van szó, gyakran emlegetjük az *integrációt.* Nagy jelentőségűek azok a módszerek, amelyek éppen az egyes műveltségelemeknek, ismeretanyagoknak a személyiségbe való beépülését segítik elő. Itt két dologról is szó van: egyrészt arról, hogy – különösen felnőtteknél – számolni kell a hozott tapasztalatokkal és műveltséggel, amely részben támogatja, részben gátolja az új ismeretek, magatartások elsajátítását; másrészt arról, ha egy adott *jelenséget* többoldalúan, több tudományág szemszögéből és gyakorlati alkalmazásával ismertetünk, a megismerés, az elsajátítás hatékonysága jelentősen megnövekszik.

Az *aktivitás* kibontakoztatása – mint már említettük – nemcsak célja a közművelődésnek, hanem alapvető módszere is. A kultúra elsajátítása és alakítása a tömegek aktív tevékenységével valósul meg. A közművelődésben az aktivitás azt jelenti, hogy *tudatos résztvevői* vagyunk saját művelődési folyamatunknak, s a művelődés során mindinkább *aktív, alkotó személyiséggé* válunk. Az aktivitást, az alkotó-

képességet tágan kell értelmeznünk. Az emberi alkotó aktivitás nemcsak a művészi tevékenységben vagy a tudományos alkotásban jelenhet meg, hanem a mindennapi élet színterein, a termelőmunkában, a közéletben, a családi-baráti kapcsolatokban is. Ezt a képességet fejlesztheti, tudatosíthatja a közművelődés számos már kialakult és állandóan fejlődő *aktivizáló módszere* az amatőr együttesektől, szakköröktől, vetélkedőktől egészen a televízió *lexikonböngészésre serkentő* hírközlő vagy ismeretterjesztő adásaiig.

AZ IRÁNYÍTÁS

A művelődés párt- és állami irányításának elvei és módszerei érvényesek a közművelődésre is. Itt csak alkalmazásuk néhány sajátosságát említjük meg.

A párt eszmei irányításának egyik legfőbb feladata a jelenlegi szakaszban előmozdítani a közművelődési *szemlélet kialakulását:* megértetni és elfogadtatni, hogy a közművelődés *valamennyi* kulturális szerv és intézmény, sőt *valamennyi* társadalmi, gazdasági, politikai szerv és intézmény *közös feladata és érdeke.*

A pártszervek fontos feladata, hogy „rendszeresen tűzzék napirendre a közművelődés fő kérdéseit, foglaljanak állást a közművelődéspolitika aktuális problémáiban... Időszakonként tekintsék át a közművelődési munka tapasztalatait és a feladatokat foglalják munkatervbe". Nagy szükség van arra, hogy a pártszervek ellenőrző tevékenysége, állásfoglalása elsősorban a *tartalom* elemzésére, a *társadalompolitikai hatás* értékelésére irányuljon, és serkentse a résztvevő társadalmi és állami szerveket az elvszerű *együttműködésre.*

A pártalapszervezetekben nagyobb gondot kell fordítani „a párt kulturális politikájának megismertetésére, a tájékozódás, tájékoztatás rendszerességére... a kulturális nevelő munka hatékonyságának növelésére... Az alapszervezetek támasszanak nagyobb követelményeket a párttagok elé a művelődésben... ellenőrizzék a vállalatoknál, intézményeknél és szövetkezeteknél a kulturális alapok felhasználását, követeljék meg a gazdasági vezetőktől a közművelődési tevékenység támogatását."[38]

Az állami irányítás erősítése is napirenden van. A közművelődési

[38] A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai. 77. old.

törvény 30. §-a kimondja: „A közművelődés irányítása állami feladat." De mindjárt hozzáteszi: „a társadalmi szervezetekkel és a szövetkezetek érdekképviseleti szerveivel együttműködve". Az állami irányítás fejlesztése az egységes koncepció érvényesítését, a közművelődés szocialista tendenciáinak szüntelen erősítését, az anyagi és személyi feltételek biztosítását szolgálja. A fejlett szocializmus építése idején nem csökken, hanem *fokozódik az állam felelőssége* az egész nép műveltségének gyarapításáért. Ezt azonban csak a szocialista demokratizmus kiszélesítésével, a művelődő tömegek aktív részvételével tudja megvalósítani. A demokratizmus egyik megnyilvánulása az, hogy az állam a *társadalmi szervezeteket* mindinkább bevonja az irányításba, mind több döntést velük egyetértésben, észrevételeik, tapasztalataik figyelembevételével hoz meg. Másik módja pedig az, hogy növeli a különféle szakmai tanácsadó testületeknek, az intézmények társadalmi vezetőségeinek az aktivitását, hatáskörét. Végül: a közművelődés irányításába be kell vonni magukat a művelődőket. (Ezt szolgálja a helyi tanácsok közművelődési hatáskörének növekedése, a decentralizáció is.) A tömegek részvétele művelődési tevékenységük irányításában, megszervezésében közéleti magatartásukat is formálja, elősegíti az igazgatás minden szférájában való öntevékenységüket.

Az *állami irányítás* maga is többféle állami szerv, intézmény (Kulturális Minisztérium, Oktatási Minisztérium, termelést irányító tárcák, tanácsi szervek, Magyar Rádió, Magyar Televízió, Magyar Tudományos Akadémia stb. stb.) keretében történik. Ezért nagy jelentőségű a törvény 31. §-a, mely kimondja: „A közművelődés központi állami irányítását és felügyeletét a Minisztertanács látja el."[39] Az irányítás és a tevékenységek összehangolására, az egységes elképzelések kidolgozására a Minisztertanács mellett Országos Közművelődési Tanács (OKT) működik, az illetékes főhatóságok, társadalmi szervezetek vezetőinek és a közművelődésben tapasztalt szakértőknek a részvételével. Az OKT beszámoltatási és ellenőrzési joggal rendelkezik a közösen elhatározott tennivalók elvégzését illetően. A kormány évenként meghatározott összeget bocsát az OKT rendelkezésére a preferált célok vagy közérdekű kísérletek támogatására. A megyei tanácsok végrehajtó bizottságai mellett – az országoshoz hasonló rendeltetéssel – megyei közművelődési tanácsok működnek.

[39] Törvény a közművelődésről. 17. old.

A tömegkommunikáció intézményei közé a sajtót, a rádiót, a televíziót és a filmet szokták sorolni. Tehát olyan eszközöket és intézményeket, amelyek esetében a közlés nem szemtől szembe történik, hanem közbeiktatott gépek, technikai eljárások segítségével.

A tömegkommunikáció nem tekint vissza hosszú múltra. A film kb. 75 évvel ezelőtt indult útjára, rádiónk fennállásának 50. évfordulójáról nemrég emlékeztünk meg. A rádió az első világháború után terjedt el, a televízió pedig az ötvenes évektől kezdve hódít világszerte. Azt mondhatjuk tehát, hogy e két intézményrendszer – a tömegsajtóval együtt – tulajdonképpen az utóbbi fél évszázad jelensége.

Megítélésüket illetően születésüktől kezdve alapvetően két vélemény ütközik meg. A pesszimista megítélés – ez elsősorban a polgári világban terjedt el – azt állítja, hogy a film, a rádió, a televízió tulajdonképpen a kultúra bomlásának termékei, és kizárólag az emberek manipulálását szolgálják. Különösen a frankfurti iskola filozófusai hirdetik ezt az álláspontot. Ítéletüket természetesen elsősorban a kapitalista világ tömegkommunikációs tapasztalataira alapozzák.

A másik oldalról mindenekelőtt Lenint kell megemlíteni, azután Balázs Bélát, Eisensteint és Brechtet, akik a 20. század nagy találmányait: a filmet, a rádiót egészen másként értékelték. Lenin már 1920-ban, a polgárháború legnehezebb éveiben utasítást adott arra, hogy a rádiókísérleteket minden erővel folytatni kell. Gyakorta érdeklődött: mit lehet tenni annak érdekében, hogy minél előbb megjelenjék a „határokat nem ismerő, papír nélküli újság". Az az újság, amelynek segítségével országos nagygyűlést tud tartani a párt. Ugyancsak ő írja 1922-ben egy levelében: „Úgy vélem, e terv (a rádióhálózat kiépítése – *S. Gy.*) megvalósítása feltétlenül szükséges számunkra mind a propaganda és agitáció, és különösen az írni-olvasni nem tudó néptömegekhez szóló propaganda és agitáció szempontjából, mind pedig az előadások továbbítása szempontjából. Mivel azok a burzsoá professzorok, akiket működni engedünk a társadalomtudományok terén, többségük-

ben teljesen alkalmatlanok, sőt károsak, nincs más megoldás, mint hogy elérjük azt, hogy az a kevés kommunista professzorunk, aki társadalomtudományi előadásokat tud tartani, előadásait a föderáció legkülönbözőbb vidékein levő helységek százainak nyilvánossága előtt tartsa meg."[1]

Lenin ezekben az években Lunacsarszkijjal többször tárgyalt arról is, hogy mit lehetne tenni a film, a mozihálózat fejlesztése érdekében. Tőle való a mondás, hogy „számunkra a film a legfontosabb művészet". Ezt a kijelentést sokan félreértették. Lenin nem a film akkori esztétikai színvonalára utalt, hanem arra, hogy a film segítségével a külvárosok és a falvak népének kultúrát lehet eljuttatni, méghozzá hatásosabban, mint bármely korábbi kulturális intézménnyel. Ezért sürgette a filmstúdiók fejlesztését, tanácsokat adott, hogy milyen legyen a filmműsor, és mindent elkövetett, hogy a szovjet film minél előbb megerősödjék. Ha elgondolkodunk azon, hogy a rendkívül nehéz helyzetben levő fiatal szovjet rendszer már a húszas években olyan erőteljes filmalkotásokkal rendelkezett, mint Eisenstein, Dovzsenko, Pudovkin és mások művei, akkor ebben Lenin gondoskodásának is fontos szerepet kell tulajdonítanunk.

A tömegkommunikáció tehát egyfelől „a civilizáció átka", „a manipuláció eszköze", amely „tönkreteszi a közösségi kapcsolatokat", másfelől viszont megszületik a nagy felismerés, hogy a párt, a munkásosztály kezében a politika, a kultúra kollektív agitátora, propagálója és szervezője lehet.

Ismerkedjünk meg ezek után néhány adattal, ténnyel. Hazánk 10,5 millió lakosa kb. 3,3 millió családban, illetve töredékcsaládban él. 1976 végén kb. 2,5 millió család rendelkezett bejelentett rádióval (több százezer készülék valószínűleg nincs bejelentve). Nem járunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk: a rádió majdnem minden családhoz elér. A televízió-előfizetők száma lassan eléri a bejelentett rádióhallgatók számát: a szakmunkáscsaládok 90–95 százaléka, a segédmunkások 80–85 százaléka, a parasztcsaládok 65–70 százaléka rendelkezik készülékkel. Moziban 1976-ban kb. 75 millió ember fordult meg. Az újságok 1976 végén kb. 110 millió példányban jelentek meg hazánkban. Ezek a számok együttesen azt jelentik, hogy *az általános iskola mellett a tömegkommunikáció alkotja a legszélesebb hatókörű művelődési rend-*

[1] *Lenin* Művei. 33. köt. Budapest 1953. 357–358. old.

szert. És bár az általános iskola kötelező, az ismert okokból sajnos az utóbbi években is csak a gyerekek 90 százaléka végzi el – ugyanakkor a lakosságnak kb. 90 százaléka teljesen önkéntesen, kisebb-nagyobb rendszerességgel újságot olvas, rádiót hallgat, nézi a televíziót.

Ha az *időmérlegeket* nézzük, tehát azt vizsgáljuk, hogy az emberek mire mennyi időt szánnak – ami nagyon fontos mutatója annak, hogy az emberek mit tartanak fontosnak –, akkor az alvás és a munkában töltött idő után a harmadik helyen ma a televízió áll. A Szalai Sándor által irányított UNESCO-fölmérés a hatvanas évek közepén azt állapította meg, hogy a televíziózásra szánt idő napi 60–65 perc. Szántó Miklós egy későbbi fölmérésében azt olvashatjuk, hogy a megkérdezett munkások napjában 103 percet fordítottak tévénézésre. A többi foglalatosság (a sport, a tisztálkodás, a séta stb.) ezek után következik.

E néhány adattal csupán azt kívánjuk érzékeltetni, hogy itt egy nagy jelentőségű folyamatról van szó. Mert ha az emberek ennyi pénzt és időt szentelnek valamire, akkor az fontos számukra. A mi számunkra pedig ebből az a feladat adódik, hogy céljaink elérésében segítségünkre legyenek ezek az intézmények és az emberek igazi érdekeit, műveltségét szolgálják.

A TÖMEGKOMMUNIKÁCIÓS INTÉZMÉNYEK FUNKCIÓI

Milyen igényeket elégítenek ki, milyen funkciókat látnak el a tömegkommunikációs intézmények?

Lunacsarszkij hármas feladatot jelölt meg: a tájékoztatást, a tanítást és a szórakozást.

Az első funkció közvetlenül *politikai* jellegű. A sajtó, a rádió és a televízió az agitációnak, a tájékoztatásnak olyan kulcseszközei, amelyek századunkban a hatalom gyakorlásához közvetlenül hozzátartoznak. Az idősebbek saját tapasztalataikból is tudják, hogy minden hazai vagy külföldi forradalmi vagy ellenforradalmi akció a postaközpont megszállása mellett elsősorban a rádió és ma már a televízió elfoglalását tűzi ki célul. A rádió és a televízió birtoklása fontos hatalmi pozíciót jelent; ezt Nyugaton éppúgy tudják, mint ahogy mi is.

A televízió, a rádió, a sajtó információs munkája az embereknek a tájékozódás, a világban való eligazodás lehetőségét nyújtja. A tájékoztatás eszközeinek fejlődése, illetve a társadalmi-gazdasági fejlődés

szorosan összefügg. Platón szerint a görög városállamokban a hatalom addig terjedt, ameddig a hírvivők elvitték a tanács döntéseit. Ez a rendszer tulajdonképpen még a 20. század eleji magyar falvakban is megfigyelhető volt. A kisbíró által bejárt körben mindenki tájékozódott a falu, a közösség legfontosabb híreiről, és a harang – ameddig szava elért – jelezte, hogy minden rendben van-e otthon, vagy veszély fenyeget.

A szabad sajtónak nevezett kapitalista újságírás akkor jött létre, amikor a burzsoáziának szüksége volt arra, hogy a hírek az egész nemzeti piac területén elérjék az embereket.

A rádió annak a korszaknak az eszköze, amikor már világraszóló információkra van szükségünk. Tudniillik egy olyan világban, amelyben az atombomba réme fenyeget, amikor 90 perc alatt kerülik meg a Földet szputnyikokkal, akármi történik is a világ másik felén, az minket is érint. A rádió és a televízió abban a korszakban vált a tájékoztatás eszközévé, amikor már világméretekben folyik a küzdelem a szocializmus és a kapitalizmus erői között, s amikor a tájékoztatás gyorsaságának és minőségének igen nagy a politikai jelentősége.

Ma már nemcsak rádióközvetítést tud sugározni a technika a világ bármely pontjáról, hanem televízióközvetítést is. A világot körülvevő műbolygók, a szovjet Orbita-rendszer és az amerikai Telstar-rendszer lehetővé teszik, hogy minden nagy eseményről történésének pillanatában tudjanak képet és hangot közvetíteni a világ bármely pontjára.

A tájékoztatás iránt azonban nemcsak az említett politikai okokból nőtt meg az érdeklődés. A gazdaság napjainkban egyre inkább világgazdaság, és a gazdasági hírek közönsége sokszorosan nagyobb, mint száz évvel ezelőtt. Továbbá: iskoláztatásuk révén nőtt az emberek általános műveltsége, és ez is fokozta érdeklődésüket.

A közönség alapvető érdeke, hogy a tájékoztatás minél gyorsabb, minél részletesebb, minél szemléletesebb legyen. A fejlődés fokozatait az újság, a rádió és a televízió tájékoztató munkája jelzi. Az előrehaladás itt is – mint általában a technika, a gazdaság és a politika területén – az utóbbi 50 évben rendkívül gyors. Száz évvel ezelőtt egy indiai jelentés ha 3–4 hónap alatt elérkezett Európába, még friss hírnek számított. A borzalmas vietnami háborúról pedig esténként helyszíni tévéközvetítést sugároztak élő, egyenes adásban az amerikai polgárok otthonába.

A tömegkommunikációs intézmények másik nagy feladatköre az *is-*

meretterjesztés, az *oktatás*. Ilyen jellegű tevékenységük része annak az útkeresésnek, amely különösen az utóbbi 20–25 évben az oktatás hatékonyságának javítását, bizonyos mértékű „gépesítését" igyekszik megoldani. Az okot nem kell hosszan magyarázni. A következő példa szemléletesen mutatja a probléma lényegét. Francia szociológusok számításai szerint, ha minden fiatalt 18 éves koráig akarunk oktatni – ez Európa szinte minden országában napirenden levő feladat –, ha minden felnőttet a változó ismeretek elsajátítása érdekében ötévenként bizonyos tanfolyamokon akarunk továbbképezni, s ezt a feladatot a hagyományos iskolai formában kívánjuk megoldani, akkor ez Franciaországra vonatkoztatva azt jelentené, hogy jóval több pedagógusra lenne szükség, mint ahány ember az egész francia gyáriparban dolgozik. Nyilvánvaló, hogy ez képtelenség.

Ezért a pedagógiának is – több évszázad vagy évezred után – meg kell találnia azokat az új módszereket, amelyek lehetővé teszik, hogy az előadó, a begyakorló és sok egyéb munka egy részét átvegyék a gépek, hogy a pedagógusra valóban az egész folyamat tervezése és különösen a nevelés feladata maradjon. Vannak pedagógusok, akik tiltakoznak e folyamat ellen, félnek az iskola „elembertelenedésétől", nem hisznek abban, hogy mindez optimálisan megoldható. De az élet halad: az iskolába be fognak vonulni az oktatógépek, a hang- és képmagnetofonok, és új oktatási formák alakulnak ki az iskolán kívül is. Mert a hagyományos iskolára ráhárítani a társadalom minden oktatási kötelezettségét nem lehet. Épp ezért világszerte – a Szovjetuniótól Amerikáig, Afrikában és Ázsiában – garmadával látjuk a különféle úgynevezett távoktatási kísérleteket. A Szovjetunióban például az orvosok továbbképzésére alakítottak ki távoktatási formát. Olyan televíziós sorozatot szerveztek, amelyben a téma legjobb előadói összefoglalták és szemléltették azokat az új tudnivalókat, amelyek a korszerű gyógyításhoz kellenek; ezt a résztvevők otthon megnézték, és a területi poliklinikákon hetenként megvitatták. A tanfolyam végén vizsgáztak és igazolványt is kaptak arról, hogy a tanfolyamot elvégezték.

Az angol szabadegyetem munkáját a rádió és a televízió közreműködésére alapozták. Az egyetem saját tanári karral, önálló szervezettel rendelkezik. A tanév januártól novemberig tart, és ez lehetővé teszi a nyári kéthetes konzultációt az egyetem központjában, a tanulók szabadsága idején. Évközben a tanulók rádió- és tévéadásokat hallgatnak, programozott tankönyveket kapnak, amelyek segítik az előadások fel-

dolgozását. A résztvevők vizsgáznak, és egyetemi végzettséget nyerhetnek. A tanfolyamok tervezői gondosan kiszámították, hogy egy-egy ilyen akció anyagi, politikai és kulturális vonatkozásban mennyire megéri a nyilván nem kockázat nélküli vállalkozást.

A Bajor Rádió és Televízió néhány évvel ezelőtt megszervezett egy *Telekolleg* elnevezésű tanfolyamot, amely az ipariskolát végzetteknek teszi lehetővé, hogy három év alatt érettségi bizonyítványhoz jussanak. A vállalkozás költségeit a Volkswagen Művek fedezi. Egy év alatt 15 millió márkát fordítanak erre a célra. Ebből egy 600 gyereket befogadó hagyományos középiskola felépítésére és berendezésére futja. Tehát egyetlen iskola árából az első sorozatban 11 500 embert oktattak országszerte. Mi is hasonló tapasztalatokra jutottunk a *Mindenki iskolája* első évének értékelésekor.

De nemcsak a zárt, szervezett formájú oktatásban jött el az új megoldások ideje. Legalább ilyen fontos a szabad ismeretszerzés területe. Gondoljunk például a tévében a *Deltára*, az öröklődésről szóló sorozatra, a tévé szabadegyetemére vagy a rádió különböző ismeretterjesztő műsoraira. Tehát arra a munkára, amelynek révén a munkások, parasztok és értelmiségiek milliói számára válik lehetővé, hogy a tudomány új eredményeivel, a legkiválóbb tudósokkal megismerkedjenek. A tömegkommunikációs intézmények, különösen a rádió és a televízió az elmúlt években nagymértékben bővítették ilyen irányú tevékenységüket.

A harmadik funkció az emberek *művészeti érdeklődésének, szórakozásának* kielégítése. A méretek változását jól érzékelteti az a tény, hogy *Az ember tragédiájá*nak egyszeri bemutatása a televízióban nagyobb közönséget ért el, mint az összes eddigi kőszínházi előadás. Hazánkban 35 színház működik, s ha ez a 35 színház zsúfolásig megtelik, akkor egy este húszezer ember lát színházi előadást. Ugyanakkor egy-egy Shakespeare-, Molière- vagy Madách-mű tévés közvetítésekor, ha csak a készülékek fele van bekapcsolva, és mindegyik előtt csak egy ember ul, az is másfél millió nézőt jelent! Való igaz: még egy gyöngébb színházi előadás hatása is más, mint egy színházi közvetítés a tévében. De a magyar lakosságnak több mint kétharmada olyan települési viszonyok között él, hogy nem – vagy csak nagyon nehezen – jut el színházba. Nálunk egy évben kb. 5 millió 600 ezer színházjegyet adnak el. Ez azt jelenti, hogy kb. félmillió ember állandó színházlátogató. Ugyanakkor a műveltség növekedése, az életszínvonal emelkedése

révén már több milliós közönségünk van, amely a színház iránt érdeklődik, és a jó színházat szívesen fogadja. A közönség körének ilyen méretű növekedése magyarázza a film, a rádió, a televízió rendkívül gyors elterjedését.

A technika fejlődésével, az urbanizálódással a *családok* százezrei kerültek olyan körülmények közé, amikor is a szórakozás, a kikapcsolódás új jelentőséget kapott. Csak egy emberöltővel ezelőtt is még az év néhány nagy ünnepére korlátozódó évszázados szórakozási szokások voltak általánosak. Napjainkban a gyors társadalmi-gazdasági változások, az új munkafeltételek, az életmód változásai, de sok más tényező (pl. a közlekedés) folytán is az emberek nagyobb feszültségben élnek, ez pedig szükségessé teszi a napi „kikapcsolódást". Statisztikai adatok is mutatják, hogy a dolgozó emberek napjában egy-két órát szánnak olyan tevékenységre, ami pihentet, ami az idegeket megnyugtatja, hogy másnap újra el tudják kezdeni a munkát. Az ilyenfajta szükségletek rendkívül nagy mértékben növekedtek, kielégítésükre pedig új intézmények és eszközrendszerek jöttek létre.

Összefoglalva az eddigieket: tájékozódás; tanulás, ismeretszerzés; művészi élményekkel való találkozás és szórakozás – ezek azok az igények, amelyeknek a kielégítésére új közvetítési rendszerek és intézmények jöttek létre. Gyors terjedésük és népszerűségük okát a következőkben kereshetjük.

1. *A reprodukálás rendkívül széles köre.* Tehát az a lehetőség, hogy egy műsort tulajdonképpen annyi példányban lehet közvetíteni, ahány készüléket az illető adórendszer környékén fölállítanak. Nincs papírgond, nincsenek a reprodukálásnak olyan gondjai, hogy például egy előadó hány helyre tud elmenni. A rádió, a televízió, de a film esetében is a mű egyszeri elkészítése lehetővé teszi, hogy igen széles körben bármikor és bárhol bemutathassák. Régebben a művelődési intézmények lényegében az uralkodó osztályok kisebb-nagyobb körének ellátására szolgáltak, s az alkotások időben és térben mindig fentről lefelé gyűrűztek. Aki távolabb élt a központoktól, aki a társadalmi hierarchia alacsonyabb fokán állt, az mindig később értesült a dolgokról. Most tulajdonképpen egyszerre éri el a közlemény a várost és a falut, az értelmiségit és a munkást. Ez olyan demokratizmust jelent, amely korunk általános követelménye, és a közönség körének rendkívüli kiszélesedését teszi lehetővé. Ez a körülmény megszabja a tömegkommuni-

káció tartalmát és formáit is, hiszen a nagyközönség a közérdekű mondanivalót közérthető formában igényli.

2. A különböző közlési eljárásokkal, tehát az élő beszéddel, az írással, a nyomtatással az ember igyekezett *legyőzni a tér és idő korlátait;* általuk örökítette meg tapasztalatait, építette kultúráját. Az új kommunikációs eljárások – a rádió és a tévé – az eddigieknél jóval nagyobb mértékben küzdik le a korlátokat. Bárhol lakom, kis faluban vagy városban, ugyanabban a pillanatban jut el hozzám a legmesszebbről jövő híradás is. Betekinthetek más vidékek életébe, megismerkedhetem más emberek életével. Úgy csökken a távolságok korlátozó ereje, mint ahogy leszűkült a Föld megkerülésének ideje Verne 80 napos Föld körüli útjától a rakéták mai 90 perces útjáig. Nem időbeli lefelé gyűrűzéssel, hanem egy időben vagyok tanúja az eseményeknek, ugyanakkor kapom a hírt, mint mások. Meg tudjuk örökíteni a múló időt nemcsak írásban, hanem mozgóképen és hangban, ahogy az események valóban megtörténtek. Ilyen értelemben is legyőzi az ember az idő bizonyos korlátait.

3. Nagy hatású tényező az *audiovizuális jelrendszer,* e mindenki által ismert közvetlen és általános kifejező rendszer. Befogadásakor nem fogalmakat kell visszafordítanunk képekké (mint pl. olvasáskor tesszük), hanem a világot megragadhatjuk képi és hangi megjelenésében. Ez természetesen sokkal szélesebb körök számára érthető és befogadható, mint a fogalmi rendszerrel dolgozó írás. Még a nyelvi korlátok egyes elemei is ledőlnek, mert bizonyos gesztusok, látványok az emberiség egészére nézve általános érvényűek.

4. A rádiónak és a televíziónak – számos hátránya mellett – nagy előnye a differenciált feladatokat ellátó művelődési intézményekkel szemben, hogy tartalmában és a műfajok tekintetében rendkívül *komplex* módon dolgozik. A néző találkozik a politikával, a hazai és külföldi tájak híreivel, eseményeivel, kaphat színházat és hangversenyt, láthat képzőművészeti kiállítást és egyebet. Ez a komplexitás lehetővé teszi, hogy tartalmilag is és műfajilag is nagyobb mértékben kielégüljön a néző érdeklődése. Ezért egyre többen találják meg a kapcsolódást és válnak állandó közönséggé.

5. Végül említsük meg a talán legfontosabb tényezőt, a televízió, a rádió sajátos *emberközpontúságát.* A tévében, a rádióban sok mindennel találkozik az ember, sok mindent láthat, hallhat (tudományt, történelmet, tájakat), de biztos, hogy az igazi élmények alapja az em-

ber látványa, a ma emberének sorsa, gondja, baja, öröme. A rádió és a televízió akkor hat ránk a legjobban, amikor valaki őszintén beszél az életéről. Ilyenkor mindannyian egy kicsit saját magunkat látjuk és halljuk.

A MŰVELŐDÉS HAGYOMÁNYOS FORMÁI ÉS A TÖMEGKOMMUNIKÁCIÓ

Ezek után vizsgáljuk meg a tömegkommunikációs intézmények és a hagyományos kulturális intézmények viszonyát. Lássuk, milyen *viták* zajlanak e téma körül.

A film, a rádió, de a televízió történetének első éveire is a pesszimista megítélések a jellemzők. A film indulásakor sokan úgy vélték, hogy a színháznak nincs többé küldetése. A rádió megjelenésekor az újságok csődjét és a hangversenytermek elnéptelenedését jövendölték meg; a televízió esetében már a rádió és a film alkonyáról beszéltek. Ezek a jósok úgy vélték, hogy az éppen létrejövő új technika helyettesíteni tud mindent, ami korábban volt. A tények azonban egészen mást mutatnak. Így például a rádió elterjedését a sajtó még nagyobb arányú elterjedése követte. Ma, amikor már 2,5 millió család otthonában van televízió, azt tapasztaljuk, hogy (a mozik és az esztrádműsorok látogatottságának átmeneti visszaesése mellett) tulajdonképpen minden hagyományos művelődési ág tovább virágzik. A legszámottevőbb fejlődés a könyvforgalomban mutatkozik. A lakosság az utóbbi négy évben kb. félmilliárd forinttal többet költött könyvre, mint korábban, miközben a könyvtárak látogatóinak és a kölcsönzött könyveknek a száma is nőtt. Ugyanígy megnőtt a sajtó előfizetőinek, a múzeumok látogatóinak a száma is.

Mire következtethetünk mindebből? Arra; hogy új közlési rendszer – a technikai fejlődés alapján – akkor jön létre, amikor a társadalomnak több a mondanivaloja tagjai számára, és a hagyományos intézmények ennek közvetítésére már nem elegendők. A kommunikáció nagy korszakváltásai – s ez nem véletlen – egybeesnek a nagy termelésitársadalmi forradalmakkal. Gondoljuk végig vázlatosan az eddig megtett utat.

Az élő *beszéd* a munkával és a közösséggé szerveződés kényszerével kapcsolatban jött létre. A beszéd akkor alakult ki, amikor az embernek munkájához, közösségi élelemszerzéséhez új jelrendszerre volt szüksége. A kommunikáció második nagy forradalma négy-ötezer éve,

a rabszolgatartó társadalomban zajlott le, a folyami kultúrák vidékén, amikor a gazdálkodáshoz nélkülözhetetlen tudományok műveléséhez már nem volt elegendő az élő beszéd. Bizonyos tapasztalatokat meg kellett örökíteni, rendszerbe kellett foglalni; ekkor alakult ki az *írás*. A *könyvnyomtatás* az ipari forradalom előhírnökeként terjedt el, amikor az ipari forradalom végrehajtásához és a polgári társadalom kialakulásához szükséges volt, hogy az addigiakhoz képest sokkal szélesebb rétegekhez jusson el a tudást közvetítő könyv. Végül, évszázadunkban a tudományos-technikai forradalom idején, a nagy társadalmi változások korában itt az újabb nagy kommunikációs forradalom: a film, a rádió, a televízió, az ún. *tömegkommunikáció* forradalma.

A történelmi fejlődés tehát azt igazolja, hogy az új kommunikációs rendszer mindig akkor fejlődik ki, amikor több a közlendő. De a beszéd nem vált fölöslegessé az írás létrejötte után; a könyvnyomtatás sem szüntette meg a kézírás rendkívüli jelentőségét. Ugyanígy a most végbemenő nagy kommunikációs átalakulás sem teszi szükségtelenné a korábbi eljárásokat. Sőt, azokat még bizonyos mértékig gazdagítja, bővíti is.

Ez a kis kitérő arra szolgált, hogy történetileg is bizonyítsuk: minden olyan állítás, amely szerint a rádió, a film, a televízió szükségtelenné teszi a hagyományos művelődési formákat, a könyvet, a színházat, a műkedvelő együtteseket – megalapozatlan és hibás. Az új eszközök azért bontakoztak ki, mert megnövekedtek a társadalmi feladatok, és különösen azoknak a köre tágult ki, akik a társadalmi forradalom révén beléptek a közélet világába, illetve akik részesei akarnak lenni a kultúrának is.

De látni kell az új eszközök *korlátait* is. Nyilvánvaló, hogy az élőszóbeli közlés nem juthat el annyi emberhez, mint a tömegkommunikáció. Ez utóbbi viszont soha nem kerülhet olyan kontaktusba a közönséggel, mint az az előadó, aki a hallgatók reagálásából, a figyelő pillantásokból közvetlenül érzékeli, hol kell még valami mellett érvelnie, mit kell újra megmagyaráznia stb.

A könyv utolérhetetlen nagy előnye, hogy bármikor kézbe vehetem, visszalapozhatom, saját ritmusom szerint olvashatom. Minden közlési eljárásnak megvan a sajátos feladata, előnye, és csak arról lehet szó – erről viszont szó van –, hogy koronként bizonyos értékrendi átsorolások mennek végbe. Az új eljárásokat szégyellték, kezdetben mindig támadták, azután hasznos szolgálataik elterjedésével kialakult egyfajta

új értékrend. Lássunk erre egy példát. A hajdani görög tudósok ligetekben sétálva oktatták tanítványaikat. Platón arról panaszkodik, hogy ezt a módszert valami új váltja fel: a tudósok leírják gondolataikat, de miféle tudomány az, amit le lehet írni. Elveszti savát-borsát, a személyes érvelés gazdagságát. Hogy Platónnak ilyenfajta gondjai voltak, azt éppen egyik megőrzött írásából tudjuk. Ugyanígy őrzi ma már a televízió archívuma a tévétől még idegenkedő sok kitűnő embernek az emlékezéseit. És ha évszázadok múlva valaki meg akarja nézni, hogy milyenek voltak, hogyan beszéltek ők, a kép és hangfelvételek ezt lehetővé teszik.

Napjainkban a *családi otthon* egyre jelentősebb művelődési tényező. Már szóltunk arról, hogy színházzal, filmmel, iskolával stb. úgy lehet elérni csaknem mindenkit, ha a színházat, a mozit, az iskolát bevisszük az otthonokba. Ha megszervezzük azt a rendszert, amelyben a színházi székről, az iskolai padról, a fűtésről és a világításról maguk a családok gondoskodnak, mi pedig az előadást továbbítjuk nekik. Említettük már, hogy annyi színházat nem is tudnánk építeni, amennyivel mindenki elérhető lenne, különösen a mi települési viszonyaink közepette. A lakosság fele még mindig falvakban és tanyán él, és jó részük még hosszú évtizedekig ott is fog élni.

Az otthoni művelődés, szórakozás térhódítása elég hamar ellentmondásokhoz vezetett. A művelődési otthonokban például azt tapasztalták, hogy még a bálok látogatottsága is megcsappant, ha különösen közkedvelt tévéműsort sugároztak. Ebből azt a következtetést vonták le, hogy a televízió elfordít a közösségi élettől, otthonülővé tesz.

Kétségtelen, hogy a felszínes megfigyelés ilyen következtetésekhez vezethet. De *az alaposabb elemzés mást mutat.* Az a tény, hogy valaki otthon ül, és mondjuk a Bernstein-sorozatot nézi vagy egy Karajan-koncertet hallgat, még nem minősíthető a közösségből való kiszakadásnak. És az sem biztos, hogy aki ugyanabban az időben például egy kocsmai zenei „élmény" részese, „közösségibb" összejövetelen vesz részt. Csak tartalmi elemzés alapján ítélkezhetünk!

Ha a műsor *tartalmában* közösségi, ha összeköti a családokat a nagy közösséggel, ha azok a gondok, problémák vetődnek fel benne, amelyek közösségi emberré formálnak bennünket, akkor különösen nagy baj otthonainkban sem fenyeget. És nem biztos, hogy közösségünk lehet nyilvánítani minden olyan összejövetelt, amely formájában talán az, de tartalmában egyáltalán nem.

Ugyanakkor érdemes a figyelmeztetések cáfolhatatlan elemeit megszívlelnünk. *A rádió és a televízió még a legközösségibb műsoraival sem tudja helyettesíteni azokat a közösségeket, ahol igazán törődnek egymással az emberek, ahol gondjaikat megbeszélik, ahol valamit közösen alkotnak, cselekszenek.* A gyerekek társadalmi edzettségéhez és neveléséhez is feltétlenül hozzátartozik, hogy megfelelő időben részt vegyenek akár az úttörőmozgalom embert formáló közösségeiben, akár sport- vagy kulturális egyesületekben. A legjobb televízió sem teszi feleslegessé az igazi társasági, közösségi életet.

Fontos felismerés, hogy a televízió szervezni is tudja ezt a közösségi életet. Gondoljunk például a *Röpülj, páva!* mozgalomra, amikor a televízió segített abban, hogy a közös népdaléneklésre csoportok alakuljanak. De gondoljunk arra is, hogy hány közösségben vitaindító az az élmény, amelyet előző este a tévétől kaptak. A tévében szerzett egyidejű élmény összeköti az embereket, és ezzel gazdagítja beszélgetéseiket, a társas összejöveteleket.

Ne tagadjuk meg tehát a televíziótól, rádiótól azt, hogy közösségteremtő erejük és kollektív szervező szerepük van életünkben. A hagyományos művelődési intézmények emberformáló szerepe ezzel nem csökken, hanem csak növekszik és nélkülözhetetlenebb. A kettő egymást kiegészítve alkot igazi egységet és működhet sikeresen.

AKTIVITÁS – NIVELLÁLÁS – HATÁS

Hogyan vélekedjünk a tömegkommunikáció aktivizáló szerepéről? Sokak szerint a televízió nem kényszeríti a befogadót szellemi erőfeszítésre. Mint szivacs a vizet, úgy szívja magába a sok képet az ember. Semmi szellemi aktivitás a befogadáskor, és semmiféle aktív következmény a befogadás után. Ezzel szemben – szoktak rá emlékeztetni – a könyvolvasás a fogalmak képekké való átalakításának aktív folyamata; ugyanígy aktív részvételt igényel a színházi előadás befogadása is stb.

Talán nem kell sokat bizonygatni, hogy mind a televíziózás, mind pedig az olvasás esetében lehet valaki aktív vagy passzív. A jó televízióműsor ugyanúgy kiválthatja szellemi aktivitásunkat, mint a jó olvasás. Amit befogadok, mindkét esetben összevetem tapasztalataimmal, értékelem, elemzem benyomásaimat, és megpróbálok bizonyos fajta

következtetéseket is levonni. Igazi befogadás nincs aktív közreműködésünk nélkül!

Ami pedig a befogadás utáni aktivitást illeti, példák egész sorát említhetnénk a rádió, a televízió mozgósító szerepére. Könyvtárak és könyvesboltok százai bizonyítják, hogy az élményt kiváltó televíziósorozat közvetítése megnöveli a könyvek iránti érdeklődést. Az *Odüsszeia* közvetítésének napjaiban 80 000 példányban fogyott el a könyv; *A fekete város* bemutatása idején a Mikszáth-könyvek voltak kelendők. A múzeumok vezetői elmondják, hogy olykor a tévéhíradó egyperces riportja a látogatók százait, ezreit vonzza egy-egy múzeumba.

Ugyanígy aktivizálódás figyelhető meg a társadalmi élet más területein is. Csak egy példát említünk. Az 1970-es árvíznél az egyik Maros menti várost ki kellett üríteni. 30 000 embert kellett másfél nap alatt az odavezényelt alakulatoknak elszállítaniuk. A rendkívüli feladatot megoldották. A tanácselnök elmondta, hogy az előző két nap az emberek látták a tévéhíradóban a szatmári árvíz borzalmait bemutató képeket. Nem kellett kétszer mondani, hogy menni kell; az emberek saját szemükkel látták, tudták, hogy miért. Persze a magas fokú szervezettség, a szállítóeszközök stb. játszották a fő szerepet, de ez a segítség sem lebecsülendő. A televízió, a rádió és a sajtó munkája segített abban is, hogy a házak gyorsan újjáépültek, mert sikerült felkelteni a társadalmi szolidaritást, a tenniakarást. Sok más társadalmi akciónál is tapasztaljuk: az aktivitást egészen széles körben lehet kiváltani, ha eszközeinket jól használjuk. Ha viszont rosszul csináljuk – és sajnos erre is van példa –, ellenkező irányú hatást válthatunk ki.

A következő vitapont a *nivellálás* kérdése. Egyesek szerint a tömegkommunikációnak az a nagy veszélye, hogy nivellálja az érdeklődést. Okfejtésük: a különböző műveltségi szintű közönségrétegeket csak a színvonal leszállítása árán lehet közös nevezőre hozni, ez pedig engedmény a műveltebbek részéről. Valóban nem kis gond a sokféle közönséget közös nevezőre hozni; és megvan a veszélye az alacsony szinten való találkozásnak is. De számos jó példa igazolja a tisztes színvonal elérésének lehetőségét. Éppen a klasszikus értékek, nemzeti kultúránk kincsei tudnak a legkülönbözőbb műveltségű rétegekből nagy közönséget toborozni. A veszélyeknél sokkalta nagyobbak azonban az előnyök. Azok a társadalmi rétegek, amelyek a legmesszebb esnek a kultúra intézményeitől, így emelkednek magasabb színvonalra. A nivellálás jelensége mellett az igények *differenciált* kielégítésére is érde-

mes felfigyelni. Amikor a tömegkommunikációs intézmények egy időben több programot bocsátanak útjukra, maguk is a differenciálás érdekében cselekszenek. Saját maguk bontják a nagyközönséget kisebb csoportokra. A televízióban hétköznaponként pillanatnyilag két, a rádióban három műsor nyújt eltérő kínálatot. De a differenciálást nemcsak a tömegkommunikációs intézmények biztosítják. A művészfilmek, bizonyos színházi törekvések, a folyóiratok és a könyvkiadók bőven gondolnak a differenciált igényekre. Ha az egész rendszert nézzük: miközben jelen van egyfajta nivellálás pozitív előjellel, a differenciálásnak is számos eleme megtalálható. A cél végül is a távolságok csökkentése, az egész társadalom magasabb szinten való kulturális integrálása.

Sokat vitatkoznak *a tömegkommunikációs intézmények hatásáról.* Most már könyvtárakra rúgó irodalma van, hogyan hat a rádió, a televízió az emberi viselkedésre, az ismeretek bővülésére, az egyéniség gazdagodására, a szókincs, a kifejezőkészség növekedésére stb. stb. De azt is nagyon fontos tudnunk, hogy hatásuk nem korlátlan. Tevékenységüket erősen behatárolja az a valóság, az a társadalmi-termelési környezet, amelyben az emberek élnek. Nincsenek televíziós csodák. *Nem lehet az embereket olyanról meggyőzni, amit személyes tapasztalataik nem igazolnak.* És nem lehet az emberek műveltségét messze előbbre vinni ahhoz képest, amit a társadalmi és termelési környezet tőlük megkövetel. Aki úgy gondolkodik, hogy kezünkben a csodaszer, és azt csinálhatunk vele amit akarunk, az nagyon téved. Nagy hatású intézmények, rendkívül fontos eszközök ezek, de sikerüket megszabja az a társadalmi környezet, amelyben dolgoznak, és hatásuk a politikában, kultúrában, ízlésben csak annyira érvényesül, amennyire erre érettek a feltételek. Ha például a televízió híradója napról napra észrevétlenül belénk oltja, hogy itt egy új iskola épül, ott egy új gyár, ez akaratunk ellenére is fölhalmozódik, és pozitív képet alakít ki bennünk épülő országunkról. De ez a kép csak valóságos eredményeinket közelíti meg, azon túl nem mehet. Ugyanígy a kultúra területén is csak az adott lehetőségek kiaknázásával lehet sikeresen dolgozni. Nem a televízió csodája és eredménye például a *Rópülj, páva!* mozgalom. Annak minden feltételét a művelődési házakban, klubokban, kórusokban halmozták fel. De a televízió jó időben adott keretet, formát e törekvésnek. Így alakult ki az a látszat, mintha a televízió keltette volna életre a magyar folklór iránti érdeklődést. Így van ez más kulturális

tennivalóink esetében is. Nagy felelősségünk abban van, hogy a szükséges lépéseket idejében felismerjük és megtegyük.

A televíziós, rádiós, filmes tevékenység lényege a műsorok színvonala, a helyes *műsorpolitika.* Ezt a párt céljai, az ország előtt álló gazdasági, társadalmi, kulturális feladatok szabják meg. Sokat kell még tenni annak érdekében, hogy műsorpolitikánk jobban megfeleljen az igényeknek. A közművelődési párthatározat alapján kidolgozott tervek különösen a művelődési tevékenységet bővítik, gazdagítják. A műsorszerkezet kialakításakor, miközben vigyázunk az arányokra, növelni tudjuk az értéket, a közösségit, tehát azt, ami hasznára van a művelődés ügyének. Ennek érdekében keresni kell az együttműködést a legkülönbözőbb kulturális és művelődési intézményekkel, hogy összefogva, több oldalú hatással nagyobb eredményeket érjünk el.

1. A KÖZMŰVELŐDÉS FELADATAI A MŰVÉSZETI ÍZLÉS FEJLESZTÉSÉBEN

Egy korábbi téma kapcsán szó volt arról, hogy a jelenlegi helyzetben, amelyet döntő módon két tényező határoz meg – egyfelől a permanens társadalmi forradalmi folyamat, másfelől a tudományos-technikai forradalom –, hogyan alakul a művészet helye a művelődés szerkezetében. Az ehhez szorosan kapcsolódó ízléskérdésekről szólva csupán utalni lehet arra, hogy ezek is az akkor elemzett társadalmi forradalmi folyamatban és a tudományos-technikai forradalom „előestéjén" bontakoznak ki. Vagyis az ízlésproblémákat, az ízlés kérdéseit is ezekkel a tényezőkkel összefüggésben kell vizsgálni. A részletesebb elemzést pedig az indokolja, hogy az ízlés az esztétikai kultúrának, az ízlésnevelés az esztétikai nevelésnek az összefoglalója, kulcsfogalma.

Ha az ízlésproblémákat a közművelődés szempontjából vizsgáljuk, abból kell kiindulni, hogy a közművelődés lehetőségeit ebben a tekintetben is nagymértékben körülhatárolja a közoktatás helyzete. Az ízlésproblémák nem oldhatók meg csupán a közművelődés eszközeivel, és amennyiben megoldásuk nevelési kérdés – hiszen nemcsak az: a társadalmi folyamatok mindegyike hat rájuk – akkor is a közoktatás és a közművelődés ügye egyszerre. Egy más összefüggésben feltétlenül meg kell tehát vizsgálni a közoktatás problémáit is.

Az ízlés mibenlétének meghatározása nem feladatunk, hiszen rendkívül bonyolult dologról, szerteágazó kérdésről van szó, amelyet megnyugtatóan definiálni nemigen lehetne. Annyit bocsássunk előre: *amikor ízlésről beszélünk, amikor művészeti ízlésről van szó, akkor általában bizonyos szelektáló, kiválasztó tevékenységre gondolunk.* Olyan tevékenységre, amellyel az egyed az őt érő esztétikai hatásokból kiválasztja a neki megfelelőket, azokat, amelyekkel együtt tud haladni. Egyfelől tehát meg kell különböztetni a kiválasztó-szelektáló tevékenységet, másfelől pedig a válaszadó tevékenységet, amellyel az egyén

a maga személyiségének megfelelően az őt ért esztétikai ingerekre igent vagy nemet mond. Az ízlést a mi gyakorlati céljaink szempontjából is valamiféle mechanizmusnak – a személyiség egészétől függő mechanizmusnak – kell felfognunk. Olyan mechanizmusnak, amely szelektál, hiszen a mindennapokban benne élő embert óriási esztétikai ingermennyiség éri. Mert nem csupán a művészi alkotás hatásáról van szó, hanem a mindennapi életben megszülető, a mindennapi gyakorlatban a környezetből áradó esztétikai hatásokról s nagyon sok más összetevőről. Az esztétikai inger tehát nem egyszerűen a művészet oldaláról jön. Sőt, meg lehet kockáztatni, hogy napjainkban a környezet esztétikussá alakításának, a környezet esztétikai ingereit illető állásfoglalásnak egyre nagyobb a jelentősége. Az ízlés ezekből az ingerekből egyeseket kiválaszt, másokat elhanyagol; az ingerek nagy részét elhanyagolja. Másrészt pedig dönt is az ingerek fölött: igent, illetve nemet mond. És ez a választás, *ez az igen és nem mondás a személyiség egészének, a személyiség teljes struktúrájának a függvénye.*

A művészethez közelítve: az ízlésproblémában elképzelhető olyan ideális vagy viszonylag ideális állapot, amelyben a befogadók nagy része, az egyedek nagy része az esztétikailag pozitív, a művészetre koncentrálva: a legkorszerűbb és legjobb művészi alkotások oldaláról érkező ingereket választja ki, illetőleg ezekre mond igent. A kevésbé korszerűre vagy a kevésbé jóra, az avultra, a tegnapira, tegnapelőttire nemet mond. Ha feltételezzük, hogy létezhet olyan állapot, amelyben az egyik oldalon a művészi alkotás a legkorszerűbbet, a legjobbat hozza létre, a másik oldalon pedig a befogadók nagy tömege a legjobbat választja ki, a legjobbra mond igent, akkor rendkívül fejlett ízlésszerkezet alapvonalait vázoltuk föl.

FESZÜLTSÉG ALKOTÁS ÉS BEFOGADÁS KÖZÖTT

Milyen *problémák* jelentkeznek az ilyen elképzelt ideális ízlésszerkezethez viszonyítva a mai hazai társadalom ízlésszerkezetében? Mielőtt ezeket részletesebben áttekintenénk, le kell szögezni: azt, hogy milyen feszültségek vannak ma alkotás és befogadás között, az előbbiekben felvázolt ideálisabb ízlésstruktúrához viszonyítva vizsgáljuk. Nem arról van tehát szó, hogy a mai problémákat egy hajdan volt jobb ízlésszerkezethez viszonyítva észleljük. (Annál is inkább nem erről van szó, mert korábbi korszakok ízlésszerkezetére vonatkozóan csak közvetett

és nem egészen pontos információink lehetnek.) Hiszen – minden problematikusságával együtt – nyugodtan megállapíthatjuk, hogy *a magyar művészeti élet fejlődésében mindeddig nem volt korszerűbb, egybehangzóbb, harmonikusabb ízlésstruktúra.* A korábbi, a felszabadulás előtti ízlésstruktúrát döntő módon az jellemezte, hogy csak egy rendkívül szűk olvasó-, színházba járó, művészettel ismerkedő réteg tudott lépést tartani a jóval és a korszerűvel, ugyanakkor rendkívül széles közönségréteg ízlését a giccsirodalom, a kommersz művészet, s egyáltalán: az úgynevezett tömegművészetek különböző termékei elégítették ki. Nem arról van szó, hogy egy elveszített, fejlettebb állapothoz képest jelentkeznek ízlésproblémák, hanem csupán arról – de ez a „csupán" rendkívül nagy probléma –, hogy *a szocializmust építő társadalom* (vagy szocialista társadalom) *fejlettebb ízlésideáljához képest jelentkeznek ezek a problémák.* Minden további tárgyalás alapja tehát nem a múlt, hanem az elképzelt jövő. Legalábbis abban a mértékben, amennyire a mai állapotok mozgásirányából a jövőbeli ízlésszerkezet körvonalai valamennyire is elképzelhetők.

Az alapkérdést lényegében már felvetettük. Nevezetesen azt, hogy *az alkotás és a befogadás tényezői között* – szemben a vázolt ideális ízlésszerkezettel – *erős feszültségek jelentkeznek.* Ennek először is valamiféle általános okait lehet kitapintani. Méghozzá olyan okokat, amelyek a művész–közönség viszonylatnak a természetrajzában gyökereznek. Ezzel valahogy azt is sejtetni lehet, hogy ehhez a viszonyhoz – a művész–közönség, az alkotó-befogadó viszonyhoz – eleve hozzátartozik valamelyes feszültség.

Melyek azok az általános *okok,* amelyek a feszültséget, a most növekvőben levő feszültséget meghatározzák? *A művészet, a művész oldaláról* nézve: a művész többek között azért művész – ez tehát művészi tehetségéhez hozzátartozik –, mert a valóság felől érkezett ingerekre rendkívül frissen és gyorsan reagál. Ebből az is következik, hogy *a világot mélyebb összefüggéseiben ismeri,* mint ahogy az a közönség, a művészettel ismerkedők nagy része előtt feltárult vagy feltárulhatott; másrészt pedig – és ez már a feszültség egyik közvetlen kiváltó oka lehet – *birtokában van* (ha szabad így fogalmazni: naprakészen birtokában van) *azoknak a legkorszerűbb művészi eszközöknek, amelyek a világ művészi fejlődésében létrejöttek.* (Mindezzel persze még korántsem tártuk fel a művészi tehetség tényleges természetét.)

Ha *a közönség oldaláról* nézzük a dolgot: a közönség legfejlettebb

részét *befogadói alkotókészség jellemzi.* (A későbbiekben szó lesz arról, hogy miként értendő a befogadás mint alkotó tevékenység, mint a művet egy adott személyiségben újraalkotó, újra létrehozó tevékenység.)

Az ilyenfajta alkotó tevékenység persze lényegesen más, mint a művész művészi érzékenysége vagy – az előbbi kifejezéssel élve – *a valóság esztétikai ingereire adott reakciói lassúbbak.* Továbbá: a művész esetében hangsúlyoztuk, hogy a művészi tehetség egyik összetevője a rendkívül mély világismeret, a közönség nagy része viszont általában *nem igazodik el oly mértékben a világ lényeges összefüggéseiben, mint a művész.* (Vagy ha igen, ez az eligazodás más természetű, erősen praktikus vagy elméleti jellegű, szemben a művész sok intuitív elemet is tartalmazó érzéki lényeglátásával.) Itt arról van szó, amiről a művészi tükrözéssel kapcsolatban korábban már beszéltünk, hogy tudniillik a művészi alkotás folyamata mindig a jelenségtől a lényeg felé teszi meg az utat. A jelenségvilág mögött a lényegi összefüggéseket, a törvényszerűségek világát tárja fel. A művész az alkotófolyamatban szüntelenül megteszi az utat a jelenség és a lényeg között, az egyedi és az általános között. A befogadók jelentős része nem képes ezt az utat önmagában, spontán módon, naprakészen megtenni. Végül pedig ha a művész oldaláról azt hangsúlyoztuk, hogy birtokában van a legkorszerűbb kifejezőeszközöknek, akkor – s ez a későbbiekben fontos lesz – a közönség oldaláról nyugodtan megfogalmazhatjuk, hogy sok esetben éppen *a kifejezőeszközök újszerűsége okoz neki problémát.* Persze a kifejezőeszközök újszerűségének a problémája akkor okoz végletes nehézséget a befogadásban, *ha a közölt tartalom befogadásának nehézségével párosul.*

Mindezekből azt a következtetést lehet levonni – vállalva a következtetés és a fogalmazás sarkítottságát –, hogy az alkotás dinamikájával, dinamikus fejlődésével szemben *az ízlés bizonyos konzervativizmusról tanúskodik,* s ez a konzervativizmus részben a fenti tényezőktől függ, másrészt pedig – ez a művészeti nevelés szempontjából és általában a nevelés szempontjából rendkívül lényeges – *az ízlés csupán a többi tudati tényezővel együtt képes fejlődni.* Másként: az ízlés, mivel az egész személyiség vetülete, csupán a személyiség egészével, annak minden összetevőjével együtt képes fejlődni (a politikai nézetekkel, a világnézettel, az erkölcsi felfogással és még sok más tényezővel együtt). Ezért – már önmagában nézve – nem juthat el az olyan szüntelen dinamikus változáshoz, a fejlődőképességnek arra a szintjére,

amilyen a művészi alkotó tevékenységet általában jellemzi. Ezek az általános tényezők határozzák meg tehát a feszültséget alkotás és befogadás között. Tegyük mindjárt hozzá: olyan – korábban említett – ideális ízlésszerkezet, melyben az alkotás és a befogadás pólusai teljesen párhuzamosan haladnak, és közöttük azonnali oda-vissza kapcsolás vagy állandó termékeny kölcsönhatás alakulna ki – nem létezhet. Ehhez a viszonylathoz a feszültség – nevezzük most már ezt *termékeny feszültségnek* – hozzátartozik. Ez a termékeny feszültség az alkotó oldaláról föltétlen igényként jelentkezik mint bizonyos társadalmi szükséglet művészi kielégítése, a befogadó oldaláról pedig szellemi igényességet és intellektuális erőfeszítést jelent a művészileg újnak és korszerűnek az elsajátítására.

A befogadó oldaláról nézve – s minket ez érdekel jobban – az elsajátításban az intellektuális és érzelmi erőfeszítés a dolog természetéhez tartozik. Illetve nemcsak hozzátartozik, hanem bizonyos értelemben éppen ez a feszültség a befogadás folyamatának lényege. Nevelő hatása is nagyrészt ebben bontakozik ki. *Intellektuális és érzelmi erőfeszítés nélkül nincs megfelelő befogadás.* Azt az aforisztikus költői megfogalmazást, amelyet József Attila az alkotásra vonatkoztatott, azt tudniillik, hogy „aki dudás akar lenni, pokolra kell annak menni", a befogadóra, a közönségre is alkalmazhatjuk. Folytathatjuk úgy, hogy nemcsak a dudafújás művészetét kell pokolra menve megtanulni, hanem a dudaszó élvezetét is. A befogadás permanens, állandóan jelenlevő érzelmi, értelmi feszültséget, megerőltetést kíván meg. Ezt abból a szempontból is végig lehet gondolni, hogy – most már egy-egy műnek a befogadására koncentrálva – az a műalkotás, amelyiknek az elsajátítása, befogadása nem kíván erőfeszítést a közönségtől, miért nem teremt feszültséget a befogadóban. Arról lehet szó, hogy az a fajta műalkotás, amelyiknek a befogadása azonnali evidenciaként hat. valószínűleg nem közöl semmi művészileg újat a világról, illetőleg az ember és a világ kapcsolatáról, nem hat a reveláció erejével. Könnyen emészthető, jól ismert igazságokat helyez el egy adott világképben, a befogadónak a világképében. S ezzel tulajdonképpen elérkeztünk a *giccsnek* egyik alapvető ismérvéhez is, ahhoz, hogy felfedezni vél közismert igazságokat, vagy művészileg újszerűen vél közölni alapvetően evidens dolgokat. A giccs éppen azért, mert merőben más befogadási magatartásra apellál, nem félművészet vagy előművészet, hanem álművészet vagy ellenművészet.

Ezeken az általános tényezőkön túl hogyan jelentkeznek többletfeszültségek, vagy ha úgy tetszik, *speciális feszültségek* a mai ízlésszerkezetben? E speciális feszültségeket alapvetően az határozza meg, hogy a művészet fejlődése olyan kritikus társadalmi szituációba érkezett, amikor is az adott kor, amelyet a művészetnek ki kell fejeznie, rendkívül bonyolulttá vált. Az egyszerűbb szerkezetű társadalmi-történelmi korokkal szemben *a mai kort rendkívüli bonyolultság jellemzi.* Olyan tényezők, mint a két világrendszer léte, illetve a mi oldalunkról nézve, a társadalmi forradalom permanens folyamata, amely a társadalom tagjait, tehát a befogadókat szüntelenül arra készteti, hogy tegnapi énjükkel szembenézzenek, tegnapi és tegnapelőtti énjük tudati összetevőit megkérdőjelezzék, a változásban szüntelen önformálási tevékenységgel éljenek, szüntelenül revideálják nézeteik egész rendszerét, egy szilárd világnézeti mag körül újra és újra vizsgálják a világhoz való viszonyukat. Ilyen és ehhez hasonló tényezők okozzák, hogy a kor rendkívül bonyolulttá vált. Nyugodtan meg lehet fogalmazni azt az alaptételt, hogy egy kornak a bonyolultságát, *minden kornak a bonyolultságát a művészet csupán a maga bonyolultságában adhatja vissza.* Ez pedig természetesen veti fel a közérthetőség kérdését, amely azonban sokkal összetettebb annál, semhogy itt érintőlegesen is tárgyalhatnánk. A jelenségek tömege mögött a lényegi törvényszerűségeket kereső művészet eljuthat ugyan a leegyszerűsítés bizonyos fokára, csakhogy a fokozott leegyszerűsítés, a többszörös leeegyszerűsítés egy bizonyos ponton túl törvényszerűen átcsap a valóság meghamisításába. Ebből pedig az következik, hogy *a művészi leegyszerűsítésnek a kor bonyolultsága határt szab.*

Még mindig a feszültség egyik oldalánál tartva: a bonyolultabb kor tehát természetszerűen teremt bonyolultabb művészetet. Teljesen világos, hogy *a művészet formaeszközei* – amelyek a befogadókat sokszor mérhetetlen próba elé állítják – *azért váltak bonyolultakká, mert a kifejezendő tartalom vált bonyolulttá.* A bonyolultabbá vált tartalom a hajdani egyszerűbb formaeszközökkel már nem fejezhető ki. Ha a tartalom és forma összefüggését komolyan vesszük, ez a következtetés teljesen kézenfekvőnek látszik. Az ellentmondás egyik oldalán tehát adva van egy bonyolultabbá vált világ, amelynek a művészi megfogalmazása törvényszerűen bonyolultabb mondanivalót és bonyolultabb formaszerkezetet eredményez. A másik oldalon viszont a szocializmus viszonyaiból vagy a szocializmus építésének igényeiből törvényszerűen

következik, hogy a művészet a bonyolultabbá vált világot rendkívül nagy befogadóközönség számára kívánja megfogalmazni. Művészeti életünk szerkezetének alapparadoxona úgy fogalmazható meg, hogy egyfelől van a bonyolultabb valóság, s ennek következtében a bonyolultabbá vált – tartalmában, gondolatiságában és formaeszközeiben bonyolultabbá vált – művészet. A másik oldalon pedig ott van az az igény, *a művészben is törvényszerűen jelentkező igény, hogy ezt a bonyolultabb világot a korábbinál sokkal nagyobb közönség számára tegye művészileg hozzáférhetővé.*

Mind a két oldal rendkívül problematikus, egységük kényes egyensúlyt jelent. Miért? Az egyik oldalon ugyanis a művészet rangja és színvonala forog kockán. Nevezetesen: ha a bonyolultságot mértéktelenül leegyszerűsíti, akkor ezzel a maga művészi színvonalát adja fel. A másik oldalon pedig a művészetnek nemcsak a szocialista küldetése, hanem humanista küldetése forog kockán. Mert ha feladja azt az igényt, hogy széles tömegekhez kíván szólni, akkor ezzel a maga humánus, demokratikus küldetését adja fel. Az általános feszültségen kívül a jelenlegi helyzetben ezek a plusz tényezők okozzák a speciális, a kor szerkezetéből következő feszültségeket.

Ez a feszültség felvet egy ideológiailag is, művelődéspolitikai szempontból is rendkívül lényeges problémát. Méghozzá olyan problémát, amely a művelődéspolitikának az alapkérdéséig vezet. Nevezetesen: ha ez a folyamat, a feszültségképződés folyamata spontán módon fejlődik, akkor az alkotás és befogadás között kialakult feszültség törvényszerűen szakadékká mélyülhet. Ez esetben megjelenik az a probléma, amelyet úgy szoktunk jelölni, hogy az *elitkultúra* és a *tömegkultúra* kettéválása. Miről van itt szó?

A kapitalista országok ízlésszerkezetével kapcsolatban joggal vetjük fel ezt a problémát. Itt a korszerű és az adott viszonyoknak megfelelő legmagasabb rendű művészet befogadására rendkívül szűk réteg készül fel. Velük kölcsönhatásban fejlődik a polgári társadalmak talaján a humanista polgári művészet legjobb vonulata. Ugyanakkor azok számára, akik ebből a kölcsönhatásból egyre szélesedő körben kiszakadnak és a művészeti kultúra szempontjából a befogadók nagyobb részét alkotják, létrejön a művészeti tömegtermelés, amely a giccs és a kommersz különböző változatában rendkívül széles terítéken, széles skálán elégíti ki ezeket a tömegeket. Nyilvánvaló, hogy ezt a kettősséget, az elit- és tömegművészet kettősségét a tőkés társadalom alapszerkezete

hozza létre. Ugyanakkor szociológiai vizsgálatok bizonyítják, hogy sok esetben a munkásosztály egyszerűen el van zárva a magasabb rendű művészettől. De érdemes végiggondolni, hogy az előbb jellemzett feszültségek, amennyiben a maguk spontán természete szerint mennek tovább, a mi talajunkon is, a mi társadalmi viszonyaink között is fölrajzolhatják ennek a kettősségnek a körvonalait. Miért élezzük ki ezt a kérdést ennyire?

Azért, mert *a szocialista művelődéspolitikának a feladata* ebben a vetületben *lényegében azzal kezdődik, hogy a dolgok spontaneitását felfüggessze.* A művelődéspolitika azért van – és ehhez tulajdonképpen nem is kell kifejezetten szocialista művelődéspolitikának lennie, hanem egyszerűen demokratikus ihletettségű művelődéspolitikának –, hogy a dolgok spontán menetét ebben a vonatkozásban felmondja, a művelődéspolitika eszközeivel beavatkozzon ebbe a spontaneitásba, és megkísérelje a végletes feszültségeket a két póluson leszerelni, e feszültségeket valamiféle termékeny feszültséggé alakítani. Ennek a lehetőségét, a két póluson felgyülemlett feszültségeknek a leszerelését és kölcsönhatássá alakulását vizsgáljuk a későbbiekben az alkotók és a befogadók oldaláról egyaránt. De előbb szembe kell nézni egy sajátos helyzettel. Mégpedig azzal, hogy a *döntő és alapvető ízléskülönbségeket általában alapvető és döntő osztályellentétek szokták meghatározni.* Ez pedig a mai viszonyok között nyilvánvalóan sajátos módon vetődik föl a teendők szempontjából is.

A fenti tényt a marxizmus történetében már az úgynevezett második nemzedék, tehát Plehanov, Mehring, Lafargue nemzedéke lényegében felismerte. Plehanov néhány alapvető tanulmányban elemezte, miként függ össze a társadalmi fejlődés és a művészet fejlődése, tehát mi a művészet fejlődésének az osztályalapja, részben pedig vizsgálta az alkotó és a befogadó közötti viszonyt. A recepció problémáit ugyanerről az osztályalapról közelítette meg.

Hozzátehetjük, hogy a polgári ízlésszociológia legjobb irányzatai századunk húszas-harmincas éveiben eljutottak addig a megállapításig, hogy az ízlésváltozások alapvetően az osztályviszonyok megváltozásával függnek össze. Ennek a mi szempontunkból azért van érvénye, mert a művészeti ízlés új hullámait, új irányzatait általában a történelemben megjelenő új osztályok hordozzák, és erre jön megtorlásként a konzervatív oldalról – tehát a hatalmi köreiben kulturálisan megsértett uralkodó osztály oldaláról – az oppozíció. Hogy ez így van, azt a

magyar művészet fejlődésének néhány jelentős fordulójával érzékeltethetjük. Ezek szinte az evidencia erejével hatnak. Ilyen ízlésforradalom játszódott le a 19. századi klasszikus magyar irodalom történetében, amikor a Petőfi–Arany-nemzedék, a költészet népies hangvétele jelentkezett. Megszólalt egy új, részben népi származású, részben népközelségben élő értelmiségi réteg, az úgynevezett honorácior réteg. Színre lépését, népi hangvételét a reformkor évtizedeit átélt nemesi közvélemény, nemesi ízlésszerkezet rendkívül heves ellenállással fogadta. Amikor aztán a *Nyugat* nemzedékének képviseletében, Ady, Babits, Móricz Zsigmond nemzedékének képviseletében a polgári fejlődés tört be a magyar irodalomba, ezt az új ízlést – az új osztály hangját megszólaltató új irodalom új ízlését – az úgynevezett nép-nemzeti irodalmi bázison álló, lényegében dzsentroid nemesi rétegnek az ízlése kérdőjelezte meg. Ezt a második nagy ízlésvitát – az Ady-nemzedék fellépésével jelentkező ízlésvitát – tehát az új polgári irodalomnak és a dzsentroid köznemesi ízlésvilágnak az ellentéte határozta meg. Folytatva: egészen világos, hogy József Attila és Derkovits Gyula fellépése a proletariátus ízlésvilágának, szemléletének megszólaltatása az irodalomban, illetőleg a képzőművészetben. Ezt már a polgári ízlésvilág opponálta. József Attila tragikus költői sorsának alakulásában föltétlenül közrejátszott az az ízlésbeli ellentét is, amely a leghaladóbb polgári ízlés szintjéről is forradalmian újnak tekintette József Attila hangvételét a magyar költészet történetében.

Az ízlésszakadékokat tehát általában az osztálykülönbségek határozzák meg. Az más kérdés – ha történetileg nézzük a dolgot, ezzel számolni kell –, hogy azok az ízlésellentétek, amelyek mögött osztályellentétek húzódnak meg, a felszínen rendkívül gyakran *stílusviták formájában* jelentkeznek. Nyilvánvaló, hogy ahol az ilyenfajta ízléskülönbségek osztályalapon jönnek létre, ott az ízlésfeszültség pedagógiai eszközökkel nem szüntethető meg.

Miért éleztük ki ennyire, hogy az alapvető ízléskülönbségek mögött alapvető osztályellentétek húzódnak meg? Azért, mert el kell jutnunk ahhoz a következtetéshez, hogy a mai ízlésfeszültségek mögött nem erről van szó! Ha az egykori osztálykülönbségekből esetleg levezethető is a feszültségek egy része, a fejlődés alapvonalai *a nivellálódás* felé mutatnak. *Az antagonisztikus osztálykülönbségek megszűnésével kirajzolódnak az ízlésegység létrehozásának elvi lehetőségei is.* Ez az *elvi* lehetőség természetesen korántsem ígér közeli gyakorlati megvalósulást,

és főképpen nem jelenti azt, hogy az *abszolút* egység lehetséges vagy kívánatos lenne. A mai ízlésfeszültségeket nem lehet kielégítően megmagyarázni az egykori osztálykülönbségek talajáról. Inkább arról kell beszélni, hogy valamiféle *fejlődésbeli ritmuskülönbség* van a mai művészet és a mai befogadói ízlés között. A leghaladóbb, a legjobb polgári törekvések esetében is, de főleg a hazai művészetben ez a ritmuskülönbség okoz befogadásbeli problémát. (Egy tényezőként természetesen számolni kell az egykori osztálykülönbségeknek még elevenen érezhető hatásával.)

Mindebből következően az ízlés nivellálódásának, a feszültségek leszerelésének nem lehetnek elvi akadályai, hiszen az elvi akadály az osztálybázisban rejlik. Persze – ismét utalni kell rá – a megszüntetés elvi lehetősége korántsem azt jelenti, hogy csupán nevelési kérdésről van szó. A művészeti nevelés csak a társadalmi összfolyamattal együtt érvényesülhet és hathat. Ezen a társadalmi összfolyamaton általában az *életmód* megváltozását értjük. Azt, hogy a munkakörülményeknek, az életszínvonalnak, a lakásviszonyoknak – és sok más tényezőnek – a fejlődése, a változása *együtt hat* a művészeti neveléssel. Ők adnak „hátszelet" a művészeti nevelésnek, segítik az ízléskülönbségek megszűnését, és vezethetnek el a már termékenynek nevezhető feszültséghez. Le kell szögezni, hogy az életmód változása nélkül a művészeti neveléstől nem lehet várni az ízlésszerkezet alaposabb megváltozását.

A FESZÜLTSÉG CSÖKKENTÉSÉNEK LEHETŐSÉGEI

Az első tényező, ami a feszültségcsökkenést *az alkotás oldaláról* elősegíti, az, hogy *a nagy emberi problémák megoldását a mai magyar társadalomban az alkotók és a befogadók jelentős része azonos síkon keresi.* Mit értünk ezen? Korántsem, azt, hogy deklarálni lehetne valamiféle világszemléleti, világnézeti egységet az alkotás egészén belül, és főként az alkotók és befogadók között. Nyilvánvalóan nem erről van szó. De arról igen, hogy van néhány alapkérdés, amelyben az egész társadalom, ezen belül alkotók és befogadók nagyjából azonos síkon gondolkodnak és keresik a megoldásokat. Ilyen alapkérdésekről van tehát szó. Például a békének és a háborúnak az emberiség szempontjából alapvető sorskérdéséről; a szocializmus és a kapitalizmus szembenállásáról, illetőleg a kettő közötti választás kérdéséről; általában a humanizmus és az emberellenesség szembenállásáról, világpolitikai vetü-

letben a gyarmatosítás és a felszabadító harcok kérdésére konkretizálva; és még sorolhatnánk azokat a legalapvetőbb emberi sorskérdéseket, amelyekben – nyugodtan állíthatjuk – a megoldást azonos síkon keresi a társadalom jelentős része, beleértve az alkotókat és a befogadókat. Azért élezzük ki ezekre a kérdésekre az egységet, mert – ugyan már több mint egy évtizede, de mindmáig érvényesen – a Központi Bizottság Kulturális Elméleti Munkaközösségének állásfoglalása ezekben konkretizálta a művészet *pártosságának* aktuális tartalmát.

Nem bonyolódhatunk bele most a pártosság kérdésébe, de annyit mindenesetre le kell szögezni, hogy ennek a konkrét tartalma történelmi időszakonként változik. Amikor Lenin 1905-ös nevezetes cikkében megfogalmazta, hogy mit jelent a művészetek pártossága, akkor voltaképpen *egy viszonyt fogalmazott meg.* Az alkotó és a valóság közötti viszonyt egyfelől, másfelől az alkotó és a befogadó, az alkotó és a közönség közötti viszonyt. Hogy mi ennek a viszonynak a konkrét tartalma, azt nyilvánvalóan nem a 70 évvel ezelőtti lenini megfogalmazásból kell kiolvasnunk, hanem a történelmi fejlődés dialektikájából. Így például a harmincas években, a két világháború között a fasizmus és az antifasizmus szembenállása határozta meg a pártosság konkrét tartalmát; ma viszont, a két világrendszer fennállásának körülményei között az előbb említettek. Az alkotás oldaláról tehát a döntő kérdésekben való azonos tájékozódás teszi lehetővé a feszültség leszerelését.

Másodszor, és ez a magyar művészetnek sajátos problémája – persze nemcsak a magyar művészeté –, hogy fejlődését alapvetően a *népközelség* határozta meg: a népi életből merített tartalom és a népköltészet és népművészet formakincséhez forduló elvrendszer. Így volt ez a 19. századi Petőfi–Arany-féle klasszicizmus idejében, így volt ez lényegében József Attilánál, így van a bartóki-kodályi zenében stb.

Hogy ezt a népközelséget – amely tartalmi és formai kérdés is egyszerre – mi determinálja, azt történelmileg kell megközelíteni, és ez nem tartozik szorosan a témánkhoz. (Így csak zárójelben jegyezzük meg: a magyar művészetnek volt olyan funkciója, hogy retrográd politikai szituációban, a retrográd politikai vezetéssel szemben évszázadokon keresztül megfogalmazza a nemzet sorsproblémáit, a haladás és maradás sorsproblémáinak megoldását; egyáltalán: a művészetnek alapvető nemzeti feladatává lett a progresszív gondolatok megfogalmazása. Ez olyan problematika, amelyet például Révai József a reformkor kezdetére és fejlődésére vonatkozóan máig ható érvénnyel

elemzett Kölcseyről szóló tanulmányában. Egy kicsit szélesítve a kört: itt a nehezebb történelmi sorsú kelet-európai népek művészetének fejlődéstörténeti sajátosságáról van szó. Ezeknek a népeknek a történetében ugyanis a polgári fejlődés, illetőleg a polgárosodás hátráltatik. Elbukott vagy hamvába holt forradalmak sorozatán keresztül akadályozza a retrográd politika a fejlődést, s ez a visszamaradottság terheli a művészetet. Rátestálja a művészetre – negatív és pozitív értelemben egyszerre – a haladó gondolatok megfogalmazásának kötelességét. Ez olyan fejlődésbeli gyengesége a kelet-európai népeknek, amely a művészetben mint fejlődésbeli többlet jelentkezik. Ettől lesz ezeknek a népeknek a művészete népközeli. Tartalmában és formájában olyan, amilyet a nyugati, a polgárosodás akadályait könnyebben legyűrő népeknek a művészete nem tudott fölmutatni, vagy csak csökkentett mértékben. Ennek a talaján alakul ki azután egy sajátos, a kelet-európai fejlődésre jellemző művésztípus, amelyet összefoglalóan a nemzeti váteszköltő tipusának lehetne nevezni.)

Harmadszor – és még mindig az alkotás oldaláról nézve – meg lehet kockáztatni azt, hogy az osztálykülönbségek eltűnésével, a társadalmi nivellálódással párhuzamosan viszonylag *egységesedő „össztársadalmi élménykincs" kezd kialakulni.* Ez persze nem jelent valamiféle differenciálatlan és teljes homogenitást, teljes egységet. De a kuriózum szerepe a művészi élményben, az olyanfajta művészi tematika, amely valamiféle kuriozitást jelent, kezd a mai magyar művészet témakincsében háttérbe szorulni. (Visszakanyarodva a giccs problémájához, amelyről más vonatkozásban már szóltunk: a giccs természetrajzához az is hozzátartozik, hogy a társadalom bizonyos rétegei, főleg kispolgári rétegei számára a giccs tematikája is kuriózumot jelent; egy meg nem élt élményhez, egy megélhetetlen élményhez való kapcsolódás lehetőségét nyújtja.) Tehát az élménykincsbeli homogenizálódás is az alkotás és a befogadás egységesíthetősége irányában hat az alkotás oldaláról.

Végül: minél fejlettebb egy társadalom szerkezete, annál inkább jelentkezik az a törvényszerűség, hogy *a művészetnek igényelnie kell a közönség visszhangját.* Igényelnie kell a viszonylag gyors és viszonylag igenlő közönségvisszhangot. Ez a visszhang természetesen művészeti ágazatonként másképp és másképp jelentkezhet. Így például az olyan komplex művészeti ág – már előállítását tekintve is kollektív művészetnek nevezhető művészeti ág –, mint amilyen a színházművészet vagy a filmművészet, a legteljesebben épít erre a közvetlen visszakap-

csolásra. Ugyanis ha most eltekintünk a művelődéspolitika szabályozó tevékenységétől, és a dolgok a maguk spontán módján mennek – ahogy erről már szó volt –, akkor számolni kell vele, hogy az a színházművészeti, filmművészeti produkció, amelyet a közönség nem pártol, nem azonnal és viszonylag egyértelműen igenel, az vagy megbukik, vagy létre sem jön. A filmművészet esetében a kapitalista producer ismeri annyira annak a közönségrétegnek az igényét, amelynek dolgozik, hogy tudja: érdemes-e számára létrehozni azt a bizonyos filmet, vagy sem. Az a filmművészeti alkotás vagy színpadi produkció, amelyik ebben az értelemben melléfog és nem találkozik a közönséggel, nem kapja meg a közönségigenlést, rövid idő alatt megbukik.

Ezt a problémát megint csak azért éleztük ki, mert el kell jutni arra a következtetésre, hogy viszont *a szocialista művelődéspolitika ebben a kérdésben is a pillanatnyi igény fölé dolgozik.* Létrehoz és műsoron tart olyan filmművészeti alkotásokat, olyan színházművészeti produkciókat, amelyeknek a közvetlen visszhangja nem egyértelmű, vagy az adott pillanatban csupán egy szűk közönségrétegnek a befogadására és igenlésére számíthatnak. Művelődéspolitikánk alapkoncepciója a társadalmi szintű igények kielégítése. (Nem föltétlenül a közönség igényeiről van itt szó, hanem a társadalmi szükségletekről.) A másik oldalon természetesen támaszkodik a jónak, haladónak, művészileg színvonalasnak ítélt alkotások támogatására, létrehozásának szükségletére. Ezért segít életre és tart műsoron olyan produkciókat, amelyek a művelődési élet spontaneitása esetén esetleg nem jönnének létre vagy megbuknának. Ebből az következik (karikírozva), hogy nálunk igazi jót bukni nagyon nehéz, mert ennek lehetőségét a különböző tényezők összjátéka sok esetben kiegyensúlyozza.

Itt megint csak ahhoz értünk el, hogy a művelődéspolitika a maga eszközeivel beleavatkozik a spontán fejlődésbe; a fejlődés ösztönösségéből sok tényezőt kiiktat. De ezzel együtt a színház és a film, tehát a kollektív és komplex művészetek azok, amelyek leginkább igénylik az azonnali közönségvisszhangot. Éppen ezért egyáltalán nem véletlen, hogy a filmteoretikus Balázs Béla vezette be a *teremtő ízlés* fogalmát az elméleti irodalomba. Értve rajta azt, hogy a közönség igenlése vagy tagadása életre hív irányzatokat, művészi lehetőségeket a filmművészetben, illetőleg megszünteti bizonyos lehetőségeknek az érvényét, kiiktat bizonyos lehetőségeket. Balázs Béla itt rendkívül lényeges dolgot fogalmazott meg.

Végső soron egy lenini elvről van szó. Arról, amit Lenin a Clara Zetkinnel folytatott beszélgetésében fogalmazott meg a modern művészetekhez, az avantgarde-irányzatokhoz való viszonyát illetően. De azt is mondta, hogy a maga ízlését nem tekinti normának. E sokat idézett gondolatmenet mellett van egy hasonlóan lényeges vagy talán még lényegesebb gondolatmenet. Nevezetesen az, amelyben Lenin hangsúlyozza, hogy *a tömegeknek jó művészetet kell adni*, mert megérdemlik, hogy jó művészet kerüljön a kezükbe. De hangsúlyozni kell ennek a másik oldalát is, hiszen ez adja meg a gondolat dialektikáját: nemcsak azt, hogy a tömegek jó művészetet érdemelnek, hanem azt is, hogy *a tömeg igénye, fejlődő igénye az alkotókban, az alkotás oldaláról jó műveket hoz létre.* Az igény inspirálja a műveket. A tömegízlés ebből a szempontból úgy jelentkezik, mint a társadalmi megrendelésben a feladó. A tömeg mint mecénás – hogyha erről az oldalról közelítjük meg a dolgot –, a közönség mint mecénás progresszív, jó műveknek a megszületésére ösztönöz.

Balázs Béla ennek a lenini gondolatnak a filmművészeti vetületét fogalmazta meg a teremtő ízlés meghatározásával. Természetesen fölvethető, hogy más művészeti ágazatokban ez a kapcsolat nem ilyen rövidre fogott. Hogy például a festő, a lírai költő viszonylag tovább dolgozhat légüres térben, ha úgy tetszik, alkothat a jövőnek közvetlen közönségvisszhang, közönségigenlés nélkül. Kollektív művészeti ágazatoknál ez a kapcsolat lényegesen direktebb.

A közművelődésben, de a közoktatásban is – és általában az egész művelődéspolitikában – *a befogadói oldal az érdekesebb számunkra,* mivelhogy a művészetpolitikának – legalábbis a közművelődésben – az alapkérdése mégiscsak a tömegek fölkészítése a művészetre, a művészettel való élésre. A művészetpolitika egy másik ága – a művészetirányítás – végső soron a művészet inspirálását és vezetését foglalja magában. De ez nem elsőrendűen közművelődéspolitikai kérdés. A befogadás oldaláról jelentkező feladatokat komplex módon legalábbis három vetületben kell megközelíteni. Itt megint csak elérkeztünk oda, hogy a befogadói ízlés meghatározása nem feladatunk. Csak ismét utalunk rá, hogy az ízlésnek az etikai, világnézeti, politikai és egyéb tudati elemekkel való összefüggése közhelyszerű igazság. Az a komplexitás, amelyben a befogadó oldaláról a feszültségcsökkentés lehetőségét vizsgálni kell, tartalmaz *szociológiai* tényezőt. Ezen belül fölvetődnek a különféle ízlésvizsgálatok, az, hogy milyen alapvető ízlésrétegek álla-

píthatók meg, és ezek művészeti ágazatonként hogyan jelentkeznek a modern művészet és a befogadás viszonylatában. A szociológia mellett *lélektani* összetevője is van a komplex megközelítésnek. Ebben az alkotás és a befogadás lélektani folyamatának az összehasonlításáról van szó. Arról, hogy a művészeti nevelés problémái hogyan közelíthetők meg a befogadás lélektani folyamata oldaláról. Mert – előre vetítve a problémát – hangsúlyozni kell, hogy a művészeti nevelés módszertana csak a befogadás folyamatának a szakaszaira épülhet, ennek a folyamatnak a részleges ismeretében vagy az ismeret teljes hiányában sarlatánság mindenfajta művészeti nevelés. Végül, a befogadók oldaláról való vizsgálódás *esztétikai* szempontja lényegében azt tartalmazza, hogy a művészetnek mint tudatformának a természetrajzából mi következik a befogadókra és a művészeti nevelésre nézve. Tehát a kérdést három oldalról: szociológiai, lélektani és esztétikai oldalról kell megközelíteni.

A művészeti nevelés, egyáltalán a művészeti tevékenység pszichológiai összetevőit kutatva tárgyunkat több szempontból is megközelíthetjük. Foglalkoznunk kell azzal, hogy mi a hatása, mi a szerepe a művészetnek, és azzal is, hogy milyen fajta pszichikus tevékenységet végez az ember, amikor valamilyen művet alkot vagy befogad.

A művészet hatása az az élmény, amit a művészet nyújtani tud. Lényeges része, fontos problémája ez mind az esztétikai, mind a pszichológiai gondolkodásnak, mert ez az a közös terület, ahol az esztétika és a lélektan találkozhat. Hiszen az esztétikának sem csak azt kell tisztáznia, hogy *mi a művészet* – ez az esztétika alapvető kérdése –, hanem arra is ki kell térnie, hogy *milyen hatást vált ki* a művészet gyakorlása vagy befogadása. A pszichológiának viszont maga az élmény az egyik legfontosabb tárgya; ezen belül *a művészet útján szerzett élménynyel* is foglalkoznia kell. Ez tehát az a metszéspont, ahol az esztétika és a pszichológia találkozik, vagyis ez a *művészetpszichológia alapkérdése.*

A KATARZISRÓL

Van egy fogalom is, amely ezt kifejezi. Az esztétikában és a lélektanban egyaránt használják a *katarzis* fogalmát, amelyet ennek az élménynek a megjelölésére szoktunk alkalmazni. A katarzis fogalmát az esztétikából jól ismerjük, Arisztotelésztől kezdve, aki először használta, egészen Lukács Györgyig, aki az *Esztétikum sajátosságá*ban külön fejezetet szentel neki. Azt is tudjuk, hogy a katarzis a pszichológiában is szerepet játszik, a katarzis élményének van pszichológiai értelmezése is. Különböző pszichológiai iskolák foglalkoztak vele, mégpedig nemcsak mint a művészet sajátosságával. A lélektan szempontjából katarzisnak minősülhet minden olyan élmény, amikor valaki „rádöbben az igazságra". Az ideggyógyászatban például akkor beszélnek katarzisról, amikor a pszichiáter rávezeti a beteget betegségének valóságos okaira

és körülményeire – aki felismervén a valóságos összefüggéseket, katarzist él át. Ezáltal, a katarzis, az átélés által, saját helyzetének felfogása által gyógyul meg.

Könnyű észrevennünk, hogy ez az ideggyógyászati fogalom valóban sokban hasonlít az esztétikai katarzishoz. Hasonlít már az *arisztotelészi megfogalmazásban* is, amely szerint *a katarzisban átéljük a szánalmat és a félelmet, ezáltal egyben meg is tisztulunk.* Egy képzeletbeli cselekmény útján magunk is beleképzeljük magunkat a szereplő helyzetébe, történetébe, s ezáltal ugyanazt a félelmet vagy annak mását éljük át, mint amit a hősnek kell átélnie. Így jutunk el a megtisztuláshoz. A „megtisztulás" a katarzis szó eredeti értelme, méghozzá a görög nyelvben meglehetősen triviális értelemben is, amennyiben például az izzadást is ezzel a szóval jelölik. Hasonló módon történik a művészet által való megtisztulás: a lelki folyamatokban az ember kiválasztja azt, amitől meg akar szabadulni.

A pszichológia és az esztétika fogalma tehát közeli rokonságban áll egymással. Természetesen mégsem egyeznek mindenben, hiszen más dolog az a katarzis, amit magában az életben élünk át, amikor felismerjük az élet jelenségeit, és más dolog az, amit a művészet gyakorlása alatt élünk át, felismervén, hogy amit a művészetben olvasunk, látunk, hallunk az szintúgy az életre vonatkozik. A katarzisnak ugyanis döntő és lényeges mozzanata, hogy amikor átéljük, nem pusztán a művet éljük át, hanem a mű által kapu nyílik az életre, és az élet valamilyen jelenségét és helyzetét éljük át. *Az embernek csak akkor lehetnek igazi művészi élményei, ha igazi életbeli élményei vannak.* Csak akkor tudjuk a műalkotást átélni, ha van olyan tartalékunk, amiből az átélés táplálkozik. A kettő összefüggéséből következik, hogy a művészi alkotásnak és befogadásnak egyaránt előfeltétele a katarzisnak az életben való átélése. Át kell tudni élni, el kell tudni képzelni azt a szituációt, amelyet aztán az ember mint művész megfogalmaz, vagy mint befogadó még egyszer átérez. Vannak emberek, akiknek például kitűnő manuális készségük van a festéshez, vagy jól tudnak verselni, és mégsem lesznek nagy festők, költők, noha gyermekkorukban az iskolában meg az önképzőkörben ilyen várakozás alakul ki irányukban. Hiányzik azonban belőlük az élet katarzisainak átélése, s ezért *nincs mit megfogalmazniuk.* Példa lehet erre az az ifjúkorában nagy tehetségként induló költő, aki azóta teljesen elszürkült. Arra a kérdésre, hogy miért nem ír verset, azt válaszolta: nem az a probléma, hogy

nem ír, hanem hogy nem is gondol. Nem jut el olyan katartikus élményhez, amelyből kiindulva végiggondolhatna egy verset. A költemény megírása ehhez képest már csak következmény lenne.

Vannak olyan emberek is, akik ugyan nem tudnak verset írni, de mivel átélik a katarzist, el tudják képzelni. Ők azok, akik igen mélyen tudnak befogadni művészeti alkotásokat – amikor mások versét, mások művét olvassák, még egyszer átélik azt, amit saját maguk az életben átéltek. Fölvetődik persze az a kérdés, hogy a művészetnek ez az élményszemlélete hogyan illeszthető bele a marxizmus művészetszemléletébe.

A marxista esztétikában először mindig arról beszélünk, hogy a művészet a valóság visszatükrözése (természetesen sajátos módon való visszatükrözése), a valóságnak az emberi tudat által alkotott tükörképe. Vajon nem megyünk-e valamilyen ködös irracionalizmus irányába, ha most a művészetet egyszerre nem tükörképnek tekintjük, hanem élménynek? Nem kell azonban félnünk ettől a veszélytől, mert *az élménynek éppen a valóság felismerése a lényege;* az élmény éppen a valóság tükrözésével, a tudatban való megmintázásával függ össze. Ezért mondja Lukács György, hogy a mimézis és a katarzis művészetszemléletünknek ez a két antikvitásból származó alapfogalma úgy egészíti ki egymást, mint ugyanannak a dolognak az objektív és szubjektív oldala. *A művészet objektív oldala az, hogy a valóságot tükrözi, szubjektív oldala, hogy a kép megteremtése, létrehozása, újból való megismerése* az ember számára nem pusztán hideg, hanem *élménnyel teli* működést jelent, amely *az egész embert igénybe veszi:* gondolkodását, érzelmeit, sőt bizonyos mértékig egész testi valóját is. (Azt is tudjuk ugyanis, hogy a katarzisélménnyel kapcsolatban bizonyos testi folyamatok is lejátszódnak az emberben, például a mű nagy pillanataiban sírnia kell, máskor valóságos, a pulzus, a vérnyomás növekedésével járó izgalmat él át.) Nem ellentétes értelmű tehát a katarzis a mimézissel, az élmény a visszatükrözéssel, hanem egymást dialektikusan kiegészítő fogalmak, mint a külső és a belső, az objektív és szubjektív egymással való kapcsolata.

Érdemes továbbelemezni, hogy ez esetben pontosan *mi adja a katarzis tartalmát.* Foglalkozott ezzel Arisztotelész is, amikor a katarzis, a művészi élmény lényegét a felismerésben jelölte meg. Az élmény éppen azért élmény, mert nem pusztán hideg és távoli *meg*ismerésről van szó, hanem közvetlen *fel*ismerésről, *itt és most* való megismerésről. Nagyon

jól megfigyelhetjük ezt a folyamatot a műélvezet során. Ha megnézzük a *Hamletet*, jó előre tudjuk, hogy ha hét órakor kezdődik a darab, mi fog történni fél tízkor. Semmi meglepetés nem éri az embert, és mégis izgalom hatja át. Megint fölmerül benne a gondolat, hogy szúrja már le Hamlet Claudiust, pedig biztosan tudja, hogy úgysem fogja megtenni. A gyerekek a bábjáték megnézésekor kiabálnak, segíteni akarnak a hősnek, mert ők még naivak ebből a szempontból. A felnőttek már nem naivak, mégis izgulnak, és szeretnék olykor visszatartani vagy előrevinni a folyamatot. A műalkotás élvezetében mindig a helyszínen, akkor és ott ismerjük fel a dolgot, és azért vagyunk erre ismert mű esetében is képesek, mert mindig adódik számunkra valami új. A műalkotás – mint minden dolog – természete szerint kimeríthetetlen. Hiába olvassuk el ötvenszer a *Hamletet*, ötvenegyedszer is felfedezhetünk benne olyan mozzanatokat, amelyeket addig nem vettünk észre, esetleg azért sem, mert a műben tárgyalt probléma addig nem volt problémánk. Elsősorban azt veszi észre az ember, ami valamilyen módon arra rímel, rezonál, amit ő gondol. Mint Hegel mondta, a művészet „kérdés a visszadobbanó szívhez", olyan problémát vet fel tehát, ami az én személyes ügyem is. Ha nem tudom személyes ügyemmé tenni, akkor az egész nem ér semmit. Ez a magyarázata annak, hogy *a felismerés mindig döntő mozzanata, döntő eleme a művészet által nyújtott élménynek.*

Lényegében ezt fogalmazza meg Lukács György is katarziselméletében. Úgy fejezi ezt ki, hogy *a katarzis esetében az ember az egyén sorsát, ügyét* (a magáét és a műben szereplőét) *nem pusztán egyéniként éli át, hanem mint szükségszerűt, mint az egész emberiség* (a szokásos lukácsi kifejezéssel élve: az „emberi nem") *egyetemes sajátosságát.* Ez tehát az a pillanat, amikor az ember saját egyéni sorsát mint az emberi nem sorsát, az emberi nem rendeltetését éli át. E célból ki kell emelkednie abból a mindennapiságból, amelyben egyéni élete mint pusztán egyéni élet jelenik meg. Ez ugyanannak a megfogalmazása a társadalmi gondolkodás magasabb szintjén, mint amit Arisztotelésznél olvashatunk. Fölismerése a rész mögött az egésznek, a partikularitás mögött a nembeliségnek, az egyes mögött az általánosnak. Ezáltal válik a felismerés aktívvá és élményszerűvé.

Érdekesen illeszkedik ehhez Shelleynek egy gondolata arról, hogy míg a tudomány az ismeretlen dolgokat teszi ismertté, a művészet funkciója az ismert dolgok ismeretlenné tétele. Látszólag ez ellentét-

ben áll a művészet megismerő funkciójával. Valójában azonban nem ellentétes vele, hanem annak egyik oldalát adja, az itt és most megismerésre, tehát a felismerésre céloz. A művészet, a katarzis funkciója mindig az, hogy *most* kell megismerni, *éppen most* vetődik fel számomra a megismerés szükségessége. Ha nem így volna, a költők nem írnának, az olvasók nem olvasnának szerelmes verseket vagy a szerelemről bármi mást, mert ami ezekből a versekből a szerelemről tudományos értelemben megismerhető, azt már elmondták, és mindenki tudja. Éppen azért élvezzük mégis, mert amit tudunk, problémaként, most újra feldolgozandó problémaként vetődik fel. Ugyanezt mondhatjuk a születésről, a halálról, a keletkezésről és elmúlásról, a költészet más ún. örök témáiról. Nehezen képzelhető el, hogy valamelyik költő olyan gyökeresen újat fog mondani ezekről a dolgokról, amit eddig ne tudtunk volna, valamilyen módon ne éltünk volna át. Mégis, amikor a művészet velük foglalkozik, mindig úgy veti fel, mint amit eddig még nem tudtunk igazán felfogni, valódi lényegére tehát most kell rádöbbennünk. A művészetnek ezáltal van élményadó szerepe a társadalom, az ember életében. Az élményszerűség teszi az emberek számára nemcsak szükségessé, hanem kívánatossá is, s ez vezet el ahhoz, hogy *művészet nélkül az emberi létezés nem is elképzelhető.*

Tovább lépve: a művészet funkcióját nemcsak az egyén, hanem a közösség, a társadalom tudatműködése szempontjából, tehát a *szociálpszichológia* szemszögéből is vizsgáljuk.

Itt is abból az esztétikai megállapításból indulhatunk ki, hogy a művészet a valóság tükrözése, annak tükörképe. Fölmerül azonban a kérdés, hogy *mi célból* csinál az ember magának tükörképet a világról. Vajon azért-e, amiért a szülő fényképen megörökíti gyermekének fejlődését? Ennek az a célja, hogy emlék maradjon a gyorsan változó gyerek különböző korszakairól. Vajon ezért kell a művészetnek is tükörképet készítenie a valóságról, hogy azt eltehessük, mintegy albumba ragaszthassuk? Bizonyos mértékig ezért is. A művészetnek ilyen szerepe is van: *megismerhetjük belőle a múlt eseményeit, a múlt történését.* Aki például tanulmányozni akarja a francia restauráció korát, Balzac műveiből nagyon sok információt szerezhet. Amikor azonban igazán beleéli magát az ember a műbe, akkor sajátos módon sohasem azt tartja a legfontosabbnak, hogy információt nyújt-e (ez esetben arról, hogy miként is éltek az emberek Napóleon bukása után), hanem kezdi a dolgot saját magára vonatkoztatni. A funkció szempontjából

ez a döntő mozzanat. A művészet olyan modellt nyújt az embert körülvevő térről, amelyen a cselekvés módjait is végigjátszhatja. Nem pusztán képet ad tehát, hanem térképet, ami funkcionális különbség, mert a térképen nemcsak az látható, hogy egy város kívülről milyen, hanem az is, hogy melyik úton hová jut el az ember. Pontosan ugyanez a szerepe a művészetnek. *Olyan térkép, amely a valóságnak nem pusztán külső vázlatát adja, hanem funkcionális felépítését is.* Rajta van, hogy ha valamely úton elindulok, hová érek.

Az emberi élet ugyanis véges. A magunk társadalmában való adekvát létezéshez és cselekvéshez azonban meglehetősen sok tapasztalatra van szükség. Gyermekkorában az ember úgy gondolja, hogy ha majd felnő, egyszerre lesz atomfizikus és mozdonyvezető, de később rájön, hogy ez nem megy: vagy az egyiket, vagy a másikat kell választania. Ahhoz, hogy az életben el tudjon igazodni, tudnia kell valamit a másik magatartásáról is, arról, hogy hová vezetett volna, ha mégis azt próbálja megvalósítani. Mivel pedig a tapasztalat véges, az embernek eszközt kell alkotnia, amelynek segítségével a tapasztalatot ki tudja terjeszteni. *A művészet funkciója* éppen *a tapasztalat* ilyen *kiterjesztése.* Ezért nem kell a művészet elsajátításakor arra gondolni, hogy konkrétan igaz-e vagy sem, mert a művészet e vonatkozásban olyan, mint a matematika. Bertrand Russell paradoxona szerint a matematika az a tudomány, amelynél csak éppen azt nem tudjuk, hogy miről beszélünk, és hogy amit mondunk, igaz-e; azzal foglalkozunk ugyanis, hogy ha bizonyos premisszákat igaznak fogadunk el, mi következik belőle. A művészetben sem az a kérdés, hogy valóban létezett-e Raszkolnyikov Romanovics Rogyion, aki fejbe vert egy öregasszonyt azért, hogy elvegye a pénzét, mert az lényegtelen, hogy létezett-e vagy sem. A *Bűn és bűnhődés* arról szól, hogy *ha* létezett, *akkor* az orosz társadalmi viszonyok között szükségszerűen oda jutott, ahová a regény hőse. Az egyenlet le van vezetve. Föl van téve egy *ha,* és az úgynevezett implikáció szabálya szerint végig van vive, hogy mi történik *akkor.* Ez a *ha akkor* az, amit az ember minden művészi alkotásban át tud élni.

Rengeteg példát sorolhatnánk fel bizonyításul. Csak egyre hivatkozunk még. A magyar film jelentős alkotásai – a nagy Jancsó Miklós- és Kovács András-filmektől kezdve a maiakig – mindig magatartásbeli alternatívákat állítottak elénk. Azt kérdezték, hogy az adott helyzetben ezt vagy azt az utat kell-e követni. Vegyük például a *Fényes szeleket.* Abban az adott szituációban legalább négyféle magatartás al-

ternatíváját látjuk: a pirosingesét, a fehéringesekét, a lányét és a rendőrtisztnek állt volt kollégistáét. Követni tudjuk, hogy az egyes magatartásoknak mi a következménye. A művet azonban csak az tudja élményszerűen befogadni, akinek az életében hasonló alternatívák jelentkeztek. Aki még soha nem gondolkodott el azon, hogy egy forradalmi rohamokra készülő csapatban melyik lehetséges magatartást kövesse, annak a film egyszerűen értelmetlen. A *Fényes szelek*ről lefolyt vita egyes résztvevői például nem azért utasították el a filmet, mert magát a problémát nem értették, hanem azt mondták, hogy szerintük a népi kollégiumok nem ilyenek voltak. Másoknak azonban egyszerűen nem ment a fejébe, hogy miről volt szó, mert a magatartást nem tudták átélni, de még csak érzékelni sem.

A MŰVÉSZI TEVÉKENYSÉG LÉLEKTANA

A pszichológia egyik központi tárgya az emberi tevékenység. Ha élményről, a magatartásformák átéléséről és kivetítéséről, a művészet alkotásáról és befogadásáról beszélünk, mindig valamilyen tevékenységről van szó. A polgári szemlélet élesen elkülöníti egymástól a művészettel kapcsolatos tevékenység két formáját: az alkotást és a befogadást (a kettő közé kizárólag bizonyos közvetítő tevékenységeket helyez). Ez azonban pszichológiailag sem helytálló, mert a valóságban a kettő valamilyen szinten mindig együtt és egymásban van, tehát dialektikusan összefügg. A pszichológiai vizsgálatok szerint *bármely műalkotás legegyszerűbb átélése is belső tevékenységet jelent;* nem puszta passzivitást, nem pusztán azt, hogy engedem tudatomba áramlani a hangokat, szavakat vagy színeket, hanem olyan *aktivitást is,* amellyel ezeket az elemeket magam is összeállítom művé. Erre vonatkozóan igen sok sikeres pszichológiai vizsgálatot végeztek már. Bebizonyították például: ha bármi zenére egy kicsit is odafigyel az ember, valamiként mozgásosan reagál rá, például beáll a gégéje az egyes hangmagasságokra. Más esetben motorikus mozgást végzünk, a ritmust követjük. De ez csak az aktivitás elemi szintje. Fontosabb ennél, hogy *a művet elemeiben fogjuk fel, tudatunkban még össze kell rakni.* Sartre jól mondta ezzel kapcsolatban, hogy az irodalmi alkotás olyan, mint a búgócsiga, a művész megalkotja, de az olvasónak kell mozgásba hozni. Ez pedig alkotó folyamatot jelent. Ezért is van, hogy az olvasó különbözőképpen alkothatja újjá a művet. Nem mindenki ugyanazt látja

ugyanabban a műben, mint a másik. Sőt ugyanaz az ember is minden alkalommal egy kicsit mást lát benne. Még az alkotó szava sem döntő ebből a szempontból, mert az ő viszonya sem változatlan saját művéhez sem. Erről tanúskodnak azok az ismert nyilatkozatok, amikor az író elolvassa saját művét – és csodálkozik rajta.

Az alkotás és a befogadás dialektikája az alkotásban is érvényesül. Nincsen az a legelvontabb, a tömegektől, az elődöktől látszólag legmesszebb szakadt alkotás, amelyben a művész ne támaszkodott volna a befogadásra. Erről szól például Gombrich könyve, az *Illúzió és valóság*, amelyben kifejti, hogy amikor a művész a valóságot mindig újabb és újabb módon ábrázolja, sohasem csak a természetből indul ki, hanem mindig elődeinek munkájából is. Az alkotás és a befogadás egymással mindig párhuzamos, egymást feltételező tevékenységek, nincs abszolút elkülönült alkotás, és nincs abszolút elkülönült befogadás, amelyben ne volna egy mozzanata a másiknak. (Legfeljebb akkor, ha a rádió szól, de egyáltalán nem figyelünk rá, ezt azonban befogadásnak sem nevezhetjük.)

A mai pszichológiában az egyik központi kategória, amelyről rengeteget írnak és vitatkoznak, a *kreativitás, az alkotókészség*. Ha itt is a marxizmus alapjaiból akarunk kiindulni, azzal kell kezdenünk, hogy a kreativitás az ember lényegéhez tartozik. Marx úgy fogalmaz, hogy az állat nem termel, hanem közvetlenül egy az élettevékenységgel, *az ember* viszont *olyan dolgokat hoz létre, ami nem szolgál közvetlen szükséglet kielégítésére*. Ezt nevezzük termelésnek, alkotásnak, amelynek eredményeként *olyan dolgokat hoz létre, amelyekben saját magát is szemléli*. Az ember kreativitása tehát antropológiai vagy ontológiai sajátossága.

A kovetkező kérdés az – és éppen ezt teszi fel a pszichológia –, hogy milyen fajtájú ez a kreativitás. Legáltalánosabban két fő szintet szoktak megjelölni. Az elsőt *generatív* szintnek nevezik (a Chomsky-féle generatív nyelvészet alapján). A másikat legpontosabban *innovatívnek* nevezhetjük, mivel elsősorban az különbözteti meg az előzőtől, hogy valami újítás foglaltatik benne.

Mi a generatív alkotás? A legvilágosabban talán a nyelvi tevékenységen lehet bemutatni. A generatív nyelvészet (szemben a korábbi irányzatokkal) azt a csodálatos emberi képességet tűzte ki vizsgálata tárgyául, hogy mindannyian tudunk beszélni. Ez voltaképpen nagyon különös és furcsa dolog, és valamilyen módon alkotás. Végeredmény-

ben minden mondat, amit az ember kimond, új jelenség, hiszen legalábbis az adott helyzetben először mondják ki. A bonyolultabb mondatok pedig többnyire mindenképpen újak. Mi történik, amikor beszélünk? Megismertünk véges számú szótári elemet és nyelvtani szabályt, és azok alapján végtelen számban tudunk mondatokat létrehozni, „generálni". A mondatok létrehozásának sajátos képessége minden ember sajátja. Hasonló szintje van a többi emberi alkotóképességnek is, a tárgyformálástól az emberi viszonyok létrehozásáig, és természetesen a művészetig. *A generativitás* tehát az *alkotókészségnek olyan szintje, amely minden ember általános tulajdonsága.*

Ennél magasabb szint az, amelyben újító, *innovatív képességek* is megjelennek, amelyikben tehát *újat tud valaki létrehozni és megfogalmazni.* Ez sem arisztokratikus dolog. Ezt azért is hangsúlyozni kell, mert a pszichológia polgári irányzataiban van olyan felfogás, amely a magasabb képességeket csak egészen különös embereknek, a zseniknek tulajdonítja. Velük szemben elfogadhatjuk Lichtensteinnek, a 18. századbeli felvilágosító gondolkodónak azt a kitűnő eszméjét, hogy minden embernek vannak zseniális gondolatai, legalább egy évben egy. Nincs olyan ember a normalitás szintje fölött, aki ne gondolna olykor egészen érdekes dolgokat. A lángészt nem az különbözteti meg a hétköznapi embertől, hogy ki tud találni egy zseniális gondolatot, a közönséges ember pedig nem, hanem hogy a lángész, ha rájön a gondolatra, utána addig dolgozik rajta, amíg megfogalmazza. Van hozzá szorgalma, ereje, hozzáértése, intelligenciája, mindaz, ami szükséges a mű megteremtéséhez. Az alkotás maga azonban nem a lángész privilégiuma, mindannyiunk képessége. Társadalmi kérdés viszont, hogy az egyes korokban és társadalmakban kik milyen körülmények között juthatnak el alkotóképességük kifejtéséhez. Ezért most térjünk rá a művészetszociológia tárgyalására.

A művészetszociológiáról szóló tanfolyamok, előadások, viták alkalmával a hozzászólók rendszerint vagy a művészek, vagy a közönség kritikájával kezdik mondanivalójukat. Miért írnak az írók, alkotnak a művészek olyan műveket, ami nem kell a közönségnek? Vagy: miért olyan fejletlen a közönség ízlése, hogy nem tudja befogadni a modern művészetet?

Ez az eszmecsere nemcsak érdekes, hanem fontos is. Csak éppen – ilyen formában – nem tartozik a művészetszociológiára. A művészetszociológia ugyanis semmi esetre sem kezdheti tárgyának vizsgálatát annak a kérdésnek a felvetésével, hogy kinek van igaza. Előbb meg kell próbálkoznunk a helyzet felmérésével és a mához vezető út felrajzolásával. Csak ebből következtethetünk a fejlődés tendenciáira, s foglalhatunk állást a tennivalók dolgában. A cél tehát nem a morális ítélkezés, hanem a gondos, józan elemzés és a következtetések levonása.

A MŰVÉSZETSZOCIOLÓGIA TÁRGYA ÉS MÓDSZERE

Mire kell kiterjednie ennek az elemzésnek? A kérdés jogos, mert sokan – tévesen – azt gondolják, hogy a művészetszociológia csak valamiféle hatósugár-analízist végez, azt kutatja tehát, hogy a különböző műfajok, stílusok milyen mértékben és milyen rétegekben terjedtek el, találnak visszhangra. Természetesen ez is fontos. De korántsem minden. *A művészetszociológia* ugyanis *a lehető legtágabb értelemben foglalkozik a művészet társadalmi életével.* Nem indulhat ki „az író ír – az olvasó olvas" egyoldalú koncepciójából, hanem meg kell vizsgálnia az emberek, a néptömegek aktivitásának minden válfaját.

Sokfelé kell tehát figyelmének kiterjednie. *Nemcsak az érdekli, hogyan és kik fogadják be a „jó", az „értékes", az „igazi" művészetet, hanem az is, hogy miként terjed a rossz, a kevésbé értékes, a giccs.* Az esztétika számára minden műfaj legkiválóbb alkotásai az elemzésre legméltóbbak, rajtuk lehet a legtisztább formában kimutatni az illető

művészeti ág, műfaj, stílus esztétikai vonásait. A szociológia szempontjából ez az elkülönítés értelmetlen. Nemcsak a művészetszociológia, hanem a *szociológia* minden ága *csak másodsorban vehet figyelembe értékszempontokat.* Ernst Nagel írja például, hogy a gyógyszer szociológiájának nemcsak a gyógyszer a tárgya (pontosabban nem feltétlenül az a gyógyszer, ami valóban gyógyít is), hanem minden olyan szer, amiről azt hisszük, hogy gyógyít. Szociológiai szempontból nézve nem az tehát a művészet, amit valakik, akarkik értékesnek tartanak, hanem amit emberek, embercsoportok *művészetnek hisznek,* ami *művészetként funkcionál* az emberi társadalomban.

Ezzel azonban még mindig nem tágítottuk ki eléggé a művészet szociológiai fogalmát. Egyelőre ugyanis csak a kész műalkotás befogadásáról beszéltünk – legyenek azok értékesek vagy kevésbé értékesek. Ezt a kész műalkotást a művész alkotja meg, s a közönség fogadja be, létrejön tehát a *művész–mű–közönség hármas struktúrája.* Vannak azonban olyan művészi jellegű, esztétikai minőséggel (vagy esztétikai minőséggel is) bíró tevékenységek, amelyekben még sem a művészet nem vált el a közönségtől, sem a mű nem öltött kész, végleges formát. A hármas struktúra kialakulása maga is *történelmi produktum.* A művész és a közönség elkülönülése csak a munkamegosztás, az árutermelés, a magántulajdon fokán jöhet létre és terjedhet ki. Vannak olyan típusai a művészetnek, amelyben a művész, a mű és a közönség még nem vált el egymástól éles határvonallal. Ilyen például a hagyományos paraszti népművészet, amelyben nem beszélhetünk a mai értelemben vett műről (mivel formái állandóan változnak), s nincsen külön művész és külön közönség sem. Ilyen a mai „közhasználatú" művészetnek sok formája: az amatőr mozgalmaktól kezdve a hétköznapi dúdolásig, a társasági tánctól a slágerig.

Sőt még ezen a határon is túlléphetünk. A művészetszociológia vizsgálati köréből nem rekeszthetjük ki *a művészeten kívüli esztétikai jelenségeket* sem, azt, hogy mit tartanak az emberek „szépnek", esztétikusnak a természetben, az emberi arcon és testen, a társadalmi életben, az ember által alkotott nyelvi jelenségekben, használati tárgyakban és így tovább (természeti szép, biológiai szép, társadalmi szép, technikai szép, a mindennapi beszéd, a használati tárgyak esztétikája stb.).

A művészetszociológia tárgya tehát rendkívül kiterjedt. Ez a tudomány még gyermekcipőben jár, e hatalmas területnek eddig csak kis

részét tudta felölelni, sem az elméleti, sem a gyakorlati kutatások nem tudták még átfogni az egész terület összefüggéseit. *A marxista művészetszociológiának* azonban mindenképpen *arra kell törekednie, hogy az egészet válassza kutatása tárgyául és alapjául.*

Mi tehát a művészetszociológiai kutatások alapegysége, alapjelensége? Hogy erre válaszolhassunk, induljunk ki egy látszólag nyelvi elemzésből. Amikor beszélve mondatokat alkotunk, először mindig alanyt, állítmányt, tárgyat különítünk el és vonatkoztatunk egymásra. E mondatrészek együtt adnak teljes értékű kijelentést, együtt jellemeznek egy jelenséget. Ha most meg akarjuk alkotni a művészet társadalmi életéről szóló legalapvetőbb mondatot, így fogalmazhatunk: az ember átél (megalkot vagy befogad) egy művészi alkotást vagy egy esztétikai jelenséget.

A művészetszociológia számára mindig *a folyamat teljessége* a lényeges, *az alany (az ember), az állítmány (az átélés-alkotás-befogadás) és a tárgy (műalkotás, esztétikai jelenség) összefüggő egységében.* Számára az alapjelenség nem egyetlen mű, s nem is egyetlen tárgyi vonatkozásoktól mentes aktus, hanem legalább egy ember, amint egy műalkotást vagy esztétikai jelenséget legalább egy alkalommal megteremt vagy befogad. Mindhárom mozzanat társadalmilag meghatározott: az ember, az egyén éppúgy a társadalmi viszonyok eredője, mint ahogy társadalmi produktum a mű, és társadalmi összetevők szabják meg az alkotás vagy a befogadás folyamatát is.

Éppen erre épül a művészetszociológia *fogalomrendszere.* Ha ugyanis a társadalmi meghatározottságot kutatjuk, úgy találjuk, hogy maga az alapjelenség is igen különböző módon valósul meg az emberi társadalomban. Osztályoznunk kell tehát a különböző típusokat. S erre a célra legalkalmasabbnak látszik a műalkotás jellege szerinti megkülönböztetés. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a különböző típusú művészi tevékenységek esetében mindhárom elem (alany, állítmány, tárgy) módosul, s hogy közülük éppen a tárgy, a mű szerkezete ragadható meg a legkönnyebben.

Csakhogy a műalkotást ezúttal ismét nem esztétikai, hanem szociológiai szempontból vizsgáljuk, nem értékét vagy tartalmát nézzük, hanem szerkezetét, s azt is abban a vonatkozásban, ahogy az ember társadalmilag meghatározott esztétikai (művészi) tevékenységének alapjává lesz.

Művészetpszichológiai szempontból a valóság esztétikai visszatük-

rözésének három fokozatát különböztetjük meg. Szociológiai szempontból nézve azonban nem fokozatokat kell megkülönböztetnünk, hanem *egymás mellett létező, de egymással szoros kapcsolatban álló művészetfajokat,* vagy – még tágabban – *esztétikumfajokat.* (Jól megkülönböztetve a művészetfajt egyrészt a művészeti ágtól, másrészt a műfajtól.) Az esztétikum ugyanis nemcsak egyféle módon (a befejezett műalkotás formájában) él az emberi társadalomban, hanem lényegében háromféle módon: (1) *az elemi esztétikai jelenségek;* (2) *a közhasználatú művészet és népművészet* és (3) az *autonóm, önálló alkotóművészet* (rossz, de bevett szóval: „magas" művészet) formájában.

Külön kell foglalkoznunk néhány szóban a közhasználatú és a (paraszti) népművészet viszonyával. A parasztművészet – mint mondtuk – kétségtelenül egyik legjellemzőbb, de nem egyedüli formája a közhasználatú művészetnek. Ide tartozik a múlt művészetének több más formája is, például a commedia dell'arte típusú színjátszás vagy a reneszánsz-barokk zenekultúra (amelynek alapvető dallamanyagát az egész nép énekelte és szabadon variálta). De a jelenkorban is találunk ilyen közhasználatú formákat. Nem kétséges például, hogy a dzsessz és a beat sok fajtája is ide tartozik (mindaddig, míg nem válik teljesen professzionista jellegűvé). De ugyanez a helyzet a „könnyű műfaj" több más formájával, a minden városi közösségben élő anekdotavagy – szokásos kifejezéssel élve – „sztori"-anyaggal és a közhasználatú eszközök által képviselt formakultúrával is.

Az esztétikum három fajának, s vele a művésznek, a műnek és a közönségnek az elkülönülése azonban sohasem megy végbe teljesen. Bármilyen befejezetté válik is a mű, sohasem lesz teljesen befejezett. A zeneművet megírja a zeneszerző, a drámát a színműíró, a verset a költő – a mű mégis minden előadásban kissé módosul azáltal, hogy az előadóművész más hangon, más hangsúllyal, másfajta kidolgozásban játssza el, adja elő. De még ahol a művész és a közönség közé nem ékelődik is be az előadó, a műélvezőnek ott is valósággal újjá kell teremtenie magában az egészet. Ahogy Marx szerint a használaton kívüli termelőeszköz nem termelőeszköz (a gyárudvaron rozsdásodó gép puszta vasdarab), ugyanúgy *a műalkotás is csak akkor minősül szociológiailag műalkotásnak, ha valóságos művészi aktivitás része, ha tehát befogadják, újrateremtik.* Minden befogadó némiképpen mást lát meg a műben; mégsem mondhatjuk, hogy ez feltétlenül az eredeti mű torzulását jelenti, hiszen – mint említettük – saját műve újraolvasásakor

vagy újrahallásakor maga az alkotó is más és más oldalát emelheti ki a maga számára. (Ismeretes például, hogy Bartók Béla a legnagyobb pontossággal tüntette fel zongoradarabjainak időtartamát, mégis megesett, hogy zongorafelvételein más tempóban játszotta őket.) S ezen nem kell csodálkoznunk vagy valami misztikát gyanítanunk benne: a mű éppolyan végtelenül sokoldalú, mint a valóság bármely, akár legkisebb jelensége. Torzulás akkor keletkezik, ha a befogadó a művel ellentétes tendenciákat olvas bele a műbe.

Ebben az értelemben tehát valamilyen módon *a legeredetibb műalkotás is változik,* részben azáltal, hogy az újrateremtés változataiban jelenik meg, részben úgy, hogy más műalkotások hatását őrzi anyagában. Ezért mondta Veszelovszkij, a múlt század nagy orosz folkloristája, hogy a „petrarcizmus előbb volt Petrarcánál"; minden művészi teljesítményt mások (esetleg kevésbé jelentősek) készítenek elő.

Az egyes művészetfajok dialektikusan függenek össze egymással, átmennek egymásba és feltételezik egymást. A folklorisztika tudománya mindig is rámutatott arra, hogy a változékonyság–változtathatatlanság, a variancia–invariancia fogalompárjával állunk szemben, csak mindig más és más arányban: a közhasználatú művészeti formákban a hangsúly a változékonyságon, az autonóm művészetben a véglegességen van.

A művészetszociológia *módszerében* a három fokozat megkülönböztetéséből és elemzéséből indul ki. Nem marad meg azonban puszta leírásuknál – egy-egy társadalmi formáció művészeti életének struktúráját, vagyis a művészeti felépítményt éppen a különböző művészetfajok egymással kialakított viszonya szabja meg.

Ez a viszony először is *történelmi* jellegű. Nyilvánvaló, hogy a három fokozat hierarchikus jellege folytán történelmi sorrendet is alkot. Legősibb az elemi fok, amely közvetlenül kötődik az ember mindennapi életéhez, differenciálatlan egységet alkot más tevékenységeivel, illetve objektivációival. A közhasználatú művészet is megjelenik minden emberi közösségben, társadalomban, de kapcsolata az ember más tevékenységeivel már közvetettebb.

Sajátos helyzetben van a harmadik művészetfaj: az autonóm alkotóművészet. Ez ugyanis – különböző átmeneti formák érintésével – csak a társadalmi fejlődés magasabb fokán jön létre, pontosabban: azokban a társadalmakban, amelyeket fejlett munkamegosztás, sajátos tulajdonviszonyok és az árutermelés jellemez. Ilyen volt az antik görög és ró-

mai társadalom, majd legfőképpen a kapitalizmus. Ezért e művészetfaj teljesen csak a polgári társadalomban bontakozhatott ki.

Sokan úgy képzelték, hogy ezzel a közhasználatú művészet sorsa meg is pecsételődött. Sok nyugati művészetpszichológus megelégszik azzal, hogy a társadalmat a művészet szempontjából nagyvonalúan az alkotók–közvetítők–befogadók csoportjaira osztja, mintha az autonóm művészet létrejöttével minden előző fokozat automatikusan megsemmisült volna. A paraszti népművészet, a közhasználatú fok korábbi reprezentánsa valóban pusztulásnak indul az iparosodással és városiasodással. Az is megtörténik, hogy az így kialakult „légüres teret" átmenetileg kevésbé értékes művészi formák foglalják el. A lényeg azonban az, hogy valami okvetlenül elfoglalja.

Az ember a legnehezebb körülmények közt is kialakít magának egyfajta közhasználatú művészetet beszédének zenei, művészi elemeiből, a mindennapi élet meséiből, anekdotáiból, a használati tárgyak esztétikai minőségéből, a szépségről alkotott elképzeléseiből, a mindennapi élet szokásaiból és így tovább. A szociológus számára éppen az a nagy kérdés, hogy *milyen viszonyban áll egymással az elemi, a közhasználatú és az autonóm művészeti tevékenység.* Bizonyos korokban, kedvező társadalmi feltételek között a kapcsolat harmonikus lehet. Így volt ez például (természetesen csak viszonylagosan) a kapitalizmus kialakulásának korszakában, amikor a „magas" művészet a városi és falusi népművészetből táplálkozott, a népművészet pedig a „magas" művészet eredményeinek elsajátításától újult meg. A magántulajdon és a tőkés árutermelés további fejlődése azonban szétszakította ezt a termékeny kapcsolatot, s létrehozta a tömegektől elidegenített alkotóművészet és a művészet értékeitől elidegenített közhasználatú művészet ellentétét. A szocialista kultúra viszont ismét a harmonikus kapcsolat magasabb fokon való helyreállítására törekszik; ez azonban csak emberöltők nehéz munkája nyomán valósulhat meg.

Természetesen csak rendkívül leegyszerűsített, sematikus képet adhattunk így, mellőzve a valóságos fejlődés bonyolultságát. Ez a kép csak kiindulópontnak alkalmas, de annak megfelel. Megkímél ugyanis attól a sematizmustól, hogy minden művészi jelenséget az autonóm művészet szemszögéből lássunk, de attól is, hogy egyoldalúan a népművészetet állítsuk szemléletünk középpontjába. Olyan vizsgálati módszert jelent, amely *a művészetet mindenképpen a társadalommal való kapcsolatában kutatja, de nem reked meg a társadalom felszínén, ha-*

nem mindig az egészet vizsgálja; s a művészet egyes jelenségeinek értelmét a társadalmi alakulat egész szerkezetével való összefüggésben találja meg.

A MŰVÉSZETI FELÉPÍTMÉNY MARXISTA ELMÉLETE

Az előbb már céloztunk arra, hogy *a társadalom művészeti életének szerkezete végső soron a társadalom művészeti felépítményével azonos.* Éppen ezért amit eddig a művészeti élet tapasztalati viszonyaiból kiindulva próbáltunk megközelíteni, azt most a történelmi materializmus Marx és Engels által kidolgozott *felépítményelmélete* szempontjából is megvizsgáljuk. Az alap és felépítmény elméletének egészét most természetesen nem rajzolhatjuk fel, csak a felépítmény egy részével, a *művészeti felépítménnyel* foglalkozunk.

Itt azonban mindenekelőtt el kell hárítanunk *néhány félreértést,* téves interpretációt.

Az első abból adódik, hogy sokan – mind a marxizmus hívei, mind ellenfelei közül – félreértve az alap és a felépítmény szót, valóban épületszerűnek, *statikusan megmerevedett* állványzatnak fogják fel őket. Viszonyukat is mechanikus jellegűnek képzelik: a felépítmény eszerint nemcsak tükrözi az alapot, hanem egyszerűen folyománya annak. Ebből következik, hogy a társadalmi fejlődés folyamata is eltorzul: például úgy látszik, mintha a régi társadalom pusztulásával az alapnak felépítményével együtt mindenestül romba kellene dőlnie, s az emberiségnek egy vadonatúj alap-felépítmény komplexumot kellene létrehoznia. Ezen alapult az a terméketlen vita, amely azt akarta eldönteni, hogy vajon a felépítménynek is mindenestül el kell-e pusztulnia az alap pusztulásával.

Ez a vita azért volt terméketlen, mert csak a *pusztulás–építés* merev kategóriapárjában gondolkodott, s nem vette figyelembe, hogy *a valóságos fejlődés mindig átalakulás.* A régi alap és a régi felépítmény alakul át új alappá és új felépítménnyé. Ami valóban megsemmisül és ami valóban újjáalakul, az az alap és a felépítmény meghatározott társadalmi viszonyokhoz kapcsolódó elvont szerkezete.

A statikus állásponttal szemben Marx és Engels többször is hangsúlyozta, hogy felfogásuk szerint *az alap és a felépítmény szüntelenül változó, átalakuló, egymással dialektikus kapcsolatban levő képződmé-*

nyek. Amikor tehát visszatérünk a felépítményelmélet dinamikus felfogásához, az ő gondolatukat állítjuk helyre.

A művészeti felépítmény vizsgálata szempontjából nem kevésbé fontos a másik félreértés tisztázása. A kérdés, amelyre többnyire hibás választ adnak, a következő: *miből áll a művészeti felépítmény*, melyek a részei, és mi határozza meg összetételét. Sokan ugyanis úgy gondolják, hogy a művészeti felépítmény voltaképpen az *egy bizonyos korban* (az alap virágzása korában) *létrejött művek összessége*. Maga a felépítmény szó itt is szinte sugallta ezt a felfogást. Úgy képzelhető el, hogy a művek tégladarabokhoz hasonlítanak, s e téglákból áll összse az épület.

Így azonban leküzdhetetlen ellentmondásokhoz jutunk. Hová tegyük például azt az esetet, amikor valaki ma hallgatja Beethovent? Ekkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy Beethoven beilleszkedik a ma felépítményébe, hogy tehát egy jellegzetesen a polgári társadalomban született műalkotás közömbös a saját alapjával szemben, és képes egy másik, későbbi felépítmény részévé válni. A felépítmény közömbössége azonban nem fér meg a marxizmus szemléletével. Ha viszont abból indulunk ki, hogy a felépítmény nem közömbös az alappal szemben, akkor szintén leküzdhetetlen ellentmondásokhoz jutunk: ízlésbeli, sőt politikai elmaradottságban kellene mindenkit elmarasztalnunk, aki ma Beethovent szereti. És végül azt kellene mondanunk, hogy ami a sajtóban, a rádióban, a könyvkiadásban történik (hogy tehát százával és ezrével adjuk ki, mutatjuk be a klasszikusokat), az tulajdonképpen ellenpropagandája a szocializmusnak.

Ezt az ellentmondást sokan úgy akarják „megoldani", hogy a felépítmény fogalmáról egyszerűen hallgatnak. Semmi okunk sincsen azonban arra, hogy ezt a Marx által megalkotott terminust egyszerűen süllyesztőbe dobjuk – inkább helyesen kell alkalmaznunk! S a helyes alkalmazásnak az a lényege, hogy *a művészeti felépítmény nem művek statikus összessége, hanem viszony, tevékenység*. Ez már abból is nyilvánvaló, hogy az alap maga sem más, mint a termelési viszonyok összessége. Nem a termelési eszközök összessége az alap, hanem a termelési eszközökkel végzett tevékenységek során az emberek közt kialakult viszonyoknak az összessége. Ha azonban az alap viszony, akkor a rá épülő felépítmény sem lehet más, mint viszony, illetve viszonyrendszer (mindkét esetben).

Áttekintve Marxnak, Engelsnek és Leninnek az alapról és a felépít-

ményről adott megfogalmazásait, éppen azt találjuk, hogy a művészeti felépítményről szólva sohasem művekről beszéltek, hanem mindig művészeti viszonyokról, tevékenységről. *A művészeti felépítményt* (sorra véve meghatározásaikat) *a művészeti eszmék, művészi gondolkodásmód, művészeti képzetek, művészi szemléletmód, művészi felfogásmód, művészeti kategóriák, művészeti elvek, művészeti folyamatok, művészeti viszonyok, művészeti tevékenységek, művészeti fejlődés, művészeti nézetek, művészeti tanítások, művészeti eszmeáramlatok, művészi életfelfogás, valamint ezek rendszere, összessége alkotja.*

Tehát nem Beethoven művei alkotják a felépítményt, hanem az emberek, és az emberek meghatározott viszonya Beethoven műveihez. Az, hogy hányan értik és hányan nem értik egy adott társadalomban, hogy hányan hallgatják és hányan nem hallgatják, hogy milyen körülmények között, milyen alkalomból, milyen tudattal hallgatják, hogy milyen reflexiókat fűznek hozzá, hogyan hat rájuk és milyen szerepet játszik mindennapi életükben.

A mű ebben az értelemben valóban tégla, de csak az építőkocka minőségében, amit ki lehet venni az adott épületből, s be lehet tenni egy másikba. Az épület lényegét itt nem az állaga, nem a konkrétan bennefoglalt téglák tömege alkotja, hanem a szerkezete, a felépítésmódja, az épület struktúrája. A felépítmény éppen ebben az értelemben nem feltétlenül pontos tükörképe az alapnak. Az alap milyensége meghatározza a felépítmény milyenségét, de nem tükörképszerűen. A felépítménynek nem kell pontosan ugyanolyannak lennie, mint az alapnak, mint ahogy az épület esetében sincs így.

A marxizmusnak ez a felépítményfogalma dinamikus és dialektikus, egyaránt vonatkozik a felépítmény szinkron és diakron szerkezetére – a szinkron szerkezetbe sorolva mindazt, ami egyazon időben egyszerre jelentkezik, míg a diakron szerkezetben a történelmileg egymást követő változások egymásutánját.

A szinkron és diakron szerkezetek jellemzésére jól felhasználhatjuk Saussure sakktáblahasonlatát. A sakkjátszma egyetlen pillanata, a sakktábla állása két lépés között: ez adja a szinkron szerkezetet. Az egymás után következő lépések sorozata viszont a diakron szerkezet. A kettő egymással a legszorosabban összefügg, hiszen a sakktábla adott állapota mindig az előző lépések eredménye, s meghatározza az azután következő lépések lehetőségét, másrészt pedig maga a folyamat

is csak egymás után következő állapotokon, szinkron szerkezeteken keresztül haladhat előre.

Hasonló a helyzet felépítménnyel is. A felépítménynek, mint a sakktáblának, mindig van egy adott pillanatnyi állapota, amely meghatározott szerkezetet mutat. Ugyanakkor állandóan meg is változik, át is alakul. Az egyik felépítményből tehát nem úgy jön létre a másik, hogy előbb felépítik az egyiket, mondjuk a feudalizmust, utána lerombolják az egészet, arrébb mennek, és másutt építik fel a másikat (a kapitalizmust). Nem, a fejlődés során mindig a már felépített alapot és felépítményt kell átszerkeszteni, helyenként kisebb, helyenként nagyobb részek lerombolásával, új részek kialakításával, az összefüggések funkcionális átalakításával. Mint ahogy már mondtuk, nem magát az épületet rombolják le (mert az épület maga az emberi társadalom), hanem a felépítésnek, a szerkesztésnek, a részek összekapcsolásának addig használt elvét.

A marxizmus tehát a felépítmény elméletével olyan fogalomrendszert alkotott meg, amely alkalmas arra, hogy a művészetszociológia elméleti alapja legyen. Ebbe az elméleti keretbe illeszkedhetnek be a társadalom művészeti életére vonatkozó konkrét kutatások is.

A MŰVÉSZETI FELÉPÍTMÉNY SZERKEZETE

A művészeti felépítmény elemzésekor abból a módszerből kell kiindulnunk, amelyet Marx adott a termelési mód és a társadalmi forma szerkezetének elemzésére. Ezt a módszert Tőkei Ferenc foglalta össze modellszerű tömörséggel abban, hogy *a termelési módot mindig három tényező egymáshoz való viszonya határozza meg: az egyéné, a közösségé és a termelési eszközé.* A háromé együtt, elválaszthatatlanul. A társadalom nem pusztán egyének halmaza, hanem az egyéneknek közösségekbe, csoportokba rendezett, strukturált egysége. Hogy azonban milyen ezeknek a kisebb-nagyobb közösségeknek a struktúrája, azt nem érthetjük meg egyedül az egyén és a közösség viszonyából, hanem harmadikul hozzá kell vennünk a termelési eszközökhöz való viszonyukat is: *milyenek a termelési eszközök, ki rendelkezik velük, ki hozza őket mozgásba.* Hiszen ez a történelmi materializmus alaptétele: *az emberek készen talált termelési-társadalmi viszonyaik szerint alakítják ki saját világukat.* Ebben az értelemben a termelési eszközök az előző nemzedékek munkájának és tapasztalatának objektivációi, mintegy

megkövült summázatai, s éppen „megkövültségük", dologi természetük folytán határozzák meg az újonnan munkába lépők életét.

Az egyén, a közösség és a termelési eszköz hármasságát Tőkei háromszög formájában rajzolta fel, hogy ezzel jellemezhesse egymástól való kölcsönös függésüket:

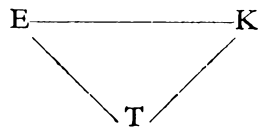

S erre a háromszögre vezeti rá azután az egyes társadalmi formákra jellemző konkrét összefüggéseket.

A művészeti élet szerkezetét vizsgálva már korábbi gondolatmenetünk során is egy hasonló hármasságra bukkantunk: *a művész, a közönség és a mű hármasságára.* Könnyű felismernünk, hogy ez pontosan az előbbi analogonja: *a művész az egyénnek, a közösség a közönségnek, a mű pedig* (a művészi termelés objektivációja) *a termelési eszköznek* (az anyagi termelés objektivációjának) *felel meg.* Amihez most már csak azt kell hozzátennünk, hogy a művész és a mű, a közönség és a mű között a műalkotás mellett a közvetítő apparátus intézményes objektivációit is ott találjuk, az írástól a filmig, az iskolától a televízióig, amelyek a műalkotást embertől emberig eljuttatják.

A fejlődés során a három (a közvetítő apparátussal együtt négy) tényező egyrészt egymástól egyre jobban elkülönül, másrészt egymással külön kapcsolatokra lép, továbbá mindennek során kialakítja a már tárgyalt művészetfajokat, amelyeknek egymással való kapcsolatrendszere ismét sokszorosan módosul. Mindezeknek a bonyolult viszonyoknak többszörös egymásra rétegződése alkotja a művészeti felépítmény szerkezetét.

Mivel korábban az egyén és a mű kapcsolatát már tárgyaltuk, most a közösség és a mű viszonyával kell részletesebben foglalkoznunk – ideértve az intézményesült objektivációk, a közvetítő rendszerek szerepét is.

Milyen társadalmi csoportok tevékenységéhez és hogyan kapcsolódnak a különböző művészetformák? Ez a közösség és a művészet viszonyának s a művészetszociológiának is egyik alapkérdése. A társadalmi csoport amúgy is központi fogalma az egész szociológiának, tehát ezen az úton a művészet társadalmi szerepének vizsgálata közvetlenül vezet el egy tág körű társadalomtudományi problematikához.

Mit értünk csoporton? Erre – ha általános megfogalmazást keresünk – egyszerű választ adhatunk: olyan emberek együttesét, akik valamilyen társadalmi mozgás keretében közös vagy hasonló tevékenységet folytatnak. A különböző csoportokat aszerint lehet osztályozni, hogy milyen jellegű az összekapcsolódás, milyen a csoport struktúrája és funkciója. A szociológiai irodalomban elsősorban két pólust különböztetnek meg, német és angolszász nyelvterületen más és más elnevezéssel. A német nyelvű irodalom Ferdinand Tönnies két nevezetessé vált kategóriájából, a Gemeinschaft és Gesellschaft jellegű csoportosulásból indul ki. Magyarul közösségnek és társulásnak (társadalomnak) nevezhetjük ezt a két típust.

Közösségi jellegű csoport esetén az emberek közötti kapcsolat szoros. Elsősorban a vérségi kapcsolatok ilyenek, a család, a nagycsalád, a nemzetség, a törzs; bennük minden ember közvetlen kapcsolatban áll egymással. A csoporttagok nemcsak életük egy-egy mozzanatában kapcsolódnak egymáshoz, nemcsak foglalkozásuk vagy közös szórakozásaik révén, hanem valamennyi tevékenységükben. Ilyen jellegűek Tönnies szerint a rokonsági szervezeten kívül a közvetlen szomszédsági kapcsolatok is (tehát a faluközösség vagy a korai városok közössége), továbbá a szoros baráti és szellemi (pl. vallásos-egyházi) közösségek is.

A Gesellschaft jellegű *társulások* másfajta szerkezetűek. Tagjaik nem tartoznak olyan szorosan egymáshoz, nem is mindig ismerik, sőt az a törvényszerű, hogy *nem is ismerhetik egymást.* Mégis szerves és elválaszthatatlan, bár nem közvetlen egység van közöttük. Tönnies – Marxra hivatkozva – az *árutermelést* jelöli meg a Gesellschaft jellegű kapcsolatok létrejöttének okául. Az árutermelésben szükségszerűen viszony létesül a különféle árutermelők között. Az egyik a búzát adja, a másik a cipőt, de a cipőtermelőnek is szüksége van búzára, és a búzatermelőnek is cipőre. A cserekapcsolat szükségszerű, de nem kell hozzá

feltétlenül ismerniük egymást, nem kell közösséget alkotniuk, közösen szórakozniuk, egy vallást követniük, vérrokonságban állniuk stb.

Lényegében a Tönnies-féle felosztással vág egybe – kis különbségekkel – az amerikai és általában az angolszász nyelvterületen kialakult csoportosítás, amely Coolex amerikai szociológus nyomán elsődleges és másodlagos csoportokat különböztet meg. Az *elsődleges csoportok* angol megfogalmazás szerint „face to face" jellegűek, *a tagok* olyan *közvetlen viszonyban állanak egymással,* hogy „arc áll arccal szemben". Az elsődleges csoportok eszerint általában *kicsinyek,* sok ezer emberből ugyanis nem alakulhatna face to face együttes. A kis csoportok így tízes vagy húszas nagyságrendűek. Egy ember több elsődleges közösségbe is beletartozhat. Mint családtag, mint munkatárs, mint barát, mint valamilyen világnézet híve más és más közösséghez kapcsolódhat.

A *másodlagos csoportokban* nem face to face, hanem *társadalmi jellegű kapcsolatok jönnek létre,* az érintkezés tágabb körű, de felülete szűkebb. Egy nagyüzemen belül például valamennyi dolgozó között is van valamelyes kapcsolat, de elsődleges jellegű csak a közvetlen munkatársak között alakul ki.

E kétféleképpen elnevezett, de kis különbségekkel lényegében azonos csoportosítás általánossá vált a szociológiai irodalomban. Egyesek ugyan hozzávesznek egy *harmadik, még lazább kategóriát,* amelyet többnyire *tömegnek neveznek.* Ezt követi a francia szociológiában Gurvitch is, aki a tömeg, a közösség és a társulás csoportjait különbözteti meg, s ezzel a kettős felosztást hármasra bővíti. Számunkra azonban elegendő lesz a kétféle: a közösség és a társadalom (vagy társulás) jellegű csoportok vizsgálata.

Ki kell térnünk még ezzel kapcsolatban a kis csoportok kutatásának legújabb fejlődésére, az úgynevezett *mikroszociológia* irányzatára is. A mikroszociológia a kis csoportok szerkezetével és funkcionálásával foglalkozik, elsősorban az elsődleges, közösségi jellegű, face to face csoportokkal. Struktúrájukat különféle eszközökkel, kérdőívekkel, interjúkkal, megfigyeléssel vizsgálja. Így tudjuk meg, milyen szimpátia és antipátia hatja át a csoport tagjait, milyen közös tevékenységhez vonzódnak, milyentől irtóznak. A vizsgálatok eredményeként diagramszerűen fel tudja fektetni egy-egy csoport belső szerkezetét. *Felfogásában a szociológia alapeleme az ember a maga összes kapcsolataival, amelyek más emberekkel összekötik.*

A mikroszociológia megfigyelései szerint egy-egy emberi közösségnek, csoportnak egy belső „mikroszociológiai" és egy hivatalos struktúrája van. Ez utóbbi a kijelölt vezetőkből, helyetteseikből, tanácsadóikból, az alsóbb funkcionáriusokból stb. áll. A mikroszociológia viszont azokat a kapcsolatokat fedi fel, amelyek a hivatalos struktúra alatt vannak, azt keresi, kik a hangadók valóban a közösségben. Hiszen ahhoz, hogy valamilyen tevékenység megfelelően menjen végbe, nem mindig elegendő a hivatalos főnök parancsa, a hangadók támogatása is szükséges. Az emberi csoport ilyesfajta belső strukturáltsága kétségtelenül fontos tényező lehet, mert a feladatok végrehajtását segíti vagy gátolja. Amiben a marxista szociológia bírálja felfogásukat, az nem is a mikroszociológiai kapcsolatok megléte, hanem az, amit ehhez még hozzátesznek. A *mikroszociológia* ugyanis mindezzel *törvényen kívül akarja helyezni, s a hivatalos és a mikroszociológiai struktúra ellentétével kívánja helyettesíteni a társadalmi osztályszerkezet szerepét.* Egyenesen mikroszociológiai forradalomról beszélnek, amelynek keretében a belső nem hivatalos strukturáltságnak kell nagyobb érvényre jutnia a társadalomban. Ez az ellentét azonban csak alárendelt érvényű, az osztályok közötti ellentmondásnak van alávetve.

Térjünk vissza ezek után a művészetre. A művészetszociológia szempontjából is alapvetően fontos a csoportoknak ez az osztályozása, az emberek ugyanis másfajta művészettel élnek az elsődleges kis közösségekben és a másodlagos társulásokban. Nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy *a közhasználatú és az autonóm művészet elkülönülése voltaképpen a társadalmi csoportok kialakulásával függ össze.* Vagyis *az elsődleges, közösség jellegű csoportok életéhez közhasználatú művészi formák tartoznak, a másodlagos, társulás jellegű csoportok létrejötte pedig elengedhetetlenül szükséges az autonóm művészet kialakulásához.* A közösség jellegű csoportok belső kultúrája valóban mindig közhasználatú, és életükhöz feltétlenül hozzá is tartozik valamilyen közhasználatú kultúrának a közössége. Ez nagyon jól megfigyelhető napjainkban is. Ahhoz, hogy egy-egy csoport igazán közösséggé alakuljon, az is szükséges, hogy legyenek közös művészeti, kulturális élményeik. Nemcsak annyi, hogy egyszer-kétszer közösen színházba menjenek, hanem hogy kialakuljon közöttük bizonyos nyelv, elterjedjenek bizonyos szólásmódok, közmondások, viccek, anekdoták, amiket valamennyien ismernek, ismételnek, emlegetnek. Szinte zsargonszerűvé is válhat ez a nyelv; aki nem tartozik közvetlenül a közös-

séghez, nem is érti. De ilyen elemek már a legegyszerűbb közösségekben, például egy iskolai osztályban is feltétlenül kialakulnak, ez a közös élet törvénye.

Kialakul a közösség életében egyfajta zenei nyelv is. Legalábbis közös ízlést fogadnak el, de kedvező esetben valamilyen formában közös zenei gyakorlatot is folytatnak. Legjellemzőbb formája ennek a közös éneklés, amelyet minden közösségi mozgalom fontosnak tart. Megvan a maga közös éneklési kultúrája a vallási mozgalmaknak, a katonai közösségeknek, a forradalmi, ifjúsági mozgalmaknak is. De nemcsak kiterjedt mozgalmakban, hanem kisebb, összetartó közösségekben is hamar felmerülhet az igény, hogy az együtt töltött estén közösen énekeljenek. A csoport kialakulásában és megszilárdulásában ilyenkor nagy szerepet játszik, hogy megvan-e a közös dalkincs, amelyet énekelhetnek.

Zeneszociológusok mondják, hogy az effajta művészi formáknak – például az egyházi éneknek, az indulónak, a forradalmi dalnak – nem pusztán az a szerepük, hogy az egyén általa valamilyen művészi élményben részesüljön, hanem sokkal inkább az, hogy a részvétellel egyben a csoporthoz való tartozást is jelképezze és kifejezze. Ha valaki beáll az egyházi kórusba és zsoltárt énekel, ezzel hitet is tesz a vallás és a vallási közösség mellett. Ha viszont olyan közösséget keres, amelyben forradalmi dalokat énekelhet, azt nyilvánítja ki vele, hogy a forradalmárokhoz akar tartozni. Az éneklés itt tehát nem elsősorban művészi célzatú, hanem közösségi vallomás; szinte mellékes, hogy milyen fajtájú a dal, és milyen művészi értéket képvisel: a lényeg az, hogy reprezentálja az ember hovatartozását. Vannak erre újabb példák is. A negyvenes években a népdalozás nemcsak Bartók és Kodály melletti állásfoglalást jelentett, hanem bizonyos társadalmi magatartást is; akárcsak az 1945 utáni években a népdal és tömegdal kedvelése – szemben a zenélés más közhasználatú formáival.

Hasonló közös ízlésformái alakulnak ki a képzőművészeti kultúrának is, ami itt persze nem annyira a festészet és a szobrászat iránti érdeklődést jelenti, mint inkább a lakberendezést, a használati eszközök kultúráját. Ebben ugyan az ember ma ki van szolgáltatva annak, amit kapni lehet, de adódik bizonyos választási lehetőség is. Hogy az előző példára térjünk vissza: ugyanazok, akik a népdalmozgalomban részt vettek, lakásaikat, szobáikat többnyire a népművészet termékeivel töltötték meg. népi hímzésekkel, fazekakkal, cserepekkel. Később

azonban – ugyanakkor, amikor a népdal is háttérbe szorult – ezek a tárgyak is lekerültek a falakról, hogy modern berendezési tárgyaknak adjanak helyet. Most ismét éledőben van – sőt kezd divattá válni – mind a népdal, mind a népművészeti tárgyak kultusza. Az ízlésbeli váltás megint csak hozzátartozik a közhasználatú kultúra belső mozgásához.

Az elsődleges csoportokon, közösségeken belül tehát *a kultúra fontos tényező, a csoportok közösségi művészeti formákat alakítanak ki,* illetve öltenek fel, *s ezek hozzájárulnak a csoport belső szellemi megerősödéséhez, kohéziójához.* Ez az, amit a művészet szociabilitásának nevezhetünk. A művészet kétféle értelemben is szociábilis: hozzátartozik a társulás (societas) minden formájához, és neveli, alakítja is a societast.

A *másodlagos,* Gesellschaft *jellegű csoportok* vonatkozásában viszont másfajta kulturális formákkal kell számolnunk. Jól észlelhetjük ezt a különbséget, ha mondjuk egy lakás és egy múzeum, vagy egy közös éneklés és egy koncert formáit hasonlítjuk össze.

A lakás is olyan tárgyak gyűjteménye, amelyeknek művészeti vonatkozásuk is van, méghozzá nemcsak a képeknek, hanem a használati tárgyaknak, bútoroknak, szőnyegeknek, függönyöknek is. Együttesen alakítják ki a család közösségi jellegű környezeti kultúráját. A múzeum egészen más jellegű intézmény. Nemcsak azért, mert ott csak egyfajta tárgyakat (képeket, szobrokat, esetleg szőnyegeket, bútorokat) láthatunk, hanem mert nem lehet őket közvetlen használatra fogni, lakás céljára felhasználni, továbbá mert megnézésükre olyan emberek verődnek össze, akik ugyan többségükben a nagyobb egységbe tartoznak, a társadalom tagjai, de nem ismerik egymást, nem tudnak egymásról, és többnyire nem is érdeklik egymást.

Hasonló a különbség a közös éneklés és a koncertlátogatás között is. A közös éneklésben igazán face to face jellegű kapcsolat alakul ki, az ember tudja, kikkel énekel együtt, rendszerint meg is válogatja őket. Ezzel szemben a koncerten ülők nem ismerik egymást, legfeljebb kisebb, összetartozó csoportok tagjai állnak személyes kapcsolatban. A hangversenyterem egész közössége kifejezetten Gesellschaft jellegű alakulat, a résztvevők egy társadalom tagjai, de *csak egyetlen vékony szállal,* a közös zenehallgatás élményével *kötődnek össze.* A művészi élmény – bonyolultabb formában – természetesen ezen a szinten is fontos tényező a társadalmi kohézió megteremtésében. És másféle műalkotás is szükséges hozzá, mint ami a közösség jellegű csoportok hasz-

nálatára szolgál. Olyan művek, amelyek rögzítettségükkel és időtálló voltukkal térben és időben tágabb körben válhatnak megközelítően azonos élmény forrásává.

Összefoglalva tehát: *szoros kapcsolatot figyelhetünk meg a közhasználatú művészet és az elsődleges csoportok, az autonóm művészet és a másodlagos csoportok között.* Mindkét forma ma is él, létezik a társadalomban, kapcsolatuk – a közhasználatú és az autonóm művészet kapcsolata – ebből a szempontból nézve is fontos tárgya a művészetszociológiának.

A KOZVETÍTŐ INTÉZMÉNYRENDSZER SZEREPE

A közösség és a művészet kapcsolatához azonban nem elég a művészi termék, hanem olyan intézmények is szükségesek, amelyek a művészi alkotást rögzítik, fenntartják, tárolják, újból és újból felmutatják, időben és térben terjesztik. A közvetítő rendszer a művészeti termékeknek nemcsak a „terjedési sebességét" szabja meg, hanem azt is, hogy ezek milyen körülmények között kikhez jutnak el, és ott milyen hatást gyakorolhatnak.

A kultúra közvetítésére szolgáló intézményrendszer mibenléte – mint ismeretes – egyben *a legszorosabban összefügg a társadalmi alap szerkezetével,* s ezért egyike azon utaknak és módoknak, ahogy az alap meghatározó erővel hat a felépítményre. Ha a kultúraterjesztő intézményrendszer fejlődését vizsgáljuk, azt tapasztalhatjuk, hogy formáinak differenciálódását, gazdagodását elsősorban a termelési mód, benne különösen a munkamegosztás, az árutermelés és a tulajdon fejlődése szabja meg.

Nyilvánvaló, hogy a művészet, a művészeti élet, a társadalom művészeti struktúrájának fejlődése szorosan összefügg a *munkamegosztás* fejlődésével. Az emberek egyre több erőt halmoznak fel, egyre bonyolultabb munkamegosztásra lesznek képesek, egyre nagyobb és specializáltabb művészréteg eltartását vállalhatják. Az önálló művészréteg megjelenése maga után vonja a művészi terméknek mint tulajdonnak, a csere céljait szolgáló árunak a megjelenését. Az önálló, független, a munkamegosztás keretében csak a művészettel foglalkozó embernek is szüksége van árura, olyan maga által termelt tulajdonra, amit elad, s amivel biztosítja megélhetését.

Itt érkeztünk el az *árutermelés* szerepéhez. Az árutermelésnek a ré-

gi naturális gazdálkodás keretében való kialakulása igen nagy hatással volt a művészet fejlődésére is. A „magas" művészet nem létezhet árutermelés nélkül. Ahhoz, hogy az autonóm művészet kialakuljon, fejlett munkamegosztásra, önálló művészrétegre van szükség, amely megtermeli, piacra viszi a műalkotást; idézőjelben vagy anélkül: el tudja adni, belőle biztosítva egyrészt megélhetését, másrészt hírét, dicsőségét is.

A művészeti életnek a társadalom alapjaival való összefüggése tehát elsősorban a munkamegosztás, a tulajdon és az árutermelés közvetítésével valósul meg. Az összefüggést közvetlenül a művek cseréje, elosztása teremti meg. Ezért fontos része a művészetszociológiának az intézményes terjesztő apparátus kialakulása, fejlődése és állapota.

A fejlődés menetéről csak vázlatosan szólhatunk.

A legalacsonyabb fokon a puszta *szájhagyományozás* útján való terjesztés áll (a képzőművészetre, táncra, színjátszásra vonatkozóan átvitt értelemben használva a szót, kéz- vagy lábhagyományozásról nem szoktunk beszélni). Ez pedig a viszonylag kicsiny, közösség jellegű csoportokban érvényesül a leghatásosabban, amikor a közösségnek valamennyi tagja ismeri a közösség életében szerepet játszó valamennyi formát, s a kor, a nem, az egyéni képesség mértékében él is vele. A szájhagyományozás nem teszi lehetővé, hogy a mű változatlan formában nagy távolságokra elterjedjen és fennmaradjon. De a kis közösségek körében szerves, összetartó erővé válhat. E közösségek sokat változtatnak a művészi formák konkrét kivitelén, lényegüket azonban épp azért őrzik rendkívül szigorúan, mert általa magát a közösséget is őrzik. Az elsődleges közösségek mai közhasználatú kultúrájában is szerepe van a szájhagyományozásnak, egyes formák (pl. az anekdota, a vicc) ma is elsősorban ezen az úton terjednek, másoknál (például a sláger) az írásban vagy hangszalagon való rögzítés mellett tölt be elhanyagolhatatlan szerepet.

A szájhagyományozáshoz képest a második lépcsőfokot mindenütt az *írás* feltalálása jelenti. Az írás óriási lehetőséget teremtett a művészet formáinak és terjesztésének fejlődésében. Lehetővé tette, hogy egy-egy műalkotás használata egyre nagyobb elsődleges és másodlagos csoportokra terjedjen ki. Ugyanakkor ez a lehetőség egyben korlátozó jellegű is volt, legalábbis a történelmi múltban: egyszerűen azért, mert nem mindenki tudott írni és olvasni. A szájhagyományozás sokkal demokratikusabb: az adott közösségen belül mindenkire kiterjed. Az írott mű *tágabb körben terjed, de azon belül kiválaszt egy réteget,*

amelynek közvetlen birtokává teszi a művészetet, míg másokat kirekeszt belőle vagy legalábbis másodlagos szerepre szorít vissza.

Az írás szerepe természetesen hosszú ideig csak az irodalomra vonatkozik. Mivel hasonló értékű hangjelírás vagy táncjelírás nem alakult ki, még kevesebb mód volt a színjátszás rögzítésére; ezek a művészetek csak lassabban haladhattak az autonómmá válás útján. Az íráshoz hasonló rögzítési lehetőséggel rendelkezett viszont az építészet és a szobrászat, amikor a korábbi, könnyen pusztuló anyagok alkalmazása helyett áttért a nemesebb anyagok használatára. S az írás feltalálásával azonos irányban hatott a zenés-színjátékszerű műfajok kifejlődésének keretéül szolgáló intézmények (mindenekelőtt a templom) kialakulása. A *templom* mint keret szintén azt a lehetőséget nyújtotta, hogy nagy tömegek vehessenek részt a szertartásokhoz kapcsolódó művészi tevékenységben – ugyanakkor el is különítette a beavatottakat és a be nem avatottakat. Míg a primitív népek törzsi kultuszában mindenki egyaránt részt vehetett (természetesen ismét csak a kor, a nem és a tehetség meghatározottságai szerint), addig a templomban már kialakult a papok és papnők hivatásos rendje, most már egyedül ők voltak hivatottak a művészet formáit megőrizni és a szertartás rendjét biztosítani. Szerepük ezért bizonyos mértékig a hivatásos művész mai funkcióját is magában foglalta.

Az ázsiai, az antik és a feudális társadalmaknak a művészet terjesztésére szolgáló intézményes apparátusa lényegében ezen a fokon maradt, bár természetesen az egyes kapitalizmus előtti társadalmi formációk kulturális felépítményére jellemző különbségekkel. Újabb, nagyobb módosulást mégiscsak az európai kapitalizmus hozott magával a művészet terjesztésében. Ezt az újabb lépcsőfokot a könyvnyomtatás felfedezése, a hangjegyírás kialakulása, a színház-, koncert-, múzeumhálózat megteremtése jellemzi. Valamennyien újabb, nagy bővítési lehetőségeket teremtettek.

A *kőszínház* kialakulása például lehetővé tette, hogy nagyobb létszámú, professzionista színházi együttesek alakuljanak ki, rendszeresen játsszanak, ne csak a piactéren nyáridőben, hanem télen–nyáron (sőt télen elsősorban), s nagyszámú embert fogadjanak be nézőterükre. Ugyanakkor a színházak létrejötte szűkítette is a művészet befogadó közönségét. A középkori misztériumjátékokon (igaz, ritkán került sor előadásukra, de azt a piactéren tartották) a nép apraja-nagyja ott tolonghatott – a kőszínházban tartott előadáson azonban már csak az

előkelőbb rétegek, az arisztokrácia és a burzsoázia tagjai vehettek részt. A népnek pénze sem volt az előadás megtekintésére, de társadalmi helyzeténél fogva nem is juthatott arra a gondolatra, hogy színházba menjen.

Hasonló a helyzet a *múzeumokkal* is. Kialakulásuk nagyobb lehetőséget nyújtott a képzőművészeteknek, mint például a templom. A mű most már nemcsak oltárkép, amely adott helyen meghatározott kultikus célt szolgál, hanem autonóm műalkotás, amelyet önmagáért tekinthet meg minden érdeklődő. De valójában kik tekintik meg? Kevesebben, mint ahányan az oltárképet látták, hiszen a templomba mindenki eljárt, a múzeumba pedig csak meghatározott rétegek mennek el.

Újabb fordulatot hozott a 19–20. század technikai fejlődése. Most már valóban olyan eszközök jöttek létre, amelyek mindenkihez eljuttathatják a kultúrát. Ilyenek a *sokszorosítás* és a *reprodukció* egyre fejlődő lehetőségei, a könyvnyomtatás új, tömegméretű fejlődése a rotációs papírtól a színes nyomatig, a fényképezés, a film, a rádió, a televízió, a hanglemez. Ezek az eszközök lehetővé teszik, hogy – amint Paul Valéry mondotta – az ember lakásába a művészet úgy vonuljon be, mint a bútorzat. És nemcsak a képzőművészet, amely már azelőtt is betölthetett ilyen szerepet, hanem például a zene vagy a színjátszás is (mely a rádió és a televízió nevezetű bútordarabokban bármikor megszólalhat).

Az új folyamat, *a tömegkommunikációs eszközök* kialakulása és elterjedése kétarcú. Negatív értelemben könnyen vezet egyfajta kényelmes magatartásra, a kultúra fogyasztói szemlélettel történő magánemberi elfogadására – a televízió kritikusai jól kimutatták ennek a hatásnak a reális veszélyeit. Másrészt azonban ezek az eszközök hatalmas pozitív lehetőséget is teremtenek, a kultúra és a tömegek kapcsolatának korábban elképzelhetetlen bővüléséhez és mélyüléséhez járulhatnak hozzá. Hogy melyik tendencia érvényesül és milyen tartalommal, az már attól a társadalmi rendszertől függ, amelyben a folyamat végbemegy. Mindenesetre az új eszközök birtokában most már fennáll és egyre jobban megnyílik annak a lehetősége, hogy a kultúra elterjedése teljes legyen. Hasonlóan ahhoz, amit Marx és Lenin egybehangzóan mondott: a kapitalizmusban kialakult szervezeti keretek formailag (de csak formailag) előkészítik a szocialista társadalom megvalósítását. A tömegkommunikációs eszközök ilyen módon formailag nélkülözhetetlen eszközei a szocialista kultúra kialakulásának, hiszen a szocialista

kultúrának az egész nép birtokában kell lennie; ezeknek az eszközöknek az elterjedése azonban önmagában még nem biztosítja a kultúra szocialista jellegét. Ahhoz az is szükséges – nem szólva itt a tartalmi kérdésekről –, hogy a terjesztési apparátus hagyományos formái és a tömegek kulturális aktivitása harmonikusan közreműködjenek a cél érdekében.

A KAPITALIZMUS MŰVÉSZETI FELÉPÍTMÉNYE

Nincs helyünk arra, hogy az elmondottak alapján sorra bemutassuk az egyes társadalmi formációk művészeti felépítményének szerkezetét, ezért csak a kapitalizmusét érintjük, hogy következtetéseket vonhassunk le a szocializmus művészeti felépítményére vonatkozóan.

A kapitalizmus művészeti életét sokoldalú differenciáltság, sokfajta belső ellentmondásosság jellemzi.

a) Mindenekelőtt *elkülönült egymástól a művész és a közönség* – egy időben azzal, hogy a mű minden művészeti ágban rögzített, a véglegesség igényével fellépő formát öltött.

b) Ez az elkülönülés azonban csak a művelődés legfelső rétegében ment végbe a maga teljességében. Emellett – mint már láttuk – tovább élnek, de *átalakulnak az esztétikum elemi és közhasználatú formái is.* Újabb ellentmondás jön létre: a különböző művészetfajok mint a művelődés különböző szintjeinek részei állnak egymással szemben. A kapitalizmus művészeti életének fejlődését éppen az jellemzi, hogy ezek a szintek (a közhasználatú művészet és az autonóm művészet szintje) nemcsak elkülönülnek, de egyre jobban el is szakadnak, sőt *szembekerülnek egymással.*

c) Újabb ellentmondást hoz létre az a tény, hogy a közhasználatú művészet szintjén *a paraszti népművészet pusztulása* figyelhető meg. A hagyományosan közhasználatú formák eltűnnek, de az újak kialakulása elé a kapitalizmus korlátot állít azáltal, hogy a néprétegeket megfosztja a kulturálódás lehetőségétől. Az így keletkezett légüres teret valamivel ki kell tölteni; erre szolgál a *szórakoztató művészet,* a *könnyű műfaj.*

Ennek az új művészetféleségnek sajátos szerepe van a művészeti felépítmény egész szerkezetében. Egyrészt az autonóm művészet, az igazi művészet árnyéka, mintegy ikerpárja – hiszen a népművészettel ellentétben a szórakoztató művészetet is hivatásosak hozzák létre (s e

szempontból nézve mindegy, hogy művészeknek vagy művészetiparosoknak minősítjük őket). Művészi termékük rögzített, áruformájú. Másrészt azonban ezek a formák ugyanazt a szerepet töltik be, mint az iparban a tömegfogyasztásra szánt cikkek: kikerülnek a mindennapi életbe, s ezáltal – a szinte pusztulásra ítélt népművészet pótlékaként funkcionálva – a polgári (kispolgári) ízlés, kultúra és világnézet befolyása alá vonják a nem polgári tömegeket is.

d) Végül, *elkülönül egymástól a társadalmat alkotó osztályok kultúrája is.* Ez az, amiről Lenin beszélt: két kultúra van minden nemzet kultúrájában, az elnyomóké és az elnyomottaké, a burzsoáziáé és a proletariátusé. E két osztálykultúra azonban nem különíthető el egymástól vegytisztán, és nem azonosítható egyik korábban tárgyalt ellentétpárral sem, hanem mindegyiket keresztezi. E kettősség tehát egyaránt megnyilvánul az autonóm, a közhasználatú és a szórakoztató művészetben.

A SZOCIALIZMUS MŰVÉSZETI FELÉPÍTMÉNYE

A szocializmus gazdasági-társadalmi rendszerének megfelelő művészeti felépítmény a szocializmus felépítésének idején a maga teljességében még nem alakul, nem alakulhat ki, mivel a felépítmény fejlődése csak bizonyos késéssel követheti az alap fejlődését. Egyelőre csak a kialakulás folyamatáról, tendenciákról beszélhetünk, amelyek azonban mind határozottabban nyilvánulnak meg kulturális életünkben.

E tendenciák közül a legfontosabb *a közhasználatú, a szórakoztató és az autonóm művészet viszonyának megváltozása,* ezen belül *a kultúra közkinccsé válása, és egy új közhasználatú művészet kialakulása.* Még szólunk arról, hogy ez a folyamat mennyi nehézségbe, ellentmondásba ütközik. Most csak az a kérdés, hogy vajon nem jelenti-e az új közhasználatú művészet fogalma is egy már-már eltemetett illúzió feléledését.

Az ötvenes évek hazai műsorpolitikája valóban illúziót kergetett akkor, amikor azt hitte, hogy a slágert rövid idő alatt teljesen kiszorithatja a tömegdal, a tangót a néptánc, a ponyvát, a bestsellert a magas rendű szocialista irodalom. Nemcsak a változások gyorsaságába vetett hit bizonyult illúziónak, de téves volt a koncepció is: a szórakoztató művészetet nem lehet ilyenfajta szűken értelmezett mozgalmi kultúrával helyettesíteni. *Az új közhasználatú művészet vállalja a múlt elnyo-*

mott osztályainak kulturális örökségét, de nem azonos ezzel az elnyomatás korában nehéz körülmények között kialakított kultúrával. Az új közhasználatú művészetbe Bartók és Kodály kórusművészete éppúgy beletartozhat, mint mondjuk Vasarely „planetáris folklórja", vagy egy esetleg később (de talán nem is olyan sokára) kibontakozó tömegméretű amatőr filmalkotó mozgalom.

Nem két kész, önálló és egymáson kívül létező kulturális szerkezetről van tehát szó, hanem a kultúra kétféle (polgári és szocialista) fejlődési tendenciájáról. A kapitalizmus uralma alatt természetesen a polgári kultúra tendenciái a túlnyomóak, a szocialista kultúrának legfeljebb a csírái bontakozhatnak ki. Csak lassan változik meg a helyzet a szocializmus győzelme után, lassabban, mint ahogy vártuk és ahogy szerettuk volna. Ennek ellenére éppen az ellenkező hibát követnénk el, ha most meg egyszerűen zárójelbe tennénk a polgári és a szocialista kultúra közötti alapvető különbségeket.

Miben különbözik tehát a szocializmus művészeti felépítménye a kapitalizmusétól? Csak abban, hogy mi több szocialista tartalmú művet (könyvet, filmet, színdarabot, zeneművet) igyekszünk eljuttatni a közönséghez, de a kulturális életnek pontosan ugyanolyan formái közt, mint amilyenek a polgári társadalomban is fellelhetők? Ez nagyon fontos, de a felépítmény szerkezete szempontjából nézve még nem elegendő különbség. Ha a felépítmény egészét (a kulturális élet szerkezetét) nézzük, akkor *azt a művelődési formát nevezhetjük szocialistának, amelyben a művelődés kétféle (polgári és szocialista) szerkezete közötti harc során arányuk fokozatosan a szocialista szerkezet javára tolódik el.*

A közhasználatú, a szórakoztató és az autonóm művészet egymáshoz való viszonyának megváltozásáról beszéltünk. A kapitalizmus művészeti életének felépítményrendszerében ezek a művészetfajok sajátosan egyoldalú rendszert alkotnak. Az autonóm és a szórakoztató művészetek az érték szempontjából is mintegy egymás ellenpólusaiként jelennek meg: a szórakoztató művészet felölti a giccs funkcióját, s mint ilyen áthatja a magasabb rendű művelődés lehetőségétől megfosztott tömegek mindennapi, közhasználatú kultúráját.

A szocializmus művészeti felépítménye más irányba fejlődik. Hogy új közhasználatú művészet alakulhasson ki, ahhoz egyrészt az autonóm művészet legmagasabb rendű alkotásainak kell egyre több emberhez eljutniuk, másrészt pedig – s ez nem kevésbé fontos – *át kell ala-*

kulnia a szórakoztató művészet funkciójának. Tehát nem a szórakoztató művészet eltűnéséről, hanem *pozitív irányú* fejlődéséről van szó. Olyan fejlődésről, amely lehetővé teszi, hogy ez a művészetfaj ne válaszfalat alkosson a magas rendű autonóm kultúra és a mindennapi közhasználatú kultúra között, hanem összekötő kapocs legyen közöttük.

Egy ilyen fejlődési „trend" érvényesülését igen sok tapasztalat bizonyítja, mindenekelőtt az a hatalmas arányú kulturális forradalom, amely 1945 óta hazánkban is végbement. A feladat azonban sok évtizedre van méretezve, s ma még csak az elején tartunk. Egész történelmi szakasz kell hozzá, hogy a fejlődés tendenciái kiteljesedjenek.

A MŰVÉSZI ÍZLÉS

Az ízlés szociológiája a művészetszociológiai vizsgálatok egyik legismertebb ága. Sokan egyenesen ezt nevezik művészetszociológiának, hiszen a legtöbb vizsgálat azt kutatja, annak okait igyekszik feltárni, hogy a lakosság milyen rétegeinek milyen az ízlése, hogy milyenfajta művészetet választanak maguknak. S ha ez a téma nem is öleli fel a művészetszociológia egészét, valóban fontos és figyelemre méltó ága.

Először is vissza kell térnünk arra a kérdésre, hogy *mi* is az *az ízlés.* A választ történelmileg, a kialakulás oldaláról adhatjuk meg legjobban. A hagyományos paraszti közösségekben még nemigen volna értelme ízlésről beszélnünk, hiszen ott az adott közösségnek zárt kultúrája van, amely magától értetődő természetességgel része mindennapi életének, s amelyet szintén magától értetődően birtokol a közösség minden tagja. Ízlésről mint külön kategóriáról csak akkor beszélhetünk, ha a természetes közösségi állapotból kiemelkedve a művészi gyakorlat és élmény választás dolga lesz. Az ízléshez ugyanis feltétlenül hozzátartozik a választás momentuma. Akkor alakul ki ízlés, amikor a társadalom egyes emberének különböző művészi formák, stílusok, irányzatok közül kell választania. *Az ízlést az a döntés fejezi ki, amellyel az adott lehetőségek közül valamit a maga részére elfogad és elsajátít.*

Az ízlés kialakulása ilyen értelemben szintén az árutermelő társadalom következménye. Akkor kell választanunk, amikor létrejön a művészi termékeknek bizonyos „választéka". E termékeknek lehetőleg rögzítetteknek kell lenniük, hogy a választás megtörténhessen (hogy tehát pl. az elmúlt korok művészetét is választhassuk). Az árutermelés struktúrája hozza létre a választékot, s alakítja ki azt az igényt is, hogy

az egyes ember maga válasszon a különböző művészi termékek között. *Az ízlés szorosan összefügg az ember egyetemes művészi tevékenységével, de nem teljesen azonos vele.* Nemcsak az ízlés határozza meg a tevékenységet, hanem az addig folytatott, megszokott, mintegy *felhalmozott gyakorlat is meghatározza az ízlést.* A művészeti tevékenység és az ízlés szervesen összetartozik, egységet alkot – bár egymástól elkülönül. Ami azt is jelenti, hogy az ízlés fejlődése *történelmileg a homogén formától a heterogén forma felé halad.* Közösségi jellegű csoportokban (pl. a hagyományos paraszti közösségekben) az ízlés homogén, a használatos kulturális javak egy ízlésrendszer keretébe tartoznak. E rendszerben egyetlen ember művészi ízlése is megközelítően homogén rendszert alkot. Ezzel szemben a bonyolult emberi csoportosulásokban, az árutermelő társadalmakban és különösképpen a kapitalizmusban az ízlés heterogénné válik. Az adott társadalmon belül különböző ízlést hordozó rétegek élnek egymás mellett, sőt kifejezetten egymással szemben.

Mi határozza meg az egyes ember ízlését? Az ízlésszociológiai vizsgálatok mindenekelőtt ezt igyekeznek felderíteni. Több tényezőre mutatnak rá. A legnagyobb szerepe természetesen *az osztályhelyzetnek* van. Nemcsak a marxista művészetszociológia mondja ki ezt, hanem több polgári szociológus is. Az amerikai Runciman például érdekes vizsgálatokat folytatott a különböző osztályok ízlésének feltárására. Az osztályjelleg persze nemcsak önmagában érvényesül, hanem más tényezőkkel együtt, amelyek azonban szintén nem függetlenek az osztályhelyzettől: így például *a műveltségi szint, az iskolázottság, a munka- és életkörülmények.*

Hogy valaki milyen szintű kultúrát tud elsajátítani, hogy mondjuk eljut-e Thomas Mannhoz, vagy megreked az érzelmes-szórakoztató regénynél vagy a kriminél, az nagyrészt ezekkel a tényezőkkel függ össze. Az ízlés kialakulását és milyenségét tehát az osztályjelleg különböző áttételeken keresztül komplex módon befolyásolja. Nemcsak közvetlenül az számít, hogy az ember milyen osztályba született vagy tartozik bele, hanem közvetve a műveltségi szint, a munkakörülmények, a társadalomhoz való kapcsolódás módja is. Ezek együtt szabják meg végső soron az ember ízlésének kialakulását, és vele a művészetnek az egyes ember életében betöltött funkcióját.

Mindebből az is következik, hogy *az ízlés történelmi kategória.* Először is azért, mert – mint Marx írja a *Gazdasági-filozófiai kéziratok-*

ban – a zene élvezetére képes fül, a festmény élvezetére képes szem kiképzése a „világtörténelem munkája", tehát nem pusztán az ember biológiai adottságainak következménye, hanem a történelmi fejlődés eredménye: *a társadalom művészeti gyakorlatának évszázadai és évezredei alatt az emberek egyre bonyolultabb művészi alkotások befogadására válnak képessé.* Másrészt a történelmi fejlődés eredményeképpen az *ízlés differenciálódik is,* az egyik ember, az egyik közösség még alacsonyabb fokon vesztegel, amikor a másik már magasabbra tör.

Társadalmunk ízlésének helyzetét tehát szintén történelmi fejlődésében kell néznünk. Számunkra most természetesen leginkább a felszabadulás óta eltelt évtizedek fejlődése érdekes.

A SZOCIALISTA ÁTALAKULÁS ÉS AZ ÍZLÉS FEJLŐDÉSE

A jobb áttekintés érdekében némi ismétlésbe bocsátkozunk. A felszabadulás utáni években a társadalom széles rétegeinek ízlése *forradalmi változáson* ment keresztül. A feudálkapitalista rendszer nyomásától megszabadulva a dolgozó osztályok tagjai valóban forradalmi lendülettel vették birtokukba a kultúra addig előlük elzárt területeit. Nemcsak hivatalos intézkedések emelték a kötelező iskolai oktatást nyolc évre, de a felnőtt lakosság körében is példátlan továbbtanulási láz bontakozott ki. A színházak, mozik, kisebb mértékben a koncerttermek és a kiállítások új közönséggel teltek meg, ugrásszerűen megnőtt az olvasók tábora is. Felvirágoztak az amatőr művészeti mozgalmak, évről évre gyarapodó létszámmal.

Az ötvenes évek első felében a fejlődés folytatódott; spontaneitásából vesztett ugyan, viszont annál nagyobb támogatást kapott felülről, az újjászervezett, illetve részben (a színházak, mozik stb. államosítását követően) újonnan megszervezett népművelési apparátus részéről. A színházak és mozik látogatottsága nőtt (a moziké például évi 140 millió eladott mozijegynél tetőzött), az amatőr együttesek száma és taglétszáma is nőttön-nőtt, a továbbképzés szinte mindenki számára kötelezővé vált. A fejlődés üteme azonban túlhaladta a valóságos igényeket, mert nemcsak közvetlen eszközökkel váltottuk ki, hanem más gazdasági-társadalmi tényezők közvetett hatásával is: miután az extenzív iparosítás nem tette lehetővé, hogy lakást, autót, tartós fogyasztási cikkeket vásároljunk magunknak, keresetünknek a közvetlen életszükségletek kielégítése után fennmaradó részét kultúrára költöttük. Ráadásul

bizonyos egyenetlenségek is keletkeztek: a közművelődés például szinte egyet jelentett az amatőr művészeti mozgalmakkal, főleg azok látványos akcióival. Az igényeket túlzó és sokszor téves tiltó rendszabályokkal is igyekeztünk határozott irányba terelni. Nemcsak a dekadens vagy dekadensnek ítélt nyugati irányzatokat tiltottuk, hanem a szórakoztató művészet bizonyos termékeit is, míg másoknak zöld utat engedtünk. Mindez bizonytalanságot szült és feszültségeket okozott.

A kor művelődéspolitikájának – a túlfeszítettség ellenére is – jelentős pozitívumai voltak. Ezekben az években fejlődött ki (1950-től kezdődően) a művelődésiotthon-építő mozgalom. Megindult a közművelődési könyvtárhálózat kiépítése is. A színházak, mozik és más kulturális intézmények államosítása után új intézmények (Országos Filharmónia, Erkel Színház, Déryné Színház, Nemzeti Galéria stb.) létesítése egészítette ki a kulturális intézményhálózatot. Mindez nagy hatással volt a társadalom ízlésvilágának fejlődésére, mert a kultúra terjesztésének új eszközeit hozta létre.

Az ötvenes évek végétől fokozottan jelentkeznek a korábbi erőltetett ütemű fejlesztés negatív hatásai. A túlerőltetett tevékenységek – pl. az amatőr művészeti mozgalmak – hirtelen visszaestek, a vásárlóerő és a vásárlási lehetőségek növekedése a reális szintre süllyesztette vissza a színház, a mozi stb. iránti szükségletet. Megnőtt az addig visszaszorított kulturális formák iránti kereslet, ismét polgárjogot nyertek a különféle szórakoztató műfajok.

Ebben az időszakban ugyanakkor jelentősen megnőtt az otthon végzett kulturális tevékenységek szerepe. A hagyományos tevékenységek közül *az olvasást* kell mindenekelőtt megemlítenünk. Ennél is jelentősebb, hogy ebben az időszakban tört be lakosságunk mindennapi életébe *a televízió*, s rohamléptekben terjedt el, amivel új helyzetet teremtett a lakosság ízlésének fejlődésében.

Mindennek során *a lakosság ízlése lényegében stabilizálódott*. Kialakult és megszilárdult a kulturális élet intézményrendszere és állandó közönsége, fogyasztó tábora. Az ismert látogatottsági-nézettségi-olvasottsági adatok kétségtelenül az ízlés fejlődéséről tanúskodnak, de a társadalom ízléstérképének *„fehér foltjait"*, megoldatlan problémáit is feltárják. Ezek közé tartozik mindenekelőtt az, hogy a lakosság egy jelentős részéhez nem jut el a magasabb rendű kultúra. Különösen bizonyos rétegek esnek ki a magasabb rendű ízlés hatósugárból (a tanyasiak, az ingázók, a munkásszállások lakói, a segédmunkások egyes ré-

tegei). Nem megnyugtató a kultúra fogyasztásának minősége sem. Sajátos helyzetet foglal el közművelődésünk rendszerében az a ma már meglehetősen nagy és növekvő tábor, amelynek szinte egyedüli művelődési formája a tévénézés. A vizsgálatok szerint az iparban foglalkoztatott munkás- és értelmiségi lakosság kétharmada napról napra a tévé előtt ül, s számuk más rétegekben is igen nagy (különösen a 25 éven felüliek között). Más számítások szerint kb. a lakosság 25–30 százaléka a tévén kívül nem is él más művelődési lehetőséggel.

A különböző művészeti ágakban végzett felmérésekből és más adatokból összesítve a következő vázlatos kép bontakozik ki:

a) A magas rendű és különösen a kortárs művészet műértő közönsége a lakosságnak mintegy 3–10 százalékára tehető. (A koncert- és operalátogatók aránya pl. mintegy 5–8, a művészfilmeké 3–10, a képzőművészeti kiállításoké 2–5 százalék és így tovább.)

b) Az a közönség, amely szívesen befogadja a magasabb rendű művészet alkotásait (különösen a könnyebben megközelíthetőket), rendszeresen olvas, zenét hallgat, színházba vagy moziba jár, de nem tekinthető különösebben műértőnek – a lakosságnak körülbelül 25 százalékát teszi ki. Ők alkotják a magasabb rendű művészet szélesebb közönségbázisát.

c) Azok száma viszont, akik időnként olvasnak, közte jót is, akik megfelelő körülmények között hajlandók egy-egy igényes, de könnyebb zenedarab meghallgatására, színházi előadás vagy képzőművészeti alkotás megtekintésére – a lakosságnak mintegy 30–50 százalékát adja. Ők képviselik a magasabb rendű művészet potenciális közönségét.

Ezek természetesen csak elnagyolt számítások, amelyeknek azonban ha nem is a pontos mértékét, de legalább a nagyságrendjét sok adat, jelenség bizonyítja.

Hogyan kell ezeket az adatokat értékelnünk? Ha a számokat hasonló nyugati adatokkal vetjük össze, semmi esetre sem kell szégyenkeznünk. Jacques Barzun számításai szerint például egy nyugati metropolis lakosságának kb. egy százaléka tekinthető koncertlátogatónak. Ennél nálunk mindenképpen jobb a helyzet (még akkor is, ha leszámítjuk belőle az operaközönséget). Társadalmunk, amelynek gazdasági fejlettsége még nem éri el a vezető nyugat-európai tőkés országokét, ebben a vonatkozásban valamelyest felülmúlja őket. S ebben a felszabadulás óta eltelt több mint három évtized, a kulturális forradalom eredményét kell látnunk.

Mindezzel azonban mégsem lehetünk elégedettek, ha igényeinkhez, társadalmi céljainkhoz, a szocializmus művészeti felépítményének adekvát szerkezetéhez mérjük. A számarányokban az is jól megmutatkozik, hogy a kulturális fejlődésnek a múlt mekkora tehertételeit kellett lekűzdenie.

Kétségtelenül nagy és jelentős dolog, hogy a lakosság vagy legalábbis a városi lakosság egynegyedét művészeti életünk többé-kevésbé stabil közönségének tekinthetjük, akikhez eljutnak a legjobb irodalmi, színházi, filmművészeti s részben zenei és képzőművészeti alkotások, produkciók. Ez az eredmény szintén nem kisebb akármelyik nálunk gazdaságilag fejlettebb országénál. Ugyanakkor fájdalmasan olvashatjuk le belőle hiányosságainkat: a lakosság háromnegyed része még nem részesül rendszeresen a magasabb rendű kultúrában.

Felvetődik a kérdés: csak stabilizálódott-e az ízlés fejlődése, vagy meg is állt? Bizonyos, hogy *a felszabadulás utáni első évek ugrásszerű, forradalmi átalakulása után a lassú fejlődés évei, évtizedei következtek.* A fejlődés azonban ebben az időszakban sem állt meg, csak más jelleget öltött. Ez a szakasz kétségtelenül kevésbé látványos az előzőnél, de nem kevésbé fontos. Egyrészt ezekben az években stabilizálódnak a már kivívott eredmények, másrészt pedig ezek készítik elő az újabb változások feltételeit. Mindkét szakasz hozzátartozik a tágabb értelemben vett kulturális forradalomhoz. csak a fejlődés ütemében van különbség.

Az ízléshatárok csak látszólag merevedtek meg. Igaz, most már hosszú évek szívós munkájára van szükség akár néhány százaléknyi változáshoz is. Ezalatt azonban olyan, szinte észrevétlen folyamatok indulnak el és mennek végbe, amelyek időnként meglepetésszerű eredményekhez vezetnek.

Ilyen változás következett be például az elmúlt 10–15 év képzőművészeti ízlésében, a filmművészetben, a népszerű zene műfajaiban és így tovább. Különösen jelentős az ifjúság megnövekedett kulturális aktivitása, s ezzel együtt a közösségi művelődési formák szerepének erősödése. Ezt jelzi a jobbára az ifjúságot mozgósító amatőr művészeti mozgalmak újraéledése, mennyiségi és minőségi fejlődése, az ifjúságnak a művelődési otthonok látogatottságában való 70 százalékos részesedése, a klubok számának rohamos emelkedése és így tovább.

A marxista művészetszociológia fontos feladatai közé tartozik, hogy e változásokat észrevegye, figyelje és elemezze. Nem elég statikus hely-

zetképet adni a társadalmi ízlés állapotáról, képesnek kell lennie arra is, hogy megragadja a fejlődés dinamikáját. Csak ily módon válhat aktív segítőtársává a művelődéspolitika elméletének és gyakorlatának.

IZLÉS ÉS MAGATARTÁS

Az ízlés – mint mondottuk – mindenekelőtt választást jelent a művészeti érdeklődést aktívan, illetve passzívan kielégítő tevékenységformák és művek között. De vajon mi szabja meg azt, hogy az egyik ember az egyik, a másik ember a másik tevékenységformát vagy műalkotást választja? Véletlenszerű elemektől eltekintve végső soron az emberi magatartás, amit a művelődés alanya az élettel kapcsolatban kialakított.

A magatartás mindenesetre olyan kategória itt, amely *összekötő kapocsként szolgálhat az esztétika, a művészetpszichológia és a művészetszociológia között.* Esztétikai szempontból azt jelenti, hogy a művészet nemcsak statikusan tükrözi a való világot, hanem hozzáadja az emberi állásfoglalás, emberi magatartás dinamikáját. A műalkotás úgy tükre a valóságnak, hogy ugyanakkor tükre a valósággal szemben kialakított emberi magatartásnak, nemcsak bemutatja a világot, hanem eligazodni is segít benne. Társadalmi szerepe ezen alapul. Az olvasó nem pusztán gyönyörködik a műben, hanem (és ez egyben gyönyörének tartalma is) átéli a benne ábrázolt életvitelt, és szembesítve saját életével, bizonyos értelemben a saját tapasztalatává alakítja. Nemcsak a mű értéke fölött kell döntenie, hanem abban a kérdésben is véleményt kell mondania, hogy elfogadja-e a mű által sugalmazott magatartásmintát, vagy sem. Nyilvánvaló, hogy ez a döntés csak részben alapulhat az egyes ember személyi-pszichológiai adottságain, más részében (és többnyire nagyobb részében) társadalmi okok következménye Éppen ezért a döntés a társadalom szempontjából is fontos, mert alakító hatással van a társadalmi tevékenységre.

A korábbiakban foglalkoztunk azokkal a magatartásformákkal, amelyek a közönség és a mű viszonyában kialakulnak. Most a magatartásformák egy másik dimenziójához értünk, melyben a mű már csak közvetítő szerepet játszik; itt a mű által sugallt konkrét társadalmi viselkedésminták kerülnek szembe a műélvező lélektani és társadalmi okok következtében kialakult viselkedésmintáival. Ami látszólag csak ízlésbeli választásként jelenik meg, a mögött mindig a társadalmilag

lehetséges magatartásformák közötti választás bonyolult művelete rejlik.

Sajnos, a művészetszociológia apparátusa még nem elegendő ahhoz, hogy e folyamat törvényeit felfedje. Még nem tudta kidolgozni a társadalmi és művészeti magatartásformák olyan rendszerét, amelyet kellő biztonsággal alkalmazhatnánk. Még talán Kenneth Burke-é látszik leginkább alkalmas kiindulási alapnak, aki a társadalmilag igenlő és tagadó magatartást („Yes"- és a „No"-műfajt) különíti el, sok szellemes okfejtéssel. De ő is csak egy, bár alapvetően fontos dimenziót ragad ki, s így ez sem tekinthető a magatartásformák megfelelő differenciált rendszerének.

A művészetben kifejezett és képviselt magatartásformák rendszerének egy másik dimenzióját is megemlítjük. Egyfajta jól körülhatárolt társadalmi magatartásformát fejez ki például az a művészet, amely a bennünket körülvevő társadalmi valóság bonyolultságát pusztán érzelmi síkon akarja megragadni, vagy a jók és rosszak (az egyoldalúan jók és az egyoldalúan rosszak) harcára akarja visszavezetni. E magatartáshoz az is hozzátartozik, hogy elfordul a valóság átfogóbb összefüggéseitől, s csak a magánélet belső eseményeit veszi észre, ezért jellege szerint voltaképpen kispolgári eredetű. Ezt a magatartást különös erővel képviseli a múlt század romantikus művészete, valamint az annak lecsapódásaként keletkezett olyan populáris műfaj, mint például a sláger (amelynek a múlt századbeli utóromantikus költészethez és zenéhez fűződő kapcsolatai közismertek). Aki tehát zenei és költészeti ízlésében csak a slágerig jut el, az nem csupán egy művészi értékben alacsonyabb rendű formát választ ki magának, de olyan társadalmi magatartásformát is, amely jellegzetesen múlt századi és jellegzetesen kispolgári. Az ízlés így lehet utóvédje társadalmilag elavult magatartásformáknak; tág körű megváltoztatásához viszont éppen ezért nem elégséges a mégoly jól végzett ízlésnevelés sem; társadalmi és világnézeti tényezők egész sorának átalakítása szükséges hozzá.

A leegyszerűsítésre és sematizálásra törekvő irányzatokkal szemben mind erőteljesebben bontakoznak ki azok a törekvések, amelyek a ma szemszögéből, a szocializmus eszméi alapján nézik életünk eseményeit és problémáit, helyzeteit és konfliktusait. Ilyen új művészet kialakításának igénye két oldalról is jelentkezik: a művészek és a közönség részéről. Újabb probléma azonban, hogy a két igény nem egyezik meg teljesen: bár lényegében ugyanazt akarják, másképpen akarják. Ezért

az új szocialista művészet nem mindig találja meg azt a közönséget, amelyhez szólni akar, az új közönség pedig nem mindig találja meg azt a művészetet, amely őt fejezi ki. Ezek azok a feszültségek, amelyekről korábban szó volt.

Kulturális forradalmunk eddigi eredményei biztatóak. A szocialista ízlésvilág normáinak elterjesztése azonban szívós munkát igényel, mert bonyolult, hosszan tartó feladat. Nem kevesebbről; az emberi tudat gyökeres megváltoztatásáról van szó.

4. A MŰVÉSZETI NEVELÉS ESZTÉTIKAI SZEMPONTJAI ÉS MÓDSZERTANI KÖVETELMÉNYEI

Az ízlésproblémák kapcsán beszéltünk arról, hogy milyen feszültségek jelentkeznek a közízlés kérdésében (pontosabban szólva az alkotó és a befogadó között vagy a művészet és a közönség között), és hogy mi ezeknek a feszültségeknek a természetrajza. Megkíséreltük az alkotó oldaláról megközelíteni azt a kérdést, hogy feloldhatók-e ezek az ízlésfeszültségek vagy sem. Nézzük most meg az adott problémát a befogadó oldaláról.

A BEFOGADÓI ÍZLÉSRŐL

A téma szociológiai megközelítésekor már említettük, hogy az ízlésállapotokról, főként az ízlésállapotok összetevőiről – ahhoz, hogy felelősséggel tervezhessünk a közművelődésben és a közoktatásban is – nem tudunk eleget. Ezért az eddiginél lényegesen több és szervezettebb művészetszociológiai és ízlésszociológiai kutatásra van szükség. Ami ezektől a vizsgálódásoktól függetlenül ismételten leszögezhető: *az ízlés voltaképpen nem állapot, hanem folyamat.* Mégpedig olyan fejlődési folyamat, amelynek a részletekbe menő feltérképezése, átfogó ízléstérkép elkészítése, éppen a folyamat jelleg következtében – különösen ágazatonként – jóformán lehetetlennek látszik. De minden bizonnyal megállapítható az ízlésfolyamatnak, az ízlés fejlődésének a mozgási iránya, az ízlésmozgásnak néhány jellemzője.

A mozgással és a jellemzőkkel kapcsolatban mindjárt fel kell vetni egy kérdést. Nevezetesen azt, hogy akkor érdemes a folyamatot föltárni, és akkor van ennek a közművelődési tervezés szempontjából jelentősége, ha *az ízlésmozgást a többi tudati tényezővel együtt, a velük való összefüggésében vizsgáljuk.* Mire gondolunk? Az ízlésnek ama – már tárgyalt – sajátos szelekciós képességére, amellyel az ember a környezet ingereire igent vagy nemet mond, kiválaszt belőle bizonyos jelenségeket, más jelenségeket pedig elutasít. Ez a szelekciós tevékenység vagy funkció szorosan összefügg az egész személyiséggel, elsősor-

ban a tudat más tényezőivel. Összefügg világnézeti kérdésekkel, közvetlen, direkt módon politikai kérdésekkel, a politikai véleményeknek, a politikai tudatnak a problémáival; messzemenőleg összefügg erkölcsi kérdésekkel, az etikai felfogás problémáival. És természetesen összefügg más tényezőkkel is, amelyeknek a tárgyalására most nincsen lehetőség.

Az ízlésmozgást, az ízlés jellemzőit akkor érdemes mérni, ha a tünetek mögé tudunk nézni ezekkel a vizsgálódásokkal, és a maguk okokozati összefüggéseiben tudjuk a jelenségeket feltárni. Tehát nem pusztán azt, hogy mit utasít el a magyar közönségnek egy része vagy jelentős része. Ezt empirikus kutatásokkal viszonylag könnyű megállapítani. A probléma tulajdonképpen ott kezdődik, ahol ezek az empirikus kutatások végződnek, illetve befejeződnek. Nevezetesen ott, hogy mi az oka ennek az igennek vagy nemnek, *mi az oka egy-egy ízlésdöntésnek*. Amikor az okoknak a kutatásában egy jelenséget a maga okokozati összefüggésében vizsgálunk, akkor jutunk el világnézeti, politikai, etikai és egyéb kérdésekhez. Persze nemcsak ilyen kérdésekhez jutunk el, hanem a művészethez való értés sajátos kérdéseihez is. Meglehetősen kézenfekvő az az összefüggés, hogy például néhány jelentős műnek a fogadtatása az elmúlt években, az elmúlt évtizedekben korántsem elsődlegesen esztétikai-művészeti szemléleti kérdéseket vetett föl, hanem az esztétikai és művészetszemléleti kérdések mögött *világnézeti és politikai* problémákat. Ezek a kérdések persze annyiban esztétikaiak is, amennyiben az esztétikum a világnézeti, etikai és egyéb összetevőket integrálja.

A példa kedvéért itt hivatkozhatunk a *Hideg napok* problematikájára, amely a Cseres-regény, de még inkább Kovács András filmje körül keletkezett, és nem elsősorban művészeti-formanyelvi kérdéseket vetett föl. Itt még egy érdekes dolog van. Méghozzá az, hogy a Cseres-regénynek a szerkezete nem hagyományos epikai szerkezet. Az időfelbontásnak, az előadásmód sűrítésének, a tudati tényezők közvetlen megszólaltatásának pontosan olyan eszközeivel él, mint amelyek a modern próza más alkotásaiból ismerősek. De míg azok az alkotások lepattantak a befogadók tudatáról, látszólag formanyelvi sajátosságok miatt nem fogadták be őket, vagy csak részlegesen fogadták be, addig a *Hideg napok* esetében a körülötte gyűrűző politikai-világnézeti indulatok olyan hevesek voltak, hogy formanyelvi problémák fel sem vetődtek akár az igenlésben, akár az elutasításban. Az indulat egysze-

rűen közelvitte a befogadókat a művészethez. Ilyen nemcsak a Cseres-regény vagy a Kovács András-film, hanem az egész úgynevezett nemzeti önvizsgálat-problematika, amelyik az utóbbi időben a magyar irodalomnak és a magyar filmművészetnek az egyik legfontosabb problémája volt. Ugyanakkor az egyik legnagyobb erénye is, hogy ilyen magas művészi színvonalon és ilyen művészi etikával hozzá tud nyúlni a nemzeti önvizsgálat kérdéséhez, s természetesen emögött a nacionalizmus egész problémájához. Ahhoz a problematikához, hogy egy felnőtté váló nemzet nézzen szembe a maga múltjával, közelebbi és távolabbi múltjával, és felnőtté válásának egyik jeleként rendezze el őket, ahogyan József Attila utalt elrendezendő dolgainkra. Ténylegesen erről van szó. De nyilvánvaló, hogy ehhez a problematikához a befogadó közönség a maga politikai-világnézeti pozíciójából szólt hozzá. Ez persze a *Hideg napok* esetében felvethet nemzedéki kérdéseket is. Mert annak az idősebb nemzedéknek, amely felnőttként csinálta végig a második világháborút, és valamilyen módon a felelősség részesének érezte magát, a mű befogadása sokkal nehezebb volt. Ha úgy tetszik: negatív indulatokat váltott ki belőle. Ugyanakkor a felszabadulás után felnőtt nemzedéknek, amely eleve múltként kezelte a regényben és a filmben ábrázolt eseményeket, a József Attila-i munka, a közös dolgoknak az elrendezése sokkal könnyebb volt, s ezért a mű befogadása is könnyebbé vált. Ezek voltak azok a világnézeti-politikai problémák, amelyek mellett a tisztán formanyelvi kérdések az adott mű esetében háttérbe szorultak.

Arra sem volna túlzottan nehéz példákat találni, amikor priméren *erkölcsi kérdések* állnak egy-egy műnek a befogadása vagy elutasítása mögött. Itt nyugodtan utalhatunk arra a problémára, hogy az új erkölcs új normáit a társadalmi gyakorlat rendkívüli hosszas folyamata érleli ki. E kiforrási folyamat során felvetődik – és ezzel szembe kell nézni –, hogy olykor tegnapi vagy tegnapelőtti erkölcsi normák megpróbálnak mai, holnapi vagy holnaputáni erkölcsi normáknak feltűnni. Arról van szó, hogy egy bizonyos kispolgári morális szemlélet szívósan tovább él, és bizonyos értelemben látszólag korszerűsödésre is képes, tehát képes arra, hogy a maga tegnapi vagy tegnapelőtti normáit részben korszerű terminológiába öltöztesse, részben pedig megpróbálja a mai emberi együttélés tényeivel egyeztetni. Ezeknek a tegnapi vagy tegnapelőtti erkölcsi normáknak a továbbélése olykor a művek befogadásakor – elsősorban az irodalom esetében – merül fel ilyen kategori-

kusan. A művek befogadásakor problémát okoz, vagy a mű és a befogadó között feszültséget hoz létre. Éppen a mai életvitelnek és a tegnapelőtti vagy tegnapi erkölcsi normáknak a feszítő ellentétét veti fel például a *Makra*. Ezért vált néhány évvel ezelőtt Kertész Ákos regénye művészi erényeit meghaladó mértékben közüggyé. Igaz, rendkívül jó regényről van szó. De a regény tüneti értéke, diagnosztikai értéke és a körötte keveredett hullámok művészi erényei fölé nőttek.

A FORMANYELVRŐL

Korábban azt mondtuk, hogy a befogadásnál elsősorban politikai-világnézeti-etikai kérdések döntik el, hogy miért fogad be, illetőleg miért vet el egy művet valaki. De természetesen formanyelvi problémák is felvetődnek. Ez elsősorban a vizuális művészeteknek az alapproblémája. Ugyanis szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy *nálunk nemzeti hagyományaink következetében az uralkodó művészeti ág a szépirodalom*. Ez még napjainkban is így van. Bármilyen prognosztikai munkánál – márpedig ilyenek folynak a közművelődés tervezése és a közoktatási reform kapcsán is –, számolni kell azzal, hogy a szépirodalom átmenetileg megtartja a vezető művészeti ág szerepét a magyar köztudatban.

Egyébként itt esztétikai jelenségről van szó. Bizonyos korszakokban, bizonyos nemzeti kultúrákban, de szélesebb kultúrkörökben is egyes ágazatok uralkodó művészeti ágakká válnak. Ennek mindig megvan a maga oka. Nálunk hagyományosan a szépirodalom az uralkodó. És az iskolai oktatás – ugyancsak hagyományosan – nagyapáink és dédapáink óta nem csupán ráüti a pecsétet erre, hanem tovább erősíti a szépirodalom vezető szerepét. S így mindenfajta művészeti nevelés nehéz helyzetbe kerül, tudniillik *a közönség jelentős része a képzőművészeti vagy akár a zenei alkotásokhoz irodalmi igénnyel közeledik*. Ez a sajátos irodalmias igény azután hajlamos szinte az egész 20. századi képzőművészeti fejlődést visszautasítani. Ugyanezt el lehetne mondani a filmművészettel kapcsolatban is, sőt a korszerű színház problémái körül folytatott vitáink is nagyrészt ebből erednek.

Mi rejlik e mögött a jelenség mögött? Arról van szó – kissé leegyszerűsítve –, hogy minden művészeti ág világnézetileg meghatározott, de ezen a meghatározottságon belül *az irodalomnak a legnagyobb az ideológiai fogékonysága;* az irodalom csatlakozik legközvetlenebbül a

világnézet változásaihoz, az ideológiai küzdelemhez. Az irodalom az, amelyik a legközvetlenebbül és a legdifferenciáltabban ki tud fejezni ideológiai tartalmakat. Így aztán a közönség jelentős része a képzőművészeti alkotásnak is fölteszi az irodalomtól megszokott ideologikus kérdéseket. A képzőművészeti alkotás pedig – természetrajzából következően – ezekre a sűrűn ideologikus kérdésekre vagy nem tud felelni, vagy nem úgy tud felelni, mint az irodalmi alkotás, mivel vizuális közegben és egészen más formanyelven fogalmazódott meg. Ennek az a következménye, hogy a közönségben idegenkedés támad, mert a kérdéseire nem kapott megfelelő választ. S ezért hajlamos arra, hogy a modern képzőművészet számtalan irányzatát vagy törekvését mint érvénytelent vagy rosszat elutasítsa.

Az irodalmias kérdésfeltevés folytán a befogadók egy része kifejezetten *epikus igénnyel* közeledik a képzőművészethez, mivel az irodalmi alkotásnak általában verbalizálható cselekménye, összefoglalható története – ha úgy tetszik: sztorija – van, és mivel a képzőművészet bizonyos hagyományos, 19. századi irányzatai maguk is ilyen epikus módon komponálnak. Gondoljunk például a 19. századi magyar történeti festészetre, amely vizuális formanyelvben szabályos epikai kompozíciót rejt magában. A modern képzőművészet ezt az epikus-irodalmias jelleget fokozottan levetkőzi. Az irodalmias igénnyel közeledő néző, múzeumlátogató, tárlatlátogató ellentétbe kerül a művel. Ez az ellentét egyébként is lehet formanyelvi, de most a formanyelvnek egy másik összetevője miatt kerül ellentétbe a képzőművészeti alkotással.

Előfordulhat természetesen olyan helyzet is, amikor egy műalkotásnak a közönséggel való találkozásakor *ideológiai-politikai és formanyelvi problémák egyszerre jelentkeznek.* Ez esetben kifejezetten viharos tünetek jönnek létre a művészeti közéletben. Ilyen jellegzetes összefonódást mutatott például Jancsó Miklós eddigi pályájának középső szakasza. Tehát – például – a *Szegénylegények* még nem vetette fel ezt az összefonódást; szinte egyértelműen pozitív fogadtatású volt. De a *Csillagosok, katonák*tól kezdődően és főleg a *Fényes szelek*ben rendkívül erős ideológiai problematika jelentkezett, amely a tisztán a vizualitásra, illetőleg mozgásra épülő filmművészeti dramaturgia sajátosságaival párosult. A *Fényes szelek* két okból provokálta a művészeti közvéleményt, illetőleg annak jelentős részét. Az egyik maga a NÉKOSZ-problematika, ami a mai magyar értelmiségi társadalom derékhadának nagy részét érintette, méghozzá rendkívül érzékeny ponton.

Másrészt pedig éppen e filmben csúcsosodott ki Jancsó sajátos vizuális látásmódja és rendezői dramaturgiája. E kettő együtt szabályos sokkállapotot hozott létre a filmművészeti alkotás és a közönség között, és ez okozta azt a sajátos Jancsó-pszichózist, amely éveken át szinte az egész magyar értelmiséget jellemezte.

Mindezekkel csak azt próbáltuk illusztrálni, hogy az esztétikai ítéletnek, az ízlésítéletnek mindig megvan a maga mögöttese. Ez lehet részben formanyelvi, de általában nem az, hanem világnézeti-politikai, etikai vagy valamilyen más jellegű tudati tényező. *Az ízlésvilágról csak akkor lehet következtetéseket levonni, ha az ízlésítéleteket* ezekkel *a tudati tényezőkkel együtt vizsgáljuk,* ebben az ok-okozati összefüggésben hozzuk felszínre. *Művészeti nevelési programot is* – a közművelődésben és a közoktatásban egyaránt – *csak ezeknek a tudati tényezőknek az összefüggésében lehet tervezni* (anélkül persze, hogy ez a művészeti nevelésnek a világnézeti vagy erkölcsi nevelés alá való rendelését jelentené).

Ha már a programtervezésnél tartunk, hadd tegyük hozzá: az is természetes, hogy *a közművelődés lehetőségeit bizonyos értelemben meghatározza, behatárolja az iskola.* Arról van szó ugyanis, hogy ha a művészeti ágak vagy a művészeti megoldások iránti fogékonyságot nem alapozta meg az iskola, később a közművelődés eszközeivel – bár nem lehetetlen, de – már lényegesen nehezebb kialakítani. A közművelődés valahogy mindig abban a pozícióban van, hogy ott folytatja, ahol az iskola abbahagyta. (Ez persze nem törvényszerűen van így, mert hiszen közoktatás és közművelődés dolgozhat összefogva is.) Ezért a művészeti nevelésben is meghatározó az iskola. Ha az iskola irodalomközpontú – és erre távlatosan is számítani lehet, még ha az irodalomcentrizmus revíziója folyamatban van is –, akkor ez adott helyzetet teremt a közművelődésnek.

ÍZLÉSTENDENCIÁK

A hazai közművelődésben feltételezhetően tartósan kell számolni két tendenciával. Az egyiket az egyszerűség kedvéért romantikusnak lehet nevezni, a másikat pedig naturalisztikusnak vagy naturálisnak. Ez a két tendencia természetesen nem a történelmi irányzatként jelentkező romantikához, illetőleg naturalizmushoz kötődik. Itt a művészettel szemben jelentkező két ellentétes elvárásról, két sajátos igényről van

szó. Az elsőnek, amelyet – sok fenntartással és megszorítással – *romantikus* elvárásnak nevezünk, abban fogalmazható meg a lényege, hogy mást ad, mint amit a befogadónak, olvasónak, nézőnek a mindennapi életben lehetősége van megélni. A romantikus elvárás azt reméli, hogy a művészet egy másfajta életszférába fogja átemelni a befogadót, mint amit a mindennapokban, mindennapi életben, életvitelben megélni lehetséges. Ezt a tendenciát nem nehéz bizonyítani, hiszen közhelyekről van szó; ezért csak példaként említjük, hogy ehhez az elvárástípushoz kötheto a nagyromantikának és a másod-harmadlagos romantikának a szívós utóélete. Jókaitól Victor Hugón és Dumas-n át a kalandfilmig. a kommersz történeti filmig és még sok mindenig terjedő skálán ez a fajta romantikus elvárástípus érvényesül a köztudatban. Meg lehetne határozni az eredeti romantikából táplálkozó művészeti jegyeit is, de bennünket most csak maga a jelenség érdekel. Ez teszi az olyan műfajokat, amelyek a művészet és a nem művészet határán helyezkednek el – mint például a bestseller típusú életregény, az útleírás és ehhez hasonlók – a leginkább kapós vagy fogyasztott olvasmánnyá, és egyenes vonalat lehetne húzni az eredeti nagyromantikától a mai, egyébként esetleg szocialista szellemű romantikáig. Ebbe beletartozik nagyon sok olyan probléma is, amelyről bárki olvashat a különféle ízlésvizsgálatokban, a publicisztikában, és mindenhol. Ilyen például az agyonemlegetett Berkesi-probléma.

Ez a romantikus elvárástípus a személyiségfejlődésben vagy az ízlésfejlődésben a művészettel való találkozás első időszakára jellemző, amelynek örömforrását úgy lehetne összefoglalni, hogy *a más életébe, más életszférába való átemelésnek az öröme*. Rendkívül jelentős kérdéssé válik, hogy ha a személyiségben, az egyénnek az ízlésében uralkodóvá lesz az ilyen elvárástípus, akkor vezet-e innen út a magasabb művészethez vagy sem. Bonyolult vitakérdés ez, és az irányzaton vagy elvárástípuson belül alkotónként és árnyalatonként vizsgálandó. Nyilvánvaló, hogy az ún. nagyromantikától, a Jókai-, Victor Hugo-féle romantikus típustól vezet ilyen út. Minden ellenkező híreszteléssel szemben a német romantikától is vezet. Most ugyan a magyar és francia típusú romantikából említettünk két alkotót, de a romantika sűrűje német talajon, illetve angol talajon valósult meg. És természetesen azzal is számolni kell, hogy a német nagyromantikától és az angol nagyromantikus költészettől is vezet út a magasabb rendű művészet-

hez. Pontosabban szólva ez már maga is magas művészet – legfeljebb arról van szó, hogy a mai magas művészethez is vezet.

A másik elvárástípus, amelyet *naturalisztikus vagy naturalista elvárástípusnak* neveztünk, úgy fogalmazható meg, hogy a befogadónak *a ráismerés örömét adja meg;* azt az örömet, hogy a műalkotásokban olyan jelenségekkel találkozik, amelyeket a mindennapi életvitelből ismer. Ez a fajta elvárástípus – némi terminológiai erőszakkal ezért nevezzük naturalista típusnak – *a művészi alkotás értékét a közvetlen hasonlóságon méri.* Ennek az a veszélye, hogy az esztétikai ítélkezés mércéje a hasonlóság lesz. És mert itt elsődleges esztétikai kérdésbe ütköztünk, vissza kell utalni a már korábban tárgyaltakra. Nevezetesen arra, hogy a művészet természetszerűen nem azonos a valósággal, és a művészi alkotás értéke általában nem mérhető a közvetlen hasonlósággal. A művészet alkotásai fiktív alkotások, fiktív világot teremtenek, a fikció síkján valósulnak meg, és éppen ezért a jelenségszférával való összehasonlítás a művészi érték szempontjából nem releváns, nem érvényes. A művészetnek természetesen vannak olyan alkotásai, melyeknél fölvetődhet a jelenségszférával való összehasonlítás igénye is. Így például egy történelmi regény műfajából következően nem tartalmazhat olyan fikciót, amely a közismert tényeknek ellentmond. De általában *a művészeti alkotás és a valóság nem a jelenség szintjén, hanem a lényeg tekintetében szembesíthető, illetve szembesítendő egymással.* A lényegszint olykor kioltja a jelenségszintnek az érvényességét. Másként a fantasztikumnak nem volna szerepe és jelentősége a művészi alkotásban. Márpedig minden nagy realista alkotás – a *Gulliver*től Gogol *Köpeny*éig és Bulgakovig – rendkívül gazdagon élhet a fantasztikum eszközeivel, méghozzá a valóság mélyrétegeinek feltárása érdekében. Ez a fajta absztrakciós lehetőség vagy mód a naturalisztikus elvárástól idegen.

Itt nem árt megismételni azt a közhelyet, hogy a művészeti alkotás eleve szubjektív nézőpontból készül, az alkotó nézőpontjából. A művészeti alkotás értéke többé-kevésbé attól függ, hogy mennyit ér az alkotói szubjektum, mennyire van kapcsolatban a valósággal. Attól tehát, hogy ez a felfokozott szubjektum ugyanakkor mennyire objektív, mennyire tudja az objektivitásnak és a szubjektivitásnak az egységét folmutatni, megvalósítani. A művészi alkotás értéke többek között ezen mérhető. Másrészt pedig minden művészi alkotás elvonatkoztat. Nemcsak az úgynevezett absztrakt művészet absztrahál, és nemcsak a fan-

tasztikum eszközeivel dolgozó művészet absztrahál, hanem a dokumentarista művészet is. Már azzal is, hogy a valóság tényeinek millió összefüggéséből bizonyos tényeket kiválaszt (másokat pedig elhagy), és ezeket a tényeket elrendezi. A riportregény is absztrahál, különben kompozíciót sem tudna létrehozni.

Az absztrakció és a fikció tehát minden művészi alkotás eredendő sajátossága. A művészi alkotás kompozíciója, szerkezete sem azonos a valóság kompozíciójával. Ez az, amit az esztétikai kézikönyvek úgy fogalmaznak meg, hogy a valóság törvényszerűségeit átalakítja a saját törvényszerűségeivé. A lényeg éppen ez az átalakítás. Az, hogy *a valóság törvényszerűségeiből a műalkotásban művészi törvényszerűségek lesznek.* Itt jutunk el az ősi anekdotához, hogy az a bizonyos szobor ló vagy szobor. Nyilvánvalóan nem ló, hanem szobor. A maga törvényszerűségei szerint jött létre, amelyekben az anyag törvényszerűségeitől kezdve a megformálás törvényszerűségéig számtalan dolog felszívódott. A naturalisztikus ízléstípusnak az egyik lényegjegye, hogy mindenfajta absztrakciót, minden sűrített kompozíciót hajlamos elvetni a valósággal való direkt összehasonlítás alapján. Így kerül kiátkozásra például a modern képzőművészet jelentős része. Így kerül a félig értettség vagy meg nem értettség különböző fokozataiba a megújuló és szüntelenül formát, alakot, stílust váltó modern líra. Sokszor olyanfajta regények, mint például Semprun *Nagy utazása*, gondot okoznak, mert a hagyományos regénykompozíció sajátosságait többféleképpen feloldják: sűrítettebb, modernebb, izgatottabb, az ábrázolt személyek tudatába, világába helyezkedő, síkváltó, időfelbontó kompozíciót hoznak létre.

A dolog történetiségéhez persze hozzátartozik, hogy ez a naturalisztikus elvárás voltaképpen roppant természetes, hiszen a szocialista kulturális forradalom első szakaszában az olvasóközönség nagy része a hagyományos típusú realizmuson, sőt naturalizmuson lett olvasóvá. Ez pedig jelentős közönségréteg olvasói ízlését határozza meg, és bizonyos értelemben köti őket a közvetlen összehasonlításhoz, a naturalisztikus tendenciához. Így vált ez az első, ismerkedési szakasz a későbbiekben jelentős konzerváló erővé. Az teljesen világos, hogy *az ilyenfajta naturalisztikus tendenciából vezet út a nem naturalisztikus ízléstendenciákhoz.* Hiszen itt a tendencia mögött valóságszomjúság van, és a pedagógiai folyamatban az absztrakciós készség lépésről lépésre kialakítható, vagy ha úgy tetszik, visszaalakítható. Az is művészetpedagógiánk egyik közhelye, hogy életkori sajátosságokból következően a gyerekekben,

egy bizonyos korosztályban rendkívül merész absztrakciós készség van, ami aztán elvész, valószínűleg ugyancsak életkori sajátosságok következtében. (Bár lehet, hogy a rossz pedagógia is „aládolgozik" ezeknek a sajátosságoknak.) Elvész, de a megtervezett művészeti nevelési folyamatban részben vagy egészben valamilyen módon visszaszerezhető.

A BEFOGADÁS FOLYAMATA

A művészeti nevelés szempontjából rendkívül fontos részkérdés, a *befogadás pszichológiája.* Szó volt már róla, hogy amíg az ízlésfejlődésről és annak törvényszerűségeiről nem tudunk lényegesen többet, addig nehézzé válik a közművelődési tervezés a művészeti nevelés szempontjából. Amíg a befogadás folyamatáról nem tudunk többet, amíg a befogadás mechanizmusát és egyáltalán azt az utat, amelyet a befogadó bejárhat, nem tártuk fel, addig nehéz nevelési programot csinálni, de még nehezebb módszertant csinálni. Hadd tegyük hozzá: filozófiai síkon, a filozófiai esztétika többé-kevésbé tisztázta a befogadás problematikáját. Utaljunk itt ismét a katarzis elméletére. De a katarzis Lukács megfogalmazásában is olyan filozófiai séma, amelyet a pszichológiai vizsgálatok vagy igazolnak, vagy tovább árnyalnak, finomítanak, vagy esetleg bizonyos pontokon megkérdőjeleznek és elvetnek. Elsősorban tehát a lélektani kutatásoknak a feladata, hogy a befogadási mechanizmust fokozottabban feltárják. Annál is inkább, mert végső soron a közművelődésben a részt vevő egyedek jelentős részét magasabb szintű befogadásra kell fölkészíteni, és számszerűen kisebb részét az alkotás felé vezető úton kell vagy lehet elindítani az iskolában is, a közművelődésben is. Ehhez meg kell tervezni a fokozatokat. Ezzel függ össze a befogadás mechanizmusának feltárása.

Ki lehet indulni abból – ez kiindulópontnak korrekt, de megoldásnak nagyon kevés –, hogy *az alkotás és a befogadás folyamatai nagyrészt azonos fázisokon és azonos szakaszokon mennek keresztül.* „Csupán" az az alapvető kérdés, hogy a két folyamatnak az iránya ellentétes, amennyiben az élmény és a mű között különböző irányokban teszik meg az utat. Rendkívül leegyszerűsítetten fogalmazva, az alkotás során az alkotói élményből lesz a műalkotás, egy tárgyi formát öltő műalkotás; a befogadás során pedig egy tárgyi műalkotást öltött műből lesz befogadói élmény. Az egyik az élményből különféle fokozatokon keresztül műalkotást épít fel. Ezek között a fokozatok között az általá-

nos esztétika alapvető megállapításai szerint leglényegesebb a szelekció és a koncentráció. Tehát a művész szelektálja az élményanyagot, kiszűri belőle a lényegtelent, s megtartva a lényegest, koncentrálja a megtartott lényegest. Felnagyítja, sűríti a megtartott lényeges élményanyagot. Az élménytől a műig a szelekciónak és a koncentrációnak a lépcsőfokain megy keresztül az alkotói folyamat.

A befogadói folyamat valószínűleg „visszacsinálja" ezt az alkotói mechanizmust. Az előbbi felépített valamit, a befogadói folyamat lebont. Tehát a koncentrációnak és a szelekciónak valamilyen ellentétes műveletét végzi el. Itt persze számolni kell valamelyes bizonytalansággal. A befogadó más előjelű szelekciót és koncentrációt végez el annak érdekében, hogy a műalkotásból befogadói élményt kapjon. Az egyik tehát a felépítésnek a folyamata, a másik pedig a lebontásnak a folyamata.

Egyetlen problémát nézzünk meg. Ugyanis azt mondottuk az előbb, hogy az alkotói élményből felépítődik a tárgyi valóság, egy műalkotás. Ez kerül szembe a befogadóval, és ebből lesz a lebontás folyamatának eredményeképpen a befogadói élmény. A dolog azonban nem ilyen egyszerű. A műalkotás ugyan tárgyi formát ölt, de valószínűleg nem arról van pusztán szó, hogy a tárgyi formát öltött műalkotás kész műalkotásként találkozik a befogadóval, s az vagy érti, vagy nem érti, esetleg a jó értésnek és a félreértésnek a különböző fokozatáig jut el. Arról is szó van, hogy *a műalkotást bizonyos értelemben a befogadó fejezi be.* Nemcsak a kész műalkotással kezd valamit, érti vagy nem érti, befogadja vagy elveti, hanem részt vesz a műalkotás létrehozásában, illetve újraalkotja azt.

A probléma rendkívül izgalmas, ugyanis a műalkotásnak, bármilyen művészeti alkotásnak a lételméletéről, ontológiai státusáról van szó. Tehát arról, hogy milyen a műalkotás léte. Hogyan történik a befejezés, befejezi-e a befogadó vagy sem? Sartre-nál *Mi az irodalom?* című könyvében van egy rendkívül érdekes gondolatmenet, amelynek az a lényege, hogy az alkotás, az írás az olvasóhoz intézett felhívás a közös alkotás érdekében. Azaz a műalkotás az alkotónak és a befogadónak közös produktuma. Aztán Sartre ezt a gondolatot egy jellegzetes logikai bukfenccel viszi tovább. És ezen a végponton már nem igaz a gondolat. Ugyanis Sartre hozzáteszi, hogy a műalkotásnak nincs szubsztanciája, vagyis nincs léte, csak a befogadó szubjektumában. Ez a végpont nyilvánvalóan nem igaz. De addig igaz, hogy az alkotás felhívás

a közös munkára, és a közös alkotást valamilyen módon a befogadó fejezi be. A műalkotás nyilvánvalóan önálló léttel bír, mert ha nem így volna, akkor a beleérzési elméletnek volna igaza, amelyik azt állítja, hogy annyi mű van, amennyi befogadó; tehát a műalkotásnak végső soron nincs szubsztanciája, nincs léte. Ez pedig az esztétikai szubjektivizmus végletes formája.

Az kétségtelenül igaz, hogy a befogadó befejezi a műalkotást, és ennek a lukácsi esztétikában megvan a maga magyarázata, nevezetesen a *meghatározatlan tárgyiasságnak* a problémájában. Nem lehet hosszan időzni ennél a kérdésnél. Azt azonban el kell mondani, hogy *Lukács kimutatja: a különböző művészeti ágak természetükből következően a valóság bizonyos elemeit maximálisan meg tudják határozni, bizonyos elemeit pedig meghatározatlanul hagyják.* Például: a zeneművészet természetéből következően maximálisan meg tudja határozni az ember érzelemvilágát. Közvetlenül kötődik az emberi szubjektumnak, az emberi belsőnek az érzelmi, indulati hullámaihoz, hullámzásához. Ezt maximálisan meg tudja határozni, ugyanakkor az a tárgyi világ, amely ezt az érzelem- és indulathullámzást kiváltotta, azok az okok, amelyek ezt az okozatot kiváltották, a zeneművészeti alkotásban meghatározatlanok vagy viszonylag meghatározatlanok maradnak. Tehát az érzelemvilág maximális meghatározottságával szemben áll a kiváltó okoknak, a tárgyi világnak a viszonylagos meghatározatlansága. Rokonjelenség van a lírai költészetben, fordított jelenség az epikus költészetben, a regényben például, ahol a tárgyi világ, a külvilág, a cselekmény maximális meghatározottsága mellett a belső tényezők válnak viszonylag meghatározatlanná. Folytathatnánk tovább más művészeti ágak vagy műfajok területét végignézve. Ugyanis egy művészeti ág lényegének meghatározásához éppen e meghatározottságnak és meghatározatlanságnak az aránya és megoszlása az egyik legfontosabb adalék.

A lukácsi gondolatból az következik, hogy a befogadó megkezdi az együttalkotást, a befejezést, hogy meghatározza azt, ami a műalkotásban meghatározatlan marad. A maga számára konkretizálja a műalkotást, s ezzel mintegy befejezi. Olyan gondolat ez, amely módszeresen kifejtve a lukácsi esztétikában jelentkezik, de megvannak a gyökerei korábban is. Már a húszas években az úgynevezett lengyel fenomenológiai iskola és annak egy rendkívül neves alkotója, Roman Ingarden

az irodalmi mű elemzése során fölmutatta a meghatározatlanság problematikáját. Esztétikailag tehát erről van szó.

Most kanyarodjunk vissza ahhoz a lélektani gondolatmenethez, hogy a befogadó nem egyszerűen befogad, elfogad vagy elutasít, hanem bizonyos értelemben befejez, mert a műalkotás bizonyos értelemben befejezetlen. Az persze közhely, hogy a modern művészet egyik jellegzetessége: nyitott kompozíciókat vagy nyitottabb kompozíciókat hoz létre. Ennek a kérdésnek jelentős elméleti irodalma is van. Méghozzá olyan irodalma, amely a befejezetlenség és nyitottság tényeit alaposan túlhangsúlyozza. Ilyen például a brechti dramaturgiának az a törvényszerűsége, amely szerint a befogadók befejező funkciója megnövekszik. Fokozottabban így van ez az irodalmi alkotásnál, amely tárgyilag tulajdonképpen nem is ölt testet. Egy szobrászati mű tárgyilag van, létezik. Az irodalmi alkotás vagy grafikai jelekben mint szöveg létezik, amelyet meg kell szólaltatnia az olvasónak – és a megszólaltatás már alkotó aktus is, mert mikor olvassa a költeményt, magában megszólaltatja –, vagy ha élőszóban hallgatja az irodalmi alkotást a rádióban vagy a televízióban, akkor valakinek a megszólaltatását hallja. Tehát nem egy művet hall, hanem a műnek egy verzióját. Ebből a szempontból a vers előadója is befogadó, aki megszólaltatta.

Az eredeti kérdés az, hogy alkotás és befogadás ellentétes irányú folyamatok. Minden művészetpedagógiai folyamatnak az az alapkérdése, hogy a legideálisabb befogadói élményben megkaphatom-e azt az alapélményt, amely a művészt alkotásra indította; hogy a befogadási folyamat, mikor visszacsinálja, befejezi az alkotói folyamatot, eljuthat-e a kiindulóponthoz. *Van-e tehát vegytiszta módon tökéletes befogadás, amely a befogadóban reprodukálja az alkotó élményét?* Egyértelműen ki lehet jelenteni, hogy *nincs, csupán közelítő befogadás van.* Méghozzá egyszerűen azért nincsen, mert amikor az alkotói élményből mű lesz, amikor a valóságból meglesz a valóság tükörképe, akkor *a valóság és a mű között ott van szűrőként az alkotói szubjektum,* azon szűrődik át az élmény. Tulajdonképpen már maga a kifejezés absztrahálás, mert nem a valóság szűrődik át az alkotói szubjektumon, hanem eleve az, amit a szubjektum a valóságból kiválasztott; a kiválasztásban is ott van az alkotói szubjektumnak a mozzanata. Átszűrődik rajta, és mű lesz belőle.

Ezzel a művel találkozik a befogadó, aki a műalkotás sugárzását szintén átszűri a maga befogadói egyéniségén, ebből présel ki magának

műélményt, befogadói élményt. *Második szűrőként tehát ott van a befogadó szubjektuma.* Ez a két szubjektum, az alkotóé és a befogadóé az élmény útját valahol eltéríti – nagy baj lenne, ha nem térítené el, mert ekkor egyik szubjektum se volna markáns személyiség –, kitéríti az útjából. Ennek következtében csak arról lehet szó, hogy *a befogadói élmények maximálisan megközelíthetik az alkotói élményt.* Mindenfajta művészetpedagógiai folyamat erre a közelítésre irányulhat, másra nem! Arra, hogy a céltáblán a befogadói élmények becsapódási pontjai minél közelebb legyenek ahhoz a művészi élményhez, amely az alkotás folyamatát kiváltotta. Ugyanis alkotó és befogadó megismételhetetlen szubjektum. Kosztolányi mondja a *Halotti beszéd*ben, hogy minden ember egyedüli példány. Ennek következtében, egyedüli példány jellegének eredményeként valamilyen egyéni értelmezést fog – most a befogadásról beszélünk – kisajtolni a műalkotásból.

Bizonyítható-e az a hipotézis, hogy a befogadói élmény visszájára fordítja az alkotói élményt? Bizonyítható-e, hogy befejező szerepe van a befogadónak a műalkotás létrehozásában? Ha igen, akkor milyen fázisai vannak ennek a befejező befogadásnak? A művészeti nevelés szempontjából ezek az alapkérdések. A közművelődésben ezeknek a kérdéseknek a felvetése és tisztázása azért is kulcskérdés, mert a művészeti nevelés egyik legnagyobb hagyományú és valószínűleg legnagyobb jövőjű tevékenysége az *amatőr mozgalom.* Az a sajátos tevékenység, amelyben egy közművelődési formában egyszerre jelentkeznek az alkotásnak és a befogadásnak a mozzanatai. Egyszerre van szó befogadó, alkotó, újrateremtő, reprodukáló tevékenységről. Méghozzá olyan tevékenységről, amely közösségi keretek között folyik, és ezáltal bizonyos hangsúlyok felerősödnek vagy felerősödhetnek az amatőr csoportban, mint befogadói közösségben és az amatőrben mint alkotóban és befogadóban egyszerre. Az külön vizsgálandó kérdés, hogy a közösségi problematikának, az egész közösségnevelésnek, a közösségképződésnek a művészeti nevelés szempontjából milyen szerepe van.

A MŰVÉSZETI NEVELÉS MINT PEDAGÓGIAI FOLYAMAT

Még egy problémát jelzünk itt. Azt, amely ugyancsak közhely, de a közhelyek alapjában véve igazak, ezért néha meg kell őket ismételni. Most arról a közhelyről van szó, hogy *a művészeti nevelés mint pedagógiai folyamat nem épülhet másra, csak a művészetnek mint tudatfor-*

mának a természetrajzára. Ennek egyetlen mozzanatát emeljük ki. Azt, hogy *a művészet* a tudatformák között azzal a specifikummal rendelkezik, hogy *a valóság érzéki megjelenítése által kap és ad lehetőséget az élményszerű tudomásulvételre.*

Az egyik oldalon tehát érzéki közegben való megjelenítésről van szó, amelyet a befogadó is az érzékeivel – Hegel megfogalmazásában az úgynevezett teoretikus érzékekkel, elsősorban a látással és a hallással – vesz tudomásul, és ezáltal alakít ki magában esztétikai élményt. Itt ismét a katarzis problémája kerül elő. Miért lényeges ez a nevelés szempontjából? Azért, mert ha a művészetnek van tudatformáló funkciója – márpedig csak azért érdemes beszélni róla, mert van tudatformáló funkciója –, akkor ez nem máson, csak a művészi élményen keresztül érvényesül. Nem valamilyen teoretikus, elméleti, logikai tudomásulvétel alapján, hanem kizárólag a művészet keltette katartikus hatáson, a katartikus élményen keresztül.

Ezért *a művészeti nevelés,* ha emberformálás akar lenni, nem tehet mást, mint hogy *a nevelési folyamatnak a középpontjába az élményt állítja.* Azt, hogy az iskolában a gyerekek, a közművelődésben a közművelődés alanyai élményhez jussanak a művészet által, és megtanulják valamilyen módon ennek az élménynek az elmélyítését. Valószínűleg arról van szó, hogy a művészi befogadás kezdeti stádiumban erős, primér, *érzéki* úton tudomásul vett *élmény,* ezt követi vagy követheti a tudatosság szintjére emelt belső *elemző* munka, ennek az eredményeként kaphat a befogadó *ismét élményt.* De már tudatosított és éppen ezért elmélyített és magasabb rendű élményt. Tehát *a befogadás útja élménytől élményig, az elsődleges érzéki élménytől, a másodlagos tudatos-intellektuális élményig terjed.* A probléma mindenképpen az élmény befogadása és feldolgozása körül forog. Abból, hogy élmény, s abból, hogy élményközpontú művészeti nevelés, le lehet aprópénzre váltva kizárólag értelmi szinten megragadni és közelre vonni bizonyos következtetéseket. Le lehet vonni például azt a következtetést, hogy a művészi alkotás hatását nem érdemes közvetlenül irányuló következtetéseket levonni belőle.

Még mindig a művészet természetrajzánál tartunk. Eddig csak az élményszerűséget emeltük ki. Most azt kell kiemelni, hogy a művészet egyik – már tárgyalt – funkciója: nagy távlatokban, történelmi korszakonként *elrendezi az ember és a világ viszonyát,* az ember helyét a világban, s ezt tudatosítja. Ezért beszélt Lukács György arról, hogy a

művészet az emberiség öntudata. Az emberiség történelmi öntudatának terméke, mert korszakonként tudatosítja a megtett utat: hol tart az ember az „emberré válás" folyamatában, hol tart a világhoz való viszonyában. Ha ki akarjuk bontani a művészet tudatformáló hatását, ezen a mélyrétegen keresztül érdemes ezt megtenni. Tehát a sokkal mélyebb történelmi síkon és nem a mindennapoknak a gyakorlattal való rövidre zárt síkján.

Megpróbáltunk az élményszerűségre koncentrálni, és arra, hogy a művészet az emberiség öntudata, tehát nem a gyakorlattal, a praxissal való közvetlen kapcsolatnak az eszköze. (Bár bizonyos történelmi korszakokban ezt természetesen nem lehet kizárni.) Ugyanis éppen a korban végbemenő mozgások jellegétől, azok gyorsaságától vagy lassúságától, forradalmi vagy nem forradalmi voltától függ, hogy mennyire vonódik be a művészet a közvetlen praxis körébe.

Nagyon sarkítottan még egy problémáról kell beszélni. Nevezetesen *a világnézeti, az erkölcsi, a politikai nevelésnek és a művészeti nevelésnek az összefüggéséről.* Gyakran találkozunk a pedagógiai irodalomban is, olykor a publicisztikában is azzal a terminológiával, hogy „a művészetekkel való nevelés". Ilyenkor általában kifejtik azt, hogy a művészet eszközeivel való nevelés milyen világnézeti, erkölcsi, politikai és egyéb konzekvenciákkal jár.

Ne értsük félre, nem ezeket a konzekvenciákat kívánjuk tagadni, hanem azt állítjuk, hogy *a művészeteknek ilyen konzekvenciái csak akkor vannak, ha a nevelési folyamat a művészeti sajátosságokra épít. Tehát nem „művészetekkel való nevelés" van, hanem művészi nevelés, ha úgy tetszik, művészetre való nevelés!* Arra való nevelés, hogy a befogadó ezt a bizonyos élménykisajtolást, amelyről az előbb szóltunk, a műalkotás „befejezését" az érzelmi, élményszerű, intellektuális készenlét magasabb fokán tudja megvalósítani. Mi történik akkor, ha erre képtelen? Az, hogy a pedagógiai folyamatban kibonthatom előtte a világnézeti következtetéseket, a politikai, erkölcsi következtetéseket, de ezek nem válnak élményszerűen a sajátjává. Lehet, hogy logikailag, értelmileg tudomásul veszi, de lehet, hogy nem veszi tudomásul. Ebből az következik, hogy *a művészeti nevelés a nevelés egyetlen szektorának sem szolgálóleánya.* (Meggyőződésünk, hogy a nevelésnek nincsenek is „szektorai".) Annál is inkább nem szolgálóleánya semmilyen más szektornak, mert *egységes folyamatról van szó, amely az ember-*

re irányul. Rendkívül erőszakos művelet ezeket a különféle területeket elválasztani egymástól.

Ha sikerült a művészetnek mint élménynek a maximális hatóerejét kibontani, akkor a befogadóban az élmény erejével beleégetődnek azok a tartalmak, amelyek a műalkotásban benne vannak. Ezek a tartalmak pedig esztétikailag szintetizált világnézeti-erkölcsi-politikai és egyéb tartalmak. *Nem közvetlenül kell* tehát *a művészeti neveléssel más célokra koncentrálni, hanem a műalkotásra célozva kell annak emberi tartalmait minél plasztikusabban, élményszerűbben kibontakoztatni,* hogy azokat élményszerűen elsajátítsa a befogadó. Akkor a művészeti nevelésnek lesz világnézeti-politikai-erkölcsi konzekvenciája, és sokkal magasabb szinten, mint ha közvetlenül törünk ezeknek a tartalmaknak a kibontására. Ugyanis a művészet minden nagy alkotása ilyen tartalmakkal telített. Itt pedig ismét a *pártosság* alapkérdésénél vagyunk: a szubjektív mozzanatok és az objektív tények egybeesésének a kérdésénél. Ha a művészeti nevelésben a nagy művekre koncentrálunk, akkor ezek a tartalmak az élményen keresztül maximálisan kibomlanak. És az teljesen egyértelmű, hogy *a művészeti nevelésben ténylegesen hatni csak a nagy és jelentős művekkel lehet és érdemes.*

Ez persze fölvet egy olyan problémát, amely a közoktatásban állandóan visszatér: például a tankönyvek versanyagának, főleg az általános iskolai alsótagozati versanyagnak a problematikáját. Fölveti azt a problémát, hogy életkori sajátosságok következtében milyen mű befogadható, és milyen mű nem fogadható be. Itt rengeteg tévhit van forgalomban. Hallatlan gazdag a pedagógia babonarendszere, negatív mítoszrendszere. Itt többek közt azt is figyelembe kell venni, hogy a műalkotások rétegzettek, és a műalkotásokat különböző szinten lehet befogadni. Ha bizonyos életkori sajátosságok által meghatározottan csak valamelyik rétegig jut el a befogadó, akkor is sikerült igényt ébreszteni, sikerült nyitottá tenni, hogy majd később elhatoljon mélyebb rétegekig. A pedagógiának az a feladata, hogy megnyissa az utat a mélyebb rétegek felé, nem pedig az, hogy valami kényelmes tanmesének az elsajátíttatása által levonjon valamiféle pedagógiai konzekvenciákat, és közben elmenjen a világirodalomnak és a művészettörténetnek a nagy remekművei mellett. Végső soron tehát arról van szó, hogy az első perctől kezdődően csak igazi művészetet szabad nyújtani. Ez pedig egyet jelent a hagyományos „tankönyvköltészet" kimúlásával.

A művészeti nevelés módszertana a realitás igényével csak a katartikus hatás természetének három jellemzőjére, a tartalomközpontúságra, az érzéki-formai meghatározottságra és a folyamatosság szükségére építhet.

A művészeti nevelés módszertanának első elve *az élményszerűség.* Azaz ha elismerjük, hogy a műalkotás bizonyos művészi tartalmat a katartikus élmény erejével éget a befogadó személyiségébe, vagyis ha a művészi hatás folyamatát a katartikus élményben foglaljuk össze, akkor *a művészeti nevelés célja nem lehet más, mint ennek az élménynek az elősegítése, maximális kibontakoztatása.* A cél pedig – a katartikus hatás már elemzett ismérveivel – eleve meghatározza a módszertan körvonalait is.

Az élmény központba állításának elve hangsúlyeltolódást hoz létre a művészeti nevelés anyagában és az anyag közlésének-feldolgozásának mikéntjében is. A megfelelő esztétikai érzékenységet, az átélés képességét csupán a műalkotásokkal való mind gyakoribb találkozás eredményezheti. *Élményt csak mű adhat, élményérzékenységet csak mű nevelhet.* Ha az iskolában és az iskolán kívül a mai művészeti nevelés uralkodó történeti szempontja és az anyagmennyiség növelésére törekvő szemlélete csökkenti a művekkel való találkozás alkalmait, akkor e nevelés anyagát úgy kell átcsoportosítani – még a történeti elv és a teljességigény rovására is! –, hogy növekedjék az egyes művek szerepe, az élményszerű elsajátítás lehetősége.

Elemi és differenciálatlan élményt a puszta találkozás adhat; tudatos és elmélyült élményt csak a mű teljes tartalmi struktúrájának, formai-érzéki összetevőinek a kibontása. Az egész élményfolyamat értelmi ellenőrzése, az élmény tudatosítása, összetevőinek elmélyítése és értelmi ellenőrzése a műelemzés. A művészeti nevelés élményszerűségének elve – az eszközként felhasznált anyag arányainak megváltoztatása mellett – azt is jelenti, hogy *a műelemzést a módszertan középpontjába kell állítani.* A műelemzés metodikája persze ágazatonként és alkotásonként más lehet. Alapelvei azonban levezethetők a katarzis természetéből.

A katartikus élmény elsősorban tartalmi. Új világnézeti és erkölcsi elemeket olt a befogadó tudatába, befolyásolja szenvedélyeit és érzelmeit, énjét a részletességtől a teljesség, az egyediségtől a nembeliség

felé formálja. Ebből határozható meg a módszertan második alapelve, *a tartalomra való koncentrálás követelménye.*

Mindebből először az következik, hogy a művészeti nevelés a teljes ember nevelése, tudatának értelmi, érzelmi, világnézeti, erkölcsi és egyéb összetevőivel együtt. Ennyiben része a nevelés teljes folyamatának, céljai és feladatai összecsengenek vele. Mindez azonban az esztétikum sajátos közege által érvényesül, és tartalmának teljes struktúrája csak azzal együtt bontható ki. Ennyiben – a többi tartalmi összetevő érdekében – „öncélú" és öntörvényű is.

Minden jó művészet nevel. A nevelés tudatos ráhatás, két dolgot feltételez: a nevelés szempontjából leghatékonyabb művészi anyag kiválogatását és a kiválasztott anyag befogadására való tudatos felkészítést. (A felkészítés problémája egy másik módszertani elvhez vezet.) *A szelekció* azonban *a tartalomközpontúság alapkérdése.*

Többféle szelekció van. A nevelésé nem azonos a művészeti műhelyekével. Ott szempont lehet a teljességre való törekvés, a konfrontálás, a vitára ingerlés, a kísérlet. Persze ez helyet kaphat a nevelésben is. Itt azonban mégis általában a szűkebb kör a jellemző, a leghatékonyabb anyagra való összpontosítás egy lényeges elem figyelembevételével. *Az anyag hatékonyságát a tartalom minősége dönti el. A forma* a tartalom megvalósulása; *önmagában indifferens* – világnézetileg, etikailag, érzelmileg-értelmileg egyaránt. Tehát nem minősíthető, és nem válhat a szelekció szempontjává. A szűkebb kör pedig tartalmilag sem egyértelmű kirekesztés. A nevelés közegétől függően itt is kísérletezhetnek vitatandó anyaggal. Az egész folyamatot mégiscsak az egyértelműen magasrendű anyagra lehet alapozni.

Mivel a jelenben való tájékozódásról, a mai emberi részlegesség és a ma lehetséges teljesség közötti űr áthidalásáról, a mai hétköznapiságnak a nembeliség síkjára való emeléséről van szó, *a pedagógiailag leghatékonyabb anyag elsősorban a ma korszerű művészete.* (Nem azért, mert feltétlenül magasabb rendű a korábbi korokénál, hanem mert mai.) A korszerűség persze szemléleti kérdés, nem pedig tematikai. Nem is követeli a látványosan nagy emberi sorskérdések feldolgozását, csupán azt, hogy a témát azok fényénél és szemszögéből oldják meg. Ez kényszeríti a befogadót élményszerű, de értelmileg ellenőrzött állásfoglalásra a tegnap és a ma emberiségének, harcának világnézeti, morális és érzelmi dilemmáiban.

De szó van az emberiség megtett történelmi útjának, a művészetben

eltárgyiasult lényegének az élményszerű elsajátításáról is. Erre szolgálnak a pedagógiai válogatásban a klasszikusok. *A klasszicitás és a korszerűség nem ellentét.* A klasszikus koráról és korának szólt, de attól klasszikus, hogy egy rétegében üzent a mának is. A saját korának szóló rétegnek történeti érdekessége van, a mához szólónak időszerűsége. Az a megszólaltatás (előadás, interpretálás, elemzés) igazán hatékony, amely ezt a lehetőséget hangosítja fel, ezzel a mai emberséget az akkorival szembesíti, a múltat a jelen szempontjából ítéli meg, a mát a tegnappal ellenőrzi. Így jöhet létre termékeny feszültség a múltbeli problematika és a mai megítélés között. A feszültségből elektromos szikra pattanhat, az újraértelmezés revelációt jelenthet. Persze megvan a tűrési határ, amelyen túl az eredeti művészi anyag ellenáll a saját törvényeitől elszakadó átértelmezésnek.

A katarzisélmény formai-érzéki elemekhez tapadó összetevőiből való kiindulás bonyolultabb. Két fogódzó van: *az élmény esztétikai jellegének a formai elemektől való meghatározottsága és a megismétlődő folyamat érzéki készenlétet fejlesztő hatása.*

A műelemzés módszertanának ma már nagy szakirodalma van – különösen irodalmi művek esetében. Többféle megközelítés lehetséges. Az egyik éppen abból a tételből indul ki, hogy *az élményt a mű formai tényezői avatják esztétikaivá.* A forma jelentősége ezáltal meghatványozódik. Nemcsak időben jelenti az élmény kiindulópontját – a befogadó a művel a forma által mint megformált tartalommal találkozik –, hanem annak milyenségében is lényeges szerepet kap.

Logikusnak látszik tehát, hogy *a műelemzés,* amely nemcsak a mű természetrajzára, hanem a befogadás pszichológiai folyamatára is támaszkodik, éppen *ezekből a formai jegyekből induljon ki,* és mivel a kiindulópontnak egyértelműen világosnak kell lennie, éppen a legkirívóbbakból. Ezzel az elemzés már olyan jegyet tart a kezében, amely a műnek mint megformált tartalomnak és tartalmas formának az egyedi, csak őrá jellemző vonása. Egyben eleve meghatározza az egész műelemzés folyamatának az érzéki szférába ágyazását, azaz esztétikai jellegét.

Nem valószínű, hogy az ilyen elemzés formalizmushoz vezetne. Egy formai jellegzetesség, valamilyen kompozíciós törvény, műfaji meghatározó vagy akár külső formai-technikai megoldás tartalmilag tökéletesen meghatározott, egy bizonyos tartalomnak a formája, ezért közvetlenül átfordítható, „átértelmezhető" tartalmi jeggyé. Csakhogy ez

az átfordítás biztosítja, hogy a világnézeti, etikai és egyéb tartalmi tényezők az esztétikai minőségen belül, a művészi hatás részeként jelenjenek meg, nem pedig arra rárétegeződve, azt elnyomva. Ezáltal válhat a tartalom tudomásul vett igazság helyett művészi élménnyé. A formai jegyekből való kiindulás az elemzés induktív elve, tehát nem elhomályosítja, hanem felerősíti, esztétikaivá és élményszerűvé avatja a mű tartalmi magját.

Még nehezebb a műelemzéshez, az élmény átéléséhez és elmélyítéséhez szükséges *érzéki készenlét* kialakítása. E folyamatról keveset tudunk. Valami olyasfajta pedagógiai-lélektani elemzésre lenne szükség, amely az adott művészi ág érzéki szférájába, egynemű közegébe hatolva kimutatja a művészi formálás és hatás legkisebb alapelemét, és ebben mint mikrovilágban tanulmányozza az élménykeltés természetét, hogy az egyes elemből rekonstruálja az épületet – ahogy az írás-olvasás tanítása hangokra és betűkre bontja a szöveg egységét, és bármikor megteszi az utat oda-vissza: az egésztől a részhez, és fordítva. Az irodalomból is hozhatunk példát. A nyelvi anyag alapegysége, a szó az őt összetevő hangok minőségétől, a hozzátapadó fogalomtól és képzettől, a jelentés hangulati velejárójától és a mindezekhez járuló asszociatív gazdagságtól, e tényezők egybejátszásától, egymást felerősítő összjátékától válik az írói-költői hatás alapelemévé. Természetesen úgy, hogy a mondat nagyobb szerkezetében eredeti tulajdonságai fényt kaphatnak vagy megsápadhatnak – ahogy a mondatéi is a teljes szövegösszefüggésben. Az irodalmi mű hatásához szükséges érzéki készenlét többékevésbé ezzel a költői nyelv- és szóelemző készséggel, esztétikai érzékenységgel lehet azonos. A zene érzéki közegében hasonló metodikájú Kodály pedagógiai módszere is. Tehát lényegében arról van szó, hogy meg kellene találni az irodalomnak, az akusztikus és a vizuális művészetnek a hatás alapelemeiig hatoló – jól alkalmazott – „Kodály-módszerét", amely „kondicionál" az ilyen jellegű minőségek felismerésére és értelmezésére.

Ha a személyiségben lényeges változásokat csupán a katartikus élmények sorozata hoz létre, akkor *a művészeti nevelésnek biztosítania kell* az ilyen *hatások folyamatosságát.* Az első elv minden pedagógiailag megtervezett folyamatban (iskolai tananyagban, ismeretterjesztő előadás-sorozatban, művészetbaráti kör programjában, művészeti együttes műsorában) a *homogenitás.* Nem a tematikai vagy formai, hanem a *tartalmi egyneműség.* A műalkotás befogadását előkészítő érzéki-

esztétikai kondicionálás és az erre épülő művészetértés által ugyanis világnézeti-gondolati, etikai és érzelmi tartalmaknak a személyiségben való meggyökereztetéséről és hatóerővé változtatásáról van szó. Ez pedig azzal egyértelmű, hogy az ugyanazon irányba mutató művészi tartalmak átélésének folyamatossága valósuljon meg. Ez azonban nem jelenti az ellentmondásos tartalmú művek kiiktatását, „csupán" az értelmezés-interpretálás, tehát a pedagógiai vezetés egyértelműségét. *A tartalmi homogenitásra épülhet az érzéki-formai elemeket észlelő-elemző készség lépcsőzetes kialakítása.* Ez megvalósíthatja a közölt tartalom elsajátításának esztétikai jellegét, egyben garanciája is annak, hogy a katartikus hatás folyamatossága ténylegesen biztosítsa a személyiség dinamikáját.

A homogén tartalom folyamatos átélési lehetőségére épülhet az *ágazati és műfaji komplexitás.* Ez egyben a tartalom megközelítésének érzéki szférában és formai szerkezetben megnyilvánuló sokféleségét is jelenti. A komplexitás kettős eredménnyel járhat. Egyrészt különféle érzéki közegek és művészi formanyelvek tükrében megcsillantva – éppen a variánsok sokfélesége által – felerősíti a tartalmat, és megkönnyíti a befogadást. Másrészt pedig pontosan a tartalom azonosságával hangsúlyozza az érzéki-formai megoldások többféle lehetőségét, és neveli a befogadásukra irányuló esztétikai érzékenységet. A komplexitás módszertani alapelvvé avatásának igen nagy eredményei lehetnek a nevelésben, az iskolai tantervtől – amelyben ez az elv egészen más logikát diktálna – a műkedvelő csoportok műsoráig.

Ne féljünk megfogalmazni: nem állunk jól a művészeti nevelés módszertanának dolgában. Az iskolán kívüli nevelésben jóformán nincs ilyen, az iskolaiban nem biztos, hogy egészen korszerű. Keresni kell az alapelveket. A módszertan csak a nevelési terület jellegéhez igazodhat: a művészi tartalom és hatás – a katarzis – természetéhez.

A MEGOLDÁS FELÉ

Lehet, hogy a helyzetkép egy kicsit sötétre, a fejlődési tendenciák rajza kiélezetten ellentétesre sikerült. Ha a gond kevésbé súlyos, akkor is gond, és a megoldást keresni mindannyiunk felelőssége. Későbbi nemzedékek előtt is, amelyeknek művészeti kultúráját most alapozzuk meg vagy most mulasztjuk el megalapozni. Valamelyes megoldást is természetesen csak az összes pedagógiai faktor együttműködése hozhatna –

beleértve ez esetben a művészeti alkotóműhelyek emberformáló funkcióját is. A mi dolgunk azonban a közművelődés teendőinek a számbavétele, amely csak egy a megoldás tényezői közül, és nem is biztos, hogy a legfontosabb. Azok a tennivalók, amelyeket körvonalaztunk, jobbára a közművelődés gondolatvilága köré csoportosulnak. A közművelődésben folyó művészeti nevelés feladatait vizsgálva Füleki Józsefnek egy cikkben megfogalmazott gondolata lehet a kiindulópontunk. „A közművelődés megújhodása nem egyszerűen a kicsit jobban jelszavával érzékeltethető, hanem a *másképpennel* is. Tudjuk, tények ezrei is bizonyítják, hogy át kell törni a megszokás falait, hogy szélesebb mederbe kell terelni a közművelődés ügyét."

A művészeti nevelésben legalább három irányban lehet áttörni a „megszokás falait". A hivatásos művészet és a művészeti nevelés jobb kapcsolatának, a művészeti nevelést ténylegesen megalapozó, jobb tudományos kutatás segítésének és a nevelés kötetlen, kiscsoportos, klubszerű formái megalapozásának, mozgalommá szélesítésének az irányában.

A hivatásos művészet és a művészeti nevelés kapcsolata elsősorban szemléleti kérdés. Annak a felismerése, hogy egy ország művészeti kultúrája nemcsak az alkotás létrejöttéből áll, hanem az alkotás, közvetítés-interpretálás és befogadás hármas egységéből tevődik össze. Ha pedig így van, akkor az alkotónak nemcsak felelőssége, hanem érdeke is, hogy a másik két összetevő viszonylag szinkronban legyen az alkotással.

Az együttműködés és a közeledés gondolatát már sokan felvetették, indokolatlan indulattól érthetetlen megalkuvásig terjedő hangvétellel. Nem árt végre tisztázni, hogy ennek az együttműködésnek Magyarországon jó hagyományai vannak, és ez sokáig szépen is fejlődött, csupán az utóbbi időben következett be valami megtorpanás és szakadás. Ezt az alkotók részéről olykor bizonyos fokú befelé fordulás és arisztokratizmus, alkotói „belterjesség", az amatőr mozgalommal szemben megmutatkozó – nem ritkán hiányos tájékozottságból származó – ingerültség okozza. A közönség oldaláról pedig a művészet és valóság viszonyának vulgáris értelmezése, amely a művészettől a hétköznapok valóságához való közvetlen hasonlóságot kéri számon, és absztraktnak nézi a fokozott gondolatiságot, szélhámosságnak az új mondanivaló kifejezését kereső formai kísérletezést, és naiv voluntarizmussal régi korok számunkra közérthető formanyelvét, formai demokratizmusát kö-

veteli vissza. Ez a feszültség jelentkezik a hivatásos művészek és az amatőrök viszonyában is. A részletezés ezúttal nem lehet szándékunk. Annyi azonban bizonyos, hogy oldódása és harmóniává alakulása a műkedvelés szakmai fejlődésének és a hivatásos művészet jobb közönségkapcsolatának egyaránt feltétele. És nem árt ismételten leszögezni azt sem, hogy a művészeti nevelés szakembereinek képzésében és továbbképzésében, a klubok, művészetbarátkörök, viták vezetésében és a műkedvelő csoportok irányításában a közművelődésnek nélkülözhetetlenül szüksége van a hivatásos művészek segítségére.

Az egy-egy művészeti ág jobb, intenzívebb megismerésére szerveződő baráti kor, klub vagy bárhogyan nevezett vitafórum, ahol hozzáértő vezető segítségével szembesülhetnek egy műről vagy művészeti irányzatról a különböző nézetek, és közös erőfeszítéssel, az élmény teljes kibontakoztatása érdekében, a tartalom és a forma egységében történhet a műelemzés – ma a közművelődés továbbfejlődésének sarkpontja. 11 000 műkedvelő együttesben 300 000 ember műveli a művészetet, és jut el – elvileg legalábbis – a befogadás és az alkotó aktivitás egységén nyugvó műértés magasabb szintjére. Ám mi lesz azokkal, akik szeretik a művészetet, de nem értik még eléggé, és maguk művelni nem akarják, akik érdeklődnek, de nem találnak szervezeti formát, melyben érdeklődésüket kielégíthetik? A közművelődésben folyó művészeti nevelés fordulóponton van (nem válságban): az amatőr mozgalom kizárólagosságából kezd átalakulni a műkedvelés és a kötetlen, ismerkedő, elemző formák egységén nyugvó, összetettebb, magasabb szintű pedagógiai tevékenységgé. *Az amatőr mozgalom bázisnak jó és elég, a munka egészének azonban kevés.* Az újfajta mozgalom csírái, az alapozó kísérletek folynak, az ifjú zenebarátok mozgalmában, a képzőművészet baráti köreiben (általában a képzőművészeti nevelés irányító és módszertani munkájában) ki is alakul ennek a tevékenységi formának a modellje. A színházművészet területén irányelveket is adtunk a munkához, de a külföldi és hazai tapasztalatok összegezésével, az elvi és módszertani alapozással még adósak vagyunk. Pedig – ebben nyilván mindannyian egyetértünk – az ösztönös fejlődés minőségileg nem lesz jó, s nem lesz elegendő.

Az elméleti és módszertani megalapozás nem megy magától, felhalmozott tudományos ismeretanyag kell hozzá. Ezt pedig a művészeti nevelést vizsgáló *tudományos kutatás szállíthatja a gyakorlatnak.* Ilyen kutatások folynak, de nem kielégítő mennyiségben és mélységben. Mi-

lyen vizsgálatokra van szükség? Több empirikus ízléskutatásra. A mostaninál jobban kell tudnunk, hogy a művészeti műhelyek kínálatából a közönség az egyes ágazatokban mit és mennyit fogyaszt legszívesebben, meg azt is, hogy miért éppen azt fogyasztja, milyen politikai, világnézeti, etikai és más tudati tényezőkkel függ össze a választás, az ízlésítélet és a befogadás szintje. A művészeti nevelés tényleges eredményre ugyanis csak más nevelési területekkel együtt vezethet, ehhez ismerni kell az ízlésszint mögött meghúzódó pszichológiai erővonalakat. Milyen tulajdonképpen a művészeti alkotás befogadásának lélektani folyamata? Milyen befogadó típusok vannak? Megalkotható-e a közönség tipológiája? Ezektől függ ugyanis a művészeti nevelés módszertanának a megalkotása. És sorolhatnánk tovább a problémákat.

Elvileg nagyjából tisztáztuk is ezeket a kérdéseket. Mire van akkor most szükség? Példákkal lehet megvilágítani. Néhány éve Illyés Gyula oratóriumot írt a somogyjádi irodalmi színpad számára, és a dunántúli falu művelődési házában – tájszólással és csiszolatlan beszédtechnikával – felcsendültek az atomhalál réme ellen harcba hívó hétköznapi hősiesség megrendítő igéi. A rádióban annak idején elhangzott a *Szóljatok, szép szavak!* vetélkedő felhívása, és Külsővaton irodalmi színpad alakult, hogy hamvas-tisztán megszólaltassa Tamási Áron egy megrázó prózai balladáját. Hétköznapi tettek ezek, csak felemlegetésük válik akaratlanul patetikussá. Biztos, hogy nincs is szükség nagy igékre, hanem ilyen, a mindennapok pátoszától fűtött egyszerű tettek tömegére.

Nemcsak a művészeti nevelésben. Az egész közművelődésben!

Tartalom

Első rész
A MŰVELŐDÉS ELMÉLETI ALAPKÉRDÉSEI 5

I. Munka és művelődés *(Fukász György)* 7
II. A kultúra fogalma; polgári felfogások és a marxi–lenini kultúrakoncepció *(Hermann István)* 25
III. A kulturális forradalom *(Hermann István)* 47
IV. Szabad idő és művelődés *(Fukász György)* 57
V. Technika és művelődés *(Fukász György)* 83
VI. Közösség és művelődés *(Huszár Tibor)* 111
VII. Művészet és társadalom; a művészeti tükrözés *(Zoltai Dénes)* 133

Második rész
A SZOCIALISTA MŰVELTSÉG SZERKEZETE 163

I. A társadalomtudományok és a művelődés *(Köpeczi Béla)* 165
II. A természettudományok és a művelődés *(Fényes Imre)* 178
III. Politika és műveltség *(Kovács Géza)* 214
IV. Általános műveltség és szakműveltség *(Fukász György)* 236
V. A műveltség és a művészetek *(Poszler György)* 249
VI. Világnézet, magatartás, életmód *(Köpeczi Béla)* 267

Harmadik rész
A MŰVELŐDÉSPOLITIKA 281

I. A művelődéspolitika fogalma *(Szabolcsi Miklós)* 283

II. Művelődéspolitikai törekvések a fejlett tőkés országokban *(Bíró Vera)* 290
III. A párt művelődéspolitikájának kialakulása *(Molnár János)* 312
IV. A szocialista kultúra Magyarországon és a szocialista Magyarország kultúrája *(Hermann István)* 350
V. A társadalom tagozódása és a művelődés *(Kovács Ferenc)* 363
VI. Az MSZMP művelődéspolitikája 386
1. Tudománypolitika *(Knopp András)* 386
2. Művészetpolitika *(Tóth Dezső)* 408
3. Oktatáspolitika *(Kardos József–Kornidesz Mihály)* 436
4. Közművelődéspolitika *(Bíró Vera)* 479
VII. A kulturális élet párt- és állami irányítása *(Herczeg Ferenc)* 496
VIII. A művelődés fontosabb tervezési és közgazdasági kérdései *(Cravero Róbert)* 508

Negyedik rész
A KÖZMŰVELŐDÉS KAPCSOLATRENDSZERE 523

I. A közművelődés mint társadalmi mozgalom és mint intézményes tevékenység *(Bíró Vera)* 525
II. Tömegkommunikáció és közművelődés *(Sándor György)* 562
III. A művészeti nevelés 577
1. A közművelődés feladatai a művészeti ízlés fejlesztésében *(Poszler György)* 577
2. A művészeti nevelés lélektani alapjai *(Vitányi Iván)* 592
3. A művészeti nevelés szociológiai alapkérdései *(Vitányi Iván)* 601
4. A művészeti nevelés esztétikai szempontjai és módszertani követelményei *(Poszler György)* 633

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

79.2309 Athenaeum Nyomda – Budapest 1980. – Íves magasnyomás
Felelős vezető Soproni Béla vezérigazgató
A kötetet szerkesztette Hargitai György
A borító Bereczki Gábor munkája
Műszaki vezető Aranyi Imre
Műszaki szerkesztő Rákos Kata
Terjedelme 41,5 (A/5) ív